

विशेषविषयमिति । एतच्च न अनभ्युपगमात् । न तावत् प्रमाणद्वयं प्रतिपद्यामहे न विषयद्वयं नाप्यसङ्करम् । किं कारणम् । प्रमाणानि तावत्त्वारि विषयः सामान्यविशेषतद्भेदात् त्रेधा । सङ्करोप्येकस्य सर्वैः प्रमाणैराधिगतेरिन्द्रियवदिति । इन्द्रियं खलु अर्थमकाशकत्वात् प्रमाणं तस्य व्यवस्थासङ्करश्च व्यवस्था गन्धादिषु सङ्करः पृथिव्यादिषु द्वीन्द्रियग्राह्यत्वात् । सत्तायां गुणत्वे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानीमिति । अधिगतत्वाद् वैयर्थ्यमिति चेत् । न अन्यथा तदाधिगतेः । स्वान्तं यदि सङ्कीर्णं प्रमाणानि नन्वेकेन प्रमाणेनाधिगतेऽर्थे द्वितीयं प्रमाणं व्यर्थमापयेत् । अधिगतं चार्थमधिगमयता प्रमाणेन पिष्टं पिष्टं स्वात् । न अन्यथाधिगतेः न दूषो यथा मत्पक्षेणार्थोऽधिगम्यते तथानुमानादिभिरपीति । अन्यथा मत्पक्षेणेन्द्रियसम्बद्धः । इन्द्रियासम्बद्धोऽनुमानेन । सङ्ज्ञासङ्ज्ञासम्बन्धप्रतिपक्षिरूपमानेन । शब्दोच्छेत्तेनागमेनेति । विषयान्तरे व्यवस्थादर्शनाच्च(?) । न च सर्वस्मिन्नर्थे संप्रबोऽस्तीति अतो न वैयर्थ्यमिति । तस्माद्भवस्थितमेतत्तत्सिर्वचनविभाक्तव्याप्तिहापनार्थं इति प्रमाणस्वरूपवधारणं कर्तव्यम् । किं पुनः प्रमाणस्य प्रमाणत्वं किञ्चोक्तं प्रमाणमिति उपलब्धिहेतुः प्रमाणम् उपलब्धिहेतुत्वं प्रमाणत्वं यदुपलब्धिनिमित्तं तत् प्रमाणमिति । समान्त्वादलक्षणमिति चेत् यद्युपलब्धिहेतुः प्रमाणं ननु प्रमातृममेवयोरपि उपलब्धिहेतुत्वात् प्रमाणत्वं प्रसज्येत विशेषो वा वक्तव्य इति । अयं विशेषः प्रमाणे प्रमातृममेवयोश्चरितार्थत्वात् प्रमाणे प्रमाता ममेव च चरितार्थम् । अचरितार्थं च प्रमाणम् अतन्तदेवोपलब्धिसाधनमिति । अकरणा प्रमाणोत्पत्तिरिति चेत् याद्रे प्रमातृममेवाभ्यां प्रमाणं जन्यते अकरणा तर्हि प्रमाणोत्पत्तिः

प्राप्नोति । न इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य करणभावात् नाकरणा
 प्रमाणोत्पत्तिः प्रमाणोत्पत्ताविन्द्रियार्थसन्निकर्षव्यपेक्षमाणाभ्यां प्र-
 मातृप्रमेयाभ्यां प्रमाणं जन्यत इति नाकरणप्रमाणोत्पत्तिप्रसङ्गः । यदि
 तर्हि प्रमाणोत्पत्ताविन्द्रियार्थसन्निकर्षव्यपेक्षेते प्रमातृप्रमेये अथ तर्हि
 इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तौ किमपेक्षेते इति तस्मिन्नपीन्द्रियमित्ये-
 वमनादिः कर्तृकरणभावः यद्यत्पश्चाद्भवति तत्तत्पूर्वभाविनमपेक्षत
 इत्यनादिः कर्तृकरणभावो द्रष्टव्य इति । यदि प्रमातृप्रमेयाभ्यां
 सद्भ्यां प्रमाणं जन्यते ततः प्रमाणमन्तरेण प्रमातृप्रमेयभावस्या-
 सिद्धत्वात् प्रमातृत्वं प्रमेयत्वं चानुपपन्नमिति । कथं प्रमाण-
 मिति यथा कारकशब्दोऽयं तथा प्रमाता प्रमेयमिति । न
 च कारकशब्दाः क्रियामन्तरेणात्मानं लभन्त इति । न च
 द्रव्यमात्रं कारकं न च क्रियामात्रमिति । कारकशब्दो हि
 प्रवर्तमानः क्रियासाधने क्रियाविशेषयुक्ते प्रवर्तते । प्रमा-
 तृप्रमेयशब्दौ च कारकशब्दौ तावन्तरेण क्रियां न प्रवर्तयेतामि-
 ति । न । पाचकादिशब्दवत् त्रिकालविषयत्वात् न ब्रूमः क्रि-
 यासम्बन्धेनैव कारकशब्दाः प्रवर्तन्त इति अपि तु त्रिकालविषय-
 एते यदि क्रियासम्बन्धानिमित्ताः स्युर्न क्रियासम्बन्धमन्तरेण प्रव-
 र्तेरन् क्रियासम्बन्धमन्तरेण तु प्रवर्तन्ते किं पुनर्निमित्तं सामर्थ्यं
 तत्र त्रिष्वपि कालेष्वस्तीति । तस्मादुपपन्नं प्रमातृप्रमेयाभ्यां प्र-
 माणं जन्यत इति तदुपलब्धिसाधनामिति । साधकतमत्वाद्वा न
 प्रसङ्गः । न चायं प्रसङ्गोऽस्ति प्रमाता च प्रमेयं चोपलब्धेर्निमि-
 त्तत्वात् प्रमाणं प्रसज्यत इति । कस्मात् साधकतमत्वात् साधक-
 तमं प्रमाणं न तु प्रमातृप्रमेये । कः खलु साधकतमार्थः साधक-
 तमं प्रमाणमिति केवलं वाक्यमभिधीयते नार्थ इति । भावाभाव-
 योस्तद्वत्ता न प्रमातरि प्रमेये वाऽसति प्रमा भवति सति तु भवति

न पुनः सति भवत्येव प्रमाणे तु सति भवन्ती भवत्येव सोऽयम-
 तिशयः साधकतमत्वमुच्यते । यद्वा न्वा प्रमिधीते सोऽतिशयः
 किंवा न् प्रमिधीते प्रमाणवान् प्रमिधीते प्रमाणे सति प्रमिधीते ना-
 सतीति सतोर्वाऽकर्तृत्वं यदभावात् । यस्य चाभावात् प्रमातृप्रमेये
 न प्रमां कुरुतः सोतिशयः संयोगवच्चरमभाविता वा यथा वा
 संयोगः पश्चाद्भावी द्रव्यशक्तिर्भवति तथा प्रमाणं चरमभावि प्र-
 मातृप्रमेययोः प्रमाशक्तिर्भवति पश्चाद्भावोऽतिशयः । प्रतिपत्तेरा-
 नन्तर्ये वा । यद्वा प्रमाणानन्तरं प्रतिपत्तेर्जन्य स चायमतिशय
 इति । असाधारणकारणता वा प्रमाता साधारणं कारणं सर्वम-
 तिपत्तीनां प्रमेयमप्यशेषपुरुषसाधारणत्वात् तथाभूतं प्रमाणं त्वसा-
 धारणकारणत्वात् प्रधानम् । प्रधान्याश्च साधकतमत्वेनाभिधीयत
 इति । प्रमाकारणसंयोगविशेषकत्वं वा यो वा प्रमाकारणं संयोग-
 स्तस्य प्रमाणमनुग्रहे वर्तमानमतिशयशब्दवाच्यम् । अर्थग्रहणं प्र-
 माणविषयप्रतिपत्तिनिषेधार्थं यतो न प्रमाणविषया प्रतिपत्तिः
 पुरुषमितिकर्तव्यताया प्रयोजयति किन्त्वर्थस्य तथाभावाविषया
 यदायमर्थस्य तथाभावं प्रतिपद्यते अथ प्रवर्तत इति उपेक्षणीय-
 विषयप्रतिपेधार्थं वा न उपेक्षणीयविषयप्रतिपत्तिः पुरुषमितिकर्त-
 व्यताया प्रयोजयति किन्त्वर्थस्य सुखदुःखहेतुभावविषया यदाय-
 मर्थस्य सुखदुःखहेतुभावं प्रतिपद्यते अथ प्रवर्तत इति प्रमाणाग्रहणं
 गम्यमानत्वादिति चेत् । न प्रमाणविशेषज्ञापनार्थत्वात् । अर्थ-
 प्रतिपत्तौ प्रपत्तिसामर्थ्यादित्यभिधीयमाने गम्यते एवैतत् प्रमा-
 णत इति न हि काचित् (१) प्रतिपत्तिः प्रमाणमन्तरेण भवति । तच्च
 नैवं प्रमाणविशेषज्ञापनार्थत्वात् अस्सयं प्रमाणशब्दः प्रमाणे वर्त-
 मानोऽस्ति च प्रमाणसामान्यात् प्रमाणाभासे ऽपीति । तथेह प्र-

माणेन प्रतिपत्तिः सा प्रवृत्तिशामर्थ्यं प्रतिपादयति प्रमाणं नेतर-
दिति । न च प्रमाणग्रहणमन्तरेण पञ्चम्यधिधानं लभ्यते । तेन च
प्रयोजनं अतश्च प्रमाणग्रहणं कृतमिति । अर्थग्रहणेन सुखदुःखहे-
तुत्वेन सर्वसद्ग्रहोर्धमाणत्वात्(१) । सर्वः प्रमाणादिरर्थः सुखदुःखहेतुः
सर्वश्चार्थेते अर्थमाणत्वादर्थ इति न व्याघातादविवक्षितत्वाच्च ।
सर्वः प्रमाणादिरर्थः सुखदुःखहेतुरिति ध्रुवता हेयादिभेदाच्चत्वार्थ-
र्थपदानिनि व्याह्रन्ते । न च प्रमाणादिहानं शक्यं कर्तुं न च
प्रमाणादिहानं विवक्षितं तस्मादव्याख्यानमेतत् किन्तु सुखदुःख-
त्वेन तद्धेतुत्वेन च यावतां सद्ग्रहस्ते ऽभिधीयन्ते अधिकारात् न च
संविदो ग्रहणमनाधिकारात् अकर्मत्वाच्च न संविद्धेया असुखदुःख-
त्वात् अतद्धेतुत्वाच्च नाप्यर्थेते फलत्वात् सोऽर्थं प्रमाणार्थोपरिसंख्ये-
यः इषानपं प्रमाणविषय इति न परिसंख्यातुं शक्यम् आनन्त्यात् न
उभयस्पापि परिसंख्यातत्वात् । एतावानपं प्रमाणार्थो यत्सुखदुःखे
तद्धेतुश्चेति तच्चोभयं परिसंख्यातम् अतो न युक्तमानन्त्यात् न
परिसंख्यातुं शक्यं माणभृद्धेदस्यचापरिसंख्येयत्वात्परिसंख्येयः
प्रमाणार्थ इत्यसम्बन्धमुक्तमिति । नार्थशब्दस्य प्रयोजनवार्त्वित्वात्
प्रमाणार्थोपरिसंख्येय इति । प्रमाणे प्रयोजनपरिसंख्येयमित्ययं
वाक्यार्थः कथं स एवार्थः केपाश्चित्सुखहेतुर्भवति केपाश्चिद्दुःखहे-
तुरिति । अर्थवति च समर्थे प्रमाणे अर्थवन्ति समर्थानीति । अ-
न्यतमत्वार्थः साधकतमार्थो द्रष्टव्यः प्रकरणात् प्रकरणं हि चतुर्वर्गे
प्रमाणं प्रधानमिति वर्ण्यते । यदि पुनर्यथा श्रुतिवाक्यमर्थवत्
स्यात् किं प्रमाणसामर्थ्यं वर्णितं स्यात् तस्माद्यथोक्तं न्याय्यामि-
ति । प्रमाता स्वतन्त्रः किं पुनः स्वातन्त्र्यं कारकफलोपभोक्तृत्वं
यस्मात् कारकाणां फलेनायमभिसम्बध्यते । तत्समवायो वा

(१) अर्थ्यमानत्वात्-पा० ३ पु० ।

यद्वा अशेषकारकनिष्पाद्यायाः क्रियायाः पुरुष आश्रयो भवति
 तत्पर्याप्तृत्वमितराशयोज्यता वा । यद्वा परिदृष्टमामर्श्यानि कार-
 कचक्राणि प्रयुक्ते तैश्च न प्रयुज्यते । तत्त्वणरिममाप्तिर्विनियोग-
 योग्यता उपेक्ष्यता वा याऽसावचिसंवादिता सावधारिबस्यार्थस्य
 विनियोगयोग्यता मुख्यमाधनं वा दुःखसाधनं वाऽप्यगर्थ इति ।
 हात्वा. विनियोगः समाप्तिस्तत्प्राप्तिस्तत्प्रतिषेधश्च । यद्वा न
 मुख्यमाधनं न दुःखसाधनमित्युपेक्षेति किं पुनस्तत्र सदसती
 तत्र तस्य भावस्तत्रामेयत्र तद्वाच्यं यस्य भाव इति सदसती
 तत्र प्रमाणविषयत्वेनाधिकारात् सदसती प्रमाणविषयादित्य-
 धिक्कृतम् तस्मात् सदसती तदिति तद्भावः सदसत्त्वं सदसतोः
 प्रमाणविषयता तत्प्रतिषेधश्च तयोः खलु सदसतोर्भावो द्विरूपः
 विधीयमानः प्रतिषिध्यमानश्च यदेकत्र विधीयते तदन्यत्र
 प्रतिषिध्यते तद्यथा गन्धवती पृथिवी अगन्धा आप इति
 प्रमाणविषयत्वात् सदसद्भावाविशेषमसङ्ग(१) इति चेत् ।
 न अनैकान्तात् तत्र भवेदेवा बुद्धिर्यदि प्रमाणेन सदसती
 गम्येते ततः प्रमाणविषयत्वाद्बुभयोरविशेषः प्राप्तः तत्र न अनैका-
 न्तात् सर्वमिदं गोघटादि द्रव्यजातं प्रमाणगम्यं भेदवच्च तस्माद्-
 नेकान्तोपपत्ति स्वतन्त्रपरतन्त्रोपलब्धनुपलब्धिकारणभावाच्च
 विशेषः सत्खलु प्रमाणस्यासम्बन्धं स्वतन्त्रं भवति असत्तु परतन्त्रं
 प्रतिषेधमुखेन प्रतिपद्यते प्रदीपवदिति यथा प्रदीपोऽप्यवरकादि-
 स्थितं घटादिकमर्थं प्रतिपादयति तद्ब्रह्मदपि प्रतिपादयति । न
 ह्यमरप्रतिपत्तौ उपायान्तरपास्वीयते दृश्यमाने हि घटादिकेभ्यं ना-
 नेन सुमानजातीयं दृश्यान्तरमास्ति यद्यभविष्यदिदमिवाद्रक्ष्यत न
 च दृश्यते तस्माद्दर्शनाभावान्नास्तीति गम्यते । एवं प्रमाणेनापि

(१) सदसतोऽपिशेषमसङ्गः—पा० ३ पु० ।

सति प्रमीयमाणे नानेन समानजातीयं प्रमेयान्तरमस्ति यद्यभावि-
ष्यदिदमिवासास्यत न च प्रमीयते तस्मान्मानाभावान्नास्तीति त-
देवं सतः प्रकाशकं प्रमाणमसदपि प्रकाशयति तत्र स्वातन्त्र्येणा-
सद्भेदा न प्रकाशन्त इति नोच्यन्ते चतुर्वर्गानन्तर्भावाद्वा भावप्रप-
ञ्चवदभावप्रपञ्चोऽप्युद्दिष्टो वेदितव्य इति भावोपदेशादभावप्रपञ्च
उद्दिष्टो भवतीति अतश्च नोच्यन्त इति ॥

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयव-
तर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्र-
हस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥

सच खलु षोडशधा व्यूढमुपदेक्ष्यत इति । व्यूहः संक्षेपः ।
त एते सद्भेदा इति सूत्रम् । सर्वपदार्थप्रधानः समाप्तो द्वन्द्व इति
किमुक्तं भवति । सर्व एते प्रमाणादयो विज्ञेया इति । अन्यथा
हि समाप्तान्तरपरिग्रहाद्विशेषणत्वेनोपयुक्तानां प्रमाणादीनामवि-
ज्ञेयता स्यात् यथावचनं विग्रहः यदेव निर्देशो वचनभेदोपादाने
प्रयोजनं तदिहापि द्रष्टव्यम् । प्रमाणादीनां तत्त्वमिति शीपिकी
पट्टी । कः पुनः शेषः कारकाणामविवक्षा शेष इति । यत्र न
कारकं कारकार्यो वा विवक्ष्यते स शेषः तद्यथा ब्राह्मणस्य कर्म-
ण्डलुरिति । तत्रस्य प्रमाणादिभ्योऽन्यानन्यत्वे दोषः यदि ता-
वत् प्रमाणादिव्यतिरिक्तं तत्त्वं न प्रमाणाद्याधिगमाग्निःश्रेयसा-
धिगम इति प्राप्तम् । किं कारणं तत्रविशेषणत्वेनोपादानात् रा-
जपुरुषानवनीकवावदिति । अथाऽभेदस्तत्त्वग्रहणानर्थक्यं यदि
प्रमाणादिव्यतिरिक्तं तत्त्वं न प्रतिपद्यसे एवं तर्हि तत्त्वग्रहणमन-
र्थकं सम्पद्यते नोभयथाप्यदोषादित्येके । यदि तावत् प्रमाणादि-
व्यतिरिक्तं तत्त्वं स्यात् तस्यास्वतन्त्रत्वात् प्रमाणादयोपि गम्बन्त
इति कुण्डे बदरलत्तिवदिति यथा कुण्डे बदराणां वृत्तिरिति भावे

देशिते भावस्यास्वतन्त्रत्वात् कृण्ठे वदराणि वर्तन्त इत्युक्तं भव-
ति । तथेहापि तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति प्रमाणादीनां ग्रहणं
भावस्यास्वतन्त्रत्वादिति । अमेदेषीपुस्त्यतिवचद्भावमतिपेधो ना-
र्थान्तरमिति न प्रमाणादिमात्रमुच्यते अपि त्वर्थान्तरं प्रतिषिध्यते ।
यथेषोः स्थितिरिति नेपुमात्रं स्थितिरपि तु गतिमदर्शान्तरं(१)
न भवतीति । तन्न । अनर्थान्तरत्वासिद्धेः । तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसा-
धिगम इति तत्त्वं ज्ञायमानं कर्म सम्पद्यते निःश्रेयसमाधिगम्यमानं
कर्म भवतीति । किं पुनस्तत्त्वं किं वा निःश्रेयसमिति । तत्त्वं प-
दार्थानां यथावस्थितात्ममत्पयोत्पत्तिनिमित्तत्वं यो यथावस्थितः
पदार्थः स तथाभूतमत्ययोत्पत्तिनिमित्तं भवति यत् तत् तत्त्वम् ।
निःश्रेयसं पुनर्दृष्टादृष्टभेदाद्दृष्टेवा भवति । तत्र प्रमाणादिपदार्थतत्त्व-
ज्ञानान्निःश्रेयसं दृष्टं न हि कश्चित्पदार्थो ज्ञायमानो हानोपादानो-
पेक्षानुद्धिनिमित्तं न भवतीति एवं च कृत्वा सर्वे पदार्था ज्ञेयतपो-
पक्षिष्यन्ते इति । परन्तु निःश्रेयसमात्मादेस्तत्त्वज्ञानाद्भवति दृष्टं
प्रमाणादिपरिज्ञानाद्दृष्टं पुनरात्मादेः प्रमेयस्य परिज्ञानादिति न
प्रमाणमस्ति । न नास्त्यर्थस्य तथाभावात् अर्थ एवायं तथाभूतो
यदात्मादेः प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमाधिगम्यते । यदा ह्य-
मात्मादि प्रमेयं विपर्ययेणाध्यवसितो भवति । अयं संसारं नातिव-
र्तत इति । एनं(२) चार्थं द्वितीयसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः । यदि पुनः
प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं स्यान्न मोक्ष्यमाणा मोक्षाय
घटेरन् न हि कस्पचित् कश्चिच्च तत्त्वज्ञानं नास्तीति तस्मादा-
त्माद्येव प्रमेयं मुमुक्षुणा ज्ञेयमिति । पृथगुपदेशाच्च । यदि प्रमा-
णाद्येव प्रमेयं स्यात् तस्य च परिज्ञानान्निःश्रेयसं भवेत् । नात्मा-

(१) गतिमत्यार्थान्तरं—पा० २ पु० ।

(२) एतं—पा० १ पु० ।

दि ममेयं पृथगुपदिष्टं स्यात् । ममेयार्थावधारणार्थार्था चोत्तरमून-
 प्रक्रियायां ममेयस्य विहितत्वादायेन सूत्रेणाकुशलः सूत्रकारः
 स्यात् । तच्चैतदुक्तसूत्रेणानूद्यत इति भाष्यम् । हेयहानोपायाधि-
 गन्तव्यभेदाच्चत्वार्यर्थपदानि सम्यावुद्भवा निःश्रेयसमाधिगच्छती-
 ति । हेयं दुःखं तस्य निर्वर्तकमविद्यानृपणे धर्माधर्माविति । हानं
 तस्वज्ञानं तस्योपायः शास्त्रम् । अधिगन्तव्यो मोक्षः । एतानि
 चत्वार्यर्थपदानि सर्वास्वल्पात्मनिशास्त्र सर्वाचार्यैर्वर्ण्यन्त इति ।
 संशयाद्यग्रहणं पृथक् ममेयान्तर्भावादिति चेत् । न विद्याप्रस्थान-
 भेदज्ञापनार्थत्वाद्दिति । संशयादयः ममेयेन्तर्भवन्तीति पृथक् ते न
 वक्तव्याः । न विद्याप्रस्थानभेदज्ञापनार्थत्वात् । चतस्र इमा
 विद्या भवन्ति ताश्च पृथक्प्रस्थानाः । अपिहोत्रहवनदिप्रस्थाना
 प्रथी । ह्यशरुटादिप्रस्थाना वार्ता । स्वाम्यमात्मभेदानुविधायिनी
 दण्डनीतिः । संशयादिभेदानुविधायिनी आन्वीक्षिकी । तस्याः
 संशयादिप्रस्थानमन्तरेणात्मविद्यामात्रमियं स्यात् ततः किं स्यात्
 अध्यात्मविद्यामात्रत्वादुपनिषद्विद्यावत् चर्यामेवान्तर्भाव इति च-
 तुष्टं निवर्तते(?) तस्मात् पृथग्ग्रह्यन्त इति । तत्र संशयस्तावद्भस्तु-
 स्वरूपानवधारणात्मकः प्रत्ययः । अनवधारणात्मकश्च प्रत्ययश्चेति
 व्याहृन्त्यत्रे । न व्याघातः स्वरूपावधारणात् स्वरूपमस्यावधार्यते
 अस्ति मे संशयज्ञानमिति । वस्तुस्वरूपं तु नानेन परिच्छिद्यते ।
 तदुपमपनवधारणात्मकश्च प्रत्ययश्चेति । स कथं न्यायस्याङ्गं भव-
 तीति । यस्मान्नानुपलब्धे न निर्णानि न्यायः प्रवर्तते । उपलब्धो-
 ऽनिर्णीतश्चेति व्याहृतम् । यद्युपलब्धो नानिर्णीतोऽधानिर्णीतो नो-
 पलब्ध उपलब्धोऽनिर्णीतश्चेति व्याहृतम् । नास्ति व्याघातः सा-
 मान्येनोपलब्धो विशेषतोऽनिर्णीत इति । एवमपि यद्योपलब्धस्त-

षापहृत इति । अपरे पुनरश्रावणः शब्द इति मत्पक्षविरोधं (१)
 वर्णयन्ति तैस्तु न मत्पक्षस्य विषयो ज्ञातो नानुमानस्य विषय
 इति । किं कारणम् इन्द्रियवृत्तीनामतीन्द्रियत्वात् श्राव-
 णत्वं चेन्द्रियवृत्तिः सा कथं मत्पक्षा भवति । आगमवि-
 रुद्धं शुचिं नरशिरःकपालं प्राप्यङ्गत्वात् शङ्कशुक्तिवदिति । क-
 यमिदमागमविरुद्धं । शुचिं नरशिरःकपालमिति युवतां शुच्यर्थो वा-
 च्यः किमुक्तं भवति शुचीति । यदि स्पष्टः मत्पक्षायाभावः स क-
 स्येति वाच्यम् । यद्यात्मन इति द्रूयात् तदागमार्थानुमानतात्पर्ये-
 णावस्थानाद्वैभवेत् । अथ त्रयीविदापिति द्रूयात् त्रयभ्युपा-
 माद्द्विरोध इति वाच्यम् । शुचिं नरशिरःकपालमिति कोऽर्थः वि-
 शेषविधानमेतत् विशेषविधानं हि विशेषनिषेधविषयं यदि शुचिं न-
 रशिरःकपालमिति किमशुचीति वाच्यम् । अथ सर्वमेव शुचीति
 दृष्टान्तो नास्ति सर्वस्य पक्षीकृतत्वादिति (२) । अथानुमानवि-
 रुद्धं कस्मादनुमानं न भवति एकस्मिन्ननुमानद्वयसमावेशस्यास-
 म्भवात् । न विरोधः । न हान्वयव्यतिरेकसम्पन्ने अनुमाने एकस्मिन्नर्थे
 समावेशतः तस्यान्वानुमानविरुद्धम् । मत्पक्षविरोधपि तर्हि न प्रा-
 म्योति । न न प्राम्योति अन्वयव्यतिरेकसम्पन्नस्य मत्पक्षेण वापि-
 तत्वात् । अपोपमानविरुद्धं कस्माच्च भवति नोपमानविरुद्धं पूर्वं
 प्रमाणविरोधानुविधानात् । उपमानविरोधः पूर्वप्रमाणानुविधापी
 आगमाहितसंस्कारस्मृत्यपेक्षं च सारूप्यज्ञानमुपमानमिति वक्ष्या-
 मः । मत्पक्षागमयोर्विरोधादुक्तं तदिति । तत्र वादजल्पौ समर्थौ
 जनाविति प्राप्यम् । तस्य कुत उत्थानं तेनानेन मयोजनेन सर्वे प्रा-
 णिनः सर्वाणि वर्माणि मर्वाश्च विद्या व्यासा इति तत्र वादजल्पौ

(१) मत्पक्षविरुद्धम्—पा० ३ पु० ।

(२) पक्षत्वात्—पा० ३ पु० ।

किंमयोजनाविति युक्तो विचार इत्याह । तत्र वादजल्पौ समयोजनाविति । तस्मिन् न्यायाभास इति । वितण्डा तु परीक्ष्यते समयोजना निष्प्रयोजना वेति । एके तावद्दूर्णयन्ति निष्प्रयोजना दूषणमात्रत्वात् । तच्च नैवं न दूषणमात्रं वितण्डा किन्त्वभ्युपेत्य पक्षयो न स्थापयति स वैतण्डिक उच्यते । अथ पक्षमपि न प्रतिपद्यते उन्मत्तवदुपेक्षणीयः स्यात् । अथ परपक्षमतिपेक्षज्ञापनं प्रयोजनमिति तादृगेवैतत् । एतस्मिन्नपि चतुर्वर्गं चेत् मतिपद्यते सोऽस्य पक्षः चतुर्वर्गो भाष्य उक्तः । अथ न प्रतिपद्यते पूर्ववदुपेक्षणीयः । प्रतिपक्षस्थापनाहीनं च वाक्यं वितण्डेऽप्युच्यते । तस्य यद्यर्थं प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः । अथ न प्रतिपद्यते पूर्ववदुपेक्षणीयं प्रयोजनमिति । प्रत्यक्षविषयोऽर्थो दृष्टान्तः । किमुक्तं भवति । लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनाविघातहेतुरिति । एवं चात्मादिव्याप्तिरिति दर्शनाविघातहेतुत्वेन दृष्टान्ते वर्णयमाने आत्मादि व्याप्तं भवति । प्रत्यक्षादिविषयतायां चात्मादि स्वक्तं भवति । ततश्चोदाहरणसूत्रं व्याह्रन्पेत । सोऽयं दृष्टान्तः प्रमेयमुपलब्धिविषयत्वात् तस्य पृथगुपदेशो न्यायस्य तन्मूलत्वात् सति तस्मिन्ननुमानागमौ स्याताममति तु न स्यातामिति पूर्वं प्रत्यक्षदृष्टमर्थमनुमिमते । पूर्वं ज्ञातं चार्थं परस्मै आचक्षते नास्तिकस्य च व्याघातोऽभ्युपगमेऽनभ्युपगमे वा तदुक्तं भाष्य इति । अभ्युपगमव्यवस्था सिद्धान्तः । अभ्युपगम इदमित्यन्मृतं वेति । इदमिति सामान्यत इत्यन्मृतमिति विशेषतस्तस्य व्यवस्था इदं सांख्येष्विदं योगेष्विति । सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्तर्हि न सिद्धान्तोऽव्यवस्थानात् न ह्ययं कचिद्व्यवतिष्ठत इति । तच्च न योऽयं सर्वैरभ्युपगम इयमेवं व्यवस्था तस्य प्रमेयेऽन्तर्भूतस्य पृथग्वचनं वादादिविषयत्वात् सिद्धान्तभेदे हि वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते इति । अथावयवा वाक्यैकदेशाः किं पुन-

चात्रयं पूर्वपदस्मृत्यपेक्षो (१) ऽन्त्यपदप्रत्ययः स्मृत्यनुग्रहेण प्र-
 तिसन्धीयमानो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्वाक्यं तस्य भागा एकदेशा
 इति । ते कियन्तः यावद्भिः सिद्धिः परिसमाप्स्यत इति । का पु-
 नरियं सिद्धिः पदार्थस्य तथाता (२) का परिसमाप्तिः विशेषप्रत्ययः
 ते समाख्याशब्दैरभिधीयन्ते प्रतिज्ञादय इति तत्रागमः प्रतिज्ञेति
 न युक्तं आगमस्य तच्चव्यवच्छेदकत्वात् प्रतिज्ञार्थस्य च प्रतिपा-
 द्यत्वात् आगमाधिगतस्य प्रतिपाद्यत्वात् आगमः प्रतिज्ञेति न दो-
 षः य एवार्थ आगमेनाधिगतस्तमेव परस्मात् आचष्ट इत्यागमः प्र-
 तिज्ञेत्युच्यते । एवं लिङ्गदर्शनमात्रे हेत्वपचाराद्धेतुरनुमानमिति ।
 यस्तु द्वितीयं लिङ्गदर्शनं तत्सम्बन्धस्मृतिव्यक्तिहेतुभावाद्धेतुरित्यु-
 च्यते । स्मृतिविषयस्य प्रत्यक्षतः पुनरुपदर्शनाद्बुदाहरण प्रत्यक्षं
 यस्मात् पूर्वानुभूतमर्थं स्मरति स्मृतं च विषयमुदाहरणत्वेनाद-
 क्षे । तेन पूर्वानुभवप्रसिद्धमनुविधीयमानं प्रत्यक्षमिष प्रत्यक्षमि-
 ति । कः पुनरुपमानार्थः अविप्रतिपत्तिः यथा प्रत्यक्षे न विप्र-
 तिपद्यते एवमुदाहरणे ऽपीति । यथा तथेत्युपमानैकदेशे उपमा-
 नोपचाराद्बुपमानमुपनय इति । उपमानं खलु यथा तथेत्युपदेशो-
 पयोगे सति प्रत्यक्षागमस्मृतिपूर्वकं साहचर्यज्ञानमुपमानमिति त-
 द्योपमानैकदेशे उपमानमित्युपचरन्ति । सर्वेषामेकार्थसमवाये सा-
 मर्थ्यमदर्शनं निगमनमिति । कः पुनरेकार्थसमवायः एकधाव्या-
 ध्वारोपः किं पुनः सामर्थ्यं इतरेतरमम्पत्यापितार्थापेक्षित्वम् । एतच्च
 ब्रह्मण्यमिति । निगम्यन्ते ऽनेन प्रतिज्ञादय एकार्थेन सम्ब्रह्मन्त इति ।
 सोऽयं परमो न्याय इति । कः पुनः परमार्थः विप्रतिपन्नपुरूप-
 प्रतिपादकत्वम् एकैकशः प्रमाणानि मृत्तानि न विप्रतिपन्नं पुरुषं

(१) स्मर्यमाण विशेष्यरात्रिपदं स्मर्यमाणविशेषणपदसपेक्षाम् ।

(२) तथाता तथात्वम् ।

प्रतिपादयन्ति वाक्यभावापन्नानि पुनर्विप्रतिपन्नमतोऽयं परम इति ।
किं ? पुनरवयवाः प्रमाणान्तरमुत तेष्वन्तर्भवन्तीति । किं चातः
पदि-प्रमाणान्तरं परिसंलपानमयुक्तम् अथ तेष्वेवान्तर्भवन्ति पृ-
थगभिधानानर्थक्यमवयवानामिति । न प्रमाणान्तरमिति श्रूयः ।
संहतानामेतेषां वाक्यपरतन्त्राणां विप्रतिपन्नपुरुषमतिपादकत्वेन
पृथगुपादानमिति । त एते ऽवयवाः पृथग्भवन्तो वादजल्पवित-
ण्डानां प्रवृत्तिहेतवो भवन्ति । तत्रव्यवस्थायाश्चाश्रया भव-
न्तीति । क आश्रयार्थः । विशेषमतिपादकत्वमिति । तर्को न
प्रमाणसंगृहीतो न प्रमाणान्तरमपरिच्छेदकत्वात् । प्रमाणं परि-
च्छेदकं न तर्कः । तस्मान्न प्रमाणं न प्रमाणान्तरमप्यत एव । प्र-
माणविषयविभागात् प्रमाणानामनुग्राहकः । यः प्रमाणाणां निष-
यस्तं विभजने । कः पुनर्विभागः ? युक्तायुक्तविचारः इदं युक्तमिदम-
युक्तमिति । यत्तत्र युक्तं भवति तदनुजानाति न स्ववधारयति ।
अनवधारणात् प्रमाणान्तरं न भवति । तस्योदाहरणं भाष्ये क-
र्मनिमित्तं जन्मेति । कथं पुनः कर्मनिमित्तं जन्म भेदवत्त्वात् । कः
पुनर्भेदः सुगतिर्दुर्गतिश्चेति । सुगतौ देवो मनुष्यः इति । मनुष्यत्वे
पुमानितर इति । पुंस्त्वे ब्राह्मणोऽन्य इति । ब्राह्मणत्वे पदिन्द्रियो सु-
द्विन्द्रिय इति । पदिन्द्रियतायामुच्चाभिजनो नीचाभिजन इति । उच्चा-
भिजनतायां सकलो निष्कल इति । साकल्ये विद्वान् मूर्ख इति । विद्व-
चायां समाश्वासी परित्रस्त इति । समाश्वासे वंशी परायत्त इति ।
दुर्गतावपि तिर्यक् नारक इति । नारकत्वेपि कूटशाल्मल्यामगः कु-
म्भ्यामिति । तिर्यक्तायां गौरितर इति । मोऽयं भेदोऽनेक-
मवास्थितपनिसमेकद्रव्यं प्रज्ञात्मनियतं निमित्तमन्तरेण न
युक्तः । किं कारणं ? पृथिव्यादीनां सर्वपुरुषमाधारत्वात् पृ-
थिव्यादिगतस्य च निषमहेतोरभावात् सर्वं सर्वात्मकं प्रम-

व्येत । इष्टञ्च नियमभेदस्तस्मात् कर्म निपातकमिति । सोऽपमित्यम्भुतस्तर्क उपलब्धिबिषयत्वात् प्रमेयम् ।

निर्णयस्तत्रज्ञानं प्रमाणानां फलम् । कदा पुनर्निर्णयः प्रमाणानां फलमिति ? । यदा वस्तुन्तरपरिच्छेदहेतुत्वेन नोपादीयते तदा फलं यदा तेन परिच्छिनत्ति तदा प्रमाणमिति न व्यवतिष्ठते प्रमाणफलभावः । एतच्च वक्ष्यामः “प्रमेयता च(१) तुल्यप्रामाण्यव”दित्येतस्मिन् सूत्रे निमित्तद्वयसमावेशादेकं वस्तु द्विशब्दवाच्यमिति । तावेतौ तर्कनिर्णयौ लोकयात्रामुद्रङ्ग इति । बुद्ध्या बुद्ध्या(२) लोकः प्रवर्तमानस्तर्कनिर्णयाभ्यां हेयं जहाति उपादेयं चोपादत्ते । अस्यान्तर्भावः प्रमाणेषु प्रमेयेषु वा यदा फलं तदा प्रमेयं यदा तेन परिच्छिनत्ति तदा प्रमाणमिति ।

वादो नानामवकृतक इति सिद्धान्तभेदानुविधाना-
श्चानामवकृतक इति प्रत्यधिकरणसाधनोऽन्यतराधिकरणनिर्ण-
यावसान इति । अधिकरणमधिकरणं मति प्रत्यधि-
रणम् अस्य साधनमिति । किमुक्तं भवति । उभाभ्यां साधनं
वक्तव्यमिति । अन्यतरस्मिन्नाधिकरणे निर्णयः । एतच्च
वक्ष्यामः । सोऽयं किंरूपो वादः ? वाक्यसमूह इत्याह ।
ननु च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति श्रूयते प्रमाणानि
च ज्ञानात्मकानि “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञान”मित्येवमादिना
प्रक्रमेण प्रमाणानि ज्ञानात्मकानीत्युक्तं तर्कश्चोहः स चोहो
ज्ञानात्मक एव तस्माद्वाक्यसमूहोवाद् इत्युक्तम् । न । प्र-
माणतर्कसाधनोपालम्भस्यान्यथा व्याख्यानत्वात् । तच्च सूत्रं ब-
र्णयित्वा चोहो वक्ष्यामः ।

(१) प्रमेयता च— पा० १ पु० ॥

(२) बुद्ध्या—पा० ३ पु० ॥

तद्विशेषौ जल्पवितण्डे इति । कः पुनर्विशेषोऽङ्गाधिक्यमद्ग्राह-
निश्चेति । छलजातिनिग्रहस्थानमयोगादधिको जल्पः । स
प्रतिपक्षस्थापनाहीनस्तु वितण्डा । एतावता विशेषेण कथामार्ग-
भेद इति । विषयभेदाच्च भेदः शिष्यादिविषयो वादः शिष्यमाण-
विषये जल्पवितण्डे इति ।

अन्यतमल्लिङ्गधर्मानुविधानेन प्रवर्तमाना अहेतवः सन्तो हेतु-
वदाभासन्त इति हेत्वाभासाः । ते च निग्रहस्थानम् । निग्रह-
स्थानमाप्तानां पुनरेषां पृथगुपदेशो वादे देशनीयत्वादिति
भाष्यम् । यस्मात् किलैते वादे देश्यन्ते अतः पृथगुप-
दिश्यन्ते । नोभयघाप्यसम्बन्धात् न वादे देशनीयत्वं पृथगुप-
देशाविनाभावि, पृथगुपदेशो वा वादे देशनीयत्वाविनाभाषी-
त । यदि तावद्यः पृथगुपादिश्यते स वादे देश्यत इति
सर्वे पदार्था वादे देशनीयाः प्रसज्यन्त इति । किं का-
रणं ? सर्वे पृथगुपदिष्टा इति । अथ वादे देश्यन्ते ते पृथ-
गुपदिश्यन्त इति । तदापि नानेकान्तात् । न तावन्निग्रह-
स्थानेभ्यो न्यूनाधिकयोः पृथगुपदेशोऽथ च देश्येते वादे ।
तस्माद्वादे देशनीयत्वादेशां पृथगुपदेश इति यत्किञ्चिदेतत् ।
एतदेव तु न्याय्यं पृथगुपदेशप्रयोजनं विद्याप्रस्थानभेदहापना-
र्थत्वादिति । अथ कस्मान्निग्रहस्थानभावापन्नानां हेत्वाभा-
सानां पृथगुपदेश इति । प्रमाणसामान्यात् पृथगुपदेश
इति । अथ कस्माद्वादे देश्यन्ते प्रमाणसामान्यात् । प्र-
माणानि वादे ऽभिधीयन्ते प्रमाणसामान्यं च हेत्वाभासे-
ऽस्तीति । अतः प्रमाणसामान्याद्वादे ऽभिधीयन्त इति ।
अथ वादे निग्रहस्थानानि कानि चित् सन्ति कानिचिसेति कि-
मयं पदार्थानां निषेधः, अथ तथाभूतानामन्वारुधान-

मिति ? किं घातः यदि तावन्नियोग एवं भवतैत्रं मा भव-
 तेति एवं पदार्थाननुपुञ्जानो भवानुपेक्षणीयः । अथ स्व-
 रूपत एवावस्थिताः पदार्थास्ताननुजानाति भवान् कस्मा-
 न्निग्रहस्थानानि कानिचिद्वादे भवन्ति कानिचिन्नेति वक्तव्यम् ।
 न । लक्षणपरतन्त्रत्वादर्थतथाभावस्येति द्रुमः । न पदार्था व-
 पवृत्तियोगमनुवधीयन्ते । यथा तु भवन्ति तथाभूता एवार्था
 अन्वास्यायन्ते । सोऽयं लक्षणपरतन्त्रत्वमाचक्ष्णाणो नाभ्या-
 ख्येयः पदार्था भवता नियुज्यन्त इति वादस्य शिष्यादि-
 विपपत्वात् । न च शिष्यादिभिः सह वादं कुर्वाणेषामपि
 अप्रतिभादिदेशना कार्या, तावदस्याभिधेयं यावदसौ बो-
 धितो भवतीति । प्रमाणप्रतिरूपकत्वाद्धेत्वाभासानामविरोध
 इति । किं कारणं ? भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् पुरुषधर्म एव
 भ्रान्तिरिति । सोऽयं भ्रान्ता प्रमाण द्रुवन् प्रमाणाभा-
 समपि द्रुमे अतोम्य निग्रह इति । कः पुनः शिष्याचार्य-
 योर्निग्रहः ? विवक्षितार्थाप्रतिपादकत्वम् । न्यूनाधिकापसिद्धा-
 न्ताना वादे कथमवतारः ? प्रमाणसामान्यादेव । न्यूनस्यापि
 प्रमाणमामान्यमधिकस्यापि । अवयवविहीनताऽवयवविधेय वा-
 ष्यस्य भ्रान्त्या भवतीत्यस्यावतारः । जलवितण्डयोस्तु नि-
 ग्रहस्थानानीति विजिगीषुभिर्जल्पवितण्डाभ्यां प्रत्ययस्थेयम्(?) ।
 तस्य यथासम्भवं निग्रहस्थानानि वक्तव्यानीति नोपेक्षणीयः ।
 छलजातिनिग्रहस्थानाना स्ववाक्ये परिवर्जनं परवाक्ये पर्यनु-
 योगः परिज्ञानार्थमेव केवलम् । छलजातिनिग्रहस्थानानि
 स्वयं न प्रयोक्तव्यानि जातेश्च स्वयं सुकरः प्रयोग इति
 न, व्याघातात्, स्ववाक्ये परिवर्जनं सुकरश्च प्रयोग इति

व्याहृतम् यदि सुकरः प्रयोगो न स्ववाक्ये परिवर्जनम्,
अथ स्ववाक्ये परिवर्जनं न सुकरः प्रयोग इति व्याघातः ।
न व्याघातः, मरुतापाकरणार्थत्वात् । स्वयं च सुकरः प्र-
योग इति किमुक्तं भवति । परेण जातौ प्रयुक्तार्था
माशिनकात् अतीति जातिरनेन प्रयुक्तोति त एनं पर्यनुयुंक्षीरन्
कथं जातिष्कतमा जाति(१)रतो जान्यभिज्ञः शक्नोति व-
क्तुमेवं जातिरियं जातिरिति । एवं च सुकरः प्रयोग
इति । तस्मादेते संशयादयः पदार्थाः प्रमाणे प्रमेये चान्त-
र्भवन्तो विद्याप्रस्थानभेदज्ञापनार्थं पृथगुपदिष्टाः ।

सेयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या प्रमाणादिभिः पदा-
र्थैर्विभज्यमाना मदीपः सर्वविद्यानां भवति प्रकाश-
कत्वात् मदीपवत् प्रमाणादिप्रतिपादितमर्थमितरा विद्याः
प्रतिपद्यन्ते इति । किमितरास्तु विद्यास्तु प्रमाणा-
दीनि न सन्ति ? न मन्तीत्याह । कथं न सन्ति ? अनधिकारात् ।
न ताः विद्याः प्रमाणादिपरिहानेनाधिक्रियन्ते इति प्रमाणादि-
प्रकाशिते त्वर्थे ताः प्रवर्तन्ते इति । उपायः सर्वकर्मणामिति । प्र-
काशितानां करणादुपायः यस्मात् प्रमाणादिप्रकाशितमर्थमितरा
विद्याः कुर्वन्ति(२) । आश्रयः सर्वधर्माणामिति । सर्वविद्योपकार-
कत्वादाश्रयः । मर्वासां विद्यानामियमुपकरोति उपकारित्वादा-
श्रयो राजमृत्यनादिति ।

तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च यथाविद्यं बोदे-
तव्यमिति । सर्वासु विद्यासु तत्त्वज्ञानमस्ति निःश्रेयसा-
धिगमश्चेति । त्रय्या तावत् किं तत्त्वज्ञानं कश्च निःश्रेय-

(१) कतमा सा जाति—पा० ३ पु० ॥

(२) विषयं विधेयतया निवेध्यतयेति शेषः ॥

साधिगम इति । तत्त्वज्ञानं तावदाग्निहोत्रादिसाधनानां स्वागता-
दि(१) परिज्ञानमनुपहृतादिपरिज्ञानं च । निःश्रेयसाधिगमोऽपि
स्वर्गमाप्तिः तथाश्च स्वर्गः फलं श्रूयते इति । अथ वार्तायां किं
तत्त्वज्ञानं कश्च निःश्रेयसाधिगम इति । भूम्यादिपरिज्ञानं तत्त्व-
ज्ञानं भूमिः कण्टकाद्यनुपहृतेत्येतत्तत्त्वज्ञानं कृप्याद्यधिगमश्च निः-
श्रेयसमिति तत्फलत्वात् । दण्डनीत्यां किं तत्त्वज्ञानं कश्च
निःश्रेयसाधिगम इति । सामदानदण्डभेदानां यथाकाल यथादेशं
यथाशक्ति विनियोगस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसं पृथिवीजप इति । इह
त्वध्यात्मविद्यायामात्मज्ञानं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमोऽपवर्गमा-
प्तिरिति । यत्पुनः प्रमाणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं न तद्विवाहितं
मदमानादिनिमित्तत्वाद्वादादिपरिज्ञानस्य नाभिसम्बन्धो निःश्रे-
यसनेति केचिच्च । न चानाभिसम्बन्धं प्रतिपादयतीत्युक्तमुक्तं प्र-
माणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमिति । न । सूत्रार्थापरिज्ञानात् ।
सूत्रार्थं न व्यहारासीर्षदेवं मत्स्यपत्याः । क एवं सूत्रार्थं वर्णयति
प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमिति । आपे तु यत्परि-
ज्ञानान्निःश्रेयसं तदुत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । उक्तं चात्मादेः प्र-
मेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति । पक्षेदमुच्यते मद-
मानादिनिमित्तं वादादय इति । एतच्च न । अमतिं भा-
षात् सति चाभावात् । अमतिं वादादिज्ञाने रागादयः
सनकादीनां भवन्ति(२) सति च तत्त्वविदां न भवन्ति तस्मान्न
वादादिपरिज्ञानं रागादीनां निमित्तमिति ॥

न तत्त्वपरिज्ञानादपवर्ग उभयथा दोषात् । यदि तत्त्वज्ञाना-
नन्तरमेवापवर्गः स्यात्तद्व्यामवस्थानं न स्यात् । तद्वर्गं चा-

(१) विष्णुहोत्राद्येन द्रव्यागमः ॥

(२) सनको भदादिप्रधानो दासः । सम्भवन्ति—पा० ३ पु० ॥

वस्मानं दृष्टं, कुतः शास्त्रसम्प्रदायाऽविच्छेदात् सम्प्रदायो
नाय शिष्योपाध्यायसम्बन्धस्याविच्छेदेन शास्त्रमाप्तिः । यदि
तत्त्वज्ञानादपवर्गः स्यात् शास्त्रसम्प्रदायो विच्छिद्येत
यस्य यदा तत्त्वज्ञानं दृष्टं स तदैवापवृक्त इति । अधो-
त्पन्नतत्त्वज्ञानोऽवतिष्ठते न तत्त्वज्ञानं कारणं सत्यभावात् ।
सत्यापि तत्त्वज्ञाने यस्याभानान्नापवृष्यते सोऽन्वोर्थ इति ।
कारणं हि तद्भवति यस्मिन् सति यद्भवति यस्मिंश्चासति
यन्न भवति । अनधिगतार्थपूर्वं वा शास्त्रं स्यात् । अयं
तत्त्वज्ञानानन्तरमपवर्गो वातपुत्रीयं(१) शास्त्रं स्यात् न तत्त्व-
हृत्पूर्वकमिति । न । निःश्रेयसस्य परापरमेदात् । पक्षाव-
दपरं निःश्रेयसं तत् तत्त्वज्ञानानन्तरमेव भवति । तथा
चोक्तम् । जीवन्नेव हि विद्वान् संहर्षागामाभ्यां विमुच्यत
इति । अप्यं शास्त्रार्थ इति । परं च निःश्रेयसं तत्त्वज्ञाना-
त् क्रमेण भवति । क्रमप्रतिपादनार्थं चेदं सूत्रं दुःखजन्मप्र-
वृत्तिदोषमिध्याज्ञानानामित्येवमादि ॥

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिध्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये
तदनन्तरापायादपवर्गः(२) ॥ २ ॥

एतत्सम्बन्धेनैवार्थवत्पदार्थस्तु यक्तव्यः तत्रात्माद्यपवर्गप-
र्यन्ते प्रमेयं ज्ञेयम् । तत्र मिध्याज्ञानमनेकप्रकारं वर्तते(३) ।
को वृत्त्यर्थो विषयार्थः । तत्रार्थं भेदः । तत्रात्मनि ताव-
न्नास्तीति । आत्मा तावदस्तित्वेन प्रमाणतामध्यादिधिगतः ।

(१) धूर्त्तप्रणीतम् ॥

(२) तदनन्तराभावात्-पा० २ पु० ।

(३) तत्र प्रमेये मिध्याज्ञानमनेकप्रकारं वर्तते प्रमेयविषयं भव-
तीत्यर्थः ॥

अस्तित्वेनाधिगते नास्तीति विज्ञानं मिथ्यामत्स्यः । तस्या-
नुपपत्तिः सदसतोः साकृष्याभावादिति चेत् । न । प्रमा-
णगम्यतोपपत्तेः । न हि सदसती सकृपे यतोऽसत्त्वाम्बा-
दमद्धर्मारोपेणात्मनि मिथ्यामत्स्यः स्यादिति । तच्च नैवं,
प्रमाणगम्यतोपपत्तेः । सदसतोः प्रमाणगम्यत्वं साकृष्यं क्रि-
यागुणव्यपदेशस्तद्गदितत्वा च विशेषः । सोऽयमसद्धर्मान् सत्त्वा-
त्मन्यारोप्य विपर्येति नास्त्यात्मेति । एवमनात्मनि शरीरे
आत्मेति । किं पुनरनात्मनः शरीरादेरात्मना साधर्म्यं यत्
एतद्भवति अनात्मन्यात्मेति । अहङ्कारविपर्ययत्वं साकृष्यम् ।
इच्छाधाधारानाधारत्वेति(१) विशेषः । यथैवात्माहङ्कारस्य वि-
पर्ययस्तथा शरीरादयोऽपि । कथं पुनः शरीरे ऽहङ्कारः
शरीरवाचकगन्धमायानाधिकरणत्वात् शरीरे ऽहङ्कारो गौरो-
ऽहमित्वादि । इच्छाधाधार आत्मानं शरीरादय इति विशेषः ।
एतद्योपरिष्ठाद्भवामः । सोऽयमात्मधर्मान् इच्छादीन् शरी-
रादिष्वध्यारोप्य विपर्येत्सहयेन इति । एवं मामान्यविशेषप-
रिज्ञाने सति तद्विपरीतधर्माध्यारोपेण विपर्ययः सर्वत्र भवति ।
कः पुनरयं विपर्ययः ? अतर्हिमस्तदिति मत्स्यः । शेषं भाष्ये ।

त इमे दुःखादयो मिथ्याज्ञानपर्यवमाना अविच्छे-
देन प्रवर्तमानाः संसार इति । कः पुनरयं संसारः ? दुःखा-
दीनां कार्यकारणमात्रः । म चानादिः । पूर्वोपरकालानि-
यमात् । न च शरयं भवतुं पूर्वं दुःखादयः पश्चान्मिथ्या-
ज्ञानोत्पत्तिरिति, पूर्वं वा मिथ्याज्ञानं पश्चाद्दुःखादय इति न
शरयं भवतुमिति । यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानपर्येति ।
कथमथायः ? ममानविपर्ये तयोर्विरोधात् । यस्मान्मिथ्याज्ञानं

तच्चज्ञानं च एकस्मिन् विषये विहृद्येते वस्तुनो द्वैरूप्या-
सम्भवात् । न ह्येकं वस्तु द्विरूपं भवति । तस्मान्मिथ्याज्ञानं
तच्चज्ञानेन निवर्त्यत इति । कथं पुनः पूर्वोत्पन्नं मिथ्याज्ञानं
पश्चादुत्पद्यमानेन तच्चज्ञानेन निवर्त्यते ? मिथ्याज्ञानस्याऽसहाय-
त्वात् मिथ्याज्ञानमसहायपतो निवर्त्यते । सम्यग्ज्ञानस्य च
विषयः सहायी भवति । कस्मात् ? तथात्वेनावस्थानात् तथाभू-
तोऽसौ विषयो यथा तत्र तच्चज्ञानमिति । प्रमाणान्तरानु-
ग्रहाच्च आगमानुमानादिमार्गं तच्चज्ञानस्य सहायो भवति ।
पदा ह्यपमनुमानागमयोः प्रतिसंहितयोर्विषयं भावयति । समा-
हितोऽनन्यमनाश्चिन्तयति (१) ततोऽस्य विषयमाने ध्याने वि-
विकाराणां ध्यानभावनाणां तस्मिन्नर्थे तच्चप्रतिबोधि ज्ञानं मत्त-
समुत्पद्यत इति । सोऽयमागमानुमानमत्यक्षाणां विषयं प्र-
तिपद्यमानस्तच्चमेतदिति प्रतिपद्यते । तच्चप्रतिपत्तेरस्य मि-
थ्याज्ञानं निवर्तत इति । निवृत्ते च मिथ्याज्ञाने न पुनस्त-
द्विषयं मिथ्याज्ञानमुत्पद्यत इति विरोधादित्युक्तम् । कः पुनर्वि-
रोधः ? सहामम्भवः । मिथ्याज्ञानाभावे रागादयोऽपगन्तीति का-
र्यकारणभावादेव । कारणं मिथ्याज्ञानं कार्यः रागादयः । न च
कारणं विना कार्यं भवितुमर्हति । ये तावदनुत्पन्ना रागादयस्ते
कारणाभावान्माभूवन् । ये तूपन्नास्ते कथं ? तेषामपि वैराग्या-
भित्तिः । किं पुनर्वैराग्यं ? भोगानभिष्वङ्गलक्षणमित्युक्तं अस-
क्तिश्च सक्तिं वाधते । तत्पुनर्वैराग्यं कथं भवति ? तच्चज्ञानाद्विषय-
दोषदर्शनादिति । दोषाभावे, महत्त्वभावः । पदाऽस्य सम्यग्-
ज्ञानवतो दोषा अपयन्ति अथ दोषाभावे महत्तिर्निवर्तत इति-
का पुनरियं महत्तिः ? धर्माधर्मौ, जन्मसाधनत्वात् । नास्मिन् सूत्रे

(१) आधयति—पा० ३ पु० ॥

क्रिया प्रवृत्तिशब्देनोच्यते, अपि तु धर्माधर्मौ, तत्साधनमावात् ।
 जन्मसाधनं धर्माधर्मौ न प्रवृत्तिः क्रियायाः क्षणिकत्वात् । धर्मा-
 धर्मयोस्तु प्रवृत्तिशब्दः प्रवृत्तिसाधनत्वादिति । यौ तावदना-
 गतौ धर्माधर्मौ तयोर्दोषाभावादभावो युक्तः । यौ तौ वर्तमानौ
 तयोर्न युक्तः । किं कारणं ? निर्दोषस्यापि भावात् निर्दोषोप्यपमव-
 तिष्ठते धर्माधर्मयोश्च फलं मुहूर्त्ते इति । न । अनागतयोः साधना-
 भावेनेष्टत्वात् । न श्रूयते यौ वर्तमानौ धर्माधर्मौ तौ दोषामावाप्त-
 मवत इति । अपि तु यावदनागतौ तौ कारणाभावाभोत्पद्येते
 इति । वर्तमानयोः पुनः कार्यावसानात् प्रसृत्यः यौ तौ वर्तमानौ
 धर्माधर्मौ तयोर्पदावसानिकं कार्यं तेन व्यावृत्तः । प्रवृत्तभावे
 जन्मापायः अत्रापि धर्माधर्मयोर्पावृत्तयोर्मदन्यच्छरीरं तत्र
 भवात्ते न पुनर्वर्तमानं न भवतीति । अथ वर्तमानस्य कथं निवृ-
 त्तिः ? संस्कारस्य तावदस्य स्थितिहेतुः संस्कारो धर्माधर्म-
 समाख्यादोऽवतिष्ठते तावदवतिष्ठते इति । जन्माभावे दुःखा-
 भाव इति निरायतनस्यानुत्पत्तेः न हि निरायतनं दुःखमुत्पत्तु-
 मर्हति । एतच्च तदाहुर्पावदात्मानि धर्माधर्मौ तावदायुः शरी-
 शोमन्द्रियं विषयाश्चेति । सोऽयं मिथ्याज्ञानादिकलापेन सर्वतो
 वियुक्तो(१) वियुक्त इत्युच्यते । तच्चज्ञानं तु खलु मिथ्याज्ञा-
 नविपर्ययेण व्याख्यातम् । स्वरूपस्तु यथाव्यवस्थितपदा-
 र्थाधिगतिरित्युच्यते । कस्मात् पुनरयं हाहा मुखदुःखे जहा-
 ति न पुनः मुखमादाय दुःखं जहातीति ? । विवेकहानस्याश-
 क्यत्वात् । न हि विवेकहानं शक्यं कर्तुं अतः मुखमुपभोक्तु-
 कामेन दुःखमपि भोक्तव्यम् । दुःखं वा निहामता मुखमपि
 हातव्यं भाविष्यन्नर्हति । मुखं दुःखानुपक्रमनादेश्यमिति ।

अनुपङ्गोऽविनाभावः यत्रैकं तत्रैतरदिति । समाननिमित्ता वा-
नुपङ्गः यान्येव सुखसाधनीनि तान्येव दुःखसाधनानीति ।
समाननिमित्ता वाऽनुपङ्गः यान्येव सुखसाधनानि तान्येव दुःख-
साधनानीति । समानाधारता वाऽनुपङ्गः यत्र सुखं तत्र दुःख-
मिति । समानोपलभ्यता वानुपङ्गः येन सुखमुपलभ्यते तेन
दुःखमपीति(१) ॥

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य महत्तिरिति भाष्यम् । महत्संख्यै-
विध्यं कुतः ? अर्थस्य तथाभावात् नापी पदार्था एवत्रा त्रेधा
व्यवस्थाप्यन्ते एवं भवतेति । किन्त्वर्थ एवार्थ तथाभूतो येन त्रेधा
भवतीति । नामधेयेन पदार्थमात्राभिधानमुद्देश इत्युक्तं प्रा-
णादिसूत्रव्याघातात् । “प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणी”-
ति लक्षणमुक्तम् । न चेदं नामधेयेनोद्देशमात्राद्भिद्यते । मात्र-
इणसामर्थ्यादिप्रसङ्गः पदार्थमात्राभिधानमित्युक्तं न च प्राणा-
दीनां पदार्थाभिधानमात्रत्वं कारकशब्दत्वात्—कारकशब्दा एते
प्राणादीति । तस्मान्नोद्देशप्रसङ्गः । उद्दिष्टस्य विभागो द्वेषा भवति ।
लक्षितस्यालक्षितस्य । लक्षितस्य(२) छलादेरलक्षितस्य(३) प्र-
याणादेरिति । अथोद्दिष्टविभागद्वारेण(४) सूत्रम् । प्रत्यक्षानु-
मानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति ॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ ३ ॥

सूत्रार्थो निगदेनैव व्याख्यातः । उद्दिष्टविभागानर्पकपत्र
व्याघातात् । त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य महत्तिरित्युक्तमुद्दि-
ष्टविभागश्च न त्रिविधार्थां शास्त्रमहत्तावन्तर्भवतीति । तस्मा-

(१) इति त्रिविधार्थांशकमित्याधिकं २ पु० ॥

(२) सामान्यतः ॥

(३) विशेषतः ॥

(४) विभागद्वारा प्रमाणसंख्यां नियन्तुं सूत्रम् ॥

दुद्दिष्टविभागो न युक्तः । न । उद्दिष्टविभागस्योद्देश एवान्त-
र्भावात् । उद्दिष्टविभाग उद्देश एवान्तर्भवतीति । कस्मात् ।
लक्षणसामान्यात् । समानं लक्षणं नामधेयेन पदार्थाभिधानमु-
द्देश इति । किं पुनर्विभागेन प्रयोजनम् । नियमः । यदि प्र-
त्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति विभागो न । क्रियेत
नियमो(१) न गम्यते चत्वार्येव प्रमाणानीति । लक्षणतश्चतुष्टाधि-
गतिरिति चेत् । न । लक्षणस्येतरव्यवच्छेदहेतुत्वात् । स्यादेषा बुद्धिः
लक्षणतः प्रमाणचतुष्टं गम्यत इति, यस्माच्चतुर्णां लक्षणमुक्तमिति ।
न । लक्षणस्येतरव्यवच्छेदहेतुत्वात् । लक्षणं खलु लक्ष्यं समाना-
समानजातीयेभ्यो व्यवच्छिन्नं च नियमं तु न शक्नोति कर्तुमन्यार्थ-
त्वादिति । अन्यासम्भवस्य ततोऽनधिगतेः । न हि लक्षणतो
ऽन्यासम्भवोऽधिगम्यते । ततश्चतुर्णामनभिधाने चतुर्णां लक्षणो-
पदेशात् संशयः स्यात्—किं विद्यमानानि न लक्षितानि आहो-
स्विदविद्यमानानीति । तस्मात् संशयानिष्टस्यैव युक्तो विभागो-
द्देश इति । अस्यस्यास्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षमिति । अर्थ
च मूलविवक्षायामव्ययीभावः समासः । अन्यथा तु वस्तुनिर्दे-
शो न समासः, समासे हि अस्येति पृष्ठी न श्रूयेत । कः पुन-
रर्थं समासः ? प्रादिसमासोऽयं द्रष्टव्यः प्रति गतमक्षं प्रत्यक्ष-
मिति यथोपगतो गोभिरुपगुरिति । एवमनुमानादिषु द्रष्टव्यम् ।
मितेन लिङ्गेन लिङ्गिनोऽर्थस्य पश्चान्मानमनुमानमिति न युक्तम् ।
फलाभावात् । एतस्मिन् व्याख्यानं ऽफलमनुमानमिति । किं
कारणम् ? अर्थस्य मितत्वात् । नैव दोषः । मितेन लिङ्गेन अर्थस्य
पश्चान्मानं भवति यत इत्यर्थः । भवतु वाऽयमर्थो लैङ्गिकी प्रति-
पत्तिरनुमानमिति । ननु च फलाभावो दोष उक्तः ? न दोषः ।

हानोपादानोपेक्षायुद्धीनां फलत्वात् । सर्वं च प्रमाणं स्वविषयं
 मति भावसाधनं मितिः प्रमाणमिति । विषयान्तरं प्रति करण-
 साधनं मधीयते ऽनेनेति प्रमाणम् । यदि भावसाधनः प्रमाण-
 शब्दः के फलं विषयस्याधिगतत्वात् । उक्तं फलं हानादिवु-
 द्ध्य इति । ज्ञाते तद्भावात् । ज्ञाते स्वस्वये विधा बुद्धिर्भवति
 हेयो वोपादेयो वोपेक्षणीयो वेति । केचित्तु सन्निकर्षमेव मत्यक्षं
 वर्णयन्ति । न तन्वार्थं प्रमाणाभावात् । सन्निकर्ष एव प्रमाण-
 मिति न प्रमाणमस्ति । उभयं तु युक्तं परिच्छेदकत्वात् । उभ-
 यं परिच्छेदकं सन्निकर्षो ज्ञानं च । एकान्तवादिनस्तु दोष इति ।
 सामीप्यमानमुपमानमिति न युक्तम् । उपमानस्यान्यथाव्याख्या-
 नात्(१) । समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरूपमानार्थ(२) इत्युक्त-
 मिदानीं तूच्यते सामीप्यमानमुपमानमिति व्याघातः । नास्ति
 व्याघातः सामीप्यमानेन समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तेरिष्टत्वात् । य-
 स्माद्यमुपयुक्तोपमानो मोदशी आगमप्रत्ययाहितस्मृतिपूर्वकं गवा
 सादृश्यं मत्यक्षेण प्रतिपद्याम्य गवपशब्दः संज्ञेति संज्ञासंज्ञि-
 मन्वन्धं प्रतिपद्यते तस्मान्न व्याघात इति । शब्दविषया मतिपक्षः
 शब्दप्रमाणं, फलं तदेव ।

केचित्तु क्रमपोजनं वर्णयन्ति । आदौ मत्यक्षग्रहणं
 प्राधान्यात् । तदनन्तरमुपमानं तत्पूर्वकत्वात् । तदनन्त-
 रमुपमानं तत्साधर्म्यात् । अन्ते शब्दो महाविषयत्वात् । तच्चायुक्त-
 मित्यपरे मन्यन्ते । क्रमाभिधानस्य न्यायप्राप्तत्वात् । न्यायप्राप्तं
 क्रमाभिधानं क्रमवृत्तित्वाद्वाच्ये इति । महाविषयत्वाच्च शब्दस्या-
 दावभिधानपसह इति । एतच्चायुक्तम् । क्रमवृत्तित्वाद्वाच्यो ऽयु-

(१) अन्यथाव्याख्यातत्वात्-पा० ३ पु० ॥

(२) उपमानम्-पा० ३ पु० ॥

मपदभिधानं युक्तं पूर्वापरभिधाने तु न साधनमेतत् । तस्मादन्यो
 न्यायो वक्तव्यः । स चायं न्यायः प्रत्यक्षं पूर्वं प्राधान्यादिति ।
 महाविषयत्वादादौ शब्दोपदेश इति । न । उभयं महाविषयं
 शब्दः प्रत्यक्षं च । कथमिति ? प्रत्यक्षेणापि सामान्यविशेषनद्वतां
 ग्रहणं शब्देनापि । तत्र किं शब्दस्वादाद्युपदेशो भवतु आहो-
 स्वित् प्रत्यक्षस्येति ? प्रत्यक्षस्येति युक्तम् । किं कारणम् ? सर्व-
 प्रमाणानां प्रत्यक्षपूर्वकत्वादिति । किं पुनरेतानि प्रमाणानि सं-
 प्लवन्ते अथ प्रतिप्रमेयं व्यवतिष्ठन्त इति ? उभयथा दर्शनं, तच्च
 प्रमाणत इत्यत्रैव दर्शितम् । सेयं प्रामितिः प्रत्यक्षपरेति । प्रत्यक्षे-
 णाधिगतेऽर्थे आकाङ्क्षाभावात् तत्परा । यथायं लौकिकोऽमुत्रा-
 प्रित्वाप्तोपदेशादपि प्रत्याहितप्रत्ययस्तं देशं गच्छति । प्रत्यासी-
 दत् पुनर्यूपविशेषणं पूषाङ्गत्वेन व्यवस्थितं हुनभुजं प्रतिपद्यते ।
 आसन्नतरास्त्वदानीमिन्द्रियार्थसन्निकर्पादादिप्रत्ययं करोति तदा
 निराकाङ्क्षो भवतीत्यतः प्रधानं प्रत्यक्षमिति । यत्र संप्लवस्तत्रैवम् ।
 यत्र पुनर्व्यवस्था तत्र गुणप्रधानता न चिन्त्यत इति ।

इति त्रिसूत्रीवार्तिकम् (१) ॥

अथ विभक्तानां लक्षणवचनमिति तत्र प्रत्यक्षलक्षणमुच्यते ।
 इन्द्रियार्थसन्निकर्पोत्पन्नमित्यादि सूत्रम् ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्पोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभि-
 चारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

सूत्रार्थः समानासमानजातीयविशेषकत्वम् । अथ पदाना-
 मर्थः कः इन्द्रियार्थसन्निकर्पोत्पन्नमिति ? इन्द्रियेणार्थस्य स-
 न्निकर्पोद्युत्पद्यते ज्ञानं तत्रप्रत्यक्षमिति । इन्द्रियाणि पुनर्वक्ष्यमा-

(१) इति श्रीपरमार्थिभारद्वाजश्रीमदुद्व्योतकरन्यायान्त्रार्थप्रणीत-
 न्यायत्रिसूत्रीवार्तिकं सम्पूर्णम्-पा० ३ पु० ॥

मिदमुच्यते अन्यान्यपि बहूनि सन्ति तान्यपि वक्तव्यानि । त-
 यथा । आत्ममनःसंयोगः, इन्द्रियमनःसंयोगो, विषयप्रकाशसंयोगो,
 विषयस्य रूपं, विषयसंयोगस्थं च महत्त्वमनेकद्रव्यवत्त्वमुपल-
 ष्ठिफलः(१) संस्कार इति । कस्मात्? तद्भावे भावात् तदभावे चा-
 भावादिति । तद्यदि कारणभावादिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणमेतान्य-
 पि कारणानि वक्तव्यानि । न वक्तव्यानि । नेदं कारणावधार-
 णार्थं सूत्रमपि तु समानासमानजातीयविशेषणार्थम् । यत्प्रत्यक्ष-
 स्वामाधारणं कारणं तदभिधीयते न पुनः साधारणं कारणं
 निवर्त्यत इति । इन्द्रियमनःसंयोगस्तद्विधाधारणत्वादुपसंख्येयः न
 ह्यपनुमानादिज्ञानानां कारणं भवति । न । अनेनैव तस्योक्तत्वात् ।
 इन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणेनेन्द्रियमनःसंयोग उक्तो वेदितव्यः ।
 किं कारणम्? उभयोरसाधारणत्वात् । न च यावदसाधारणं कारणं
 तावत्सर्वमभिघातव्यामित्यर्थः । अपि त्वन्यतरेणापि भिद्यत
 इति अन्यतरोपादानम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणं वा विशेष-
 कत्वात् । यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजायते विज्ञानं तस्यान्यत-
 रद्विशेषकं भवति । इन्द्रियमर्थो वा तद्विशेषकं तेन व्यपदे-
 शात् यस्मादेदं ज्ञानमिन्द्रियेण वा व्यपदिश्यते अर्थेन वा रूप-
 विज्ञानमिति चक्षुर्विज्ञानमिति वा । न पुनरिन्द्रियमनःसंयोगेन
 व्यपदिश्यते । न हि भवति रूपालम्बने ज्ञाने मनोज्ञानमिति ।
 यदा त्वात्ममनःसंयोगान्मानस्यो बुद्धयः प्रवर्तन्ते तदात्मना व्य-
 पदिश्यन्ते मनसा च । यच्चासाधारणं तद्रथपदेशभाग् भवति ।
 तथया । ऋत्वादिकारणमस्तिधानात् प्रादुर्भवन्नङ्कुरो नत्वादि-
 भिर्यपदिश्यते, अपि त्वमाधारणेन बीजेन व्यपदिश्यते यत्वा-
 ङ्कुर इति तथेहापीत्यदोषः । इन्द्रियमनःसंयोगस्य वाऽग्रहणं भेदे

ऽभेदात् । यस्मात् प्रत्यक्षज्ञानभेदे इन्द्रियमनःसंयोगो न भिद्यत
इति । पद्यभेदादग्रहणं इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यापि तर्ह्यग्रहणम्
एकोन्द्रियग्रहणेऽप्यभेदादिति प्राप्तं यथा शुद्धो गौर्गच्छतीति ? ।
न वक्तव्यम् (१) । उक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् । नेदं
कारणावधारणार्थं सूत्रमिति । अनभ्युपगमाच्च । इन्द्रियमनः-
संयोगस्य चाऽग्रहणं समानत्वात् । केन समानत्वादिति वाच्य-
म् । आत्ममनःसंयोगेन समानत्वात् । किं पुनस्तत् ? व्यपदेशा-
भाव इत्युक्तम् । अतीन्द्रियाधारता वा सामान्यं, यथाऽऽत्ममनःसंयो-
गोऽतीन्द्रियाधार एवमिन्द्रियमनःसंयोगोऽपीति । विषयावृत्तिः सं-
घा । यथाऽऽत्ममनःसंयोगो विषयावृत्तिः तथेन्द्रियमनःसंयोगो-
पीति । मनोवृत्तिर्त्वं वा । यथा वाऽऽत्ममनःसंयोगो मनोवृत्तिरेव-
मिन्द्रियमनःसंयोगोऽपीति । तस्मादिन्द्रियमनःसंयोगस्याऽऽत्ममनः-
संयोगेन सामान्यादन्वतरामिधानेन वा चरितार्थत्वादनभि-
धानामिति ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्युक्तम् इन्द्रियस्याप्राप्यका-
रित्वात् । अगाप्यकारिणी चक्षुःश्रोत्रे इत्येके । तत्र च न्यायं
श्रुवते । अगाप्यकारि चक्षुः सान्तरग्रहणान् पृथुतस्रग्रहणाच्चेति ।
सान्तरस्वार्थस्य विप्रकृष्टदेशावस्थितस्य ग्रहणं दृष्टम् । न च
चक्षुषस्तेनार्थेन प्राप्तिरस्ति । मृगविशेषस्येन्द्रियभावात् । य ए-
वायं कृष्यसारलक्षणो भूतविशेषः स बाह्यभूतविशेषप्रमादात्तु-
ष्टीतस्तत्तृष्णापूर्वककर्मापेक्षः चक्षुरित्युच्यते । तथा चोक्तम् ।
“रूपोपलब्धिर्बर्तकेन कर्मणा तत्तृष्णापूर्वकेन चक्षुरभिनिर्दृत्तमनो
रूपोपलब्धेः कारणं भवतीति” । एवं शेषेषु । न च मृगविशे-
षानुष्टीतस्य गोलकस्य प्राप्तिर्विषयेणास्ति । तस्मात् मा-

(१) न वक्तव्यः इति टीकासंमतः पाठः ।

न्तरग्रहणादप्राप्यकारीति । अपरे तु सान्तरग्रहणं हेतुं वर्णयन्ति । न हि प्राप्यकारिषु घ्राणादिषु सान्तर इति ग्रहणं दृष्टं, दृष्टं तु चक्षुषि । पृथुतरग्रहणाच्च । राष्ट्रवनादिरूपं च महदुपलभ्यते । न चाङ्गोस्तथा पृथ्ववभास इति युक्तम् । दिग्देशव्यपदेशाच्च । यदि प्राप्यकारि चक्षुर्भवेत् दिग्देशव्यपदेशो न स्यात् । न हि प्राप्यकारिषु घ्राणादिषु तद्भवति । सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्यकालग्रहणाच्च । यत् सल्लु गतिमद्भवति तत्तां गतिमभिन्दत् सन्निकृष्टमाद्यु प्राप्नोति विप्रकृष्टं चिरेण । शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणं दृष्टं तस्मादप्राप्यकारीति । यत् तावत् सान्तरग्रहणादिति, तद्युक्तं विकल्पानुपपत्तेः । सान्तरग्रहणमिति कोऽर्थः ? किं तावत्सान्तरस्याप्राप्तस्य ग्रहणमित्यपमर्थः, आहोस्वित् सद्धान्तरेण ग्रहणं सान्तरग्रहणमिति । अस्तु तावत् पूर्वः पक्षः अप्राप्तस्य ग्रहणं सान्तरग्रहणमिति । नन्वयं प्रतिज्ञार्थ एव, ततश्च हेत्वभावः । किं कारणं ? हेत्वर्थस्य प्रतिज्ञार्थेनाऽऽक्षिप्तत्वात् । एतदुक्तं भवति । अप्राप्यकारि चक्षुः अप्राप्यग्रहणादिति न प्रतिज्ञार्थाद्भिद्यते । अथ ग्रूपे सद्धान्तरेण ग्रहणमिति । किं तदन्तरं नाम ? यच्चक्षुषा विषयेण सहोपलभ्यते इति । किमाकाशमभावो द्रव्यान्तरं वा । यथाकाशं तन्न चक्षुषो विषयः । न ह्याकाशं चक्षुषा गृह्यते अरूपित्वात् वाय्वादिवत् । अथ रूपवद्द्रव्यमन्तरशब्दवाच्यं तस्य व्यवधायकत्वात् तेन सह ग्रहणमनुपपन्नम् । अयामावोऽन्तरशब्दवाच्यः ? स स्वतन्त्रश्चक्षुर्विषयो न भवतीति तेन सहोपलब्धावनैकान्तिरूपम् । न चान्या गतिरस्ति । तस्माच्छून्यमभिधानं सान्तरग्रहणादिति । यैरपि विद्वत्स्यमानैः(१) सान्तरग्रहणादित्यस्य मान्तर इति ग्रहणमित्येतन्माख्यानं क्रियते ।

(१) लोहितादिडाग्भ्यः क्यप् इति क्ययन्तस्य रूपम् ।

तदप्युक्तम् । सान्तर इति ग्रहणस्यान्यनिमित्तत्वात् । अन्य-
 धैतत्सान्तर इति ग्रहणं भवति । शरीरावाधিনিमित्तत्वात् । शरी-
 रमवधिं कृत्वा सान्तरनिरन्तरे भवतः । न पुनरिन्द्रियप्राप्सप्रा-
 प्तिनिमित्ते भवतः । यत्र शरीरमिन्द्रियं चोभयमर्थेन सम्बद्ध्यते तत्र
 निरन्तर इति ग्रहणं भवति । यत्र पुनरिन्द्रियमात्रं सम्बद्ध्यते तत्र
 सान्तर इति । तस्मात् सान्तर इति ग्रहणस्यान्यनिमित्तत्वान्न
 सान्तरमिति ग्रहणादप्राप्यकारिता सिद्ध्यतीति । पदपि पृथु-
 तरग्रहणादिति, तदप्युक्तम् । सम्बन्धमात्रेण महदण्वोर्ग्रहणात् ।
 सम्बन्धमात्रेणैव महति वाऽणौ वा विषयभेदानुविधायी प्रत्यय उ-
 पजापने तस्माद्देश्यमेतदपीति । यत्पुनरेतदुक्तं दिग्देशव्यपदे-
 शादिति, तदपि शरीरावाधनिमित्तत्वात् प्रत्युक्तम् । यत्रेन्द्रि-
 यं शरीरं चार्थेन सम्बद्ध्यते तत्र दिग्देशव्यपदेशो न भवति ।
 दूरान्तिकानुविधानं वा । यत्र त्विन्द्रियमेव केवलं सम्बद्ध्यते तत्र
 शरीरमवधिं कृत्वा संयुक्तसंयोगात्पीयस्त्वं भृषस्त्वं वाऽपेक्ष्य-
 माणस्य दिग्देशमसयाः सन्निकृष्टविमकृष्टमसयाश्च भवन्ति ।
 यत्पुनरेतन्न शास्त्राच्चन्द्रमसोः तुल्यकालग्रहणादिति, तदपि न ।
 अगभ्युपगमात् । को हि स्वस्यात्मा शास्त्राच्चन्द्रमसोस्तुल्यका-
 लग्रहणं प्रतिपद्यते । कालभेदाग्रहणाग्निध्यामसय एव उत्पलदल-
 शतव्यतिभेदवदिति । कथं पुनरखगम्यते कालभेदाग्रहणनिमित्त-
 प्य युगपत्सयो न पुनरेककाल एव ? इदमनुमानं आव-
 रणानुपपत्तीरिति । यद्यप्राप्यकारिं चक्षुर्भवति न कुड्यकटादे-
 रावरणस्य सामर्थ्यमस्तीत्यावरणानुपपत्तिः स्यात् । न च व्य-
 वहितार्थोपलब्धिरस्ति । तस्मान्नाप्राप्यकारीति । दूरान्तिकानु-
 विधानं चानुपलब्ध्युपलब्धोर्न स्यात् अप्राप्य चक्षुरर्थं गृह्णा-
 तीति यदिदमस्य दूरे अग्रहणमन्तिके च ग्रहणमुभयमेतन्न

स्यात् । दृष्टं तु, तस्मान्नाप्राप्यकारीति । विषयीभावादिति चेत् ।
 न । सम्बन्धमन्तरेण विषयीभावानभ्युपगमात् । अयापीदं स्यात्
 यः चक्षुषोर्विषयीभवत्यर्थः स उपलभ्यते । यस्तु न भवति ना-
 सावुपलभ्यते इति । न च व्यवहानानां दूरवस्थितानां वाऽर्थानां
 चक्षुषो विषयीभावोऽस्ति तस्मान्न ते गृह्यन्त इति । तन्न नैवम् ।
 सम्बन्धमन्तरेण विषयीभावानभ्युपगमात् । कः सम्बन्धव्यति-
 रेकेण विषयीभावः ? केवलं भवतः सञ्ज्ञामात्रं भिद्यते नार्थ
 इति । मयोच्यते सम्बन्ध इति भवताऽभिधीयते विषयीभाव इति
 न काश्चित् विशेष इति । अयं प्राप्यकारित्वे चक्षुषः किं ममा
 शयम् ? इन्द्रियत्वमेव । प्राप्यकारि चक्षुरिन्द्रियत्वात् घ्राणादि-
 वत् । घ्राणादीन्द्रियं प्राप्तकारि दृष्टं तथा च चक्षुस्तस्मात् प्राप्य-
 कारीति । अयं पुनर्न किञ्चिदिन्द्रियं प्राप्यकारि प्रतिपद्यते तदा
 सर्वाणि पक्षीकृत्य करणत्वादिति वाच्यम् । करणं वास्पादि
 प्राप्यकारि दृष्टं तथा चेन्द्रियाणि तस्मात् प्राप्यकारीणीति । अयं
 पुनर्नैवात्प्रात् सर्वाभिवार्थानप्राप्यकारिणः प्रतिपद्यते तदा कथं ?
 सोऽपि दृष्टमामर्शानां कारणानां सर्वत्र कार्यानुत्पत्त्या प्रत्यवस्थे-
 यः । यदि स्वलेभानि कारणानि परस्परमाप्त्यनपेक्षाणि स्वयमनु-
 पजातशक्त्यानि कार्यमारभन्त इति कस्मात् कार्यं सर्वत्र न
 भवतीति वक्तव्यं अतो न कारणमप्राप्यकारिणीति । अनेकद-
 ष्टचक्राद्युदाहरणं लोक इति । तस्माद्यवस्थितमेतदिन्द्रियार्थस-
 म्पत्तिर्योत्पन्नं ज्ञानमिति ॥

अयं ज्ञानग्रहणं किमर्थं ? सुखादिव्यवच्छेदार्थम् । इन्द्रियार्थस-
 म्पत्तिर्यात् सुखदुःखे अपि भवतः तदुद्युदात्तमार्थमाह ज्ञानमिति ।
 तथेन्द्रियार्थसम्पत्तिर्योत्पन्नं ज्ञानं विषयनामभेदेनाभिधीयते इति प्राप्य-
 म् । तस्मान्निर्णयार्थमाह अल्पपदेशमिति । यदिदमनुपपुक्तशब्दा-

र्थसम्बन्धस्य विषयभेदानुविधायि विज्ञानं तत्प्रत्यक्षं, कृतशब्दार्थसम्बन्धस्यापि तदुत्पत्तिकाले तादृगेव । अपरे स्वव्यपदेश्यमित्यनेनानुमानं निराकुर्वन्ति । तच्च नैवम् । कस्मात् ? इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति वचनात् । न श्नुमेवस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादनुमानं भवति । अतो न प्रसङ्गोऽनुमान इति । ग्रीष्मे मरीचय इति भाष्यम् । तत्प्रतिषेधार्थमिदमुच्यते अव्यभिचारीति । किमिदं व्यभिचारीति ? यदतस्मिस्तदिति भवति । किं पुनरत्र व्यभिचारं किमर्थः आहो ज्ञानमिति । एके तावद्दर्शयन्ति । अर्थस्य व्यभिचारः अर्थस्तु तथा न भवतीति, तद्व्यभिचारात् तद्विषयं ज्ञानमापि व्यभिचारीत्युच्यते इति । तच्च नैवम् । कस्मात् अर्थस्य तथाभावात् । यत्तद्गुदादिज्ञानमुपजायते मरीचिषु स्पन्दमानेषु न तत्रार्थो व्यभिचरतीति । न हि ते न मरीचयो न वा स्पन्दने किन्तु ज्ञानं व्यभिचरति । अतस्मिस्तदिति भावादिति । न हि तत्रोदकमस्ति । तांस्तु मरीचीनिन्द्रियोपघातदोषादिन्द्रियेणाञ्चोच्य विषयेति इति ज्ञानस्य व्यभिचारो नार्थस्येति । दूरात् चञ्चुपाऽर्थं पश्यन्नावधारयतीति भाष्यम् । तदुच्युदासार्थमाह व्य।साभात्मकमिति । न । संशयस्यानिन्द्रियार्थसन्निकर्षपूर्वकत्वान् । न हीन्द्रियार्थसन्निकर्षात् संशयज्ञानं भवति किन्तु मानसः मत्तयः । संशीतिः संशय इति । तच्च नैवम् । संशयस्योभयानिमित्तत्वात् । उभयन्तु संशयस्य निमित्तम् आत्माऽन्तःकरणमयोग इन्द्रियार्थसन्निकर्षश्चेति । तत्र यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षानवधारणपूर्वकं मनसाऽनवधारणं तदिह सम्बध्यते । तस्य हीन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणम् । पूर्वं तु न सम्बध्यते । यदात्मानःकरणमयोगाद्भवतीति । तस्मादास्ति विषयो विशेषणस्येति पुक्तं व्यवसायात्मकमिति ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नामेतेष्वमादिलक्षणमात्मादिषु सुखादिषु च नास्ति मनसोऽनिन्द्रियत्वादव्यापकमेतत् प्रत्यक्षलक्षणमिति । कथं पुनरिन्द्रियं मनो न भवति ? इन्द्रियसूत्रेऽपठितत्वात् । परिपठितानि प्राणादीनीन्द्रियाणि । न च तेषु मनः पठितम् । तस्मान्मनो नेन्द्रियम् । पृथक् चानभिधानाद्नास्ति मनस इन्द्रियत्वे प्रमाणं ततश्च नेन्द्रियं मनः । न चैवं प्रत्यक्षाः सुखादयो भविष्यन्तीति । प्रत्यक्षाश्चैते नानुमानिकाः लिङ्गमावात् । न हि लिङ्गमन्तरेणानुमेयार्थो गम्यते । नाप्यन्यत् प्रमाणं प्रतिपादकमस्ति सुखादीनाम् । न च तेषामनुमेयत्वम् । न चान्या गतिरास्ति । तस्मात्कर्तव्यं सुखादीनां प्रत्यक्षेण ग्रहणोपमख्यानमिति । कश्चैवमाह न प्रत्यक्षाः सुखादय इति ? इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षत्वात् । नैष दोषः । मनस इन्द्रियत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं सुखादिज्ञानमिति । यत्तु सूत्रेऽनभिधानं तद्व्यर्थ्यात् । किं तद्व्यर्थ्यं ? सर्वविषयत्वामर्षविषयत्वे । सर्वविषयं मनोऽसर्वविषयान्तराणि । सर्वविषयं तु मनः स्मृतिकारणमयोगाधारत्वात् आत्मवत् सुखग्राहकमयोगाधिकरणत्वात् समस्तेन्द्रियाधिष्ठानत्वाच्च आत्मवत् । भौतिकामौतिकत्वं तु न, विरोधात् । न हि भौतिकं मनो नाप्यभौतिकमिति । कार्यपरविनी भौतिकत्वमभौतिकत्वं च । न च कार्यं मनः । तस्मान्न भौतिकं नाप्यभौतिकमिति । श्रोत्रे चासम्भवः यदि भौतिकत्वाभौतिकत्वलक्षणाद्व्यर्थ्यादपरिपाठः सूत्रे मनसः, श्रोत्रमपि सूत्रे न पठितव्यं तर्हि, न हि श्रोत्रं भौतिकं नाप्यभौतिकमिति । स्वार्थे प्रत्यक्षविधानमिति चेत् । न । प्रत्यक्षव्यर्थ्यात् । स्वादेया बुद्धिः स्वार्थिक एव प्रत्यक्षो मूलमेव भौतिकमिति । तच्च न । प्रत्यक्षवै-

वर्ध्वात् । न हि भौतिकमित्यनेन कश्चित्प्रद्वितायो लभ्यते । तस्माद्
 व्यर्थमेतत् स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति । परंपुनरेतत् पृथगभिधानं
 नास्तीति । न नास्ति युगपज्ज्ञानानुपपत्तोरिति । युगपज्ज्ञानानु-
 त्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्युच्यते । तेन च प्रतिपादितमेतन्मनसः करण-
 त्वमिति ? सगुणानामिन्द्रियभावो वैधर्म्यमित्येतदप्युक्तम् । श्रो-
 त्रानाभिधानमसद्भादेव । तस्मात् सर्वविषयत्वासर्वविषयत्वमेव
 वैधर्म्यमित्येतदेव व्यापः । तन्त्रान्तरमवाचाराच्च । तन्त्रान्तरे मन
 इन्द्रियमिति पठ्यते । तच्चेद् न प्रतिषिध्यते । अप्रतिषेधादुपात्तं
 तादिति ? न । शेषाभिधानवैवर्ध्वात् । शेषाण्यपीन्द्रियाणि तैः प-
 रिषठितानि तस्मात् तान्यपि न वक्तव्यानि यद्यप्रतिषेधादुपादानं
 स्यादिति । न । तन्त्रयुक्तज्ञानवशोधात् । न भवता तन्त्रयुक्तिः
 परिज्ञायते । परमतममतिपिद्धमनुमतामिति हि तन्त्रयुक्तिः । न च
 यस्य स्वमतपरिग्रहो नास्ति तस्य स्वमतं परमतं वा भिद्यते । भवता
 च परमतानुरोधेन सर्वं स्वमतं निवार्यत इति । तद्विवारणात् स्वमतं
 परमतमित्येतदेव न स्यात् । तस्मादस्ति मन इन्द्रियं चेति । तदुप-
 पन्नमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं सुखादिज्ञानमिति व्यापकं लक्षणम् ।

समस्तमसमस्तं चेति सन्देहः । किमिदं प्रत्यक्षलक्षणं समस्त-
 माहो असमस्तमिति सन्देहः, कुतः ? उभयथा दर्शनात् समस्तं लक्षणं
 भवति व्यस्तं च । इच्छाप्रयत्नाद्वेपमुत्पन्नदुःखज्ञानान्यान्यत्वनो लिङ्ग-
 मिति व्यस्तलक्षणमेकशः प्रतिपादकत्वात् । तथा समानानेकधर्मो-
 पपत्तोरित्येवमादि व्यस्तम् । समस्तं पुनः वचनविघातोऽर्थविकल्पो-
 पत्त्या उल्लमिति । समस्तेनानेन उल्लं लक्ष्यते । प्रसिद्धसाधर्म्या-
 त् साध्यमाधनमुपमानमिति च । लक्षणं चेदमतः सन्देहः किं
 समस्तमुतासमस्तमिति । समस्तमित्याह । यस्मादेकशानुमान-
 सुखशाब्दविपर्ययसंशयज्ञानानि निवर्त्यन्त इति । पदीन्द्रियार्थ-

साक्षिकर्षोत्पन्नमित्याद्येकशः पदप्रमिथीयने । योऽयमेकेन पदेनार्थः
 नदृश्यतीति तत्र प्रत्यक्षः स्यादिति तेन पूर्वोक्तानामनुमानादीनां
 प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः स्यादिति । एवं द्वयोः पदयोः उपादाने पद-
 द्वयोपात्तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । एवं त्रयाणां पदानां उपादाने
 तैरुपात्तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । एवं चतुर्णां पदानां उपादाने
 तैरुपात्तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । तस्मादेकाद्वित्रिचतुष्पदपर्युदासात्
 पञ्चपदपरिग्रहेण त्रिंशत्कोटीर्बुद्दस्य समस्तं लक्षणमित्युच्यते ।
 तत्रैकपदपरिग्रहेण तावत्पञ्च कोटयः, द्विपदपरिग्रहेण दश, त्रि-
 पदपरिग्रहेणापि दशैव, चतुःपदपरिग्रहेण पञ्च । एकात्रिंशत्तपी
 पुनः समस्तपरिग्रहेणोपात्तेति । कस्मात् ? विशेषविधिमतिषे-
 धयोः शेषप्रतिषेधविध्यभ्यनुज्ञाविषयत्वात् । अयं खलु विशेषवि-
 धिः प्रवर्तमानः शेषं प्रतिषेधति यथा दाक्षिणेनाङ्गा पश्यतीति ।
 विशेषप्रतिषेधश्च शेषाभ्यनुज्ञाविषयो भवति । यथा वामेनाङ्गा
 न पश्यतीति । तथेहाप्येकदेशाभ्युपगमे शेषप्रतिषेधः शेषावधानं
 वा गम्यत इति व्यवस्थितं प्रत्यक्षमिति ।

अपरे पुनर्वर्णयन्ति—ततोऽर्थाद्विज्ञानं प्रत्यक्षमिति ।
 तत्र । ततोऽर्थादिति यस्यार्थस्य यद्विज्ञानं व्यपदिश्यते
 यदि तत्र एव तद्भवति नार्थान्तराद्भवति तत्र प्रत्यक्षम् ।
 एतेनानुमानादिज्ञानमपक्षिप्तं भवति । न हि तत्र एव
 तद्भवति । किं तर्हि ? तत्रश्चान्यत्रश्च तद्भवति । तत्र तावदर्थग्र-
 हणं न कर्तव्यमिति । ततो विज्ञानमित्युच्यमाने गम्यत एव तदर्थो-
 दिति । अवधारणार्थोऽर्थशब्द इति चेत् । स्यान्मतिरेपाऽवधार-
 णार्थोऽर्थशब्दो भविष्यतीति । यदुक्तं भवति तत्र एवेति तदुक्तं
 भवति ततोर्थादिति । तत्र युक्तमेकपदस्यावधारणार्थस्य दृष्टत्वा-
 त् । अम्भस(१) इति यथा । एतेनानुमानादिब्युदानोऽपि

(१) अनुस्यारच्छदितोऽर्थमस इति टीकाकारसम्मतः पाठः ।

प्रत्युक्तः । यत् पुनरेतत् संवृतिज्ञानमनेनापाक्षितमिति तदेतन्न
 बुध्यामहे कथं तदपक्षितमिति । यदि ब्रूये रूपादिभ्य उत्पन्नं ज्ञानं
 घटस्य व्यपदिश्यते न ततो भविष्यतीत्यपक्षितं, तन्न युक्तम् । न
 हि रूपादिभ्य उत्पन्नं ज्ञानं घटस्य व्यपदिश्यते । रूपादिभ्य उत्पन्न
 रूपादीनां घटादिभ्य उत्पन्नं ज्ञानं घटस्येति न प्रसङ्गः । अथा-
 प्येवं मनोरथो न रूपादिभ्यो व्यतिरिक्ताः पटादय इति । मनो-
 मोदकोपभोगमात्रमेतत् । यथा तद्व्यतिरिक्ता घटादयः तयोप-
 रिष्ठाद्भूयामः । सर्वं च स्वधिपयाद् विज्ञानं भवतीति ? ततोऽग्रह-
 णमर्थकमिति । ननु च(१) मिथ्याज्ञानमतस्मादपि भवति । न
 ह्यतस्मात्तद्भवतीति । किं तर्हि ? अतस्मिन्भवतीति । न भवता
 मिथ्याज्ञानमपि व्यज्ञायि । ततोऽग्रहणमर्थग्रहणं चान्तरेण विज्ञान-
 मात्रमवशिष्यते । तथा च न लक्षणमुक्तं स्यात् । सर्वं च ज्ञानं
 प्रत्यक्षं स्यात् । यद्यप्येतत्सूत्रं यथाश्रुतिं भवति तथापि ग्राह्यग्रा-
 हकज्ञानयोरयुगपद्भावाज्ज्ञानं अप्रत्यक्षं स्यात् । नाशोरपादौ
 सममिति चेत् । तच्च न, उदाहरणाभावात् । न हि समं नाशो-
 रपादे किञ्चिद्बुदाहरणमस्ति । विनष्टध्वार्थः प्रयत्न इति स्यात् ।
 तुल्यामिति चेत्—स्यान्मतिर्भवता युगपदवस्थाने किमुदाहरणमिति ।
 तच्च नैवमुक्तोचरत्वात् । उक्तोचरमेतत् स्फटिकादिमूत्र इति ।

अपरे तु मन्यन्ते प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति । अयं केयं कल्पना
 नाम ? जातियोजनेति । यत् किल न नाम्नाऽभिधीयते न च ज्ञा-
 सादिभिर्व्यपदिश्यते विषयस्वरूपानुविधायि परिच्छेदकमात्मगवेद्यं
 तत् प्रत्यक्षमिति । ते इदं प्रष्टव्याः । अयं प्रत्यक्षशब्देन कोऽर्थो-
 भिधीयते इति ? यदि प्रत्यक्षं ? कथमत्राच्यम् । अयं न प्रत्यक्षं ?
 अत्राचकस्तर्हि प्रत्यक्षशब्दः । अयं प्रत्यक्षशब्देन सामान्यमुच्यते

(१) सर्वत्र—इत्यधिकम् २ पु० ॥

इति ? एतदपि सामान्यं किं मत्प्रत्यक्षव्यतिरेकयाहोस्विद्व्यतिरेकीति । यदि मत्प्रत्यक्षव्यतिरेकि ? न मत्प्रत्यक्षमुक्तम् । अयाव्यतिरेकि ? कथं नोक्तम् । कल्पनापोढशब्देनापि यदि मत्प्रत्यक्षमुच्यते तदा व्याघातः । अथ नोच्यते तथापि कल्पनापोढवचनं व्यर्थं, मत्प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति च वाक्यम् । अथास्य वाक्यस्य कोर्थो ? यदि मत्प्रत्यक्षं ? व्याघातः । कथं ? मत्प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति चानेन वाक्येनाभिधीयते । न चाभिधेयमिति कोन्यो भदन्ताद्वक्तुमर्हति । अथ न मत्प्रत्यक्षमस्यार्थः वर्णोच्चारणमात्रं तर्हि तद्वाक्यं मत्प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति । अनित्यादिशब्दविषयत्वाच्च न सर्वथाऽवाच्यम् । अनित्यं मत्प्रत्यक्षं दुःस्वप्नशून्यमनात्मकं च मत्प्रत्यक्षमित्येषां चेच्छब्दानां विषयतामुपपाति कथमवाच्यम् । अथ नोपैति ? सर्वं संस्कृतमनित्यमित्येतत्तथागतेन नाख्यातव्यम् । अथ स्वरूपतो न व्यपदेश्यमित्येष कल्पनापोढशब्दार्थः ? सर्वे ऽर्थाः तर्हि मत्प्रत्यक्षाः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् ? न हि कश्चित् सुशिक्षितोपि पदार्थानां स्वरूपं निर्देष्टुं शक्नोति । असामयिकत्वात् । सर्वस्य च वस्तुनोद्वावाकारौ सामान्याकारौ विशेषाकारश्च । तत्र वस्तु सामान्येनैवाकारेणाभिधीयते न विशेषाकारेण । विशेषानभिधानान्नोक्तं भवति । न हि मनुष्यशब्दस्य ब्राह्मणो न वाच्यः । ये तु तस्यासाधारणधर्माः पुरुषान्तरव्यावृत्तप्रत्ययहेतवो न च तैः सहानभिधानान्नोक्तो भवति । एवं ज्ञानमपि(१) सामान्यविशेषाकारवत् तस्य विशेषाकारेण नाभिधानं सामान्याकारेण त्वभिधानमेव । यदि च विशेषाकारेणानभिधानं यत्र तल्लक्षणं मत्प्रत्यक्षस्य न केवलं मत्प्रत्यक्षस्य त्रैलोक्यस्यैतल्लक्षणीमिति । एवं मत्प्रत्यक्षलक्षणं नोक्तं

(१) अत्रादर्शपुस्तकं कृमिभक्षितमिति 'ज्ञान'मित्यक्षरद्वयं टीकार्शनात् समुद्घृतम् ॥

स्यात् । अथ कल्पनापोढशब्देन मत्पक्षस्य स्वरूपमभिधीयते ?
 एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः स्वरूपं चानभिधेयं इत्यनेन शब्देना-
 भिधीयते इति । अथानेन शब्देन नैव किञ्चिदभिधीयते । किमस्य
 शब्दस्योच्चारणसामर्थ्यं मत्पक्षं कल्पनापोढमिति । अमतिपाद-
 कत्वान्मूकस्वमसदृशमेतत् । एवं यथापथेदं लक्षणं विचार्यते
 तथातथा न्यार्यं न सहत इति । “सत्संयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां
 बुद्धिजन्म तत्र मत्पक्ष”मिति(१) एतदपि संशयाद्युत्पात्तानिमित्त-
 त्वादलक्षणमिति । तथा चोक्तं मत्पक्षसूत्रं वर्णयद्भिरिति । ए-
 तेन मत्पक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षमनःप्रकाशविशेषेषु सत्स्विति अ-
 त्युक्तम् । तथा श्रोत्रादिदृष्टिरिति । किं कारणम् ? पञ्चपदपरिग्र-
 हेण मत्पक्षलक्षणमुक्तं यत्रान्यतरपदपरिग्रहो नास्ति तत्रप्रत्यक्षा-
 भासमिति । एवमेव न्यायेन यान्यप्यनुक्तानि लक्षणानि तान्ये-
 तस्माल्लक्षणान्न पिद्यमानानि न लक्षणानीति । व्याख्यातं मत्प-
 क्षलक्षणमिति ॥

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सा-
 मान्यतोदृष्टं च ॥ ६ ॥

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानमिति । अपेक्षानन्तर्ये । अ-
 नुमानविशेषणार्थं सूत्रं तत्पूर्वकमिति । अनेन समानासमानजाती-
 येभ्योऽनुमानं व्यवच्छिद्यत इति । तानि ते तत्र पूर्वं यस्य तदिदं
 तत्पूर्वकम् । यदा तानीति विग्रहः तदा समस्तप्रमाणामिसम्बन्धा-
 त् सर्वप्रमाणपूर्वकत्वमनुमानस्य वर्णितं भवति । पारम्पर्येण पु-
 नस्तत्र मत्पक्ष एव व्यवतिष्ठति इति तत्पूर्वकत्वमुक्तं भवति । यदा-
 पि विवेकात्(२) ते पूर्वं यस्येति, ते द्वे मत्पक्षे पूर्वं यस्य मत्पक्षस्य

(१) जैमिनिसूत्रम् १ अ० १ पा० ४ सू० ॥

(२) अप्यापि 'विवेकादि'ति ह्यभिगक्षितमादर्शपुस्तके ॥

तदिदं तत्पूर्वकं प्रत्यक्षमिति । ते च द्वे प्रत्यक्षे(१) । लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनमार्थं प्रत्यक्षं, लिङ्गदर्शनं द्वितीयम् । बुभुत्सान्तो द्वितीयालिङ्गदर्शनात् संस्काराभिव्यक्त्युत्तरकालं स्मृतिः स्मृत्यनन्तरं च पुनर्लिङ्गदर्शनमर्थं धूम इति । तदिदमन्तिमं प्रत्यक्षं पूर्वाभ्यां प्रत्यक्षाभ्यां स्मृत्या चानुष्ठयमाणं परामर्शरूप(२)मनुमानं भवति । कः पुनरनुमानार्थः ? अनुमीयते ऽनेनेति कारणार्थः । किं पुनरस्य फलम् ? अग्निविषया प्रतिपात्तिः । कथं पुनरन्यविषयं करणं अन्यविषया क्रियां करोति ? (३)शाल्यादिविषयस्य मुशलादेः करणस्य इषामाके ऽभिदन्निर्भवति । न अनियमादिति । यद्विषयं करणं तद्विषया क्रियेति न नियमोऽस्ति । दृष्टा हि दृक्षादिविषयस्य छेदनस्यावपवे क्रियेति । दृक्षः छिद्यते अवपवे क्रियेति । कचिच्च पुनर्याद्विषयं करणं तद्विषयैव क्रिया । तद्यथा तण्डुलाः पच्यन्ते पाकस्नेधेव । कचिच्च पुनरात्मैव भवति कर्ता करणं क्रिया तस्यैव । तद्यथा दृक्षस्तिष्ठतीति । दृक्ष आत्मना तिष्ठति । किमुक्तं भवत्यात्मनैवेति । यस्मादयं स्वस्थितौ करणान्तरं न प्रयुक्ते । एवमन्यविषयस्य करणस्यान्यविषया क्रियेति । कचिच्च पुनर्याद्विषयं ममाणं तद्विषयैव क्रिया यदा स एवार्थः ममीयते इति । किं पुनस्तस्य ममीयते ? ममित्वात् । ममीयते । हेपत्वेनोपादेयत्वेनोपेक्षणीयत्वेन वाऽवगम्यत इति । तन्न । प्रमाणफलयोर्विषयभेदानभ्युपगमात् । यदा पुनस्तत्पूर्वं यस्य तदिदं तत्पूर्वकमिति तदा भेदस्याविवाहितत्वात् लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनानन्तरं लिङ्गदर्शनसम्बन्धस्मृतिभिलिङ्गपरामर्शो विशि-

(१) कतरे द्वे इति टीकासंमतः पाठः ।

(२) लिङ्गपरामर्शरूपमिति—पाठः १ पु० ॥

(३) न हि इत्यपेक्षितम् ।

प्यते तस्य तत्पूर्वकत्वात् । किं पुनस्तैरनुमीयते ? शेषोऽर्थ इति । अनुमानमित्यत्र किं कारकं ? भावः करणं वा । यदा भावस्तदा हानादिबुद्धयः फलम् । यदा करणं तदा शेषवस्तुपरिच्छेदः फलमिति ।

लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृतिर्लिङ्गदर्शनं वा इति सन्देहः । एके तावद्दर्शयन्ति लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृतिरनुमानमिति इतरैर्लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनादिभिरनुगृह्यमाणा । अपरे तु मन्यन्ते लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति । वर्षं तु पश्यामः । सर्वमनुमानमनुमिनेस्तन्मन्तरीयकत्वात् । मथानोपसर्जनताविवक्षायां लिङ्गपरामर्श इति न्याय्यम् । कः पुनरत्र न्यायः ? आन्तर्यप्रतिपत्तिः । यस्माच्छिङ्गपरामर्शादनन्तरं शेषार्थप्रतिपत्तिरिति । तस्माच्छिङ्गपरामर्शो न्याय्य इति । स्मृतिर्न प्रधानं । किं कारणं ? स्मृत्यनन्तरमप्रतिपत्तेः । न हि भवति यत्र धुममद्राक्षं तत्राग्निमद्राक्षमिति । एतस्याश्च स्मृतेरनन्तरं तस्मादग्निरिति शेषार्थग्रहः (१) इति युक्तं बन्धुम् । तस्मात् स्मृत्यनुगृहीतो लिङ्गपरामर्शोभीष्टार्थप्रतिपादको भवतीति । एवं चोपनयस्यार्थवत्ता । यदिचार्थं स्मृत्यनुगृहीतो लिङ्गपरामर्शोऽनुमानं भवति, एवं सत्युपनयोऽर्थवानिति । एवं च सति वाक्याङ्गत्वमुपनयस्योक्तं भवति । तस्माद् व्यवस्थितमेतत् तत्पूर्वकमनुमानमिति । यदि मत्पक्षपूर्वकमनुमानं संस्कारे निर्णये च प्रसङ्ग इति । मत्पक्षपूर्वको भावनाख्यः स्मृतिदेहेतुः संस्कारः निर्णयश्च मत्पक्षपूर्वकत्वादन्यमानं प्रसज्यत इति । नैप दोषो विज्ञानस्याधिकृतत्वात् । इन्द्रियार्थमन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति ज्ञानाधिकारो वर्तते इति तेन न संस्कारेऽतिप्रसङ्गः । निर्णये तु मयया कदाचित् प्रमाणं कदाचित् फलम् । स्वविषयपरिच्छेद-

(१) 'शेषार्थग्रह' इति रुमिमक्षितमाक्षरं पुस्तके ।

कत्वात् प्रमाणमिति ।

त्रिविधमिति । अन्वयी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति । तत्रान्वयव्यतिरेकी विवक्षिततज्जातीयोपपत्तौ विपक्षावृत्तिः यथा अनिन्यः शब्दः सामान्यविशेषवत्त्वे सत्यस्मादिवाह्यकरणमस्यत्त्वाद् घटवदिति । अन्वयी विवक्षिततज्जातीयवृत्तित्वे सति विपक्षहीनो यथा सर्वानित्यत्ववादिनामनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति । अल्प हि विपक्षो नास्ति । व्यतिरेकी विवक्षितव्यापकत्वे सति सपक्षामात्रे सति विपक्षावृत्तिः । यथा नेदं जीवच्छरीरं निरात्मकं अपाणादिमन्त्रपसङ्गादिति । अथवा त्रिविधमिति । पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं चेति । पूर्व साध्यं तद् व्याप्त्या यस्यास्तीति तत् पूर्ववत् । साध्यतज्जातीयः शेषः तद्यस्यास्तीति तत् शेषवत् । पूर्ववद्नाम साध्यव्यापकं शेषवदिति समानेति । सामान्यतश्चादृष्टम् । चशब्दात् मत्पक्षागमाविरुद्धं चेत्येवं चतुर्लक्षणं पञ्चलक्षणमनुमानमिति ।

अथवा त्रिविधमिति । पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतोदृष्टं चेति । तत्र पूर्ववद्नाम यत्र कारणेन कार्यमनुमीयत इति भाष्यम् । किं पुनरिदमुक्तं भवति कारणेन कार्यमनुमीयत इति ? यदि तावदयमर्थः कारणदर्शनात् कार्यास्तित्वं प्रतिपद्यत इति, तत्रास्ति, न हि कारणं गृहीत्वा स्वस्यात्मा काश्चित् कार्यं प्रतिपद्यत इति तथा च व्याहृतं भवतीति । अथ पुनरेवमनुमीयते यत्र कारणं तत्र कार्यमिति । एतदपि नास्ति । कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वात् । तन्त्रवः स्वावयवेषु अंशुषु, पटः तन्तुष्विति । कारणदर्शनाच्च कार्यमनुमीयते इति श्रुवाणोऽनुमानमुद्रां भिनत्ति । का पुनरियमनुमानमुद्रा ? नातुपलब्धे न निर्णयिते न्यायः प्रवर्तत इति ।

कार्यमनुमीयते अनुपलब्धेऽर्थे न्यायः प्रवर्तत इति स्यात् । तथा च
 व्याहृतं स्यात् । नानभ्युपगमात् । क एवमाह कारणदर्शनात्
 कार्यास्त्वित्त्वं प्रतिपद्यत इति । को वा ब्रवीति यत्र कारणं तत्र
 कार्यमिति । कार्यं तु कारणविशेषणत्वेनोपयुक्तं गुणभूतमनुमीयते
 इति सूत्रार्थः । तथा च न मुद्राभेद इति । एवं शेषवदादिष्वपि
 द्रष्टव्यम् । अत्रापि कारणं कार्यस्याद्भूतमनुमीयत इति । कथं
 पुनः शेषशब्देन कार्यमुच्यते ? द्वयोरनुमानमवेनोपक्षिप्तयोः का-
 रणस्योपगमात् अनुपयुक्तं कार्यमिति कार्यं शेषशब्दवाच्यम् ।
 उदाहरणं मेघोन्नत्पा भविष्यति वृष्टिरिति कारणेन कार्यानुमान-
 म् । कथं पुनरस्य मयोगः ? वृष्टिमन्त एते मेघाः गम्भीरध्वान-
 वस्वे सति बहुलबलाकावस्वे सति अचिरमभावस्वे सति उन्नति-
 गत्वात् वृष्टिमन्मेघश्चेति । नद्याः पूर्णत्वं शेषवदुदाहरणम् । कथं
 पुनरेतन्नदीपूरो नद्यां वर्तमान उपरि वृष्टिमदेशमनुमापयति ? व्य-
 धिकरणत्वात् । नैवोपरि वृष्टिमदेशानुमानं नदीपूरः । किं तर्हि ?
 नद्या एवोपरि वृष्टिमदेशसम्बन्धित्वमनुमीयते नदीधर्मेण । उपरि
 वृष्टिमदेशसम्बन्धिनी नदी स्रोतःशीघ्रत्वे सति पूर्णफलकाप्रादि-
 बहनवस्वे सति पूर्णत्वात् पूर्णवृष्टिमन्नदीवेति । भाविष्यति भूता
 वेति कालस्याविवक्षितत्वात् यः कश्चित् काल उपादेय इति ।
 सामान्यतोदृष्टं नाम अकार्याकारणीभूतेन यत्राविनाभाविना वि-
 शेषणेन विशेष्यमाणो धर्मी गम्यते तत्र सामान्यतोदृष्टं यथा बला-
 कया सलिलानुमानेन । कथं पुनर्बलाकया सलिलानुमानम् ? यावा-
 नस्य देशो बलाकयाऽजहद्वृत्तित्वेन मसिद्धो भवति तावन्तमन्त-
 र्भाव्य वृक्षादिकमर्थं पक्षीकृत्य बलाकावत्त्वेन साधयति ।

अपरे तु मन्यन्ते सामान्यतोदृष्टं आदिसस्य गत्यनुमानमिति । तन्न
 बुद्ध्यमहे । कथमनुमीयते ? यदि तावद् गतिमानादिस इति अस्य

गतिरनुमीयते । तत्केन प्रतिपद्यते । न ह्यादित्यस्य गतेश्च किञ्चित्
 सम्बन्धि लिङ्गमस्ति । न चासम्बन्धोऽर्थोऽनुमातुं शक्यत इति सर्वं
 सर्वेणानुमीयेतेति । अयं देशान्तरमाप्तिलिङ्गमिति ? तत्र । अदृष्टत्वात् ।
 न हि सचित्तुः कश्चिद्देशान्तरमाप्तिं पश्यति । देशान्तरं खल्वा-
 काशादि दिग्देशो वा । उभयं चाप्रत्यक्षम् । न चान्या गतिर-
 स्ति । तस्माद्देशान्तरमाप्तिदर्शनमयुक्तम् । सर्वत्र खल्वपमादित्य-
 स्य मण्डलमेव केवलमुपलभते । न च वस्तुमात्रदर्शनादनुमानं पु-
 क्तम् । अपि च केनचित् प्रकारेण आदित्यस्य गतिः शक्या
 द्रष्टुं उपलब्धिलक्षणमाप्तत्वात् । न पुनर्देशान्तरमाप्तिर्निश्चयी-
 न्द्रियत्वात् । न हि कदाचित् प्रत्यक्षप्रत्यक्षदृष्टिः संपोगो भवति
 प्रत्यक्षः । अयं देवदत्तस्य देशान्तरमाप्तिदर्शनेनादित्यस्य गत्य-
 नुमानं सामान्यतोदृष्टमिति मन्यते न केवलमादित्यस्य सर्वार्थानां
 गत्यनुमाने हि भवानपि गच्छतीत्येवं किमिति नानुमीयते । नैवेद-
 मादित्यगत्यनुमानं साक्षात् । किं तर्हि ? देशान्तरमाप्तिमनुमाय तथा
 गत्यनुमानमित्यदोषः । देशान्तरमाप्तिमानादित्यः द्रव्यत्वे सति
 सप्तद्विप्रत्ययाविषयत्वे च प्राङ्मुखोपलभ्यत्वे च तदभिमुखदे-
 शासम्बन्धादनुत्पन्नादविहारस्य परिदृश्य तत्प्रत्ययविषयत्वात् । म-
 प्यादावेतत्सर्वमस्ति स च देशान्तरमाप्तिमान् एवं चादित्यः त-
 स्माद्देशान्तरमाप्तिमानिति । अनया देशान्तरमाप्त्या अनुमितया
 गतिरनुमीयते इति । देशान्तरमाप्तिमस्यै वाऽनुमानं देशान्तरमा-
 प्तिमानादित्यः अचलचक्षुषो व्यवधानानुपपत्ती दृष्टस्य पुनर्दर्श-
 नाविषयत्वात् देवदत्तवदिति । एके तावद् दिक्प्रत्यक्षत्वे ऽनु-
 मानं भ्रुवते । प्रत्यक्षा दिक् अद्गुल्या व्यपदेशाच्चन्द्रवदिति ।
 तच्च न । अरूपित्वात् । अरूपा दिक् कथं ब्राह्मणकरणप्रत्यक्षा
 भविष्यति । कथं तर्हि अद्गुल्या व्यपदेशो ? दिग्देशसम्बन्धिषु दृ-

क्षादिषु दिग्ब्यपदेशात् । ये दिग्देशसम्बन्धिनो वृक्षादयस्तान्
दिगित्युपचरन्ति आदित्येन सहोपलब्धेः । प्राचीत्यर्थं शब्दः
आदित्यसम्बन्धविशिष्टादिदेशे वर्तते । तेनाद्येनादित्यदर्शनेन
सह वृक्षादीनुपलभते तान् प्राचीत्युपचरन्ति उपचर्य चाङ्गत्या
व्यपदिशन्ति ।

अथवा त्रिविधमिति लिङ्गस्य प्रसिद्धसदसन्दिग्धतामाह ।
प्रसिद्धमिति पक्षे व्यापकं, सदिति सजातीये ऽस्ति, अमान्दग्ध-
मिति सजातीयाविनाभावि । अथवा त्रिविधमिति नियमार्थं अ-
नेकधा भिन्नस्यानुमानस्य त्रिविधेन पूर्ववदादिना संग्रह इति नि-
यमं दर्शयति । कथमेकधा भिन्नमिति ? अन्वयव्यतिरेके द्वि-
या सजातीये सदेव सदसत्त्व । अन्वयव्यतिरेके द्विधैव । एवं व्यतिरे-
क्येकरूपम् सपक्षाभावात् । तदिदं पञ्चधा भिन्नमनुमानं काल-
भेदेन पञ्चदशधा भवति । तदपि पुनः पुरुषभेदानुविमानात्
पाष्टमेदं भवति । तस्य त्वान्तर्गणिको ऽनन्तभेद इति । सोऽयमनु-
मानभेदः एवंभिन्नास्त्रिविधमित्यनेन सङ्गृहीत इत्यतो नियमार्थं
त्रिविधग्रहणमिति ।

पूर्ववदित्युक्तं किं पुनरत्र पूर्ववत् । किं कार्यं उत
कारणं, यदि पूर्वमस्यास्तीति पूर्ववत् कार्यं पूर्ववत् ग्रामोति ।
ततश्च कारणेन कार्यानुमानमिति व्याघातः । पूर्वमस्यास्तीति पूर्व-
वदिति द्रुमो न पुनः कार्यम् । किं तर्हि ? ज्ञानं, ज्ञानस्य पूर्वं विष-
यः । तदिदं पूर्ववदिति तेन कार्यानुमानमिति । एवं शेषवदा-
दिष्वपि तद्विषयाणि ज्ञानानीत्युक्तं भवति । अथवा पूर्ववदिति
प्रतिपक्षय एषः स्यात् पूर्व मत्पक्षेण दृष्टोर्थः तथा अनुमानेनापि तमे-
वार्थं प्रतिपद्यत इति पूर्ववद्दृष्टो भवति ।

अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति । यथा तेनैव ध्येनार्थेन

प्रतिपद्यत इति । किं पुनरनेन धूमेन प्रतिपद्यत इति । किमग्निं उत देशं उत सत्ताम् उताग्निमन्तं देशम् । तत्र न तावदग्निं प्रतिपद्यते । धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः । नाग्निर्धूमस्य धर्मः न वाग्निधर्मो धूमः मतीतत्वाच्चाग्नेर्नानुमेयत्वमस्ति । एतेन सत्ता देशश्च व्याख्यातः । अग्निमत्तायाः मतीतत्वाद् देशस्य चेति । अग्निमान् देश इति चेत् । न धूमस्यातद्धर्मत्वाद् । अथापिदं स्यात् अग्निमान् देशो धूमेनानुमीयते । तच्च नैवम् । कस्मात् ? अतद्धर्मत्वात् । न हि धूमोऽग्निमग्नौ देशस्य धर्मः । न चाग्नेः^(१) देशमात्रसम्बन्धो न मतीतः । अयमग्निमानिति चेत् । न । तस्यादृष्टत्वात् । देशविशेषोऽग्निमत्तयाऽनुमीयते न देशमात्रं, न तस्यादृष्टत्वात् । न ह्ययं देशविशेषं पश्यति केवलं तु शून्यमभिधानमुच्चारयति । अप्यं देशोऽग्निमानिति । न च धूममात्रमाग्निप्रतिपादकं धूमभावे वाप्यं पश्यति । अतो देशविषो नानुमेयः । अविनाभावेन प्रतिपादयतीति चेत् । अथापिदं स्यात् अविनाभावोऽग्निधूमपौरतो धूमदर्शनादग्निं प्रतिपद्यत इति । तन्न । विकल्पानुपपत्तेः । अग्निधूमपौरविनाभाव इति कोर्यः ? किं कार्यकारणभावः उतैकार्यसमवायः तत्सम्बन्धमात्रं वा । अस्तु तावत् पूर्वः कार्यकारणभाव इति । तन्न । अतद्वृत्तित्वात् । न हि धूमोऽप्यौ वर्तते नाप्यौर्धूमः । स्वकारणशुचित्वात् । अतो न कार्यकारणभावः । नैकार्यसमवायोपि । ताभ्यामन्यस्यानारम्भात् । न हि मिश्रजातीयाभ्यां द्रव्यमारभ्यते । न च तावन्वयं वर्तते स्वकारणशुचित्वादित्युक्तम् । सम्बन्धमात्रं तत्र वर्तत इति ? तदप्यनुमातुं न शक्यमिति । कथम् ? यदि तावदयं कुरुते^(२) अग्नि सम्बन्धोऽग्नि

(१) न घाने—पा० १ पु० ।

(२) प्रयेत्प्राप्तिं शेषः ।

शेषणमृतस्याप्रत्यक्षस्य सर्वदानुमेयत्वात् । यदितरधर्मदर्शनात्
धर्मणोऽधिगतिसाधनं तत्सामान्यतोदृष्टं यथा इच्छादिभिरात्मा
इच्छादयः स्रुतु धर्मणो भवन्ति । आत्मा च विशेषणं गुणमृत
इति । इच्छादीनां गुणत्वं प्रतीतो धर्मः । तेन धर्मणात्मगुणविशि-
ष्टानेव इच्छादीननुमिमीते । परतन्त्रा इच्छादयो गुणत्वात् रूप-
वत् । पारतन्त्र्यपतिर्वाचिरस्मादनुमानात् आत्मतन्त्रता तु कुतः ?
आत्मतन्त्रता परिशेषात् आत्मसंवेद्यत्वात् बाह्यकरणाप्रत्यक्षत्वाच्च ।
न पृथिव्यादिषु, पृथिव्यादिगुणाः आत्मपरात्मप्रत्यक्षाः बाह्यकर-
णप्रत्यक्षाश्च आत्माऽबाह्यकरणप्रत्यक्षाश्चेच्छादयः तस्मान्न पृथि-
व्यादिष्वाकाशान्तेषु, न दिक्कालमनःसु, तद्गुणानां तद्द्रवतीन्द्रि-
यत्वात् । न च द्रव्यान्तरं शिष्यते । आत्मा शेषः । तस्मात् त-
त्तन्त्र इति ।

सद्विषयं च प्रत्यक्षं सदसद्विषयं चानुमानमिति भा-
ष्यम् । किं तावद्धर्मिणमभिप्रेत्यायं भेद उक्त धर्ममिति । यदि
तावद्धर्मिणमभिप्रेत्य ? न कदाचिद्दमद्विषयमनुमानम् । न ह्यनुप-
लब्धवामान्ये अर्थे अनुमानं प्रवर्तत इत्युक्तं न चासतः सामान्य-
दर्शनमस्ति । अथ धर्ममभिप्रेत्य द्रूपे ? धर्मा अपि त्रिविधा भवन्ति ।
विधीयमानाः प्रतिषिध्यमानाः स्वतन्त्राश्चेति । तत्र विधीयमानो
धर्मः पृथिव्यां गन्धवत्त्वं प्रतिषिध्यमानोऽपृथिव्यां गन्धवत्त्वं
स्वतन्त्रः समवायिनां समवाय इति । कथं पुनः स्वतन्त्रः ? सम-
वायान्तरामावात् । यदि पत्र वर्तते तद्द्रव्या वर्तते । न च समवा-
यस्य हात्तरस्ति । अथ समवायान्तरं स्यात् समवायस्य, तस्यापि
समवायान्तररूपनायामनवस्था स्यात् व्यवस्थायापामथ एव व्य-
वस्था । किमिदं श्रद्धानेन मतिपक्षव्यपनाश्रितः . समवाय इति
आहोस्विन्वापो वाप्यस्ति । न मन्देहः, अस्तेव न्यायः, पञ्चप-

दार्पणवृत्तिशब्दविषयत्वात् । परमाणुवदनाश्रितः समवाय इति
 न्यायः व्यापकत्वे सतीहबुद्धिनिमित्तत्वात् आत्मवत् । यदि
 पुनराश्रितः समवायः स्यात् ? ततः किं स्यात् कार्यपनाधारं
 स्यात् । कथमिति ? पूर्वं तावत्कार्यमात्मानं लभते पश्चात्
 कारणेषु समवायेन वर्तते इति । मागृत्तेरनाश्रितं प्राप्नोति ।
 समवायश्च कार्यकारणयोर्वर्तते इति वृत्तिरस्य वाच्या । न हि
 वर्तमानं किञ्चिद्वृत्तिगद्दृष्टम् । प्राप्तित्वात् संयोगवद् वर्तते इति चेत् ।
 न । व्याघातात् । प्राप्तिः संयोगो वर्तते इति किमयं प्राप्तिधर्मः
 आहोस्वित् कार्यधर्म इति । वयं च श्रूमः कार्यधर्मो न
 प्राप्तिधर्म इति । तथा कार्यान्तराण्यपि प्राप्तिमन्ति सन्तीति ।
 यदि पुनरिदं वृत्तिः प्राप्तिधर्मोऽभविष्यत् प्राप्तेरपि माप्स्य-
 न्तरमभविष्यादिसवनस्थादोषः । प्राप्तेर्वृत्तिमत्त्वात् । न चैतामनव-
 र्णा काश्चिच्छक्तः प्रतिपादयितुं ममाणाभावादिति । समवायश्च
 समवायान्तरेण वर्तते इति श्रुवाणः शास्त्रं वाचते "तत्सर्वं भावेन
 व्याख्यात"मिति । सम्बन्धिनिवृत्तौ सम्बन्धोऽवतिष्ठति इति न प्र-
 माणमस्ति । न नास्ति । ख्यातिनिमित्तानां निवृत्तेः ख्यातिनि-
 मित्तान्यस्य निवर्तन्ते । न समवायः अकृतत्वात् । अकृतकः स-
 मवाय इति च कार्यस्याधारवत्त्वेनानुमीयते । यद्यप्यं कृतकः
 स्यात् कार्येण सहोपादानादनाश्रितं कार्यं स्यात् । अथ का-
 र्यात् पूर्वं भवतीति ? तथापि कस्येति वाच्यम् । अथ पश्चाद्
 भवतीति ? कार्यानाधारतादोषस्तदवस्थः । तस्मात् स्वतन्त्रः समवाय
 इति सिद्धम् । तत्र प्रतिविध्यमानधर्मविषयमनुमानं असद्विषयं न
 पुनर्विधीयमानस्वतन्त्रविषयम् । भवतीत्यसद्विषयमिति चेत् भवात्
 जायत इत्येकोर्धः । न । जायमानार्यानिभ्युपगमात् भवति विद्यत
 इति । एवं तावद् व्यविस्थितमेतत् तत्पूर्वकमनुमानमिति ।

. आरे तु श्रुत्वे नान्तरीयकार्यदर्शनं तद्विदोऽनुमानमिति ।
 अस्वार्थः । योर्यो यमर्थमन्तरेण न भवति स नान्तरीयकः
 नान्तरीयकश्चासावर्थश्चेति नान्तरीयकार्यः । तस्य दर्शनं तद्विदो-
 नुमानं यस्तं वेद तन्नान्तरीयकोयमिति । अत्रार्थग्रहणमतिरिच्यते ।
 न हि नान्तरीयकः स्वान्नार्थ इति । नान्तरीयकार्य
 इति च समासपदमेतत् । तत्र यदि पठ्यसमासो नान्तरी-
 यकस्वार्थ इति, नान्तरीयकं तावत् कृतकत्वं, तस्यार्थो धर्मः प्र-
 योजनं वा । यदि धर्मः कृतकत्वस्वार्थः । सत्त्वमेयत्वाभिधेयत्वा-
 यनुमानं प्राप्तम् । अथ प्रयोजनमनित्यत्वमतिपत्तिर्हेतुः प्राप्तः । अथ
 बहुव्रीहिः नान्तरीयकोर्थो यस्येति, तत्रापि कृतकत्वं नान्तरीयकं
 तद्यस्य स हेतुः प्राप्तः । तच्च कृतकत्वं घटादेः शब्दस्यानित्य-
 त्वस्य वा । यदि घटादेः, घटादिर्हेतुः प्राप्तोऽनित्यः शब्दो घटा-
 दिति । अथ शब्दस्य, शब्दो हेतुः प्राप्तः अनित्यः शब्दः श-
 ब्दात् । अथानित्यत्वस्य साधनभावेन कृतकत्वं धर्मः ? तथाऽप्य-
 नित्यः शब्दोऽनित्यत्वादिति प्राप्नोति अनित्यत्वस्वार्थः कृतकत्व-
 मिति । सर्वथा कृतकत्वमनित्यत्वे न हेतुः । अथ सामानाधिक-
 रण्यं नान्तरीयकश्चासावर्थश्चेति, तथाऽप्यसमर्थः समासः विशेषण-
 विशेष्यनिपमासम्भवात् । उभयपदव्यभिचारे सति सामानाधि-
 करणो भवति नीलोत्पलवत् । नीलशब्दस्याप्यनेकार्थवृत्तित्वात्
 उत्पलशब्दस्यापि तथाभावात् सामानाधिकरण्यं भवति । न पुन-
 रिह नान्तरीयक इत्युक्ते अस्ति व्यभिचारोऽर्थोऽनर्थ इति यतो-
 ऽर्थग्रहणं समर्थं स्यादिति । एकपदव्यभिचारेऽपि दृष्टं सामाना-
 धिकरण्यं । यथा पृथिवी द्रव्यं । अत्रापि उभयपदव्यभिचारः
 प्रधानाद्भावमेदेन द्रव्यशब्देन द्रव्यमुच्यते द्रव्यत्वं च । पृथिवी-
 शब्देनापि प्रधानाद्भावसाक्षात् द्रव्यमुच्यते पृथिवी पृथिवीत्वं

चति उभयपदव्यभिचारात् पृथिवी द्रव्यमिति युक्तमुक्तम् । इदं
 नर्न युक्तं नान्तरीयकार्यदर्शनमिति । कस्मात् ? अर्थप्रत्याप-
 नार्थत्वाच्च प्रयोगस्य—अर्थप्रत्यापनार्थं हि शब्दप्रयोगमिच्छन्ति ।
 नान्तरीयकमित्युक्ते अर्थो गम्यते । अतो न युक्तो ऽर्थशब्द
 इति । तद्विद् इति च न युक्तं नैवान्यथा नान्तरीयक इति । न
 हि नारिकेलद्वीपवाaminो धूपदर्शने नान्तरीयकमिति ज्ञानमस्ति ।
 अतस्ताद्विद् इत्यपि न वक्तव्यम् । एतेन तादृगविनाभावि धर्मो-
 पदर्शनं हेतुरिति प्रत्युक्तम् । कोऽतिदेशार्थः ? यथा, नान्तरीय-
 कार्यदर्शने ऽधेग्रहणमयुक्तं तथा धर्मग्रहणमपीति । उदाहरणं तु
 यथा धूमोऽग्नेरिति । एतच्च न सम्भवतीत्यनेकधा वर्णितम् ।
 अपरे तु मन्यन्ते—

“ अनुमेये ऽथ तत्तुल्ये सद्भावो नास्तित्वाऽसती”

त्यनुमानम् । एतेनानुमेयैकदेशादृत्तेरपि सद्गृहीतत्वादलक्षणम् ।
 यथाऽनित्याः परमाणवो गन्धवत्त्वाद् घटवत् । अनुमेये सद्भाव
 इत्यभिधानादप्रसङ्गः । नामसङ्गः एकदेशादृत्तेस्तद्धर्मत्वात् विपक्षैक-
 देशादृत्तिवत् । यथा विपक्षैकदेशे वर्तमानो न विपक्षे नास्ति एवं
 पक्षैकदेशे वर्तमानो न पक्षे नास्तीत्येतद्व्युदासं यत्रः कर्तव्यः ।
 न कर्तव्योऽवधारणाभिवृत्तेः । अनुमेये सद्भाव इत्यवधारणे द्वे ।
 किमनुमेय एव सद्भावोऽप्यानुमेये सद्भाव एव । किं पुनरनेन पू-
 र्वेणावधारणेन क्रियते किमसम्भवो निवर्त्यते अथ सम्भवो
 ज्ञाप्यते, उभयथापि नावधारणार्थो, विनापि तदधिगतेविनाप्य-
 वधारणेनायमर्थो गम्यते अनुमेये सद्भावोऽसद्भावो नैति । न चै-
 कदेशादृत्तिनिराकृत इत्यवधारणं व्यर्थं उत्तरपदवाधा च । अयो-
 उत्तरमवधारणमवगम्यते तस्य व्याप्तिरर्थः तथाप्यनुमेयमवधारितं
 व्याप्या न धर्मो, यत्र एव करणं ततोऽन्यत्रावधारणमिति । स-

म्भवव्याप्या चानुमेयं निपतं, व्याप्यतिव्याप्तिर्भा च सम्भवः
 मष्टतः । द्वौ राशी शिष्यमाणौ तत्तुल्यो विपरीतश्च । तत्र नास्ति-
 ताऽमतीत्यनेन विपरीताद्भिवर्त्यताम् तत्तुल्ये सद्भाव इति किमर्थ-
 मारभ्यते । न ह्यनेनाप्राप्तं किञ्चित् प्राप्यते । तत्तुल्ये च सम्भवमात्रं
 विवक्षितमिति । सम्भवमात्रं च व्याप्यतिव्याप्तिभ्यामनिपतेन
 सम्भवेन लभ्यते । अथ तत्तुल्ये सद्भाव इत्येतदप्यवधारणा-
 र्थमारभ्यते, किं पुनरत्रावधार्यते ? किं तत्तुल्य एव सद्भावः
 तत्तुल्ये सद्भाव एवेति । यदि तत्तुल्य एव सद्भाव इति
 सद्भावोऽवधारितः । तदा पूर्वोत्तरपदे बाधिते भवतः । न हि
 भवति देवदत्तमेव भोजय यद्दत्तं च तथेहापि तत्तुल्य एव स-
 द्भावः अनुमेये चेत्युन्मत्तवाक्यम् । अथ तत्तुल्ये सद्भाव एव
 तत्तुल्यैकदेशदृत्तेरहेतुत्वं यस्तज्जातीयस्यैकदेशदृत्तिः प्रथमना-
 न्तरीयकत्वादिस्तेन स हेतुरिति प्राप्तं । असति नास्तिनेति चा-
 सम्भधार्यं शोक्तं यदमुदस्वरूपमेव तन्नास्ति । न ह्यमदाधारो भ-
 वति यतस्तत्प्रतिषेधः स्यात् । एतदप्यवधारणार्थमारभ्यते ?
 किमवधार्यते ? नास्तिवैवामत्येव वेति । यदि तावन्नास्तिवैवाऽम-
 तीति व्यर्थं अनुक्तेऽपि तदविगतेः । अनुक्तेऽप्येतद्भ्रम्यते ऽमति ना-
 स्तीति । अथ पुनरसत्येव नास्तिता ? गौर्विपाणित्वादिसममपि
 हेतुः प्राप्नोति । एवं ह्यमत्येव नास्ति न पुनर्नास्त्येव । यदप्ये-
 काद्विपदपर्युदात्तेन सप्तिकामम्भवे षट्प्रतिषेधमुक्त्वा त्रिलक्षणो
 हेतुर्गमधीयते एतदपि द्विपदयुक्तयोरन्वयिनोर्हेतुत्वात् द्विपदयु-
 क्तस्य च व्यतिरेकिण एकस्य हेतुत्वादयुक्तपनभ्युपगमनित्य-
 पक्षस्य कृतकत्वमपन्नान्तरीयकत्वे द्विपदयुक्ते एव विपक्षमा-
 वादेनूभवतः । व्यतिरेक्यपि तत्तुल्यसम्भवात् द्विपदयुक्तस्य
 भवति । हेतुश्चेति । यथा नेदं निरान्मकं जीवञ्चरीरं अमाणि-

त्वमद्भात् । अतोऽव्यापकत्वादलक्षणमेतदिति । एतेन सम्बन्धा-
देकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानमिति लक्षणं प्रत्युक्तम् । क-
थामिति ? न ह्येकस्मात् प्रत्यक्षादनुमानं भवति । अथापि सम्ब-
न्धादेकस्मात् प्रत्यक्षादिति । एतदपि नैव, न ह्ययं तदा सम्बन्ध-
पश्यति यदाऽनुमिषीत इति । अथ पूर्वं दृष्टमिति ? तथाप्य-
नुपलब्धलिङ्गस्यानुमानं(१) प्रसज्येत । न चान्या गतिरस्ति । रूपेण
च स्पर्शानुमाने स्वदृष्टिष्याकोपः । न ह्ययं रूपस्पर्शयोः सम्ब-
न्धमुपलभते । अथैकार्थममरायः सम्बन्ध इति ? सोऽपि स्वदर्श-
नव्याघातादयुक्त इति । न हि रूपस्पर्शशब्देकस्मिन्नर्थे वर्तते । यत्र
रूपं तत्र स्पर्श इति एतदपि नास्ति । न कचिदृष्यं स्पर्शो वा ।
परस्पराधाराधेयत्वेन स्यादिति चेत् । परस्पराधाराधेयभावेऽपि
न रूपं स्पर्शं न स्पर्शो रूप इति । एतेन सप्तविधः सम्बन्ध इति
प्रत्युक्तम् । न हि कार्यकारणभाषादीनां सम्बन्धानां रूपस्पर्-
शयोरन्यतरः सम्बन्ध इति रूपेण स्पर्शानुमानं युक्तमित्यतो-
ऽव्यापकत्वादलक्षणमिति निश्चितमनुमानम् ॥

अयोपमानम् । प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमिति ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥

सूत्रार्थः पूर्ववत्(२) । प्रसिद्धसाधर्म्यादिति—प्रसिद्धं साधर्म्यं
यस्य, प्रसिद्धेन वा साधर्म्यं यस्य, सोऽयं प्रसिद्धसाधर्म्यो गव-
यः तस्मात् साध्यसाधनमिति । स्यात्साध्यसाधनप्रतिपत्तिरुपमाना-
र्थः(३) । किमुक्तं भवति ? आगमादितसंस्कारस्मृत्यपेक्षं साकृत्प-

(१) तथाऽनुपलब्धसम्बन्धस्य पूर्वमनुमानकाले चानुपल-
ब्धलिङ्गस्यानुमानम्—इत्ययं पाठस्तोत्पर्यटीकायाम् ।

(२) समानासमानजातीयव्यवच्छेद इत्यर्थः । (३) फलम् ।

ज्ञानमुपमानम् । यदा ह्यनेन श्रुतं भवति यथा गौरेवं गवय इति, मत्सिद्धे गोगवयसाधर्म्ये पुनर्गवा साधर्म्यं पश्यतोऽस्य भवत्ययं गवय इति समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिः ।

मत्पक्षागमाभ्यां नोपमानं भिद्यते। कथमिति ? यदा तावुभौ गोगवयौ मत्पक्षेण पश्यति तदा ह्ययमनेन सरूप इति मत्पक्षतः प्रतिपद्यते। यदा ऽपि शृणोति यथा गौरेवं गवय इति, तदा ऽस्य शृण्वत एव बुद्धिरुपजायते केचिद् गोधर्मा गवये ऽन्वयिन उपलभ्यन्ते केचिद्यतिरेकिण इति । अन्यथा हि यथा तथेतेव न स्यात् । भूयस्तु सारूप्यं गवा गवयस्य इत्येवं मतिपद्यते । तस्मान्नोपमानं मत्पक्षागमाभ्यां भिद्यत इति । गवा गवयसादृश्यं प्रतिपद्यते गवयसत्ता वेति अहो ? प्रमाणाभिज्ञता भदन्तस्य । गवा गवयसारूप्यप्रतिपत्तेस्तु सङ्गासङ्गिसम्बन्धं मतिपद्यत इति सूत्रार्थः । तस्मादपरिज्ञाय सूत्रार्थं यत्किञ्चिदुच्यते ॥

अथ शब्दः । आप्तोपदेश इति ॥

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

न शब्दमात्रमिति सूत्रार्थः । आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा । साक्षात्करणमर्थस्याप्तः तथा सह वर्तत इत्याप्तः । स्वर्गापूर्वदेशतादिषुपदेशो न प्राप्नोति अतीन्द्रियत्वात्—यदि साक्षात्करणमर्थस्याप्तः स्वर्गापूर्वदेवतादीन् न कश्चित् पश्यतीति तत्पतिपादको व्यवहारो न स्यात्, तस्मादाप्तश्चासावुपदेशश्चेति युक्तं नाप्तस्योपदेश इति । नैव दोषः । न ब्रूयोऽस्मदादीनां मत्पक्षाः स्वर्गादय इति । अपि तु यस्य मत्पक्षाः तस्योपदेश इति । कः पुनरत्र न्यायः स्वर्गादयः कस्यचित् मत्पक्षा इति ? ब्रूमः (१) मामान्यविशेषवत्त्वात् आश्रितत्वात् कस्यचित्मत्पक्षा इति । यदा-

श्रितं तत्कस्यचित् प्रत्यक्षमिति । परार्थत्वात्—यत्परार्थं तदपि कस्यचित्प्रत्यक्षमिति । वस्तुत्वादागमविषयत्वात्—यद्दस्तु यच्च कथ्यते तत्र कस्यचित्प्रत्यक्षं भवति यथा घटादि । अनित्यत्वात् कस्यचित्प्रत्यक्षा इति । असिद्धमपूर्वस्यानित्यत्वम् । न । मायानुपपत्तेः । यदि धर्माधर्मौ नित्यौ भवतः कस्य प्रत्यक्षात्प्रापणमिति । यदि पुनरनित्यौ, विषयमानयोरुपभोगात् प्रत्यक्षे सति विषयमानकर्माशयान्तराभावात् पूर्वशरीरात् प्रत्यक्षं मनस, उच्यते शरीरे सम्प्राप्तिश्चेति जन्ममरणे स्तः तस्माच्च नित्याविति । नित्ये वाऽपूर्वे परिकल्पिते तस्य साधारणता असाधारणता वा वक्तव्या । यदि साधारणता ? सर्वभाषणसाधारणोऽभ्युदयः स्यात् न वाऽन्यत्रियामकमस्ति क्रियालोपश्चेति । नित्यत्वे व्यक्तकभेदाश्लेषमयोपः—नित्यत्वे साधारणत्वे वा अदृष्टस्य न साधारणोऽभ्युदयो नापि क्रियाविलोप इति । कस्मात् ? व्यक्तकभेदात्, नित्यमप्यपूर्वं योऽभिव्यक्तिस्तस्य फलमभिव्यक्त्यर्था क्रियेति । अगो न क्रियालोप इति । येन यदभिव्यज्यते तस्यैव तत्फलदातृ भवतीति दृष्टम् । न दृष्टम् । न हि देवदत्तमकाशितं घटं यद्दत्तो न पश्यति । नित्यस्य वाऽपूर्वस्य काऽभिव्यक्तिः ? किमुपलब्धिः अथफलमदानसामर्थ्यं आहोस्त्रिदावरणापगमः । यद्युपलब्धिः सा नास्ति । न हि कदाचिदप्यथमपूर्वं पश्यति अतीन्द्रियत्वात् । अथ फलमदानसामर्थ्यमभिव्यक्तिः ? फलमदानसामर्थ्यं किमपूर्वमथापूर्वधर्म इति । यद्यपूर्वं न हि किञ्चित्कृतं, अथापूर्वधर्मः तद्व्यतिरेकेणाप्यन्यदपूर्वमित्यत्र किं प्रमाणम् ? नप्यं तु पश्यामः यतः फलं तदपूर्वमिति । अथावरणापगमोभिव्यक्तिः ? किमस्यावरणमिति वक्तव्यं न ह्यतीन्द्रियाणामर्थानामावरणसम्भवात्सम्भवा चिन्त्येते । एतेन प्रतिपूरुषं नित्यत्वं

प्रतिषिद्धं वेदितव्यम् । कथमिति ? तत्रापि क्रियाविलो-
पदोषः व्यञ्जकस्य चामामर्शमिति । उत्कर्षार्था च प्र-
वृत्तिरयुक्ता नित्यम्याभेद्यत्वादिति । व्यञ्जकभेदानुविधानाद्भे-
द इति चेत् । न । एकस्मिन्नदृष्टत्वात् । अथापीदं स्यात् एकम-
प्यपूर्वं व्यञ्जकभेदानुविधानाद्भिन्नमिव भवति तद्भेदाद्भेदकर्षाप-
कर्षा भवत इति । एतदपि नास्ति । एकस्मिन्नदृष्टत्वात् । न
द्वैकं किञ्चिद्व्यञ्जकभेदानुविधायि दृष्टं यत् एवं स्यादिति । ननु
च खड्गादिभेदान्मुखभेदः तदनुविधानाद् दृष्टो, न दृष्ट इति श्रूमः ।
किं पुनस्तद्यदि न दृष्टं, मिथ्या गत्ययः स इति श्रूपः । भिन्नमिव
तत्र पुनर्भिन्नमेव, एकस्थानेकरूपस्यासम्भवात् । न द्वैकमनेक-
रूपं सम्भवति । तस्मादपूर्वस्यैकत्वं वा हातव्यं उत्कर्षापकर्षदे-
तुत्वं वेति । प्रति पुरुषगनेकं नित्यं वेति—अथायं पक्ष आश्रीयते
प्रतिपुरुषगनेकत्वं नित्यत्वं वाऽपूर्वस्य । अनिष्टतो व्याघातः प्रा-
यणानुपपत्तिप्रसङ्गदोषः क्रियाविलोपश्च न व्यावर्तते । अभि-
व्यक्तिस्तु फलं ददातीति किं यदाऽभिव्यक्तिस्तदा फलं ददाति
एतत् क्रियानिष्टस्युत्तरकालमिति । यदाभिव्यक्तिस्तदा फलं ददाति
तन्न दृष्टम् । न ह्यश्वमेधक्रियानन्तरमेव स्वर्गप्राप्तिर्भवति । अयो-
त्तरकालं असती क्रिया व्यञ्जिका तथा चानुष्टयमाणं ददातीति
चित्रं, न हि किञ्चिदपूर्वं नाभिव्यक्तमिति सर्वं सर्वदा फलदात्
स्यादिति । अथापि स्वप्नरिरस्यपिपया क्रियानित्यत्वमपि प्रति-
पक्षेया एवमप्यनिष्टतो व्याघातः क्रियाविलोपादिक इति । तदेवं
यथायथा अपूर्वस्य नित्यत्वं प्रतिपद्यते तथोपपत्तिं न महत् इति ।

आप्तोपदेश इति क्रियाज्ञानामविमंवादित्वं वा प्रतिपाद्यते
आहोस्विदर्थस्य तथामाव इति । यथाज्ञानामविमंवादित्वं प्रति-
पाद्यते ? तदनुमानात् । अयार्थस्य तथामावः ? सोपि प्रत्यक्षेण ।

यदा ह्यपमर्थं प्रत्यक्षेणोपलभते तदा तथाभावमर्थस्य प्रतिपद्यत
इति । तत्र । सूत्रार्थापरिज्ञानात् । नायं सूत्रार्थः । आसौपदेशः
शब्द इति । अपि त्विन्द्रियसम्बद्धामम्बद्धेष्वर्थेषु या शब्दोल्ले-
खेन प्रतिपत्तिः साऽऽगमार्थः । तस्मादसम्बद्धोऽयं विकल्पः ॥

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

स द्विविध इति निषमर्थम् । अनेकधा भिन्न आगमः प्र-
त्यक्षानुमानविषयतायामिव व्यवतिष्ठते इति । वक्तृभेदेन वा द्वै-
विध्यं दृष्टादृष्टार्थमववक्तृकत्वात् । प्रत्यक्षत उपलब्धार्थो दृष्टार्थः ।
अनुमानोपलब्धार्थोऽदृष्टार्थः । ऋण्यार्थम्लेच्छानामेतत्समानं लक्षण-
मिति । सर्वेषामागमेन व्यवहारदर्शनादनिषमः । एवं चत्वार्येतानि
ममाणानि यैर्देवमनुष्यतिरश्चां व्यवहारः कल्प्यत इति ॥

इति प्रमाणवार्तिकम्(?) ॥

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषमेत्यभाव-
फलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥

किं पुनः* * * (२) प्रमेयविशेषविषयत्वात् नायं प्रमे-
यविशेषः प्रमेयमात्रस्य प्रमाणलक्षणोद्देशेन बोधितत्वात्
प्रमेयविशेषानुभारणा न सिद्ध्यति तत् प्रमेयम् यदने-
न यथावत्परिहायमानमपवर्गाय । अपरिहायमानश्चासावात्मेति
एतदर्थमकाशनायात्मादिसूत्रम् । अपमेयं च सूत्रार्थ इति । अत्रार्थ-
पि (समान) (?) यथावचनं विग्रहः(३) । उभयावधारणमासावन्वयत-

(१) 'इति प्रमाणवार्तिक'मिति १ पुस्तके नास्ति ॥

(२) द्वितीयावशंपुस्तके ऽत्र कश्चिद्वर्णांशो निपतितः प्रथम-
तृतीयावशेषुस्तकयोरस्मिन् प्रकरणे खण्डितत्वात् तत्र कियन्त्यक्ष-
राणीति निश्चयो न भवति ।

(३) इह प्रमेयं हेयोपादेयभावेनावास्थितं मुमुक्षुणा प्रतिपित्वितं,

रावधारणे दोषः । किं पुनरात्राऽवधार्यते—किमात्माद्येव प्रमेयम्
 अथ प्रमेयमेवात्मादीति । यद्यात्माद्येव प्रमेयं दिगादीनां(१) सामान्य
 विशेषमवधारणां सूत्रे ऽनभिधानाद्ब्यापकम् । अथ पुनः प्रमेयमेवा-
 त्मादि तथा च प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवदिति(२) व्याघातः । तत्र
 सुवर्णादि द्रव्यपरिच्छेदमाधनत्वात् परिच्छेद्यत्वाच्च प्रमाणप्रमेयश-
 ब्दाभिलाष्यम् । लोकविरोधश्च एकस्यानेककारकवाच्यत्वात् वृक्ष-
 स्तिष्ठतीति । यथा तत्रैकं वृक्षारूपं वस्त्वनेकेन कारकशब्देनोच्यते
 तस्य तस्य निमित्तस्य सन्निपातात् । एवं प्रमेयं प्रमाणमिति । न ।
 सूत्रार्थापरिज्ञानात् । आत्माद्येव प्रमेयं घटावत् परिच्छिद्यमानम-
 पवृक्तये भवतीत्ययं सूत्रार्थो, न प्रमेयान्तरनिराकरणार्थः सूत्रा-
 रम्भः । प्रमेयमेवात्मादीति न दोषः । किमुक्तं भवतीति? मुमुक्षु-

तच्च परीक्षितस्वप्रमाणविशेषाधीनप्रतिपत्ति, लक्षणं चाऽस्य प्र-
 माणविशेषः । न चायान्तरप्रमाणसामान्यप्रत्यक्षादिलक्षणमन्तरेणा-
 त्मादिप्रमाणावतारः कर्तुं शक्यः तस्य प्रत्यक्षादिसामान्यविशेष-
 त्वादतः प्रत्यक्षादिलक्षणानन्तरं तदवतारः । अपरीक्षितं च न
 तत् तत्त्वनिर्णयाय पर्याप्तमिति परीक्षा विधायिष्यते । तत्परिकरञ्च
 संशयादय इति युक्तं तेषां पश्चाल्लक्षणम् । तदिह प्रमेयलक्षणाय
 तद्विभागोद्देशसूत्रमवतारयितुं भाष्यकारः पृच्छति स्म । किं पुनर-
 नेन प्रमाणेनेति । जात्यभिप्रायमेकचचनं प्रकृते प्रमेये यथायर्थं
 प्रमाणानामुपयोगात् । तदेतद्भाष्यमनूद्य वार्तिककार आक्षिपति ।
 किं पुनरिति । प्रमेयनान्तरीयकत्वं प्रमाणानां सामर्थ्यम् । समाध-
 से । नेति । प्रत्यक्षादिलक्षणसामर्थ्यात् प्रमेयमात्रं सिद्धं विशिष्टं तु
 प्रमेयमद्यापि न सिद्धतीति तदर्थं प्रश्नः । स च विशेषो यथावदिति
 दर्शित इति । अयमेव च सूत्रार्थ इति । येषां तत्त्वज्ञानात्त्वज्ञाना-
 भ्यामपवर्गसंसारौ भवतस्त एव न न्यूनानाधिका इत्यर्थः । इति
 तात्पर्यटीका ।

(१) दिगादीनामिति टीकासम्मतः पाठः ।

(२) सूत्रं तु "प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यव"दित्थं पठितम् ।

णा प्रमेयमेवात्मादि बोद्धव्यमेव । नास्य प्रमेयत्वं विधीयते नान्यस्य च प्रमेयत्वं निराक्रियते । अपि तु मुमुक्षुणा बोद्धव्यमेवै तदिसन्नूयते तस्माद्बुभयमवधार्यते । न च ययोक्तदोषः । उपेत्य श्रूमां दिगाद्यप्यत्रैव लभ्यते उपपत्तिसामर्थ्यात् । का पुनरुपपत्तिः ? प्रवृत्तेर्विशतिभेदात् तत्संस्कारकत्वापि न दिगादयोऽपि लभ्यन्ते सामान्यविशेषनमवायाश्च विशेषणविशेष्यभावेन आत्मादयो विज्ञेयत्वेनोपादिष्टाः तेषां चेतरेतरव्यवच्छेदकभावेन सामान्यविशेषनमवाया विशेषणं कृतं (१) सूत्रे इति । न पुनरिदं प्रमेयावधारणार्थं सूत्रं न तु प्रमेयविशेषावधारणार्थं प्रमेयमात्रावधारणार्थं च प्रवृत्तौ विहितविधानादकुशलः सूत्रकारः स्यात् । आद्येन वा सूत्रेण प्रमेयं विहितमिति पुनर्विधानादुन्मत्तवाक्यमिदं स्यात् एनं चार्थमेवार्थकं सूत्रकारस्तुशब्दमाह । अन्यदापि प्रमेयमस्ति । यस्य तु तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं तदिदं प्रमेयमिति तु-शब्देन ज्ञापयति । सुखं पुनः कस्मादत्र नोक्तम् ? किमभावाद-न्यत उपलब्धेर्वा, न तावदभावात् प्रज्ञात्मवेदनीयत्वात् प्रज्ञात्ममेव वेदनीयं सुखमुपलभ्यमानं न शक्यं नास्तीति वक्तुम् । न चान्यत्र उपलब्धिरस्वादेश । अनभिधानं तु वैराग्यज्ञापनार्थम् । कथं? नायं मोक्षमाणः सर्वं दुःखं भावयेदिति तस्य दुःखभावनार्थः सुखस्यानपदेशः । सर्वं दुःखं भावयतश्चैल्लोकमस्यानभिरतिसङ्गा भवति । तां चोपासीनस्य त्रैलोक्यविषयावृत्त्या विच्छिद्यते । तृष्णा नाम पुनर्भवप्रार्थना । साऽस्य सर्वं दुःखमिति भावयतो न भवति न हि काश्चिद्दुःखं प्रार्थयते । तृष्णामहाणाद्यानि पुनर्भवसाधनानि तानि नोपादत्ते । तदनुपादानादनागतौ धर्माधर्मौ न भवतः । याव-त्पुत्रौ तावत्पुत्रमोगात् स्रयं गच्छतः । सोऽयं धर्माधर्मलक्षणस्य

संसारबीजस्य उच्छेदादपट्टयते न पुनर्जायत इति अस्मार्थस्य
प्रदर्शनार्थं सुखानभिधानमिति ॥

आत्मनः समानासमानजातीयविशेषणार्थं मूत्रम् । इच्छेति ॥

इच्छाद्येपप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो
लिङ्गमिति ॥ १० ॥

आगमस्यानुमानेन प्रतिसन्धानार्थं वा । आगमेन प्रतिपन्न
आत्मा तस्यानुमानेन प्रतिसन्धानार्थम् । प्रमाणसंग्रहस्योदाहरणार्थं
वा । यत्तद्वोचाम प्रमाणानि संग्रहन्ते इति तस्यायं विषयः ।
यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षादिति भाष्यम् । तत्रेच्छादीनां प्र-
तिसन्धानमात्मास्ति त्वप्रतिपादकम् । तत्रेदं विचार्यते । कथमि-
च्छादि अनुपलभ्यमानमात्मानं गमयति? स्मृत्या सहैकविषयमावात्
यस्मादेवेच्छादयः स्मृत्या सहैकविषया भवन्ति तस्मादेककर्तृकत्वं
प्रतिपादयन्ति । न हि नानाकर्तृकाणां नानाविषयाणां नाना-
निमित्तानां(१) च प्रतिसन्धानमस्ति । न हि रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्ययाः
प्रतिमन्थीयन्ते । न हि भवति यद्रूपमद्रासं सोऽयं स्पर्श इति । ना-
पि भवति यत् स्पर्शमस्पर्शं तद्रूपं पश्यामीति । नापि देवदत्तदृष्टे
यज्ञदत्तप्रतिसन्धानं दृष्टम् । न हि भवति देवदत्तो यमद्राक्षीत्
यज्ञदत्तस्तमद्राक्षमिति । किं कारणम् ? बुद्धिभेदानां प्रतिनियतवि-
षयत्वादिति । प्रतिनियतविषया इतरेतरव्यावृत्तिरूपा नैरात्म्यवा-
दिनो न भवन्तीति न युक्तं प्रतिसन्धानं तस्माद्यः प्रतिसन्धाता
स आत्मेति ।

कार्यकारणभावात् प्रतिसन्धानमिति चेत् अथा-
पि मन्येथा नैककर्तृकत्वात् प्रतिसन्धानं, किं तर्हि ? कार्यकारण-

भावात् पूर्वपूर्वबुद्धिविशेषादुत्तरमुत्तरं बुद्ध्यन्तरं पूर्वबुद्धिशक्त्यनु-
 विधानात् सकलाहितशक्तिकलापमुत्पद्यते, अतो नानात्वेऽपि बु-
 द्धीनां कार्यकारणभावात् प्रतिसन्धानं बीजादिवदिति, तद्यथा
 शालिगुटिकाद्यनन्तरमङ्कुरः प्रादुर्भवति तस्य शालिशक्त्यनुविधा-
 नं तत्पूर्वकतया व्यतीतघटे, अनन्तरं महाभूतैरनुगृह्यमाणमुत्तर-
 शालिबीजं जनयति न यवबीजं, अतत्पूर्वकत्वात्, त्वेहाप्येकसा-
 न्तानिकीनां बुद्धीनां कार्यकारणव्यवस्थानात् प्रतिसन्धानं अत-
 त्पूर्वकत्वात् न सन्तानान्तरबुद्धीनां, न पुनरेककर्तृकत्वात् प्रति-
 सन्धानमदर्शनात् तदिदं प्रतिसन्धानमन्यथाभवनात्मनः सत्तां
 प्रतिपादयितुं शक्नोति । न । नानात्वस्यावाधनात् कार्यकारणभा-
 वात् प्रतिसन्धानं द्रुवन् न नानात्वं घाघते । किं कारणं? कार्यका-
 रणभावः खलु नानात्वाधिष्ठानः उभयपक्षसम्प्रतिपक्षे च नाना-
 त्वे न प्रतिसन्धानं दृष्टं, कस्मात् ? अन्येनानुभूतस्यान्येनास्मरणा-
 त् । न चास्मृतं प्रतिसन्धानं शक्नोति । अकार्यकारणभावेऽनुपपत्तेः ।
 न धूमः कार्यकारणभावे दृष्टं प्रतिसन्धाने अपि त्वकार्यकारण-
 भावे न दृष्टमिति अतत्पूर्वकत्वादित्युक्तम् । तस्मादयथार्थोपमु-
 पालम्भ इति । तदयुक्तम् । विवादकारणाव्यतिरेकादिति । एवं
 द्रुवाणो भवान् न कारणमतिरेचयति । मयोक्तं नानात्वे न दृष्ट-
 मिति । त्वं न द्रूपे ऽकार्यकारणभावाच्चाज्ञात्वे न दृष्टमिति अ-
 नैकान्तिकत्वात् विवादकारणमतिरेचयते । तुल्यं भवतोऽपि
 नानात्वे ऽदर्शनादिति द्रुवता न विवादकारणमतिरेचितं भव-
 ति । अभ्युपगमादनुत्तरं-तुल्यमिति द्रुवताऽभ्युपगतं भवति । ना-
 साधनात्-न मया कार्यकारणभावात् प्रतिसन्धानं माध्यते अ-
 पि त्वन्यथैव तद्भवतीति हेतोरभिद्धार्थतादोषोऽभिधीयत इति ।
 न । हेत्वर्थापरिज्ञानात् । न भवता हेतुरूपं विशेषतो व्यङ्गापि

केवलं हेतुसामान्यात् अन्यथैव भवतीति हेतुदोषोऽभ्यधापि ।
 विशेषितं चैतत् प्रतिसन्धानं—स्मृत्या सह पूर्वापरप्रत्ययैकविषय-
 स्वेन प्रतिसन्धानं, सा च स्मृतिर्भवत्पक्षे ऽनुपपन्ना । कस्मात् ? अ-
 न्येनानुभूतस्यान्येनास्मरणात् । न ह्यन्येनानुभूतस्यान्येन स्मरणं, न
 ह्यन्येनानुभूतमन्यः स्मरति, अस्ति च स्मृतिः, तस्मात् य-
 स्मिन् पक्षे स्मृतिः सम्भवति तत्र प्रतिसन्धानमिति न्यार्य-
 म् । भवानस्मान् स्मृत्यनुपपत्त्या भावयति न हि नः
 पक्षे स्मृतिर्न सम्भवति । कथमिति ? कार्यकारणभावादेव(१)
 यत्कायचित्तसन्ताने स्मृतिरनुभवो वोत्पद्यते स कायचित्तसन्ता-
 नः स्मर्ता चानुभविता च भवति । न । अस्थिरत्वाद्बुद्धीनाम् ।
 स्थिरं हि वासकेन वास्यमानं दृष्टं न च बुद्धीनां स्थिरत्वमस्ति,
 असम्बन्धाच्च—असम्बद्धं च वासकेन वास्यमानं(२) दृष्टं न च वास-
 केन सम्बन्धो बुद्धीनामस्ति । शक्तिविशिष्टचित्तोत्पादो वासनेति
 चेत्—अथाप्येवं कल्प्येत पूर्वचित्तसहजाचेतनाविशेषात् पूर्वशक्ति-
 विशिष्टं चित्तमुत्पद्यते सोऽस्य शक्तिविशिष्टचित्तोत्पादो वासने-
 त्युच्यते । अत्रोक्तमस्थिरत्वाद्वासकेनासम्बन्धाच्चेति । यश्चासौ चे-
 तनाविशेषः पूर्वचित्तसहभावी स नापि वर्तमाने चेतस्युपकारं
 करोति नाप्यनागते । कथमिति ? वर्तमानं तावदविकार्यं यथामृतं
 जायते तथामृतमेव नश्यति, अनागते सोपि न सम्बध्यते न चा-
 सम्बद्धं वासयतीत्युक्तम् । तस्मात् कार्यकारणभावात् स्मृतिरित्य-
 शिसितो वासनमिति (?) । इतश्च न भवत्पक्षे स्मृतिः भावस्य भविष्य-
 पेक्षत्वात् । सर्वो हि भावो भवितारमपेक्षते क्रियात्वादुत्पत्तिवदिति ।
 स्मृतेश्च भविता कर्म वा भवेत् कर्ता वा, तण्डुलानां पाचक इति

(१) यत्कायचित्तसन्ततिप्रभवोऽनुभवः स्मरत्यस्मादित्याधिकं २ पु० ॥

(२) वासमानं—पा० २ पु० ।

कर्माणि, देवदत्तस्य गतिरिति कर्तारि। तद् न तावत्कर्तव्यसतोपि सम्भवात्। यदा विद्यमानं स्मरति तदाऽनाधारा स्मृतिः प्राप्नोति। अथ कर्त्राधारा सा, तदाऽस्मत्पक्षे मयुक्ता न भवत्यस्ते। कस्मात्? कर्तुरनभ्युपगमात्। न हि भवन्तः कर्तारं स्मृत्यर्थकं प्रतिपद्यन्त इति। अनाधारैव स्मृतिरिति यदाऽयं पक्षो यत्रति तदाऽनुमानं नास्ति कार्यस्मानाधारस्यादर्शनादिति। कार्यं सर्वमाधारवत् इष्टं कृपादि, तच्च स्मृतिः तस्मादाधारवती। कार्यकारणयोर्भावमवितृव्यवहारः कार्यक्षणी भावः कारणक्षणी भवितेति। एवं च किमन्येन भवित्रा कल्पितेनेति। तच्च न। कालभेदात् कार्यकारणयोर्भिन्नकालत्वादाश्रयाश्रितभावानुपपत्तेः कुण्डवदरादिवदिति। अथापीदं स्यात् उत्पत्तिर्भावः उत्पत्ता भवितेति स्मृतिरप्युत्पद्यते यस्मात् तस्या अप्युत्पत्तिर्भावो भविष्यति स्मृतिरप्युत्पत्ती भवितेति। तच्च न। विरोधादनभ्युपगमाच्च। यदि स्मृतिव्यतिरिक्तोत्पत्तिर्व्याहृतं भवति, स्वरूपं च (१) वक्तव्यं, न हि भवन्त उत्पत्तिमद्यातिरेकेणोत्पत्तिं मन्यन्ते। व्यतिरिक्तां चोत्पत्तिं मन्यमानेन भवता तस्याः स्वरूपं वक्तव्यम्। स्वरूपं च निरूप्यमाणं तन्त्रं (२) व्याधते। कथमिति? उत्पत्तिः स्वकारणसत्तासम्बन्धः सत्ता वा स्वकारणसम्बन्धविशिष्टा, समयं च तन्त्रेणाभ्युपगतामिति विरोधः। अथ स्मृत्यव्यतिरिक्तोत्पत्तिपूर्वकं किं क्व वर्त्तत इति शून्यमभिधानम्। उत्पत्तिर्भाव उत्पत्ती स्मृतिरिति। यदा चोत्पत्तिः स्मृतेर्भावत्वेन विवक्षिता भवति तदैवं वक्तुं न्यायम्। यदा तु स्मृतिर्भावस्तदा भवित्रा भवितव्यया कस्मात्? भावस्य भवित्रपेक्षत्वादित्युक्तम्। तस्मात् कथञ्च न भवत्यस्ते स्मृतिः सम्भवतीति स्मृतिपन्तरेण न प्रतिसन्धानमस्तीति। अस्मिन् - चेदं प्रतिसन्धानं तस्माद्यत्कर्तृकमेतत्सोऽर्थोऽन्य एक

आत्मेति ।

अथवाऽन्वयेनान्यः सूत्रार्थोऽभिधीयते इति । देवदत्तस्य रूप-
रसस्पर्शमस्ययाः एकानेकनिमित्तकाः स्मृत्या सह मयेति प्रतिस-
न्धानात् कृतसङ्केतानां वृद्धानामेकास्मिन् नर्तकीभ्रूक्षेपे युगपदने-
कमस्ययत् । यथा नानाकर्तृकाणां कृतसङ्केतानां नानाभूताः मस्यया
निमित्तस्य भ्रूक्षेपस्यैकत्वात् प्रतिसन्धीयन्ते तथेहापि नानाविषया
निमित्तस्य एकत्वात् प्रतिसन्धास्यन्ते यत्तन्निमित्तं स आत्मेति ।
अथवेच्छाद्वेषमयत्रमुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमित्यन्यथा वर्णय-
न्ति । गुणा इच्छादयः गुणाः परतन्त्रा भवन्तीति न्यायः गुणत्व
पारिशेष्यात् । न सामान्यविशेषसमवाया अनित्यत्वात् । न द्रव्यं
कर्म वा व्यापकद्रव्यसमवायात् शब्दवदिसादिसामान्यतोदृष्टमि-
क्षेतास्मिन्ननुमानं व्यवस्थितम् । एतेनानित्यत्वात् पारतन्त्र्यमि-
च्छादीनां कार्यत्वाच्च रूपादिवदित्युक्तम् । अथावद्द्रव्यभावि-
त्वेन शरीरे गुणत्वप्रतिषेधः तत्प्रतिषेधाच्चात्मगुणत्वमिति परिशे-
पात् सिद्ध आत्मेति ।

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति । का पुनरियं चेष्टा ? हिता-
हितमाप्तिपरीहारार्थः स्पन्दः । सुखसाधनोपलब्धौ तदीप्तामयु-
क्तस्य यः परिस्पन्दः सा चेष्टेति गम्यते । एवं दुःखसाधनोपल-
ब्धौ तज्जिहामानुष्ठानलक्षणः परिस्पन्द इति । कथमिन्द्रियाणां
शरीरमाश्रयः ? स्वकारणवृत्तित्वादवृत्तित्वाच्च । यानि तावत्कार्याणी-
न्द्रियाणि तानि स्वकारणवृत्तीनि । यद्कार्यं तदवृत्तिः । घ्राणादीनि
त्यरूपवन्तानि कार्याणि । श्रोत्रमनसी त्वकार्ये । न च घ्राणादि-
मनःपर्यन्तमिन्द्रियं शरीरवृत्तिः तस्माद्युक्तमिन्द्रियाश्रयः शरीर-
मिति । शरीर-विधानमिन्द्रियाश्रयत्वं ग्रहं न प- । धाराधेयभा-

वेनेन्द्रियाणि शरीरे वर्तन्ते इति । अपि तु शरीरस्योपघातानुविधानमिन्द्रियाश्रयत्वस्यार्थः । शरीरानुग्रहेणानुग्रहन्ते तदुपघाते चोपह्नवन्ते इत्यपमाश्रयार्थः तस्मादयमर्थ आक्षेप इति । एतेनार्थानामाश्रयार्थ उक्तो वेदितव्यः । किं कारणं ? न हि गन्धादयोऽर्थाः शरीरवृत्तयः । यत्तु तेषां कार्यं सुखदुःखोपलाब्धिनिमित्तत्वं तस्मात्सति शरीरे भवतीति शरीराश्रया उच्यन्ते । यथा ग्रामीणा ग्रामण्यमाश्रिता इति । कथं पुनरेते चेष्टादयः सामान्यशब्दाः सन्तो विशेषवृत्तयो भवन्तीति ? सामान्यशब्दानामपि विशेषवृत्तित्वं, सामर्थ्यात् सामर्थ्यं प्रकरणादि, ब्राह्मणान् भोजयेति यथाऽशपत्राह्मणभोजनस्याशक्यत्वात् विशेषेण सन्निधीयमानं प्रकरणापक्षं ब्राह्मणविशेषमाह । एवं चेष्टादिशब्दानामपि सामर्थ्याद्विशेषेऽवस्थानम् । सामर्थ्यं च लोकतस्तदधिगतिः प्रमाणामम्भवो वा । लोकतस्तावत् चेष्टाशब्दं न क्रियापात्रे प्रयुङ्क्ते किन्तु विशेष इति । यथा स्पन्दते सर्पति धावतीति । यथैते स्पन्दादिशब्दाः क्रियावाचकाः सन्तः क्रियाविशेषेष्ववतिष्ठन्ते तथा चायं चेष्टाशब्दः सामान्यवाच्यपि प्रमाणासम्भवात् क्रियाविशेषे वर्तते न क्रियामात्राधारस्य शरीरव्यक्तिहेतुत्वं सम्भवतीति । एवं च घटादिष्वमसङ्गः । यैरप्यत्राद्यादिष्वमयोगे घटादिष्वमसङ्ग इति देव्यं क्रियते तदप्यनेन व्याख्यानानेन प्रत्युक्तम् । सति तु प्रसङ्गे समस्तपदमयोगेऽपि न परमाणुषु मसङ्गो वार्यत इति । यथा त्वस्माभिर्वर्णितं तथा न क्वचिदपि शरीरादन्यत्र वर्तत इति ।

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥१२॥

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्य इति सूत्रम् । लक्षणमूत्राणि समानासमानजातीयविशेषणार्थानि सर्वाणीति सू-

वार्थो द्रष्टव्यः । उद्देशसामान्याल्लक्षणविधानं नामधेयेन पदार्था-
विधानमात्रमुद्देश इत्युद्देशलक्षणमुक्तं इदं च तथाभूतं तस्मादलक्ष-
णमिति । नेदं तथा, करणभावात् स्वविषयग्रहणलक्षणत्वमिन्द्रि-
याणां, करणस्वभावकानीन्द्रियाणीति तेषामतीन्द्रियाणां यत् स्व-
विषयग्रहणं तेन लक्ष्यन्त इति स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं वेदितव्यम्,
असाधारणत्वादिति ।

भूतेभ्य इति पृथिव्यादिकारणोपदेशो नियमार्थः । कः
पुनरयं नियमः ? भूतगुणविशेषग्रहणसाधनत्वं, न सर्वमिन्द्रियं
सर्वभूतगुणविशेषं गृह्णातीति । अपि तु पञ्जातीयमिन्द्रियं
भवति तस्य यो गुणविशेष इतरेतरभूतव्यवच्छेदहेतुर्गन्धादिः
स तेनैवेन्द्रियेण गृह्यत इत्ययं नियमः । ऐकात्म्ये पुनरयं नियमो न
स्यात् । यदि पुनरिन्द्रियाण्येकात्मकानि एककारणकानि स्युः
कारणस्वभावानुविधानादैकात्म्याद्विषयव्यवस्था न स्यात् सर्व
सर्वार्थमेकं वा सर्वार्थमिति स्यात् । एककारणानामपि स्वभावभेदो
रूपादिवदिति चेत्—अथ मन्येयाः दृष्ट एककारणानां पाकज-
पादीनां स्वभावभेदः । कतमत् पुनरेकं कारणं रूपादीनाम् ? अग्नि-
संयोग इति । न । सिद्धान्तापरिज्ञानात्—न श्रूयोऽग्निसंयोगादेकस्मा-
द्रूपादय इति, अपि तु पूर्वरूपादिविशेषापेक्षात्, यद्द्रव्यं पच्यते-
ऽग्निमयोगेन तस्य ये पूर्वरूपादयस्तेषां यः स्वगतो विशेषः (१) तम-
पेक्षमाणोऽग्निमयोग उत्तरान् रूपादीन् विशिष्टानारभते । एवं च
कृत्वा परमाणोः पञ्जरतमादिभेदः । तस्मान्नैककारणपूर्वका रूपा-
दय इति न किञ्चिदप्येककारणकं कार्यं दृष्टमिति । सर्वं हि कार्यं
प्रादुर्भवत् समवाय्यममवायिनिमित्तकारणेभ्यो भवतीति । एकं कर्म
मयोगविभागकारणं दृष्टमिति चेत् । न अनभ्युपगमात् । स्यान्मतिर्ननु

च दृष्टं कर्म संयोगविभागकारणकमिति । न । अनभ्युपगमात्
 नैतदभ्युपगच्छामो निरपेक्षं कर्म संयोगविभागयोः कारणमिति ।
 यदि तर्हि कर्मापि संपेक्षं संयोगविभागौ करोति कर्मलक्षणहानिः
 यन्निरपेक्षं संयोगविभागकारणं तत्कर्मस्त्युक्तं तद्विधेयं लक्षणहानेश्च
 न कर्म ततश्च संयोगविभागौ न कर्मपूर्वकत्वमिति । नैव दोषः । नब्रूमो-
 निरपेक्षं कर्म कारणमिति न किञ्चिदपेक्षत इति । अपि तु चरमभावि-
 निमित्तान्तरं नापेक्षत इत्यप्यं निरपेक्षार्थः । यथा द्रव्यजातं समा-
 नजातीयद्रव्यं संयोगं च चरमभाविनमपेक्षमाणं द्रव्यमारभते नैवं
 कर्मजातीयं पश्चाद्भाविनिमित्तमपेक्षते । अपि तु कर्म सत्संयोगवि-
 भागावारभते तस्मान्न कर्मलक्षणहानिः न चैकपूर्वकत्वं संयोगवि-
 भागयोरिति ॥

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥१३॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥१४॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्था इत्येतत्सूत्रम् ।
 पृथिव्यादिगुणा इत्येतास्मिन् पदे ऽनेकः समासः सम्भवति । क-
 थमिति ? पृथिव्यादीनां गुणा इति षष्ठीसमासः । पृथिव्यादीनि
 च गुणाश्चेति द्वन्द्वः । पृथिव्यादयो गुणा येषामिति बहुव्रीहिः ।
 एवमनेकसमासोपपत्तेः संशयः । किमत्र तत्रमिति ? द्वन्द्वः समास
 इति तत्रम् । षष्ठीसमासस्तावन्न, पृथिव्यादीनामनिन्द्रियार्थत्व-
 मसद्भात् । यदि पृथिव्यादीनां गुणा इति षष्ठीसमासः स्यात्
 पृथिव्यादीनां गन्धादिगुणविशेषणत्वेनोपयुक्तानामिन्द्रियार्थत्वं न
 स्यात् विशेषणवैयर्थ्यं च स्यादिति । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा
 इत्युक्ते पृथिव्यादिगुणा गम्यन्ते ततश्च पृथिव्यादिग्रहणं व्यर्थम् ।
 न हि गन्धादीनां द्वैराश्यमस्ति पृथिव्यादिगुणत्वं चान्यगुणत्वं च

कार्यो द्रष्टव्यः । उद्देशसामान्याल्लक्षणाभिधानं नामधेयेन पदार्था-
भिधानमात्रमुद्देश इत्युद्देशलक्षणमुक्तं इदं च तथाभूतं तस्मादलक्ष-
णमिति । नेदं तथा, करणभावात् स्वविषयग्रहणलक्षणत्वमिन्द्रि-
याणां, करणस्वभावकानीन्द्रियाणीति तेषामतीन्द्रियाणां यत्र स्व-
विषयग्रहणं तेन लक्ष्यन्त इति स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं वेदितव्यम्,
असाधारणत्वादिति ।

भूतेभ्य इति पृथिव्यादिकारणोपदेशो नियमार्थः । कः
पुनरयं नियमः ? भूतगुणविशेषग्रहणसाधनत्वं, न सर्वमिन्द्रियं
सर्वभूतगुणविशेषं गृह्णातीति । अपि तु यज्जातीयमिन्द्रियं
भवति तस्य यो गुणविशेष इतरेतरभूतव्यवच्छेदहेतुर्गन्धादिः
स तेनैवेन्द्रियेण गृह्यत इत्ययं नियमः । ऐकात्म्ये पुनरयं नियमो न
स्यात् । यदि पुनरिन्द्रियाण्येकात्मकानि एककारणकार्त्वि स्युः
कारणस्वभावानुविधानादैकात्म्याद्विषयव्यवस्था न स्यात् सर्व
सर्वार्थमेकं वा सर्वार्थमिति स्यात् । एककारणानामपि स्वभावभेदो
रूपादिवदिति चेत्—अथ मन्येधाः दृष्ट एककारणानां पाकजरू-
पादीनां स्वभावभेदः । कतमत् पुनरेकं कारणं रूपादीनाम्? अग्नि-
संयोग इति । न । मिद्धान्तापरिहानात्—न द्रूमोऽग्निसंयोगादेकस्मा-
द्द्रुपादय इति, अपि तु पूर्वरूपादिविशेषापेक्षात्, यद्द्रव्यं पच्यते-
ऽग्निमयोगेन तस्य ये पूर्वरूपादयस्तेषां यः स्वगतो विशेषः (१) तम-
पेक्षमाणोऽग्निमयोग उत्तरान् रूपादीन् विशिष्टानारभते । एवं च
कृत्वा परमाणोः पक्षतरतमादिभेदः । तस्मान्नैककारणपूर्वका रूपा-
दय इति न किञ्चिदप्येककारणकं कार्यं दृष्टमिति । सर्वं हि कार्यं
मादुर्भवत् समवाय्यममवायिनिमित्तकारणेभ्यो भवतीति । एकं कर्म
मयोगविभागकारणं दृष्टमिति चेत् । न अनभ्युपगमात् । स्थान्मतिर्ननु

च दृष्टं कर्म संयोगविभागकारणकामिति । न । अनभ्युपगमात्
 नैतदभ्युपगच्छामो निरपेक्षं कर्म संयोगविभागयोः कारणमिति ।
 यदि तर्हि कर्मापि सपेक्षं संयोगविभागौ करोति कर्मलक्षणहानिः
 यन्निरपेक्षं संयोगविभागकारणं तत्कर्मेत्युक्तं तद्विधेयं लक्षणहानेश्च
 न कर्म ततश्च संयोगविभागौ न कर्मपूर्वकामिति । नैव दोषः । नभूमो-
 निरपेक्षं कर्म कारणमिति न किञ्चिदपेक्षत इति । अपि तु चरमभावि-
 निमित्तान्तरं नापेक्षत इत्ययं निरपेक्षार्थः । यथा द्रव्यजातं समा-
 नजातीयद्रव्यं संयोगं च चरमभाविनमपेक्षमाणं द्रव्यमारभते तत्र
 कर्मजातीयं पश्चाद्भाविनिमित्तमपेक्षते । अपि तु कर्म सत्संयोगवि-
 माणावारभते तस्मान्न कर्मलक्षणहानिः न चैकपूर्वकत्वं संयोगवि-
 भागयोरिति ॥

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥१३॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥१४॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्था इत्येतत्सूत्रम् ।
 पृथिव्यादिगुणा इत्येतस्मिन् पदे ऽनेकः समासः सम्भवति । क-
 येमिति ? पृथिव्यादीनां गुणा इति पष्ठीसमासः । पृथिव्यादीनि
 च गुणाश्चेति द्वन्द्वः । पृथिव्यादयो गुणा येषामिति बहुव्रीहिः ।
 पूर्वमनेकसमासोपपत्तेः संशयः । किमत्र तत्त्वमिति ? द्वन्द्वः समास
 इति तत्त्वम् । पष्ठीसमासस्तावन्न, पृथिव्यादीनामनिन्द्रियार्थत्व-
 मसद्भात् । यदि पृथिव्यादीनां गुणा इति पष्ठीसमासः स्यात्
 पृथिव्यादीनां गन्धादिगुणविशेषणत्वेनोपयुक्तानामिन्द्रियार्थत्वं न
 स्यात् विशेषणवैपर्य्यं च स्यादिति । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा
 इत्युक्ते पृथिव्यादिगुणा गम्यन्ते ततश्च पृथिव्यादेर्ग्रहणं व्यर्थम् ।
 न हि गन्धादीनां द्वैराश्यमस्ति पृथिव्यादिगुणत्वं चान्यगुणत्वं च

यतो(१) विशेषणमर्थवत् स्यात् तस्मान्न पृष्ठीसमासः । गुणिनाम-
 सिद्धेर्न बहुव्रीहिः पृथिव्यादयो गुणा येषां, के ते गुणिनो येषां
 पृथिव्यादयो गुणाः । न च पृथिव्यादीनां गुणत्वं शक्यं प्रतिपाद-
 यितुम् । न चान्यथा बहुव्रीहिः । मायेणायं समानाधिकरणपूर्वो भ-
 वति यथा चित्रगुरिति गोमत्तायां मसिद्धायां चित्रगुणसम्बन्धे
 सुप्रसिद्धे गवां चित्रगुरिति बहुव्रीहिः न पुनरिह गुणी प्रसिद्धः ।
 नापि पृथिव्यादीनां गुणत्वं प्रसिद्धम् । विशेषणत्वाद्गुणाः पृ-
 थिव्यादय इति स्यात् । तन्न । सर्वो गुण एव स्यादेतस्यां क-
 ल्पनायां, न हि कस्यचित् कश्चित् विशेषणं विशेष्यो वा न भ-
 वतीति सर्वगुणत्वप्रसङ्गः तस्माद्बहुव्रीहिरपि न । उभयसमासप्रति-
 पधादन्यसमासाभावाच्च द्वन्द्वः । यस्मात् पृष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीही प्र-
 तिपिद्धौ समासान्तरं च न सम्भवतीति शिष्यमाणश्च द्वन्द्वः त-
 स्मात् द्वन्द्वः समास इति । न द्वन्द्वः समासः शास्त्रयुक्तयोरभावात्
 यद्यप्ये द्वन्द्वो भवति शास्त्रं युक्तिर्वा पृथिव्यादीनामिन्द्रियार्थत्वे व-
 क्तव्य इति । न । उभयस्याप्युपत्तेरिति । उभयं पृथिव्यादीनां
 इन्द्रियार्थत्वे शास्त्रं युक्तिश्च सम्भवति । शास्त्रं तावत् दर्शनस्पर्-
 शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति । युक्तिरपि दर्शनस्पर्शनयोरेकविषय-
 त्वेन प्रतिसन्धानं, यमहमद्राक्षं तं स्पृशामीति दृष्टिस्पर्शनविषया
 युक्तिः । शास्त्रमप्यस्मिन् पक्षे सम्भवतीति । ऐन्द्रियकत्वाभिधानाच्च
 सामान्यस्येति । तस्मात् सिद्धं पृथिव्यादीनि च गुणाश्चेति द्वन्द्वः
 समास इति । पृथिव्यादिग्रहणेन पृथिव्यप्तेजांसि वाह्यकरणग्राह्या-
 ष्यपदिश्वन्ते, गुणग्रहणेन च सर्व आश्रितो गुण इति सद्गुणाप-
 रिमाणपृथक्त्वसंयोगावेभागपरत्वापरत्वस्नेहवेगकर्मसामान्याविशेषा
 अनाश्रितश्च समवायस्तद्धर्मत्वाद्गुण इति । गन्धरमरूपस्पर्शश-

न्दास्ताई पृथङ् न वक्तव्याः गुणग्रहणेन ग्रहणात् । पृथिव्यादि-
गुणास्तदर्था इति सूत्रे वक्तव्यम् । लघु चैत्रं भवतीति स एवार्थः
सेत्स्यतीति । न कर्तव्यम् (?) । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां पृथगभिधान-
मिन्द्रियविशेषनिपपन्नापत्त्यर्थम् । इन्द्रियाणि गन्धरसरूपस्पर्शश-
ब्देषु तत्सामान्येषु निपतानि अन्यत्रानिपतानि । तत्र पृथिव्य-
संज्ञांति द्वीन्द्रियप्राद्याणि, शेषश्च गुणराशिः सत्तागुणत्वे च सर्वे-
न्द्रियप्राक्षो समवायोऽभावश्च तथा ।

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येतदमृष्यमाणः पर
आह—स्पर्शग्रहणमेव स्पर्शनेन, रूपग्रहणमेव चक्षुषेति ।
स पर्मानुषोऽयः—अथ रूपस्पर्शौ चक्षुःस्पर्शनाभ्यां शृद्यते
इति कथमयमन्यते? यस्माच्चक्षुःस्पर्शनाभ्यां तद्विशिष्टः प्रस-
यो भवति ? अत्रास्पर्शस्ताई प्रतिषेधः घटादावपि तद्वि-
शिष्टप्रत्ययदर्शनात् । घटादिकमप्यर्थं दर्शनस्पर्शनाभ्यामुपलभ-
मानश्च तद्विशिष्टं घटादिकमर्थं प्रतिपद्यते । तस्मादसम्प्रधारितः प्र-
तिषेध इति । रूपादिभ्यस्तथा सन्निविष्टेभ्यो घटादिप्रत्यय इति
चेन्न—यदिदं भवताऽपदिश्यते दर्शनस्पर्शनाभ्यामर्थं घटं प्रतिपद्यत
इति । मिथ्यैतत् । रूपादय एव तेन तेनाकारेण सन्निविशन्ते ता-
नपमुपलब्धा तथाकारान् प्रतिपद्यमानो घट इति प्रपद्यते, न पुनः
रूपादिच्यतिरिक्ता घटादय इति । न । आकारार्थानभिधानात्—अ-
तथाभूतस्य तथासूत्रेण सामान्यमाकारशब्दस्याभिधेयम् । तद्यथा
स्थाण्वाकारः पुमानित्यपुरुषस्य स्थाणोराकारः पुरुषेण यत् सामान्यं
स आकारशब्दस्यार्थः स्थाणुपुरुषप्रसिद्धौ सत्तां भवतीति । न
पुनर्भवतां घटाकारा रूपादय इति रूपादिषु घटाकारवीजं कि-
ञ्चिदस्ति । तस्मात् घटाकारा रूपादय इति यदकिञ्चिदेतदिति ।

(१) लघुसूत्रम् । गन्धादीनां पृथगभिधानं कर्तव्यमित्यर्थः ।

रूपादिमात्रे च घटादिवुद्ध्यभावः—यस्य रूपादिमात्रं घटादयः
 तस्य तेषां समानत्वात् यास्ता(१) बुद्ध्यो विविक्ता गौरवो घट
 इति तां न प्राप्नुवन्ति, रूपादिगतस्य बुद्धिनिषामकस्य विशेषस्य
 हेतोरभावात् । संस्थानभेदाद्भेदप्रत्यय इति चेत्—केनचित् संस्थान-
 विशेषेणावतिष्ठमाना रूपादयः संस्थानभेदानुविधानाद् घटादिवुद्धि-
 हेतवो भवन्तीति । नैतदस्ति संस्थानस्यान्यत्वेऽन्यत्वे संज्ञाभेदमाप्र-
 त्वात् व्यर्थाभिधानप्रसङ्गाच्च । यदि संस्थानं रूपादिभ्योऽन्यत्, द्रव्यं
 तदिति संज्ञाभेदमात्रम् । अथानन्यत्तथापि रूपादीनां संस्थानभेदा-
 नुविधानात् घटादिप्रत्यया इति व्यर्थमभिधानम् । घटादिप्रत्यया
 मिथ्याप्रत्यया इति चेत्—स न मन्यते घटादिप्रत्ययाः सम्यक्प्रत्यया
 इति, किन्तु शब्दवासनावशान्मिथ्याप्रत्यया भवन्तीति । तदपु-
 ष्कम् । मिथ्याप्रत्ययानां सम्यक्प्रत्ययानुकारित्वात्—यत्र ते
 मिथ्याप्रत्यया लोके भवन्ति सर्वत्र ते सम्यक्प्रत्ययाऽनुका-
 रिणो भवन्ति न पुनर्घटादिप्रत्ययानां मिथ्याप्रत्ययत्वेन क-
 ल्पितानां वीजमस्ति । न चैते निर्बीजाः प्रादुर्भवन्ति तस्मान्न मि-
 थ्याप्रत्यया इति । मिथ्याप्रत्ययाश्चैत इत्यव्यतिरेके प्रमाणोपप-
 द्धौ सत्या सिद्ध्यति, न चाव्यतिरेकप्रतिपादकं प्रमाणमस्ति ।
 न नास्ति, तदग्रहे तद्वुद्ध्यभावात् यद्यस्मादनर्थान्तरं भवति तदग्रहे
 तस्याग्रहो दृष्टः तद्यथा यूपस्य पद्मेश्च, यद्य यतोऽर्यान्तरं भवति तदग्रहे
 तस्य ग्रहो दृष्टः तद्यथा रूपाद्यग्रहे बालग्रह(!) इति । नाय हेतुर-
 नैकान्तिकत्वात् ये घटादिभावमापन्नाः पृथिव्यादयस्तेषां पृथिव्या
 सपृथ्वमाणायामर्थान्तरभूतानामरादीनामग्रहणम् । अथ चार्थान्तरभूता
 अत्रादयो न दर्शनविषयभाजो भवन्ति तस्मादनेकान्तः । अथ न
 चत्वारि महाभूतानि तथा सन्निविष्टानीति पक्षस्तथापि रूपं सत्ता-

रि महामृगानीति वचनं व्याह्नपते । अथ शूरे नैव नो रूपादिव्य-
तिरेक्ताः पृथिव्यादय इति ? तेषामप्यस्य वाक्यस्यायमर्थो भवति
रूपादयो रूपमिति, ततश्च कामेऽष्टद्रव्यकोणुरिति व्याह्नयेत । अथ
पृथिव्यादीनां सङ्घातमात्रे रूपादिव्यवहारः ? तथापि न रूपं पृ-
थिव्यादयो वस्तुतः सन्ति । कथमिति ? पृथिव्यादीनां सङ्घातो
रूपं पृथिव्यादयश्च रूपादिसङ्घात इति संहन्यमानस्यावावान्न स-
ङ्घातोऽस्ति, सर्वः सङ्घातः संहन्यमानतन्त्रो दृष्ट इति सर्वथा न
व्याघातान्मुच्यते ।

तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति तच्छब्दार्थानुसृतत्वसम्बन्धा-
र्थम् । यदा तच्छब्दस्यार्थानुसृतिपते तदा तदग्रहे तस्यैवा-
ग्रह इति प्राप्तम् । तत्राम्बन्धार्थं यदा पृथिव्यादि रूपादिवि-
शेषणं साध्यते तदा तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादित्यस्य हेतोः पृथिव्या-
दिविशेषणानां रूपादीनां तच्छब्देनानभिसम्बन्धात् । एतेन पृ-
थिव्यादिविशेषणा रूपादयः प्रत्युक्ताः । अत्रापि रूपाद्यग्रहे रू-
पादिबुद्ध्यभावादिति हेत्वर्थः प्राप्नोति तच्छब्दस्य प्रधानसम्ब-
न्धित्वात् । एवं रूपादिमात्रं पृथिवी पृथिवीमात्रं रूपादय इति
पृथिव्येव रूपादयो रूपादय एव पृथिवीति पूर्ववत् मसङ्गः । स-
र्वत्र प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातो वचनभेदात्—पृथिवीस्यैकवचनं रूपादय
इति बहुवचनं, वचनभेदानुविधानं च यत्र तत्रार्थभेदः । तद्यथा
नसत्राणि शशीति । अस्ति चात्रापि वचनभेदः तस्माद्त्राप्यर्थभे-
देन भवितव्यम् । नन्वेकस्मिन्नर्थे वचनभेदो दृष्टस्तद्यथा चत्वार आ-
श्रमाश्चातुराश्रम्यमिति । तत्रानभ्युपगमात्—नार्यं वचनभेदः क-
चिदेकत्वे दृष्टः चातुराश्रम्यमिति चतुर्णांमाश्रमाणां समानं घ-
र्भसाधनत्वमभिधीयते । एतेन पदेव गुणाः पाद्भ्युप्यं विशेष एव
विशेषिकमिति प्रत्युक्तम् । तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति चासिद्धो-

ऽप्ययं हेतुः । कथमसिद्धः । रुचाद्यग्रहे द्रव्यग्रहात्—यस्मान्नीलाद्युपधा-
नभेदानुविधायिनः स्फटिकमणे रूपानुपलब्धौ स्फटिक इति
प्रत्ययो दृष्टः । योप्ययं दृष्टान्तो यूषवत् पङ्क्तिश्चेति तन्न भवता
यूपो व्यङ्गायि न पङ्क्तिः । यूषो हि नाम उत्पन्नपाकजानां द्र-
व्याणां कालविशेषानुग्रहे सति द्रव्यान्तरसंपृक्तानां पाकजोत्पत्तौ
यः संयोगः स यूष इति, स चार्थान्तरवदित्यसिद्धो दृष्टान्तः । ए-
तेन पानककाञ्चिकविरेकावक्षारादयः प्रत्युक्ताः । पङ्क्तिरप्येकादिग्दे-
शसम्बन्धिषु परस्परप्रत्यासत्त्यनुगृहीतेषु अवधारितानवधारितेषु च
भिन्नभिन्नजातीयेष्वधारेषु वर्तमाना बहुत्वसङ्ख्यैवोच्यते । एवमानि-
यतदिग्देशसम्बन्धिषु गजतुरगस्यन्दनेषु परस्परप्रत्यासत्त्यनुगृहीतेषु
अवधारितानवधारितेषु वर्तमाना बहुत्वसङ्ख्यैव सेनेत्युच्यते। एवं
जातिविशिष्टपुरुषोपग्रहेण वर्तमाना परिपत्, प्रब्रजितविशेषोपग्रहेण
वर्तमाना सङ्घः । एवं यथामम्भवं पूगवनयूयब्राह्मणगणशब्दा
अपि द्रष्टव्याः । एवमानियतदिग्देशसम्बन्धिष्वनाद्यन्तेषु मध्यशु-
न्येषु वर्तमाना कुण्डलकं बहुत्वसङ्ख्यैवेति । तस्मात् पङ्क्तिरनर्थान्त-
रमित्यसिद्धो दृष्टान्तः । अथार्थान्तरे किं प्रमाणमिति? उपलभ्यस्य
समस्यैरुपलभ्यैर्व्यपदेशः—यदिदं चन्दनमुपलभ्यते तस्य श्वेतं रूपं
तित्तो रमः पटुर्गन्धः शीतः स्पर्श इति । यश्चायं प्रत्यक्षस्य प्रत्य-
क्षेण व्यपदेशः सोऽर्थान्तरे दृष्टो यथा ब्राह्मणस्य कमण्डलुरिति ।
न स्वत्वयमेवं प्रतिपद्यते—यदिदं श्वेतं रूपं तदनुमीयमानरसगन्धस्पर्-
शानामिति । मेनावनादिभिरनेकान्त इति चेत्—अथापि स्याद्बुद्धिः
दृष्टोऽनर्थान्तरेऽपि व्यपदेशः सेनाया इस्ती, काननस्य वृक्ष इति ।
न अभिद्धत्वात्—असिद्धमेतत् अनर्थान्तरत्वं सेनायाः काननस्य च,
यथा च तदर्थान्तरं मेना काननं वा तदुक्तमिति । तदमस्त्वमिति चेत्—
अथाप्येवं कल्प्येत—सङ्ख्यैव तावन्नास्ति कुतोऽर्थान्तरभाव इति ।

पोपहितमाकाशमिति। एतेन छिद्रं व्याख्यातम्। एकास्मिन्नपि दर्शनात् व्यपदेशादर्थान्तरभावो न युक्तः—तद्यथा स्वदिरस्य स्याणुरिति। बहुषु चाऽसंयुक्तेषु दर्शनात् तद्यथा प्रासादानां मालेति। संयुक्तेषु चाऽमजातीयेषु दर्शनात् त्रिवृत्पृथिव्युदकतेजसां (१) विरेक(?) इति। यत्तावदेकास्मिन्नपि दर्शनादिति। तदयुक्तम्। स्वदिरशब्दस्य जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वात्—स्वदिरशब्देन जातिविशिष्टं द्रव्यमुच्यते स्याणुशब्देनापि संस्थानविशेषोऽभिधीयते संस्थानविशेषश्च प्रचयाख्यः संयोगः स चार्थान्तरमिति। एतेन सर्पकुण्डलकं, प्रतिमायाः शरीरं, सुवर्णस्याङ्गुरीयकं, शिलापुत्रकस्य शरीरं, मिस्रादिकं भेदवाचकमित्युक्तं भवति। प्रासादानां माला पाङ्कजद्वयव्या। संयोगो विरेक इत्युक्तेमेतत्। गुणसमुदायव्यतिरेकेणाग्रहणादिति चेत्—अथापि मन्वेयाः यदि रूपादिव्यतिरेकं द्रव्यं स्यात् तद्रूपादीनन्तरेण पृथगुपलभ्येत न तूपलभ्येत तस्मान्नास्ति। अग्रहणस्य द्विनिमित्तत्वाद्नेकान्तः किमिदमग्रहणं ग्राह्यस्याभावादाहो ग्रहे हेत्वभावादिति सन्दिह्यते। ग्राह्याभावादिति चेत् प्रतिघातेन हेत्वर्थस्याक्षेपादयुक्तो हेतुः। अग्रहणाभावादिति चेत् न व्यतिरेकप्रतिषेधः। यश्च तदग्रहे बहुद्ध्यभावादिति हेतोर्दोषः सोऽस्यापि द्रष्टव्य इति। सोपमनन्यत्ववादो यथा यथा विचार्यते तथा तथा स्पष्टमन्यत्वं प्रतिपादयति प्रमाणानामेकत्रोपपत्तेः एकत्र चानुपपत्तेरिति। तस्माद्यवस्थितमेतत् पृथिव्यादीनि गुणाश्चेति द्वन्द्वः समासः ॥

अथ बुद्धेरवसरमाप्ताया लक्षणापदेशद्वारेण सूत्रम्।

बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

बुद्धिरूपलब्धिरित्यादि। एतैः पर्यायशब्दैर्योऽभिधीयते पदार्थः

(१) पृथुताव्युदकतेजांसि विवेक इति २ पु० पा०।

सा बुद्धिरिति । पर्यायशब्दाः कर्षं लक्षणम् ? व्यवच्छेदहेतुत्वात् सर्वं हि लक्षणमितरपदार्थव्यवच्छेदकमेतैश्च पर्यायशब्दैर्नान्यः पदार्थोऽभिधीयत इत्यसाधारणत्वाल्लक्षणम् । उपपत्तिसामर्थ्यात् पर्यायशब्दाभिधानाद्बुद्धिद्वेषोर्निराकरणम् । 'य आहुः बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिरात्मन उपलब्धिर्वृत्तिरिति' तन्निराकरणार्थं समानार्था एते शब्दा इति बुद्धिद्वेषः पृथङ्निराकृता भवति । का पुनरुपपत्तिर्भवति ? आत्मोपलभते बुद्धिर्ज्ञानीति इति श्रुत्वा उभयोश्चैतन्यं प्रतिपद्यते सम्यचैतन्ये च प्रत्ययव्यवस्थानुमानं न स्यात् । यदि बुद्धिश्चेतना आत्मा चेतनो न बुद्ध्यवसितानर्थानात्मोपलभेत । किं कारणम् ? चेतनान्तरोपलब्धानां चेतनान्तरस्याप्रतिपत्तेः । अस्ति च प्रतिपत्तिः तस्मादेकश्चेतन इति । बुद्धिद्वेषविशिष्टायां च ज्ञातृवृत्तौ कल्पितायामात्मनः स्वरूपं वक्तव्यम् । बुद्धिरध्यवस्यसात्मा चेतयत इति चेत्—अथापीदं स्यात् यथा बुद्धिरर्थानध्यवस्यति तथाऽऽत्माऽधिदेशमाधिकारं चोपलभत इति । अध्यवस्यत्युपलभत इति पर्यायशब्दौ । न च पर्यायशब्दैः पदार्थनानात्वं युक्तम् यथा ध्वनिर्नाद इति । अन्यथा हि ध्वनिर्नाद इत्यत्रापि नानात्वं स्यात् । अथात्मा चेतयते बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत् ? अद्वा बुद्ध्य ज्ञानीति पुरुषो न बुद्धिः, बुद्धिर्ज्ञापयतीति, बुद्धिर्ज्ञानसाधनं भवतीति ।

स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहा इति भाष्यम् । एते स्मृत्यादयो मनसो लिङ्गं भवन्ति । किमेत एव ? न । किं ताँ ? इयं च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ।

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥

यस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षे सत्यपि युगपज्ज्ञानानि न सम्भवन्ति । अग्रे गम्यते अस्ति तदिन्द्रियसंयोगसहकारि निमित्तान्तर-

मव्यापि, यस्य मन्निधानासन्निधानानुविधानात् ज्ञानस्योत्पत्त्यनु-
 त्यक्ती भवत इति । कुतः ? कारणवैकल्ये कार्यप्रतिशब्धादिति सू-
 प्रार्थः । कथं पुनः स्मृत्यादयो मनसो लिङ्गं भवन्त्यन्यत्र वर्तमा-
 ना इति ? न श्रूमः स्मृत्यादयो मनोवृत्तित्वान्मनसो लिङ्गं भवन्ति ।
 अपि तु गन्धादिक्रियान्यत्वे सति क्रियात्वात् करणान्तरप्रयोज-
 कत्वम्—या गन्धादिभ्योऽन्या क्रिया सा करणान्तरप्रयोज्या* दृष्टा ।
 यथा रथादिक्रिया । क्रिया चेयं स्मृत्यादिका तस्मादियमपि क-
 रणान्तरं प्रयोजयति । सुखादयो वा गन्धादिभ्योऽन्यत्वे सति विषय-
 त्वाच्चक्षुरादिव्यतिरिक्तकरणान्तरप्रयोजका रथादिवदिति । तद्यथा
 रथादयो विषयाः चक्षुरादिव्यतिरिक्तं करणं वास्यादि(?)
 प्रयोजयन्ति विषयाश्च सुखादयः तस्मात्तैरपि करणान्तरं प्रयोज-
 यितव्यमिति । अथायुगपज्ज्ञानोत्पत्तिर्ज्ञानधर्मः सा कथं मनोऽलिङ्गं
 भवति ? अयामम्बद्धमपि लिङ्गमिष्यते ? सर्वं सर्वस्य लिङ्गं स्यात्
 अस्त्यात्मा काकस्य काष्ण्यादित्येवदपि स्यात्, न त्वेवं भवति ।
 तस्मान्नामम्बद्धं लिङ्गं सम्भवति । अमम्बद्धमपि लिङ्गं
 भवतीत्येके—यथा प्रत्यग्रशरावदर्शनं कुडालावृत्ति(२) कुडाल-
 सद्भावं गमयति भ्रान्तिमच्चक्रमदर्शनं चेति । तन्न । नैवात्र
 कुडालमद्भावो बोद्धव्यः किन्तु देश एवाविदूरकुडालवत्त्वेन
 साध्यः तस्यप्रत्यग्रशरावत्त्वं धर्मः भ्रान्तिमच्चक्रवत्त्वेनापि देशो-
 ऽविदूरकुडालवत्त्वेन साध्यते तस्मान्नामम्बद्धमनुमानं क्वचि-
 दिति । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्नाहि कथं मनसाऽमम्बद्धा मनोऽलिङ्गं
 भवति । युगपज्ज्ञानोत्पत्तेरेव पत्नीकरणान्नामम्बद्धम् । कथमिति ?
 रूपादिग्रहणानि चक्षुरादिव्यतिरेकेणाधिष्ठापकान्तरापेक्षाण

* प्रयोजिका इति—पु०पा० । (१) चास्या स्यादिति पु० २ पा० ।

(२) कुडालजत्वेन साध्यवृत्ति इति—पुस्तकान्तरे पा० ।

अयुगपदुत्पत्तेः । तद्यथा अनेकाशिल्पपर्यवदातस्य पुरुषस्या-
 नेकं वास्यादि युगपत् सन्निधानेनोपस्थितं हस्ताद्यधिष्ठाप-
 कापेक्षं न युगपदनेकरथादिक्रियां निर्वर्तयति तथा चक्षुरादि न
 युगपदनेकं ज्ञानं करोति तस्मात्तद्व्यधिष्ठापकान्तरमपेक्षत इति ।
 इन्द्रियाणि वा पक्षीकृत्य वक्तव्यम् । कथमिति ? चक्षुरादीन्द्रियं
 आत्मप्रवृत्तावधिष्ठापकान्तरमपेक्षं अयुगपत्प्रवृत्तेः वास्यादिवदिति ।
 यदि तर्हि चक्षुरादीन्द्रियं मनःसन्निधानोपक्षमर्थानामयुगपद्ग्राहि-
 य एकेन्द्रियग्राह्यास्तेषु कथमयुगपद्ग्रहणं ? न हि तत्रासन्नित्तं
 मन इति । सम्बन्धभेदादिति चेन्न युगपत्सम्बन्धिषु कथम् । भवतु
 तावन्नीलादिभेदेषु एकेन्द्रियविषयेषु इन्द्रियविषयसम्ब-
 न्धिभेदादयुगपद्ग्रहणं, अथ ये युगपत्सम्बन्ध्यन्ते तेषु कथं
 युक्तो गौर्गच्छतीति प्रसया न युगपत्प्राप्नुवन्ति ? बुभु-
 त्साभेदादयुगपद्ग्रहणमित्येके-एके तावद् भ्रुवते सम्बद्धोपयो-
 ऽबुभुत्सितत्वात् शक्यत इति । तत्र । मनोनिवृत्तिममङ्गात्-एवं तर्हि
 मनः परित्याज्यम् यदि बुभुत्साभेदादयुगपद्ग्रहणानि भवन्ति ।
 अन्यत्रापि बुभुत्साभेदो न दण्डवारित इति मन इदानीमनर्थकं
 परित्याज्यम् । सत्यां च बुभुत्सायामयुगपद्ग्रहणे न्यायोन्वोधधार-
 णीयः तस्मादन्यनिमित्तमयुगपद्ग्रहणमिति । किं पुनर्निमित्तं ? कर-
 णत्वं-यथैवायं करणधर्मो नानधिष्ठितं करणं प्रवर्तत इति तथा
 सम्बद्धस्याप्यऽनेकक्रियाकारित्वं नास्ति, न हि किञ्चित् करणं
 सम्बद्धमपि सदेकदाऽनेकां क्रियां शक्नोति कर्तुम् । यदि पुनरात्मैवा-
 धिष्ठाता भवेत् तथाप्यात्मनो युगपदनेकेन्द्रियसम्बद्धस्यानिषेधा-
 दयुगपज्ज्ञानोत्पत्तौ न्यायोऽन्वोधधार्यः । स च नान्तरेण मन इति
 सिद्धं मनः ।

प्रवृत्तिवर्गिबुद्धिशरीरारम्भ इति ॥ १७ ॥

मृत्तित्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति । शरीरेण मनसा वाचा च ।
 सेयं मृत्तिः मत्पेकं दशविधा पुण्या पापा च । पुण्या कायेन परि-
 व्राणं परिचरणं दानमिति । वाचा सत्यं हितं मित्रं स्वाध्यायश्च
 इति । मनसा दया स्पृहा श्रद्धा चेति । विपर्ययेण पापा दश-
 विधैव । क्षणिकत्वात् मृत्तेर्जन्मकारणत्वानुपपत्तिः सेयं मृत्तिः
 क्षणिका सती जन्मकारणमिति न युक्तम्, तत्रश्च द्वितीयसू-
 त्रव्याघातः । न । मृत्तिफले मृत्त्युपचारात् । मृत्तिफले धर्मा-
 धर्मौ अस्मिन् सूत्रे मृत्तिरित्युच्यते । कस्मात् ? तत्साधनत्वात्
 अन्नं वै प्राणिनः प्राणा इति यथा ।

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः । का पुनरियं प्रवर्तना ? यथाऽवशः
 प्रवर्तते तं प्रवर्तमानं रागादयः (१) प्रवर्तयन्तीति । सेयं मृ-
 त्तिहेतुत्वात् प्रवर्तनेत्युच्यते यथा कारणा हारणेति । सा पुनरियं
 प्रवर्तना कथं गम्यते ? मत्यात्मं मत्यक्षा, परशरीरे त्वानुमानिक्या-
 त्मवदिति । यथाऽऽत्माऽहङ्कारविषयत्वेनावीतप्रमानः मत्यात्मं मत्यक्षी
 भवति । न हीयमहङ्कारबुद्धिरानुमानिकी । नागमिकी । कथं ना-
 नुमानिकी ? लिङ्गाभावात् । कथं नौपदेशिकी ? अनुपदिष्टार्थप्रति-
 पत्तेः । तस्माद्रूपादिवत् प्रज्ञात्ममात्मा मत्यक्ष इति । मृत्तिनि-
 दृत्यनुमेयस्तु परशरीर इति ॥

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः । पूर्वोपात्तशरीरादिपरित्यागादन्य-
 शरीरोपमंक्रान्तिः स प्रेत्यभाव इति । पुनर्ग्रहणं संसारानादित्व-
 ज्ञापनार्थम् । पुनः पुनर्जन्ममरणे भवत इत्यनादित्वं संसारस्य दर्श-

(१) यादयः- पा० २ पु० । स च प्राणादिकः ।

यति । कः पुनरयं संसारः ? दुःखादीनां मिथ्याज्ञानपर्यन्तानाम-
विच्छेदेन यः कार्यकारणभावः स संसार इति । स चानादिः पूर्वा-
परकालानियमाभावात् । यदि पूर्वं दुःखं, तज्जन्मना विना न यु-
क्तम् । अथ पूर्वं जन्म, तदा धर्माधर्मावन्तरेण न युक्तम् । अथ
पूर्वं धर्माधर्मौ, तावपि विना रागद्वेषाभ्यां न युक्तौ । अथ पूर्वं
रागद्वेषौ, न मिथ्याज्ञानाद्गते तयोः प्रादुर्भाव इति । मिथ्याज्ञानं
तर्हादिः ? तदपि शरीरादीनन्तरेण न युक्तम् । सोऽयं दुःखादीनां
मिथ्याज्ञानपर्यन्तानां कार्यकारणभावोऽविच्छिन्नः संसार इति
आजरज्वरीभाव इति चोच्यते । सोऽयं संसारः किमात्मन आहो
मनस इति ? यदि क्रियाप्रतिकृत्योच्यते तदा मनसस्तद्धि संसर-
ति । अथोपभोगप्रतिकृत्योच्यते तदात्मनः, स हि सुखदुःखे च-
पभुङ्क्ते इति ॥

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २० ॥

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् । शरीरादि जन्यं सर्वं फलं,
धर्माधर्मवर्तकत्वात् । मुख्यकल्पनायां सुखदुःखोपभोग एव, तद-
वसानात् । यस्माद्धर्माधर्मयोः सुखदुःखोपभोग आवसानिकं फलं,
तस्य तु नान्तरेण शरीरादीन् सम्भव इति कृत्वा शरीरादीन् ध-
र्माधर्मावारभ्य सुखदुःखोपभोगं कुरुत इति । सोऽयं फलशब्दः
सुखदुःखोपभोगे मुख्यः शरीरे गौण इति ।

बाधनालक्षणं दुःखमिति ॥ २१ ॥

बाधनालक्षणं दुःखम् । एतदेव शरीरादि बाधनानुपपन्नाद्
दुःखमित्युच्यते । स्वभावस्तु दुःखमेव दुःखं, लक्षणशब्दोऽनुपपन्ना-
र्थः सर्वमिदं शरीरादि दुःखानुपपत्तमिति । अत्र शरीरं दुःखस्य
निमित्तं निमित्तार्थोऽनुपपन्नः । इन्द्रियाणि विषया बुद्धय इति सा-

धनं साधनार्थोऽनुपद्गः । सुखं दुःखाविनाभावे, अत्राप्यविना-
 भावोऽनुपद्गः स्वरूपतस्तु दुःख दुःखमिति । सर्वं स्वरूपतो दुःख-
 मिति केचित् । न । प्रत्यक्षविरोधात् । न हि प्रत्यक्षं सुखं शक्यं
 प्रत्याख्यातुम् । दुःखविकल्प इति चेत्—अथापीदं स्यात् दुःख-
 विकल्प एव सुखमिति, न पुनः स्वरूपतोऽस्तीति । न । विकल्पे
 नञ्प्रयोगासंभावात् । नहि विकल्पे नञ् प्रवर्तमानो दृष्टः न हि
 ब्राह्मणविशेषे भवत्यत्राह्मण इति । एवं दुःखविशेषे ऽदुःखमिति न
 स्यात् । यदि च सुखं न स्याद्धर्मवैयर्थ्यम् । किं कारणम् ? सुख-
 साधनं धर्म इति । सुख च नास्तीति व्यर्थो धर्मः । दुःखमतिषेधः
 फलमस्येति न युक्तम् । धर्मस्याभावफलत्वमज्ञात् अभावफलो
 धर्म इति । प्रवृत्तिद्वैतं च लोके दृष्टं तन्न स्यात् । हितमाप्स्यामी-
 त्येकः प्रवर्तते अनिष्टं हास्यामीत्यपरः प्रवर्तते । हितस्याभावात्
 प्रवृत्तिद्वैतं च न स्यात् । दुःखभावनोपदेशो न स्यात् प्रतिपक्षात्-
 म्भावात् । सत्यभावश्च, न हि काश्चिद्दुःखे सज्यत इति । तस्मान्न
 मुख्यतः सर्वं दुःखं दुःखभावनोपदेशेन च दुःखमित्युच्यते ॥

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति । तेन शरीरादिना दुःखान्तेना-
 ऽऽत्यन्तिको वियोग इति ।

आत्यन्तिकी सुखाभिव्यक्तिरित्येके—एकेत्वात्यन्तिकी सु-
 खाभिव्यक्तिं मुक्तिं श्रुवते । तन्न । प्रमाणासम्भवात् ।
 मुक्तस्यात्मनो नित्यं सुखमिति न प्रमाणमस्ति । न नास्ति
 नियामकत्वादिति चेत् अनेककारणनिष्पन्नसुखस्यात्मनि समवायो
 नियामकमन्तरेण न युक्तः तस्मादात्मनि नित्यं सुखमस्ति, येनेदं
 सुखं निषम्यमानमात्मानमाश्रयत इति चेत् । न । सर्वोत्पत्तिमत्प्रस-

ज्ञानं सुखवदात्मनि दुःखमपि नित्यं कल्पयित्वा इच्छादयश्चेति ।
 अनेकान्तिकता वा । अभिव्यक्त्यर्थानभिधानाच्च । नित्यं सुखम-
 भिव्यज्यत इति कोऽभिव्यक्त्यर्थः ? ज्ञानमिति चेत् नित्यमनित्यं चेति
 कल्पनानुपपत्तिः । अनित्यमिति चेत् कारणं वक्तव्यम् । आत्म-
 मनःसंयोगो वा कारणं (१) तस्यापेक्षाकारणं वक्तव्यम् । यदि
 मन्यसे आत्ममनःसंयोगो ज्ञानस्य कारणं तस्य तर्ह्यपेक्षाकारणं
 वक्तव्यम् । न हि द्रव्यगुणकर्मस्वारव्यव्येषु संयोगो निरपेक्षं कारण-
 मिति । आत्ममनःसंयोगः सुखापेक्षः कारणापेक्षेति चेत् । न । कैवल्य-
 विरोधात् । अथ मन्यसे आत्ममनःसंयोगो नित्यमात्मनि व्यवस्थितं
 सुखमपेक्षमाणो ज्ञानकारणं भवतीति । तन्न युक्तं कैवल्यविरोधात् ।
 यथाऽयमात्ममनःसंयोगो विषयमात्रमपेक्षमाणो निमित्तान्तरनिरपेक्षः
 सुखज्ञानं करोति, एवं रूपादीनपि विषयाननपेक्षमाणः तद्विषया-
 णि ज्ञानानि कुर्यात् । ततश्च कैवल्यं निवर्तते—सर्वानर्थानयमात्मा
 लभत इति । नित्योपलब्धिप्रसङ्गाच्चेति । योगजधर्मानुगृहीतो नित्ये
 सुखे ज्ञानं करिष्यतीति चेत् न युक्तम् । तदक्षये तदभावात्—यदा
 योगजो धर्मः क्षीणो भवति तदास्य किमनुग्राहकमिति वाच्यम् ।
 योगजधर्मो न क्षीयते इति चेत् न युक्तम् । उत्पत्तिधर्मकस्य सर्व-
 स्थानियत्वात् सर्वमुत्पत्तिधर्मरूपमनित्यं दृष्टमिति । नित्योऽसौ योगस-
 माधिजो धर्म इति चेत् योगजसमाधिजश्च नित्यश्चेति व्याहृतम् । नित्यं
 ज्ञानमिति चेत् । न । सुखवदप्रमाणाभावात् मुक्तसंसारस्थयोर-
 (२) विशेषप्रसङ्गाच्च । सुखदुःखसंवेदनपर्यायश्च न स्यात् नित्यमयं
 सुखमुपलभेत ततश्च मोक्षार्थः प्रयासो व्यर्थः स्यात् । न चायं सुखं
 जिहासति विवेकहानस्याशक्यत्वात् दुःखं जिहासमानः सुखमपि

(१) संयोगः कायारणं—पा० २ पुस्तके स च प्राप्तादिकः ॥

(२) 'मुक्तसंसारिणोर्या' 'मुक्तसंसारयतोः'—पा० २ पु० ।

जिहासति । न चायं कदाचिद्दुःखमुपलभत इति कस्य हानार्थ-
 प्रवर्तते । शरीरादिबन्धादप्रमद्ग इति चेत् नित्यं—सुखमुपलभत
 इति नास्ति प्रमद्गः—यस्मान्छरीरादयो नित्यसुखस्योपलब्धेः प्र-
 तिबन्धका भवन्तीति । न । शरीरादीनामुपभोगार्थत्वात् नित्यं शरी-
 रादिप्रमद्गाच्च । यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं कल्प्यते एवं शरीरा-
 दयोपि नित्याः कल्पयितव्याः एवमस्य कैवल्यं साधीयो भवति ।
 शरीरादीनां नित्यत्वं दृष्टविरुद्धमशक्यं कल्पयितुमिति चेत् । न
 सुखस्यापि तस्यैवदादेर्दृष्टविरुद्धं नित्यत्वमशक्यं कल्पयितुम् ।
 प्रमाणाभावादित्युक्तम् तच्च नास्ति । कस्मात् ? इष्टार्थाधिगमार्थत्वात्
 इहायं लोकः प्रवर्तमान इष्टाधिगमार्थं प्रवर्तते, प्रवर्तन्ते च मोक्ष-
 माणास्तेषामपीष्टाधिगमार्थया प्रवृत्त्या भवितव्यम्, तेषां प्रवृ-
 त्तिर्नित्यसुखे ऽर्थवती नान्यथेति । न । प्रवृत्तिर्द्वैतदर्शनात् । द्वे
 प्रवृत्ती लोके दृष्टे इष्टाधिगमार्थाऽनिष्टहानार्था च । तत्रेदं पात्रिजाज्यं
 किमिष्टाधिगमार्थमाहोऽनिष्टहानार्थमिति सन्दिह्यते । आगमादिति
 चेत्—आगमादेतद्गम्यते मुक्तस्यात्मनो नित्यं सुखमिति मुक्तः सुखी
 भवतीति श्रूयते । आगमोऽप्येवं विचारणीयः किमयं नित्येन
 सुखेन योगमाह उत दुःखेनात्यन्तिकवियोगमाहेति । दृष्टञ्च दुःखा-
 भावेपि सुखशब्दप्रयोगो बहुधा लोक इति । एवं च ज्वरादिवि-
 योगे लौकिका व्याचक्षणा(१) भवन्ति सुखिनः संवृत्ताःस्म
 इति । यदि पुनरयं सञ्चक्षणाको मोक्षे नित्यं सुखमिति सुख-
 रागेण प्रवर्तते न मुच्यते । कस्मात् ? रागस्य बन्धनसमाप्तानात्-
 बन्धनसमाप्तानात् राग इति । यद्यपि द्वेषात् प्रवर्तते दुःखं हा-
 स्यामीति तथापि न मुच्येत द्वेषस्य बन्धनसमाप्तानादिति राग-
 द्वेषौ हि बन्धनमिति । न । अप्रतिकूलत्वात् । अप्रतिकूलं दुःख-

(१) व्याचक्षणाः—पा० २ पु० प्रमादिकः ।

हानं भवति न पुनरप्यं दुःखं द्वेष्टि अद्विषंश्चाप्यं भवर्तानोऽप-
तिकूलं दुःखदानमधिगच्छतीति ।

चित्तं विमुच्यत इत्यन्ये रागादीनां तत्र सामर्थ्यात् ।
यस्माद्रागादिवशं चित्तमालम्बनान्तरं गत्यन्तरेषूपत्ययते न
पुनरात्मनि रागादीनां सामर्थ्यमस्ति । न । अथत्रतः त-
त्सिद्धेः । ये चित्तस्यानुत्पादनं निरोधं वाऽपवर्गमिच्छन्ति तेषा-
मपन्नतः सिद्धो मोक्षः । किं कारणं ? जन्मनो विनाशार्थत्वात्
जातं विनष्टमित्ययत्रासेद्धमेतदिति सन्ततेरनुत्पादोऽपवर्ग इति चेत् ।
न । तेषाशक्यत्वात् । सन्ततेऽरनुत्पादो न शक्यते कर्तुम् । कार्यका-
रणभावप्रवाहस्य सन्ततिभावात् । अनागतानुत्पादः क्रियत इति
चेत् अनागतानुत्पादस्य विद्यमानत्वात् किं क्रियत इति सर्वथा
न चित्तस्यापवर्गः सिद्ध्यतीति । कस्य तर्ह्यपवर्गः ? योऽपष्टब्धते ।
कोऽपष्टब्धते ? आत्मा । अप काऽपष्टक्तिः ? दुःखादिभिर्वि-
योग इति ॥

प्रमेयानन्तरं प्राप्तिः संशयस्य स्थानवतो लक्षणवचनमिति
या प्रमेयानन्तरं क्रमप्राप्तिः साऽभिधीयते ॥

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्य-
व्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥ २३ ॥

समानानेकधर्मोपपत्तेरिति सूत्रम् । तत्र समानधर्मोपपत्ते-
रनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्च(१) त्रिविध एव संशय इत-
रपदाविशेषणाद् भवतीति सूत्रार्थः । तत्र विषयस्वरूपानवधा-
रणात्मकः मत्पयः संशयः समानधर्मादिभ्य उत्पन्नो विषयस्य
विशेषं नावधारयति यः स संशय इत्युच्यते । मत्पयोऽनवधार-
णात्मकश्चेति व्याहृतं ? मत्पयस्यैतद् मत्पयत्वं यद्विषयावधारणा-

त्मकत्व, न चेदयं विषयस्वरूपमवधारयति प्रत्ययत्वतर्हि व्याहृतमव-
ति । न । स्वरूपप्रत्यायनात् स्वरूपमस्य प्रतीयते, न पुनरयं विषय-
स्वरूपमवधारयति अतश्च सशयः प्रतीयत इति प्रत्ययइति उच्यते ।

समानशब्दः साधारणार्थः समानस्य धर्मस्योपपत्तेरिति सा-
धारणस्येति यावत् । किं पुनरत्र साधारणं किं गुण आहो
सामान्यमिति ? यदि गुणः स न साधारणः । कस्मात्? एकद्रव्य-
वृत्तित्वात् परिमाणस्य, एकद्रव्यवृत्ति परिमाण तत् कथं सा-
धारणं भविष्यतीति । सामान्यमपि न युक्तम् द्रव्यावृत्तित्वात्
न ह्यूर्ध्वत्वद्रव्ये वर्तते, किन्तु गुणे परिमाणे । न ह्यूर्ध्वत्व परिमाण
वर्तमान सामान्य द्रव्ये सशयं कर्तुमुत्सहते । कस्मात् ? गुणस्याव-
धारितत्वात् यद्द्रव्यं सामान्यं सोऽवधारित इति । न । साधार-
णार्थस्यान्यथा व्याख्यानात् । न ब्रूमो गुणः साधारण इति ।
नापि सामान्यमपि तु सादृश्यार्थः यावद्दमर्थो पूर्वमद्राक्ष तयोर्षो
धर्मः ऊर्ध्वत्वलक्षणो वर्तते तेन धर्मेण सदृशोऽयं धर्म उपलभ्यत
इति । तस्योपपत्तिरन्यत्रसायः । यदुक्तं भवति सदृशस्य धर्मस्यो-
पलब्धेस्तदुक्तं भवति समानस्य धर्मस्योपपत्तेरिति । कस्मात् पुनरेव
नोच्यते समानधर्मोपलब्धेरिति ? अनुक्तमपि यस्माद् गम्यते(?)
गम्यमानस्याभिधानं व्यर्थम् । केन पुनरेतद् गम्यते?(२) इति वि-
शेषापेक्ष इति वचनेन । कथं? विशेषस्यापेक्षा आकाङ्क्षा सा चानु-
पलभ्यमानविशेषे युक्ता । यदि चार्थं विशेषं न पश्यति विशेष-
वानुपलब्धेर्गम्यत एव सामान्यं पश्यतीति । अथ पुनरयं न सामा-
न्यं न विशेषं पश्येत्तदा विशेषापेक्ष इति व्यर्थं वचनं स्यात् एतेन
सामर्थ्येन गम्यते सामान्यमुपलभत इति । अथ बोधलब्धि-
पर्याय एवोपपत्तिशब्द इति । उपपत्तिः प्रमाणगम्यता सा चो

पुनरनुपलभ्यमानसद्भावो धर्मः सोऽविद्यमानव-
 ज्ञवतीति । का पुनर्विद्यमानस्याविद्यमानेन समानता ? ममाणा-
 नालम्बनत्वम् । अविद्यमानमपि ममाणस्यालम्बनं स्वतन्त्रं न भ-
 वति तदप्यनुपलब्धिस्पर्शं भासामिति । विषयशब्देन वा विषयिणं
 मयाह—समानधर्मोपपत्तिशब्देन वा विषयी मत्ययो विधीयते ।
 लौकिकं वा न्यायमनेन वाक्येनावरुणद्गीति यथा लोके वक्तारो
 भवन्ति घूमेनामिस्तुमीयत इति । न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रू-
 यते । अर्थमग्रापकत्वात् वाक्ये दर्शनशब्दमनुजानाति घूमं दृष्ट्वा-
 ऽयामिस्तुमीयते इति ।

अव्यवच्छेदहेतोरिति वक्तव्यम्—यदिदं समानधर्मो-
 पपत्तेरिति पदमेतस्मिन्नव्यवच्छेदहेतोः समानस्य धर्मस्योपपत्तेरिति
 वक्तव्यम् । न हि केवला समानधर्मोपपत्तिः संशयकारणमन्यथा
 कृतकत्वादिनाऽपि संशयः स्यात् समानं हि कृतकत्वं सर्वानिश्चा-
 नापिति, व्यवच्छेदहेतुत्वान्न भवति । न । ममानार्थापरिज्ञानात् ।
 व्यवच्छेदहेतुश्च भवति समानश्च धर्म इति न युज्यते, व्य-
 वच्छेदहेतुर्नाम विवक्षितगजातीपटचित्त्वे सति यो विजातीयपटतिः
 स व्यवच्छेदहेतुः तस्य च समानार्थता नास्ति । समानो हि धर्मो
 यो विवक्षितगजातीपटचित्त्वे सति अन्यजातीयपटतिः । तस्मा-
 दव्यवच्छेदहेतोरिति न वक्तव्यम् ।

सोऽयं साधारणो धर्म उपलभ्यमानः संशयहेतुः । किं के-
 मल इति ? न केवलः । किं तर्हि ? उपलभ्यनुपलब्धव्यवस्था-
 तश्च । यदि चोपलभ्यनुपलब्धी न व्यवस्थिते भवति इति ।
 किमेतावन्मात्रं भावनापिति ! नेत्युत्पत्ते । यदि विशेषाकाङ्क्षा भव-
 ति समानधर्ममुपलभने । उपलभ्यनुपलब्धी न व्यवस्थिते इदन्नया
 वाऽनिदन्नया वा । विशेषाकाङ्क्षायां च मयामर्षमन्देहो भवतीति ।

किमिदं समस्तं कारणममस्तं वा ? समस्तमिति श्रूमः । यदि समानधर्मोपपत्तेरिति केवलमुच्येत उपलब्धविशेषस्यापि सामान्यत उपलब्धिरस्तीति तस्याऽपि संशयः स्यादिति । यदि पुनरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातश्च संशय इत्येतावदुच्येत अनुपलब्धमामान्यस्यापि क्वचिदुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थाऽस्तीति संशयः स्यात् इति । विशेषापेक्ष इत्येतावति चोच्यमानेऽनुपलब्धसामान्यस्यापि क्वचिद्विशेषस्मृतिरस्तीति संशयः स्यात् । एवं समानधर्मोपपत्तेरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातश्चेति पदद्वयेऽपि नौपागमेद्वादिगतस्य न भवति संशयः । एवमुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातो विशेषापेक्ष इति पदद्वयेऽभिधीयमानेऽत्यन्तानुपलब्धेऽर्थे संशयः स्यात् । समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्ष इति चोच्यमाने सामान्यवर्मदर्शने सत्यपि विशेषाकाङ्क्षार्या च सत्यामुपलब्धनुपलब्धयोर्व्यवस्थानाम् भवति संशयः । एवं च यदाऽयं द्रष्टा दृष्टपूर्वं सामान्यविशेषवन्तमर्थमुपलभते तत्र चोपलब्धनुपलब्धी व्यवस्थिते मन्तः । सोऽयं द्रष्टा तस्मात् स्थानात् यदाऽपैति, ततोऽस्यापगमाद्विषयविभक्त्याश्रितमिच्छादत्याविषया विशेषा नामासन्ने, महाविषयं सामान्यमवभासते, उपलब्धनुपलब्धी पुनर्व्यवतिष्ठेते, विशेषार्थस्मृतिश्च नास्ति, न च सन्दिग्धते तस्मादेकाद्विषयपदार्थुदामेन समस्तं लक्षणमुच्यते इति । समानधर्मोपपत्तेरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातश्च विशेषापेक्ष इति चैकपदपदार्थुदाहः कृतः । समानधर्मोपपत्तेरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातश्च समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्ष इति च उपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातो विशेषापेक्ष इति च द्विपदपदार्थुदाहः कृतः समस्तपदपरिग्रहेण । यस्मात् समानधर्मोपपत्तेरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्षः संशय इत्याह । तेन ज्ञापयति समस्तमेतल्लक्षणमिति । वि-

र्षा इति नानार्थावमर्षणं विमर्षः । उभावर्थौ मृशतीव(१) संशी-
तिः संशय इति भावसाधनम् । करणसाधनं वा संशेते ऽनेनात्मा
सुप्त इव भवति । क उपमार्थः ? अर्थानवधारणमुपमानार्थः । ए-
तेनानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्चेति व्याख्यातम् । कोऽतिदेशार्थः
यथाऽऽद्यपत्ते त्रिपदपरिमहेण एकद्विपदपर्युदामः कृतः तथा-
नन्तरपौरपि द्रष्टव्यमिति ।

अनेकधर्मोपपत्तेः संशय इति—अनेकस्यानेकश्च धर्म
इति केचित्—अनेकस्य धर्मोऽनेकधर्मः अनेकस्य द्रव्यगुण-
कर्मलक्षणस्य संपोगजत्वं धर्मः अनेकश्च धर्मः संपोगजत्वनि-
शुणस्त्वनिष्क्रियत्वसाणिकत्वानि शब्दे, तदेवमनेकधर्मोपपत्तेः
संशय इति केचित् । तदयुक्तम् । समानधर्मोपपत्तेरित्यत्र चरितार्थ-
त्वात् । समानधर्मोपपत्तेरित्यनेनैव यथैकोऽनेकवृत्तिः यश्चानेक-
एकवृत्तिः स लभ्यत इति चरितार्थत्वात् न पुनरनेकधर्माभि-
धानेन प्रयोजनमस्तीति । अथानेकधर्मशब्दस्य कोऽर्थः ? असा-
धारणो धर्मः । कथं पुनरसाधारणो धर्मोऽनेकधर्म इत्यनेन समा-
सपदेनाभिधीयते ? समानासमानजातीयविशेषकत्वात् समान-
जातीयमसमानजातीयं चानेकं तस्माद्विशेषो—विशेषको धर्मः अने-
कस्माद्विशेषोऽनेकधर्म इति तस्य चानेकस्य धर्मो यथा-
स्वं सोऽयमनेकधर्म इति । एकानेकमत्यपहेतुर्वा धर्मोऽने-
कधर्मः यत एव प्रत्ययो भवतीदमेकमिदमनेकमिति । तत्रै-
कमत्यपहेतुरभेदः अनेकप्रत्ययहेतुर्वा धर्मो विशेषः यथा श-
ब्दस्य विभागजत्वम् । सामान्यविशेषसमवायेभ्यः शब्दस्य
सदादिना विशेषेण निर्भक्तस्य तस्मिन्स्तु द्रव्यं गुणः कर्म वेति
विभागजत्वात् संशयः । न हि किञ्चित् द्रव्यगुणकर्मणामन्यतमं

विभागाज्जापमानं दृष्टं सर्वश्रासम्भवात् विभागजत्वं संशयं करोति सर्वतो व्यावृत्तेरिति । ननु च विभागजो विभागो विद्यते गुणः । सत्यम् अनभ्युपगतविभागजविभागस्यैतदेवं भवति । यः पुनरभ्युपगतविभागजविभागः तस्यायं निर्णयहेतुः गुणः शब्दो विभागजत्वात् विभागजविभागवदिति । अस्तु वा तस्यापि विभागजविभागासमवायिकारणकत्वात् विभागजविभागासमवायिकारणकः शब्दो नान्यः पदार्थ इति । तदेवं विभागजत्वं विभागजविभागासमवायिकारणत्वं नर्ते शब्दाद्भवतीति सर्वतो व्यावृत्तः संशयहेतुः । तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्योभयथा दृष्टत्वादिति । समानधर्मोपयोगाद्वाऽसमानोनेकधर्मो भवति । यद्वा द्वयस्यापि संशयकारणत्वेनोपनीतस्य समानधर्मस्यासमानस्य च समानस्य धर्मस्योपयोगादनुपयुक्तोऽसमानः सोऽनेकशब्दस्य विषयविशेष इति ।

कस्मात् पुनरेवमेव नोच्यते समानासमानधर्मोपपत्तेरिति ? नैवं शक्यमभिधातुम् अनेकस्माद्वावृत्तो यो धर्म इति अयं विग्रहो न लभ्यते लाघवं वा प्रयोजनमेकाक्षरापचयात् लाघवं प्रयोजनमाश्रित्यैवमभिधानं वा । यद्यनेकधर्मार्थोऽसाधारणार्थः असाधारणश्च धर्मः संशयकारणमिति, नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरं अपाणादिमत्त्वप्रसङ्गादिखयमप्यसाधारणत्वात् संशयहेतुः प्राप्तः । नैष दोषः यथैव साधारणो धर्मः संशयहेतुरिति नान्वयिनः साधारणत्वे सति संशयहेतुत्वं भवति अन्वयव्यभिचारात् । एवं व्यतिरेकिणोपि सत्यसाधारणत्वे विपर्ययसम्बन्धस्याव्यभिचाराद्धेतुभाव इति । तस्माद्गैकशब्दचित्तत्वमनेकशब्दचित्तत्वं संशयकारणत्वे निर्णयहेतुत्वं वा हेतुः । किं तर्हि ? साधारणासाधारणत्वे सति व्यभिचाराव्यभिचारी संशयनिर्णयहेतू । यो व्यभिचारी स संशयहेतुः योऽव्यभिचारी

स निर्णयहेतुरिति । यदि तद्युभयोर्व्यभिचारित्वात् संशयहेतुत्वं ननु समानधर्मोपपत्तेरित्यनेनैव गतमेतन्न गतार्थत्वात् न संशयहेतुत्वेन पृथक् उपादेशमिति । सत्यम् । न व्यभिचारितामन्तरेणान्यत् संशयकारणमपि तु व्यभिचारितायां सत्यां विधीयमानव्यभिचारः प्रतिपिध्यमानव्यभिचारश्चेति भेदः समानधर्मोपपत्तेरित्यनेन विधीयमानव्यभिचार उपदिश्यते विभागजत्वादित्यनेन प्रतिपिध्यमानव्यभिचार इति । एतावता पृथगभिधानम् ।

नञः पर्युदासविषयत्वादव्यभिचारिधर्मद्वयोपनिपातोऽनेकधर्म इति केचित्—एके त्वनेकधर्म इत्यन्यथा व्याचक्षते एकस्मादन्वोऽनेकधर्म इति । एवं च विरुद्धाव्यभिचारिधर्मद्वयोपनिपातो लभ्यते यं प्रति तर्कमाहुः स च संशयहेतुः यथा श्रावणत्वकृतकत्वे शब्दस्येति । तदयुक्तम् । असम्भवात् । न ह्यव्यभिचारिणौ विरुद्धाविकस्मिन्नर्थे धर्मो सम्भवतः वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवात् यद्युभाव्यव्यभिचारिणौ स्याताम् एकं वस्तु ग्यात्मकं भवेत् । न चैतदस्ति तस्मान्नोभावव्यभिचारिणाविति । न चायं प्रयोगो युक्तः । कयमिति ? यदि तावदेवं प्रयुक्ते यथा प्राक्तनो हेतुः तथाऽप्यपीति । प्रसिद्धेन व्यपदेशा भवन्तीति सिद्धं पूर्वस्य हेतुत्वम् । विरुद्धार्थप्रतिपत्तिबाधितत्वादुत्तरस्यानभिधानम् । अथैवं क्रियते यथेदं द्वितीयमनुमानं न भवति तथा प्राक्तनमपीति । एवमपि प्रतिपन्नद्वितीयानुमानस्यासाधकत्वम् । अथ विरुद्धधर्मावेकत्र सम्भवत इति सम्भवान्न विरुद्धौ । कश्च विरुद्धार्थः किं सहासम्भवः आहो विरुद्धार्थसाधकत्वम् अथ स्वरूपमिति । यदि सहासम्भवः स नास्ति दर्शनात् । अथ विरुद्धार्थ-

साधकत्वं विरोधः तदपि न युक्तम् वस्तुनो ग्यात्मकत्वात्-
 म्भवात् । यदि विरुद्धार्थसाधकत्वमनयोर्धर्मयोर्भवेत् एकं वस्तु
 ग्यात्मकमापद्येत् । अथ स्वरूपमनयोर्विरुद्धमिति न किञ्चिद्वा-
 धितं भवति यस्मात् कृतकत्वं न श्रावणत्वं श्रावणत्वं वा न कृत-
 कत्वं तस्मान्न संशय इति । उपेत्य वा विरोधं यदि विरुद्धा-
 भ्यां कृतकत्वश्रावणत्वाभ्यां शब्दे संशयः क्रियते स विशेषा-
 दर्शनादुपजातः कस्य दर्शनाच्चिर्वर्तते । न हि विशेषदर्शने सति
 विशेषाकाङ्क्षा भवति यथोपलब्धसामान्यस्य विशेषाका-
 ङ्क्षा भवति । प्रत्यक्षतो निवर्तिष्यत इति चेत् ।
 न । योऽनुमानाभ्यां सन्निपातिताभ्यामर्थे संशयः स प्रत्यक्षाच्चि-
 र्तिष्यत इति । तन्न युक्तम् । प्रत्यक्षाविषयत्वात्—नायमर्थः
 प्रत्यक्षस्य विषय इति किं शब्दो नित्योऽनित्यो वेति । आगमच्चि-
 र्तिष्यत इति चेत् । न । आगमस्य च विचार्यमाणत्वात्—आगम
 एवायं विचार्यते किं शब्दो नित्योऽयानित्य इति । न चाप्यप्रसक्त-
 विषयो नागमविषयः अनुमानोपमानाभ्यां च नायं परिच्छेत्तु श-
 यते सोऽपमानिवर्त्यः संशयः प्राप्तः । भवतु किं नो बाध्यते ? कथं
 न बाध्यते । यदा वस्त्वन्तरपरिच्छेदकमनुमानं न भवति यथा-
 ऽनित्या बुद्धिः कृतकत्वादिति इदं खलु कृतकत्वं शब्दे दृष्टं स
 चानवधारितस्वभावो नित्योऽनित्य इति । तत्र चोपलभ्यमानं
 कृतकत्वमन्यत्र बुद्ध्यादौ संशयहेतुरिति सर्वमनुमानमनित्यत्वसाधकं
 न स्यात् । सर्वं चानुमानमयं न्यायो बाधत इति । यश्च न्यायोऽ-
 नुमानमूलमुच्छिनात्ति नासौ न्यायविदा युक्तोऽभिधातुम् । नित्या-
 सम्भवात् नायमस्मान्न्यायो बाधते यस्य नित्यं किञ्चिदस्ति तस्य
 विरुद्धाव्यभिचारी भवति । अस्माकं तु पक्षे नित्यं किञ्चिन्नास्तीति ।
 न । बाधापरिहानात्—न भवता बाधविषयोऽवलोकितः किन्तु नि-

स्यमस्माकं नास्तीति एतावन्मात्रमवलोक्य परपक्षे दोषो ऽभिधीयते
इति भवतामपि पक्षे विरुद्धाव्यभिचारी कृतावकाशः । कथम् ?
सप्रतिघं विज्ञानं सत्त्वाद्वैपवदित्येकः, अप्रतिघं विज्ञानं नीरूपत्वा-
द्वेदनावदित्यपरः । तदेवमव्यभिचारिधर्मद्रूपोपनिपातान्न समातिघं
नाप्रतिघं सिद्धयेत् तस्मादपन्यायोऽयं विरुद्धयोश्च धर्मयोः सान्नि-
पाताच्छब्दे संशय इति । धर्मयोः सातत्यादभिलाषानुपपत्तिः
नायमतद्धर्मा कदाचिदापि शब्द उपलभ्यते सततं तु तद्धर्मैव भ-
वति श्रावणः कृतकश्चेति अभिलाषो न स्यात् नित्योऽनित्योवेति ।
न हि कदाचिदयं द्रष्टा एकस्मिन् वस्तुनि स्थाणुपुरुषधर्मावुपल-
भमानः शक्तुषाद्भक्तुं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । नैवं भविष्यतीति ।
व्याहृतमुच्यते । ननु च भवताभिधीयते नित्य इति मयाप्यभि-
धीयते अनित्य इति कथं नाभिलष्यते सोऽयं विरुद्धाव्यभिचारी-
न्यायो विचार्यमाणः सर्वथाऽनुमानं बाधत इति अल्पमेव । अयं
कृतकत्वश्रावणत्वे सहिते सम्भूय हेतु भवत इति ? तथापि कृतकत्व-
श्रावणत्वे सहिते न विभागजत्वादन्यत्रासम्भवाच्च संशयहेतु
भवतः सोऽयमस्माद्भिद्यते यथैव विभागजत्वमन्याद्यत्तत्त्वादसाधा-
रणं शब्दे संशयं करोति तथा कृतकत्वश्रावणत्वे अपि शब्द-
द्यत्तत्त्वादन्यत्रासम्भवाच्च संशयहेतु भवतः सोऽयमसाधारण एव न
धर्मान्तरमतः तदग्रहणेनैवायं सद्गृहीत इति तस्मादेकस्मादन्यो
धर्मोऽनेकधर्म इति न वक्तव्यमिति । यदा पुनरेवम्भुतौ धर्माविकस्य
वस्तुनो भवतः तदोपलब्ध्या तस्य वस्तुनः किं प्रतिपत्तव्यमिति
तदा तयोरेव धर्मयोः सामर्थ्याधिगतौ यत्रः कर्तव्यः नोभावेतौ
साधने, कतरोऽत्र साधनं कतरश्चन साधनमिति सामर्थ्याधिगमे यत्रः
करणीय इति । यत्रश्च क्रियमाणोऽनिसत्त्वसाधनेष्वेवावतिष्ठत
इति । कुतः ? निसत्त्वस्य प्रमाणबाधितत्वात् तच्चोपरिष्ठाद्दस्यामः ।

तदेवं व्यवस्थितमेतत् अनेकधर्मोपपत्तेरसाधारणात् धर्मात्
संशय इति ।

विप्रतिपत्तेः संशय इति व्याहृतार्थप्रवादो विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थो
व्याहृतार्थप्रवादाविषयत्वमुपलभमानस्योपलब्ध्यनुपलब्धयोश्चाव्यव-
स्थाने सति तद्वत्तविशेषानुस्मृतौ च सखां संशयो भवतीति । तत्र
समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्य उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्जातृस्ये इति
भाष्यम् । तत्रोपलब्ध्यनुपलब्धयोस्तावत् पृथक् संशयकारणत्वं
न भवतीति चर्चिनमेतत् । समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्य इत्येतदपि
न बुद्ध्यामहे । किमत्र धर्मः संशयकारणमथ ज्ञानमिति । न धर्मः
संशयकारणमित्यनेकधा समर्थितम् । समानानेकधर्मज्ञानं तु संशय
कारणं तच्च ज्ञातरि वर्तत इति नास्ति भेदः । समानानेकधर्मोस्तु
पृथगभिधाने उक्तं प्रयोजनम् विधीयमानप्रतिपिध्यमानधर्म
भेदादिति । विप्रतिपत्तेरित्ययं वक्तृगतः संशयहेतुः । केऽत्र
सम्यक्प्रतिपत्ताः के मिथ्येति श्रोतुः सन्देहो भवति एतावता भे-
देन पृथगभिधानम् । समानधर्मः सर्व एवायमिति चेत् समानध-
र्मोपपत्तेरनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्चेति(१) सर्व एवाय समान-
धर्मएवाऽभिधीयते तस्माद्वैयर्थ्यात् पृथगनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्च
इति न प्रयोजनमस्ति । अत एव कर्तव्यम् । समानधर्मोपपत्ते-
र्विशेषापेक्षो विमर्षः संशय इति । न । सूत्रार्थापरिज्ञानात् सूत्रार्थ-
मपरिज्ञापैवैतच्चोद्यते । यथा च भेदः समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रति-
पत्तेश्चेति तथा वर्णितम् । अपरे पुनः समानधर्मोपपत्तपादिभिः
पदैः पृथक् पञ्चविध संशयं वर्णयन्ति । समानधर्मोपपत्तेर्विशे-
षापेक्षो विमर्षः संशय इति एव शेषेषु पदेषु । तन्न युक्तम् । उप

(१) समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्षश्च प्रतिपत्तेश्चेति-पा०
१ पु० । विमर्शश्चेति वचित् ।

उपलब्धनुपलब्धव्यवस्थायाः पूर्वपदविशेषणत्वात् समानधर्मोप-
पत्तौ सत्यामुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थायां च सत्यां विशेषापेक्षो
विपर्ययः संशय इति सूत्रार्थः । एवमनेकधर्मोपपत्तेर्विपर्ययपत्तेश्चेति वा-
च्यम् । तस्मान्नोपलब्धनुपलब्धव्यवस्था पृथक् संशयकारणमिति ।
उपलब्धनुपलब्धयोर्द्वैविध्यात् (१) संशयो न युक्तः, कुतः ? लोक-
विरोधात्—उपलब्धयोर्द्वैविध्यात् संशयो भवतीति ह्युत्राणो लोकं
वाधते । कथमिति ? यत्किञ्चिदयमुपलभते सर्वत्रास्य संशयेन
भावितव्यम् । किं कारणम् ? उपलब्धयानं द्वेषा भवति । उपल-
ब्धयोर्द्वैविध्यात्तु यः संशयो भवति तस्य कुतो निवृत्तिः ?
विशेषदर्शनान्निवर्त्तते इति चेत् विशेषेष्वप्येवं—य एते विशेषा
उपलभ्यन्ते किमेते सन्त आहोऽमन्म इति यावद्यावदुपलभ्यन्ते सर्व-
त्रोपलब्धयोर्द्वैविध्यात् संशय इत्यनिवर्त्यः संशयः । एवमनुपलब्धयोर्द्वै-
विध्येऽपि वक्तव्यम् । न चास्य कश्चित् समाश्वासः स्यात् । य-
दाऽयमपवरकादौ सर्पादीनुपलभते तदा सर्पवत् तद्वेश्म उता-
सर्पवदिति संशयः अपगपि संशयोऽनिवर्त्य एवेति सर्वत्राश्वा-
सो न स्यात् । येषां च पञ्चविधः संशय इति सूत्रार्थः
तैरप्यस्य कारणकृतो भेदो वक्तव्यः स्वभावकृतो वा । तद्य-
दि कारणकृतो ? न पञ्चविधो, ऽनेकरूपः संशय इति प्राप्तम् । अथ
स्वभावभेदात् ? न, स्वभावभेदस्यासम्भवादेकरूपः संशयः स-
तीतिः संशय इति । तस्मात् पञ्चविधः संशय इति न सूत्रार्थः ।

समानधर्मग्रहणात् संशयो धर्मविषयत्वात्—यदिदमुच्यते
समानधर्मोपपत्तेः संशय इति । तदयुक्तम् । धर्मविषयत्वात् । न
हि समाने धर्मे उपलब्धे धर्मिणि संशयो (न) युक्तः धर्मव-
र्त्मिणोर्भेदात् । न हि गवि दृष्टे अश्वे संशयः (धर्मिणश्वा-

(१) अत्र 'च' इति तात्पर्यदीपातोऽधिकमवगम्यते ।

दृष्टत्वाद् नानुपलब्धे न निर्णयित्वा संशयो भवतीति च व्या-
घातः । धर्मधर्मिभावाद् संशय इत्येके तावद् परिहारं
ब्रुवन्ते—धर्मो दृष्टे धर्मिणि संशयः धर्मधर्मिभावाद् । न पुन-
र्गन्वि दृष्टे अश्वे संशयो भवति) धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः । न ।
नानात्वानिदृष्टेः, न हि धर्मधर्मिभावेन नानात्वं निवर्तते ।
अथ धर्मधर्मिभावो नियामकः ? इच्छादिमूर्च्छं तर्हि व्याहन्य-
ते । कथमिति ? इच्छादयः प्रतिमन्धानादात्मानं गमयन्तीति
सूत्रार्थः । अत्र परः प्रत्यक्षस्थितः कार्यकारणभावाद् प्रतिमन्धा-
नमिति नानात्वस्यादापनादित्यनेन निवर्तते । इह पुनर्भवता
धर्मधर्मिभावादिति पुनर्भुवता नानात्वमेव धर्मधर्मिभावनि-
याधकमुच्यते इति शक्यत्वाद् परोऽपि वक्तुं कार्यकारण-
भावो नियामक इति । तस्मादप्युपलब्धेः न्यस्मिन्ननुपलब्धे
धावद् संशय इति । अथ समानधर्मोपलब्धेरन्यस्मिन्ननुपलब्धे
धर्मिणि संशयो भवतीति कः परिहारः ? । अयं परिहारः
बहुव्रीहिः सवासोऽतो धर्मिणोऽभिधानं—समानधर्मोपपत्तेरित्यने-
न पदेन बहुव्रीहिसमामे धर्म्येव व्यपदिश्यते । कथं ? समानो
धर्मो यस्य स भवति समानधर्मा समानधर्मण(१) उपप-
त्तिः समानधर्मोपपत्तिः । किमुक्तम्भवति ? समानधर्मवतो धर्मिणो
दर्शनादिति ।

विशेषापेक्षो विमर्षः संशय इति विशेषापेक्षो विशेषस्मृत्य-
पेक्ष इति । अथ सा विशेषस्मृतिः किंविशेषविषया(२) किं संशय-

( ) एतन्मध्यस्थः पाटोऽनुपयुक्त इति सूचितं २ पु० ।

(१) समानधर्मणत इति—पा० २ पु० । स च प्रमादिषः ।

(२) कश्चासौ विशेषश्चेति किंविशेषः अनुपलब्धपूर्वो विशेषो-
भ्येत्यर्थ इति ता० टी० ।

विषयविशेषविषया उतान्यविषयेति ? योसौ संशयस्य विषयः तं समानधर्माणमुपलभते तस्यायं विशेषाननुस्मरति उतान्यस्येति । यदि तावत् तस्य ? तन्न युक्तं ताद्विशेषाणां कचिदननुभूतत्वात्—योऽर्थः पूर्वमुपलब्धविशेषः तद्गतान् विशेषाननुस्मरतीति युक्तम् तद्विशेषाणामनुभूतत्वात्, यदा पुनरयमनुपलब्धपूर्वविशेषः सामान्यन उपलब्धमानः सन्दिह्यते तत्र विशेषानुस्मृतिः कथम् ? ताद्विशेषाणामनुभूतत्वादिति । न । सामान्यवचनत्वात् । विशेषापेक्ष, इति सामान्यवचनं पुनरनेनावधार्यते तस्य वान्यस्य वेति । यदा तद्गता विशेषाः सुस्मृयिता भवन्ति तदाऽनुभूतेषु विशेषविषया स्मृतिः, यदा त्वनुपलब्धपूर्वेऽर्थे संशयः तदा सादृश्यादन्पगतान् विशेषान् सुस्मृयते इति । एवं तावद्व्यस्थितं त्रिविधः संशय इति ।

अनेन च संशयलक्षणेन वान्यविरुद्धानि संशयलक्षणानि तान्यपि संश्रुयितानि । यथा काश्यपीयम्(१) "सामान्यप्रत्यक्षात् विशेषप्रत्यक्षत्वात् विशेषस्मृतेश्च संशय" इति । अस्यार्थः सामान्यप्रत्यक्षादिति सामान्यवतः प्रत्यक्षाद्धर्मिण इति, न पुनरयं पदार्थः सामान्यस्य प्रत्यक्षादिति । विशेषप्रत्यक्षत्वमव्यवस्थितविशेषत्वं नास्मिन् विशेषा व्यवस्थिता इति, विशेषस्मृतेश्च संशय इति समानम् । कथं पुनरनेन सूत्रेणासाधारणोऽपि लभ्यते इति ? लभ्यते व्यभिचारितत्वात् व्यभिचारि साधारणं तच्चासाधारणेऽपि व्यभिचारित्वमस्तीति लभ्यते । अनेकधर्मोपपत्तिस्तर्हि पृथङ्गुण पठितव्या अन्वयव्यतिरेकमेदविवसायां पृथगाभिधानं पुनः संशयकारणमेदविवक्षयेति । ये त्वत्र विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्चेतिपदयोः

पौनरुक्त्य वर्णयन्ति—सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च स
इत्यभिधीयमाने किल गम्यत एतद्विशेषाप्रत्यक्षादिति, न
कश्चिद्विशेषान् प्रत्यक्षान् स्मरति । तन्न । सूत्रार्थाया
ज्ञानात् । नायं सूत्रार्थः विशेषाणामप्रत्यक्षत्वमिति । अ
स्वव्यवस्थितविशेषवत्त्व—नास्मिन् विशेषा व्यवस्थिता इत्य
नाय दोषः इति ।

अन्वे(१) तु सशयलक्षणमन्यथा व्याचक्षते—साध्म
दर्शनाद्विशेषोपलिप्सोर्विगर्षः मशय इति । तैरपि साध्म
स्यावधारितत्वात् सशयस्य विषयो वक्तव्यः । धर्माति चे
ननूक्तः सशयस्य विषयो धर्मा ? । सत्यमुक्तो न युनयुक्त । कथ
मुक्त ? यदि तावद्धर्मव्यतिरिक्त धर्मिणमभ्युपैति व्याहृत
वति । धर्मधर्मिणोश्च नानात्वाभ्युपगमे धर्मस्यावधृतत्वात् घा
णश्चादृष्टत्वात् न सशय । न ह्यन्यस्मिन् दृष्टे ऽन्यत्र सशयो भ
ति । अथाप्यस्मद्विशा साधर्म्याभिधानेन धर्म्येवोच्येत ? ।
युक्त सधर्मणो भावः साधर्म्यं, साधर्म्यमिति च भावा
धानेन धर्मोऽभिधीयते न धर्मा, न च युक्तोऽन्यस्य द
नादन्यत्र संशय इति । अथार्थान्तरभाव नाभ्युपैति ? तथा
साधर्म्यस्यावधृतत्वात् क ? सशय इति । यदि चाय धर्मि
नोपलभते कस्याय विशेषमुपलिप्सेत् । न हि साधर्म्यस्य वि
षाः सम्भवन्तीति । अथ सामान्यवतो विशेषा ? इति । त
तस्यादृष्टत्वादित्युक्तम् । न सामान्यस्य विशेषाः सन्तीति स
मान्यवतो विशेषा भवन्तीत्येवं ब्रुवता सामान्यविशेषतद्
भेदोऽनुज्ञातो भवति । व्यर्थञ्चाभिधान न सामान्यस्य विशेषास्
द्वतो विशेषा इति । उपलब्धनुपलब्धिव्यवस्थाने च सा

संशयदर्शने सत्यपि विशेषोपलिप्तायां च न संशयो भवतीति उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थात् इति वक्तव्यम् अनेकधर्मदर्शनादिति च ।

समानानेकधर्मोपपत्तेरित्येवमादेवाक्यं संशयलक्षणं तद्विचार्यते किन्तावदयं कारणोपदेश आहो संशयस्वरूपावधारणमिति ? । यदि कारणनिर्देशो ऽस्त्यल्पमिदमुच्यते समानानेकधर्मादिभ्य इति, अन्यान्यपि संशयकारणानि, तान्युपसंख्येयानि । यथाऽऽत्म-मनःसंयोग-आन्तरस्य आत्ममनःसन्निकर्ष, इन्द्रियार्थसन्निकर्षो वाद्यस्येति । अथ स्वरूपावधारणं ? कारणनिर्देशोऽनर्थकः संशयमिति संशय इति वक्तव्यम् । अस्तु तावत् कारणावधारणम् । ननुक्तं कारणान्तरमप्युपसंख्येयमिति ? न, नेदं कारणावधारणार्थमपि त्वसाधारणकारणनिर्देशोऽयम् । तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षादीनामपसङ्गः । कुतः । प्रत्यक्षसाधारणत्वात् । स्वरूपनिर्देशो वा भवतु—इदमेवास्य स्वरूपं समानधर्मादिभ्यो जन्मेति । सोऽयमेवममृतः संशयो विचाराद्गतयोपादीयते । संशयवद्विपर्ययोऽपि विचाराद्गम्य सोऽपि पदार्थत्वेन वक्तव्यः ? सत्यमसौ पदार्थो न तु विचाराद्गमिस्ततो नाभिधेयः । कथं न विचाराद्गं ? यथा सन्दिग्धस्तद्विशेषमातिवचये यतते नैवं विपर्यस्त(१) इति इत्यतो न्यायविधानद्वात् नाभिधीयते ॥

धर्ममधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

धर्ममधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् । धर्ममधिकृत्येति व्यवसायोऽभिधेयः । तस्य व्यवसायः । दुःखदुःखसाधनत्वम् । इदं सुखसाधनमिति ज्ञात्वा दुःखास्ये प्रयत्ने इदं दुःखसाधन-

मिति चाधिगम्य दुःखहानायेति । सुखदुःखयोरवाप्तिहाना-
भ्यामयं लोकः प्रयुज्यत इति सुखदुःखाप्तिहानी प्रयोज-
नमिति । अनेन च प्रयोजनेन सर्वे ऽर्थाः सङ्गृहीता भवन्ती-
ति । एतस्मिंश्च सूत्रार्थे परस्य दोषविवक्षया चोद्यमानस्य वस्तु-
मशक्तस्य व्याहारो लौकिकोऽयमर्थः प्रयुज्यते ऽनेनेति प्रयोज-
नमिति । न चानेन न्यायस्य(?) किञ्चित् क्रियत इति न्याया-
ङ्गमात्रो नास्तीति । यत्तावन्नौकिकोऽयमर्थ इति एतत् नर्ते(?)
प्रकृष्टार्थिककादन्यो वस्तुमर्हति—अयमेव च पदार्थो लौकिको
न प्रमाणादय इति । कश्चासौ लौकिक इति ? यदि प्रमाणो-
पपन्न इत्ययमर्थः ? अतिदोषोऽयं प्रमाणोपपन्नं न वक्तव्यमिति ।
अथान्यः लौकिकव्यर्थः ? तन्न बुद्ध्यामहे कथमन्य इति । यदपि
प्रयोजनं न्यायस्थाङ्गं न भवतीति । तदयुक्तम् । या खलु निष्प्र-
योजना चिन्ता सा न न्यायाङ्गमिति परीक्षाविधेस्तु प्रधाना-
ङ्गं प्रयोजनमेव, तन्मूलत्वात् परीक्षाविधेरिति ॥

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्प्यं
स दृष्टान्तः ॥ २५ ॥

लौकिकपरीक्षकाणामिति सूत्रम् । बुद्धिसाम्यविषयो दृष्टा-
न्त इति सूत्रार्थः । एवं चाकाशाद्यवरोध इति । यदि पुनरेवमव-
धार्यते लौकिकानां परीक्षकाणां च यो विषयः स दृष्टान्त इत्य-
लौकिकार्थो न दृष्टान्तः स्यादाकाशादिरिति । उदाहरणत्वेन तु
लौकिकपरीक्षकविषयस्याभिधानं न तु लौकिकपरीक्षका-
णामेवेति । *

(१) न्यायस्येतिस्थाने परीक्षाविधे इति पा० २ पु० ।

(२) न ऋते—इति छेदः ।

सोऽयं दृष्टान्तः सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थो वा स्यादसिद्धसाधनार्थो वा । यदि तावत् सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थस्तदा नोपमानाद्भिद्यते । अथासिद्धसाधनार्थो नोदाहरणाद्भिद्यते । यद्युपमानं प्रमाणेऽन्तर्भावः । अधोदाहरणमवयव इति न पृथक् दृष्टान्तोऽस्तीति । इदं तूत्तरमपतिसमाधेयमिति पश्यामः । कस्मात् । त्रयरपाप्यपरिहानात् । एवं द्रुवता न दृष्टान्तो नोदाहरणं नोपमानं विज्ञातमिति । सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थं तावदुपमानं न भवतीति वर्णितम् दृष्टान्तः सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थः असिद्धसाधनार्थो वेति दृष्टान्तो न भवति । उदाहरणार्थमुदाहरणं वर्णयन्तो वक्ष्याम इति ॥

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥ २७ ॥

इदमित्यम्भूतं चेति भाष्यम् । इदमिति सामान्यतोऽवगममाह । इत्यम्भूतं चेति विशेषः । एतदुक्तम्भवति—सामान्यविशेषवदर्याभ्यनुज्ञा सिद्धान्त इति । अस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं(१) सूत्रम् तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्त इति ।

किं पुनरिदं सूत्रं लक्षणार्थमाहो विभागार्थमिति । किं चातः ? यदि लक्षणार्थं तन्त्राधिकरणग्रहणं न कर्तव्यं एतावद्भवत्वभ्युपगमव्यवस्था सिद्धान्त इति । अथ विभागार्थं ? सर्वतन्त्रग्रहणं कर्तव्यं मतिज्ञादिवाद । यथा मतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनान्पत्रयवा इति समस्ताभिधानम्, एवं सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिरिति वक्तव्यम् । लक्षणार्थं च सूत्रान्तरं वक्तव्यम् । सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावादिस्य सूत्रार्थो(२)

ऽन्यो वक्तव्यः । अथेद् विभागार्थं ? तथापि(१) पूर्व-
 सूत्रं परिसृज्यताम् । अथ विभक्तानां पुनर्विभागः ? त्रिविधा
 चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति व्याहृतम् । विभागश्च नियमार्थः ।
 विभक्तानां विभागः किमर्थः ? । यदि नियमार्थः आद्येन सूत्रेण
 कृतत्वान्न प्रयोजनमस्तीति । तस्मात् पूर्वमुत्तरं वा सूत्रमना-
 र्थमिति । नानार्थम् । आद्यस्य लक्षणार्थत्वादुत्तरस्य वि-
 भागार्थत्वादिति । विभागश्च नियमार्थ इत्युक्तम् । एतेन
 अनेकधा भिन्नस्य सिद्धान्तस्य चतुर्था संग्रह इति नियमं
 दर्शयति । अथाद्य सूत्रं कथं लक्षणार्थमिति । तन्त्राधिकरणा-
 नामर्थानामभ्युपगम इति सूत्रार्थः । तन्त्रमधिकरणं तेषामर्थानां
 भवति ते तन्त्राधिकरणाः तेषामभ्युपगमसंस्थिति(२)
 रित्यभ्यावव्यस्था । धर्मनियमः सिद्धान्तो भवतीति । किमुक्तमभव-
 ति ? योऽर्थो न शास्त्रिनः तस्याभ्युपगमो न सिद्धान्त इति ॥

सर्वतन्त्राविकृद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्र-
 सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

सर्वेषां सम्प्रतिपत्तिविषयः(३) सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति ।
 यथा प्रमाणानि प्रमेयमाधनानि ।

न दृष्टान्तात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो भिद्यते तत्राप्य-
 विप्रतिपत्तिरिहापीति । भिद्यत इत्याह—दृष्टान्तो हि वादि-
 प्रतिवादिभ्यामेव निश्चितः न पुनरेवं सर्वतन्त्रसिद्धान्त
 इति । अनुमानागमयोरश्रयो दृष्टान्तो नैवं सर्वतन्त्रसि-

(१) यथापि—पा० २ पु० । अथापीति क्वचित् ।

(२) अभ्युपगम स्थिति—पा० २ पु० ।

• (३) सम्प्रतिपत्तिविषय इति क्वचित् ।

द्धान्त इति । यद्यनुमानागमयोराश्रयो दृष्टान्त इति-मत्यक्षेऽपि
प्रसङ्गः मत्यक्षमप्यनुमानागमयोराश्रयः तत्कारणत्वात् । यः
मत्यक्षविषयः सोऽर्थो दृष्टान्तोऽधिगतोऽर्थः कथ्यते इत्यनुमानाग-
मयोराश्रयः, अधिगमसाधनं तु मत्यक्षं, तस्मान्न मत्यक्षे प्रसङ्गः ॥

समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रमि-
द्धान्तः ॥ २९ ॥

सामान्यविशेषतद्द्वयं निषेधेनाभ्युपगमः प्रतितन्त्रसिद्धान्त
इति । यथा भौतिकानीन्द्रियाणीति योगाना(१)मभौतिकानीति
सांख्यानानीति ॥

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसि-
द्धान्तः ॥ ३० ॥

वाक्यार्थसिद्धौ तदनुपग्री योऽर्थः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति ।
तस्योदाहरणं भाष्ये । यथेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शना-
भ्यामेकार्थग्रहणादिति(२) ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणम-
भ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमादिति सूत्रम् । अपरीक्षितोऽसूत्रिन इति ।
योऽर्थः सूत्रेषु नोपनिबद्धः शास्त्रे चाभ्युपगतः सोऽभ्युपगमसि-
द्धान्त इति । यथा नैयायिकानां मन इन्द्रियमिति । वैशेषिका-
णां नैयायिकानां च श्रोत्रमाकाशमिति ।

अपरीक्षितः शास्त्रानभ्युपगतः स्वतुद्धवैतशयचिह्वाप-
विषया परतुद्धवज्ञानाच्च प्रवर्तत इति न युक्तम् ।
कुतः ? परावज्ञानस्थायुक्तत्वात् । यदि तावत् परस्वासा-

(१) योगानां—वैशेषिकाणाम् । (२) गौ० सू० ३ अ० १ व्या० १ सू०

मर्ध्यं बुद्ध्वा नायं समर्थ इति प्रवर्तते तदाऽनेन न परः
प्रतिपादितो भवति, किन्तु विप्रतिपादितः । यश्चाङ्गः किं
तस्य प्रतिपादयितव्यम् । अथ परिज्ञातसामर्ध्यं पुरुषमवजानाति ?
तदपि न । अनिश्चयबुद्धिमतोऽवज्ञानस्यायुक्तत्वात् । तस्मान्ना-
यं सूत्रार्थोऽशास्त्रिणाभ्युपगमः सिद्धान्त इति ।

सर्वं एवायं पक्षः स्वमुखेनार्थापत्त्या वा विधीयत
इति किमेनेनानिविस्तृतेनेति केचित् । पक्षपर्याय एव
सिद्धान्त इत्यपरे । पक्षस्य किलायं पर्यायः सिद्धान्त
इति । सिद्धान्तः पक्षपर्यायोऽयमिति न बुद्ध्यामहे
सिद्धान्त इत्युपपन्नमाणंकोऽयमर्थः तत्प्रत्ययादभ्युपग-
मः पक्ष इत्यन्यतरत्वादिविप्रतिपन्नस्यान्यतरं प्रति कर्मतया
वस्तुनो यदुपादानं स पक्षः यश्च कारकशब्दो यश्च वस्तुश-
ब्दो नैवो पर्यायो, अन्यथा परशुशब्दनामिति । परशुरिति क-
दा अभिधीयते यदा पुरुषव्यापारनिरपेक्षं वस्तु सन्निधीयमा-
नतयाऽवतिष्ठते, छेदनमिति च यदोद्यम्योद्यम्य दारुणि निपात्य-
ते, तावेवो छेदनपरशुशब्दौ वस्तुनः क्रियासम्बन्धापेक्षौ प्रवर्तते
इति । तथा सर्वं एव कारकशब्दा न द्रव्यमात्रे न वा
क्रियामात्रे प्रवर्तन्ते । किन्तार्हि ? क्रियासाधने क्रियाविशेष-
युक्त इति । कारकशब्दश्च पक्षो न सिद्धान्तः । स कथं पर्यायो
भविष्यतीति । सर्वतन्त्रसिद्धान्तश्च पक्षपर्याय इति अहो ? पर्यायश-
ब्देषु कौशलं मदन्तस्य, पक्षो विचारणायामिष्टोऽर्थ इति चा-
भिधीयते अविचारणीयार्थः पक्षेऽन्तर्भवतीति चित्रम् । अथ
पुनः सर्वतन्त्रसिद्धान्तं नैव प्रतिपद्यते तेनापि सर्वतन्त्रसिद्धान्तं
निहनुवानेन तदसत्प्रतिपादको न्यायोऽभिधेयः, यश्चासीत्
न्यायाभ्युपगमः स सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति व्याहृतं सर्वतन्त्र-

सिद्धान्तो नास्तीति । अथ न्यायेमपि न प्रतिपद्यते, अनिष्टतो
 व्याघातः वचने ऽवचने च, यदि तावन्न्यायोऽस्तीति ब्रवीति
 प्रतिपादयति च नास्ति चेति व्याहतम् । अथ वचीनि न अवचने-
 ऽस्यार्थो न सिद्ध्यति । तस्मात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नास्ती-
 ति सम्भ्रमव्याकुलम् । इदं च तावत् भवान् प्रष्टव्यो जायते
 किं पक्षः सिद्धान्तसामान्यं भवति, अथ मंग्रहः पक्षशब्देन सि-
 द्धान्तस्य, अथ सिद्धान्तस्य पक्षशब्दः पर्याय इति ? तद्यदि ताव-
 त् सिद्धान्तसामान्यं तत्रास्त्यव्यापकरत्वात् । न हि पक्षः स-
 र्वतन्त्रसिद्धान्तं व्याप्नोति अमाध्यत्वात् । यथा सत्ता द्रव्यगु-
 णकर्माणि व्याप्नोति व्यापकरत्वात्. सागान्यं भवति, नचै-
 धं पक्ष इति पर्यायशब्दोऽपि न भवतीत्युक्तम् । यदि च पक्षः
 सिद्धान्तपर्यायः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः साध्यो जायते । सर्वतन्त्रसि-
 द्धान्तः साध्यश्चेति व्याघातः । अर्थापत्तितोऽधिकरणसिद्धान्तस्या-
 भेद इति चेत्—अथापि मन्वेधाः अर्थापत्तितोऽधिकरणसि-
 द्धान्तो न भिद्यते, वाक्यार्थप्रतिपत्तौ तद्विपरीतवाक्यार्थप्रतिप-
 त्तिरर्थापत्तिर्वाक्यानुपङ्गी योऽर्थः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति ॥

प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनान्वयवचाः ॥ ३२ ॥

प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनान्वयवचाः । अवयवानां वि-
 भागोद्देशार्थं सूत्रम् । विभागोद्देशश्च नियमार्थः । किं नियन्तव्यं ?
 दशावयवं व्यवयवं च वाक्यं, एते तावद्भुवन्ते दशावयवं वाक्यम् ।
 अपरे व्यवयवमिति । उभयनिगमज्ञापनार्थः प्रतिज्ञादीनां वि-
 भागोद्देश इति । कथं पुनर्निगमनादयोऽवयवा न भवन्ति ?
 परामतिपादकत्वात् । परमतिपादका ये वाक्याङ्गमृगा
 इतरेतराप्रत्यापितेनार्थेनार्थवन्तो वाक्याङ्गतामुपयान्ति ते ऽव-

यवाः । वाक्याद्भवत्वमवयवार्थः । किं पुनर्वाक्यम् ? यस्य प्रतिज्ञादिभिरुपकृतस्य(१) विशेषावस्थापनमर्थः तद्वाक्यं, वाक्यार्थं संदृश्यते-पञ्च निष्पादयन्तीत्यवयवा इत्युच्यन्ते, न पुनर्जिज्ञासादयः परमतिपादका इत्यतो न वाक्यस्यावयवा इति । निश्चितत्वाच्च—निश्चिनश्च साधयिता भवति । न तस्य जिज्ञासासंशयौ स्तः । प्रयोजनमपि साधनादेव गम्यते । शक्यमाप्तिश्चेति—न हाशक्यमप्रयोजकं वा कश्चित् साधयतीति तस्मात् प्रयोजनशक्यमाप्ती अपि न वाक्यावयवौ । प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्था इति भाष्यम् । प्रकरणमेते उत्थापयन्तीति । न हि जिज्ञासादीनन्तरेण प्रकरणस्योत्थानमस्तीति प्रकरणोत्थापका नावयवाः जिज्ञासादय इति । परमतिपादकत्वाच्च प्रतिज्ञादीनामयमधिकार इति ते उपदिश्यन्ते । व्यवयवमपि वाक्यं यथा न भवति तयोपनयनिगमनयोरर्थान्तरभावं वर्णयन्तो वक्ष्यामः ॥

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

तेषां त्ववयवत्वेन सामान्येन संगृहीतानामिनरेतरविशेषकं लक्षणमुच्यते इति । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति । तत्र प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी साध्यस्तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा—परिग्रहवचनम् । उदाहरणमनित्यः शब्द इति ।

मिद्धत्वाद्धर्मिणो न साध्यतेति केचित्—धर्मी किल धर्मलक्षणः मिद्ध एव मिद्धश्च साध्यो न भवति । नैव दोषः । प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टस्येति वचनात् । न ब्रूमो धर्मिमात्रं साध्यमपि तु प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मीति । यदि प्रज्ञापनीयो ? न विशेषणम्, अयं विशेषणं ? न प्रज्ञापनीयः,

नासिद्धं विशेषणं भवतीति सिद्धेनायं विशिष्यने न सा-
 ध्येनेति । सत्यमप्रज्ञातं विशेषणं न भवतीति, प्रज्ञातं त्वि-
 दमनित्यत्वं घटे शब्दस्य साध्यमिति । एवं तर्हि शब्द-
 स्थानित्यत्वं साध्यं न शब्द इति ? शब्दस्येति विशेषणान्न
 दोषः—शब्दस्येति ब्रुवता नानित्यत्वमात्रं साध्यत्वेनानुज्ञायते
 न धर्ममात्रं । किं तर्हि ? धर्मणः शब्दस्य प्रज्ञातस्थानित्य-
 त्वस्यान्यधर्मत्वेन योऽयं विशेषणविशेष्यभाव इतरेतरनियामकत्वेन
 नियमः स साध्यः स चोभयाश्रयो भवति । उभया-
 श्रयत्वे सति किमुक्तम्भवति ? धर्मो विशेषणं धर्मो वा वि-
 शेषणमिति(१) शब्दस्थानित्यत्वमनित्यत्वस्य वा शब्द इति ।
 धर्मो विशिष्यत इति युक्तम् सामान्यतोऽधिगतत्वा-
 द्विशेषतोऽनाधिगतत्वाच्च विशेषप्रतिपादकत्वाच्चानुमानस्य । न च
 पुनर्धर्मस्य सामान्याधिगमोऽस्ति । न नास्ति किमयं धर्मः श-
 ब्दस्य उतान्यस्य घटस्येति । एवं तर्हि शब्देऽनित्यत्वमित्ययमर्थः
 साध्यः तस्य च न कृतकत्वादियोग इति युक्तम्
 प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मो साध्यः तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा ।
 उभयावधारणमाप्तावन्यतरावधारणे च दोषः यदि साध्य-
 निर्देशः प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणं ततः पूर्वोच्ये द्वे अवधारणे न
 कल्पेते । कथम् ? साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञाऽवधृता, न
 साध्यनिर्देशः, प्रतिज्ञाऽन्यथा नास्ति, साध्यनिर्देशोऽन्यथाऽप्य-
 स्तीति प्राप्तम् । ततश्च साध्यनिर्देशो न प्रतिज्ञाऽवधृताऽनोन सा-
 ध्यनिर्देशः लक्षणं व्यतिरेकित्वादिति । अथ साध्यनिर्देशः प्रति-
 ज्ञेवेति साध्यनिर्देशोऽवधृताः, न च प्रतिज्ञा, साध्यनिर्देशोऽन्य-
 था नास्ति, प्रतिज्ञाऽन्यथाऽप्यस्तीति ? एवमपि साध्यनिर्देशो न

प्रतिज्ञालक्षणम् अव्यापकरत्वात् । यद्यपि व्यतिरेकि तदप्य-
लक्षणम् यथा विपाणित्वं गोः । यदप्यव्यापकं यथा गन्ध-
वत्त्वं द्रव्यस्य । अथ पूर्वोत्तरे स्वधारणे न क्रियेते ।
तथापि किल वाक्यमनर्थकं भवति, न चान्या गतिरस्ति,
तस्मात् साध्यनिर्देशः मातङ्गेति न युक्तम् ।

सर्वस्मिन् वाक्ये स्वधारणमिति तु न बुद्ध्यामहे-तत्रया-
गोपालकेन मार्गे ऽपदिष्टे एष पन्थाः श्रुतं(१) गच्छतीति नाव-
धारणस्य विषयं पश्यामः, अवधारणस्य तु त्रयस्यः सामान्यश्रुतौ
नियमः-येन वाक्येन समानश्रुत्याऽनेकार्थो गम्यते तत्रातिप्रमक्ता-
वतिप्रसङ्गनिराकरणार्थमवधारणमिति, न पुनः साध्यनिर्देशः
प्रतिज्ञेत्युक्ते क्वचित् प्रसङ्गोऽस्ति यन्निराकरणावावधारणं
क्रियेत । सर्वत्र च सावधारणं कुर्वाणो लोकं वाधत इति ।
यत्र च विशेषणस्यात्रकाशस्तत्रावधारणस्यापीति नाप्यं दोषः
पूर्वोत्तरेऽवधारणे न कल्प्येते इति । ननु साध्यनिर्देशः
प्रतिज्ञेत्युक्ते साध्ययोर्द्वेदृष्टान्तयोरेपि प्रसङ्गो यथा नित्यः
शब्दश्चाक्षुषत्वात् नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वादबुद्धिवचेति । न । सू-
त्रार्थापरिज्ञानात् साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति प्रज्ञापनीयधर्मविशि-
ष्टस्य धर्मिणः परिग्रहवचनम् । न च चाक्षुषत्वं प्रज्ञापनी-
यधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः परिग्रहवचनमपि तु धर्मानर्देशो-
ऽप्यम् चाक्षुषत्वादिती । तथा बुद्धेर्नित्यत्वमपि । अथ
पुनः साध्यनिर्देशग्रहणादसाध्यनिर्देशानिर्वाचिः-साध्यनिर्देशग्र-
हणात् किलामाध्यनिर्देशो निवर्त्यते । असाध्यं च द्वेषा मि-
दमनुपपद्यमानसाधनं च । तत्र साध्यनिर्देश इत्यनेन व-
चनेनोभयं निवर्त्यते सिद्धमनुपपद्यमानसाधनं च । तत्रानु-

पद्यमानसाधनं शब्दाचाक्षुपत्वं बुद्धिनित्यत्वं च । तस्मात् तत्र
 मसङ्गः । अथ पुनः कृतकत्वाद्यन्तरपक्षसिद्धं साध्यतयाभ्युपाद-
 दीत तदा कृतकत्वादेः साध्यनिर्देशस्य प्रतिज्ञात्वं प्राप्तमिति । नैप
 दोषः विकल्पानुपपत्तेः यदि तावदेवं ब्रवीति कृतकत्वं
 साध्यमिति ? तदा सूत्रार्थापरिज्ञानादिति परिहारः । अथ
 कृतकः शब्द इत्येतत् साध्यमित्येवं प्रत्यवतिष्ठते, तदाभ्युपगम
 एव दोषत्वेन दर्शित इति न किञ्चिद्वाध्यते । यद्येदमु-
 च्यते—असाध्यनिर्देशनिवृत्तिद्वारेण साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्यु-
 च्यत इति, तद्विधीयमानप्रतिषिध्यमानशब्दार्थाभ्युपगमान्निषयो
 न युक्तः—कचिद्वाक्ये विधीयमानोऽर्थोऽभिधीयते कचिद्
 प्रतिषिध्यमान इति, एकान्तवादिनस्तु दोषः यथा च न प्र-
 तिषिध्यमान एव पदार्थो भवति तयोपरिष्ठाद्दृश्याम इति ।
 साध्यनिर्देश इति च प्रतिज्ञार्था साध्ययोर्हेतुदृष्टान्तयोः मसङ्ग
 इति । न मसङ्गः सिद्धान्तविशेषणत्वात् साध्यशब्दस्य, सि-
 द्धान्तविशेषणोऽर्थ साध्यशब्दः न साध्यमात्रं, तथा च कः
 मसङ्गो हेतुदृष्टान्तयोः, सिद्धान्तश्चानन्तरोक्त्या साध्यशब्दस्य
 विशेषणं भवति सिद्धान्तान्तरमवयवाभिधानात् । यद्यनन्तरोक्त्या
 सिद्धान्तो विशेषणं तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति कार्यं ? न, सर्वतन्त्र-
 सिद्धान्तनिराकरणार्थत्वात् । यदि तन्निर्देशः प्रतिज्ञेत्युच्यते
 सर्वतन्त्रसिद्धान्तोऽपि प्रकृतत्वात् तच्छब्देनानुच्येतेति त-
 न्निर्देशोऽपि प्रतिज्ञेति स्यात्, अतः साध्यग्रहणेन साध्य-
 सिद्धान्तः सम्बध्यते न सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति सामर्थ्यात्
 सर्वतन्त्रसिद्धान्तनिराकरणमिति । यद्यन्तरं सामान्यशब्दः
 तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति तथापि सामर्थ्यात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो
 निराक्रियते सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्यासाध्यत्वात् इतरस्य च प्र-

मतिज्ञालक्षणम् अव्यापकत्वात् । यदापि व्यतिरेकि तदव्य-
लक्षणम् यथा विपाणित्वं गोः । यदव्यव्यापकं यथा गन्ध-
वत्त्वं द्रव्यस्य । अथ पूर्वोत्तरे ऽवधारणे न क्रियेते ?
तथापि किल वाक्यमनर्थकं भवति, न चान्या गतिरस्ति,
तस्मात् साध्यनिर्देशः प्रातर्ज्ञेति न युक्तम् ।

सर्वस्मिन् वाक्ये ऽवधारणमिति तु न बुद्ध्यामहे—तद्यथा—
गोपालकेन मार्गे ऽपदिष्टे एष पन्थाः श्रुघ्नं(१) गच्छतीति नाव-
धारणस्य विषयं पश्यामः, अवधारणस्य तु विषयः सामान्यश्रुतौ
निमग्नः—येन वाक्येन समानश्रुत्याऽनेकार्थो गम्यते तत्रातिप्रसक्ता-
घतिप्रसङ्गनिराकरणार्थमवधारणमिति, न पुनः साध्यनिर्देशः
प्रातर्ज्ञेत्युक्ते क्वचित् प्रसङ्गोऽस्ति यन्निराकरणायावधारणं
क्रियेत । सर्वत्र च सावधारणं कुर्वाणो लोकं श्राघत इति ।
यत्र च' विशेषणस्यावकाशस्तत्रावधारणस्यापीति नाप्यं दोषः
पूर्वोत्तरेऽवधारणे न कल्प्येते इति । ननु साध्यनिर्देशः
प्रातर्ज्ञेत्युक्ते साध्ययोर्हेतुदृष्टान्तयोरपि प्रसङ्गो यथा नित्यः
शब्दश्चाक्षुपत्वात् नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वादबुद्धिवचेति । न । सू-
त्रार्थापरिहानात् साध्यनिर्देशः प्रातर्ज्ञेति प्रज्ञापनीयधर्मविशि-
ष्टस्य धर्मिणः परिग्रहवचनम् । न च चाक्षुपत्वं प्रज्ञापनी-
यधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः परिग्रहवचनमपि तु धर्मानर्देशो-
ऽयम् चाक्षुपत्वादिति । तथा बुद्धेर्नित्यत्वमपि । अथ
पुनः साध्यनिर्देशग्रहणात्साध्यनिर्देशनिवृत्तिः—साध्यनिर्देशग्र-
हणात् किलामाध्यनिर्देशो निवर्त्तते । अमाध्यं च द्वेषा मि-
द्धमनुपपद्यमानसाधनं च । तत्र साध्यनिर्देश इत्यनेन व-
चनेनोपपन्नं निवर्त्तते मिद्धमनुपपद्यमानसाधनं च । तत्रानु-

पद्यमानसाधनं शब्दावाक्षुपत्वं बुद्धिनित्यत्वं च । तस्मात् तत्र
 प्रसङ्गः । अथ पुनः कृतकत्वाद्यन्यतरपक्षासिद्धं साध्यतयाप्युपाद-
 दीत तदा कृतकत्वादेः साध्यनिर्देशस्य प्रतिज्ञात्वं प्राप्तमिति । नैष
 दोषः विकल्पानुपपत्तेः यदि तावदेवं प्रवीति कृतकत्वं
 साध्यमिति ? तदा सूत्रार्थापरिज्ञानादिति परिहारः । अथ
 कृतकः शब्द इत्येतत् साध्यमित्येवं प्रत्यवतिष्ठते, तदाभ्युपगम
 एव दोषत्वेन दर्शित इति न किञ्चिद्वाध्यते । यच्चदमु-
 च्यते—असाध्यनिर्देशनिवृत्तिद्वारेण साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्यु-
 च्यत इति, तद्विधीयमानप्रतिपिध्यमानशब्दार्थाभ्युपगमाश्रियमो
 न युक्तः—कचिद्राक्ये विधीयमानोऽर्थोऽभिधीयते कश्चित्
 प्रतिपिध्यमान इति, एकान्तवादिनस्तु दोषः यथा च न प्र-
 तिपिध्यमान एव पदार्थो भवति तथापरिष्ठाद्दक्ष्याम इति ।
 साध्यनिर्देश इति च प्रतिज्ञायां साध्ययोर्हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्ग
 इति । न प्रसङ्गः सिद्धान्तविशेषणत्वात् साध्यशब्दस्य, सि-
 द्धान्तविशेषणोऽयं साध्यशब्दः न साध्यमात्रं, तथा च कः
 प्रसङ्गो हेतुदृष्टान्तयोः, सिद्धान्तश्चानन्तरोक्त्या साध्यशब्दस्य
 विशेषणं भवति सिद्धान्तानन्तरमवयवाभिधानात् । यद्यनन्तरोक्त्या
 सिद्धान्तो विशेषणं तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति कार्यं ? न, सर्वतन्त्र-
 सिद्धान्तनिराकरणार्थत्वात् । यदि तन्निर्देशः प्रतिज्ञेत्युच्यते
 सर्वतन्त्रसिद्धान्तोऽपि प्रकृतत्वात् तच्छब्देनानुकुप्येतेति त-
 न्निर्देशोऽपि प्रतिज्ञेति स्यात्, अतः साध्यग्रहणेन साध्य-
 सिद्धान्तः सम्बध्यते न सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति सामर्थ्यात्
 सर्वतन्त्रसिद्धान्तनिराकरणमिति । यद्यप्ययं सामान्यशब्दः
 तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति तथापि सामर्थ्यात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो
 निराक्रियते सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्यासाध्यत्वात् इतरस्य च प्र-

तितन्त्रादेश्वस्यार्था साध्यत्वादिति । उदाहरणम् ब्राह्मणान्
 भोजयेति अशेषब्राह्मणभोजनस्याशक्यत्वात् सामर्थ्यान्नियम
 इति । यदि सामर्थ्यमास्थीयते समस्तस्यानभिधानं तन्निर्देशः
 प्रतिज्ञेत्येतदपि न कर्तव्यम् प्रतिज्ञा प्रतिज्ञेति वक्तव्यम् साम-
 र्थ्यतो, नियमो गम्यत इति मावोचः किन्नो बाध्यत इति
 कथं न बाध्यते यद्भ्युपगत तन्निवर्तते तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति ।
 जिज्ञासादिविशेषणाद्वा न प्रसङ्गः साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति ।
 जिज्ञासादिभिः प्रकरणोत्थापनावयवैर्विशोपितमिदं वाक्यं सा-
 ध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति । यस्मिन्नर्थे जिज्ञासादयः सोऽर्थः साध्य
 इति तस्य निर्देशः प्रतिज्ञेति । तथा च हेतुदृष्टान्तयोः कः
 प्रसङ्गः । अर्हत्यर्थे वा कृत्याभिधानं—साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्यर्ह-
 त्यर्थे कृतः साधनमर्हतीति साध्यः तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा । न च
 हेतुदृष्टान्तौ साधनार्हावतो न प्रसङ्गः । कर्मकरणयोर्धर्मभेदाद्वा—
 अन्यः कर्मधर्मोऽन्यश्च करणधर्म इति, “कर्तुरीप्सिततमं कर्म”ति
 कर्मधर्मः साधकतमं करणामेति करणधर्मः । न चेतस्य
 धर्म इतरधर्मो भवितुमर्हतीति । कर्मनिर्देशश्चायं साध्यनिर्देशः प्रति-
 ज्ञेति करणनिर्देशश्चाक्षुपत्वादिति अतोऽपि न प्रसङ्गः । साध्या-
 मिद्धसिद्धभेदाद्वा—अन्यत् साध्यमन्यत् सिद्धमन्यच्चासिद्धमिति ।
 साध्यमन्यतरपक्षसिद्धमन्यतरं प्रति कर्मतया यद्गुपादीयते । उ-
 भयपक्षसम्प्रतिपन्नमसिद्धम् । उभयपक्षसम्प्रतिपन्न सिद्धमिति ।
 तेन यथा सिद्धमित्युक्ते न साध्ये नासिद्धे च प्रसङ्गः
 तथा साध्यमित्युक्ते नासिद्धे सिद्धे च प्रसङ्गः । अथामसक्तमपि
 देश्यते सर्वे ऽर्थाः सिद्धा अपि प्रतिज्ञात्वेन देशनीया भव-
 न्ति । अथवा साध्यनिर्देशः प्रातज्ञेति प्रतिज्ञाद्यवयवविषयो
 सोऽर्थः स साध्यः—यः प्रतिज्ञादीनामवयवानां विषयो धर्मो

प्रसिद्धधर्मविशिष्टः स धर्मान्तराधिकरणत्वेन साध्यते तथा च हेतुदृष्टान्तयोः कः प्रसङ्गः ।

न चेदयं प्रसङ्गोऽस्ति तस्मादिष्टग्रहणमनर्थकं—साध्य-निर्देशः प्रतिज्ञेति किल साध्यस्येष्टग्रहणेनाविशेषितत्वात् । साध्यवर्हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्ग इति मन्यमानैः कैश्चिदन्यथा पक्षलक्षणानि क्रियन्ते तद्यथा पक्षो यः साध्यमितुमिष्ट इति । अत्रेष्टग्रहणं तावदनर्थकं साध्यपदेन हेतुदृष्टान्ताभासोक्तेर्निराकृतत्वात् सञ्चिराकरणार्थमिष्टग्रहणमित्ययुक्तम् । कर्मग्रहणाद्यावाप्तमेतदिष्टमीप्सितमिति चानर्थान्तरम् । अथाप्यनिष्टपक्षव्युदासार्थमिष्टग्रहणं क्रियते अर्थतः किलास्यनेष्टं भवति यत् स्ववचनादिना विरुध्यत इति, यथाऽवाचकाः शब्दा इति, अवाचकत्वं च शब्दानां प्रतिज्ञायते शब्दा एवार्थप्रत्यायनापोच्यन्ते इति व्याहृतम् । अनुष्णोऽग्निरिति प्रत्यक्षविरोधः । अश्रावणः शब्द इति प्रत्यक्षविरोधं केचिद्वर्णयन्ति । तदयुक्तम् । इन्द्रियवृत्तीनामतीन्द्रियत्वात्—इन्द्रियवृत्तयोऽतीन्द्रिया इदमेनेन्द्रियेण गृह्यते नेदमेनेति न कस्यचिद् प्रत्यक्षमास्ति किन्तु तद्भावाभावानुविधानात् । रूपदिज्ञानैरिन्द्रियवृत्तयोऽनुमीयन्ते तस्मान्नेदमुदाहरणम् । उदाहरणन्त्वनुष्णोऽग्निरिति युक्तम् । आगमविरुद्धमपि नैशेषिकस्य नित्यः शब्द इति यथा । इदमपि नागमविरुद्धमिति पश्यामः । न हि वैशेषिकेण शब्दानित्यत्वमागमतः प्रतिपन्नम्, अपि त्वनुमानात् कारणतोविकारात् इत्येवमादेः, एतदप्यनुमानविरुद्धमेव । अथ सूत्रकारवचनात् प्रतिपन्नं इत्यागमविरोधः ? ननु च नित्यो घट इत्यपमप्यागमविरोधः प्राप्तः तस्माद् घातनेन घुरा पेयेत्यागमविरोधः प्रसिद्धिविरुद्धं तु न बुद्ध्या-

महे (१) कोऽयं प्रसिद्धिविरोध इति? प्रसिद्धिः प्रसप्तादीना प्रमाणाणामन्यतमेनार्थप्रतिपत्तिः यथा अचन्द्रः शशीति । तस्मात् पूर्वप्रमाणविरोध एवान्तर्भवतीति न प्रसिद्धिविरोधाभिधाने पृथक् प्रयोजनं पश्यामः । शक्यं तु प्रतिपत्तुम् सर्व एवायं प्रसिद्धिविरोध इति । एतदर्थनिराकरणार्थमिष्टग्रहणं पठन्ति ।

एतच्च सर्वं न युक्तमिति पश्यामः । कथं ? स्वार्थापवादादिदोषाणां प्रतिज्ञादोषत्वेनाभ्युपगमात् सर्व एते(२) स्वार्थापवादादिदोषाः प्रतिज्ञादोषत्वेन सम्भवन्ति, न पक्षदोषत्वेन । कथमिति ? अर्थस्य तादवस्थात्—यथाभूतोऽर्थोऽभिधीयमानः तथाभूत एवानभिधीयमान इति । वचनमपि तर्ल्लेखमेवेति चेत् ? वचनेऽप्येते दोषा माभूवन् । सत्यममी नार्थदोषाः, न वचनदोषाः, किन्तु पुरुषदोषाः, ये हि कर्तृदोषास्ते क्रियाद्वारेण उद्भाष्यन्ते इति क्रियायां कर्तृदोषमुपचर्य दुष्टा क्रियेत्युच्यते एवं वक्तृदोषान् वचने उपचर्य दुष्टं वचनमित्युच्यते । मुख्यतस्तु नार्थे दोषो न वचन(३) इति । अर्थस्य स्वक्रियासामर्थ्यात् सर्वोऽर्थः स्वस्थां स्वस्थां क्रियायां समर्थः स तु स्वक्रियाव्यतिरेकेण क्रियान्तरे विनियुज्यमानः कर्तुरेवाकाशैलं प्रकाशयति । एवं वचनमपि स्वस्मिन्नर्थे समर्थं विषयान्तरे तु प्रयुज्यमानं वक्तुः संमोहं प्रकटयति ।

प्रतिज्ञायाः पक्षविषयत्वात् प्रतिज्ञादोषाः पक्षदोषा इत्युच्यन्ते । नैतद्युक्तम् हेत्वादिदोषाणामपि पक्षदोषत्वप्रमज्जात् । एवं सति हेत्वादयोऽपि पक्षविषया इति कृत्वा हेत्वादिदोषा अपि पक्षदोषा भवन्तु तत्रश्च दूषणं पक्षदोषा इति वक्तव्यं न पुन-

(१) प्रमाणाविरोधाद्भेदेन ता० टी० । (२) सर्वत्र ते- पा० २ पु० ।

(३) यस्तुतस्तु पक्षदोषो नार्थे न वचन इति २ पु० पा० ।

दृपणानि न्यूनभावयोः चरदोषाक्षेपभावोद्भावनातीति(१) । अथ वाच्यवाचकभावेन नियमो भविष्यतीति न साध्यसाधनभावेनेति ? नैतद् युक्तम्, प्रमाणाभावादिति साधनविषयत्वेनावतिष्ठते पक्षो वचनविषयत्वेन च, तत्र वाच्यवाचकभावनियमाद्वचनदोषाः पक्षे भवन्तु, माभूवन् साध्यमाधकभावात् । साधनदोषाः पक्षदोषा इति न प्रमाणमस्ति । वचनदोषाश्च पक्ष उपचरन्ते । न हि सम्भवे सत्युपचारो लभ्यते । तद्यथा मञ्जाः क्रोशन्तीति क्रोशनक्रियायामञ्जे ऽसम्भवात् लौकिकप्रयुक्तवाक्यान्वारूपानं कुर्वता मञ्जस्याः पुरुषा इति स्थानिषु पुरुषेषु (२) मञ्जशब्दमारोप्य प्रमाणासम्भवेनोपचारः क्रियते मञ्जाः क्रोशन्तीति । न पुनः प्रतिज्ञादिदोषाः प्रतिज्ञार्था न सम्भवन्ति यतस्तत्रासम्भवन्तोऽवश्यमन्वारेख्येतया व्यवस्थिताः पक्षे उपचर्येरिति । आकास्मिकं च मुख्यार्थव्यतिक्रमं कुर्वाणैः यदुक्तं नैषापिकहेतुमतिषेधेनाऽऽकास्मिको मुख्यार्थव्यतिक्रमो लभ्यते इति, तत्राह्न्येत । अवेष्टग्रहणेन लौकिकार्थोऽभिधीयते इष्टमाभिधेतिमिष्टमपि मे मतमिति । अथमप्यर्थः साधनादेव गम्यते न हि कश्चिदनिष्टं साधयति । योऽप्यनिष्टमयात् साधयति तस्याप्यनिष्टनिवृत्तिरिष्टेति नानिष्टं साधयति तस्मादिष्टग्रहणमनर्थकम् । एवं विचारणायामिष्टोऽर्थः पक्ष इत्यजापीष्टग्रहणमनर्थकम् (३) । का चेयं विचारणा ? यदि साधनदूषणप्रयोगः तत्रानेकार्थसन्निपाते न ज्ञायते कथमिष्टमिति ? किं साध्यत्वेन, साधनत्वेन, दूषणत्वेन, दूष्यत्वेन, वेति । अथ संशयो विचारणा ? तद्यथा आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वाविचारणायामिति ? आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्व-

(१) उद्भाव्यमानानि—पा० १ पु० ।

(२) ग्रहणं प्रत्युक्तमिति २ पु० पा० ।

संशय इति यावदुक्तं भवति तानदिदमुक्तं भवति आत्मनो-
 स्तित्वनास्तित्वविचारणायापिति संशयो (विचारणापदस्य ना-
 र्थः न विचारणा संशयपदस्य ।) विचारणा हि नाम संशयो-
 च्चरकालभाविनीः साधनदृषणप्रयोगरूपा अन्यतराधिकरणनिर्ण-
 यावसाना सा न संशय इति । संशयः पुनरनवधारणा-
 त्मकः प्रसय इति । न च वादे संशयो भवति तयोर्नि-
 श्चिन्तत्वात् निश्चितौ हि वादं कुरुत इति । एतेन सा-
 ध्यत्वेनेप्सितः पक्ष इति प्रत्युक्तम् । ईप्सितग्रहणस्यानिष्टनि-
 राकरणार्थत्वात् विरुद्धार्थानिराकृत इति न वक्तव्यम् । पक्षो
 यः साधयितुमिष्ट इत्यत्रेष्टग्रहणेनानिष्टपक्षनिराकरणमितीहापीप्सि-
 तग्रहणादनिष्टपक्षनिरास इत्युत्तरकारिकार्द्धं न कर्तव्यं(१) वि-
 रुद्धार्थानिराकृत इति । अथ विरुद्धार्थानिराकृत इत्यनेना-
 निष्टाः पक्षदोषा निराक्रियन्त ? ईप्सितग्रहणं तर्हि व्यर्थम् ।
 अथोभयमीप्सितग्रहणं विरुद्धार्थानिराकृत इति च पक्षदोषा-
 णा निराकर्तुं, यथाऽपि पक्षो यः साधयितुमिष्ट इत्यत्रापि वि-
 रुद्धार्थानिराकृत इति कर्तव्यम् । सर्वर्थेते पक्षलक्षणे विचा-
 र्यमाणे एकस्य न्यूनत्वमेकस्याधिक्यं खयापयत इति । स्वयं
 साध्यत्वेनेप्सित इति च स्वयद्ग्रहणं न कर्तव्यम् । कि-
 ङ्कारणम् ? कर्मणः कर्त्रेपक्षत्वात् यथा कर्ता दृष्टं छिनत्ती-
 त्युक्ते स्वयमिति गम्यते न ह्यन्यस्य छेद्यमन्यडिठनत्ति । एवं
 यस्य साध्यं स एव साधयितेति(२) स्वयमिति गम्यते । सो-
 ऽयं परस्याक्षराधिक्यदोषानविविच्य स्ववचनप्रयोगेषु समूह

(१) एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति । २ पु०

(१) न वक्तव्यमिति २ पु० पा० ।

(२) सिन्साधयितेति-पा० २ पु० ।

न्यायवार्तिकम्

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम् ।
परमर्षिभारद्वाजीद्व्योतकरविरचितम् ।

वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीय-
पुस्तकालयाध्यक्षेण
पण्डितविन्ध्येश्वरप्रसादद्विवेदिना
गवर्तमेण्डव्यवस्थापितकलिकातास्थसंस्कृत-
पाठशालीयाध्यापकेन

जटापाठ्युपनामकद्राविडश्रीलक्ष्मणशास्त्रिणा च
परिशोधितम् ।

NYĀYAVĀRTTIKA,

A Critical Gloss on Nyāya Darśana,
Vātsyāyanabhāṣya,
By BHĀRADWAJA UDDYOTAKARA,
Edited by

Pandit Vindhyēśvari Prasāda Dvivedin,
Librarian, Government Sanskrit College, Benares
And

Jatāpāthyupanāmaka Lakshmana Śāstri Drāvida
Government College, Calcutta.

1). Gupta & Sons,

PROPRIETORS,
THE CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE,
BENARES CITY.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press,
BENARES.

1915.

न्यायवार्त्तिकम् ।

श्रीभारद्वाजोद्घोतकरचिरचितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां

शपाय शास्त्रं जगतो जगाद् ।

कुतार्त्तिकाज्ञाननिवृत्तिहेतुः

कारिष्यते तस्य मया निबन्धः(१) ॥

प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्येतच्च
दिमूर्त्रं(२) तस्याभिसम्बन्धवाक्यं प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तावि
दि तस्यानुमन्धानवाक्यं शास्त्रस्य पुरुषश्रेयोभिधायका
शास्त्रं पुनः प्रमाणादिवाचकपदसमूहो व्यूहविशिष्टः पदं
समूहः पदसमूहः सूत्रं सूत्रसमूहः मकरणं मकरणसमूह अ
ध्याह्निकसमूहोऽध्यायः पञ्चाध्यायी शास्त्रम् । तत्पदार्थद्व
णादयः तस्य शास्त्रस्य पदानामर्थाः प्रमाणादयः पौड-

(१) “अथ भगवता अक्षपादेन निःश्रेयसहेतोः शास्त्रं धत्तुं
त्पादिते च भगवता पक्षिलस्यामिना किमपरमघात्रिष्यते ।
र्त्तिकारम्भ इति शब्दां निराचिकीर्षुः सूत्रकारोक्तप्रयोजनान्
घार्त्तिकारम्भप्रयोजनं दर्शयति । यदक्षपाद् इति । यद्यपि क्तं
कृतव्युत्पादनमेतत् तथापि दिङ्गागप्रभृतिभिरर्वाचीनैः कुत्रैव
ससमुत्थापनेन आच्छादितं शास्त्रं न तस्यनिर्णयाय पर्याप्तं इति
तदकारेण स्वनिबन्धोद्घोतेन तदपनीयत इति प्रयोजनयान् इति
इति न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ॥

(२) आर्त्तिकं सूत्रम्—पा० ३ पु० ।

।च्छास्त्रं पुरुषश्रेयोऽभिधत्ते । मत्पक्षानुमानाधिगतवस्तुतत्त्वा-
 ।ख्यानं शास्त्रधर्मः तस्य विषयः मत्पक्षानुमानानधिगतवस्तुतत्त्व
 ।ध्यात्मिकशक्तिसम्पद्युक्तोन्तेवासी । पुरुषः पुनश्चतुर्धा भिद्यते
 नैपन्नोऽप्रतिपन्नः सन्दिग्धो विपर्यस्तश्चेति । तत्र प्रतिपन्नः म-
 ।दापिता । इतरे सापेक्षाः सन्तः प्रतिपाद्याः । ते यदेन्द्रियार्थ-
 ।कर्षणमपेक्षन्ते तदा मत्पक्षेण यदा लिङ्गदर्शनस्मृत्याद्यपेक्षन्ते
 नुमानेन यदा पुनरुपदेशमपेक्षन्ते तदा शास्त्रं भवति । श्रेयः
 सुखमाहितनिवृत्तिश्च । तच्छ्रेयो भिद्यमानं द्वेषा व्यवतिष्ठते ।
 ।ष्टभेदेन । दृष्टं सुखमदृष्टमाहितनिवृत्तिः । अहितनिवृत्तिरप्या-
 ।की अनात्पन्तिकी च । अनात्पन्तिकी कष्टकादेर्दुःखसाध-
 ।रिहारेण । आत्पन्तिकी पुनरेकविंशतिभेदाभिन्नदुःखहा-
 ।एकविंशतिभेदाभिन्नं पुनर्दुःखं शरीरं पण्डिन्द्रियाणि पण्डि-
 ।द्वुद्ध्यः सुखं दुःखं चेति । शरीरं दुःखायतनत्वाद्दुःखम् ।
 ।णि विषया बुद्ध्यश्च तत्साधनमावात्(?) । सुखं दुःखानुप-
 ।दुःखं स्वरूपत इति । तस्य हानिर्धर्माधर्मसाधनपरित्यागेन
 ।योर्धर्माधर्मयोरनुत्पादेन उत्पन्नयोश्चोपभोगात् प्रक्षयेणेति ।
 ।गादिमन्तो वीतरागाश्च । तत्र रागो विषयाभिपन्नलक्षणः
 ।स्ति ते रागादिमन्तः । वैराग्यं पुनर्भोगानभिपन्नलक्षणं
 ।स्त ते वीतरागाः । मष्टत्तद्वैविध्यं(?) पुरुषभेदानुविधानात् ।
 ।शाणां मष्टत्तयस्ताः पुरुषभेदमनुविधीयमाना उभयरूपा
 ।वीतरागमष्टत्तिरेकधा । तत्र या वीतरागाणां मष्टत्तिः
 ।करूपा अनिष्टमतिपेघार्था अनिष्टं हास्याय इत्येव ते भव-
 ।पुनरेषां कचिदभिपन्नोऽस्ति । रागादिमत्पद्यत्तिस्तु

तत्साधनत्वात्—पा० ३ पु० ।

मष्टत्तरूपं वैविध्यम्—पा० ३ पु० ।

ति । यदापि वादविधानटीकायां साधयतीति शब्दस्य स्वयं
रेण च तुल्यत्वात् स्वयामिति विशेषणं, साधयतीति कि-
शयं शब्दः प्रयोज्ये प्रयोक्तारि च तुल्यरूपो भवतीति ।
नसम् । तुल्यरूप एष शब्दो न पुनः साधारणप्रयोगे
प्रयोजनं पश्यामः । अत्र 'एवं वक्तव्यं—पक्षो यः
साधयितुमिष्ट इति । तत्रमाक्तपोश्च तत्रसम्प्रतिपत्तेः प्रयो-
क्तव्यमसम्प्रतिपत्तेः पद्यप्ययं तुल्यरूपः शब्दस्तथापि प्रयोज्य
एव सम्भवति साधयतीति, न प्रयोक्तारि भाक्तत्वात्, प्रयो-
ज्ये चाञ्जसत्वात् । तुमुनश्च समानकर्तृकेषु नियमात् साधयितु-
मिति तुमुनः प्रयोगोऽयम्, स चार्थं समानकर्तृकेष्वेव दृष्टः ।
तद्यथा स्नातुं गच्छामीति । न पुनरनुन्मत्त एवं ध्रुवात् स्वयं
स्नातुं यामीति तथेहापि । यद्यपि साधयतिशब्दस्तुल्यरूपस्त-
थापि तुमुना विशेषितत्वात् प्रयोक्तव्यमितिप्रसङ्गः । यदापि स्वयं
शब्देन(१) शास्त्रानपेक्षमभ्युपगमं दर्शयतीति, अत्रोक्तम् । किमु-
क्तम् ? परावज्ञानस्यायुक्तत्वादित्येवमादि । किं पुनः शास्त्रं
यदनपेक्षमभ्युपगमं दर्शयति ? ननु शास्त्रं मृत्यङ्गागमाभ्यामविरुद्धं
आगमस्तदनपेक्षमभ्युपगमं दर्शयतीति ब्रुवताऽप्रमाणकमर्थम-
भ्युपैतीत्युक्तम् । यश्चाप्रमाणकोऽभ्युपगमो नासावभ्युपगन्तुं
स्वस्थात्मना(२) युक्तः नापि प्रतिपादयितुं युक्त इति ।
यद्यपि वादविधौ साध्याभिधानं प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणमुक्तं
तदप्युभयथा दीवान् युक्तम् । कथमिति । यदि तावत्
पूर्वमकृतपक्षमपेक्षमाणेनेदमुच्यते साध्याभिधानं प्रतिज्ञेति ? तदा
साध्यग्रहणानर्थक्यम् । प्रकृतः पक्षस्तच्छब्देनाभिमम्भन्त्स्यत इति

(१) स्वयं शब्देन—इति कश्चित् ।

(२) सुस्थात्मना—पा० १ पु० ।

तदभिधानं प्रतिज्ञेति वक्तव्यम् । अथ पक्षानपेक्षं स्वतन्त्रमे-
तल्लक्षणं तथापि यो नैयायिकपतिज्ञाया दोष उक्तः स इह
प्रमत्तः यस्तु तत्र भवता परीहारः(१) क्रियते ममापि
स एव परीहारो भविष्यतीति न वक्तव्यम् । मयानभ्युपग-
मात् भवता चाभ्युपगतत्वात् यथा नाम कश्चित्पर द्रूयात्
माता तव*वन्धकी(२) स्त्रीत्वादिति स तस्योत्तर द्रूयात् । न
वन्धकीत्वे स्त्रीत्व हेतुः किन्तु स्वपुरुषव्यतिरेकेण पुरुषान्त-
मस्म्वन् इति । स्त्रीत्वाद्बन्धकीत्व द्रुवाणस्य मातुर्बन्धकीत्वम-
परिहार्यम् । अथ परपुरुषमस्मन्ध हेतुमभ्युपेयात् स्त्रीत्वाद्ब-
न्धकीत्वं व्याहृतमिति तथा । भवतोऽपि व्याघातः साध्ययो-
र्हेतुद्वयान्तयोः निर्देशं प्रतिज्ञा प्राप्नोतीति तस्मादपेतसर्वदोष-
मिदं वाक्यं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति ॥

उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधन हेतुः ॥ ३४ ॥

हेतोरवसरमाप्तस्य लक्षणापदेशद्वारेणोदाहरणसाधर्म्यादिति
सूत्रम् । उदाहरणेन साधर्म्यमुदाहरणसाधर्म्यम् । किं पु-
नरुदाहरण बक्ष्यमाणकं तेन साधर्म्यं समानधर्मता यो धर्मः
साध्ये भवति तथाभूत एवोदाहरणे ऽपीति न पुनः स एव, अ-
न्यधर्मस्यान्यत्रावृत्तेः—न ह्यन्यस्य धर्मो ऽन्यत्र वर्तते किन्तु
तत्तुल्यः स एवेत्युच्यते इति । यदि पुनः साधर्म्यं हेतुरि-
त्येतावन्मात्रमुच्येत भवसेव त्रिवक्षितार्थमिद्विरनिष्टमतिपेधस्तु
न स्यात् साधर्म्यमात्रं हेतुरित्यतोऽनिष्टमतिपेधार्थमुदाहरण-
साधर्म्यग्रहणम् । उदाहरणसाधर्म्यग्रहणादनुदाहरणसाधर्म्यमर्था-

(१) 'परीहार'शब्दस्य स्थाने तालपत्रपुस्तके सर्वत्र परी-
हार इति पाठ । * तस्यस्थाने मे इति २ पु०पा० ।

निराकृतं भवति । अवधारणेन वा निराक्रियते उदाहरणे-
 नैव साधर्म्यं न पुनरनुदाहरणेनापि साधर्म्यमेव(१) न पुनर्वै-
 धर्म्यमपीति । कस्य पुनरुदाहरणेन साधर्म्यं ? कस्यान्यस्य पुनः
 स्यात् साध्यस्य प्रकृतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च-प्रकृतं प्रत्यामर्त्तं
 च साध्यं तस्मादुदाहरणंसाधर्म्यं साध्यस्य । अत्रापि च
 साध्येन साधर्म्यमिति साधर्म्यमेवेत्यवधार्यते । किं पुनरनेना-
 वधारणेन लभ्यते ? साध्यैकदेशादृष्टिरहेतुरिति लभ्यते । सो-
 ऽयं हेतुः साध्योदाहरणाभ्यां प्रतिसंज्ञितः । किं पुनरस्य प्र-
 तिसन्धानं ? साध्ये व्यापकत्वम् उदाहरणे चासम्भवः । एवं
 द्विलक्षणस्त्रिलक्षणश्च हेतुर्लभ्यते उदाहरणेनैव साधर्म्यमित्येवं
 ध्रुवताऽनभ्युपगतविषयस्याप्युदाहरणेनैव साधर्म्यमिति द्विलक्ष-
 णोऽपि हेतुर्भवतीत्युक्तम् । यदा पुनर्विषयमभ्युपैति तदा-
 प्युदाहरणेनैव साधर्म्यं नानुदाहरणेनेति त्रिलक्षणो हेतुरित्यु-
 क्तं भवति । तदेवं द्वावप्यन्वयव्यतिरेकिणौ यथा वैशेषि-
 कस्यानित्यः शब्दः कृतकत्वात् सामान्याविशेषवतोऽस्मदादिवाह्यकर-
 णप्रत्यक्षविषयत्वाद्देति । द्वावन्वयिनौ यथा सर्वानित्यतावादिनः अ-
 नित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् अमूर्तत्वाच्च । तदेवमन्वयव्यतिरेकिभे-
 दवानन्वयभेदवांश्चतुःप्रकारो हेतुरित्युक्तं भवति । तदेवं हेतुस्व-
 रूपावधारणाद्धेत्वाभासा निराकृता भवन्ति । तत्रोदाहरणेनै-
 व साधर्म्यमित्यनेन विपर्ययहेतोरनैकान्तिकस्य च निराकरणम् ।
 साधर्म्यमेवोदाहरणेनेत्यनेनावधारणेन साध्यादृष्टिः साध्यैकदेश-
 दृष्टिश्च निराकृत इति । तत्र तावाद्विपर्ययहेतुरन्वो विषाणि-
 त्वात् गौर्विषाणित्वादिजनैकान्तिकः साध्यादृष्टिश्चाष्टुपत्वाद्-
 नित्यः शब्द इति । साध्यैकदेशादृष्टिरनित्याः परमाणवो

गन्धवत्त्वादिनि । स्वरूपतत्त्वज्ञानैकान्तिकादिग्रहणं न कर्त्तव्यम् । यद्यनेन हेतुलक्षणेन एवभाव्यमानेनाधर्दिनैकान्तिकहेत्वादयो निरक्रियन्ते नन्वैकान्तिकः सव्यभिचार इत्येवमादिमूना-
नारम्भः । नातिप्रकृतस्य नियमार्थन्वान् अनक्रेया इत्वाभासा
मिमा इति तेषां नियमज्ञापनार्थमनैकान्तिकादिग्रहणमिति ।

उदाहरणसाधर्म्याच्च किमन्यत्नाध्यमाधनमित्येके । न किलो
दाहरणसाम्यव्यतिरेकेण साध्यमाधनमस्तीत्यत एव सूत्र कर्त्त-
व्यं “उदाहरणसाधर्म्यं हेतु”रिति । अथ पुनः साध्य-
माधनशब्दापादानमुदाहरणसाधर्म्यविशेषणार्थमेवमपि पञ्चम्य-
पदेशोऽनर्थक इति । न हि भवति नीलादुत्पत्त्यमिति । अन्ये
तु पञ्चम्यपदेशानर्थक्यमन्यथा वर्णयन्ति । अर्थान्तरे दृष्ट-
त्वादिदानर्थक इति । अर्थान्तरे किल पञ्चमी दृष्टा यथा
ग्रामादिति । न पुनरिहोदाहरणसाधर्म्यव्यतिरेकेण साध्य-
स्य साधनमस्तीत्यतः पञ्चम्यपदेशोऽनर्थक इति । साध्य-
साधनविशिष्टे चोदाहरणे साधर्म्यहेतुत्वेन ब्रुवाणोनाभिधेयो हे-
तुरित्युक्तं भवति । तथा च साध्यानेर्देशः प्रतिज्ञेति व्याहृतं
भवति । न चाभिधानाभिधेयात्मकः समुदायो दृष्ट इति नैवो-
भयेषामवयवत्वरम् । तत्रत्येष दोषो न परीहारान्तरं प्रयोजयति
तन्नैवापाकृतत्वात् उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यमाधनवचन हेतु-
रित्येवं व्याचक्ष्णणेन समस्त एव दोषोऽसाकृतो भवतीति ।
अथ न परीहारान्तरं प्रयोजयति । साधर्म्यस्य व्यभिचार्य-
व्यभिचारित्वात् विशेषणयोगो न तद्वचनस्याकारकत्वात्
यत्तत्प्रकारवत्प्रतिशेषते साधर्म्ये चैतदास्त न च वचमीति ।
वचमः कारकत्वं न भवतीति न बुद्ध्यामरे यगैवार्थः प्रका-
रवान् तथा वचनमपीति । अस्तिवाच्यं कथं प्रकारवान् ?

उभयथाभावात्—यस्मादयमर्थ उभयथा भवति नित्योऽनित्यः
 मुर्तोऽमूर्तश्च । वचनमपि तर्ह्युपपत्त्या भवतीति तुल्यं नित्या-
 नित्यमूर्ताऽमूर्तशब्दाभिधेयमिति । दृष्टश्च शब्दे विशेषणयोगः
 यथा किमयमाह गौरित्ययमाह इतिपरतया शब्दः शब्दान्तरा-
 द्बन्धवच्छिद्यते । स्वयं वचनविशेषकाणि ग्रहानि वाक्यानि
 प्रयुक्तानि । तद्यथा स्वपरपक्षयोः मिच्छ्यसिच्छ्यर्थे वचनं वाद
 इति । अथ वचने नैवंविधमिति(१) मिच्छ्यमिच्छ्यर्थे वचनं वाद
 इत्येवमादि व्याहृतम् । सोऽयं सूक्ष्मांशकया परस्य दोषानभि-
 दधानो लोकादप्यपभ्रष्ट इति । यदप्यर्थान्तरे दृष्टत्वादित्यनर्थकः
 पञ्चम्यपदेश इति(२) एवं ब्रुवाणः स्वसिद्धान्तं वाधते, न हि भवन्तः
 सेनावनादीन्यर्थान्तरभूतानि प्रतिपद्यन्ते । अथ च पञ्चम्यपदेशो
 भवति वनादयं वृक्ष आनीतः सेनातोऽथ इति । दृष्टश्च तन्त्रान्तरे
 पञ्चम्यपदेशोऽनर्थान्तरे सन्धिविग्रहाभ्यां पाह्युण्यं सम्पद्यते
 इति । अनभ्युपगतार्थान्तरविपक्षस्य(२) च हेतुर्विपक्षाद्विशेष इति
 पञ्चम्या अर्थान्तरवाचकत्वं कुतः । यदप्युदाहरणसाधर्म्यस्येति
 वक्तव्यं नोदाहरणसाधर्म्यादिति । तदापि न । विवक्षातः
 कारकशब्दप्रयोगात्—यदा साधर्म्यमभिधीयमानतया विव-
 क्षितं भवति उदाहरणसाधर्म्यस्येति युक्तम् । यदा तूदाहरण-
 साधर्म्यस्य निमित्तभावो वचनेऽपि विवक्षितस्तदोदाहरणसा-
 धर्म्यादिति निमित्तपञ्चमी युक्ता । कथं पुनरुदाहरणसाध-
 र्म्यस्य निमित्तभावः ? मति भावात् यस्मादुदाहरणसाधर्म्यं
 ब्रुवन्ना विवक्षाप्रयत्नवाप्युद्गीरणतात्वाद्यभिघातादपः शब्दस्य
 निमित्तं भवन्ति अतः पारम्पर्येणोदाहरणसाधर्म्यमपि नि-
 यत्तमिति । तस्मात् पञ्चम्याभिधानेव ज्यायः ।

(१) नैवंविध्यम्—पा० २ पु० । (२) विशेषस्येति ३ पु० पा० ।

उदाहरणमनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् उत्पत्तिधर्मरुम-
निसं स्थात्वादि दृष्टमिति । किं पुनरनिसं नाम ? यस्यानित्यत्वं
तदनित्यम् । अथानित्यत्वं किम् ? उभयान्तावच्छिन्नवस्तुमत्तात्त-
म्बन्धः सत्ता वा तद्विशेषणा । अथोत्पत्तिधर्मकं किम् ? उत्पत्तिर्धर्मो
यस्य स उत्पत्तिधर्मा उत्पत्तिधर्मैवोत्पत्तिधर्मकः । का पुनरियमुत्प-
त्तिः ? अनाद्विशेषणस्य सतोऽत्यन्तमभावभावप्रतिषेधः—पद-
सादृशेषण सद्भवति तत्पूर्वं नासीत् पश्चाद्भवतीति ग-
म्यते तस्यात्यन्तमभावोऽत्यन्तश्च भाव इति प्रतिषेधो यः
स उत्पत्तिशब्दार्थः सत्ता त्रैविशेषणा । वाक्यार्थाभ्यनु-
ज्ञानाच्च पदार्थोऽभ्यनुज्ञातो भवति यो वाक्यस्यार्थोऽभूत्वा
भवतीति स पदस्यार्थ उत्पद्यत इति । सोत्पत्तिधर्मो यस्य
स भवत्युत्पत्तिधर्मक इति ॥

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

किमेतावद्धेतुलक्षणमिति ? नेत्युच्यते । किं ताँहि ? “तथा
वैधर्म्यात्” । अत्राप्युदाहरणवैधर्म्यादित्युदाहरणेनैव वैधर्म्यं
नानुदाहरणेनेति, वैधर्म्यमेवो(१)दाहरणेन न नाधर्म्यमपीति ।
उदाहरणमनित्यः शब्दः उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं
निसं दृष्टं आत्मादिद्रव्यमिति भाष्यम् । एतत्तु (२) न स-
मञ्जसमिति पश्यामः प्रयोगमात्रभेदात् प्रयोगमात्रं हि मि-
थ्यते नार्थ इति । न च प्रयोगमात्रभेदाद्गुणस्त्वन्तरं भवि-
तुमर्हतीति । उदाहरणमात्रभेदाच्च—उदाहरणमात्रं केवलं मिथ्यते
आत्मा घट इति । यदि चोदाहरणभेदाद्भेदो भवति
“तथा वैधर्म्या”दिति न पठितव्यम् । किं कारणम् ? उ-

(१) वैधर्म्यमित्येति क्वचित् ।

(२) एतद्येति टीकानुसारेण युक्तम् ।

दाहरणभेदादेव भेदो गम्यते । उदाहरणसूत्रं च भेदकमस्ति
 "तद्विपर्ययाद्वा विपरीत"मिति । तस्मान्नेदमुदाहरणं न्वाय्यमिति ।

उदाहरणं तु नेद निरात्मकं जीवच्छरीरं अप्राणादिम-
 स्वमसहादिति । यदुभयपक्षमस्वपक्षमप्राणादिमत्र तत्सर्वं
 निरात्मकं दृष्टम् । न चेदमप्राणादिमद्भवति तस्मान्नेदं नि-
 रात्मकमिति । सोऽयमतीतः परपक्षमतिपर्यय एव भवति ।
 तावेतो वीतावीतहेतु लक्षणः अर्था पृथगभिहितमिति ।
 तत्र स्वरूपेणार्थपरिच्छेदकत्वं वीतधर्मः अतीतः पुनः प-
 रपक्षमतिपर्ययैव धर्मत्व इति । एकस्य विधीयमानोऽर्थ
 इतरस्य प्रतिषिध्यमानः । कथं पुनरयमधीतोऽर्थपरिच्छेदक
 इति । अथ योऽभ्यनुज्ञातोऽर्थपरिच्छेदकः स कथम् ?
 वीतोऽन्वयादिति चेत् ? वीतो हेतुरन्वयेन मतिपादयति । अथ
 ममेवत्वं कस्मात् हेतुः पत्रन्वयस्यैतन् मामर्थम् ? व्यभि-
 चारात् ममेवत्वं न हेतुः ? न तर्ह्यन्वयः मतिपादकः अपि
 त्वव्यभिचारः । यदि चाव्यभिचाराद्धेतुस्य मतिपादपति तदा
 अदेश्यमेव कथमधीतः मतिपादक इति अतीतस्यापि
 व्यतिरेकाव्यभिचारित्वात् मतिपादकत्वमिति । कथं ? यावद-
 प्राणादिमत्र तत्र सर्वं निरात्मकं दृष्टमिति अप्राणादिमत्त्वं
 च जीवच्छरीराश्लिष्यते तस्मात्तदव्यभिचारि निरात्मकत्वमापि
 निवर्त्स्यतीति । अथ पुनरप्राणादिमस्वनिष्ठोत्तरे मतिपाद्ये
 न पुनर्निरात्मकत्वस्य ? न युक्तमेवं भवितुम् । किं कारणम् ?
 पक्ष एव मति व्यभिचारो दर्शितः स्यात् पक्षव्यभिचा-
 रोपदर्शने मति शय्यं वक्तुम् । अन्वयिनि तु हेतो शब्दे
 नियन्त्रमस्तु मति कृतवत् इति । तस्मात्प्राणान्यिनोऽन्वयम्-
 स्वन्वयव्यभिचारः मतिपादकः तथा व्यतिरेकिणोऽपि व्य-

तिरेकाव्यभिचार इति । एतेन यथा वीतहेतोरव्यभिचारिण एकस्य धर्मस्य दर्शनादितरधर्मानुमानमेवमवीतहेतावपि एकधर्मनिवृत्तिदर्शनादितरधर्मानवृत्त्यनुमानापिति । सर्वात्मकत्वप्रसङ्ग इति चेत् । न । विकल्पानुपपत्तेः । यद्येकधर्मनिवृत्तिदर्शनादितरधर्मनिवृत्तिरनुमीयते तन्निरवृत्त्या च सात्मकत्वं सिद्ध्यतीति मन्यसे एवं च सर्वात्मकं शरीरं मामोति । किङ्कारणम् ? अप्राणादिनिवृत्तेरदित्यादिनिवृत्तिप्रतिपादकत्वात् नेदमदित्यवच्छरीरमप्राणादिमन्वमसङ्गादेवमदित्यादिप्रतिषेधोऽपि वक्तव्य इति । तच्च नैवं विकल्पानुपपत्तेः इदं तावत् भवान् पृष्टो व्याचष्टाम्—
 क्तिमवधारितकार्यस्वभावः पदार्थो दित्यशब्द-
 धार्यः आहो नेति । यद्यवधारितकार्यस्वभावः संज्ञामेद-
 मात्रमात्मा स इति । अथानवधारितकार्यस्वभावः तस्य व्यावृत्तिरशक्या प्रतिपादयितुम् । व्यावृत्तिप्रधानं चेदं धार्यं तस्मादवीतहेतोरधर्मबुद्ध्या सर्वात्मकता देइयत इति ।

यदि तर्ह्यसाधारणो धर्मो हेतुर्नित्या पृथिवी गन्धवच्चादित्यादयो हेतवः प्राप्नुवन्ति । न । हेत्वर्थापरिज्ञानात्—सत्यमसाधारणो वैधर्म्यहेतुः न पुनर्वैधर्म्यं व्यभिचारि गन्धवत्त्वं च नित्या-
 निव्यव्यभिचारि तस्मादन्वापिनो व्यतिरेकिणश्च नान्वयव्यतिरेकी हेतुभावनिमित्तम् किन्त्वन्वयव्यतिरेकधोरव्यभिचार इति । यः पुनरसाधारणो धर्मः पक्ष एव केषलं यस्य तत्तुल्यविपक्षो न स्तः स कस्मान्न हेतुः यथा सर्वं निसं सत्त्वा-
 त् । मत्त्वमयमसाधारणो न तु व्यावृत्तः अव्यावृत्तेरहेतुरिति । एतेन यः पक्षैकदेशवृत्तिराविद्यमानसपक्षविपक्षः स न हेतुरित्युक्तं भवति यथा सर्वं नित्यममूर्त्तत्वादिति । यः पक्षैक-
 देशे वर्तते अविद्यमानपक्षो विपक्षाद्य निवर्तते यथाऽनभ्यु-

पंगवनिखपस्य निसे वाङ्मनमे श्रावणत्यादाते स क-
स्मान्न हेतुः ? अयमापि न हेतुः सूत्रार्थेनापोदितत्वात्—सूत्रार्-
थस्तथा वैधर्म्यादिति । अत्र च वैधर्म्यमुदाहरणेनैव, वैधर्म्य-
मेव चोदाहरणेन, न पुनरिदं वैधर्म्यमेव तस्मान्न मसङ्गः ।
एवमनयोर्वीतावीतहेत्वोः पृथगर्थप्रतिपादकत्वस्याऽऽकुमारं प्रसिद्धेः
षट्कं वीतावीतौ न पृथक् प्रतिपत्तिहेतु इति तत्संमृदे-
नोक्तम् ।

हेतुर्विपक्षाद्विशेष इत्यन्ये—अन्ये त्वन्यथा लक्षणं व्या-
चक्षते हेतुर्विपक्षाद्विशेष इति । यदि पुनरेतावन्मात्रमुच्य-
ते हेतुर्विशेष इति ? किं स्यात्, विशेषमात्रं हेतुः स्यात् सा-
धर्म्यमात्रनिराकरणं च स्यात् साधर्म्यमात्रनिराकरणे विशेष-
मात्रपरिग्रहे च इष्टानिष्टसङ्घट्ट इति । अतोऽनिष्टहेतुनिराक्रियायै
विपक्षग्रहणम्(१) विपक्षाद्यो विशेषः स हेतुः । विपक्षाद्विशेषो हेतुरि-
त्येतावति चोच्यमाने विपक्षाद्विशेषमात्रस्य हेतुत्वं स चानेकमे-
दः तन्निराकरणार्थं विपक्षादेवेत्यवधार्यते । अवधारणे चैतस्मिन् विप-
क्षैकदेशादृष्टिरेकोऽनुपपद्यते गौर्विधाणित्वात् स हि विपक्षादेव
विशेष इति नायमनेनावधारणेन निराक्रियत इति तन्निराक्रि-
यायै द्वितीयवधारणं विशेष एव च विपक्षात् त्वयं वि-
शेष एव विपक्षैकदेशादृष्टित्वात् सामान्यमपि । तदेवमाभ्या-
सवधारणाभ्यामन्वयव्यतिरेकी त्रिलक्षणो हेतुर्लभ्यत इति ।

सत्यमेकस्त्रिलक्षणो हेतुर्लभ्यते समानपक्षैकदेशादृष्टिश्च एक-
स्त्रिलक्षण एव निराक्रियत इति । कथमिति । आद्ये-
नावधारणेन विपक्षादेव यो विशेषः स हेतुरिति द्रुता यस्तुल्यै-
कदेशादृष्टिः स निवर्तितो भवति । न ह्ययं विपक्षादेव विशेषः किन्तु

(१) विपक्षादवधारणमिति ३ पु० पा० ।

शपक्षकदेशादपीति । विपक्षकदेशवृत्तिप्रतिपत्तात् समानपक्षाद्यो
 विशेष एव न हेतुरित्युक्तम्भवति यथाऽऽत्रोऽयं विपाणित्वात् न
 पुनरयं प्रयत्नान्तरीयकत्वादिर्विशेष एव न भवति अपि
 पक्षकदेशवृत्तित्वात्सामान्यमपीति । यद्यत्र विपक्षादेव यो-
 विशेषः स हेतुरित्येतद्वधारणं चाश्रितं भवति । न चायं
 प्रयत्नान्तरीयकत्वादिर्विशेष एव विशेषः किन्तु तत्तुल्यैकदे-
 शादपि । अथाश्रूयमाणेनार्थे(१)नावधारणे ऽर्थवती । एवञ्च सति
 तुल्यैकदेशवृत्तित्वत् मार्ध्यकदेशात्तेरपि हेतुत्वममङ्गः येनैव सा-
 मर्थ्येन तत्तुल्यैकदेशवृत्तित्वात्तेनैव सामर्थ्येनानुमेयैकदेश-
 वृत्तिरपि हेतुः प्राप्तः । यथाऽनित्याः परमाण्वो गन्धवच्चादिति ।
 ते एतेऽवधारणे यदि तावत्प्रयाश्रुते भवतस्तत्र इष्टः प्रयत्नान्तरी-
 यकत्वादिर्न हेतुः । अयान्वया श्रूयते अन्वया प्रकल्प्यते अभि-
 प्रेतार्थमिद्वयं तथाप्यभिप्रेतमाप्तिवदानिष्टोऽपि गन्धवच्चादिर्ल-
 भ्यते इति उभयं च लक्षणदोषः अभिप्रेतहानिरानिष्टममङ्गश्च ।
 नैव दोषः वृत्तौ विशेषितत्वात्-अनिष्टस्य गन्धवच्चादेः माप्तिरि-
 त्यदोषः पस्माद्वृत्तात्वात् । यो धर्मः पक्षस्येति अनेन
 चाश्रुपन्वादिः पक्षामम्भवी निराक्रियते पक्षकदेशवृत्तिस्तु कथम ?
 न क्षमो पक्षधर्मो न भवति तथा विपक्षकदेशवृत्तिर्न विपक्षस्य न
 धर्म इति तस्मादन्वया निराकारणे यत्रः कर्तव्य इति । न कर्त-
 व्योऽवधारणाद्विदोषः-अवधारणादेकदेशवृत्तिर्निराक्रियते । किं
 पुनरवधारणे किं धर्म एव पक्षस्य तत्र पक्षस्यैव धर्म इति । अस्तु
 तावद्धर्म एव पक्षस्येति । किं पुनरन्वयावधारणस्य सामर्थ्यं ? किं-
 मनेन मम्भवो ज्ञाप्यते, उतामम्भवो व्यावर्त्यते, उभयथापि ना-
 वधारणस्य सामर्थ्यापत्तिरिति मम्भवात्प्रैरमम्भवनिर्दिष्टावधारण-

मन्तरेणाप्यवगतेः । न चैकदेशदृष्टिर्निराक्रियत इति, व्यर्थमवधारणम् । अथ पुनर्व्याप्तिरवधारणस्यार्थः धर्म एव पक्षस्येति न पुनरधर्मोऽपि यः पुनः पक्षैकदेशदृष्टिरसावधर्मोऽपि । मत्प्रमनेनैकदेशदृष्टिर्निराक्रियत इति । एतस्मिन्नप्येकं सम्बन्धितत इदमन्यत् प्रच्यवते । भवत्वेकदेशदृष्टेर्निराकरणं सपक्षे सिद्धे एतदपदं किमर्थमारभ्यत इति । कथं पुनरिदमनारभ्यं यस्माद् व्याप्त्यर्थेनावधारणेन चरितार्थत्वात् । धर्म एव पक्षस्येति पक्षो नियतो, धर्मोऽनियतः तस्यानियतस्य व्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यां तत्तुल्यविपक्षगतिः तत्र विपक्षे नास्तीति प्रसक्तस्य प्रातिपेथो भवतु, सपक्षे सिद्ध इत्येतत्पदं माभूत् । अथ पुनरिदमवधारण(१)मन्यथा क्रियते पक्षस्यैवेति । एवमप्यनन्तरे द्वे अपि पदे सपक्षे सिद्धो विपक्षे नास्तीति च वाधिते भवतः । कथं ? सपक्षे सिद्ध इत्येतदवधारणार्थवाधितम् पक्षस्यैव धर्मः सपक्षे सिद्ध इति । न हि लोक एवं प्रकाराणि वाक्यानि प्रवर्तन्ते देवदत्तमेव भोजय यज्ञदत्तं च । उत्तरं तु पदं विपक्षे नास्तीति गम्यमानत्वादकार्यं । केन गम्यमानत्वादिति । अवधारणेन पक्षस्यैव धर्मः सामान्यस्येति गम्यत एव इति विपक्षे नास्तीत्येतन्न कर्तव्यमिति । न च पक्षैकदेशदृष्टिर्निराक्रियत इति यदर्थमवधारणं स एवार्थो हीयत इति । अथ पुनः सपक्षे सिद्ध इत्येतदपि पदमवधारणार्थमेवारभ्यते सपक्ष एव सिद्धः सिद्ध एव सपक्ष इति । किं पुनरस्मिन् पदेऽवधारणेन लभ्यते यदि सम्भवः सोऽनवधारितोऽपि गम्यते सपक्षे सिद्धः । अथ व्याप्तिः तज्जातीयस्यैकदेशदृष्टिरहेतुरिति प्राप्तम् । अथ सपक्ष एव सिद्ध इति तथापि पूर्वोत्तरे पदे व्याहृते भवतः पक्षस्य धर्मो विपक्षे नास्तीति अवधारणार्थवाधितत्वात् पूर्वमनारभ्यं गम्यमानत्वाद्दुत्तरमपि । अथ

तत्राव्यापकोऽनिष्टो हेतुः प्राप्तः । न प्राप्तः पक्षधर्म एवे-
 त्यभिधानात् यः पक्षस्य धर्म एव स हेतुः प्राप्तः न त्वयं
 पक्षधर्म एव एकदेशात्तत्त्वाद्दिति । नावधारणस्यान्यार्थत्वात्—
 अन्यार्थमवधारणं भवन्तः कल्पयन्ति । किमर्थं ? हेतुहेत्वाभास-
 नियमज्ञापनार्थम् । तदवधारणमन्यार्थं सत् कथमव्यापकं नि-
 वर्तयिष्यति । अथोभयकारि भवत्यव्यापकनिवृत्त्यर्थं हेतुहेत्वाभा-
 सनियमज्ञापनार्थं च तथापि सन्सजातीये द्वेषा चेत्यकरणी-
 यम् । कथम्, व्याप्त्यर्थेनावधारणेन पक्षोऽपि नियतो धर्मश्च
 नियत इति । अनियतस्य व्याप्त्यव्याप्तिभ्यां धर्मस्य द्वौ
 राशी शिष्यमाणौ सजातीयस्तदत्ययश्च तत्रातिमसत्त्वेरसत्तद-
 त्यय इति युक्तम् । सन् सजातीय इति किमर्थम् । यदि सम्भवार्थं
 तन्न । अनियमात्—व्याप्त्यव्याप्त्योः सम्भवो गम्यत इति
 किमनेन सन् सजातीय इति । द्वेषा चेति सर्वथा न व-
 क्तव्यम् । इदं तावत् गम्यमानत्वात् सन् सजातीय इति
 न कर्तव्यम् । सच्छब्देन व्याप्त्यव्याप्त्योः सामान्येनावि-
 धानात् द्वेषा चेति प्रसक्तवानयम् । अथ मन्येत सन्
 सजातीय इत्यवधारणार्थमारभ्यत इति ? अवधारणाऽर्थो युक्त
 आरम्भः अवधारणं न युक्तम् । कथमिति ? यदि ताव-
 देवमवधार्यते सन्नेव सजातीय इति ? प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिस्तेन
 हेतुः यस्मात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिः सन्नसन्नापि द्वेषा
 चेति एतदवधारणार्थवाधितम् । न हि भवति ब्राह्मणमेव
 भोजय क्षत्रियं चेति । अथ सजातीय एव सन्नित्यवधार्यते
 तथापि पूर्वोत्तरे वाधिने भवतः । कथम् । एकमवधारणार्थ-
 वाधिने एकं गम्यमानत्वात् । अथ पुनर्द्वेषा चेत्यवधा-
 नार्थम् ? अत्रापि किमवधार्यते किं सजातीय एव द्विष्टः

द्विधैव सजातीय इति । यदि तावत् सजातीय एव द्विधा नान्यत्र पक्षे(१) तदत्यये तद्द्विधैत्युक्तं भवति । यद्येवं सन् सजातीय इति न कर्तव्यम्—भाष्यार्थेनावधारणेनाऽऽद्यपदे सजातीये सम्भवस्योक्तत्वात् । द्विधा चेत्यन्यपदं द्विधा निवृत्तिपरत्वात् द्विधा चैत्यभिधानात् सम्भवो गम्यत इति सन् सजातीय इति सर्वथा न चक्तव्यम् । सजातीय एव द्विधा चेत्यनेनैवान्वधारणेन पक्षद्वितिलभ्यते इति धर्म एव पक्षस्येति व्याप्यर्थमवधारणमयुक्तम् । अयमाभूत् सर्वपदावधारणव्याघात इति नावधारणं तथापि मध्यमे द्वे पदे अपि न कर्तव्ये । सोऽयं बृहस्पेशाक्षितारकाविर्गमन्याय इति । अथ पुनर्द्विधैव सजातीय इति । तथापि कृतकत्वादिर्न हेतुः न ह्यसौ सजातीये द्विधैव । त्रिलक्षणं च हेतुं द्रुवाणेन स्वसिद्धान्तोपात्तयोर्द्विपदयुक्तयोरहेतुत्वमिति प्राप्तम् । व्यतिरेकी च न हेतुरिति प्राप्तम् । नैव हेतुरिति चेत् कुतस्तस्य हेतुत्वे यत्न इत्यनुत्तरम् । अथ पुनरवधारणाने न क्रियन्ते तथापि पक्षैकदेशात्तत्तिरनैकान्तिकश्चानुपक्त इति ।

एतेन प्राणधर्मस्तदंशेन व्याप्तोहेतुरिति प्रत्युक्तम् । अनेनाव्यापकादिलभ्यत इति उक्तोत्तरमेतदपीति । असंस्तदत्यय इत्येतदापि विपक्षे नास्तीत्यनेन समानमिति ।

तादृगविनाभाविधर्मोपदर्शनं हेतुरित्यपरे—तादृशा विना न भवतीत्यनेन किल द्रूपं लभ्यते विपक्षासत्त्वं तादृशासत्त्वं च उपदर्शनग्रहणेन किल पक्षे सत्त्वं लभ्यत इत्येवं त्रिलक्षणमविभावितात्मा पक्षो लभ्यत इति । यत्तान्तादृगविनाभाविग्रहणाद्विपक्षेऽपत्त्वं तादृकसत्त्वं च लभ्यत इति तत् न युक्तम् ।

तादशाविना न भवतीति एतस्याद्वैतक्षेपसत्तन् सम्भवे ताद-
 तु सम्भव इत्येतदेव कुतः न ह्यप निषयो यो विषये ज्ञान
 सोऽवश्य तज्जातीयोऽस्तीति । एव च श्रावणताद्यपि हेतु
 मात्, श्रावणत्वाद्यपि तादशाविना न भवतीति । यत्र तु ता-
 दशादृशवैनाभावाग्रहणे तत्तज्जातीयं सम्भव' स पुन एव
 सम्भवतीत्येतत् कुतः । ननुपदर्शनग्रहणादेतच्छ्रुते न तच्छ्रुत्ये
 उपदर्शनग्रहणस्यागि शानार्थत्वात् उपदर्शनग्रहणमभिधानार्थम् ।
 उपदर्शनेऽन्तेति न पुनरस्येतत् सामर्थ्यमस्ति पक्षेऽप्यत्र
 चेति । क्व पुनरस्यत्र स्वागत सम्भव' क्व चास्य सम्भव
 तज्जातीयि । तस्मादेतदुक्तम्भवाति तज्जातीयपाविनाभावित त
 ज्जातीय एवामिधानहेतुरिति । एव च ते चाश्रुपत्र हतुर्म
 यति । न हि चाश्रुपत्रवपनित्वेन विनाभावि । उपेत्य वा भवतु
 तादशाविनाभावितो धर्मस्य पक्ष उपदर्शनाभात् । तथापि
 पक्षैकदेशार्थे केन निराकरोपि । उपदर्शनग्रहणेनेति चेत् । न ।
 तस्य सम्भवमानज्ञापनार्थत्वात् । अथ मन्वेत उपदर्शनग्रहणेन
 व्याप्तिर्भवति इति न युक्तम् उपदर्शनग्रहणस्य सम्भवमानज्ञा-
 पनार्थत्वात् उपदर्शनग्रहणेन साम्यमात्रं ज्ञाप्यते पक्षे स
 पुनर्यापक इति न युक्तम् । अथात्रापि केनचिन्मागेऽवप-
 रणानि विधेरत् तान्यव्यापकहेतुनिरावरणेनऽसमर्थानीति
 पूर्वम् मपन्न । यच्चिदमुदाहरणमनन्मिन्न मयत्नानन्तरीयक
 त्वादिरानिहतस्वभावेभूय इति । तत्र धूमस्तावन्नैरपतिपादक
 इत्युक्तम् । मयत्नानन्तरीयकत्वरूप्यहेतुः कुतः मयत्नानन्त-
 रीयकत्वस्य पक्षादितिवात् न हि मयत्नानन्तरीयकत्वं शब्द-
 धर्मः न हि वक्षिच्छब्दः मयत्नानन्तरीयकोऽस्ति समोपावे
 मानयोनिवाच्छब्दस्य । अथ पारम्पर्येण मयत्न शब्द-

कारणम् पारस्पर्येण सर्वेऽर्थाः शब्दकारणमिति विशेषणमयुक्तं
 प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति अनित्यः शब्दो यतस्तदुत्पत्तेरिति
 वक्तव्यम् । यद्येदं प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दस्यानित्यत्वे कारणं
 भावाभिधानेनोच्यते किं पुनस्तत् किं जन्म उतोपलब्धि-
 रिति । यदि तावज्जन्म तन्नैव समर्थमिति प्रयत्नानन्तरी-
 यकत्वग्रहणं व्यर्थम् । न हि भवत्यनित्यः शब्दो देवदत्त-
 कृतकत्वादिति । अत एव वक्तव्यं जन्मवच्चादिति । यदि
 चेदं जन्म व्यभिचारि भवेत् ततः प्रयत्नानन्तरीयकत्वग्रहण-
 मर्थवत् । किं कारणम् ? व्यभिचारिणि विशेषणान्यथैवन्ति भवन्ति ।
 अधोपलब्धिः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यनेन भावाभिधानेनोच्यते
 एवमप्युपलब्धेरेव सामर्थ्यमस्तीति व्यर्थं विशेषणम् । न ह्युप-
 लब्धमानं द्वेषा भवति नित्यमनित्यं प्रयत्नानन्तरीयकमन्यथा
 चेति । अथ ब्रूये प्रयत्नानन्तरमुपलब्धमानं यदत्वं नित्यमिति
 स्वयैवैतद्व्याभेचारितमिति शब्दानित्यत्वानुमितौ प्रयत्नान-
 न्तरीयकत्वं न हेतुः अव्यापकं च प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दरा-
 शोः पक्षीकृतत्वात् । अथ शब्दविशेषं पक्षीकृत्योच्यते तत्रा-
 प्याद्य एव प्रयत्नानन्तरीयकत्वं सम्भवति न द्वितीयादिष्विति
 अव्यापकत्वमनिवृत्तम् । अथ यः प्रयत्नानन्तरीयकः सो-
 ऽनित्य इति तथाप्यन्यो हेतुर्वक्तव्यः । हेतोः पक्षविशेष-
 णत्वेनोपात्तत्वात् । यदप्युक्तमप्रयत्नानन्तरीयकस्य त्रयी गतिरिति
 किञ्चिन्नित्यमाकाशाद्येकेषां किञ्चिदनित्यं विद्युदादि किञ्चिदस-
 देवाकाशकुंसुमादि । इदं महानैपायिकत्वं महावादित्वं च य-
 चावदसदप्रयत्नानन्तरीयकं च किञ्चिद्येति चित्रम् । नित्यं तु
 किञ्चिद्भवति न पुनरप्रयत्नानन्तरीयकत्वम् । न ह्याकाशं न प्रय-
 त्नानन्तरीयकमिति शक्यं वक्तुम् अप्रयत्नानन्तरीयकस्य जन्म-

विशेषतत्त्वात् न चाकाशस्य जन्मास्ति तस्मान्न भवन्ना-
नन्तरीयकं नाप्यप्रधानानन्तरीयकमाकाशमिति । एतेनाभाषो
व्याख्यातः—अभावेऽप्येवमेवेति । तदेवमेतानि न हेतुलक्षणानि
• सम्भवन्तीदमेवार्थे हेतुलक्षणं न्यायमिति ॥

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥३६॥

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति सू-
त्रम् । अस्योदाहरणोपलक्षणमर्थः । साध्यस्य साधर्म्यं सा-
ध्येन समानधर्मता । अत्रापि साध्येनैव साधर्म्यं न पुनरसा-
ध्येनापि साधर्म्यमेव साध्येन न पुनर्वैधर्म्यमपि यस्मात् साध्य-
साधर्म्यात् तद्धर्मभावी भवति । किं कुत्रश्चित् साध्यसा-
माधर्म्यात् तद्धर्मभावी न भवति ? न भवत्यपि यथा अमृ-
त्तत्वादेः कर्मणः तस्मात् साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मो भवति स
भवति तद्धर्मभावी सोऽयं दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्म-
भावित्वेन विशेषणेन युज्यमान उदाहरणं भवति उदाहियते-
ऽनेन धर्मयोः साध्यसाधनभावः इत्युदाहरणम् । ननु च क-
रणकारकपरिग्रहाद्वचनमुदाहरणं दृष्टान्तश्चार्थो न चानयोः
समानाधिकरण्यं युज्यते न हि विषाणादिमदित्यभिधानं गवा
समानाधिकरण भवति । नैव दोषः वचनविशेषणत्वेन दृष्टान्त-
स्योपादानात् स्रनन्त्रो दृष्टान्त उदाहरणम् । किन्तु साध्य-
साधर्म्यात् तद्धर्मभावित्वे मति अभिधीयमान इति । तद्धर्म-
भावी तस्य धर्मः तद्धर्मः तस्येति साध्यस्य । साध्यञ्च
द्वेषा भवति धर्मो धर्मो च । एकदा धर्मो विशेषणत्वेनान्यदा
धर्मो विशेषणत्वेनेति तस्येति धर्मिग्रहणं युक्तम् । न पृथक्
धर्मस्य ग्रहणात् यस्माद्धर्मिणो धर्मा उत्पत्तिधर्मकन्वादिपः न
धर्मस्य, धर्मो च साध्यमुदाहरणसाधर्म्यादिति व्याख्यातः नहि धर्म-

स्पोदाहरणेन किञ्चित्साध्यर्षं किन्तु धर्मिणः साध्यसाध्यर्ष्यचोदाहरणस्य धर्म्यश एव साध्ये चोपसंहारो धर्मिण्येव तस्माद्धर्मी साध्य इति तस्य धर्मिणः साध्यस्य चो धर्मः साध्यः स यस्मिन् दृष्टान्ते भवति विद्यते स दृष्टान्त उदाहरणम् । उदाहरणं स्थाल्यादिद्रव्यमिति तदुत्पात्तिधर्मकं चानिसं दृष्टमिति ॥

साद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

साद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् । साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति । उदाहरणमतीतहेतौ द्रष्टव्यमिति ।

अन्ये तु साध्यनाधर्म्यात् तद्धर्मभाविस्त्वं दृष्टान्तस्येति सूत्रं पठन्ति । तेषां स्वयमभिप्रायः दृष्टान्तोदाहरणयोर्माभूद्देवयमिति । किं पुनस्तद्धर्मभाविस्त्वं साध्यसाधनाभ्यां योगः साध्यसाधनयोगे च तद्धर्मभावी भवति अतो भाषाभिधानेन साध्यसाधनाभ्यां योगोऽभिधीयत इति । एतच्च सूत्रमपरे दूषयन्ति । अस्माकन्तु नायं सूत्रपाठः तस्मान्नायं दोष इति । एतस्मिन्नपि पाठे किल भाविग्रहणमनर्थकम् । कस्मात् ? सर्वावयवानां साध्यधर्मभाविस्त्वात् । यस्मात् किल सर्वावयवाः साध्यधर्मभावितो भवन्ति भावयन्ति गमयन्तीति नायं सूत्रार्थ इति ।

अन्ये तु तद्धर्मभावीत्येतत्पदमन्यथा निराकुर्वन्ति तद्धर्मभावी भवन्तुष्णभोजिन्यायेन(१) वा भवेत् दण्डिन्यायेन वा भवेत् । तथादि तावदुष्णभोजिन्यायेन उष्णं भोक्तुं शीलपस्येत्पुष्णभोजी तद्धर्म वा भावयितुं शीलपस्येति तद्धर्मभावी । अप्रापि भावयितुं गमयितुं यावदुक्तं

स्यादिति नायं सूत्रार्थ इति न किञ्चिदेतत् । दण्ड-
न्यायस्तु दण्डो यस्यास्तीति स दण्डी तद्धर्मभावी । यस्या-
स्ति स भवति तद्धर्मभावी । अत्र भाविग्रहणपर्यन्तं त-
द्धर्मभावीति । कथमिति ? तद्धर्मश्चासौ भावश्चेति तद्धर्मभावः स
यस्यास्ति स भवति तद्धर्मभावी । एवं सति विशेष्यविशे-
षणभावानुपपत्तेः तद्धर्मभावीति युक्तम् । न हि तद्धर्मश्च स्या-
दभावश्च स्याद्यतो विशेषणविशेष्यभावः समर्थितः स्या-
दिति । अतस्तद्धर्मीति किल वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
तद्धर्माणामुभयथाभावात्—उभयथा भवन्ति धर्मा विधीयमानाः
मतिपिध्यमानाश्च । तत्रान्वयिनि विधीयमानधर्मवान् दृष्टा-
न्तउदाहरणम् यथा स्याल्यामुत्पत्तिधर्मकत्वमनिखत्वं च विद्यमानौ
धर्मोविनि । तस्मात्तद्धर्मश्चासौ भावश्चेति युक्तं सामानाधिक-
रण्यम् । यत्र पुनरेतत्तद्धर्मीति वक्तव्यम् एतदपि न परिज्ञा-
तम् । न हि बहुव्रीहौ पुनर्मस्वर्योयो लभ्यत इति । अ-
थावश्यं वयं शिक्षायतठ्याः । तत एव च तद्धर्मेति वक्तव्य-
मिति । सन्ति चैवं वादिनो येषां कृतकत्वानित्यत्वेऽभाव
इति । तन्निराकरणार्थं चेद् वक्तव्यं तद्धर्मश्चासौ भावश्चेति ।

तदेतस्मिन्नायवत्रये एवं लक्षणनोपपादिते तेषां त्रयो
दुर्विहिता इति । अनेन वाक्येन महानैयायिकत्वमात्मनः
स्यापिनं भवति ।

तथा सिद्धो दृष्टान्त इत्यन्ये । कः पुनरस्यार्थः यथा
माध्यः साधयितुमिष्टप्रयायमसिद्धोऽनित्यत्वेन यथा च स
एव माध्योविशिष्टः प्रत्ययभेदभेदित्त्वेन तथा यः सिद्धः स
दृष्टान्तः माध्यमाघनवानिति । अत्र विस्फूर्जतापि स्वसिद्धान्तपन्थ-
जना कृत्कत्वानित्यन्वयोः न शक्यः मन्वन्थो दक्षीणतुं कृ-

तत्त्वानित्यत्वयोः कालभेदाद्दस्तुव्यवधानाच्च । अन्यदा कृतक-
त्वमन्यदा चानित्यत्वमिति । यदा च वस्तु न तदा भाक्म-
ध्वंसाभावो स्त इति । एतेन तयोः सम्बन्धिनिर्देशनं दृष्टान्त
इति प्रत्युक्तम् ।

“साध्येनानुगमो हेतोः साध्याभावे च नास्ति तेति” च ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा सा-
ध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्यो-
पनयः । एवं चार्थं कृतक इति । यथा तथेति प्रतिवे-
म्यनार्थम् । किं पुनरत्र प्रति विम्बनम् ? दृष्टान्तगतस्य धर्मस्या-
व्यभिचारित्वे सिद्धे तेन साध्यगतस्य तुल्यधर्मता एवं चार्थं
कृतक इति । साध्ये वा सम्भव उपनयार्थः । ननु च कृतकत्वा-
दिसनेन सम्भव उक्तः ? नोक्तः साध्यसाधनभावनिर्देशात्—साध्य-
साधनभावमात्रनिर्देशः कृतः कृतकत्वाद्दिसः शब्दो भवति ।
तत्र पुनः शब्दे कृतकत्वमस्ति नास्तीत्युपनयेन सम्भवो
गम्यते अस्ति च शब्दे कृतकत्वमिति । स यदा साध्यर्मेणोदाह-
रणं तदा तथेति, यदा वैधर्म्येण तदा न तथेति ॥

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥३९॥

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् । प्रतिज्ञायाः
पुनर्वचनमिति । प्रतिज्ञाविषयस्वार्थस्याशेषममाणोपवर्षा सा-
ध्यविपरीतमसद्प्रतिषेधार्थं यत् पुनरभिधानं तत्र निगमनमिति ।
एतस्मिन् सूत्रार्थे परस्यावकाशो नास्तीति । अभ्युपेत्य तदोप-
निताधिकीर्षया वाच्यमुपसिद्धये—

“उपनयनिगमने नावपवान्तरे अपाविशेषात्” । इति

इदं तावद्द्वारणं यथाश्रुति न केनचिदर्थेन सम्बध्य-

ते । अथ हेतूपनयावेकत्वेन पक्षीकृत्यार्याविशेषादिति हेतुः ? स विपक्षवृत्तित्वाद्विपर्ययहेतुरर्याविशेषपर्यैकत्वे ऽदर्शनादिति नानात्वे च दर्शनादिति । यथा वहूनां घटानामेकोऽर्थोजलाहरणादिर्न पैकत्वमिति । अथैकप्रयोजनकत्वेन पक्षीकृत्य ग्रूयादेकत्वमेकप्रयोजनत्वमिति ? तथापि हेतुर्नास्ति प्रतिज्ञार्थेनासिद्धत्वात् हेतूपनयस्योपनयत्वमिति प्रतिज्ञार्थः । अर्याविशेषादिति हेत्वर्थोऽपि स एव । अन्यश्च हेत्वर्थः अन्यश्चोपनयार्थ इत्यासिद्धोऽप्ययं हेतुस्तद्वर्णितम् ।

“पक्षधर्मत्वसम्बन्धसाध्योक्तैरन्यवर्जनम्” ।

इत्येतदनेनैव प्रत्युक्तम् । यदापि ‘यथा तथेत्युपसंहारे कृते तथेत्यनेन शब्देन सर्वमामान्यं वा कृतकत्वसामान्यं वाऽभिधीयते कृतकत्वविशेषो वा, सर्वसामान्यं तावन्न युक्तम् तथेतिव्यपदेशाशङ्क्यत्वादिति । कृतकत्वविशेषोऽपि न युक्तः अन्यथा शब्दस्य कृतकत्वात् । परिशेषात् कृतकत्वसामान्यं तच्च हेतुनैवोक्तमिति’ । तदप्युक्तम् । उपनयस्योपनयत्वत्—उपनयार्थ उपनय इति, तद्योपमानं न सर्वथा माध्यसाधनभावमाश्रित्य मवर्तत इति यत्किञ्चिदेतत् । कृतकत्वसामान्यं तु शब्दमन्निघावभिधीयत इति चिन्मिदम् । कृतकत्वं खलु शब्दसन्निघावभिधीयत इति शब्देन च विशिष्यमाणं कथं सामान्यं भाविष्याति । तस्मात् सामान्यविशेषचान् हेतुरिति गतार्थन्वात्प्रोपनय इत्यनेन प्रत्युक्तम् । यदप्युक्तं यथा तथेत्युपमानमेतत्, उपमानं चोपनयो न दृष्टान्त इति एतेन निगमनं प्रत्युक्तम् । ते एते बीतावीतवाक्ये स्वतन्त्रे पञ्चावपवे न पुनरेकमन्वयव्यतिरेकि चेति ॥

अविज्ञातसपये ऽर्थं कारणोपपत्तितस्तत्रयज्ञानार्थमू-
हस्तर्कः ॥ ४० ॥

अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति सूत्रम् । अस्वार्थः पूर्ववत् । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे इति । यथा सोऽर्थो भवति सोऽस्य तथाभावस्तत्त्वम् । एतास्मिन्नाविज्ञाते सामान्यतो ज्ञाने (१) । कुतः पुनरेतन् सामान्यतोऽवगतमिति ? अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे इत्यभिज्ञानात्—यस्मादयमाहाविज्ञाततत्त्व इति, तेन ज्ञापयति सामान्यमवगतमिति । यदि पुनः सामान्यमापि नाधिगतं स्यान्न श्रूयादविज्ञाततत्त्व इति, अविज्ञात इत्येवं श्रूयादिति ।

अविज्ञाततत्त्व इति समासोऽयं न चार्थो गम्यते किमविज्ञातं तत्त्वं येन ज्ञातविज्ञातं तत्त्वं यस्येति । कश्चात्र विशेषः ? यथाविज्ञातं तत्त्वं येन सोऽयमविज्ञाततत्त्वः परिच्छेत्ता तास्मिन्नाविज्ञाततत्त्वे परिच्छेत्तारि तदवगतमार्थमूहस्तर्क इति प्राप्नोति । अथाविज्ञातं तत्त्वं यस्य तदविज्ञाततत्त्वं तास्मिन्नाविज्ञाततत्त्व इति ? पट्टीविग्रहेण युक्तमेतत् । विशेषहेत्वभावान्नार्थाधिगमः नात्र विशेषहेतुरिति किमयं तृतीयाविग्रहेण समास एव पट्टीविग्रहेणोति । युक्तम् अर्थग्रहणमागर्थ्यात्—यस्मादविज्ञाततत्त्वेऽर्थे इति, अर्थश्चार्थमाणत्वात् कर्म, तेन ज्ञापयति पट्टीमसोऽयं न तृतीयाविग्रह इति । अर्थग्रहणमन्तरेणापि सामान्यतोऽवगतेराविज्ञातं तत्त्वं यस्येत्यनुक्तेऽप्यर्थे गम्यत एवैतदर्थ इति । एवमपि समासे सन्देहादयस्यम् । माभूत् समासो चाक्यमेवास्तु अविज्ञातं तत्त्वमस्येति । भक्त्येवाभीष्टार्थप्राप्तिः लाघवार्थं तु समासकरणम् । अनुक्तेऽप्यर्थे सामर्थ्याद् गम्यते अविज्ञातं तत्त्वमस्येति । अत्रोक्तं सन्देह एव स्यादिति समस्तानभिधानमसङ्गाद्य । यदि न सामर्थ्यमाश्रित्यार्थग्रहणं प्रतिषिध्यते तदैवं युक्तमूहस्तर्क इति, सामर्थ्यनः शेषं गम्यत इति, तस्मादर्थ-

ग्रहणं ज्ञाननिराकरणार्थमिति ।

अविज्ञाततत्त्व इति न वक्तव्यं गम्यमानत्वात् कारणापपात्ततत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इत्युक्ते गम्यते एतत् अविज्ञातं तत्त्वमस्येति । अत्र तावदुक्त समस्तानभिधानमसद्भादिति । माभूत् समस्ताभिधान किं नो बाध्यते । न । बुद्धिधर्मनिराकरणार्थत्वात्—उभयथा स्वल्पमूहं भवति विज्ञाततत्त्वेऽविज्ञाततत्त्वे च, तत्र तावद्विज्ञाततत्त्व उहः शुश्रूषाश्रवण कारणविज्ञानोद्घापोहतत्त्वाभिनिवेशा बुद्धिधर्मा इत तत्त्वमवधृत्वं विजानाति विज्ञातमूहन इति किमुक्तम्भवति । योऽभावर्थः पूर्वमनेन विज्ञातस्तमेवोदत इति पूर्वानुभूतपरिच्छेदक ऊह इत्युच्यते न त्वय तर्कः । यः पुनरविज्ञाततत्त्वेऽर्थे ऊहः स तर्कः ।

पट्ट्याभिधानमाधिकरणार्था(१)सम्भवादविज्ञाततत्त्वस्यार्थस्येति वक्तव्यम् अविज्ञाततत्त्वोऽर्थो ज्ञायमानः कर्म भवति कर्मणि च पट्टयेव ज्यामसी यथा घटस्य विज्ञानमिति । न । विभक्तिव्यत्ययान् । पट्टीस्थान एवैषा मत्तमी द्रष्टव्या यथाऽन्यत्र “इषावयुगपत् संपोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतवः”(२) ।

इति व्यत्ययः । कस्मात् ? यदि व्यत्ययेन कश्चिदर्थो लभ्यते युक्तो व्यत्ययः यथा तस्मिन्नेव “इषावयुगपत् संपोगविशेषाः” इति अधिकरणार्थ इयोरपि येऽवयवास्तेषामपि संपोगविशेषास्तेऽपि कर्मान्यत्वे हेतव इति । न पुनारह व्यत्ययेन फल पश्यामः तस्मादयुक्तो विभक्तिव्यत्यय इति । न युक्तः । सामान्वाधितस्य विशेषज्ञापनार्थ—यस्यैव सामान्यमधिगतं तद्वर्तिनो विशेषा अप्यवगन्तव्या

(१) पट्ट्याभिधानमाधिकरणार्था—पा० २ पु० ।

(२) पश्यामिन्मूलम् ।

इति । ते च विशेषाः संयोगिनः समवायिनश्च भवन्तीति ।

कारणोपपत्तितः प्रमाणोपपत्तितः । उपपत्तिः सम्भवः—सम्भवत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमिति—भवेदयमर्थ इति । उदाहरणं योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानाति तं तत्त्वतो जानीयेति किमुत्पत्तिधर्मकोऽथानुत्पत्तिधर्म इति । एकतरमनुजानातीति भाष्यम् । अनुत्पत्तिधर्मकेनानेन भवितव्यमिति य ऊहः स तर्क इति । नन्वेतत् तत्त्वज्ञानमेव, किमुच्यते तत्त्वज्ञानार्थमिति । नेदं तत्त्वज्ञानमनवधारणात् न ह्ययमवधारयसेवमेवेति । किं त्वनुत्पत्तिधर्मकेन ज्ञात्रा भवितव्यमिति प्रमाणाविषयमनुजानाति । कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थं भवति ? प्रमाणविषयविशेषचनात् । प्रमाणाविषयमेव विविनक्ति अपमर्थो युक्त इति । प्रमाणानि पुनः प्रवर्तमानानि तर्काविवेकमर्थं तथाभूतमवगमयन्तीति ।

ऊहः संशयनिर्णयाभ्यां न भिद्यत इति केचिद् । अयं किञ्चोहः संशयो वा स्वान्निर्णयोवा ? यदि संशयस्तदा तेन सद्व्युद्गीतत्वात् पृथक् न पठितव्यः । अथ निर्णयस्तदा तेन सद्व्युद्गीत इति । अपरे त्वनुमानं तर्क इत्याहुः । हेतुस्तर्को न्यायोऽन्वीक्षा इत्यनुमानमाख्यायत इति । अपरे त्वनुमानमेव तर्कं युक्त्यपेक्षं वर्णयन्ति ।

यत्तावन्निर्णयसंशयाभ्यां नोहो भिद्यत इति । तन्न । प्रत्ययस्वरूपानवबोधत्वात् । अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे भवतीति सामान्येनाक्षिप्तो भवान् । ससमविज्ञाततत्त्वे भवतीति, न पुनः प्रत्ययस्वरूपं व्यज्ञापि भवता । अनवधारणात्मकः प्रत्ययः संशयः किंस्विदिति । अवधारणात्मकः प्रत्यय एवमिदमिति निर्णयः । अपन्तु संशयात् निर्णयात् । मच्युतः कारणोपपत्ति-सामर्थात् । संशये कारणोपपत्तिरस्ति निर्णयं चाप्राप्तो

विशेषादर्शनाद्विशेषदर्शनाच्चिर्णयो भवति न चास्मिन् विशेषदर्शनमस्ति । एतेनानुमानं तर्क इत्येतदपि प्रत्युक्तम् । विशेषादर्शनादिति । किं पुनरस्य स्वरूपं ? भवेदित्येष प्रत्यय इत्येतस्य स्वरूपमिति । यैरप्यनुमानं युक्त्यपेक्षं तर्क इत्युच्यते तैरप्यनुमानात् तर्कभेदः स्वयं उक्तः । युक्तिः—प्रमाणोपपत्तिः प्रमाणोपपत्तिमपेक्षमाणो यः प्रत्ययः स तर्क इति केवलं सङ्गाभेदमात्रम् । अथ न प्रमाणोपपत्तिर्युक्तिः ? अनुमानं युक्त्यपेक्षामित्यपेक्षासामर्थ्यं वक्तव्यम् । स्वविषयाधिगमे चानुमानं किमपेक्षते । अथैतरप्रमाणापेक्षा युक्तिरित्युच्यते ? एवमप्यनुग्रहार्थो वक्तव्यः— कथं प्रत्यक्षागमाभ्यामनुमानमनुगृह्यत इति । अथानुमानस्य प्रत्यक्षागमैकविषयत्वं ? तत्रापि कः तर्कः ? त्रीण्येतानि प्रमाणविषयतया प्रतिसंहितानीति । भवेत्—अवधारण—प्रत्ययो भिन्ननिमित्तौ विशेषवत्त्वात् प्रत्यक्षानुमानमप्यप्यत् । अनुमानं तर्कः लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृत्यपेक्षत्वात् अनुमानवत् । न । तर्कस्वरूपानवबोधत्वात्—नैव लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृत्यपेक्षः तर्कः । कथमिति ? द्वयस्यानधिगतः । यत्र द्वयमधिगम्यते धर्मो साधनधर्मश्च तत्रानुमानं प्रवर्तते यत्र पुनर्द्धर्ममात्राधिगतिर्न लिङ्गाधिगतिरस्ति स तर्कविषय इति । तस्मात् लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृत्यपेक्षत्वमनुपपन्नम् (१) । अनुमानं धर्मिगतधर्मोपलब्धौ प्रवर्तते न पुनस्तर्कः, तर्कस्वरूपगतधर्मदर्शनेनापि प्रवर्तते यथा भवितव्यमत्र (२) पुरुषेणेति, यथाऽस्मिन् देशेऽऽरा वासन्त इति अश्ववाहनं न पुरुषधर्मः सोऽयमन्यगतधर्मोपपत्त्या स्थाणुवपरच्छेदमात्रमूह इति । सोऽयं तर्कः प्रमाणानि सन्त्य इति प्रमाणमहितो धादेऽपदिष्टः न पुनरयं प्रमाणमपरिच्छेदकत्वादिनि ॥

विमृष्य(१) पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थाविधारणं निर्णयः ॥४१॥

एतस्मिन् तर्कविषये “विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थाविधारणं निर्णय” इति सूत्रम् । मन्वन्धोऽर्थश्च पूर्ववादिति । विमृष्ये-
ति विमर्षं कृत्वा । पक्षप्रतिपक्षाभ्यां—पक्षशब्देन पक्षविषयं
साधनमुच्यते प्रतिपक्षशब्देन पक्षविषयस्य साधनस्योपालम्भः
ताभ्यां साधनोपालम्भाभ्यां यदर्थविधारणं स निर्णय इति ।

क पुनरयं नियमः ? किं तावन्निर्णये ? आहोस्तिवत् ? पक्षप्रति-
पक्षाभ्याम् ? अथ विमृष्यैवेति ? । यदि विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्या-
मेव निर्णय इति निर्णये नियमः ? इन्द्रियार्थसाम्बन्धिकर्पोत्पन्नं ज्ञानमि-
त्यस्य व्याघातः । एतेन विमृष्यैवेति मत्सुक्तम् । अथ पक्षप्रतिप-
क्षाभ्यां निर्णय एव ? उभयाश्रयो निर्णयः प्राप्नोति । तर्कविषये एव
नियमो नान्यत्र, योऽयं तर्कस्य विषय एतस्मिन् तर्कविषये नियमो
नान्यत्र,—योऽयं तर्कस्य विषय एतस्मिन् तर्कविषये विमृष्य पक्ष-
प्रतिपक्षाभ्यामेव निर्णयो भवति न पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव निर्णयो
विमृष्यैवेति सामान्यनिर्णयलक्षणमेतत् । कुतोऽयं नियमस्तर्कविषय
इति ? तर्कस्यानन्तरोद्देशात् तर्कविषय इति नियमः । अन्यथापि नि-
र्णयस्य भावाच्च निर्णय इति । अथ निर्णयस्य किं लक्षणम् ? अर्थप-
रिच्छेदोऽविधारणं निर्णय इति । सोऽयं निर्णयः प्रमाणाविषये भव-
न्नेकशः प्रमाणैः क्रियते संहरा च, तर्कविषये संहरान्यत्रैकश इति ।
वादे शास्त्रे च विमर्षवर्ष—वादे पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव, न शास्त्रे वादे
वा विमर्षोऽस्ति उभयोर्भिन्नतत्वात् शास्त्राभ्युपगमनपदार्थस्य नि-
श्चितत्वाच्च ।

पक्षप्रतिपक्षशब्देन साधनोपालम्भयोर्ग्रहणमित्युक्तं प्रमा-
णाभावात्—पक्षप्रतिपक्षशब्देन साधनोपालम्भायुच्येते इति किं

प्रमाणम् ? कस्मात् पुनर्यथाश्रुतं न भवति पक्षप्रतिपक्षयोः कर्मत्वात् न च कर्मार्थपरिच्छेदकं परिच्छेद्यत्वात्, तस्मात् पक्षप्रतिपक्षशब्देन परिच्छेदकयोः साधनोपालम्भयोग्रहणम् तयोरकर्मकत्वात् । तयोरेव कस्मान्न ग्रहणमेवं चोक्तम् विमृष्य साधनोपालम्भाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति । एवं सति विस्पष्टोऽर्थो भवति । न च लाघवकृतः कश्चिद्विशेष इति । नैकविषयज्ञापनार्थत्वात्—यद्विषयी साधनोपालम्भौ तद्विषयो निर्णयः । अन्यथा हि साधनोपालम्भाभ्यां निर्णय इत्युक्ते न ज्ञायते क्व पुनर्निर्णय इति । पक्षप्रतिपक्षशब्दाभ्यां च साधनोपालम्भयोग्रहणं तद्विषयस्य चेति । अर्थग्रहणं तर्हि न कर्तव्यम् गम्यमानत्वात् । केन ? विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेवावधारणमित्युक्ते गम्यते ऽर्थस्येति, तस्मादर्थग्रहणं न कर्तव्यम् । न, कर्तव्यं—श्रुतिमामर्थादन्यतरनिर्णयज्ञापनार्थगम्यमानार्थग्रहणं यत् करोति तेन ज्ञापयत्यन्यतरस्मिन् पक्षे निर्णय इति । पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणमित्युक्तम् ? कस्मात् ? आधिगतेः नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यां सहिनाभ्यामवधारणं, किं तर्ह्येकस्माद्योवतिष्ठत इति । उभाभ्यामेवेत्याह । कथमिति ? उभयनिवृत्तावनिवृत्तो हि विमर्षः उभयावस्थाने चानिवृत्त इति । यदा त्वेकोऽवनिष्ठत एको निवर्तत इति तदा निर्णय इति । अतः संहत्य पक्षप्रतिपक्षौ निर्णयहेतू इति । एतस्मिन् विषये कदा निर्णयो भवति किं प्रथमे उत द्वितीये उत तृतीये इति । सर्वत्र भवत्यर्थस्य तयामानात् अथवा तृतीय इति युक्तम् । कथमिति । एकस्मावत् साधनेन पक्षमवस्थापयति द्वितीयः साधनं दृष्ट्वा निवर्तते साधनाभ्यां वा बुद्ध्वा साधनदोषोद्भिभावविषया प्रवर्तते तस्मिन्निवर्त्य साधनं व्रूते । मयम

इदानीं निश्चिनं साधनमिति यादि मन्वते न भवते ।
अथ दूषणामामिति बुद्ध्यते तदुद्भावनाय भवते । तन्निवृत्तौ
द्वितीयपक्षसाधनमपि निवर्तते । किं कारणम् ? प्रथमपक्षसाध-
नस्य निर्दोषत्वात्, निर्दोषे च प्रथमपक्षसाधने न द्वितीयस्या-
वकाश इति निवर्तते द्वितीयः पक्ष इति योऽत्रावतिष्ठते त-
स्मिन्निर्णयः । सोऽयं निर्णयः सम्भवामम्भवाभ्यां पक्षप्रतिपक्षयोः
सहस्य क्रियते ।

• निर्णयोऽनुमानमेवेति केचिद्— केचिद्वर्णयन्ति निर्णयो-
ऽनुमानमेव न पदार्थान्तरमिति । न । लिङ्गलिङ्गित-
म्बन्धस्मृत्यपेक्षत्वादानुमानस्य, निर्णये च तदुक्तः प्रमाण-
फलत्वात्, प्रमाणमनुमानं, प्रमाणफलं तु निर्णयः । निर्णयः
स्वविषय एव, अनुमानं तु स्वविषये ऽन्यत्र च । यथा धूमदर्शनं
धूमपरिच्छेदे नानुमानं, अपि तु निर्णय इति । यदा च परिच्छि-
नासि घृमेन तदाऽनुमीयते ऽनेनेत्यनुमानं, अग्निपरिच्छेदः फलम् ।
यदा च भावमाधनमाश्रित्योच्यते ऽनुमानं निर्णय इति तदा-
ऽध्वनुज्ञया वर्तितव्यम् । यदा (च) तु कारणमाधनमाश्रित्योच्यते
ऽनुमानं निर्णय इति, तदा प्रविषयो वक्तव्यः कार्यकारणयोर्भे-
दात्—कारणमनुमानं, कार्यं निर्णयः, तस्मादानुमानं निर्णय इति ॥

इति—आह्निकोत्तकरे न्यायप्रार्त्तिके(१)

प्रथमस्याध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

अथ प्रथमेऽध्याये द्वितीयमाहिकम् ।

तिस्रः कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डेति । नापं कथानियमः, किं तर्हि ? विचारवस्तुनियमः—पद्वस्तु विचार्यते तत् त्रेधा विचार्यते । तत्र विचारो वादो जल्पो वितण्डेति । तत्र युर्वादिभिः सह वादः । निजिगीपुणा सह जल्पवितण्डे । तत्र यथोद्देशं लक्षणापदेश इति वादस्य लक्षणमुच्यते । तत्र प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भोवाद इति सूत्रम् ॥

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥ १ ॥

तत्र वादः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः । कौ पुनरेतौ पक्षप्रतिपक्षौ ? वस्तुधर्मावेकाधिकरणौ विरुद्धावेककालावनवसितौ । वस्तुधर्माविति वस्तुविशेषौ—वस्तुनः सामान्येनाधिगतत्वात् विशेषतोऽनधिगतत्वाच्च विशेषावगमनिमित्तो विचारः तस्माद्रस्तुधर्मौ विशेषावेकाधिकरणी, नानाधिकरणौ विचार न प्रयोजयतः उभयोः प्रमाणोपपत्तेः तद्यथा अनित्या बुद्धिर्निश्च आत्मेति । अविरुद्धावप्येवमा यौ विरुद्धौ तौ विचारं प्रयोजयतो नाविरुद्धाविति तद्यथा क्रियावद्द्रव्यं गुणवच्चेति । एककालाविति भिन्नकालयोर्न विचारप्रयोजकत्वं प्रमाणोपपत्तेः, यथा क्रियावद् द्रव्यं निष्क्रिय चेति कालभेदे सति । अनवसिताविति—अनिश्चितौ विचारं प्रयोजयतो नाममिताविति निर्णयोत्तरकाल विचाराभावात् । तावेतौ विरुद्धावेकविशेषणौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ । तयोः परिग्रह इत्यम्भानियमः । एवंधर्माऽप्य धर्मा नैवधर्मैति । सोऽप्यपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । अस्य च कथामार्गत्रयेऽपि समानत्वात् विशेषणार्थं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति । प्रमाणैस्तर्केण च साधनमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियते इति—अस्मिन् भवतीति । अस्मिन्निति

सप्तमीनिर्देशो विषयज्ञापनार्थः अस्मिन्-विचारे ।

कथं पुनः तर्केण साधनमुपालम्भश्च अप्रमाणत्वात्—प्र-
माणानुग्राहकत्वात् न प्रमाणसङ्ग्रहीतस्तर्को न प्रमाणान्त-
रमित्युक्तं, सोऽयमप्रमाणात्मकः सन् कथं सिद्धमुपालम्भ-
योः कारणं भविष्यति ? न द्रुमस्तर्कः सिद्धमुपालम्भयोः
कारणमपि तु प्रमाणविषयविवेचनात्तर्कः प्रमाणान्यनुग्रहा-
तीति तर्कविविक्तं विषयं प्रमाणानि प्रवर्तमानानि परिच्छि-
न्दन्ति । सोऽयं प्रमाणानामनुग्राहकत्वात् प्रमाणसहितो वादेऽप-
दिष्ट इति । साधनमुपालम्भश्चास्मिन् भवतीति किं तावत् ? सिद्धिः
साधनमुपालम्भनमुपालम्भः अयं साध्यतेऽनेनेति साधनम्, उ-
पालम्भतेऽनेनेत्युपालम्भः ? यदि तावद्वाचसाधनो साधनोपाल-
म्भशब्दौ ? तदा प्रमाणैस्तर्केण च न युक्तौ प्रमाणानां तर्कस्य च
परामर्तिपादकत्वात् प्रमाणान्यात्ममतिपक्षसाधनानि, परामर्तिपाद-
नार्थश्चायं विचारः तस्मात् प्रमाणैस्तर्केण च सिद्धमुपालम्भी भव-
तः । अयं कारणसाधनो ? तथापि पञ्चावयवोपपन्न इति पृथक् न प-
ठितव्यं, किं कारणम् ? प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति कारणसाधनेन
पदेनावयवार्थस्योक्तत्वात् । न । अन्यार्थत्वात्—पञ्चावयवोपपन्न इत्य-
स्थान्मोऽर्थः तथा च वक्ष्यामः । अर्थतो साधनोपालम्भशब्दौ भा-
वसाधनौ किंविषयौ प्रमाणैस्तर्केण च क्रियेते ? ननुक्तं पक्षप्रतिपक्ष-
विषयाविति—पक्षविषयं साधनम्, प्रतिपक्षविषय उपालम्भः ? सत्यमु-
क्तम् न पुनर्युक्तमुक्तम् । का पुनर्युक्तिहानिरत्र ? उपालम्भस्य प्र-
तिपक्षाविषयत्वात्, प्रमाणतर्कसाधना सिद्धिः पक्षस्य भवतु, न पुन-
रुपालम्भस्य प्रतिपक्षो विषयः, ? न द्रुमः प्रतिपक्षविषय उपालम्भ
इति, किन्तु साधनविषयः, प्रतिपक्षस्य पक्ष साधनं तद्विषय उपाल-
म्भ इति । कथं पुनः प्रतिपक्षसन्निधावुपदिश्यमान उपालम्भशब्दः

प्रतिपक्षव्यतिरेकेण साधनेन सम्बध्यते ? सामर्थ्यादिसामर्थ्याच्च, यदु-
पालम्भयोग्यं तदुपालभ्यते न च प्रतिपक्ष उपालम्भयोग्यः । कथ-
मिति ? उपालभ्यमानस्य चानुपालभ्यमानस्य च वस्तुनस्तथाभावात्
तथाभूतमेव वस्तुपालभ्यमानं तथाभूतमेवानुपालभ्यमानम् । साधने
ऽपि तर्हि तुल्यम् ? साधनमपि करणं तदपि स्वरूपं न कदाचिज्ज-
हाति, तस्मात् साधनस्याप्युपालम्भो न युक्त इति ? । एवमेतत् नो-
पालम्भः करणे न कर्मणि, कर्मणः स्वविषये सामर्थ्यात्—सर्वं कर्म
स्वविषये समर्थ, करणमप्येवं अस्य तु विषयान्तरे न सामर्थ्यम-
मस्ति । यच्च विषयान्तरे ऽसमर्थं न तेन कर्मणः करणस्य वा वै-
गुण्यम् । कस्य तर्हीयमुपालम्भो ? यो निवृत्तते । कश्च निवृत्तते ?
पुरुषः । अप्रतिपक्षिप्रतिपक्षी पुरुषस्य, न कर्मणो न करणस्य,
सोऽयं प्रतिपादयिता ऽसमर्थयोः कर्मकरणबोधादानान्निवृत्तते ।
प्रतिपक्षापि यथाभिहितपदार्थाप्रतिपक्ष्या । सोऽयं पुरुषधर्मो वच-
नद्वारेणोद्भाष्यते इति वचन उपचर्ष्यं पुरुषधर्मं वचनमुपालभ्यते
इति । कथं पुनरयमर्थः भूत्रपदेन लभ्यते ? लभ्यते इत्याह । कथम् ?
प्रमाणतर्कसाधनः प्रमाणैस्तर्केण च साधनस्योपालम्भः प्रमाणतर्क-
साधनश्च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भश्च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः
एकस्य साधनशब्दस्य गम्यमानार्थत्वाल्लोपः यथोद्गम्यतीति ।

अथ प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इत्यनेन पदेन जल्पवितण्डाभ्यां
कथं वादो विशिष्यते नन्विदं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहवत् प्रमाणामपि
समानं भवति । न समानम्—वादे प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भस्य निय-
तत्वात् प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ एव वादः (१) छलादिसाधनो-
पालम्भे जल्पवितण्डे । यथा विपाणित्वं गत्रि गवये च समानमपि
संवृतकण्ठतया मास्त्रादिमत्तया च विशिष्यमाणमुभौ गोगवयौ वि-

(१) छलादिसाधनोपालम्भ एव वादः इत्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे ।

धिनाष्टि तथा प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति ।

छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प इत्यभिधानाद्वादे निग्रहस्थानप्रतिषेधो विशेषाभिधानात् ततश्चानुपालम्भो वाद् इति ? । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इत्यभिधानाद्वादे ऽपि निग्रहस्थानानीत्यदोषः । उपालम्भग्रहणात् समस्तनिग्रहस्थानप्रसक्तौ सञ्ज्ञाभेदमात्रम् ?—यद्युपालम्भग्रहणाद्वादे निग्रहस्थानानि विशन्ते इति मन्यसे ननु सञ्ज्ञाभेदमात्रं जल्पाद्वादस्य न विशेषः तत्रापि निग्रहस्थानानीहापीति ? नोत्तरयोर्नियमार्थत्वात् । पश्चादेवोपालम्भशब्देन समस्तानि निग्रहस्थानानि लभ्यन्ते अत्र एव नियमार्थे उत्तरे पदे आरभ्येते सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नश्चेति । सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यनेन किल पदेन विरुद्धो हेत्वाभासो लभ्यते । तन्न अन्यतोऽधिगतेः—अन्यत एवायं लभ्यते । पञ्चावयवोपपन्न इति पञ्चग्रहणात् न्यूनाधिके लभ्येते अवयवग्रहणात् तदामासा लभ्यन्त इति लभ्यमानस्वार्थस्य पुनरभिधाने पिष्टं पिष्टं स्यात् तस्मान्नायमर्थः । अथ किमिदं पदं सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यनर्थकमेव ? नानर्थकमपिसिद्धान्तावरोधात्—

“सिद्धान्तमभ्युपेत्यानिपमात् कथाप्रसङ्गोऽपिसिद्धान्तः” *

इति सोऽनेनावरुह्यते तस्मान्नानर्थकम् । कस्मात् पुनरयं नियमो वादे अवयवाभासोऽपिसिद्धान्तश्च निग्रहस्थानमिति ? । गुर्वादिभिः सह वादोपदेशान्निपमः—यस्मादयं तत्त्वबुभुत्सुर्गुर्वादिभिः सह त्रिविधं फलपाकाङ्गन्वादं करोति ततोऽस्य तत्त्वबुभुत्सावतस्तावत्साधने वक्तव्यं यावदनेन ज्ञातव्यमपतिद्वन्द्वित्वात् । प्रतिद्वन्द्विना सह न वादः, किं तु जल्पः तत्र समस्तनिग्रहस्थानप्रयोग इति युक्तम् । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इत्यभिधानात् उभयोः सिद्ध्यसि-

द्धिमसङ्गः ?-यदि प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भो वादः उभयोर्वादि-
 मतिवादिनोः प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भाभिधाने अधिकार(?)
 इत्युपपत्तिसिद्ध्यापिद्धिमसङ्गः । नैप दोषः अपतिज्ञानात्-नेदं
 मतिज्ञापने उभयोर्वादिनोः प्रमाणानि सन्तीति, अपि तूभाभ्यां
 साधनं वक्तव्यमेतन्निपम्यते न पुनः साधनमेवैतत् भवतीति, दूषण-
 मप्येवम् ।

अपरे तु स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यासिद्धयर्थं वचनं वाद इति वा-
 दलक्षणं वर्णयन्ति । अत्र च पक्षविशेषणार्थमुपास्योः स्वपर-
 शब्दयोरनुपपत्तिर्विकल्पानुपपत्तेः समामाससम्भवाच्च । एतौ सल्ल
 स्वपरशब्दौ परिग्रहवर्जनार्थौ ? वा स्याताम्, ?साधनीयदूषणीयार्थौ
 वा, ?पूर्वोत्तरपक्षार्थव्यवस्थापकौ वा ? पक्षप्रतिपक्षवद्योतकौ वा ? प्र-
 यमद्वितीयपक्षभिधायकौ वा ? एकस्य वाऽनेकविशेषणाभिसम्बन्धि-
 नोऽनेकशब्दाभिधानमिति ? । तत्र परिग्रहपरिवर्जनार्थता तावदनु-
 पपन्ना, किमोर्थासम्भवात् । न परिग्रहार्थतायां किमोर्थः सम्भ-
 वति 'कस्यायं स्वो भविष्यति कश्च स्वार्थ' इति स्वीकरणं परि-
 ग्रहार्थः यस्य स्वीकारो भवति तस्य स्र इति । तदेव चिन्त्यते किं
 तत् स्वीकरणमिति । ममेति मत्सयोत्पत्तिकारणभावाभावौ स्वपर-
 शब्दायः ? निर्दिष्टः स्वार्थो न पुनरस्य स्वार्थो, न हि शास्त्रकारस्य
 स्वः परो वा सम्भवति यदर्थमिदं स्यादिति । यच्च यस्य स्वं भव-
 ति तत्तस्यसिद्धयर्थं काञ्चिदुपकारं करोति, न पुनः स्वामिनः पक्षे-
 ण काञ्चिदुपकारः क्रियते तस्मात् परिग्रहवर्जनार्थौ तावत् स्वप-
 रशब्दौ न भवतः । साधनीयदूषणीयार्थौ स्वपरशब्दाविति चेत्-
 अथापीदं स्यात् साधनीयः स्वपक्षो दूषणीयः परपक्ष इति ।
 अहो शब्दार्थकौशलं साधनीयः माध्यः स्यात् साधनीयः स्वपक्ष

इति कुत एतत् १ लक्षणं चैतत् पक्षस्य साधयितुमिष्टः पक्ष इति साधनीयशब्देनापि तदेवोच्यते, व्यवच्छेदार्थं चेदमुच्यते स्वपक्षः परपक्ष इति । परपक्षाच्चायं स्वशब्देन व्यवच्छेद्यमानोऽन समानमर्थं शक्नोति वक्तुम्, स्वर्थं वा विशेषणम् । सामान्यशब्दा अपि विशेषे वर्तन्त इति(?) इष्टमेतत् १ न ते सामान्यशब्दा ये विशेषेषु वर्तन्त इति । किन्तु मकरणादिभेदानुविधापिनो विशेषशब्दा एव । अपि च साधनीयः पक्षः स्वपक्षः दूषणीयः पक्षः परपक्षः । तदेतदापि न दुःख्यामहे साधनीयशब्दस्य पक्षविषयत्वात् साधनीयः पक्षःस्वो भवतु, दूषणं तु न कदाचित् परपक्षेण सम्बध्यते परपक्षस्य तादवस्थ्यात् । अथ दूषणस्य को विषयः ? कस्यचित् स्थापना विषय इति किञ्चिद्दूषणं स्वपरपक्षाभ्यामसम्बद्धमेव । कतमद्दूषणं स्थापनया सम्बध्यते ? का चेयं स्थापनेति ? स्थापना नाम पञ्चावपत्वं पक्षमाधकं वाक्यम्, वाक्यदोषो दूषणं, तद्वाक्यं न्यूनमाधिकं च भवति अवयवाभासोपपन्नञ्च, तद्बुद्धावनं दूषणमेतत् स्थापनया सम्बध्यते तद्विषयत्वात् । शेषं तु दूषणं न स्थापनया न स्वपरपक्षाभ्यां सम्बद्धम् उत्तरदोष आक्षेपभावाच्चेति । सत्यं न साक्षात् पक्षस्य दूषणेनाभिसम्बन्धः स्थापनानिवृत्तिद्वारेण तु प्रवर्तमानं दूषणं (न पक्षं निवर्तयति) स्थापनानिवृत्तेः परपक्षं दूषयतीत्युच्यते ? उपचरितशब्दमयोगो लक्षणेऽनुपपन्नो लक्षणस्य तत्रविषयत्वात् तत्रव्यवच्छेदकं लक्षणम् न पुनरुपचरितशब्दप्रयोगेन व्यवस्थास्ति । यदि च पारम्पर्येण प्रवृत्त्या प्रवर्तमानं दूषणं परपक्षं निवर्तयति तदैवं युक्तं कर्तुं परपक्षसिद्ध्यर्थं वचनं वाद इति । एवमभिधीयमाने किं भविष्यतीति ? लघु च सूत्रं भवतीत्युभयोश्च साधनदूषणयोः पारम्पर्येण परपक्षासिद्ध्यर्थमेति । अथ माभूद्बुभय-

अ पारम्पर्यमिति ? स्वरूपत एव वक्तव्यं— पक्षस्थापनयोः सि-
 द्ध्यसिद्ध्यर्थं वचनं वाद इति । एवं हि विस्पष्टता लक्षणस्य यथा-
 विषयं चाभिसम्बन्ध इति । स्थापनयापि न सर्वं दूषणं स-
 म्बन्धत इति दोषतादवस्थपम् ? न दोषतादवस्थं कस्यचिद्
 सम्भवात् । किञ्चिद् दूषणं स्थापनया सम्बन्धत इति, सा-
 मान्याभिधानेऽपि सामर्थ्यान्नियमः तस्मादिदमनुपपन्नं साधनी-
 यदूषणीयार्थं स्वपरशब्दाविति । स्वपरशब्दौ पूर्वोत्तरपक्षार्थौ भ-
 विष्यत इति ? यदुक्तम्भवाते पूर्वोत्तरपक्षाविति तदुक्तं भवति स्व-
 परपक्षाविति । न युक्तमेतदपीति साधनदूषणयोर्नियमाभ्युपगमात्-
 ते साधनदूषणैरित्येतास्मिन् सूत्रे साधनदूषणयोर्नियमाभिधानं स्व-
 पक्षसाधनं परपक्षे दूषणमिति । एतस्मिंश्च नियमे उत्तरपक्षविषयं
 दूषणं प्राप्नोति तेनोत्तरपक्षवादी स्वमेव पक्षं दूषयतीति(१) प्राप्तम् ।
 स्वपक्षश्चोत्तरवादिनः पूर्वपक्षादन्य इति स्वपरशब्दाभ्यां पूर्वोत्तरप-
 क्षयोर्भिधानमिति न पदार्थो न परिमाणान च कृतिः । एतेन पक्षप्र-
 तिपक्षार्थता प्रथमद्वितीयपक्षार्थता च व्याख्याता । एक एवार्थं
 पक्ष इति विशेषणदूषणोपात्त साध्यतया दूष्यतया च विशेष्यमा-
 णः स्वपरशब्दवाच्य इति ? युक्तमेतद्वचनं तु न युक्तम् । एक-
 स्थानेकविशेषणयोगो न प्रतिषिध्यते द्विवचनं तु न भवतीति ध्रु-
 मः न द्वैकस्थानेकविशेषणाभिसम्बन्धे सति द्विवचनवद्द्विवचने भव-
 तः नहि देवदत्तं छत्रदण्डाभ्यां सम्बद्धं समुपलभ्य वक्तारो भवन्ति
 छत्रिदण्डिनावागताविति । तदेवं विकल्पानुपपत्तेः स्वपरशब्दानु-
 पपत्तिः ।

समाप्तसम्भवाच्च— स्वपरपक्ष इति समाप्तपदेतत् तत्र
 तावद्विशेषणविशेष्यस्वरूपानवगतैर्न पृष्ठीसप्तमः यत्र पुनः पृष्ठी

समस्यते तत्र विशेषणं विशेष्यात् पृथगवधार्यते यथा राजपुरुष इति । भेदाच्च—यत्र च विशेषणविशेष्यभावो भवति तत्र भेदो दृष्टो राजपुरुषपदेन । असस्यपि भेदे दृष्ट इति चेत् असस्यपि भेदे दृष्टः पृष्ठीसमासः तद्यथा सेनापतिः पानकाङ्गमिति ? तच्च नानभ्युपगमात्—को हि सुस्थात्मा(२) पानकशब्दार्थमङ्गेभ्यो नार्थान्तरं प्रतिपद्यते सेनां च सैनिकेभ्य इति । यथा च सेनादीन्यर्थान्तरभूतानि तयोक्तं गुणगुणिवाद इति । अथ मन्यमे स्वार्थः स्वशब्दस्यार्थः साधनीयोऽर्थश्च पक्षशब्दस्येति ? तत्रापोदितत्वात् । यथा स्वार्थवाचकः शब्दो न भवति तयोक्तम्, तस्माच्च पृष्ठीसमासः । एतेन कर्मधारयः मत्सुक्तः स्वश्चासौ पक्षश्चेति विशेषणस्वरूपासिद्धेर्भेदाभावाच्च । एतेन बहुव्रीहिरपि मत्सुक्तः । साधयितृविषयं च साधनं प्राप्नोति अतो न बहुव्रीहिः । ननु च साधनीयार्थता स्वार्थः पक्षविशेषणत्वेन सम्भवति ? न सम्भवति पर्यायत्वात्—साधनीयः पक्ष इति पर्याय एव, न च पर्यायशब्दैः समानाधिकरणो बहुव्रीहिः सम्भवति । नहि भवति द्रसनहं छिनत्तीति । विरोधाच्च । यदि तावदयं पक्षशब्दः स्वपक्षाद्भिद्यते (पर)पक्षवचनं प्रतिज्ञेति व्याघातः । किं कारणम्, प्रतिज्ञामाः स्वपक्षविषयत्वात् । अथाभिन्नस्तथापीदं न प्राप्नोति स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यासिध्यर्थं वचनं वाद इति । न चान्यः समासः सम्भवति । न चेदं वाक्यम्, तस्मात् स्वपरपक्षयोरित्यन्वारम् ।

आस्तां तावत् स्वपरशब्दार्थो विशेषणविशेष्यभावश्च स्वपरशब्दयोः । अथ समासः कस्माच्च क्रियते स्वपरपक्षासिद्ध्यासिद्ध्यर्थं वचनं वाद इति ? किमेवं कृते भवति ? स एवार्थो लाघवं च ।

अत्र केचित् परिहारं प्रुवते—यदि किल समासः क्रियते उभ-

याश्रिते सिद्ध्यसिद्धी भवनः । न । दोषतादवस्थ्यात्—नायं दो-
षोऽसमासकरणेन परिद्विपते । कथमिति ? स्वपक्षसिद्ध्यसिद्ध्य-
र्थं वचनं परपक्षसिद्ध्यसिद्ध्यर्थं स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यसिद्ध्यर्थ-
मिति । नासामध्यात्—न ह्ययं समासः समर्थः स्वपक्षसिद्ध्योसिद्ध्य-
र्थमिति ! कस्मात् ? व्याहृतत्वात् यदि सिद्ध्यर्थं यतते असिद्ध्य-
र्थमिति व्याघातः यद्यसिद्ध्यर्थं यतते सिद्ध्यर्थमिति व्याघातः ? ।
यद्यसामध्यान्न समासः समासेऽपि तर्ह्यसामध्यात् नोभयपक्ष-
सिद्ध्यसिद्धिपसङ्गः ।

एकवचनबहुवचनपसङ्ग इत्यन्ये—यदि किल समासः
क्रियेत समासोऽनभिष्वक्तवचनभेदः तस्माद्बचनभेदव्यक्ति-
निमित्तोऽसमासः । कथं नाम स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यसिद्ध्यर्थं वचनं
वादः स्यात् न स्वपरपक्षाणां न स्वपरपक्षस्येति । नासम्भवादे-
कस्य तावत्सिद्ध्योसिद्ध्यर्थं वचनं नैवास्ति, स्वपरपक्षाणां सा-
धनमनुमानमेकमिति कथाप्येषा नास्त्यतोऽस्थाने आशङ्का ।

{ अनित्यः समासविधिरित्यपरे—अपरे समासविधेरनित्यतां
वर्णयन्त एवमाहुः—नायमवश्यं विधिः सर्वत्र समास इति ।
कचिद् समासः कचिच्च वाक्यम् यथा च राज्ञः पुरुषः, राजपुरुष
इति च समासः । यदि उभयप्राप्तिरसमासः कस्मात्—अनित्यः
समासविधिरिति एवं श्रुवतोक्तं भवति प्राप्तमुभयम् । अयोभयमा-
सौ कस्मादसमास इति । समासः कस्मादित्यनिवृत्तोऽनुयोगः ? ना-
निवृत्तो लाघवार्थत्वात् समासे लाघवेवासमासे गौरवम् । अनुग-
त्यर्थं च शब्दानामुपादानमिति गुर्वभिधाने प्रयोजनं वाच्यम् ।
वर्णं गुरुलाघवानभ्युपगम इति चेत् ? नायं परिहारोऽनुयोगस्या-
निवृत्तेः । वर्णं गुरुलाघवानुयोगं न प्रतिपशामह इति चेत् न
निवर्ततेऽनुयोगः कस्मादिति ? । शास्त्रत्वेन च वादविधानम-

भ्युपगम्यते न च वर्णे गुरुत्वाघवमाश्रीयत इति न युक्तम् ।

सिद्धयसिद्धयर्थमित्येतदपि न युक्तम् । कस्मात् ? द्वेषाऽनुपपत्तेः
अयं खलु सिद्धिशब्दः कल्पमानो द्वेषा कल्प्येत व्यक्ताद्युत्पत्तौ
चा, तत्र तावदुत्पत्तौ युज्यते प्रतिज्ञादिकस्य साधनस्य साधनभावहा-
निममद्भावात् नहि प्रतिज्ञादिसाधनेन वस्तुत्पाद्यते, किं तु विद्य-
मानप्रकाशकर्त्तृ माघनार्थः स हीयते सिद्धाद्युत्पत्तौ कल्पिता-
यामिति । व्यक्तादिति चेत् नाधिकरणाधारत्वात्— अथ म-
न्यसे सिद्धिर्व्याक्तिर्नोत्पत्तिः ? युक्तमेतदुत्तरं तु व्याहृतं भ-
वति अधिकरणप्रत्यायनं सिद्ध्यासिद्धी इति । ये चैतेऽधिकर-
णप्रत्यायनच्छरणे सिद्धयसिद्धी तेऽधिकरणे वर्तमाने कथं
पक्षस्य भवत इति पञ्चम्यां वाच्यः । नापे(२) दुर्व-
चः तद्विषयत्वात्—तयोः सिद्धयसिद्धयोः पक्षो विषयः अत-
स्तद्विषयत्वात्तस्येति ? । न युक्तमेतत् । ये ते सिद्ध्यासिद्धी प-
क्षविषये ते किं तावत् पक्षे सिद्धे उतासिद्धे ? यदि तावत् सिद्धे, ना-
धिकरणप्रत्यायनं सिद्धिः, किन्तार्हि ? यतस्तत्प्रत्यायनं सा सिद्धिः ।
कुतश्च तद्भवति ? अर्थस्य तथाभावात्—यस्मात् सोऽर्थस्तथा भवति ।
कथं तथा भवति ? यथा ममाणैरभिसम्बद्ध इति— यत् प्रमाणैर-
विमंवादिचरं स तथाभावः । अथासिद्धे पक्षेऽधिकरणप्रत्यायनं
भवति ? साधनप्रयोगात् प्रागधिकरणप्रत्यायनमस्तीति वादवैय-
र्थ्यं स्यात् । पक्षस्य सिद्धिरधिकरणप्रत्यायनम् अमिद्धिस्तु कथम् ?
नहि परपक्षासिद्धिर्दूषणेन क्रियत इत्युक्तम् । स्थापनानिष्टत्वरु-
चार इति चेत्—स्थापनातिदूषणं प्रयुज्यमानं माप्तात् स्थापनां निव-
र्तयति स्थापनानिष्टत्वेस्तु परपक्षानिष्टत्वरुचर्यत इति ? न । प्रयोज-
नाभावात्— नहि प्रयोजनव्यतिक्रमेण मुख्यार्थव्यतिक्रमो लभ्यते,

अपि तु प्रमाणसम्भवेनोपचारो मञ्जाः क्रोशन्तीति यथा, लो-
कप्रयुक्तशब्दविषयश्चोपचारः लोकगत्या शब्दार्थः, न चेदं लौ-
किकं वाच्यं स्वपरपक्षयोः सिद्धसिद्ध्यर्थं वचनं वादः ।

अपरे तु प्रतिज्ञातार्थाज्ञापनं पक्षस्यामिद्धिं वर्णयन्ति ।
तद्यथाधिकरणविषय, न निवर्तते ममद्भिः, कथं- पक्षस्यासिद्धिरिति
सिद्धिवत्प्रसङ्गः नम्यात् सिद्ध्यामिद्धी पक्षसर्मावेव यत् एतद्धवति
मिद्धः पक्षोऽमिद्धश्चेति । एवं माति द्रष्टृस्ये सिद्ध्यामिद्धी इति व्या-
घातः । यदि मिद्ध्यामिद्धी पक्षसर्मावेव द्रष्टृस्ये मिद्ध्यासिद्धी इति व्या-
हृतं भवति । अयं मामूच्यायात् इति द्रष्टृस्ये एव ते ? तथापि प-
क्षस्य व्यक्त्यव्यक्ती मिद्ध्यामिद्धी इति व्याहृतं भवति । अथ तथा-
तथापि पदार्थस्य मिद्ध्यामिद्धी ? तथाप्याधिकरणप्रत्यायनं मि-
द्ध्यामिद्धी इति व्याहृतं भवति । के पुनरेते व्यक्त्यव्यक्ती ? व-
स्तुसर्माभिधानप्रत्ययहेतू यत् एव तावभिधानप्रत्ययौ व्यक्तौ ऽव्य-
क्तश्चेति भवतः ते व्यक्त्यव्यक्ती इति । अर्थशब्दानुपपत्तिर्वि-
कल्पानुपपत्तेः-अर्थशब्दः स्वलु प्रवर्तमानस्त्रेषा प्रवर्तते उद्देश-
प्रयोजनाभिधेयगिपत्वेन, उद्देशे तावदर्थशब्दो यथा वाह्यणार्थं
भक्तपिति । एवं चतुर्विधवाचनमामद्ग्रहः । प्रयोजनेऽर्थशब्दः कि-
मर्थमागतोमीति । अभिधेयेऽर्थशब्दो यथा गौरित्यभिधानस्य को-
ऽर्थ इति । तत्र तावदुद्देशे सम्भवति युक्तायुक्तत्वेनेति विशेषि-
तन्वात्-एवमस्य युक्तत्वेन परपक्षस्यायुक्तत्वेनेत्येवं विशेषिते
कुत उद्देशशब्दार्थः न त्वयं युक्तायुक्तशब्दो दूषणामामे साध-
नामामे वा सम्भवति साधनयोगा युक्तता दूषणयोगोऽयु-
क्ततेति । अथ पुनः पदार्थस्य तथा-वाचनत्वे युक्तायुक्तत्वे
युक्तत्वं तथा-भावोऽयुक्तत्वमथामाव इति ? तथापि तयोः कर्म-
त्वयोपादानात् युक्तत्वेनाधिकरणप्रत्यायनमयुक्तत्वेन वेति व्याघा-

तः नहि मत्यायं प्रत्यायनं भवतीति । अथ प्रयोजनेऽर्थशब्दः ? तथापि साधनदूपणामासवादिनोऽर्थादिना स्यात् । किं कारणम्, माधनदूपणामासयोः सिद्ध्यासिद्ध्यप्रयोजनत्वात् नहि साधनदूपणामासयोः सिद्ध्यासिद्धी प्रयोजनम् । एवं च तद्वादी अत्रादी स्यात् तथाचावादी निगृह्यत इति दोषः । अथामिधेयेऽर्थशब्दप्रयोगः अभिधानसम्भावानवधृतेरिति ? अयुक्तमेतदपि, नहि ग्रन्थकारभाष्यकाराभ्यां विशेषितमेवं प्रकारमभिधानं सिद्ध्यासिद्ध्योर्वाचकमिति । ननु विशेषितं चेत् सिद्ध्यासिद्धी अभिधीयेते तत्रयोर्वाचकमिति ? सत्यमुक्तम्, एवं तु सिद्ध्यासिद्धी इत्येतेऽभिधाने वादः प्राप्तः । न चान्योऽर्थशब्दस्यार्थ इति, तस्मादर्थशब्दोऽप्ययुक्त इति । सिद्ध्यासिद्ध्यर्थं वचनं वाद् इति श्रुत्यानेन पूर्वमुत्तरं वा नालोचितम् । नैयायिकहेतुमतिपेधेन विशेष्यं वचनमित्यभ्युपगमसिद्धं इदं पुनः सूत्रं (मिति) समस्तं वचनविशेषणार्थमिति व्याचक्षते । तदेवमेतानि सूत्रपदानि विशार्यमाणानि स्वतन्त्र- (व्या)प्रातकानीति लोकं च वाधन्त इति । एवं तावत् सूत्राणि पदानि स्वेन न्यायेनासम्भूदानि । यथा च वृत्तिपदानि असम्भूदानि तथेदमुच्यते । स्वस्य पक्षस्येति स्वार्थामिद्धेरयुक्तम्, स्वार्थश्च प्रतिपिद्धः अतोऽयुक्तं स्वस्य पक्षस्येति । यदपि पृष्टीसप्तमीद्विवचनयोस्तुल्यरूपत्वात् पृष्टीत्वज्ञापनार्थं स्वस्य पक्षस्येति तदप्ययुक्तम् । अधिकरणार्थासम्भवात्—नहि पक्षव्यतिरेकेण पक्षे किञ्चिद् साध्यं सम्भवति तस्मादमसक्तः समस्यर्थः तदमसक्तौ विशेषणानर्थमिति ।

युक्तायुक्तत्वाऽनुपपत्तिश्च विकल्पानुपपत्तेः—युक्तायुक्तत्वे सल्ल साधनदूपणे वा स्याताम्, साधनदूपणाभ्यां वा योगः, पदार्थस्य वा तथातावधाने इति । तन्न ताव-

व साधनदूपणे युक्तायुक्तत्वे, कस्मात् ? साधनदूपणयोः पृथग-
 भिधानात्—ते साधनदूपणैरिति पृथगुक्ते साधनदूपणे, युक्ता-
 युक्तत्वशब्दाभ्यां च साधनदूपणयोरभिधानोमिति ते साधन-
 दूपणैरिति सूत्रमनुच्चार्य चरितार्थत्वादिति । अथ मन्यमे
 तयोरेव युक्तायुक्तयोर्विशेषणार्थं ते साधनदूपणैरिति । न । प्रथ-
 माभिधानप्रसङ्गात् । यदि युक्तायुक्तत्वविशेषणार्थं ते साधन-
 दूपणैरिति सूत्रं ? प्रथमैव न्याय्या ते साधनदूपणानीति । नहि
 विशेषणविशेष्यभावे भवति नीलमुत्पलैरिति । योग इति चेत्—अथ
 साधनदूपणाभ्यां योगो युक्तत्वायुक्तत्वे इत्येवं चेन्नन्यस्ते त-
 न्नानिर्देशात् न साधनदूपणाभ्यां योगो निर्दिष्ट एव विध इति,
 अनिर्देशादयुक्तमेतत् । साधनेन योग इति च कदा भवति यदा-
 सौ निर्णीतः पदार्थः तदा च न साधनार्थः कश्चिदस्तीति न युक्ता-
 युक्तत्वेनाधिकरणप्रत्यायनमिति व्याधातादतो न युक्तो योगः ।
 अथ पदार्थस्य तथातातयाते युक्तायुक्तत्वे ? । तदपि न । करणा-
 र्थस्यासम्भवात्—ये तथात्वातथात्वसल्लणे युक्तायुक्तत्वे ते
 व्यवच्छेदे न तु व्यवच्छेदस्य साधने । तस्मात् करणार्थो ना-
 स्त्वतो युक्तायुक्तत्वस्येति युक्तं वक्तुमिति ।

अधिकरणप्रत्यायनमिति च न युक्तम् शास्त्रमन्वन्धासङ्गत-
 त्वात्—शास्त्रमन्वन्धं कुर्वाणिनोक्तं सन्देहविपर्ययप्रतिषेधार्थः शास्त्र-
 स्मारम्भ इत्येतद्विपर्ययेणोदमुच्यते अधिकरणप्रत्यायनं सिद्धमि-
 द्मी इति । न च प्राश्नकेषु संशयविपर्ययौ स्तः परिच्छेद-
 कत्वात्—तस्मान्न प्राश्नकाः प्रत्याय्या इति । यच्चोक्तं प्रा-
 श्निकप्रत्यायनादेव वादिप्रत्यायनं कृतं भविष्यतीति ।
 तन्नन्यायनादादिप्रत्यायनं भविष्यतीति किं कारणम्,
 प्रतिवादी किल स्वपक्षरागात् सन्नमन्पर्यं न प्रतिप-

घते ? । सन्तमप्यर्थं न प्रतिपद्यते इति व्याहृतमुच्यते । कथं चान्यथा प्रतिपद्यः साद्वैत्यभिधीयते । अथ प्रतिपद्यमानोऽपि परस्य न कामकारं ददाति तथापि न प्रतिपद्यत इति व्याहृतमुच्यते । यद्य भाद्रिनकप्रत्यापनात् तत्प्रत्यापनमिति । तदपि न, प्रतीतेः कारणभेदात्—भाद्रिनकप्रतीतेरुपानि कारणानि अन्वानि प्रतिवादिप्रतीतेरिति । न चान्यविषयस्य कारणस्यान्यत्र क्रियेति । नियमाभावाच्च । न चायं नियमः भाद्रिनकप्रत्यापनार्थ एव वादः भाद्रिनकानन्तरेणापि गुर्वादिभिः सह वादो दृष्ट इति । यदा तु नापं(१) तत्रत्रुमुत्सुर्लामपूजाख्यातिकामो वादमारभते तदा भाद्रिनकैः प्रयोजनमस्तीति । सत्यमस्ति प्रयोजनं वादस्तु न भवतीति । न । त्रैविध्यानभ्युपगमात्— एक एवायं कथामार्गः तस्य प्रयोजनं तत्त्वावशेषो लाभोदयश्च । न । प्रतिपेधात्— प्रतिपिद्भः स्तुतिमानलाभल्लिप्सोर्वादिः । यदपीदमुच्यते । ना त्रैविध्यानभ्युपगमादिति ? नातभ्युपगमापत्तः पदार्थसद्भावः अपि तु सद्भावे सत्प्रभ्युपगम इति यथा च त्रैविध्यं कथामार्गस्य तथा लक्षणभेदाद्वादात् जल्पवितण्डयोर्भेदमुपपादायेष्यामः । तस्माद्भावात् विशेषमुच्यते त्रैविध्यानभ्युपगमादिति । यद्योक्तं पक्षामिद्विविधं प्रत्यापनं पक्षसिद्धिशब्देनोपचरितं यथा शून्यताविषयः समाधिः शून्यतेति । न कामत उपचारो लभ्यते अपि तु प्रमाणासम्भवेन, लोकप्रयुक्तशब्दान्धारूपानमुपचारः उक्तं च नोपचरितशब्दप्रयोगो लक्षणे उपपन्न इति । तदर्थं वचनमित्येवमपि किञ्च चतुर्विधवाक्यप्रज्ञापनार्थमुक्तम् सापनं साधनापानो दूषणं दूषणामास्य सम्पत्स्यत इति । तदयुक्तम् युक्तायुक्तत्वेनेतिविशेषितत्वात् एव विशेषिते एतस्मिन् कुतश्च-

तुर्विषयव्ययग्रह इति । अधिकरणं पुनर्यो वादिप्रतिवादिभ्या-
मधिकृत इत्यधिकरणार्थो वक्तव्यः न हि वादे प्राश्निकाधारं
किञ्चिदस्तीति । प्रत्यायनाधारत्वादधिकरणमिति चेत् नोक्तोत्तर-
त्वात्—उक्तोत्तरमेतन्न पक्षविषयं प्रत्यायनं न प्राश्निकविषयमिति ।
तस्मिन् मति भावादिति चेत् नान्यथापि दर्शनात्—अन्यथापि गु-
र्वादिभिः सह दृष्टो वाद इति । (१) तद्वादे परीक्षा का कस्य केति
वक्तव्यम् ? साधनदूषणप्रयोगः पक्षस्थापनाविषयो वाद इति, तस्य
परीक्षा साधनदूषणतदाभासपरिज्ञानम्, तदर्थमधिकारः उभयोः त-
स्मिन्निति समन्वयार्थो नास्ति । यदापि प्राश्निकप्रतिवादिनोः प्रिया-
धियवचसि वादमसङ्ग इति चोद्यं कृत्वा प्रतिमसाधनमुक्तम्
तस्मिद्धयोस्तादृग्भ्यां साक्षात् पारम्पर्येणासम्बन्धाद्युक्तायुक्तवि-
शेषणाच्चासम्बद्धमुत्तरेण त्वमङ्गनपदार्थाभिधायिनो दत्तः स्व-
हस्तः पूर्वापरयोरसम्बन्धादिति । यदि त्वमङ्गतस्याप्युत्तरं
वाच्यम् तत्र एवं वक्तव्यम् न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति । तदेत-
त्सूत्रं विचार्यमाणं सह वार्तिकं न युक्त्या मङ्गच्छत इति यथा-
न्यायमेवास्तु ॥

यथोक्तोपपन्नदृष्टज्जातिनिग्रहस्थानसाधनोपाल-
म्भो जल्पः ॥ २ ॥

यथोक्तोपपन्नदृष्टज्जातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ।
समस्त वादलक्षणं दृष्टज्जातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भश्च जल्प
इति(२) । यथोक्तोपपन्न इति न युक्तम् जल्पे निग्रहस्थाननि-
यमस्थानभ्युपगमात्—यद्येवमुच्येत प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सि-

(१) यदि प्राश्निका न सन्ति इति ता. टीकाऽनुसारेणाधिक-
मपेक्षितम् ।

(२) साधनोपालम्भदृष्टज्जल्प—पा० २ पु० ।

द्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः छलजा-
तिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प इति । न युक्तमेवं भवितुम् ।
भिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इति च पदयोरुपालम्भश्र-
वणात् सम्प्रतिनिग्रहस्थानप्रसक्तौ नियमार्थत्वात्-नियमार्थे एते
पदे सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इति । जल्पे च नि-
यन्तव्यं न किञ्चिद्दस्ति, तस्मान्नियमार्थे एते पदे नातिदेष्टव्ये
इत्यतो न वक्तव्यं यथोक्तोपपन्न इति । नैप दोषः । सम्भवतोऽति-
देशात्-यदत्र सम्बध्यते तदतिदिश्यते । किञ्च सम्बध्यते ? ममा-
णतर्कमाधनोपालम्भ इत्येतत्, तस्माद्यथोक्तोपपन्न इति लक्षण-
मात्रस्यातिदेशः-यथाऽन्यत्र "अनेकद्रव्यसमवायायाद्रूपविशेषाच्च क-
पोपलब्धिपरिति" (१) "अनेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यात"मिति
(२) न स्वरूपविशेषोऽतिदिश्यत इति, अपि त्वनेकद्रव्यसमवायमार्थं
स्वगतो विशेषः सामर्थ्यात्, तथेहापि यत् सामर्थं तदतिदिश्यते स-
मर्थं च लक्षणं, तस्मात् तदतिदिश्यते । न नियमार्थे पदे निप-
न्तव्यस्याभावात् । अथवा यथोक्तोपपन्नेनोपपन्नो यथोक्तोपप-
न्नोपपन्न इति प्राप्ते गम्यमानत्वादेकस्योपपन्नशब्दस्य लोपः
यथा मोस्य इति । केन पुनरयं गम्यत इति ? उक्तं साधर्थ्येनेति ।
न हि नियमार्थयोः पदयोर्जल्पे सम्भवः तस्मान्न ते अतिदिश्ये-
ते इति । भाष्यामेदानीं कथं ? न । सूत्रपाठानुक्रमज्ञापनार्थत्वाद्भा-
ष्यस्य- एतोस्मिन् सूत्रे यदुपपन्नं लक्षणत्वेन तदतिदिश्यत इति ।
छलजातिनिग्रहस्थानिनं कस्यचिद् साधनमुपालम्भो वा
युक्तोऽयुक्तोत्तरत्वात् । छलं तावत् न साधनोपालम्भायालम्भ
कस्मात् ? अयुक्तोत्तरत्वात्- अयुक्तमुत्तरं छलं तन्न साधनोपा-

(१) धैशेषिक-सू० अ० ४ आ० १ सू० ८ ।

(२) धैशेषिक-सू० अ० ४ आ० १ सू० ९ ।

लम्भायेति, एवं जानिः । अद्भभाव इति चेत्— अयापीदं स्यात्
यत्तत् ममाणतर्कैः माघनं यो वा उपालम्भः तस्येतानि प्रयुज्यमाना-
नि छलजातिनिग्रहस्थानानि रक्षणार्थन्वादङ्गं भवन्तीति ? एतदप्यु-
क्तोत्तरत्वादानुपपन्नम् । किमर्थं तर्हि मयोगः ?— पद्येतानि छल-
जातिनिग्रहस्थानानि साधनोपालम्भयोर्न साधनमङ्गं वा किमर्थ-
मेतेषामुपपादनमिति ? साधनविगतार्थम्— माघनं विहानिष्यामीति
अनया धियाऽपहतः भवति । यत्र चेतानि छलजातिनिग्रहस्था-
नानि प्रयुज्यन्ते न स वादः, न पुनरेतदाभिधीयते छलजातिनि-
ग्रहस्थानानि साधनमङ्गानि वेति, माघुमाघनोपादाने च परेणा-
कुञ्चित्तुद्धिः छलादीनि प्रयुक्ते कटाचिच्छलादिभिराकुञ्चीकृत-
स्य पराजयोऽपि स्यात्, न पुनरेतानि तत्त्वतुमुन्मुना वक्तव्या-
नि, किं तु विजिगीषुणेति । मोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहच्छलजा-
तिनिग्रहस्थानप्रयोगामयोगाभ्यां भिन्नमानो वादो जल्पो वितण्डा
य मवाति ।

अत्रापि विरुद्धौ घर्मावेकाधिकरणस्याविति ममान-
म् । विरुद्धयोर्धर्मयोरेकाधिकरणत्वानुपपत्तिः उभयस्वभावाम-
म्भवाद—यदि विरुद्धावेकाधिकरणां घर्मा भवतः तदैकं व-
स्तुमयस्वभावं प्राप्तम्, न चैतदस्ति, तस्मान्न विरुद्धौ घर्मावेकाधिक-
रणाविति ? नाप्यारोपितस्वरूपधर्मप्रतिपक्ष्या तद्रूपपक्षेः—एक-
स्तत्र धर्मः स्वरूपत एकस्त्रारोपितस्वरूपप्रवृत्तिः तस्माद्दु-
मयधर्मा धर्माति युक्तम् । एकधर्मिण्यां विरुद्धार्थावित्पेतदपि न बु-
द्ध्यामहे को विरुद्धार्थ इति ? । (न) । स्वरूपाविपर्ययोपपक्षेः स्वरू-
पमात्रविपर्ययोविरोधः न पुनर्वाधा वक्ष्ययात्कमावो वेति ॥

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥ ३ ॥

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा । प्रतिपक्षस्थापनाहीन

इति यावदुक्तम्भवति द्वितीयपक्षवादी वैतण्डिको न कश्चित् पक्षं
स्थापयतीति ।

अपरे तु श्रुते दूषणमात्रं वितण्डेति—दूषणमात्र-
मिति मात्रशब्दप्रयोगाद्वैतण्डिकस्य पक्षोऽपि नास्तीति । अयुक्तं
चैतत् चतुर्वर्गस्याभ्युपगमात् दूषणमभ्युपगच्छन् दूष्यमभ्युपैति
अपथार्थावबोधं प्रतिपद्यते प्रतिपादायितारं प्रतिपत्तारं च, दूष-
णमात्राभ्युपगमे मति सर्वमेतन्न स्यात् दूषणमात्राभ्युपगमा-
च्छेषमर्थतोऽवगम्यत इति वितण्डा वितण्डेस्यैव वक्तव्यम्—यथा
वितण्ड्यते सा वितण्डेसनुगतार्थया सञ्ज्ञयैव परमतिपत्तिवि-
घातः क्रियत इति । तस्मात् यथान्यासमेवास्तु न्याय्यम् ॥

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला
हेत्वाभासाः ॥ ४ ॥

हेतुलक्षणाभावादहेतवो हेतुसामान्याद्धेतुवदाभासमानास्त इमे
सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः ।
किं पुनर्हेतुभिरहेतूनां सामान्यं येन हेतुवदाभासन्त इति ? मति-
ज्ञानन्तरं प्रयोगः सामान्यं—यथैव हेतवः प्रतिज्ञानन्तरं प्रयुज्यन्ते
एवं हेत्वाभासा अपीत्येष सामान्यम् । अन्यतमलिङ्गधर्मानुविधानं
वा—यद्वा यन्साधनस्य लिङ्गस्य औविध्यं तदेकतमधर्मानुविधानम्,
द्विलक्षणस्यान्यतरधर्मानुविधानं वा विवक्षितम् । साधकासाधकत्वे
तु विशेषः हेतोः साधकत्वं धर्मोऽसाधकत्वं हेत्वाभासस्य । किं पु-
नस्तत् ? ममस्तलक्षणोपपत्तिरसमस्तलक्षणोपपत्तिश्च । कः पुनरस्य
सूत्रस्यार्थः ? विभागोद्देशो नियमार्थ इत्युक्तम् । किं पुनर्विभागो-
द्देशेन नियन्तव्यम् ? अनेकथा प्रसृतस्य हेतुहेत्वाभागस्य विस्तरः
मह्येत्थम् इति । किपता पुनर्भेदेनायं हेतुहेत्वाभागः प्रसृत इति ?
कालपुरूपवस्तुभेदानुविधानेनापारिर्सेत्येषः सामान्यतः साध्यव-

स्वप्नग्रहेण हेतुहेत्वाभासभेदः प्रपञ्चयमानः पदमसृतिशतम् । तत्र साध्यव्यापकधर्मभेदः षोडशधा । साध्यैकदेशवृत्तिधर्मोऽप्येवम् । एवं साध्यावृत्तिधर्मभेद इति । विशेषणविशेष्यासिद्धिभेदाच्चतुःषष्टिः । एवं समर्थासमर्थाविशेषणविशेष्यभेदादिति ।

तत्र साध्यव्यापकधर्मभेदानां षोडशानामुदाहरणानि—
 तत्र साध्यतज्जातीयान्यव्यापकः प्रमेयत्वान्निसोऽनित्यो वेति १ । साध्यतज्जातीयव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः गौरयं विपाणित्वात् २ । साध्यतज्जातीयव्यापको विपक्षावृत्तिः अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् ३ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयावृत्तिः विपक्षव्यापकः निसः शब्दः उत्पत्तिधर्मकत्वात् ४ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयावृत्तिः विपक्षैकदेशवृत्तिः नित्यः शब्दः सामान्यविशेषवच्चे सत्यस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् व्युत्क्रवत् ५ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयविपक्षावृत्ति(१)र्मथा नित्यः शब्दः सामान्यविशेषवच्चे सति श्रावणत्वात् घटादिवत् ६ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिः विपक्षाव्यापकश्च अगौरयं विपाणित्वात् ७ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयविपक्षैकदेशवृत्तिः निसः शब्दोऽस्पर्शवच्चात् ८ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिविपक्षावृत्तिः अनिसः शब्दः सामान्यविशेषवतोऽस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् सामान्यविशेषवत् इति सामान्यविशेषसमवायाना निराकरणम्, अस्मदादिप्रत्यक्षत्वादिति परमाणूर्ना, बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादित्यात्मनः ९ । साध्यतज्जातीयव्यापकोऽविद्यमानविपक्षः सिद्धान्तभेदेनैकान्तवादिनः अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् १० । साध्यव्यापकस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिराविद्यमानविपक्षः अनिसः शब्दोऽगोह(क-

(१) तज्जातीयश्च विपक्षश्चेति द्वन्द्व तयोरेवृत्तिः तथा चाविद्यमानसपक्षविपक्ष इत्यर्थः ।

रण)न्द्रियमत्पक्षत्वात् ११। साध्यव्यापकस्तज्जातीयवृत्तिरविद्यमान-
विपक्षः अनित्यः शब्दः श्रावणत्वात् १२। साध्यव्यापकोऽविद्यमान-
नसजातीयो विपक्षव्यापकः नित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् १३ ।
साध्यव्यापकोऽविद्यमानसजातीयो विपक्षैकदेशवृत्तिः नित्यः शब्दो
वाह्येन्द्रियमत्पक्षत्वात् १४। साध्यव्यापकोऽविद्यमानसजातीयो वि-
पक्षावृत्तिः नेहं निरात्मकं जीवच्छरीरम् अनिन्द्रियाधिष्ठानकत्व-
मसङ्गात् १५। पक्षव्यापकोऽविद्यमानसपक्षविपक्षः सर्वं नित्यं प्रमेय-
त्वात् १६ । स एते पक्षव्यापकाः षोडश । एषां पञ्च हेतवः, शेषा
देत्वाभासाः, तत्रान्वयव्यतिरेकिणौ द्वौ विपक्षावृत्तौ तृतीयनवमौ
एकान्तवादिनोन्वयिनावेव दशमैकादशौव्यतिरेकी(१)पञ्चदशइति।

अथ साध्यैकदेशवृत्तयः—साध्यैकदेशवृत्तिस्तज्जातीयविपक्ष-
व्यापकः पृथिव्येतेजोवाय्वाकाशानि अनित्यानि अगन्धवच्चा-
दिति १। साध्यैकदेशवृत्तिस्तज्जातीयव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिश्च
सामान्यविशेषवदस्मदादिवाह्यकरणप्रत्यसे बाह्यनसे अनित्यत्वात् २।
साध्यैकदेशवृत्तिस्तज्जातीयव्यापको विपक्षावृत्तिः अनित्ये बाह्य-
नसे उत्पत्तिधर्मकत्वात् ३। साध्यैकदेश(शा)वृत्तिस्तज्जातीयवृत्तिः
विपक्षव्यापकः (अ)नित्ये बाह्यनसे उत्पत्तिधर्मकत्वात् ४। साध्यैक-
देशवृत्तिस्तज्जातीयवृत्तिः विपक्षैकदेशवृत्तिः सामान्यविशेषवद-
स्मदादिवाह्यकरणप्रत्यसे बाह्यनसे नित्यत्वात् ५। साध्यैकदेशवृ-
त्तिस्तज्जातीयविपक्षावृत्तिः अनित्यः शब्दो त्रिभागजविभागासम-
वायिकारणकत्वात् ६। साध्यतज्जातीयैकदेशवृत्तिः विपक्षव्यापकः
अनित्याः परमाणवोऽगन्धवच्चात् ७। साध्यतज्जातीयविपक्षैकदेश-
वृत्तिः अनित्ये बाह्यनसे अमूर्तत्वात् ८। साध्यतज्जातीयैकदेशवृत्ति-
विपक्षावृत्तिः अनित्ये बाह्यनसे सामान्यवतोऽस्मदादिवाह्यकरण-

प्रत्यक्षत्वात् १ । साध्यैकदेशवृत्तिः तज्जातीयव्यापकः अविद्यमान-
 विपक्षः सिद्धान्तभेदाश्रयेण अनित्ये रूपविज्ञाने अमूर्तत्वात्
 वेदनादिवत् १० । (साध्यतज्जातीयैकदेशवृत्तिरविद्यमानविपक्षः
 अनित्ये शब्दनभसी श्रावणत्वात् १० ।) साध्यैकदेशावृत्तिर-
 विद्यमानसजातिः अनित्ये चक्षुर्विज्ञाने (अ)मूर्तत्वात् रूपादिव-
 दिति ११ । साध्यैकदेशवृत्तिस्तज्जातीयावृत्तिरविद्यमानविपक्ष
 अनित्ये शब्दनभसी श्रावणत्वात् १२ । साध्यैकदेशावृत्तिरविद्यमान-
 सजातिर्विपक्षव्यापकः (अ)नित्ये बाह्यनसे उत्पत्तिधर्मकत्वात् १३ ।
 साध्यैकदेशवृत्तिरविद्यमानसजातिर्विपक्षैकदेशावृत्तिश्चानित्ये चक्षु-
 र्विज्ञाने मूर्तत्वात् १४ । साध्यैकदेशवृत्तिरविद्यमानसजातिर्वि-
 पक्षावृत्तिश्च नेदं निरात्मकं शरीरमनिन्द्रियाधिष्ठानत्वमसङ्गात्
 १५ । साध्यैकदेशवृत्तिरविद्यमानसपक्षविपक्षः सर्वमनित्यं मूर्त-
 त्वादिति १६ । एते च साध्यैकदेशवृत्तयः षोडश यथोक्ताः सर्वे
 हेत्वाभासाः ॥

अथ साध्यावृत्तयः । साध्यावृत्तिस्तज्जातीयविपक्षव्यापकः
 अनित्या पृथिवी अगन्धवत्त्वात् १ । साध्यावृत्तिस्तज्जातीयव्यापको
 विपक्षैकदेशवृत्तिश्च अनित्यः शब्दोऽश्रावणत्वात् २ । साध्यावृ-
 त्तिस्तज्जातीयव्यापको विपक्षा(क्ष)वृत्तिः अर्थः शब्दः अश्रो-
 त्रग्राह्यमापान्यवत्त्वात् ३ । साध्यतज्जातीयावृत्तिर्विपक्षव्यापकः अर्थः
 शब्दः असामान्यवत्त्वात् ४ । साध्यतज्जातीयावृत्तिर्विपक्षवृत्तिश्च(१)
 कारणवान् शब्दोऽनर्थत्वात् ५ । साध्यतज्जातीयविपक्षावृत्तिः
 नित्यः शब्दोऽसत्त्वात् ६ । साध्यावृत्तिस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिर्विपक्ष-
 व्यापकः अस्पर्शः शब्दो द्रव्यवत्त्वात् ७ । साध्यावृत्तिस्तज्जाती-
 यविपक्षैकदेशवृत्तिः कारणवान् शब्दो मूर्तत्वात् ८ । साध्यावृ-

त्तिस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिः(१)विपक्षावृत्तिः आश्रयवान् शब्दश्चा-
 न्नुपत्वात् ९ औलूक्यपक्षे । साध्यावृत्तिस्तज्जातीयव्यापकोऽवि-
 द्यमानविपक्षः सिद्धान्तभेदाश्रयेण अनित्यः शब्दोऽश्रावणत्वा-
 त् १० । साध्यावृत्तिस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिरविद्यमानविपक्षः अ-
 नित्यः शब्दो मूर्तत्वात् ११ । साध्यतज्जातीयावृत्तिरविद्यमानवि-
 पक्षः अनित्यः शब्दोऽसत्त्वात् १२ । साध्यावृत्तिरविद्यमानसजाति-
 विपक्षव्यापकः नित्यः शब्दोऽश्रावणत्वात् १३ । साध्यावृत्तिरवि-
 द्यमानसजातिविपक्षैकदेशवृत्तिः नित्यः शब्दो मूर्तत्वात् १४ । साध्या-
 वृत्तिरविद्यमानसजातिविपक्षावृत्तिः नित्यः शब्दोऽसत्त्वात् १५ ।
 साध्यावृत्तिरविद्यमानसमानविपक्षः अनित्यं सर्वमसत्त्वात् १६ । त एते
 षोडश साध्यावृत्तयो हेत्वाभासाः विशेषणविशेष्यासिद्धिभेदाच्चतुः-
 पाष्टिर्भवन्तीत्युक्तम् । तत्कथं ? व्यापकाव्यापकविशेषणयोगात्
 य एव साध्यव्यापकाः षोडश ये च पक्षैकदेशवृत्तयः ते
 विशेषणविशेष्यासिद्धिभेदेन चतुःपाष्टिर्भवन्तीति ।

तत्र व्यापकानां तावद्बुदाहरणानि । अनित्यः शब्दोऽनभिधे-
 यत्वे सति प्रमेयत्वात् विशेषणासिद्धः । प्रमेयत्वे सत्यनभिधेयत्वा-
 दिति विशेष्यासिद्धः । एवं सर्वेषु साध्यव्यापकेषु विशेषणविशे-
 प्यासिद्धभेदो द्रष्टव्यः । तान्येव बोदाहरणानि । साध्यैकदेशवृत्ती-
 नान्तुदाहरणम्—पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशान्यनित्यानि अनभिधेयत्वे
 सति अगन्धवत्त्वात् विशेषणासिद्धः । अगन्धवत्त्वे सत्यनभिधे-
 यत्वादिति विशेष्यासिद्धः । एवं सर्वेषु साध्यैकदेशवृत्तिषु । एवमस-
 मर्थविशेषणासमर्थविशेष्याश्चतुःपाष्टिरेव द्रष्टव्याः । यथा अनित्यः
 शब्दः कृतकत्वे सति प्रमेयत्वात् प्रमेयत्वे सति कृतकत्वादिति । एवं
 शेषेषुदाहरणेषु । एवं सन्दिग्धविशेषणविशेष्यभेदा अपि द्रष्टव्याः ।

यथा मयूरशब्दोऽयं पद्मजादिमत्त्वे सति अवर्णात्मकत्वात् अ-
 र्णात्मकत्वे सति पद्मजादिमत्त्वात् । त एते उभयपक्षसम्प्रतिपन्ना वि-
 द्यमानमाध्यथर्मा उदाहृता इति । एवमन्यतरासिद्धा इति व्यापका-
 व्यापकभेदेन द्वात्रिंशत्क(१) शतम् । ते च पुनर्व्यधिकरणमन्दिग्यास-
 मर्थविशेषणविशेष्यभेदेन द्वानवतं शतम् । एवमथासिद्धाश्रयोभयान्य-
 तरपक्षामिद्ध्या द्वात्रिंशत्क शतं ते च पुनः पूर्ववदेव द्वानवतं श-
 तम् । यथाऽग्निमान् देशो घूमवत्त्वात् अस्ति चात्मा इच्छादिगु-
 णत्वात् । अत्रमर्थाव्यापकासिद्धविशेषणानामुदाहरणम्—अनित्यः
 शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वे सति कृतकत्वात् । अव्यापकाम-
 र्थविशेष्याणामुदाहरणम्—अनित्यः शब्दः मत्पयभेदभेदित्वे
 सत्युपलभ्यमानत्वात् । व्यधिकरणविशेष्याणामुदाहरणम्—अस्ति
 मयानं भेदानामन्वयदर्शनात् । व्यधिकरणविशेषणानामुदाहरण-
 म्—रूपादिशब्दाश्चन्दनशब्दादसन्तामिन्नार्थाः समुदायसमुदाय-
 सम्भवे सति तेन व्यपदेशात् । एतदेव व्यधिकरणविशेषणविशेष्य-
 स्योदाहरणं विपर्ययेण । अन्यथामिद्धोदाहरणम् । अन्येषा
 अभ्यासात्तिसः शब्दः । सन्दिग्याप्रमिद्धविशेषणानामुदाहरणम्
 यथा सन्दिग्यमानघूमादिमात्रोऽग्निमान् देशो घूमवत्त्वे सति प्र-
 काशकत्वात् विपर्ययेण सन्दिग्यविशेष्या वक्तव्याः । एवं म-
 न्दिग्याप्रमिद्धाप्रमिद्धा उभयान्यतरमिद्धा व्यापकाव्यापकभेदेन
 चतुःषष्टिर्भवन्तीति । ते च पुनः पूर्ववद्वेदेन शतत्रय चतुर-
 शीतम् । एवमन्यथामिद्धभेदो द्रष्टव्यः । एवं विरुद्धविशेषणावि-
 रुद्धविशेष्याश्च सर्वत्र द्रष्टव्या इति । एषां उदाहरणानि हे-
 त्वाभ्यामवाचित्के द्रष्टव्यानि स्वयं चाभ्यूयानि । त एते

(१) द्वाभ्यामूना त्रिंशदिति ध्याख्यात तात्पर्यटीकायां वाच-
 स्पतिमिथे ।

हेत्वो(१) हेत्वाभासाश्चासङ्कीर्णविशेषणविशेष्यभेदेन द्वे सहस्रे
 द्वात्रिंशके(२) अमिद्धादिसमुच्चयेनानन्तो भेद इति । साध्या-
 वृत्तवस्त्वसत्त्वान्न विशेषणयोगिन इत्यतो नाभिधीयन्ते । त एते
 विश्रमानमाध्यव्यापकाव्यापकधर्माः(३) मपञ्चत उक्ताः । तत्र मु-
 ख्यामिद्धभेदाः षोडश ये (ते) पक्षाद्वचयः । अनैकान्तिकास्त्वस-
 ङ्कीर्णा मुख्यतः षडेष । माध्यव्यापकवर्गे विरुद्धाश्चत्वार एव ।
 (नस्मिन्) अन्तिमस्तु पञ्चपात्रधर्मत्वाद् अनुपसंहार्येव । शेषा हे-
 त्वाभासाः तेऽसिद्धानैकान्तिकविरुद्धा अव्यापकासिद्धभेदेन(४)
 सङ्कीर्णा उदाहरणेषु स्वयमूया इति ।

कोचित्तु विरुद्धाव्याभिचारिणमनैकान्तिकं वर्णयन्ति ।
 तन्नासत्त्वात्-नायमस्तीत्युक्तम् । उपेत्य तस्य पञ्चविंशतिधा भेद
 पञ्चानां हेतूनां मन्त्रपामरूपमनिसन्धानात् पञ्च पञ्चका भवन्तीति ।
 तेषां तु सर्वेषां नोदाहरणानि सन्तीति नोदाह्रियन्ते । त एते
 हेत्वाभासाः सङ्क्षेपेणैतावता भेदेन भेदवन्तस्तेषां सङ्ग्रहार्थं हेत्वाभा-
 सानां विभागोद्देशार्थं सूत्रम् । लक्षणम् एव पञ्चत्वं गम्यत इति
 चेत्-यान्पेतानि पञ्च हेत्वाभासानां लक्षणमूत्राणि तैरेव पञ्चत्वं
 गम्यत इति नियमार्थं सूत्रमनर्थकम् ? । नानर्थक्यं लक्षणसंगतरे-
 तरव्यवच्छेदकत्वात्-व्यवच्छेदकं लक्षणं न पुनर्नियमार्थम्-न
 हि नियमो लक्षणेन गम्यत इति ॥

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ५ ॥

- (१) तत्र तत्र हेत्वभावो-पा० २ पु० । एतवाभावो-इति कचित् ।
 (२) द्वात्रिंशे द्वे सहस्रे भवत इति तात्पर्यटीकायाम् ।
 (३) अव्यापक इति २ पु० नास्ति ।
 (४) तेऽसिद्धानैकान्तिका विरुद्धाव्यापकप्रसिद्धाव्यापकभेदेन
 इति २ पु० पा० ।

तेषामनैकान्तिकः सव्यभिचारः । एकस्मिन्नन्ते नियत ऐकान्तिकः विपर्ययादनैकान्तिकः । कः पुनरयं व्यवभिचारः ? साध्यतज्जातीयान्यदृष्टित्वम्—यत् खलु साध्यतज्जातीयदृष्टित्वे सति अन्यत्र वर्तते तद्व्यभिचारि, तद्वृत्तित्वं व्यवभिचारः सर्वोऽयं पदार्थभेदोऽन्तद्वयेऽवतिष्ठते अन्यत्र प्रमेयात्, (१) नित्यश्चानित्यश्च व्यापकश्चाव्यापकश्च इत्येवमादिः। तत्र यो हेतुरुपात्त उभावन्तावाश्रित्य प्रवर्तते सोऽनैकान्तिकः ।

अनैकान्तिक इति किं पुनरयं पर्युदास उत प्रसज्यप्रतिषेध इति ? किं चातः ? यदि पर्युदासः सर्वानैकान्तिकता—ऐकान्तिकादन्योऽनैकान्तिक इति युवता भवतां सर्वोऽनैकान्तिकः प्राप्तः, एवं चैको हेत्वाभास इति प्राप्तम् । अथ प्रसज्यप्रतिषेधः ? तथाप्यैकान्तिकाभाषोऽनैकान्तिक इति प्राप्तम्—तस्य व्यवभिकारोऽर्थो नास्तीति अयुक्तोऽनैकान्तिको हेत्वाभासः ? । नायं पर्युदासपक्षः किन्तु प्रसज्यप्रतिषेधः । प्रसज्यप्रतिषेधो ऽभाव इति चेत् ? नाभावो धर्मविशेषकत्वात्—धर्मोऽयं विशिष्यते—य एकान्ते सन्नियतो धर्म इति न भवति, (२) न पुनरभावः—अभावं विशेषणविशेष्यासम्भवाच्चाभाव एकान्तसन्नियतो नानैकान्तिकः (३) सन्नियतः । कथम् ? अत्राक्षणवदिति—यथा अत्राक्षणशब्दः प्रसज्यप्रतिषेधविषयत्वेन प्रवर्तमानो यदुत्तरपदं तत्प्रतिषेधनीति न पुनरभावं प्रतिपादयति तथेहापीत्यदोषः । उदाहरणं—नित्यः शब्दः अस्पर्शवत्त्वात् शब्दस्यास्पर्शत्वमिति पृथगा भेदः प्रदर्श्यते । किं पुनस्तत् ? स्पर्शानाश्रयस्य स्वात्मसत्तानुभवोऽस्पर्शत्वम् स्पर्शानाधारस्य सत्तासम्बन्धो वा, उभयं च

(१) प्रमेयत्वादिति २ पु० पा० । टीकासंमतस्तु प्रमेयादित्येव ।

(२) स नित्यतो धर्मो भवति इति २ पु० पा० ।

(३) एकान्तसन्नियतोऽतोऽनैकान्तिक इति २ पु० पा० ।

शाब्दव्यतिरिक्तमित्यर्थवती पट्टी । कुतः पुनरेतत् ? तद्भावे भावात्
 तदभावेऽभावादिदिते—यत् खलु स्पर्शवत् सत्तामनुभवति न त-
 त्त्रास्पर्शशब्दः प्रयुज्यत(?) इति । यच्चासत् तत्रापि न प्रयुज्यते यद्-
 स्पर्श सत्तानुभावे तत्र प्रयुज्यत इति । वाक्यार्थाभ्यनुष्ठानाच्च प-
 पदार्थाभ्यनुष्ठा—स्पर्शानाधारस्य वस्तुनः सत्तासम्बन्ध इति यो
 वाक्यार्थः स एवास्पर्शवत्त्वशब्दस्यार्थः । अतिदेशानुपपत्तिरनुक्त-
 त्वादिति चेत्—अनैकान्तिकः सव्यभिचार इति न क्वचिद-
 नैकान्तिक उक्तः इहानैकान्तिकग्रहणात् सव्यभिचारो गम्ये-
 त(२) अतो न युक्तमनैकान्तिकः सव्यभिचार इति ? नेद-
 मयुक्तम्—लोकतस्तदधिगतेः—यत् पुनर्लोकतो न गम्यते तत्र
 शास्त्रमर्थवत्, यत् पुनर्लोकत एव गम्यते तत्रोपदेशोनर्थकः लो-
 कतश्चैतद्गम्यते उच्यते सन्नियतोऽनैकान्तिक इति । यदि च
 यल्लोकतो गम्यते तदनुक्तमिति मन्यसे दुःखादीन्यपि देशयित-
 व्यानि किमिदं दुःखमिति, तस्मात् पेलवमेतदिति । अव्यापक-
 त्वादलक्षणमेतदिति चेत्—अथापीदं स्यादनैकान्तिकलक्षणेन न स-
 र्वोऽनैकान्तिको व्याप्यते यथा असाधारणमिति । नानेनैव सद्ब्रह्मात् ।
 कथमिति ? व्याप्येतिद्वारेणाभिधीयमानोऽयमुभयान्तव्याप्येति-
 कान्तिक इति ।

अपरे पुनः प्रकरणसममनैकान्तिक एवान्तर्भावगन्ति । कथमिति ?
 अनित्य आत्मा शरीरादभ्यन्तत्वादिति शरीरादभ्यन्तमित्यमनित्यं च
 दृष्टमतोऽनैकान्तिक इति । तैस्तु न लक्षणव्यभिचारोऽवगतो नोदा-
 हरणव्यभिचार इति, अनैकान्तिकः सव्यभिचार इत्येतदुल्लेखं

(१) प्रयुज्यत इत्यस्य स्थाने सर्वत्र प्रसज्यत इति २ पु० पा० ।

(२) यत् इहानैकान्तिकग्रहणानुपपत्तिरनुक्तत्वात्सव्यभि-
 चारो गम्येत इति २ पु० पा० ।

व्यभिचारिणः, यदि चानेन प्रकरणसमसद्ग्रहो भवति प्राप्तस्तर्हि लक्षणस्य व्यभिचारः न पुनरुदाहरणव्यभिचारोऽनैकान्तिक-लक्षणव्यभिचार इति। (न) लक्षणस्य तृतीय दोषः लक्षणाव्याप्तिर-लक्ष्यव्याप्तिश्चेति वक्ष्यमाणक च प्रकरणसमस्य लक्षणमीक्षितव्यम् ।

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ६ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति । कोऽस्य सूत्र-
स्वार्थः ? अभ्युपगतार्थविरोधी विरुद्धः । एव च सर्वानुक्तवि-
रुद्धमद्ग्रहः—यावान् कश्चन विरुद्धभेदः सर्वोऽसावनेन सङ्गृहीत
इति । यस्मादभ्युपगत वाधते अभ्युपगतेन वाध्यते । नन्वेवमेको
हेत्वाभासो विरुद्धः प्राप्नोति ? सत्यमेक एव हेत्वाभासो विरुद्धः
तस्य तु सामान्येन विरुद्धत्वेन मगृहीतस्य पञ्चधोपदेशो यथा प्रमेय-
मित्यनेन षोडशपदार्था इति । पृथगभिधान तर्हि विरुद्धस्य न कर्त-
व्यम् ? न नकर्तव्य—सामान्यतोऽधिगतस्य विशेषज्ञापनार्थ—यथा प्रमे-
यस्यैव । तत्रानैकान्तिकादिहेत्वाभासो द्विरूपोऽनैकान्तिकादिविरु-
द्धश्च। एतस्मिन्स्तु विरुद्धत्वेत्यसाधारणतया तृणोलपादिन्यायेन नि-
ष्कृप्याभिधीयते । तस्मादनैकान्तिकादिषु निमित्तद्वयसमावेशात्
मज्ञाद्वयसमावेशः विवक्षिततज्जातीयान्यट्टित्वेनानैकान्तिकत्वम्
हेतुविषयस्वरूपत्राधारूपेण तु विरुद्धः । एव सर्वत्र । उदाहरणम्
'तदेतत् त्रैलोक्य व्यक्तरूपेति नित्यत्वप्रतिषेधात्, अपेतमप्यस्ति वि-
नाशप्रतिषेधात्''(१) विनाशप्रतिषेधादित्यनेन (न) नित्यमभ्यनुज्ञात्
नित्यत्वप्रतिषेधादित्यनेन प्रतिषिद्धम् । एते ते वाक्ये परस्परार्थवा-
धित तयोश्च परस्परार्थवाधा विरोधः । प्रतिज्ञाहेत्वोर्वा विरोधः—
यो वा प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः स विरुद्धो हेत्वाभासः । ननु प्रतिज्ञा-
विरोधः पृथगुपदिष्टो निग्रहस्थान पृथक् क हेत्वाभासः तस्मान्न

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधो वक्तव्य इति । नैष दोषः । उभयाश्रितत्वाद्दि-
 रोधस्य । निवृत्तानोऽन्यतरनिर्देशः प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोध इति प्र-
 तिज्ञाहेतू आश्रित्य उभयाश्रितो भवति, तत्र यदा प्रतिज्ञया वि-
 रोधो निवृत्तस्तदा प्रतिज्ञाविरोध इत्युच्यते यदा प्रतिज्ञाया हे-
 तुविरोधो हेतोर्वा प्रतिज्ञाविरोधकत्वं तदा विरुद्धो हेतुस्त्वित्यतः
 प्रतिज्ञाविरोधो हेतुविरोधो वेत्यदोषः । हेतुविरोधोदाहरणम्-नि-
 त्यः शब्द उद्भवतिधर्मकत्वात्, प्रतिज्ञाविरोधस्योदाहरणम्-ना-
 स्त्यात्वेति, प्रतिज्ञाहेतुविरोधोदाहरणम्-गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यम् अ-
 र्थान्तरस्यानुपलब्धेः, हेतुविरोधोदाहरणम्-नास्त्येको भावः समूहे
 भावशब्दमयोगादिति समूह इति ब्रूवाणैकोऽभ्युपगतो भावो
 भवति एकः समुच्चयो हि समूह इति ॥

यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रक-
 रणसमः ॥ ७ ॥

यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ।
 कस्मात् प्रकरणचिन्ता ? तत्रानुपलब्धेः-यस्मादुपलब्धत्वेऽर्थे
 निवर्तने चिन्ता तस्मात् सामान्येनाधिगतस्य या विशेषतोऽनुपल-
 ष्ठिः सा प्रकरणचिन्ता मयोजयति । उदाहरणं-नित्यः श-
 ब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेः अत्र एव प्रकरणमित्यतो न हेतुः ।
 नन्ययं साध्याविशिष्ट एव यथा शब्दस्य नित्यत्वं साध्यं तथा-
 ऽनित्यधर्मानुपलब्धिपरिणीति ? नाविशिष्टः तस्यैव प्रकरणमवृत्तिहे-
 तोर्धर्मस्य हेतुत्वेनोपादानात् यत्र साध्येन समानो धर्मो हेतु-
 त्वेनोपादीयते स साध्याविशिष्टः, यत्र पुनः प्रकरणमवृत्तिहे-
 तुरेव स प्रकरणसमः ।

ये तु संशयहेतुत्वान् प्रकरणममानैकान्तिकयोरेव व-
 र्णयन्ति-तेषां मत्प्रसक्तैकान्तिकप्रकरणमगानामभेदः प्राप्नोति

प्रत्यक्षमपि संशयकारणमिति । समूहः संशयस्य कारणमित्यतो न प्रत्यक्षे प्रसङ्गः ?—सामान्यदर्शनं विशेषाव्यवस्था विशेषस्मृतिश्च समूह इति संशयस्य कारणम्, नैकं प्रत्यक्षमतो न प्रत्यक्षप्रसङ्गः ? समूहः कारणमिन्यभिधानादप्रतिषेधः—समूहः कारणमित्येवं द्रुवता न प्रत्यक्षस्य संशयकारणत्वं प्रतिषिद्धं भवति तस्मात् प्रसङ्गस्तदवस्य एवेति । उभयधर्मानुपलब्ध्यावन्पतरथमोपादानं प्रकरणमर्थः । यत्र सन्दूभयविशेषानुपलब्धिस्तत्रान्यतरविशेषस्योपादानं यत्प्रकरणापनोदायं स प्रकरणसमो हेत्वात्तमः उभयविशेषानुपलब्धेरभिधानाशक्यत्वात् न द्रुमयविशेषाऽनुपलब्धिः शक्या दर्शयितुम् । शरीरादन्यत्वं तु न मूर्त्तार्थः न ह्ययं शरीरादन्यत्त्वमुपलभमानोऽपि यदा तत्त्वमुपलभते तदा प्रवर्तत इति, यदा तत्त्वं नोपलभते शरीरादन्यत्वमुपलभमानोऽपि तदा प्रवर्तत इति । शरीरादन्यत्वं चाऽनैकान्तिकं अतश्च न मूर्त्तार्थः ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः ॥ ८ ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः । साध्येनाविशिष्टो यः साधनसमः साध्यवत् प्रज्ञापयितव्यः स साध्यसमो हेत्वात्तमः । तस्योदाहरणम्—द्रव्यं छाया गतिमत्त्वादिति । यथैव द्रव्यत्वं छायायाः साध्यं तथा गतिमत्त्वमपीति । गतिमत्त्वं देशान्तरदर्शनादिति चेत्—अथापीदं स्यात् गतिमतीयं छाया देशान्तरे दर्शनादिति—यत् खलु देशान्तरेषूपलभ्यते तद्गतिमत्त्वं यथा कुम्भः तथा छाया तस्माद् गतिमतीति ? नाश्रयामिद्धत्वात्—एवमप्याश्रयामिद्धो हेतुः सान्ने द्रव्यभावे छायाया देशान्तरे दर्शनं समर्थं स्यात् द्रव्यभावस्त्वमिद्धः तस्मादाश्रयामिद्धो हेतुः । तेष्वपि देशान्तरे दर्शनं तस्यान्वयामिद्धेरमिद्धेः—यत्तु देशान्तरे दर्शनं छायायास्तदन्यथा

भवति अन्यथाभवन्नार्यं साधयति । कथमन्यथा ? आश्रयणसन्ताना-
दसन्निधिमन्तानस्तोजम इति । आवरके द्रव्ये सर्पाति तेजसोऽस-
न्निधिविशिष्टं द्रव्यं यदुपलभ्यते तच्च छायेत्युच्यते ।

सोऽयमसिद्धश्चेत् भवति मज्ञापनीयवर्मसमान आश्रयासिद्धः
अन्यथासिद्धश्चेति । नित्यः शब्दोऽस्पर्शवत्त्वादित्येतत् नोदाहर-
णम्—न ह्यस्पर्शत्वं शब्दस्य ज्ञापनीयं नाश्रयासिद्धं नान्यथा-
सिद्धमिति । यथा चास्माभिः सूत्रं वर्णितं तथा चोदाहृतम् ।
तथाप्यमसम्बद्धो दांपः न सूत्रार्थो विज्ञातो नाक्षरार्थो न हे-
त्वाभासो न दृष्टान्ताभास इति ॥

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ २ ॥

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः । यस्यापदिश्यमानस्य काला-
त्ययेनैकदेशो व्युज्यते स एकदेशात्ययात् कालात्ययापदिष्टः
कालातीत इत्युच्यते । उदाहरणं—नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्य-
त्वादिति उपलब्धिकाले संयोगो नास्ति, सोऽयं संयोगो हेतुविशे-
षणत्वेनोपात्त उपलब्धिकालमस्येति यदुपलभ्यते तदा संयोगो
नास्ति दास्त्रश्चने दाहपस्युपयोगनिवृत्तौ शब्दोपलब्धिरिति ।
नन्वयमनैकान्तिक एव संयोगव्यङ्ग्यत्वादिति—अनित्यमपि संयो-
गेन व्युज्यमानं दृष्टम् यथा घट इति ? न, संयोगव्यङ्ग्यत्वेनावस्था-
नस्य साधयत्वात्—न मूषो नित्यः शब्द इति, अपि त्ववतिष्ठते शब्द
इति प्रतिज्ञार्थः, तथा च संयोगव्यङ्ग्यत्वादित्ययं हेतुर्नानैकान्ति-
कः, न ह्यनवस्थितं किञ्चित् संयोगेन व्युज्यमानं दृष्टमिति ।

अवयवविपर्यासवचनमपि न सूत्रार्थः मामर्थात् न हि पश्चाद-
भिधीयमानो हेतुरुदाहरणसाधर्म्यादित्येतद्धेतुलक्षणं जहाति अज्ञ-
हद्धेतुलक्षणं न हेत्वाभासो भवितुमर्हतीति । अवयवविपर्यासवचन-

मप्राप्तकालमिति(१) निग्रहस्थानमुक्तम्, तदेव पुनरुच्यते इति । 'समीकृतेऽभिधानाच्चिग्रहस्थानमिति चेत् ?—अथ मन्यमे यस्मात् समीकृते पश्चादभिधीयते ततो न निग्रहस्थानमिति !, केन समीकृत इति वक्तव्यम् ? यदि हेत्वनाभिधानेन समीकृतः ? किमत्र हेतोरसामर्थ्यम् ? एतदस्यासामर्थ्यं यदयं पश्चादभिधीयत इति ? नैतद्धेतोरसामर्थ्यं यदयं पश्चादभिधीयत इति, अपि तु वक्तुरिति, न हि स्वतन्त्रो हेतुः साधनमपि तु साध्यितृत्वात् हेतुदोषः सामर्थ्याद्येत्युक्तम् । तस्मादवयवविपर्यासवचन न सूत्रार्थो न समीकृताभिधानमिति ॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥ १० ॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् । वचनविघातो यः क्रियते सामान्यशब्दस्य विशेषानेकसम्बन्धित्वे साते अविवक्षिताधारोपेण छल तद्वेदितव्यम् ।

तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं चेति ॥ ११ ॥

तत्रिविधमिति नियमार्थम्—पूर्ववदनेकधा भिन्न छलं संगृह्यत इति ।

अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् ॥ १२ ॥

अविशेषाभिहितेऽर्थे इति सूत्रम् । अविशेषाभिहितं सामान्यश्रुतिं वाच्यं पदं वा अविशेषाभिहितमित्युच्यते । वाच्यं सामान्यश्रुतिं यथा नचकम्बलोऽयमिति । पद सामान्यश्रुतिं यथा अश्वोऽश्व इति । अविशेषशब्दानभिधानमयोगाभावात्—न ह्यविशेषशब्देन कस्यचिदभिधानं सम्भ-

वति, न चास्य प्रयोगो युक्त इति, वाक्यं च सर्वमुच्चरद्विशेषमेव
 प्रत्यापयतीति सामान्यप्रत्यायनमयुक्तम् । न, प्रकरणादीनन्तरेण
 श्रुतिमात्रात्तदुपपत्तेः—यदा प्रकरणादिनिरपेक्षं वाक्यमुच्चार्यते
 श्वेतो घावतीति तदा वाक्यं श्रुतिप्रामाण्यात् श्रोतुः सम्मोहः स-
 म्मोहे सत्यविवक्षितमर्थमध्यारोप्य प्रतिषेधति । एवं पदेऽपीति ।
 अर्थग्रहणं शब्दनिराकरणापार्थविषयं छले न शब्दविषयमिति,
 न ह्ययं प्रतिषेद्धुं शक्नोति नायं नवकम्बलशब्द इति । तस्य प्रस-
 वस्यानं—ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वा प्रयोगात् प्रतिषेधानुपपत्तिः—यदि
 तावन्नवकम्बलस्यार्थं बुद्ध्वा नायं नवकम्बल इति प्रत्यवतिष्ठते
 तदार्यान्तरमाह अन्यद्बुद्ध्यतेऽन्यत्प्रतिषिध्यत इति । अथ पुनर्नैव
 नवकम्बलस्यार्थं बुद्ध्यते तथाप्यज्ञानमिति ।

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भृतार्थक-
 ल्पना सामान्यच्छलम् ॥ १३ ॥

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भृतार्थकल्पना सामा-
 न्यच्छलम् । सामान्यस्य विवक्षितार्थातिक्रमोऽतिसामान्यमुदाहरणम्
 विद्याचरणसम्पन्नो ब्राह्मण इति । परन्तु ब्राह्मण्यं विद्याचरणस-
 म्पन्नत्वे हेतुरिति कृत्वा प्रत्यवतिष्ठते स्तुत्यर्थे वाक्येऽन्यथाकारं
 प्रत्यवम्यानम् । उभयथा दोषो बुद्ध्वाऽबुद्ध्वा वेति ॥

धर्मविकल्पनिर्देशे ऽर्थसद्भावाप्रतिषेध उपचार-
 च्छलम् ॥ १४ ॥

धर्मविकल्पनिर्देश इति सूत्रम् । धर्मविकल्पनिर्देशशब्देना-
 भिधानधर्मो द्वेषाऽभिधीयते मथानं भाक्तश्च, मञ्जा इति काष्ठसंघा-
 तेषु प्रधानम्—मञ्जशब्दः क्रोशनाक्रियाया अतिसम्भवपीडित्वा
 स्थानिषु पुरुषेषु भाक्तः । सोऽयमभिधानाभिषेधव्यहार एवं व्य-

वतिष्ठे(१) य एतस्मिन्नन्यथाकारमतिपेयः तदुपचारच्छलमिति ।
अस्पापि पूर्ववत् मतिपेयो ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वेति ॥

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥ १५ ॥

न तदर्थान्तरभावात् ॥ १६ ॥

वाक्छलमेवोपचारच्छलमिति सूत्रम् । एकत्वमविशेषात् । कोऽविशेषः ? इहाप्यर्थान्तरकल्पना तत्रापीति ? न, तदर्थान्तरभावात् । अविशेषादित्यस्य हेतोरनेन सूत्रेणासिद्धतामुद्गाहयति । कथमभिद्धिः ? एकत्र वस्तुमद्भावः प्रतिपिध्यते नैव क्रोष्टारो मञ्चा इति एकत्र वस्त्वभ्यनुज्ञाय कम्बलपोगमभ्युपगम्य कम्बलस्यानेकता धर्मः प्रतिपिध्यत इति । यत्र धर्मः प्रतिपिध्यते त्रय धर्मा सोऽयमतिमहान् विशेषः ।

अथ मन्यते किं नोऽनेन(२) विशेषेण इहाप्यर्थान्तरकल्पना तत्रापीति ।

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलमसद्गः ॥१७॥

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलमसद्गः । कोऽस्य सूत्रस्यार्थः ? विरोधः द्वित्वमभ्यनुज्ञायमानं निवर्तयति । कतमेन पुनर्न्यायेन द्वित्वमभ्यनुज्ञापमानं वाक्छलमेवोपचारच्छलं तपोरेकत्वं द्युवता सामान्यच्छलमन्यदित्यभ्यनुज्ञानं भवति विशेषणानर्थक्यं वा, यदि सर्वं छलमेकमेवेत्यभ्युपगमः वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषादिने व्यर्थं विशेषणम् । कथमेकत्वमसद्गः ? किञ्चित्साधर्म्याद्यनर्थान्तरकल्पना अविशेषादेकत्वम् (मर्वच्छलमेक) भ्रामोति किञ्चित्साधर्म्यादिति । किं पुनस्तत् ? वचनविधातः अर्थविकल्पोपप-

(१) व्यग्रस्थित इति २ पु० पा० ।

(२) कथं मन्यसे किं तेऽनेन इति २ पु० पा० ।

चिञ्च तत् सर्वस्मिंश्चल(१) इति ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ १८ ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । साधर्म्येण प्र-
प्रत्यवस्थानं वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं जातिरिति । प्रथमपक्षानु-
योगं(२) दर्शयति स्थापनायां सत्यां प्रतीपमवस्थानं प्रत्यवस्थानं
प्रतिपक्षवदिति । सूत्रार्थस्तु यथाश्रुति न पुनरुदाहरणसाधर्म्येण
उदाहरणवैधर्म्येण भेति । किमर्थमिदमुच्यते ? व्यापकार्थ—यदि
यथाश्रुति सूत्रार्थो भवति तदा सर्वजातयो व्याप्यन्ते येन केन-
चित् साधर्म्ये येन केनचिद्वैधर्म्यमिति । लक्षणे जातीनामव्यापकत्वं
तु दोषः । माप्ये उदाहरणसाधर्म्यमुदाहरणवैधर्म्यं चोदाहरणा-
र्थमिति यथा चोदाहरणेन एवमुदाहरणेनापीति ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ १९ ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् । अन्यथा स्थितस्या-
न्यथाऽभिहितस्य अप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिश्च स्वपरार्थोत्तरा संवि-
त्तिरप्रतिपत्तिः(३) समर्थे साधने । निग्रहस्थानमाप्तौ कथमप्रति-
पत्तिः विप्रतिपत्तिः ?—यदायं साधयिष्यां समर्थेन साधनेनोपात्तेन
परेण जात्यादिभिराकुलीकृतः उत्तरं प्रतिपद्यते तदा कथमप्रति-
पत्तिः कथं वा विप्रतिपत्तिरिति ? तदाऽपि साधनस्यैव सामर्थ्या-
परिज्ञानादसमर्थमेतत् साधनमित्यप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिरिति ॥

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानवद्ब्रह्मम् ॥ २० ॥

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानवद्ब्रह्मम् । ता एता जातयः कि-

(१) तस्मिंश्चल इति २ पु० पा० ।

(२) प्रथमपक्षप्रयोगमिति २ पु० पा० ।

(३) सम्प्रतिपत्तिरिति २ पु० पा० ।

पक्षो भवन्ति कियन्ति वा निग्रहस्थानानि इत्यवधारणार्थमाह ।
 तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वमिति । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्र-
 त्यवस्थानस्य विकल्पात् तयोश्च विमतिपक्षप्रतिपक्षयोर्विकल्पाद्ब-
 हयो जातयो बहूनि निग्रहस्थानानि भवन्ति । कतमा जातयः सा-
 धर्म्यप्रत्यवस्थानात् कतमाश्च वैधर्म्यप्रत्यवस्थानात् कतमानि नि-
 ग्रहस्थानानि विमतिपक्षविकल्पात् कतमानि वाऽमतिपक्षविक-
 ल्पाद्भवन्तीति प्रतियोगं(१) विशेषलक्षणेपुत्र्येक्षणोपानीति । एते
 प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताश्च यथोद्देशं च यथालक्षणं
 च परोक्षा वार्त्तिपत्र इति ॥

तन्त्रमतिज्ञा संमारस्त्रचिद्विद्वि संविदा ।

उद्देशो लक्षणं चैव तत्त्वानामिह कीर्तितम्(२) ॥

इति—औद्द्योतकरे न्यायसूत्रवार्त्तिके प्रथमाध्या-
 ये द्वितीयमाह्निकम्(३) ॥

समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥

(१) पर्यनुयोगमिति क्वचित् ।

(२) कीर्तितम्—पा० २ पु० ।

(३) औद्द्योतकरे न्यायवार्त्तिके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः—
 पा० २ पु० ।

न्यायवार्तिके

द्वितीयोऽध्यायः ।

ॐ नमः परमात्मने ।

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेत्युक्तम् । तत्रोद्देशलक्षणे पूर्वाध्याय एव व्याख्याते परीक्षा वर्तिष्यत इति । तत्र ययोद्देशस्तथा लक्षणं तथा परीक्षेति स्थानवर्ता परीक्षावचनमिति । पूर्वप्रमाणमुद्दिष्टं लक्षितं च पूर्वमेव तत्परीक्ष्यत इत्यवसरमाप्तानि तानि विलङ्घ्य संशयः परीक्ष्यते । किमर्थं क्रमभेदः ? परीक्षाङ्गत्वात् पूर्व संशयः परीक्ष्यते तथा चोक्तम्—
“विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः” । ननु चोक्तं नायं निर्णये नियमो विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यां सर्वत्र निर्णय इति, वादे पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव, शास्त्रे च विमर्षवर्जमिति । शास्त्रे चायं विचारः तस्मान्न संशयपूर्वक इति, संशयपूर्वको हि विचारस्तर्कविषय एव, नायं तर्कविषय इति । सत्यम् न निर्णये नियमो, विचारे(तु) हि नियमो, निर्णय एव चान्यथा च, विचारः संशयपूर्वक एव । यदप्युक्तम् वादे शास्त्रे च विमर्षवर्जमिति, वादिप्रतिवादिनावधिकृत्य तदुक्तम् । शास्त्राभ्युपगमे च वादिप्रतिवादिनोर्न संशयः उभयोर्निश्चितत्वात् । शास्त्रे च न संशयः । निश्चितस्य वस्तुनः शास्त्राभ्युपगमेनाभ्युपगमात् । तत्र वादिप्रतिवादिनौ तावद्विचारयतः किं नित्यसाधनं, बलीयः आहोऽनित्यसाधनमिति । शास्त्रेऽपि च विचारः साधनसाध्यासामर्थ्यपरिज्ञानार्थम् । तत्र संशय इति । तस्मात् संशयपूर्वक एव विचारस्तन्मूलकत्वात् परीक्षा-

विधेः संशयः पूर्वं परीक्ष्यत इति । तत्र संशयो वस्तुस्वरूपानव-
धारणात्मकः प्रत्ययः । निरुक्तिव्याघात इति चेत्—अनवधार-
णात्मकश्च प्रत्ययश्चेति व्याहृतम् । न । प्रत्ययस्य स्वरूपानवधार-
णादव्यवच्छेदात्मकत्वं स्वरूपमस्य (व्यव)परिच्छिद्यते । न पुनर-
नेन विषयस्वरूपमवधार्यत इति सोऽयं संशयः । समानधर्मोपपत्ते-
रित्येवमादिभ्यस्तस्याक्षेपः ॥

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसाया-
द्या न संशयः ॥ १ ॥

समानानेकधर्माध्यवसायादित्येवमादि सूत्रम् । तस्य यथा-
श्रुत्युत्थानमिति । समानस्य धर्मस्याध्यवसायात् संशयो न समान-
धर्ममात्रादुपलभ्यमानो धर्मः संशयेहेतुरिति धर्मधर्मिग्रहणे वा
संशयामात्र इति । समानधर्मयोर्धर्ममुपलभ इति धर्मधर्मिग्रहणे क
संशय इति । धर्मिणोऽर्थान्तरभावाद्वा न संशयः न अन्यस्मिन्दु-
पलब्धेऽन्यत्र संशय इति । अथवा न समानधर्माध्यवसायः संश-
यस्य कारणं व्यवच्छेदात्मकत्वात् संशये च तदभावादिति ।
एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति व्याख्यातम् । अधिगतानधिग-
तयोर्न संशयः अधिगते वस्तुनि संशयो न युक्तः निर्णतित्वात्
नानधिगते अदृष्टत्वात् । न समानधर्माध्यवसायात् एव संशयः सत्य-
पभावात्—सत्यापि समानधर्माध्यवसाये न दृष्टः संशयः यथा कृ-
तकत्वाच्छब्दे । न । समानधर्माध्यवसायादेव संशयोऽन्यथापि
भावात्—अन्यथापि दृष्टः संशयः यथा विरुद्धाव्यभिचारिधर्म-
द्वयसन्निपाते । तत्रानुपलब्धेश्च संशयः यथा प्रकरणसमे-
एकवृत्तित्वाच्च न समान-एकवृत्तिरयं धर्मो न चैकवृत्तिः स-
मानो भवितुमर्हतीति ॥

विप्रतिपर्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥

एतेन विप्रतिपर्यवस्थाध्यवसायादिति प्रत्युक्तम् । वि-
प्रतिपर्यवस्थाध्यवसायात् संशयो न विप्रतिपत्तिमात्राद्-
व्यवस्थामात्राद्वा ॥

विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥

विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः न विप्रतिपत्तिरस्तीति सूत्रार्थः ॥

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥४॥

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया नाव्यवस्था

विव्यत इति सूत्रार्थः ॥

तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥

तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः समानधर्मादीनां सात-

त्यान्नित्यः संशय इति सूत्रार्थः ॥

अस्योत्तरम् ।

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये

नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नासंशयो

नात्यन्तसंशयो वा । न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति सूत्रार्थः । य-

त्पुनरेतद्धर्मधर्मग्रहणे संशयाभाव इति । तन्नापरिज्ञानात्-न

द्रूपो योऽसौ धर्ममुपलभ्यते तस्य धर्ममुपलभ इति, अपि तु

यौ मया पूर्वं स्थाणुपुरुषाबुपलब्धौ तयोरयं समानो धर्म उप-

लभ्यत इति । एतेनैकवृत्तित्वादिति परिहृतम् । यत्पुनरेतन्नार्था-

न्तराध्यवसायाद्भवन्न संशय इति । नानभ्युपगमात् ।

अपरे न अर्थान्तरभावमात्रं मया संशयहेतुत्वेनोपादीयते,

किं त्वर्थान्तर विशेषः । कः पुनरयं विशेषः ? धर्मधर्मिभा-

वः-धर्म उपलब्धे धर्मिणि संशय इति परिहारं मन्यन्ते । न

पुना रूपस्पर्शयोर्धर्मधर्मिभाव इति । अयं च न परिहार इति
 (तच्च न) पश्यामः । किं कारणम् ? । अर्थान्तरभावरस्यानिवृत्ते-
 र्थयैव रूपस्पर्शयोरर्थान्तरभावरस्या धर्मधर्मिणोरपीति । न यु-
 क्तोऽर्थान्तरदर्शनादर्थान्तरे संशयः । अत्रापि तदेवोत्तरम् ना-
 नभ्युपगमादिति । न द्रूमोऽर्थान्तरदर्शनादर्थान्तरे धर्मिणि स-
 न्देहः अपि तु समानधर्मादिविशिष्टधर्मिदर्शनात् विशेषवति ध-
 र्मिण्येव संशय इति । यदप्येतत्सारूप्यभावादिति ? विशेषा-
 नवधारणमुभयोः सारूप्यम्-पथैव समानधर्मदर्शनेन विशेषो
 नावधार्यते इति तथा संशयेनापीति । कारणसद्भावात् कार्य-
 सद्भावं इति न सारूप्यनिर्देशोऽयमपि तु कार्यकारणधर्मनिर्दे-
 शः । तथा च कार्यान्तरेष्वप्येतदस्तीति । न हि किञ्चिद् कार्यं
 कारणसद्भावरन्तरेण सम्भवतीति । एतेनानेकधर्माध्यवसाया-
 दिति प्रतिषेधः परिहृतः । य एव समानधर्माध्यवसाये परिहारः
 स एवनेकधर्माध्यवसायेऽपीति । यत्पुनरेतदधिगतानधिगतयो-
 रभावाद्भेदोत् ? तत्रापारिहानादिति-न द्रूमोऽन्यस्मिन्नधिगते ऽन्यत्र
 संशय इति, अपि तु सामान्यतोऽधिगते धर्मिणि विशेषानवधा-
 रणात्मकः मत्पथः संशय इति । यत्पुनरेतत् सत्पथभावादिति ?
 न समानार्थापरिहानात् । न हि कृतकत्वं समानो धर्मोऽन्य-
 था समानधर्मस्याभिधानात् । समानो धर्म इति विवक्षितग-
 ज्जातीयान्यवृत्तिर्षः स समानो न पुनः कृतकत्वमेवम् । यत्पुनरे-
 तन्न समानधर्माध्यवसायादेवान्यथाऽपि दर्शनादिति ? तन्न, म-
 तिषेधादनवधारणात् । विरुद्धाव्यभिचारिधर्माध्यवसायात् संशय
 इति प्रतिषिद्धमेतदनवधारणेनैव तत्त्वानुपलब्धेरिति मत्पुक्तम् ।
 न चैतदवधारणे समानधर्मदर्शनादेव नान्यस्मादिति अन्यस्मा-
 दापि संशयोऽनेकधर्माध्यवसायादित्युक्तम् । विमतिपथव्यव-

स्योध्यवसायादेवत्यनेनैव जत्युक्तम् । नैवं धूमो विप्रतिपत्तमा-
 प्रादुष्यवस्थामोक्षात् वा (संशय इति) । न चाध्यवस्थातः सं-
 शय उपलब्ध्य (नुपलब्ध्य) व्यवस्थामाः पूर्वपदविशेषणत्वात्
 पूर्वपदविशेषणमुपलब्ध्यनुपलब्धी न स्वतन्त्रे संशयकारणम् । तेन
 सूत्र एवोक्तमिति । यत्पुनरेतत् "विप्रतिपत्तौ च मन्वतिपत्ते"-
 रिति । इति; संज्ञान्तरात्त्वादर्थस्यान्यथात्वम्—यस्याद्विप्रतिपत्तिश-
 ब्दार्थस्य निमित्तान्तरसन्निपाते मन्वतिपत्तिरिति नाम कृतम्, न
 तावता विप्रतिपत्तिर्नास्ति । विप्रतिपत्तेस्तु तथाभावात् संशयहेतुत्व-
 मिति । यत्पुनरेतत् "अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाम्"
 नाव्यवस्थास्तीति ? तदापि न, व्याघातात् अव्यवस्था नास्त्य-
 व्यवस्थात्मनि च व्यवस्थितेति (त्वाच) व्याघातः । न च
 निमित्तान्तरसन्निपातेनार्थस्य संज्ञान्तरकरणमर्थतथाभावं वाचने
 यथाभूत एवार्थः संज्ञान्तरकरणे तथाभूत एवाकरणेऽपीति ।

यत्पुनरेतत् " तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्ते"रिति ।
 तदापि न, सूत्रार्थपरिज्ञानादिन्युक्तम् । नायं सगानधर्मादिभ्य एव
 संशयः, किंतु गद्विपयाध्यवसायादुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थापिने च
 सति विशेषस्मृतिसहितादेवं च सति नासंशयोपि नात्यन्तसंशयः ।
 अन्यतरधर्माध्यवसायादिति न युक्तम् नैतस्मान् संशय इति—न
 हि कदाचिदन्यतरधर्माध्यवसाये सति संशयः अन्यतरधर्माध्य-
 वसायस्य निर्णयहेतुत्वोदिति ॥

यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरमसङ्गः ॥ ७ ॥
 यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरमसङ्गः न कोऽस्य सूत्रस्यार्थः ?
 सत्यं न संशयः प्रतिपेक्ष्यः परिणेतु संशये प्रतिपिदे एवमुत्त-
 राधर्मागति शिष्ये शिक्षणमिति ॥ इति संशयपरीक्षा ।

अपेक्षानीमवसरमाप्तानि प्रमाणानि परीक्ष्यन्ते इति । किं पुनरेषां परीक्ष्यम् ? । आदौ तावत् सम्भवः—किं प्रमाणानि सन्त्युक्तं न सन्तीति ? । सदसतोः सामान्यात् प्रमेयत्वाद्विशेषादर्शनाच्च संशयः ॥

प्युदस्य संशयं परः पक्षपरिग्रहेण प्रत्यत्रातिष्ठते—

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरिति । अस्वार्थः प्रिष्यपि कालेषु प्रमाणानि नार्थं साधयन्तीति ॥

पूर्वं हि प्रमाणासिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ ९ ॥

पूर्वं हि प्रमाणासिद्धाविति सूत्रम् । नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यत इति सूत्रार्थे व्याघातो दोषः यदि पूर्वं ज्ञानं नेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तस्य कारणमिति यदुक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्त्यामिति तद्व्याह्रियते ॥

पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥ १० ॥

पश्चात् सिद्धाविति सूत्रम् । न प्रमाणानिमित्ता प्रमेयमङ्गेति व्याघातः न प्रमाणमन्तरेण प्रमेयमात्मानं लभत इति न प्रमाणापत्ता प्रमेयसिद्धिः ॥

युगपरिसिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तिरवामाषो बुद्धीनाम् ॥ ११ ॥

युगपरिसिद्धाविति सूत्रम् । इन्द्रियार्थानां बुद्धीनां च सन्निकर्षात् सति युगपद्भार इति क्रमशोत्पत्तत्वं दृष्टं न स्यादिति व्याघातो दोषः युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिरिति च सक्तं तद्व्याह्रियते ।

अत्र समाधिः । उपलब्धिर्दोषोत्पत्तिरिति विषयस्य धार्यस्य पूर्वा-

परसहभावांनिपमादिनि वाक्यस्यासिद्धिर्नानुद्धारनमर्थः । मत्पक्षा-
 निपमामाण्यमिति च प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः—मत्पक्षादीनि नार्थं
 साधयन्तीत्यपमर्थः अयं च, व्याघातः । कथमिति ? मत्पक्षा-
 दीनि च नार्थं साधयन्ति इति च । यथेदं वस्तु नोपलभ्यते इति ।
 इदं च, नोपलभ्यते च, इति व्याघातः । एवं मत्पक्षादीनि च
 नार्थं साधयन्तीति च । कथं चान्यथा मत्पक्षादीनि । न ह्येते
 मत्पक्षादिशब्दा अर्थासाधकरत्वेन (स्वयन्तरेण) कृतार्था भवन्ती-
 ति । धर्मप्रतिषेधाच्च मत्पक्षाद्यभ्युपगमः । मत्पक्षादीनामप्रामाण्यमि-
 त्येवं भ्रुवता न मत्पक्षादीनि प्रतिषिद्धानि, अपि तु प्रमाणत्वं
 धर्म इति । अथ भावस्यास्वतन्त्रत्वात् तान्पि प्रतिषिद्धानि, म-
 त्पक्षादीनामप्रामाण्यमिति भावाभिधानमेतत्, अस्वतन्त्रश्च भाव
 इति भावप्रतिषेधात् तद्वतां प्रतिषेध इति ? एवमप्यनिवृत्तो व्या-
 घातः—मत्पक्षादीनामभावः प्रतिषेधः मत्पक्षादीनि च न सन्ती-
 ति केनाभावं प्रतिपादयति ? न च मत्पक्षाद्यभावेऽन्यः प्रतिपाद-
 नोपायः काश्चिदस्ति । विशेषप्रतिषेधाच्च प्रमाणान्तराभ्यनुज्ञा— म-
 त्पक्षादीनामप्रामाण्यमित्येवं भ्रुवता मत्पक्षादिव्यतिरेकि प्रमाणम-
 भ्यनुज्ञात् भवति । उपर्यं वा विशेषणं मत्पक्षादीनामप्रामाण्यमि-
 ति । अयं न प्रमाणान्तरमभ्यनुज्ञापते ? किमस्य विशेषणस्य साम-
 र्थ्यं मत्पक्षादीनि न प्रमाणानीति । नैव प्रमाणानि सन्तीत्येवं व-
 क्तव्यमिति । एतदपि व्याहृतम् प्रमाणानि नैव सन्तिप्रतिपादयति
 चेति । यदापि तत्रप्रमाणान्तरमभ्यनुज्ञापते तत्रापि त्रैकार्थ्यासिद्धे-
 रित्यपमनुपक्तो हेतुः । यच्च त्रिव्यपि कालेषु न प्रतिपादयति कथं
 तस्य प्रमाणत्वमित्यनिवृत्तो व्याघातः । अथ धर्मप्रतिषेध एवार्थः ?
 तथापि यानि प्रामाण्यव्यतिरेकानि मत्पक्षादीन्यभ्यनुज्ञायन्ते रा-
 जपुरुषप्रतिषेधन्यायेन कस्तेषां स्वभाव इत्यनिवृत्तोऽनुषोभो व्या-

यातश्च । अर्थान्तरानभ्युपगमे पट्टयास्तद्वितस्य चार्थो वक्तव्यः
 यदि मत्तज्ञादीदृश्यतिरिक्तं न प्रामाण्यमस्ति मत्तज्ञादीनामित्ये
 पट्टयर्थः कः ? ततोऽवश्यं विघ्नितमानः मतिपिध्यमानो वा धर्मो-
 ऽभ्युपेयः तदभ्युपगमे च मत्तज्ञादीनां पृथक् स्वरूपं वक्तव्य-
 मित्यनिवृत्तौ व्याघातः । एतेन तद्वितार्थो व्याख्यातः । यथाः
 पं हेतुस्यैकाल्यासिद्धेरित्यपमपि व्यधिकरणस्यैकाल्यविप्रयत्ना-
 त्त-त्रिकालस्य भावस्यैकाल्यं तस्यासिद्धिरिति न प्रमाणधर्मः ।
 अत्रायमर्थस्त्रिष्वपि कालेषु न प्रमाणान्यर्थे (१) साधय-
 न्तीति? तथापि हेतुर्थो नास्ति प्रतिज्ञार्थेनाक्षिप्त-वात्-य एव प्रति-
 ज्ञार्थो न प्रमाणान्यर्थे (२) साधयन्तीति स एव हेतुर्थस्त्रिषु
 कालेषु नार्थे साधयन्तीति ।

यस्तु नरेतरप्रमाणेन मधीयमाणोऽर्थः ममेवमिदमिति म-
 वतीति । समाख्यायुक्तोस्यैकाल्ययोगादप्रतिषेधः प्रमाण ममेव-
 मिति चास्याः समाख्याया निमित्तं त्रिकालयोगि, प्रमास्यते मधी-
 मने प्रामाणि वागेन इति प्रमाणं, ममास्यते मधीयते प्रामाणि वेति
 ममेवम् । एव च तति प्रमास्यते अयमर्थः भविष्यत्यस्मिन् । हेतु-
 रूपव्यतिरिक्तममेवमिदमिति निवृत्तानि । अनुभूयनुज्ञाने व्यरहा-
 रानुपपत्तिरिति विरोधो क्षीयः । यस्तु त्रैकालिकं प्रमाणममे-
 वव्यवहारं न प्रतिषद्यते तस्य पाचकमानयेत्यादिव्यवहारो विरु-
 द्धव्य इति ।

“ मत्तज्ञादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्येवमादिवाच्यं
 प्रमाणनिषेधः । अयानेन मत्तज्ञादीनां किं क्रियते किं सम्म-
 षो निवृत्त्येते अपासुम्पतो ज्ञाप्यते ? किञ्चागः ? यदि तावत्

(१) प्रमाणान्यर्थं—पाठो १ पु० ।

(२) प्रमाणान्यर्थमिति अचिद्वत् ।

सम्भवो निवर्त्यते । तत्र युक्तम्—व्याघातात् प्रतिषेधार्थापरिज्ञानान्
 नाद्यं । सम्भवो निवर्त्यते इत्येवं युवाणेन प्रमाणान्यभ्युपगता-
 नि भवन्ति न ह्यसतां निवृत्तिर्भवतीति ॥ न च प्रतिषेधस्यै-
 तत्सामर्थ्यं यद्विद्यमानं पदार्थमन्यथा कुर्वति । ज्ञापकेत्याह न स-
 म्भवनिवृत्तिः । ज्ञापकोऽयं प्रतिषेधो न सम्भवनिवर्तक इति । अ-
 ध्यासम्भवो ज्ञाप्यते इति । प्रमाणलक्षणमाहस्तर्हि प्रतिषेधा एवं च-

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरिति । अपमपि प्रतिषेधस्त्रिष्व-
 पि कालेषु नोपपन्न इत्येवं सूत्रार्थः अतो व्याघात इति प्रमाणानि
 नार्थसाधयन्तीति प्रतिषेधस्य प्रमाणलक्षणाभ्यनुज्ञानादिति । त्रै-
 काल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरित्येवमभिदधानेनाभ्युपगतं भवति
 मत्पक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरिति ? नैष दोषः तस्य स्वव-
 चनव्याघातदक्षनात्—स्ववचनव्याघातो मया देश्यते, नाभ्यु-
 पगम्यते । कथमिति ? । यत् खलु त्रिष्वपि कालेषु न साधकं त-
 दसाधनमिति युवता प्रतिषेधस्यासाधकत्वं ; स्ववाचैवाभ्युपगतं
 भवति । यथा कश्चित् स्वाङ्गुलिजालया परं दिग्गुः स च
 परं देहेदा न वा स्वाङ्गुलिद्राहं तावदनुभवति ।

यश्चार्थः प्रतिषेधा मत्पक्षादीनि नार्थसाधयन्तीति किमर्थं
 मत्पक्षादीनां साधक्यप्रतिषेधः उत सत्ताप्रतिषेध इति ? । यदि
 सामर्थ्यप्रतिषेधः । न मत्पक्षादीनि प्रतिषेदानि तेषां प्र-
 सामर्थ्यप्रतिषेधात् । मत्पक्षादीनां स्वल्पं वक्तव्यमिति पूर्व-
 वत्प्रसङ्गः । अप सत्ताप्रतिषेधः ? तत्रापि कथं न सन्तीति । किं
 सामान्यतोऽयं विशेषत इति । यदि सामान्यतः ? मत्पक्षादिप्रदहणं
 व्यर्थम् । एवं वक्तव्यं न प्रमाणान्तः सन्तीति । न च धर्मिणां

घातश्च ।। अर्थान्तरानुभ्युपगमे षष्ठ्यास्ताद्वितस्य चार्थो षक्तव्यः
 यदि-प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तं न प्रामाण्यमस्ति प्रत्यक्षादीनामिति
 षष्ठ्यर्थः कः ? ततोऽवश्यं निश्चीयमानः प्रतिषिध्यमानो वा धर्मो-
 ऽभ्युपेयः तदभ्युपगमे च प्रत्यक्षादीनां-पृथक् स्वरूपं षक्तव्य-
 मित्यनिवृत्तौ व्याघ्राता । एतेन तद्विद्यार्थो व्याख्यातः । यथाः
 यं हेतुसैक्यात्प्रतिद्वैरित्यपि-व्यधिकरणसैक्यात्प्रतिषिद्धत्वात्-
 त्रिकालस्य भाष्यकाल्यं तस्यासिद्धिर्ज्ञेयं न प्रमाणधर्मः ।
 अत्रायमर्थस्त्रिष्वपि कालेषु न प्रमाणान्वयः (१) साधय-
 तीति ? तथापि हेतुर्थो नास्ति प्रतिज्ञार्थेनाक्षिप्तत्वात्-य एव प्रति-
 ज्ञार्थो न प्रमाणान्वयः (२) साधयतीति स एव हेतुर्थोऽप्यु-
 कालेषु नार्थ साधयतीति ।

यस्तु नरेतत्प्रमाणेन प्रतीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिदमिति भू-
 यतीति समाख्यादेतोसैक्यात्प्रयोगाद्प्रतिषेधः प्रमाण प्रमेय-
 मिति चास्याः समाख्याया निमित्तं त्रिकालयोगि, प्रमास्यते प्रती-
 यते प्रामाण्ये वागेन हाने प्रमाणं, प्रमास्यते प्रतीयते प्रामाण्ये नेति
 प्रमेयम् । एव च सति प्रमास्यते अयमर्थः भविष्यसिम्नू हेतु-
 रूपव्येतिप्रमेयमिदमिति, सिद्ध्यति । अनभ्यनुज्ञाने व्यवहा-
 रानुपपत्तिरिति निरोधो दोषः । यस्तु त्रैकालिकं प्रमाणपमे-
 यव्यवहारं न प्रतिष्यते तस्य पाचकमानयेत्यादिव्यवहारो विरु-
 द्धव्य इति ।

१-१-११-प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यात्प्रतिद्वैरित्येवमादिवाक्यं
 प्रमाणपतिषेधः । अत्रानेन प्रत्यक्षादीनां किं कियते किं, सम्म-
 षो, निवृत्त्येते, अयमसम्भवो ज्ञाप्यते ? किञ्चातः ? यदि तावत्

(१) प्रमाणान्वयत्वं-पा० १ पु० ।
 (२) प्रमाणान्वयत्वं मिति क्वचिद् ।

सम्भवो निवर्त्यते । तन्न युक्तप्र-व्याघातात् प्रतिषेधार्थापरिहानान-
नाश्च । सम्भवो निवर्त्यत इत्येवं युवाणेन ममाणान्यभ्युपगतान-
नि भवन्ति न ह्यमतां निवृत्तिर्भवतीति ॥ न च प्रतिषेधस्यै-
तत्सामर्थ्यं पाद्विग्रमानं पदार्थमन्यथा कुर्यात् । ज्ञापकत्वाच्च न स-
म्भवनित्युक्तिः ज्ञापकोऽयं प्रतिषेधो न सम्भवानेवर्तक इति । अ-
यामसम्भवो ज्ञाप्यत इति । ममाणलक्षणप्राप्तस्तर्हि प्रतिषेधः एवं च-

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरिति । अयमपि प्रतिषेधस्त्रिष्व-
पि कालेषु नोपपन्न इत्ययं सूत्रार्थः अतो व्याघात इति ममाणानि
नार्थसाधयन्तीति प्रतिषेधस्य ममाणलक्षणाभ्यनुष्ठानादिति । त्रै-
काल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरित्येवमभिदधानेनाभ्युपगतं भवति
मत्पक्षादीनाममाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरिति । नैप दोषः तस्य स्व-
धनव्याघातदेशनात्-स्वरचनव्याघातो मया देश्यते नाभ्यु-
पगम्यते । कथमिति ? । यत् खलु त्रिष्वपि कालेषु न साधकं त-
दमाधनमिति युवता प्रतिषेधस्यासाधकत्वं स्ववाचैवाभ्युपगतं
भवति । यथा कश्चित् स्वाङ्गुलिज्जालपा परं दिपद्भुः स च
परं देहेदा न वा स्वाङ्गुलिदाहं तावदनुभवति ।

यथायं प्रतिषेधः मत्पक्षादीनि नार्थसाधयन्तीति कियत्
मत्पक्षादीनां साधार्थप्रतिषेधः एत मज्जाप्रतिषेध इति । । यदि
साधार्थप्रतिषेधः । न मत्पक्षादीनि प्रतिषिद्धानि तेषां । अ-
साधार्थप्रतिषेधात् । मत्पक्षादीनां स्वल्पः वक्तव्यमिति । पूर्व-
वत्प्रसङ्गः । अयं सजाप्रतिषेधः । तत्रापि कथं न सन्तीति । किं
सामान्यतोऽयं विशेषत इति । यदि सामान्यतः । मत्पक्षादिप्रसङ्गं
व्यर्थम् । एवं वक्तव्यं न ममाणानि सन्तीति । न च घमिणां

घातश्च । अर्थान्तरानभ्युपगमे पृथ्यास्ताद्वितस्य चार्थो वक्तव्यः
 यदि प्रसङ्गादिद्वयनिरिक्तं न प्रामाण्यमस्ति मत्प्रज्ञादीनामिति
 पृथग्रथः कः ? ततोऽवश्यं विधीयमानः प्रतिपिध्यमानो वा धर्मो-
 ऽभ्युपेयः तदभ्युपगमे च प्रसङ्गादीनां पृथक् स्वरूपं वक्तव्य-
 मित्यभिहितो ध्याघातः । एतेन तद्वितार्थो व्याख्यातः । यथाः
 य हेतुसैक्यत्वादिरेतस्यमपि-
 वप्रधिकरणसैक्यत्वादिप्रयत्ना-
 त्त-त्रिकालस्य भाष्येनास्य तस्यासिद्धिर्नित न प्रमाणधर्मः ।
 अथायमर्थद्विप्रपि कालेषु न प्रमाणान्वयं (१) साधय-
 न्तीति ? तथापि, हेत्वर्थो नास्ति प्रतिज्ञार्थेनाक्षिप्तत्वात्-य एव प्रति-
 ज्ञार्थो न प्रमाणान्वयं (२) साधयन्तीति स एव हेत्वर्थोऽस्तु
 कालेषु नार्थं साधयन्तीति ।

यत्पुनरेतत्प्रमाणेन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिति म-
 यतीति समाख्यादेतोसैक्यत्वाद्योगात्प्रतिषेधः प्रमाणं प्रमेय-
 मिति चास्याः समाख्याया निमित्तं त्रिकालयोगि, प्रमास्यते प्रमी-
 यते प्रामाणि धानेन इति प्रमाणं, प्रमास्यते प्रमीयते प्रामाणि वेति
 प्रमेयम् । एव च सति प्रमास्यते अयमर्थः भविष्यत्वास्मिन् हेतु-
 रूपव्यवहारितप्रमेयमिदमिति, मिद्धाति । अनुभूयनुज्ञाने व्यरहा-
 रानुपपत्तिरिति निरोधो दोषः । यस्तु त्रैकालिकं प्रमाणमपे-
 यव्यवहारं न प्रतिषेधत तस्य पाचकमानपेक्षादिव्यवहारो विरु-
 द्ध्यत इति । १३

“ प्रसङ्गादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धे” रित्येवमादिवाक्यं
 प्रमाणप्रतिषेधः । अयानेन, मत्प्रज्ञादीनां किं क्रियते किं, सम्म-
 षो निवर्त्यते, अयाम्ममत्रो ज्ञाप्यते । किञ्चातः ? यदि तावत्

(१) प्रमाणान्वयं—पा० १ पु० १

(२) प्रमाणान्वयमिति क्वचिद्

सम्भवो निवर्तते ? तन्न युक्तम्—व्याघातात् प्रतिषेधार्थापरिज्ञानान्नाच्च । सम्भवो निवर्तते इत्येवं युवाणेन प्रमाणान्यभ्युपगतानि भवन्ति न समानां निवृत्तिर्भवतीति । न च प्रतिषेधस्यैतत्सामर्थ्यं यद्विद्यमानं पदार्थमन्यथा कुर्वति । ज्ञापकत्वाच्च न सम्भवनिवृत्तिः ज्ञापकोऽयं प्रतिषेधो न सम्भवनिवर्तक इति । अथासम्भवो ज्ञाप्यत इति ? प्रमाणलक्षणप्राप्तस्तर्हि प्रतिषेधः एवं च-

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरिति । अगमपि प्रतिषेधस्त्रिष्वपि कालेषु नोपपन्न इत्ययं सूत्रार्थः अतो व्याघात इति प्रमाणानि नार्थसाधयन्तीति प्रतिषेधस्य प्रमाणलक्षणाभ्यनुज्ञानादिति । त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरित्येवमभिदधानेनाभ्युपगतं भवति मत्पक्षादीनामप्यत्रैकाल्यासिद्धेरिति । नैपक्षोपः तस्य स्ववचनव्याघातदेशज्ञात्—स्ववचनव्याघातो मया देश्यते नाभ्युपगम्यते । कथमिति ? । यत् खलु त्रिष्वपि कालेषु न सामकं तदगम्यमिति युवता प्रतिषेधस्यासाधकत्वं स्ववचनव्याघातं भवति । यथा काश्चिन् स्वाङ्गुलिज्वालया परं दिग्भुः स च परं देहेद्रा न वा स्वाङ्गुलिदाहं तावदनुभवति ।

पश्चात् प्रतिषेधः मत्पक्षादीनि नार्थसाधयन्तीति किमर्थं मत्पक्षादीनां सामर्थ्यप्रतिषेधः एतत्सत्ताप्रतिषेध इति ? । यदि सामर्थ्यप्रतिषेधः । न मत्पक्षादीनि प्रतिषेद्धानि तेषां न सामर्थ्यप्रतिषेधात् । मत्पक्षादीनां स्वच्छेः वक्तव्यमिति पूर्ववत्प्रसङ्गः । अथ सत्ताप्रतिषेधः । तत्रापि कथं न सन्तीति । किं सामान्यतोऽयं विशेषत इति । यदि सामान्यतः । मत्पक्षादिग्रहणं व्यर्थम् । एवं वक्तव्यं न प्रमाणात् सन्तीति । न च प्रमाणं

प्रतिषेधे कश्चिन्न्याय इति । अथ विशेषप्रतिषेधः ? तथापि प्रमाणान्तराभ्युपगमः—न ह्यनभ्युपगतसामान्यस्य विशेषप्रतिषेधोऽवकाश लभत इति ।

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं त्रैकाल्यसिद्धेरिति च वाक्ययोरेकार्थता वा स्यात् भिन्नार्थता वा ? । यद्येकार्थता ? प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं त्रैकाल्यसिद्धेरित्येवमेव वक्तव्यम् । अभिन्नार्थे च एते वाक्ये इति कुतः प्रतिपादितेति ? यदि प्रमाणतोऽनिवृत्तो व्याघातः । अथान्यतस्तत्रमाण्यमिति संज्ञाभेदमात्रम् । अथ भिन्नार्थे ? तत्र केनावगतं—त्रैकाल्यासिद्धेः त्रैकाल्यासिद्धेरिति चानयोर्वाक्ययोर्भिन्नोऽर्थ इति । प्रत्यक्षादीनि न सन्तीति च नास्तिना समानाधिकरणः प्रत्यक्षादिशब्दश्च न प्रत्यक्षादीनामभावं शक्नोति वक्तुम् । न ह्ययं नास्तिना समानाधिकरणो घटादिशब्दो घटाभावं प्रतिपादयति, अपि तु गेहघटसंपोषं वा कालविशेषं वा घटस्य सामर्थ्यं वा प्रतिषेधति । एवमनेनापि प्रमाणसमानाधिकरणेन नास्तिना प्रमाणानां नाभावः वाक्यः प्रतिपादयितुम् । अपि त्वनेनापि तन्त्रान्तराभ्युपगतानां प्रतिषेधः स्यात् सामर्थ्यप्रतिषेधो वा कालविशेषप्रतिषेधो वेति सर्वथा प्रमाणानि अभ्युपगतानि भवन्ति । तानि चाभ्युपगतान्यनेन प्रतिषेधेन प्रतिषिध्यन्ति इति व्याघातः । प्रमाणानां वाऽसत्त्वं प्रतिपाद्यमानं कथं कस्य प्रतिपाद्यते, कश्च प्रतिपादयति । अप्रतिपन्नः प्रतिपाद्यत इति प्रतिपन्नश्च प्रतिपादयतीति । केन प्रतिपन्नः ? यदि प्रमाणेन, व्याघातः प्रमाणानभ्युपगमात् । अथान्यथा ? न ह्यन्तोऽस्ति । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोश्च भेदाभ्युपगमे व्याघातः ? यदि प्रतिपाद्यं प्रतिपादयितारं च भेदेन प्रतिपद्यते भेदप्रतिपादकप्रमाणाभ्युपगमाद्याघातः । अथ भेदं

न प्रतिपद्यते ? क किं प्रतिपाद्यत इत्यनिवृत्तो व्याघातः । प्र-
माणानि न सन्तीति प्रतिजानानः पर्यनुपोज्यः कथं न सन्ती-
ति, ? यदि प्रमाणं सतीति ? व्याहृतम् । अयं न ब्रवीति ?
अर्थो नास्य सिध्यति(१) तदेवमेतद्राज्यं यावद्यावद्विचार्यते ता-
वद् तावत् प्रलीयत इति ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः । त्रैकाल्यासिद्धे-
रित्यस्य हेतोरुदाहरणमुपादीयते न वा ? यद्युपादीयते ? व्या-
घातो भवति । प्रत्यक्षादीनां चाप्रामाण्याभ्युपगमादुपादीयमानमपि
नार्थं साधयतीति (व्यर्थम् ।) अयं साधयति ? व्याघातः । अयं
नोपादीयते ? अपदर्शनं हेत्वर्थस्य साधकत्वमिति अपदर्शित-
दृष्टान्तो हेतुर्न साधक इति सोऽयं हेतुः सर्वैः प्रमाणैर्विप्रतिषिद्धो
विरुद्धो भवति । "सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध" इति वा-
क्यार्थो यस्य सिद्धान्तः स च वाक्यार्थः प्रमाणानि नार्थं साध-
यन्तीति । इदं च प्रमाणानामुपादानमर्थसाधनाय "प्रत्यक्षादी-
नामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धे"रिति । बुद्धिविवक्षामवलवायुर्दीरण-
तात्त्वमिधातौष्ठमस्यन्दादीनि अवर्जयन् बुद्ध्या वाक्यमुच्चारय-
ति । स्थाणुकण्टकनर्पादीन् परिहरन् पादोविहरणादीनि करोति ।
ते एते वाक्यप्रवृत्ती प्रमाणप्रतिषेधाच्च सम्भवत इति ॥

तत्रप्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तत्रप्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः । अयं स्ववाक्या-
भ्रितप्रमाणव्यतिरेकेण प्रमाणानि प्रतिषिष्यन्ते ? एवं सति न सर्व
प्रमाणं प्रतिषिद्धं भवति । यच्च न्यायः स्ववाक्याभ्रितप्रमाणा-

प्रतिषेधे कीदृशन्याय इति । अथ विशेषप्रतिषेधः ? तथापि प्रमाणान्तराभ्युपगमः—न ह्यनभ्युपगतसामान्यस्य विशेषप्रतिषेधोऽवकाशं लभत इति ।

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं त्रैकाल्यसिद्धेरिति च वाच्यपदोरेकार्यता वा स्यात् भिन्नार्थता वा । यद्येकार्यता ? प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं त्रैकाल्यसिद्धेरित्येवमेव वक्तव्यम् । अभिन्नार्थे च एते वाक्ये इति कुतः प्रतिपादितरिति ! यदि प्रमाणोऽनिवृत्तो व्याघातः । अथान्यतस्तत्प्रमाणमिति संज्ञाभेदमाश्रयम् । अथ भिन्नार्थे ? तत्र केनावगतं—त्रैकाल्यासिद्धेः त्रैकाल्यसिद्धेरिति चानयोर्वाक्ययोर्भिन्नोऽर्थ इति । प्रत्यक्षादीनि न सन्तीति च नास्तित्वा समानाधिकरणः प्रत्यक्षादिशब्दश्च न प्रत्यक्षादीनामभावं शक्नोति वक्तुम् । न ह्यपे नास्तित्वा समानाधिकरणो घटादिशब्दो घटाभावं प्रतिपादयति, अपि तु गेहघटसंयोगं वा कालविशेषं वा घटस्य सामर्थ्यं वा प्रतिषेधति । एवमेतेनापि प्रमाणसमानाधिकरणेन नास्तित्वा प्रमाणानां नाभावः शक्यः प्रतिपादयितुम् । अपि स्वनेनापि तन्प्रान्तराभ्युपगतानां प्रतिषेधः स्यात् सामर्थ्यप्रतिषेधो वा कालविशेषप्रतिषेधो वेति सर्वथा प्रमाणानि अभ्युपगतानि भवन्ति । तानि चाभ्युपगतान्यनेन प्रतिषेधेन प्रतिषिध्यन्त इति व्याघातः । प्रमाणानां वाऽसत्त्वं प्रतिपाद्यमानं कथं कस्य प्रतिपाद्यते, कश्च प्रतिपादयति । अप्रतिपन्नः प्रतिपाद्यत इति प्रतिपन्नश्च प्रतिपादयतीति । केन प्रतिपन्नः ? यदि प्रमाणेन, व्याघातः प्रमाणानभ्युपगमात् । अथान्यथा ? न ह्यप्रान्तोऽस्ति । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोश्च भेदाभ्युपगमे व्याघातः ? यदि प्रतिपाद्यं प्रतिपादयितारं च भेदेन प्रतिपद्यते भेदप्रतिपादकप्रमाणाभ्युपगमाद्व्याघातः । अथ भेदं

न प्रतिषधमे ? क किं प्रतिषाद्यत इत्यनिवृत्तो व्याघातः । प्र-
माणानि न सन्तीति प्रतिजानानः पर्यनुषोऽपः कर्म न सन्ती-
ति, ? यदि प्रमाणं वधीति ? व्याहतम् । अथ न वधीति ?
अर्थो नास्य सिध्यति(२) तदेवमेतद्राक्ष्यं यावथावद्विचार्यते ता-
वत् तावत् प्रलीयत इति ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः । त्रैकाल्यासिद्धे-
रित्यस्य हेतोरुदाहरणमुपादीयते न वा ? यद्युपादीयते ? व्या-
घातो भवति । प्रसङ्गादीनां चाप्रामाण्याभ्युपगमादुपादीयमानमपि
नार्थं साधयतीति (व्यर्थम् ।) अथ साधयति ? व्याघातः । अथ
नोपादीयते ? अप्रदोशतं हेत्वर्थस्य साधकत्वमिति अप्रदोशत-
दृष्टान्तो हेतुर्न साधक इति सोऽयं हेतुः सर्वैः प्रमाणैर्विप्रतिषिद्धो
विरुद्धो भवति । "सिद्धान्तमभ्युपगम्य तद्विरोधी विरुद्ध" इति वा-
क्यार्थो ह्यस्य सिद्धान्तः स च वाक्यार्थः प्रमाणानि नार्थं साध-
यन्तीति । इदं च प्रमाणानामुपादानमर्थसाधनाय "प्रत्यक्षादी-
नामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धे"रिति । बुद्धिविवक्षामपन्नवाप्युदीरण-
कारणविघातीष्वप्यन्दादीनि अवर्जयन् बुद्ध्या वाक्यमुच्चारय-
ति । स्याणुकण्टकमर्पादीन् परिहरन् पादविहरणादीनि करोति ।
ते एते वाक्यमहती प्रमाणप्रतिषेधान् सम्भवत इति ॥

तत्प्रामाण्ये चा न सर्वप्रमाणाधिप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणधिप्रतिषेधः । अथ स्वकार्या-
श्रितप्रमाणव्यतिरेकेण प्रमाणानि प्रतिषिध्यन्ते ? एवं सति न सर्वं
प्रमाणं प्रतिषिद्धं भवति । यच्च न्यायः स्वकार्याश्रितप्रमाणा-

अभ्युपगमे स एवान्याश्रितप्रमाणाभ्युपगमे ऽपीति । शीघ्रमुपगमो विशेषप्रतिषेधेन व्याघाते । (इति) किमुक्तं भवति ? कानिचिन् स्वमाणानि प्रतिषिध्यन्ते कानिचिद्भ्यनुज्ञायन्त इति । यानि स्व-वाक्याश्रितानि तान्वभ्यनुज्ञायन्ते यानि परवाक्याश्रितानि तानि प्रतिषिध्यन्त इति । यच्चेदं वाच्यं “प्रससादीनामशामाष्यं त्रैका-ल्यासिद्धे”रिति किमिदं प्रमाणस्वरूप(१)मथ नेति ? यदि प्र-माणस्वरूपं(२) तदा व्याघातः । अथ न ? तथापि नानेन क-श्चिदर्थः प्रतिपाद्यत इति व्यर्थम् ॥

; त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत् तत्र

सिद्धेः ॥ १५ ॥

त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवदिनि सूत्रम् । यत् तत्र, पूर्वमुक्तमुपलब्धिहेतोरुपलब्धिनिषेधस्य चार्थस्य पूर्वापर-सहभावानियमाद्यगादर्शनं विभागवचनमिति तदुत्थानज्ञापनार्थमनः सूत्रान्तरस्योत्थानमिति । कस्मात् पुनस्तत्रैवेदं सूत्रं नोक्तमि-ति ? अविशेषात्—तत्र वाभिधीयते इह वा न कश्चिद्विशेष इति सर्वथा तावद्वयमर्थः प्रकाशयितव्य इति । एका च विधामुदाहरति शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति । शेषयोस्तुविधयोर्वयोक्ते उदाहरणे वेदितव्ये । यथा पूर्वमिदमातोद्यं पश्चात् सिद्धेन शब्देनानुमीयते वीणा वाद्यते वेणुः पूर्पत्रे इति—योऽपी वीणावेणुशब्दयोरसा-धारणो धर्मः वीणादिनिमित्तत्वं तदुपलभमानः शब्दस्य वीणा-शब्दो वेणुशब्द इति प्रतिपद्यते पूर्वमिदमातोद्यं पश्चात् सिद्धः शब्द इति । सहभावस्योदाहरणम्—धूमदर्शनादाग्निं घृणविशेष-णं मोतपद्यते । पूर्वसिद्ध उपलब्धिहेतुरादिसः पश्चात् सिद्धानां प्रकाशक इति । प्रमाणं प्रमेयमिति चेत् समाख्या समावेशेन

भवति समाख्यानिमित्तवशात् समावेशोऽनियमः समाख्यानि-
मित्तवशात् समाख्यानिमित्ततन्त्रत्वादिति । प्रमाणप्रमेयसंज्ञयोर्नि-
मित्तमुपलब्धिहेतुत्वमुपलब्धिषिपपत्वं च । यदा पुनरेकं वस्त्वनेक-
निमित्तमभ्यन्वि भवति तदा कथम् ? तदा निमित्ततन्त्रत्वात्
समाख्यायास्तद्वस्तु अनेकेन निमित्तेन सम्बन्धेन गति(१)
अनेकशब्दाभिधायिणम् । अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूत्रम् ॥

प्रमेयता(२) च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥

प्रमेयता(३) च तुलामामाण्यवदिति । किमुक्तं भवति ?
यथा गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुलाद्रव्यं समाहारगुरुत्वस्येयत्वाप-
रिच्छेदनिमित्तत्वात् प्रमाणं, सुवर्णादिना च परिच्छिद्यमानेयत्तै-
षां तुलेति परिच्छेदविषयत्वेन व्ययतिष्ठमाना प्रमेयम् । उदाह-
रणमात्रं चैतद् । एवमवनवपणेन तन्त्रार्थो वेदितव्यः । यथा च
प्रमाणप्रमेयसमाख्ये तथा कारकशब्दाः सर्वे निमित्तसमावेशनि-
धेयेन(४) वर्तन्ते तथा च लौकिकमुदाहरणम्— एकमनेकेन
कारकशब्देनाभिधीयते वृक्षस्तिष्ठतीति स्वस्थितौ स्वातन्त्र्यात्
कर्ता । किं पुनर्वृक्षस्य स्वस्थितौ स्वातन्त्र्यं ? कारकान्तरानपे-
क्षत्वम्—न हि वृक्षस्तिष्ठन् स्वस्थितौ कारकान्तरं प्रयुङ्क्ते इति ।
यदायं स्थितिशब्दो गतिनिषेधवचनो भवति तदैव, यदाप्य-
स्तेरभिधायकस्तदाऽप्यस्तेर्व्यक्तिनिमित्तत्वेनावतिष्ठमानोऽस्ति व्य-
नक्तीति कर्तव्युच्यते । यदा तु गेहसम्बन्धा(५)भिधायको
भवत्यस्तिशब्दो यथा गेहे देवदत्तास्तिष्ठतीति गतिनिर्दिष्टा-

(१) पुस्तकान्तरे नास्ति । (२) प्रमेया च इति काचित् ।

(३) प्रमेया—पा० १ । ६ पु०

(४) समावेशनियमात्—पा० ६ पु० ।

(५) गेहे सम्बन्धा—पा० ६ पु० ।

ऽस्तीति गम्यते तदा न सत्तामाह न गतिप्रतिषेधम् । अपि तु(१)
 गेहसम्बन्धं तदा(पि) (देवदत्त) गेहसम्बन्धानुभवक्रिया । त-
 स्वामपि न कारकान्तराणि प्रयुङ्क्त इति स्वतन्त्रो भवति । य-
 दा त्वयमभग्नवचनः स्थितिशब्दस्तिष्ठति वृत्तो न भग्न इति,
 तदापि स्वस्थितौ न कारकान्तराणि प्रयुङ्क्त इति स्वतन्त्रो भवति ।
 समुदायैकदेशं वा स्वस्थितौ प्रयुङ्क्ते । वृत्तो मूलैस्तपृतीति
 मासादः स्तम्भैर्ध्रियत इति ।

पूर्वापरप्रत्ययैकविपर्यया वा स्थितिः पद्वस्तु माकृत्सिद्धं पुन-
 निमित्तान्तरमन्निधाने सति उपलभ्यते यत् तस्यानेकायुगपत्काल-
 प्रत्ययविपर्ययं सा स्थितिः तस्यां स्थितावस्य यत्सहकारिसाधनं
 चक्षुरादि तन्करणमिति । चक्रभ्रान्तिमदीपप्रत्ययवन्मिध्याप्रत्ययः
 स इति चेत् । न, प्रमाणाभावात् । अयं मन्पत्ते(२) नैवेकं किञ्चित्
 वस्त्वयुगपत्कालानेकप्रत्ययविपर्ययो भवति ? यदि न भवति, कथं
 तर्हि म एवायं वृत्तास्तिष्ठतीति प्रत्ययः ? न हि कदाचिदाद्येन(च)
 दर्शनेन म एवायं वृत्तास्तिष्ठतीति प्रत्ययो भवति । वृत्तोऽन्यत्वेऽपि(३)
 स्थितिप्रत्ययः चक्रे भ्रमतिष्ठतीति मदीपो ज्वलंस्तिष्ठतीति ।
 अनत्रस्थितेषु नानाभूतेषु चक्रभ्रान्तिमदीपादिषु य एते त-
 द्भावप्रत्यया अनास्मिस्तदिति मिध्याप्रत्यया एते । यथा चैते
 मिध्याप्रत्यया एवं वृत्तादित्पितिष्वपीति । न । प्रमाणाभावात् ।
 नहि भवता प्रमाण किञ्चिद्दृशादीना नानात्व(४)प्रतिपादक-
 माभिधीयते मिध्याप्रत्ययाश्च सम्यक्प्रत्ययानुसारेण भवन्तीति
 क्वापी सम्यक्प्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यम् । अयं भवतः का-

(१) देवदत्त—इत्यधिकम् ६ पु० ।

(२) मनुष्ये इति ६ पु० पा० । (३) ऽन्यत्र इति ६ पु० पा० ।

(४) दृशादीनामसत्त्वं—पा० १ पु० ।

लान्तरावस्थाने, किं ममाणम् ? उक्तं ममाणम्—रूपरसस्पर्शगत्ययानामेकानेकमत्ययनिमित्तत्वं मतिस्त्वानादिनि । कार्यस्याधारत्वेन वा ; कारणस्य कार्यकालानुभवनमिति । यद्यस्याधारो भवति तद् तस्य सद्भावकालमनुभवति यथा क्षीरस्य कुण्डम् । कारणं च कार्याधिकरणमतस्तेनापि कार्यकालोऽनुभवनीय इति । अनाधारमेवेति चेत्—अप्यमन्यते ऽवतीक्ष्य कारणं कार्यमुत्पद्यते इति क्व किं वर्तत इति ? तन्न । दृष्टान्ताभावात्—नाहं कश्चिद्भ्रमपक्षसम्प्रतिपन्नो दृष्टान्तः कार्यमनाधारमस्तीति । कार्यमाधारवदित्यत्रापि न दृष्टान्तोऽस्तीति समानम् ? । समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमात्—अभ्युपगतं तावद्भवता नास्मत्पक्षे दृष्टान्तोऽस्ति किं तु भवत्पक्षेऽपि नास्तीति । विरोध इति चेत् ? अयमन्यते न मयाभ्युपगम्यते दृष्टान्ताभावः किं तु भवत्पक्षे विरोधो देशवत् । कथमिति ? योऽनुपपद्यमानदृष्टान्तः स पक्षोऽमाधीयानित्येयं द्रवणः स्वमिद्धानं यावते । तन्नापरिज्ञानात् न भवताऽस्मत्पक्षो व्यह्रापि न स्वपक्षः । अस्मत्पक्षे तावत् कार्यमाधारवदिति एतत्सिद्धं(१) भवत्पक्षेऽपि रूपादयः कार्याश्चाधारवन्तश्चेत्यभ्युपगमोविरोधः । भूतभौतिकसमुदायो द्रव्यापिति यदि रूपादीननाश्रितान् मन्यते ? कोऽस्य तद्विद्यस्यार्थो भौतिका रूपादय इति । यथोक्तं मणिः प्रभाया आश्रयस्तद्वृत्तिस्थानिविकारानुविधानात् । कुण्डं च दराणामाश्रयस्तद्रोनापातात्(२) तैलस्य तिल आश्रयस्तद्रोनास्पन्दनादित्येवमादि तद्याह्न्यते, अनाश्रिताश्च रूपादयः स्वतन्वा एकमुपनिबन्धनं वस्तवन्तरमन्त्रेण तिलमुद्रमापादिवद्विषयेस्त्वं, न तु विषय्यन्ते, तस्याह

(१) एतत् सिद्धम्—पा० ६ पु० ।

(२) तद्रोनापतनादिति उच्यते ।

परतन्वा इति, तस्माद्यवस्थितमेतत् स्मृत्या सह पूर्वापरमर्त्य-
यैकविषयता वा स्थितिरिति ।

दर्शनेनाप्तुमिष्यमाणत्वात् वृक्षः कर्म । कर्मणि कः
कारकार्थः ? क्रियाविषयत्वं—यत् खलु क्रियाया विषय-
भावेन व्यवतिष्ठते (इत्ये) तत्कर्म । एतेन कर्मलक्षणेन
“ तथा युक्तं चानीत्पित्त”मिति संगृहीतम् । आनन्तर्यप्रति-
पत्तिः करणस्य साधकतमत्कार्थः । वृक्षेण चन्द्रममं ज्ञापयतीति
वृक्षं गृहीत्वानन्तरं चन्द्रममं प्रतिपद्यत इति वृक्षः करणकार-
कशब्दवाच्यः । कर्मणाऽऽप्तुमपीष्टं सम्प्रदानम्—यद्वस्तु कर्मणा
प्राप्तुमभिधेयं भवति तत् सम्प्रदानमंशकम् । वृक्षापोदकमा-
सिञ्चतीति आसिच्यमानमुदकं कर्म तेन कर्मणोदकेन वृक्षं प्रा-
प्नोतीति वृक्षः सम्प्रदानं भवतीति । अपगच्छत्यवतिष्ठते(१)
यत् तदपादानम्—यथा वृक्षात् पततीति वृक्षोऽपादानसंज्ञकः । यत्
पतति तदपगच्छति तस्मिन्नपगच्छति अवतिष्ठते वृक्ष इति ।
पृतिहेतुराधिकरणम्—पस्मिन् यदाधेयं तदाधेयस्य यद्वृतिहेतुस्त-
दाधिकरणम् वृक्षे धर्मापीति वृक्षसम्बन्धो वयसां गुरुत्वप्रतिबन्धे
कारणमिति वृक्षोऽधिकरणशब्दवाच्यः । एवं च सति न द्रव्य-
मात्रं कारकं न क्रियामात्रम् । किमुक्तं भवति ? नाप्यं कारक-
शब्दः क्रियामात्रे वर्तते न द्रव्यमात्रे, नाहि द्रव्यं शुद्ध(२)मुपल-
भमानः कारकशब्दं प्रयुञ्जे । नापि क्रियां केवलाऽपि तु यदा
क्रिया द्रव्यसम्बन्धमुपलभते तदा सामान्येन कारकशब्देनाभि-
धत्ते(३) कारकमिति । सामान्यं च कारकाणां क्रियानिमित्तत्वम्

(१) अपगच्छत्यवतिष्ठते—पा० ६ पु० ।

(२) द्रव्यस्वरूप—पा० ६ पु० ।

(३) कारकशब्दानभिधत्ते—पा० १ पु० ।

अत्रिवाहिते विशेषे क्रियानिमित्तत्वे केवले- विवक्षिते कारक-
मितिशब्दः प्रवर्तते । यदा तु विशेषो विवक्षितस्तदा- त्वसाधार-
णेन कारकधर्मेणैतदव्याहृतेन स्वातन्त्र्यादिना विशेषेण वि-
शिष्यमाणं वस्तु कर्ता कर्म करणमिति व्यपदिश्यते । सर्वस्य
च कारकस्य स्वाक्रियानिमित्तः कर्तृव्यपदेशः प्रधानक्रियासव्य-
पेक्षस्तु कारकशब्दप्रयोगः । एवं च शास्त्रं “ कारके ”-जनके-
निर्वर्तके । कस्याः ? क्रियाया इति तथा व्यपदेशः । तस्यान्नेर्दं
स्वाक्रियामात्रपक्षोक्तम्, किं तु प्रधानक्रियाम् । तस्यामेव प्र-
धानक्रियायां किञ्चिदारादुपकारकं किञ्चिदासन्नोपकारकमिति
किञ्चित्कयाञ्चिदुपकरोति तदपेक्षाश्च कर्त्तादिशब्दा इति । त-
दुक्तं पुरस्तात् ।

यदि क्रियासम्बन्धनिमित्तकः कारकशब्दप्रयोगः पच-
त्पेव पाचकशब्दः प्रवर्तते (ते) नापाक्षीत् पाचकः पक्ष्य-
तीति पाचक इति । न । शक्तेस्त्रिकालावस्थानात्—शक्ति-
स्त्रिप्रापि कालेऽवतिष्ठते । शक्त्यपेक्षश्चातीतानागतयोः कारकश-
ब्दव्यपदेशः पचत्यपाक्षीत् पक्ष्यतीति शक्तेस्त्रिकालावस्थानात् ।
त्रैकाल्यव्यक्तिरयुक्ता यथैव द्रव्यं त्रिकालयोगे तथा शक्तिरपीति,
यथा द्रव्ये त्रैकाल्यं न व्यज्ये तथा शक्तावपीति अपचसपिं
पचतीति स्यात् पक्ष्याते पाचकोऽपाक्षीत् पाचक इति च न
स्यात् । नैव दोषः । क्रियासम्बन्धस्य शक्तिव्यक्तिहेतुत्वात्—क्रि-
येत्यनेन शब्देन घातवर्धोऽभिधीयते तस्य यत् प्रधानसाधनं स
कर्ता । सोऽयं कर्ता यदा क्रिया सम्बन्धयते तदा शक्ति
व्यपत्तिः । का पुनरियं शक्तिः ? क्रियाकर्तृव्यतिरिक्तः कर्तृ-
धर्मः सामर्थ्यमुपायपरिज्ञानं च क्रियासम्बन्धेन- व्यवतिष्ठते(१)

यदोपायविज्ञानसामर्थ्यक्रियासम्बन्धस्तदा (१) मुख्यतः कारकशब्दः प्रवर्तते पचति पाचक इति । यदा तु क्रियासम्बन्धमन्तरेणोपायपरिज्ञानसामर्थ्यमात्रोपादानेऽन्यतमवैकल्यात् पाचकशब्दः प्रवर्तते तदोपचारतोऽप्याक्षीत् पाचकः पश्यति पाचक इति । कारकशब्दश्चायं प्रमाणं प्रमेयमिति । कुतः ? क्रियाविशेषयोगात्—पथैवामी पाचकादिशब्दाः क्रियाविशेषयोगे सति प्रवर्तन्ते तथा प्रमाणप्रमेयशब्दावपीति । अस्तिभोः कारकशब्दानां निमित्तसमावेशान्नियमः मत्पक्षादीनि प्रमाणानि संवेद्यमानानि च प्रमेयं उपलब्धिविषयत्वात् ।

तत्रेदं चिन्सते—किमेतानि मत्पक्षादीनि स्वोपलब्धौ मत्पक्षादिव्यतिरिक्तं प्रमाणान्तरं (मत्सिद्धेर्यदि प्रमाणं साधनं प्रमाणान्तरं प्राप्नोति) प्रयोजयन्ति अथ निःसाधनैव प्रमाणोपलब्धिरिति ? ।

प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धि-
प्रसङ्गः ॥ १७ ॥

किं चातः ? प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धि-
प्रसङ्गः प्रमाणविषयायाः सिद्धेर्यदि प्रमाणं साधनं प्रमाणान्तरं प्राप्नोति मत्पक्षादीनां साध्यत्वाच्च साध्यं साधनं भवतीति ।

अथ प्रमाणान्तरमन्तरेण निःसाधनैव प्रमाणेषूपलब्धिः ? ॥

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणसिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः ॥ १८ ॥

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणसिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः । यथा प्रमाणा-
नि स्वोपलब्धौ निवर्तन्ते एवं प्रमेयसिद्धावपि ॥

अस्योत्तरम् ।

न प्रदीपप्रकाशवत् तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥

न प्रदीपप्रकाशसिद्धिवत् तत्सिद्धेरिति । प्रदीपप्रकाशो घ-
टाद्युपलब्धिसाधनस्याङ्गत्वात् प्रमाणम् । स च प्रत्यक्षादिभिरेवो-
पलभ्यते । नामावात्मोपलब्धौ प्रत्यक्षादिव्यतिरेकि प्रमाणं प्रयोज-
यति तैरेव उपलभ्यते, तथा प्रमाणान्यपि प्रत्यक्षादिभिरेवोपल-
प्स्यन्ते इति । दृष्टान्तमात्रमेतत् कोऽत्र न्याय इति । अयं
न्याय उच्यते । प्रत्यक्षादीनि स्वोपलब्धौ प्रमाणान्तराप्रयोज-
कानि परिच्छेदसाधनत्वात् प्रदीपवत्—यथा प्रदीपः परिच्छेद-
साधनं स्वोपलब्धौ न प्रमाणान्तरं प्रयोजयतीति तथा प्रमाणानि ।
तस्मात् तान्यपि प्रमाणान्तराप्रयोजकानीति सिद्धम् । सामा-
न्यविशेषवत्त्वाच्च(१) यत् सामान्यविशेषवत् तत् स्वोपलब्धौ
न प्रत्यक्षादिव्यतिरेकिप्रमाणं प्रयोजयति यथा प्रदीप इति ।
मेवैवत्त्वात्—यत् संवेद्यं तत् प्रत्यक्षादिव्यतिरेकिप्रमाणान्तरा-
प्रयोजकं यथा प्रदीप इति । आश्रितत्वात्—करणत्वाद्द्वैत्येवमादि
प्रदीपवदिन्द्रियादयोऽपि प्रत्यक्षाङ्गत्वात् प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्त-
प्रमाणान्तराप्रयोजका इति समानम् । तेनैव तस्याग्रहणमिति
चेत्—अयं मन्यसे प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादीनामुपलब्धौ तेनै-
व तदेव गृह्यत इति प्राप्तम् न चैतदस्ति नहि साध्यं सा-
धनं भवतीति ? नैव दोषः । अर्थभेदस्य लक्षणसामान्यात्
प्रमाणलक्षणनानेकोऽर्थः सपृहीतः तत्र केनाचित्करणाच्चिद्ग्रहणामि-
त्यदोषः । यथोद्गृह्यतेनोदकेनाशयस्यस्य यथोद्गृह्यतमुदकं गृ-
हीत्वा आशयस्यमप्येवं गृह्यमिति प्रतिपद्यत इति । न पुनरेवम-

भिधीयते तेनैव तस्य ग्रहणमापि तु तथाभूतेन तथामृतस्य । न चायमेकान्तः न तेनैव तस्य ग्रहणं भवतीति । भवत्प्रापि कदाचित् यथात्मानि स एव ज्ञाता ज्ञेयो भवति यदात्मानं जानीत इति । निमित्तभेदोऽत्रेति चेत्—अथ मन्यसे यदायमात्मा ज्ञाता तदान्य-
न्निमित्तम् यदा ज्ञेयस्तदान्यादिति समानम् यथैव ज्ञाता सुखा-
दिसम्बन्धापेक्षस्ताद्विशेषणमात्मानं प्रतिपद्यते अहं सुखी अहं
दुःखी चेति तथा प्रमाणमपि प्रमाणविषयत्वेनावतिष्ठमानं प्रमेय-
मिति प्रत्यक्षादीनां चाविषयस्यानुपपत्तेः । याद्रे कश्चिद्विषयः
प्रत्यक्षाद्यविषयः स्यात् प्रतिपद्येमाहे प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तं प्रमाणं
स च न शक्यः केनचित्प्रतिपादयितुम् । सर्वमिदं सचासच्च प्र-
त्यक्षादीनामेव विषयः तस्मात् प्रत्यक्षादिभिरेवोपलभ्यते इति ।
अपरे तु हेतुविशेषपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्तमात्रं प्रदीपप्रकाशसूत्रे-
णोपाददते यथा किल प्रदीपप्रकाशः प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण
सृष्टते तथा प्रमाणान्वपि प्रमाणान्तरमन्तरेण ग्रहीष्यन्त इति तान्
प्रतीदमुच्यते ॥

क्वचिन्निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्वचिदनैकान्तः । (१)

यथा प्रदीपप्रकाशस्तथा प्रमाणानि न पुनर्यथा स्थाल्यादिरूपं
तथा प्रमाणानीति कोऽत्र नियमहेतुः । स्थाल्यादिरूपप्रकाशने
च प्रदीपप्रकाशो न निवर्तते कस्मादेव न प्रमाणानीति अयं च
प्रदीपप्रकाशदृष्टान्तः प्रमाणपक्षे भवतु मामृतं प्रमेयपक्ष इति त-
त्रापि (२) नियमहेतुर्वक्तव्यः प्रदीपप्रकाशो दृष्टान्तो भवतु
मामृतं स्थाल्यादिदृष्टान्त इत्यत्रापि नियमहेतुर्वक्तव्यः । सोऽय-
मुपपदानेकान्तो विशेषहेतुमन्तरेण दृष्टान्तः प्रसक्तः विशेषहेतुप-

(१) न्यायसूचीनिबन्धे इदं वाक्यं सूत्रत्वेनायघृतम् ।

(२) अत्रापि—पा० ६ पु० ।

रिग्रहे सत्युपमहाराभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः। यदि पुनरयं प्रदीपप्रका-
शो दृष्टान्तो विशेषहेतुना प्रकाशत्वादिना संयुहीतः ? तत्र एक-
स्मिन् पक्षेऽभ्यनुज्ञापमानो न शक्यः प्रतिषेद्धुमित्यनेकान्त इत्य-
यं दोषो न भवति ।

प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभिरुपलब्धावनवस्था स्यादिति
चेत् ?—यदि प्रत्यक्षादीनि प्रत्यक्षादिभिरुपलभ्यन्ते तान्य-
प्यन्यैस्तान्यप्यन्यैरित्यनवस्था, अनवस्थायां चाऽऽद्यप्रमाणा-
धिगमो न स्यात्, अथ व्यवस्थाऽस्ति ? आद्यप्रमाणाधिग-
तिरप्रमाणा(१) प्रसज्येत ?, नैव दोषः । संवित्तिविषय-
निमित्तानामुपलब्ध्या व्यवहारसिद्धेः—संवित्तिविषयं संवित्तिनि-
मित्तं चोपलभमानस्य । संवित्तेर्विषयम्—प्रमेयं, संवित्तिनिमि-
त्तं—प्रमाणं, प्रमाणप्रमेयोरुपलब्धौ सर्वो व्यवहारः सिद्ध्यति घर्मा-
र्थसुखाधर्मप्रयोजनस्तत्प्रसनीकपरिवर्जनप्रयोजनश्च, न त्वनवस्था-
साधनीयं किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, येनायं प्रयुक्तोऽनवस्थामुपाद्-
दीत । तस्मात्प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादीनामुपलब्धिः न चान-
वस्थेति ॥

(इति सामान्येन प्रमाणपरीक्षा ।)

एवं तावत् सामान्यतः समधिगतयेतत् सन्ति प्रमाणानि प्रमे-
यमाधनानि । अपेक्षार्थं सामान्यतोऽधिगतानां विशेषपरीक्षा ।
तत्र प्रत्यक्षमादायुक्तं तत्परीक्ष्यत इति—

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ २० ॥

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् । यदिदं मनसा प्रत्यक्ष-
लक्षणमुच्यते इन्द्रियार्थसन्निरूपोत्पन्नमिति, तदसमग्रम्, कस्मात् ?
अन्यान्यपि प्रत्यक्षस्य कारणानि सन्ति, तानि नोक्तानि, यथाऽऽत्म-

मनःसंयोग इत्येवमादीनि । अथेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्येतच्छ्र-
णमिति ? लक्षणमप्येतन्न भवति । कस्मात् ? उत्पात्तिकारणापदेशात्
इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्येतत् कारणमपदिश्यते, न च कारणा-
पदेशो वस्तुनो लक्षणम् । नहि घटादेः कार्यस्य मृत्पिण्डादिक्रमो-
त्पत्तिस्तच्छ्रणमिति ?

न । उभयथाप्यदोषः—यदि कारणं ? तथापि न दोषः ।
अथ लक्षणं ? तथापि न दोषः । कथं ? कारणपक्षे तावदुक्तं भ-
वति—नेदं कारणावधारणार्थं सूत्रम्, अपि तु मलक्षस्य प्रमाण-
स्य यदसाधारणमनुमानादिव्यवच्छेदकं तदुक्तमिति—नात्ममनः
संयोगादिषु प्रसङ्गः । इन्द्रियमनः संयोगस्तर्गुपसंख्येयः ?—यद्यसा-
धारणत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणम्—नन्वेतस्मादेवेन्द्रियमनः-
सन्निकर्षोऽप्युपसंख्येय इति ? उक्तमत्रापि न यावदसाधारणं तत्त-
र्कं वक्तव्यम् (१) अपि त्वन्यतरग्रहणेनापि विशेषितमेतत् । ल-
क्षणपक्षेऽपि न दोषः—असाधारणत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य । इन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षोत्पादकत्वात् कारणं च समानासमानजा-
तीयेभ्यो विशेषकत्वात् लक्षणं चेति । अर्थतो वाऽभिधानं
आत्ममनःसंयोगस्य इन्द्रियमनः संयोगस्य च । कथमिति ? ज्ञानोत्प-
त्तिदर्शनात्—नासंयुक्ते द्रव्ये संयोगस्य गुणस्योत्पत्तिरिति । मनः-
संयोगानपेक्षं चेदिन्द्रियं प्रवर्तते इति युगपदनेकोपलब्धिः स्यात्,
न च भवत्यतो मनःसन्निकर्षोऽपि कारणमिति ॥

तदिदं (२) सूत्रमुक्तमाप्यम्—

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥२१॥

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति । आत्ममनसोः

(१) व्यक्तम्—पा० ६ पु०

(२) नात्ममनसोरित्यादि—पा० ६ पु० ।

सन्निकर्षाभावे नोत्पद्यते बुद्धिरिन्द्रियार्थसन्निकर्षाभाववदिति ।

न । उक्तोत्तरत्वात्-उक्तोत्तरमेतदिति-नेदं कारणावधारणार्थं सूत्रमपि तु विशिष्टकारणवचनमिति ॥

ये च सति भावात् कारणभावं वर्णयन्ति-यस्मात् किलेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति ज्ञानं भवति तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणमिति, तेषां—

दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवंप्रसङ्गः ॥ २२ ॥

दिग्देशकालाशेष्वप्येवंप्रसङ्गः । दिग्देशकालाकाशेषु सत्स्वपि ज्ञानं भवति, सति भावात् तान्यपि कारणमिति प्राप्तम् । कतमेन पुनन्यायेन दिगाद्यकारणं ? सामर्थ्यानुपलब्धेः-नहि ज्ञानोत्पत्तौ दिगादेः सामर्थ्यमुपलभ्यते, तस्मादकारणम् । सन्निधिमात्रादिति चेत् ?-अयं मन्यते दिगादि सन्निधिमात्रेण(?) ज्ञानोत्पत्तेः कारणमिति ? तदपुक्तम्, सन्निधेरवर्जनीयत्वात् । नित्यं दिगादि व्यापकं चेति-नित्यत्वाद्वापकत्वाच्च न क्षण्यः सन्निधिः परिवर्तनीयत्वमिति तत्र कारणभावे हेतुर्वक्तव्यः । नहि सन्निधिमात्रं हेतुत्वे कारणम् । कथं ? रूपोपलब्धेः तेजःस्पर्शसद्भाववदिति-यथा रूपोपलब्धौ तेजसो रूपविशेषो हेतुः, न पुनस्तेजस्पर्शः सन्निधिमात्रेण, सामर्थ्यादर्शनाद् । रूपस्य पुनर्दृष्टं सामर्थ्यं तद्भावामावानुविधानादुपलब्धेः-यस्माद्यत्र रूपं भवति तत्रोपलब्धिः यत्र न भवति न तत्रोपलभ्यते, तस्माद्रूपमेवोपलब्धेः कारणं न स्पर्श इति । यथा चान्द्रमसं रूपं विना तेजःस्पर्शेनौप्येन प्रकाशयति, अपवरकादिस्वितं चीप्यं विना रूपेण न प्रकाशयति, एवमात्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो ज्ञानं भवति दिगादि-

भ्यो भवति सन्निधिमात्रत्वात् । इतरेषा च सामर्थ्यदर्शनादिति ।
यद्येवमात्मनःसंयोगस्तर्ह्युपसख्येयः ? नोपसंख्येयो गम्यमा
नत्वात् । केन गम्यमानत्वात् ?

ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ॥ २३ ॥

ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः । ज्ञानमात्मलिङ्गमित्युक्तम् ।
तेनाऽऽत्मनःसंयोगोऽनुक्तोऽप्यनुमेयः । कथं पुनर्ज्ञानमात्मलिङ्गं ?
तद्गुणत्वात् । गुणभावासादिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे गुणभावं
एव ज्ञानस्याभिद्धः कुत्र आत्मगुणत्वं सेत्स्यतीति ? न आत्मसम्भा-
यात् सुखादेवदिति । नाहं द्रव्यं कर्म वाऽऽत्मनि समवैति, तस्मान्न-
द्रव्यं न कर्म, आत्मनि तु समवायो ज्ञानस्य सुखादेवत्वं, तस्मादा-
त्मगुणो, न पृथिव्यादिगुणः स्वसंवेद्यत्वात्(१) —यत्नदसं स्वसंवे-
द्यं न तत् पृथिव्यादिगुणं यथा सुखादि, यच्च प्रत्यक्षं स्वपरसंवे-
द्यं तत् पृथिव्यादिगुणः यथा रूपादि, न चैवं ज्ञानं तस्मादात्म-
गुण इति । उक्तं चात्र । किमुक्तं ? न यावत् प्रत्यक्षस्य कारणं
तावत् सर्वं वक्तव्यमिति(२) ।

अयेन्द्रियमनःसन्निकर्षः(३) कस्मान्नाभिधीयते ?

तदपौगवद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥

तदपौगवद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः । युगपज्ज्ञानानुत्पत्ति(४)र्मनसो
लिङ्गमित्युक्तम्, तेन मनसोऽप्यवरोध इति । न, युगपदनुत्पत्तिमू-
त्रस्यान्यार्थत्वात्—यादिदमुत्पत्ते युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग-
मित्यनेन ज्ञानकारणं मन इति ? तदुक्तम्, अन्यार्थत्वात्—अ-

(१) स्वसंवेद्यार्थत्वात् इति २ पु० पा० ।

(२) कारणं सर्वं तद्वक्तव्यमिति २ पु० पा० ।

(३) मन संयोग — पा० ६ पु० ।

(४) ज्ञानानुत्पत्ति—पा० ६ पु० ।

न्यार्थं सूत्रं न पुनस्तेन ज्ञानकारणत्वं मनसोऽभिधीयते-गम्यते ।
नाहि ज्ञानं स्वतन्त्रम् । अन्यार्थस्यापि तदर्थमकाशकत्वमुपपत्तिसा-
मर्थ्यात् । यद्यपि तस्मिन् सूत्रे मनसो ज्ञानकारणत्वं न साक्षाद्-
क्तम्—तथाप्युपपत्तिसामर्थ्यात् ज्ञानकारणं मन इति गम्यते ।
नाहि ज्ञानं स्वतन्त्रम् न चक्षुरादि स्वतन्त्रमिति ।

अथ कस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽभिधीयते कथं च नात्मम-
नः सन्निकर्षोऽभिधीयते इन्द्रियमनःसन्निकर्षो वेति ?—

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य स्व-
शब्देन वचनम् ॥ २५ ॥

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्च इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य स्वशब्देन
वचनम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षस्यैव निमित्तमात्मनःसन्नि-
कर्षः(१) प्रत्यक्षस्य चान्यस्य वेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण स्या-
नत्वादिन्द्रियमनःसंयोगो वक्तव्यः ?—यदि साधारणत्वादात्ममनः-
सन्निकर्षो(२) नाभिधीयते, इन्द्रियमनःसंयोगोऽसाधारणत्वा-
दिन्द्रियार्थसन्निकर्षवद्वक्तव्य इति ? । नेदं कारणावधारणार्थमि-
त्युक्तम्—न यावदसाधारणं सर्वं तद्वक्तव्यं, यपि तु न साधारणं
वक्तव्यमित्यर्थं सूत्रार्थः ॥

सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनि-
मित्तत्वात् ॥ २६ ॥

सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात् ।
इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यपरमिदं सूत्रम्(३) । शेषं माप्ये ॥

(१) संयोगः—पा० ६ पु० । (२) संयोगो—पा० ६ पु० ।

(३) वार्त्तिककारेण प्रत्यक्षनिमित्तत्वादित्यादिसूत्रं सुप्तव्यास-
क्तमनसामित्यादिसूत्रं चावधृतम् । यावत्प्रतिनिधेणापि न्यायसूची-
नियन्धे सूत्रत्वेनैवावधारितम् ।

प्राधान्ये च हेत्वन्तरम्—

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २७ ॥

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् । यस्मादिदं प्रसक्तज्ञानमु-
त्पद्यमानं विषयेण कारणेन वा व्यपदिश्यते । यच्चासाधारणं
तेन व्यपदेशो दृष्टः यथा शाल्यहृकुर इति ॥

व्याहृतत्वादहेतुः ॥ २८ ॥

व्याहृतत्वादहेतुः । व्याहृतत्वादित्यनेन त्रिमूर्ती प्रत्याचष्टे ।
“प्रत्यक्षानिमित्तत्वादिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य, सुप्तव्यासक्तमनसां
च इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षानिमित्तत्वात्, तैश्चापदेशो ज्ञानविशे-
षाणा”मिति इयं किल त्रिमूर्ती आत्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानका-
रणत्वं प्रतिपेक्षतीति व्याहृतमिदं भवति— “ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो
नानवरोधः तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः” इति मनःसं-
योगानपेक्षार्था युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इति दृष्टव्याघातः ।
अयं माभूद्र्याघात इति ज्ञानमात्ममनःसन्निकर्षादुत्पद्यते ? दे-
श्यावस्यमेवैतत्—कस्मादात्ममनःसंयोगो नाभिधीयते । अत्रोक्तम् ।
किमुक्तम् ? नेदं कारणावधारणार्थं सूत्रम्, अपि तु विशिष्टका-
रणवचनामिति ।

पापीयं त्रिमूर्ती प्रसक्तानिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्ष-
स्वेत्येवमादि, इयमापि—

नार्थविशेषप्रायल्यात् ॥ २९ ॥

नार्थविशेषप्रायल्यात् । नानया त्रिमूर्त्या आत्ममनःस-
न्निकर्षस्य(१) कारणभावः प्रतिपिच्यते, अपि तु प्राधान्य(२)
मिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्योपपाद्यते । प्राधान्यं चोपपादयन्त्या ना-

त्मनःसंयोगः प्रतिपिद्धो भवति । मनसि क्रियाकारणाभिधानं सुप्तव्यामक्तमनसापिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वादित्यभिधाने-
नाऽऽत्ममनःसंयोगोऽपि कारणमित्युक्तम् । अत्र मनसि क्रि-
याकारणं वाच्यमिति । अथ(१) सुप्तदुःखोपभोगस्यादृष्टनिमित्त-
त्वाददृष्टं कारणम्— यथैवात्मनि गुणान्तरमिच्छाजनितं प्रयत्नल-
क्षणं क्रियाहेतुस्तथाऽऽत्मनि संस्कारो धर्माधर्मसमाख्यातो वर्तते,
तेन प्रेरितं मनः संयुज्यते विभज्यते वा, तेन ह्यपेक्षमाणे मनसि
ततोऽन्यस्य क्रियाहेतोरभावात् सर्वार्थिता तस्य निवर्तेत । नादि
धर्माधर्मावन्तरेण मनसि कश्चिदन्यः क्रियाहेतुरादौ सम्भवती-
त्यतोऽदृष्टं कारणमिति ॥

(इति प्रत्यक्षलक्षणपरीक्षा ।)

एवं तावत्प्रत्यक्षलक्षणं समाहितम्(२) अतः परमिदानीं प्र-
त्यक्षस्यानुमाने ऽन्तर्भावं कुर्वाण इदमाह—

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणाद्बुपलब्धेः ॥ ३० ॥

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणाद्बुपलब्धेः । यदिदमिन्द्रियार्थस-
न्निकर्षाद्बुपलब्धेः ज्ञानम् अप्यं वृक्ष इति, एतत् किल प्रत्यक्षम्, तद-
नुमानमेव, कस्मादेकदेशग्रहणाद्बुपलब्धेः—एकदेशमयं गृहीत्वा
वृक्षमुपलभते, न चैकदेशो वृक्षः, तत्र यथाऽन्यस्य दर्शनादन्यम-
तिपत्तिरनुमानम्, एवमेकदेशग्रहणाद्बुपलब्धमतिपत्तिरनुमानमिति ।

यथा धूमं गृहीत्वाऽपि मतिपत्तिरेवमेकदेशं गृहीत्वा वृक्षमतिपत्तिरिति ।
न, यथासम्भवं विकल्पानुपपत्तेः—एकदेशग्रहणादर्थान्तरं
मतिपद्यत इति किं तदर्थान्तरं ? एदेकदेशग्रहणात् मतिपद्यत इति ।
अप्यवममूहपक्षे तावदवयवान्तराणि, द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे तानि

(१) मथेति नास्ति—पा० ६ पु० ।

(२) समाधिगतम्—पा० ६ पु० ।

चावयतीति चेन्न । यदि तावदवयवसमूहमात्रं वृत्तमधिकृत्योच्यते ? एतस्मिन् पक्षे गृह्यमाणवयवव्यतिरेकेण यान्यगृह्यमाणान्यवयवान्तराणि स वृत्तः । अथ द्रव्यान्तरोत्पात्तिपक्ष आश्रीयते ? तथाप्यर्वाग्भागव्यवहितानि अवयवान्तराणि, अर्थान्तरं च स वृत्त इति । किं पुनरर्थैकदेशग्रहणादयं प्रतिपद्यते ? किमवयवान्तराणि सत द्रव्यान्तरामिति ? । अवयवसमूहपक्षे तावद्वृत्तबुद्धेरभावः परभागस्यावृत्तत्वात् अर्वाग्भागवत् । यथैवायमर्वाग्भागो न वृत्तः एवं मध्यपरमाणावपि न वृत्तः, सेयमवयवसमूहपक्षे (ऽवृत्ते) वृत्तबुद्धिरत्यद्यमाना निर्विषया, अर्वाग्भागः परमागो मध्यमाग इत्येतच्च नास्ति । कथं ? माग इत्येतदवयवस्यैतन्नाम, यः पुनरर्थान्तरमवयविनं न प्रतिपद्यते तस्यावयव इति निरभिधेयं वाक्यम्, अवयवश्च परमागोऽर्वाग्भागः स चावयविमत्प्राख्याने न युक्त इति । अपथैकदेशो माग इत्युच्यते ? कौऽयमेकदेशः ? एकदेशो ह्यवयविन आधारः, अवयविनं च मत्प्राख्यानेन एकदेशोऽपि मत्प्राख्यातः । अथाकार्यकारणभूतानां परस्परमत्प्राख्यात्त्युपग्रहेणैकदेशावस्थानमवयवार्थः ? । अहो ? शब्दार्थकौशलम्—अकार्यकारणभूताश्च परस्परमत्प्राख्यात्त्युपग्रहेण च वर्तन्त इति । न च परस्परोपकारं कुर्वन्त्यवयवाश्चाभिधीयन्ते(१) इति चित्रम् ।

अपरे त्वर्वाग्भागदर्शनेन परभागानुमानं कृत्वा प्रति-सन्धानप्रत्ययनामवृत्ते वृत्तबुद्धिमध्यवस्यन्ति । एतस्मिन् पक्षे वृत्तबुद्धेरभाव एव । कथम् ? अर्वाग्भागस्य परमागस्य चावृत्तत्वात् । न चावृत्तमतिमन्धानजा वृत्तबुद्धिरत्यु-मर्शने । न चैतस्मिन् पक्षेऽनुमानं भवति— अर्वाग्भागमयं

शृहीत्वा परभागमनुमिमीते इति नानुमानस्य विषयो ज्ञातः ।
 कथं न ज्ञातः ? यदि तावदेवमनुमिमीते वृत्तोऽयमर्वाग्भा-
 गवत्त्वात् ? । कनपोऽपौ वृत्तो ? यस्वार्वाग्भागवत्त्वं धर्मः,
 अनभ्युपगमतार्थान्तरावपविनोऽर्वाग्भागमात्रं प्रसक्षम् । न च धर्मि-
 ष्यनुपलब्धेऽनुमानं प्रवर्तते । न चायं जात्यापि धर्मिणमुपलभते
 अविद्यमानत्वेनाभ्युपगमात् । न चानुमानम्, अनुमाने एवंविधस्य
 प्रतिसन्धानस्याभावात् - न ह्यनुमाने एवंविधं प्रतिसन्धानमस्ति ।
 नायमनुमानात् पूर्वमनुपलब्ध्याग्निं धूमाविशेषणं प्रतिपद्य प्रतिस-
 न्यत्ते अयं धूमोऽयं चाग्निरिति । न च प्रतिसन्धायानुमिमीते
 अग्निनात्र भवितव्यमिति । किं कारणं ? वैपर्य्यात्—व्यर्थमनु-
 मानमेतस्यामवस्यायामग्नेर्विशेषणभूतस्वप्रतीतत्वात् । तस्मान्नानु-
 माने प्रतिसन्धानमस्ति । प्रतिसन्धायापि च न समुदाये प्रति-
 सन्धानम्, न च वृत्ते । न ह्यपमेकदेशदर्शनात् समुदायं प्रतिपद्यते
 न वृत्तं, किन्तु शेषं समुदायिनमेव । किं कारणम् ? समुदाये-
 व्यतिरेकेण समुदायस्यानभ्युपगमात्(?) न हि भवन्तः समुदा-
 यिव्यतिरिक्तं समुदायं प्रतिपद्यन्ते इति । न चासन् समुदायो-
 ऽनुमातुं शक्यः ।

किं चार्वाग्भागमयं शृहीत्वा किमन्यदनुमिमीते अपमर्वा-
 ग्भागः परभागवान् इति ? । न युक्तमनुपातुम्—अर्वाग्भागस्य
 परभागवत्त्वामन्मत्वात् । न ह्यर्वाग्भागः परभागवान् भागस्य
 भागवत्त्वामन्मत्वात्, न हि भागत्वात्परभागो विद्यत इति । अथ
 भागं भागवन्तं प्रतिपद्यते ? न स भागो भागवान्, भाग्येवासी,
 प्राणिविषयं चानुमानमित्युक्तमुपपत्त्यस्य प्रसङ्गात्—उपर्यं ह्यत्र
 प्रत्यक्षम्—अर्वाग्भागो भागी च । अत्रार्वाग्भागवत्त्वेन मागिनः

परभागानुमानमस्मात्पक्षे युक्तं, भवत्पक्षे तु मागमात्रदर्शनात्
युक्तमिति । यच्च तद्वर्वाग्भागदर्शनं ? न तस्य लिङ्गलिङ्गिसम्ब-
न्धस्मृत्यनुग्रहोऽस्ति, सम्बद्धपोश्चार्वाग्भागपरभागयोरदृष्टत्वात् । न
द्वयं द्रष्टा अर्वाग्भागपरभागयोः सम्बन्धं पश्यति । नार्वाग्भा-
गपरभागौ सम्बद्धौ । न चानुभवमन्तरेण स्मृतिः । न च स्मृतिम-
न्तरेण लिङ्गदर्शनं केवलमनुमानम् (स) । कथं पुनरयमर्वाग्भागपर-
भागौ सम्बद्धौ न पश्यति?—नित्यमर्वाग्भागेन परभागस्य(च)व्य-
वधानात्(१) नित्यमर्वाग्भागमेव केवलमुपलभते, परभागं तु न
कथञ्चन, अर्वाग्भागव्यवहितत्वात् ? । सत्यम् । नोभयोरुपलब्धिर-
स्ति, उभौ च सम्बद्धौ ?, सत्यं सम्बद्धौ, अनुमानं त्वशक्यम्
उभयोरदर्शनात् । अर्वाग्भागपरभागयोश्च धर्मधर्मिभावानुपपत्ते-
र्नानुमानम्—यत्र स्वत्वानुमानं भवति तत्र धर्मिणो धर्मप्र-
तिज्ञौ धर्मान्तरविषयमनुमानम्, न पुनरर्वाग्भागस्य परभागो
धर्मः, परभागस्य चार्वाग्भागः, ततश्च नानुमानम् । य-
च्चैदमुच्यते प्रतिसन्धानमत्ययजा वृत्तबुद्धिरिति ? तदयुक्तम्—वृत्त-
स्यासिद्धत्वेना(२)भ्युपगमात् न प्रतिसन्धानम्—प्रतिसन्धानं हि
नाम पूर्वप्रत्ययानुराजितः प्रत्ययः पिण्डान्तरे भवति । यथा
रूपं च मयोपलब्धं रसश्चेति । भवत्पक्षे पुनरर्वाग्भागे गृहीत्वा पर-
भागमनुमायार्वाग्भागपरभागाविक्षेतावान् प्रतिसन्धानमत्ययो यु-
क्तः, वृत्तबुद्धिस्तु कुतः ? न तावद्वर्वाग्भागो वृत्तो न परभाग
इति । अर्वाग्भागपरभागयोश्चावृत्तभूतयोर्वा वृत्तबुद्धिः सा अत-
स्मिँस्तदिति प्रत्ययो नानुमानाद्भवितुमर्हतीति । प्रमाणस्य यथाभू-
तार्थपरिच्छेदकत्वात् । यश्चायमतस्मिँस्तदिति प्रत्ययः स

(१) व्यवहितत्वात्—पा० ६ पु० ।

(२) वृत्तस्यासत्त्वेन—पा० ६ पु० ।

प्रधानानुकारेण भवतीति वृक्षबुद्धिः प्रधानं वक्तव्यम्, न शक्यही-
तसामान्यस्यानध्यारोपित(१)तीन्द्रपरीतधर्मस्य वा अतस्मिंस्त-
दिति प्रत्ययो भवति, प्रधानं च नास्ति वृक्षस्यानभ्युपगमात् ।
तस्मान्नानुमानवतिसन्धानाद् वृक्षबुद्धिः ।

एतेनार्वाग्भागपरभागप्रत्यया अपि मत्पुक्ताः । अन-
भ्युपगतान्तरावयविन(२)श्चार्वाग्भागः परभाग इत्येतदपि
नास्ति । कस्मात् ? महतो द्रव्यस्योपलब्धिलक्षणमाप्तस्य
परभागव्यवधायकस्यैतन्नाम अर्वाग्भाग इति । तथाभूतस्य
च व्यवहितस्य परभाग इति । न च मत्रता किञ्चि-
द्वृक्षवपवविभूतं प्रतिपद्यते यद्वर्वाग्भागपरभागशब्दवाच्यं
स्यादिति । परमाणुषु तथासन्निविष्टेष्वर्वाग्भागपरभागवृक्षादि-
प्रत्यया इति चेत् ?—अथ मन्यसे नास्माभिरवयविद्रव्याणि कानि
चित्प्रतिपद्यन्ते, किन्तु तेष्वेव परमाणुषु परस्परमत्यासत्पुपसं-
ग्रहेण संस्थानविशेषावस्थितेषु एते शब्दाः प्रवर्तन्ते अर्वाग्भागः
परभाग इति वृक्ष इति च इति । न, तथाशब्दस्वार्थानभिधानात्
तथासन्निविष्टेषु तथाभिधानं(३) प्रवर्तते पूर्वमसिद्धौ सत्याम् ।
न च परमाणुषु पूर्वापरादिशब्दप्रवृत्तेर्वाजमास्ति तथासिद्धे
गवि गवयस्तथारूप इति । एवं तावदवयवसमूहपक्षे वृक्षबुद्धेरभा-
व इत्युक्तम् । द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे तु नावयव्यनुमेयः प्रत्यक्षत्वा-
द्वर्वाग्भागवदिति । यथैवावयवार्वाग्भागमिन्द्रियसम्बद्धं प्रत्यक्षत वप-
लमते तथा वृक्षमपीति नानुमेयो वृक्षः । अयेन्द्रियसम्बद्धमपि
वृक्षमनुमेयमेव प्रतिपद्यते ! वृक्षवद्वर्वाग्भागोऽप्यनुमेयः स्यात्, तथा

(१) आरोपितात्—पा० १ पु० ।

(२) अनभ्युपगताद्यन्तरावयविन—पा० ३ पु० ।

(३) तथाभिधानमिति २ पु० पा० ।

च व्याहृतं भवति अर्वाग्भागमयं गृहीत्वा हस्तं शंशयति ।
 सर्वमेवानुमानमित्येतस्मिन् पक्षे ऽनुमानामाद्यः मत्पक्षे ऽन्वय-
 तत्त्वाद्दार्ढ्येण, न धर्मिणि मत्पक्षतोऽनाधिक्ये ऽनुमानं भवति । यद-
 प्यतीन्द्रियेष्वर्थेष्वनुमानमुक्तम् ? तत्रास्ति न अतीन्द्रियार्थेषु-
 त्तु शक्यः । कथमित्ये ? धर्मिणोऽनाधिक्यतयादित्युक्तम् । इत्थं
 सामान्यतो दृष्टस्य मत्पक्षपूर्वकानुमानाद्विशेषः ?—अदि सर्वं मत्-
 पक्षपूर्वकमेवानुमानमिति ? अयं विशेषः मत्पक्षपूर्वकं त्रिकालविशेष-
 मवर्तते साध्यमाधनपर्युपलम्ब्यै—यथायं साध्यं साधनं च धर्मिण-
 च पूर्वं गृहीत्वा पुनर्धर्मधर्मिदर्शनेन धर्मान्तरमनुमिमीते तद्
 मत्पक्षपूर्वकम्, यत् पुनः साधनधर्म धर्मिणं चोपलभ्यात्यन्तर-
 रोत्तं धर्मान्तरमनुमिमीते तद् सामान्यतोदृष्टमिति । भवत्यस्य तु
 न सामान्यतोदृष्टानुमानाददृष्टबुद्धिर्न मत्पक्षपूर्वकाद्दार्ढ्योऽन-
 ष्युपगमात् मत्पक्षप्रतिषेधाच्चेति ।

: विरुद्धकार्यं हेतुरेकदेशग्रहणाद् दृष्टोपलम्बेरिति । कथमित्ये ?

न प्रत्यक्षेण यावत् तावदप्युपलम्भात् ॥ ३१ ॥

न मत्पक्षेण यावत् तावदप्युपलम्भात् । मत्पक्षमनुमान-
 लेखं द्रुवता मत्पक्षपरग्रहणे मत्पक्षापहवाच्च यदेकदेशग्रहणं
 मत्पक्षं तत्राहृतं भवति । कथमित्ये ? । यत्तदेकदेशग्रहणं भवता
 आश्रीयते मत्पक्षं तद्, तावतापि च मत्पक्षस्य लक्षणं सिद्ध-
 ति । न चैवं प्रतिज्ञायते सर्वं मत्पक्षस्य विषयः । किन्तु कथादि-
 न्द्रियार्थसाम्प्रिकर्षादुपलम्बते(२) तावत्पक्षस्य विषय इति ।

अन्यथापि—न मत्पक्षमनुमानमकारवत्त्वात्, मकारवदनुमानम्,
 अकारवत् मत्पक्षम्, उक्तमनुमानसूत्रं वर्णयति इति । त्रिकाल-
 विषयत्वाच्चानुमानं न मत्पक्षम्, त्रिकालविषयमनुमानम्, न

(१) उत्पद्यते—पा० ६ पु० ।

वेवं मत्सप्तमिति । लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृतानुग्रहापेक्षत्वाच्च नानु-
पानं मत्सप्तम, लिङ्गपरामर्शज्ञानस्य लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृत्य-
ग्रहोऽस्ति, न चैवं मत्सप्तस्य, तस्मान्न मत्सप्तमनुमानम् ।
तश्च मत्सप्तस्य नानुपानत्वमसङ्गः तत्पूर्वकत्वात्-मत्सप्तपूर्वक-
मनुमानम्, न तु मत्सप्तम्, अयं चानयोर्विशेष इति । इन्द्रियसम्ब-
न्धाच्च—नेन्द्रियस्यानुपपत्तेनार्थेन सम्बन्धादुत्पद्यते ज्ञानं, य-
त्तदनुपानमित्युच्यते । सोऽयं प्रमाणदृष्टः मत्सप्तानुमानपरेक-
त्वमासञ्जपता भेदः मत्पाठोपापत इति ॥

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसङ्गावात् ॥ ३२ ॥

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसङ्गावात्(१) । यदिदं भवताऽ
भिधीयते एकदेशग्रहणादयं वृत्तः प्रतिपद्यत इति । तदनुपपन्नम्,
यस्मादेकदेशोपलब्धिश्च तत्सहचरितावयव्युपलब्धिश्च । न ही-
न्द्रियेण सन्निकृष्यमाण एकदेशे तत्सहचरितोऽवयवी न सन्निकृ-
ष्टस्तेन यथैकदेशः सन्निकर्षादुपलभ्यते एवमवयव्यपि सन्निक-
र्षादुपलभ्यत इति । कस्मात् ? अवयविसङ्गावात्—अस्ति ह्ययमेक-
देशव्यतिरिक्तोऽवयवी, तस्मावयवस्यानस्योपलब्धिलक्षणमाप्त-
स्यैकदेशोपलब्धावनुपलब्धिरनुपपन्ना । किं कारणम् ? मह-
दनेकद्रव्यरूपाद्युपलब्धि(२)कारणानि, तांश्वेकदेशवदेकदेशि-
न्यपि विद्यन्ते, तस्मादेकदेश उपलभ्यते नैकदेशीत्युक्तम् ।

तावयविन उपलब्धिर्युक्ता, कस्माद्विकल्पानुपपत्तेः—अयं स-
त्त्ववयवेषु वर्तमान एकस्मिन् कास्त्वेन वा वर्तते एकदेशेन वा ।
यद्येकास्मिन् कास्त्वेन वर्तते ? शेषावयववैयर्थ्यम्—नाहं शेषैरवयवैः
किञ्चनावयविनः क्रियते । एकद्रव्यश्चासावयववीभवन्नोपलभ्ये-

(१) अवयविसम्मयात्—इति पाठः कश्चित् ।

(२) रूपाण्युपलब्धि—शा० ६ पु० ।

त । किं कारणम् ? महदनेकद्रव्यपरस्योपलब्धिकारणत्वात् ।
 चास्य विनाशः(१) मामोति कारणद्रव्यविभागात्सम्भवात्
 शेषकस्य विभागः सम्भवति । न चैकेनारभ्यमाणस्य पूर्णं
 युक्तं कारणबहुत्वमहत्वमचयासम्भवात् । तस्माच्चैकस्मिन्
 कात्स्न्येन वर्तत इति । नाप्येकदेशेन, न ह्यस्य कारणव्यतिरेके
 अन्ये एकदेशाः सम्भवन्ति, सांऽयमेकदेशोपलब्ध्यावयवव्युत्प-
 ष्यमानो न कृत्स्ने उपलभ्यते, सेयमेकदेशोपलब्धिरिति ह्येवेति ।
 अप्योपलभ्यमानोऽवयवी कथमुपलभ्येत ? यादे सृष्टमाणेष्ववय-
 वेषु । कृत्स्नः परिसमाप्तः स्यात् । न चायं सृष्टमाणेषु परिस-
 माप्तः शेषावयववैयर्थ्यमसद्वादित्युक्तम् । अशेषावयवोपलब्धि-
 रपि नास्ति षष्ठ्यभाष्यपरभागयोरव्यायेन व्यवधानात् तेनान-
 यविनो न ग्रहणविकल्पः सम्भवति नापि शक्तिविकल्पः ।

एकस्मिन् कृत्स्नैकदेशशब्दात्सम्भवाद(२)मत्तः—किमवयव्ये-
 कदेशेन वर्तते अप कृत्स्नेनैव वर्तत इति न युक्तः मत्तः—नावयवी
 कृत्स्नो नैकदेशः । कृत्स्नमिति स्वल्पनेकस्याशेषस्याभिधानम् ।
 एकदेश इति चानेकत्वे सति कस्यापिदाभिधानम् । तावयवी
 कृत्स्नैकदेशशब्दावेकस्मिन्नुपपन्नौ । कथं तर्क्यपक्षेऽवयववी वर्तत
 इति ? । आश्रयाश्रयिभावेन—आश्रितोऽवयवी आश्रया अवयवा
 इति । का पुनोरपं वाचो युक्तिः नैकदेशेन वर्तते इति च न
 कृत्स्नो वर्तते अप च वर्तत इति ? । यद्यथाधूर्तं तद्यथा निर्दिश्यते
 इत्येव वाचो युक्तिः । कृत्स्नैकदेशशब्दौ नावयविनि स्तः
 तस्यैकत्वादित्युक्तम्(३) । तस्मादाश्रयाश्रयमिनिर्देशवाच्यमव-

(१) किं चास्याविनाशः—पा० १ पु० ।

(२) विकल्पात्सम्भवात्—पा० ६ पु० ।

(३) कृत्स्नस्यैकत्वादिति—पा० १ पु० ।

इन्धवपत्रेषु वर्तत इति । का पुनरियं वृत्तिः ? एकस्त्वानेकत्रा-
नवाश्रितभावलक्षणा प्राप्तः ।

: अपि चैकोऽनेकत्र वर्तत इति प्रतिजानानो नानुयो-
क्तव्यः कस्मात् ? उभयेन व्याघातात्—एकमनेकत्र वर्तत
इति श्रुवाणः क्रमेकदेशेन वर्तते उत सर्वात्मना इति नानुयो-
क्तव्यः । कस्मात् ? उभयेन व्याघातात्, यदि एकमनेकत्र वर्त-
मानं प्रत्यवयवं सर्वात्मना वर्तते ? नैकमनेकत्र वर्तते, अनेकमनेकत्र
वर्तत इत्यापन्नम् । एवं चानुयोगेऽधिकरणव्याघातः । अप्येकमने-
कत्र वर्तमानं प्रत्यवयवमेकदेशेन वर्तते ? तथापि नैकमनेकत्र वर्तत
इति प्राप्तम्, अनेकमनेकत्र वर्तत इत्यापन्नम् । ये च त(त्र) एकदेशाः
प्रत्येकमवयवेषु वर्तन्ते तेऽवयविन इति प्राप्तम् । एतस्मिन्(१) पक्षे
नैकमनेकत्र वर्तते । किं तर्हि ? अनेकमनेकत्रेति । अयं प्रत्येकं परिस-
माप्स्य वर्तत इति अयमर्थोऽनेकमनेकत्र वर्तत इति । तथाप्यनुयो-
गाधिकरणं निवर्तत इति—य एव स्वत्वयमर्थोऽनेकमनेकत्र वर्तते स
एवार्थः प्रत्येकं परिसमाप्स्य वर्तत इति सर्वथाऽनुयोगाधिकरणं नि-
वर्तते इति । अनुयोगस्याधिकरणबाधकत्वात् । अयं खलु अनुयोगः
क्रियमाणोऽधिकरणं बाधते । अतो धर्मविकल्पभावेन न वर्तते ।
नार्थविकल्पः क्वचिदाश्रयवान् इत्यतो नानुयोक्तव्य इति । एवं
सर्वेष्वनेकद्रव्यवृत्तिषु(२) संखुपापृथक्त्वसंयोगाविभागसामान्या-
दिष्वनुयोगाधिकरणव्याघात्तदोषो वक्तव्यः । ग्रहणाग्रहणभे-
दाग्नेदोऽवयववदिति चेत् ?—यथा गृह्यमाणानामगृह्यमाणानां
चावयवानां भेदः तथाऽवयविनोऽपि गृह्यमाणागृह्यमाणावयवाश्रि-
तस्य भेदः प्राप्तः ततश्च नैकोऽवयवी ? न भेद एकास्मिन्नापि द-

(१) एकस्मिन्—पा० १ पु० ।

(२) अनेकत्रवृत्तिषु—पा० ६ पु० ।

शनात्—एकस्मिन्नापि गृह्यमाणे ग्रहणमग्रहणं च दृष्टम् देवदत्ता-
 दिवादिति । यथा देवदत्तादेः केनचित्सह गृह्यते केनचित्च सह
 न गृह्यते न तावता तस्य भेदः तथाऽवयविनोऽपीत्यदोषः । गृही-
 तत्वाच्च—यदिदं भवताऽभिधीयते एकदेशग्रहणादेतस्य ग्रहणमेक-
 देशग्रहणाच्चाग्रहणमित्ययमनास्पदो विकल्पः अवयविनो गृ-
 हीतत्वात् । एकदेशसहचरितोऽवयवी गृहीतः । किमस्यागृहीतं
 येनास्य ग्रहणाग्रहणविकल्प आस्पदवान् भवेत् । मध्यभाग-
 परभागौ न गृहीताविति चेत् ई न, तयोरवयविनोऽन्यत्वात्—अ-
 न्योऽवयवी अन्यौ मध्यभागपरभागाविति । अवयविनोऽन्य-
 त्वादवयविनो मध्यभागपरभागौ न गृह्येते इति । किं का-
 रणम् ? ग्रहणहेत्वभावात् । यथा र्वाग्भागेन सहोपलभ्यते इन्द्रि-
 यमाप्तिरुपलब्धिविधिमिच्छमस्ति(१) नैवं मध्यभागपरभागाभ्यां सह ।
 तस्मादर्वाग्भागेन सहोपलभ्यते न मध्यभागपरभागाभ्यामिति ।
 अवयवसमूहपक्षे तु सर्वथा वृत्तबुद्धेरभावः(२) कथं ? मूलस्क-
 न्धशाखापलाशानां समूहो वा वृत्तः स्यात् माप्तिर्वा समुदायि-
 नाम् ? उभयथा च वृत्तबुद्धेरभावः । अवयवैरवयवान्तरव्यवधा-
 नादशोऽग्रहणं नास्ति । माप्तिग्रहणं चायुक्तम् । माप्तिपता-
 मग्रहणात् । न हि माप्तिपतगृह्यमाणे माप्तिग्रहणमस्ति भवानि
 हीदमनेन संयुक्तमिति । सेषमेकदेशग्रहणमहचरिता वृत्तबुद्धिर्द्र-
 व्यान्तरोत्पत्तिपक्षे कल्पते न समुदायमात्रे इति ॥

(इति प्रत्यक्षस्यानुमानत्वपरिज्ञा ।)

साध्यत्वाद्द्वयविनि सन्देहः ॥ ३३ ॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः । कारणेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यत

(१) हेतुरस्ति—पा० ६ पु० ।

(२) सर्ववृत्तबुद्धेरभावः—पा० ६ पु० ।

इति साध्यमेतत् । किं पुनरत्र माध्यम् ! किमव्यतिरेकोऽथावयवी-
ति । यद्यवयवी ? न लिङ्गमस्ति, धर्मिणि विप्रतिपत्तेः, नहि धर्मिणि
विप्रतिपद्यमानः कुतश्चिदभ्यनुज्ञां लब्धुमर्हति । न च धर्मिणि
विप्रतिपत्तेर्वाजमस्ति सादृश्याभावात् । नहि सादृश्यमन्तरेण
विप्रतिपत्तेर्वाजमस्ति । किं कारणम् ? । विप्रतिपत्तिर्नाम विपरीता
प्रतिपत्तिः । तस्याश्च कारणं समानधर्मोपलब्धावनवगतविशेष-
स्य (१) तद्विपरीतधर्माधारोपो, न चानभ्युपगतावयविनोऽवयवि-
नि सादृश्यं किञ्चिदस्ति । नापि तद्विपरीतधर्माधारोपः । तस्मान्न
विप्रतिपत्तिः । अथाव्यतिरेकः साध्यः ? तत्राव्यतिरेकमतिपादकं
प्रमाणं वक्तव्यम् ? । न ह्यप्रामाणिकी काचित् प्रतिपत्तिरस्ति ? ।
इदं प्रमाणमर्थान्तरानवयवत्वम् ?—अर्थान्तरमर्थान्तरस्यावयवो न
भवति, यथा न गौरश्चस्यावयवः, अवयवाश्च तन्तवोऽवयवी
च पट', तस्मान्नासौ तेष्वोऽर्थान्तरमिति ? ।

इदं तावद्यथाश्रुति वाक्यं हेतुहीनम् । न यत्र हे-
तुरस्तीति । ननु चोपनयेन व्यज्यमानो हेतुरवयवत्वमस्ति
नार्थान्तरं पटात्तन्तवः तदवयवत्वादिनि ?, न, व्याघाता-
त् । अनर्थान्तरभावे नावयवत्व(२) सिद्ध्यति तन्तुनामिति ।
किं कारणम् ? । अवयव्यपेक्षत्वात्—अवयव्यपेक्षोऽवयवः । न चा-
वयविप्रत्याख्यानोऽवयवत्वे किञ्चिद्वीजमस्ति । अर्थान्तरे च द-
र्शनात् विरुद्धः (स्यात्) दृष्टोऽवयवोऽर्थान्तरभावे नानर्थान्तरभाव
इति । यथा तन्तवोऽवयवा घटादर्थान्तरमिति । पृष्ठीविशेषणा-
दप्रसङ्ग इति चेत् ?—पटस्यावयवा इत्युक्ते घटादिषु कः प्रसङ्गः ? ।
नन्वप्रोक्तम् । किं ? व्याघातादिनि । न ह्यनर्थान्तरभावे अवयवोऽस्ति,

(१) अनधिगतविशेषस्य—पा० ६ पु० ।

(२) अर्थान्तरभावेनावयवत्व—पा० ६ पु० ।

शनात्—एकस्मिन्नापि गृह्यमाणे ग्रहणमग्रहणं च दृष्टम् देवदत्ता-
 दिवादिति । यथा देवदत्तादिः केनचित्सह गृह्यते केनचिच्च सह
 न गृह्यते न तावता तस्य भेदः तथाऽवयविनोऽपीत्यदोषः । गृही-
 तत्वाच्च—यदिद् भवताऽभिधीयते एकदेशग्रहणादेतस्य ग्रहणमेक-
 देशाग्रहणाच्चाग्रहणमित्ययमनास्पदो विकल्पः अवयविनो गृ-
 हितत्वात् । एकदेशसहचरितोऽवयवी गृहीतः । किमस्यागृहीतं
 येनास्य ग्रहणाग्रहणविकल्प आस्पदवान् भवेत् । मध्यभाग-
 परभागौ न गृहीताविते चेत् ? न, तयोरवयविनोऽन्यत्वात्—अ-
 न्योऽवयवी अन्यौ मध्यभागपरभागाविति । अवयविनोऽन्य-
 त्वादवयविनो मध्यभागपरभागौ न गृह्येते इति । किं का-
 रणम् ? ग्रहणहेत्वभावात् । यथार्वाग्भागेन सहावयविन इन्द्रि-
 यमाप्तिरूपलावेषनिमित्तमस्ति(१) नैवं मध्यभागपरभागाभ्यां सह ।
 तस्मादर्वाग्भागेन सहोपलभ्यते न मध्यभागपरभागाभ्यामिति ।
 अवयवसमूहपक्षे तु सर्वथा वृक्षबुद्धेरभावः(२) कथं ? मूलस्क-
 न्धशाखापलाशानां समूहो वा वृक्षः स्यात् प्राप्तिर्वा समुदायि-
 नाम् ? उभयथा च वृक्षबुद्धेरभावः । अवयवैरेवयवान्तरव्यवधा-
 नादशेषग्रहण नास्ति । प्राप्तिग्रहण चायुक्तम् । प्राप्तिमता-
 मग्रहणात् । न हि प्राप्तिमसगृह्यमाणे प्राप्तिग्रहणमस्ति भवति
 हीदमनेन संयुक्तमिति । सेयमेकदेशग्रहणमहचरिता वृक्षबुद्धिर्द्र-
 व्पान्तरोत्पत्तिपक्षे कल्पते न समुदायमात्रे इति ॥

(इति प्रत्यक्षस्यानुमानत्वपरीक्षा ।)

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥ १३ ॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः । कारणेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यत

(१) हेतुरस्ति—पा० ६ पु० ।

(२) सर्ववृक्षबुद्धेरभावः—पा० ६ पु० ।

इति साध्यमेतत् । किं पुनरत्र साध्यम् ! किमव्यतिरेकोऽथावयवी-
ति । यद्यवयवी ? न लिङ्गमाप्ति, धर्मिणि विप्रतिपत्तेः, नहि धर्मिणि
विप्रतिपद्यमानः कुतश्चिदध्यनुज्ञां लब्धुमर्हति । न च धर्मिणि
विप्रतिपत्तेर्वाजमस्ति सादृश्याभावात् । नहि सादृश्यमन्तरेण
विप्रतिपत्तेर्वाजमस्ति । किं कारणम् ? । विप्रतिपत्तिर्नाम विपरीता
प्रतिपत्तिः । तस्याश्च कारणं समानधर्मोपलब्धावनवगतविशेष-
स्य(१) तद्विपरीतधर्माधारोपो, न चानभ्युपगतावयवितोऽवयवि-
नि सादृश्यं किञ्चिदस्ति । नापि तद्विपरीतधर्माधारोपः । तस्मान्न
विप्रतिपत्तिः । अथाव्यतिरेकः साध्यः ? तत्राव्यतिरेकप्रतिपादकं
प्रमाणं वक्तव्यम् ? । न ह्यप्रामाणिकी काचित् प्रतिपत्तिरस्ति ? ।
इदं प्रमाणमर्थान्तरानवयवत्वम् ?—अर्थान्तरमर्थान्तरस्यावयवो न
भवति, यथा न गौरश्चस्यावयवः, अवयवाश्च तन्तवोऽवयवी
च षट्, तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति ? ।

इदं तावद्यथाश्रुति वाक्यं हेतुहीनम् । न ह्यत्र हे-
तुरस्तीति । ननु चोपनयेन व्यज्यमानो हेतुरवयवत्वमस्ति
नार्थान्तरं षटात्तन्तवः तदवयवत्वादिति ? , न, व्याघाता-
त् । अनर्थान्तरभावे नावयवत्वम्(२) सिद्ध्यति तन्तूनामिति ।
किं कारणम् ? । अवयव्यपेक्षत्वात्—अवयव्यपेक्षोऽवयवः । न चा-
वयवित्प्राख्यानेऽवयवत्वे किञ्चिद्धीजमस्ति । अर्थान्तरे च द-
र्शनात् विरुद्धः (स्यात्) दृष्टोऽवयवोऽर्थान्तरभावे नानर्थान्तरभाव
इति । यथा तन्तवो ऽवयवा षटादर्थान्तरमिति । षष्ठीविशेषणा-
दप्रसङ्ग इति चेत् ?—षट्स्यावयवा इत्युक्ते षटादिषु कः प्रसङ्गः ? ।
नन्वत्रोक्तम् । किं ? व्याघातादिति । न ह्यनर्थान्तरभावे अवयवोऽस्ति,

(१) अनभिगतविशेषस्य—पा० ६ पु० ।

(२) अर्थान्तरभावेनावयवत्वम्—पा० ६ पु० ।

न च पट्टी । न च तन्तुस्तन्तोरवयवः । नापि पट्टधर्मः । तन्तोस्त-
न्तुरवयव इति उपेक्ष्यावयवत्वं तन्तूनां तस्य नान्वयो न ध्यति-
रेक इति अमाधारणत्वाद्देहेतुः । अनर्थान्तरं(१) पटात् तन्त-
व इति च तन्तून् पक्षीकृत्य तदवयवत्वादिनि श्रुवाणस्तन्तूनां
तन्त्ववयवत्वं प्रवीति । एतच्च विरुद्धम् । न तन्तवस्तन्तूनामवयवा
इति । अप पटः पक्षीक्रियते? तथापि व्यधिकरणो हेतुः अवयव-
त्वस्य तन्तुधर्मत्वात्—तन्तुधर्मोऽवयवत्वम्, न पटधर्म इति । अव-
यवशब्दस्य च कारणविशेषवाचकत्वात् असंख्यवयविनि व्या-
घातः । यद्यवयविनमर्थान्तरं न प्रतिपाद्यते कस्य तन्तवः कारणम् ?
नहि कारणमात्मानं निर्वर्तयतीति ।

नैव हि नः किञ्चिन्निरवर्त्यमस्ति ? त एव तन्तवः
संस्थानविशेषावस्थिताः पटाख्यां लभन्त इति अपटाख्यास्तन्तवः
पटशब्देनापिधीयन्त इत्युक्तं भवति ? । एतच्च विरुद्धं मुख्यास-
म्भवात् । नहि तन्तूनामपटानां पट्टेन किञ्चित्सामान्यमस्ति । न
चास्ति सामान्ये मिथ्याप्रत्ययस्य बीजमस्तीत्युक्तम् । यद्येदमुच्य-
ते संस्थानविशेषावस्थानमिति ? किं तदर्थान्तरमृत्तमाहो नेति ? ।
यद्यर्थान्तरमूनं? किं तदिति वक्तव्यम् ? अय नोच्यते ? शून्यं तर्हि इदं
वाक्यम् “संस्थानविशेषावस्थान”मिति । अस्माकं तु संस्थानविशेषः
संयोगः स चार्थान्तरम् ।

नानभ्युपगमात्—न मयाधन्तिरं संयोगः प्रतिपाद्यते अ-
न्यासंयोगादिति ?—अन्यदन्यस्य संयोगो न भवति—यथा गौ-
रद्वयस्य न संयोगः, अद्भुल्योऽस्तु संयोगस्तस्माच्चार्थान्तरमिति ? ।
नोक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतत् । किमिति ? अर्थान्तरानर्थान्तरयो-
र्व्यावृत्तेः संयोगोऽमाधारणः प्रतिज्ञैकदेशश्च नार्थान्तरं संयो-

गः संयोगत्वादिति । विशेषणभावाच्चार्थान्तरं संयोगः—सं-
युक्ते द्रव्ये आहरेत्पुक्ते ययोर्द्रव्ययोः संयोगं पश्यति ते इतरेभ्यो
विशिष्य संयुक्ते आहरति । न विशेषणस्यान्यथासिद्धत्वात् ?—य-
दिदं भवताभिधीयते संयुक्ते द्रव्ये आहरोति विशेषणभावादर्थान्तरं
संयोग इति, तदन्यथा सम्भवति ? । कथम् ? प्रत्यासत्तौ प्रतीघा-
तावसानार्था संयोगव्यवहारः—तावद्द्रव्याणि प्रत्यासीदन्ति यावत्
प्रतिहतानि भवन्ति, तस्मिन् प्रतिघाते संयोगव्यवहारो नार्थान्तर
इति ? । अनभ्युपगतार्थान्तरसंयोगेन प्रत्यासत्तिप्रतीघातौ वक्तव्यौ ?
तत्र संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं प्रत्यासत्तिर्मुर्तस्पर्शवद्द्रव्यसंयोगः
प्रतीघातः । यः पुनः संयोगं न प्रतिषद्यते तेन प्रत्यासत्तेः प्रतिघा-
तस्य चार्थो वक्तव्य इति ? यदि चार्थान्तरं संयोगो न स्यात्
क्षेत्रोदकबीजाग्नीन्धनादीनि सर्वत्रावस्थितानि सर्वत्राङ्कुरपाका-
दिकार्यं कुर्युः तान्येव तानीति । तस्माद्यस्तैरपेक्ष्यते सोऽर्थोऽन्य-
स्तास्मिन् संयोग इति संज्ञेति । क्षेत्रोदकबीजाग्नीन्धनानि अङ्कुरपा-
कादिकार्योत्पत्तौ सापेक्षाणि सर्वदा तत्कार्यानिारम्भादण्डादि-
वत्—यथा दण्डाद्यनेकं कारणं संयोगादिनिमित्तान्तरापेक्षं सर्व-
दा न घटपटादिकार्यं करोति तथा बीजाद्यपि, तस्मात् तदपि
सापेक्षमिति ।

यत्र परेषोच्यते—

“कार्योत्पत्तिर्विना तेन शब्दायस्कान्तकर्मव”दिति ।

अस्यार्थः—यथा किल शब्दः शब्दान्तरमारम्भमाणो विना
संयोगमारभते, यथाऽयस्कान्तोऽयः समाकर्षति विना संयोगेन,
यथा कर्म संयोगविभागौ करोति विना संयोगेन, तथान्यापि
कार्योत्पत्तिर्विना संयोगेन भविष्यतीति । ।

न हेत्वर्थापरिज्ञानात्—न ब्रूयोऽस्ति संयोगः कार्योत्पत्तौ, अपि

तु क्षेत्रोदकबीजाग्नीन्वनानि सापेक्षानीति । यदि च निरपेक्षं किञ्चित्कारण सर्वदाऽऽरम्भकं स्यात् भवेदनैकान्तिको हेतुः(१), तस्य न केनचिच्छब्दं प्रतिपादायितुम्, शब्दः शब्दान्तरमारम्भ-
माणः स्वकारणपरिच्छिन्नाकाशदेशप्रत्यासत्त्यपेक्ष आरभते शब्द-
स्याव्यापकत्वात् । अयस्कान्तोऽप्ययः समाकर्षति स्वाश्रयप्रत्यास-
त्त्यपेक्ष एव । यदि च निरपेक्ष आकर्षेत न कञ्चिदप्यस्यवतिष्ठेत्
तस्मान्न निरपेक्ष इति । कर्मापि स्वाश्रयप्रत्यासत्त्याभिमु-
ख्यापेक्ष संयोगं करोति, न निरपेक्षं कर्म, न प्रतिलोममिति ।
यद्यनपेक्षं संयोगं कुर्यात् पाण्ड्यमथुरासम्बन्धिनि देवदत्ते
उत्पन्नं कर्म तक्षाशिलासम्बन्धिनि यज्ञदत्ते संयोगं कुर्यात् । न
त्विदमस्ति । न चेदं प्रतिज्ञायते सर्वस्य कारणं संयोगः, अपि तु
सापेक्षमारभत इति । सूत्रव्याघात इति चेत् ?— अथ मनुष्ये यदि
सापेक्षं कर्म संयोगं करोति ननु पारमर्षं सूत्रं व्याह्रियेत ?—

“एकद्रव्यमगुण संयोगविभागपारमर्षकारण कर्मेति”(२)?

न व्याघातः, सूत्रार्थपरिज्ञानात्—न भवता सूत्रार्थो व्यज्ञा-
पि—नायं सूत्रार्थो निरपेक्षं कर्म संयोगविभागकारणमित्याश्रयाद्यापि
नापेक्षते इति । अपि तु चरमभाविनिमित्तान्तरं नापेक्षत इति सूत्रार्थ-
र्थः । यथा द्रव्यमुत्पन्नं चरमभाविन संयोगमपेक्षमाणं पश्चादारभते,
यथा वा संयोगो गुणकर्मस्वारब्धव्येषु पश्चाद्भाविसंस्कारप्रयत्नादृष्टा-
रूप(३) निमित्तमपेक्षते । यथा वा कारणेषु वर्तमाना रूपादयः का-
र्यरूपादिष्वारब्धव्येषु द्रव्योत्पत्तिमपेक्षन्ते उत्पाद्यस्याधारभावात्—
यदुत्पाद्यं द्रव्यं तत्तेषामाधार इति । न तु कर्म पश्चाद्भाविसंस्कारमपे-

(१) अनेकान्तिकत्व हेतो —या० ६ पु० ।

(२) काणादसूत्रमिदम् १ अ० १ आ० १७ सू० ।

(३) पश्चाद्भाविसंस्कार प्रयत्नमदृष्ट चेति व्याप्येयम् ।

सत इति अनपेक्षत्वं कर्मण, शास्त्र उक्तम् न. पुनः कर्माश्रयाद्यपि
नापेक्षत इति । संयोगे सापेक्षत्वप्रसङ्ग इति चेत् ?—यदि पश्चाद्भा-
विनिमित्तान्तरानपेक्षत्वं कर्मणो निरपेक्षत्वार्थः अपि तर्हि संयोगे
कर्तव्ये कर्म सापेक्षं प्राप्नोति विभागापेक्षित्वात्—न हि विभाग-
मन्तरेण कर्म संयोगं करोति । तस्माद्विभागापेक्षित्वं कर्मणः प्र-
सक्तम्, ततश्च तदवस्थाः सूत्रव्याघातदोषः ? न सन्देहात्—किं
विभागापेक्षेण कर्मणा संयोगो जन्यते ? उत प्रतिबन्धकं विभागेन
निवर्त्यते ? इति सन्दिह्यते । यत् तु ब्रूमः विभाग उत्पन्नः पूर्वसं-
योगनिवृत्तिं करोति, निवृत्ते संयोगे कर्म प्रतिबन्धकापगमात्
संयोगं करोति । यथा गुरुत्वं निरपेक्षं कर्मकारणमित्युद्दिष्टं
शास्त्रे । अथ च दृन्तफलविभागाद्विदृष्टे दृन्तफलसंयोगे गुरुत्वं
लब्धवृत्ति, (तच्च) पतनकर्म करोति, तथा कर्मापीत्यदोषः । यथा
वा संयोगः साधारणकार्यद्रव्यसंयोगविनाशोत्तरकालं द्रव्या-
न्तरारम्भे निरपेक्षः कारणमिति न विभागापेक्षो द्रव्यमारभते
तथा कर्म संयोगमारभमाणं न विभागमपेक्षत इति, अतोऽपि
न सूत्रव्याघातः ।

यदप्युक्तं कर्म विना संयोगेन संयोगं करोति ? तद-
पि न, व्याघातात्—न संयोगोऽस्ति कर्म च संयोगं करो-
तीति व्याहृतम् । न ह्यसति संयोगे वाक्यमेतदर्थवत्तार्था व्य-
वतिष्ठत इति । अथवा तेन व्याघातो गतिविभागसंयोगाश्च
प्रतिविध्यन्ते, अथ च कर्म संयोगं करोतीति व्याहृतम् । अथ
मनुष्ये परमतव्यपेक्षयोक्तम्, संयोगविभागकर्मणां प्रतिषेधो
नास्माभिः संयोगविभागकर्माण्यभ्युपगम्यन्ते इति ? एवम-
प्यनिवृत्तो व्याघातः—यानि तानि परमताभ्युपगतानि संयोग-
विभागकर्माणि तानि भवता कथं प्रतिपद्यन्ते ? । पादो प्रमाणतः ?

यच्चिद्यवस्थिताभ्यां देवदत्तकुण्डलाभ्यां कुण्डलीति बुद्ध्या भवि-
 तव्यम् । तस्मादवश्यं विधीयमानं प्रतिपिध्यमानं वा निमित्तान्तर-
 मभ्युपगन्तव्यम् । यदि प्रतिपिध्यमानं ? यदन्यत्र भवति तदन्यत्र
 प्रतिपिध्यत इति प्रतिपिध्यमानस्य विषयो वक्तव्यः । तस्मान्न
 कथञ्चन संयोगः प्रतिपेक्षुं शक्यते । इहबुद्धिनिमित्तत्वाच्च—इय-
 मिहबुद्धिः प्रवर्तमाना नर्ते सम्बन्धात् प्रवर्तते—यथेह कुण्डे वद-
 राणीति—नेयं वदरमात्रनिमित्ता न कुण्डमात्रनिमित्तेति, यदस्या
 निमित्तं स संयोग इति । इहेति बुद्धिर्यदि संयोगादनियमो न
 प्राप्नोति ?—यदि संयोगादिहबुद्धिर्भवति अमति संयोग इहबुद्धिर्न
 स्यात्—यथा सन्तीह वने तिलकाः सन्तीह वने किंशुका इति ।
 दूराच्चान्तरमपश्यतां किंकृतेहबुद्धिः नहि तत्रास्ति संयोग इति ? न,
 इहबुद्धेरुपयानिमित्तत्वात्—उभयमिहबुद्धेर्निमित्तं संयोगो विभा-
 गादर्शनं च । तत्रैका मुख्या, एका भाक्ती । या संयोगात् सा
 तच्चबुद्धिरिति । या विभागादर्शनात् सा भाक्तीति । या चेयं भाक्ती
 सा प्रधानसामान्यदर्शनादुपजायते न प्रधानं प्रत्याचष्टे । नहि
 प्रधानमत्याख्यानेन भाक्ती बुद्धिर्भविष्यतीति । भाक्ता एव
 सर्वा भविष्यन्तीति न युक्तम् ? प्रधानापोक्षित्वादित्युक्तम् । यदपी-
 दमुच्यते विना संयोगेनेहबुद्धिर्दृष्टा यथा सन्तीह वने तिलकाः
 सन्तीह वने किंशुका इति ? । तत्र सम्प्रधार्य किं सम्बन्धो नास्ति ?
 उत संयोगो नास्ति ? । वयं तु ब्रूयः संयोगो नास्ति न तु सम्ब-
 न्धः । सम्बद्धं हि वनं तिलकादिभिरिति ।

किं पुनरिदं वनं नाम ? नेदं दुर्बचम् । उक्तमे-
 तद्ब्रह्मत्वसख्या सविशेषणेति । ऊर्ध्वविस्थिते च द्रव्ये संयु-
 क्तबुद्धौ सत्यामिहबुद्धिः कस्मान्न भवति तयोरेव द्रव्ययो-
 स्तस्मिन् संयोगे सति न भवतीति ? किम्भूतो नियमः ?

कथं पराभ्युपगतानि । अथ प्रमाणमन्तरेण ? कथं प्रतिपद्यसे न हि प्रमाणमन्तरेण का चित् प्रतिपत्तिर्युक्तेति । अथ नैव प्रतिपद्यसे ? व्याहृतं तर्ह्येतद्भवति परपक्षप्रसिद्धानि संयोगविभागकर्माणीति । अथ मनुष्ये? यानि भवताऽभ्युपगम्यन्ते संयोगविभागकर्माणि तानि, न सन्ति, न पुनः संयोगविभागकर्मप्रतिषेधः । कथं ? देशान्तरे विरलद्रव्योत्पादे गतिव्यवहारः-भ्यः सन्तानो विरलो देशान्तरेपृत्पद्यते तत्र गतिव्यवहारः निरन्तरोत्पादे संयोगव्यवहारः ये वस्तुनी निरन्तरमुत्पद्येते तयोर्गो निरन्तरोत्पादः स संयोगः संयोगविपर्ययाद्विभागः । अत्र तावदुक्तं वक्ष्यस्विति भावयद्भिर्न प्रमाणाभावादिति । न हि क्षणिकत्वे प्रमाणमस्तीति ।

सान्तरनिरन्तरबुद्धयोश्च निमित्तं वक्तव्यम् ? । यदि संयोगं विभागं निमित्तान्तरं न प्रतिपद्यमे सान्तरमितिबुद्धे-निरन्तरमिति च बुद्धेर्भेदहेतुर्वक्तव्यः । नहि निमित्तभेदमन्तरेण बुद्धीना भेदो दृष्टो रूपादिवदिति-या चेयमचलति चलतीति बुद्धिर्या असंयुक्ते संयुक्तमिति अविभक्ते विभक्तमिति च, सा च(१) प्रधानमन्तरेण न भवति । सर्वा एता मिथ्याबुद्धयः प्रधानानुकारेण भवन्तीति प्रधानवक्तव्यम् ? नहि निष्प्रधानं भाक्तं दृष्टम्-स्थाणुपुरषवदिति-यथा स्थाणौ सति पुरुषे स्थाणुरिति बुद्धिः पुरषे वाऽसति स्थाणौ पुरषबुद्धिरिति । यदि चार्थान्तरं मयोगो न स्यात् कुण्डलीत्यस्या बुद्धेः किञ्चिन्निमित्तमवश्यं विधीयमानं प्रतिपि यमानं वा निमित्तान्तरमुपादेयम् । न तावत् कुण्डलनिमित्ता नापि देवदत्तनिमित्ता । न च भवता निमित्तान्तरं प्रतिपाद्यते, निमित्तान्तरं चान्तरेण यथा क-

यच्चिद्यवस्थिताभ्यां देवदत्तकुण्डलाभ्यां कुण्डलीति बुद्ध्या भवि-
 तव्यम् । तस्मादवश्यं विधीयमानं प्रतिषिध्यमानं वा निमित्तान्तर-
 मभ्युपगन्तव्यम् । यदि प्रतिषिध्यमानं ? यदन्यत्र भवति तदन्यत्र
 प्रतिषिध्यत इति प्रतिषिध्यमानस्य विषयो वक्तव्यः । तस्मान्न
 कथञ्चन संयोगः प्रतिषेद्धुं शक्यते । इहबुद्धिनिमित्तत्वाच्च—इय-
 मिहबुद्धिः प्रवर्तमाना नर्ते सम्बन्धात् प्रवर्तते—यथेह कुण्डे चद-
 राणीति—नेयं चदरमात्रनिमित्ता न कुण्डमात्रनिमित्तेति, यदस्या
 निमित्तं स संयोग इति । इहेति बुद्धिर्यदि संयोगानियमो न
 प्राप्नोति ?—यदि संयोगादिहबुद्धिर्भवति अमति संयोग इहबुद्धिर्न
 स्यात्—यथा सन्तीह वने तिलकाः सन्तीह वने किंशुका इति ।
 दूराद्यान्तरमपश्यतां किञ्चिदेहबुद्धिः नहि तत्रास्ति संयोग इति ? न,
 इहबुद्धेरुभयनिमित्तत्वात्—उभयमिहबुद्धेर्निमित्तं संयोगो विभा-
 गादर्शनं च । तत्रैका मुख्या, एका भाक्ती । या संयोगात् सा
 तत्रबुद्धिरिति । या विभागादर्शनात् सा भाक्तीति । या चेषं भाक्ती
 सा प्रधानसामान्यदर्शनादुपजायते न प्रधानं प्रत्याचष्टे । नहि
 प्रधानप्रत्याख्यानेन भाक्ती बुद्धिर्भविष्यतीति । भाक्तेषु पत्र
 सर्वा भविष्यन्तीति न युक्तम् ? प्रधानापेक्षित्वादिस्तुक्तम् । यदपी-
 दमुच्यते विना संयोगेनेहबुद्धिर्दृष्टा यथा सन्तीह वने तिलकाः
 सन्तीह वने किंशुका इति ? तत्र सम्प्रसार्य किं सम्बन्धो नास्ति ?
 उत संयोगो नास्ति ? । वयं तु शून्यः संयोगो नास्ति न तु सम्ब-
 न्धः । सम्बद्धं हि वनं तिलकादिभिरिति ।

किं पुनरिदं वनं नाम ? नेदं कुर्वचम् । उक्तमे-
 तद्बहुत्वसंख्या सविशेषणेति । ऊर्ध्वान्वसिते च दृश्ये संयु-
 क्तबुद्धौ सत्यामिहबुद्धिः कस्मान्न भवति तयोरेव दृश्ययो-
 स्तस्मिन् संयोगे मति न भवतीति ? किम्भूतो नियमः ?

नापरिज्ञानाद्—संयोगमन्तरेण निनिर्मितेहबुद्धिर्न भवतीति ब्रूमः
 न पुनर्भवसेवेहबुद्धिः सति संयोग इति । न चोत्तराधरानपेक्षेण
 संयोगेनेहबुद्धिः न क्रियत इति तत्पूर्विका न भवति । यत्पुनरेत-
 दमति सम्बन्धे अस्य द्रव्यस्येह समवाय इतीहबुद्धिर्न प्राप्नोति ।
 यथेह तन्तुषु पट इति बुद्धेः समवायो निमित्तम्, न पुनः सम-
 वायस्य समवायोऽस्ति इह समवाय इति न स्यात् ? । अत्रो-
 क्तम् । किमुक्तम्, ? मिथ्याप्रत्यय एवैव इति । किं पुनः समवाय-
 वद्भिर्द्रव्यैः(१) समवायस्य सामान्यं ? यदपेक्षया(२) स मिथ्या-
 प्रत्ययः भवति ? भेदादर्शनम्,— यानि समवायवन्ति न तेषां भेदो
 दृश्यते समवाये चैतदस्तीति युक्तो मिथ्याप्रत्ययः । वाक्यधर्मभेदा-
 क्षानियमः—न चैकस्मिन् वाक्ये यो धर्मः स वाक्यान्तरेऽपि भ-
 वतीति यथा राज्ञः पुरुषो गच्छतीति त्रीणि पदानि । त्रीण्यपि स्वेन
 स्वेनार्थेनार्थवन्ति भवन्तीति । उदकस्य भावो भवतीति नैतद्राक्य-
 सामान्यादेकस्मिन्नापि वाक्ये त्रीण्यपि पदानि पृथगर्थवन्ति(३)
 भवितुमर्हन्ति । कः पुनरस्य वाक्यस्यार्थः उदकस्य भावो भव-
 तीति ? यावदुक्तम्भवति उदकं भवति तावदुक्तम्भवति उदकस्य
 भावो भवतीति । एवमन्यान्यापि वाक्यानि कुण्डे वदराणां वृत्ति-
 रिति यथा वृक्षौ दर्शितायां(४) वृक्षमत्सु वदरेषु सम्प्रत्ययः ।
 एतदुक्तम्भवति कुण्डे वदराणि वर्त्तन्त इति तथेह(च) द्रव्ये द्रव्य-
 स्य समवाय इति श्रुवाणेनोक्तम्भवति अत्र द्रव्ये द्रव्यं वर्तत
 इति । तस्मादज्ञात्वा वाक्य(र्थ) विभागमुच्यते अस्य द्रव्यस्येह

(१) समवार्थिमिद्रव्यैः—पा० ६ पु० ।

(२) यदपेक्षया—पा० ६ पु० ।

(३) पृथगर्थानि—पा० १ पु० ।

(४) देशितायां—पा० ६ पु० ।

समवायोऽमति निमित्त इति । तस्मादुपपन्नमर्थान्तरं संयोग इति । उपपत्तौ च न संस्थानविशेषेणावस्थितास्तन्तवः षट्बुद्धेः कारणं भवन्तीति ।

अपरे पुनरुपया अर्थान्तरानवयवत्वादित्येतद्वाच्यं वर्णयन्ति अवयवत्रयविभावादिति । एतच्च तैः कुतो लभ्यते ? न ह्यवयवोऽर्थान्तरानवयवत्वादित्येतस्मिन् वाक्ये श्रूयते । उपनयेन लभ्यत इत्याह—यस्माद्यमुपनयोऽवयवास्तन्तवोऽवयवी षट् इति उपनयेनावयवावयवित्वादिति हेतुर्लभ्यते । सत्यं लभ्यते विरुद्धं स्तु भवति, न हिः तन्तवः स्वात्मनो(१)ऽवयवाश्चावयवी च, न षटः आत्मनो(२)ऽवयवोऽवयवी चेति । किं कारणम् ? अवयवावयवविशब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वात्—सम्बन्धिशब्दावेतौ अवयवोऽवयवी च । न चान्यतरगत्याख्यानानेन सम्बन्धिशब्दप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादपमपि न सूत्रार्थः ।

दृष्टोऽनर्थान्तरेऽपि प्रदेशप्रदेशिच्यवहारो यथा आकाशस्य प्रदेश इति ? नोक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतत्—अन्योऽवयवार्थोऽन्यश्च प्रदेशार्थ इति । कोऽवयवार्थः ? कारणविशेषाभिधानमवयव इति, आधाराभिधानं प्रदेशः यदिश्यते आस्मिन्निति । न चाकाशं कश्चित् यदिश्यते न चाकाशस्य किञ्चित्कारणमास्ति । तस्मान्न कारणार्थो नाधारार्थ इति । सोऽयंमाकाशं प्रदेशशब्दः प्रदेशवद्द्रव्यसामान्याद्द्रष्टव्यः । किं पुनः प्रदेशवता द्रव्येण सामान्यं ? संयोगस्याऽव्याप्यवृत्तित्वम् । एन चार्थमुपरिष्ठाद्द्रव्याम इति । तत्प्रदेशात्मकत्वादिति चेत् ?—अथ मन्यमे(३) अयमन्यो हेतुरवयवविनोऽनर्थान्तरत्वमा-

(१) आत्मनो—पा ६ पु० ।

(२) स्वात्मनो—पा० ६ पु० ।

(३) मन्त्रये—पा० ६ पु० ।

यकः तत्प्रदेशात्मकत्वे, कोऽस्यार्थोऽनर्थान्तरं पटात्तन्तवः तत्प्रदेशव्यपदेशविषयत्वादिति—ये यस्य प्रदेशत्वेन व्यपदिश्यन्ते ते तस्यात्मानो भवन्ति, यथाकाशस्य प्रदेशाः, पटस्य च प्रदेशत्वेन व्यपदिश्यन्ते तन्तवस्तस्मात् पटात्मानस्तन्तव इति । इदं तावद्यथाश्रुति वाक्यं पूर्ववद्धेतुहीनं तत्प्रदेशात्मकत्वस्यार्थान्तरानर्थान्तरपोरदर्शनादसाधारणः प्रदेशशब्दस्य कारणपर्यायत्वाद्विरुद्धः तत्प्रदेशव्यपदेशविषयत्वस्य तन्तुभिरसम्बन्धादमिद्धः । योऽप्ययं दृष्टान्त आकाशस्य प्रदेश इति सोऽप्यसिद्धः । कथमिति ? आकाशस्य प्रदेश इति संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमुच्यते । न च संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमात्रमाकाशं, तस्मादसिद्धो दृष्टान्तः ।

द्रव्यान्तरेभ्यो द्रव्यान्तरानिष्पत्तेर्नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः । न किञ्च द्रव्यान्तरेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यमानं (१) दृष्टं, न च गोहस्तपश्वेभ्यः पुरुष उत्पद्यते । तन्तुभ्यस्तत्पद्यते पटस्तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति ? अस्यापि पूर्ववद्धेतुन्यूनता । उपनयेन व्यउपमानस्तेभ्यस्तत्पत्तेरिति हेतुः । अयमप्यर्थान्तरानर्थान्तरपोरर्थावृत्तेरसाधारणः । अर्थान्तराच्च तुर्यादेरर्थान्तरस्य पटस्योत्पत्तिदर्शनाद्विरुद्धः । पटपक्षीकरणे अमम्बद्धार्थो न पटः पटादुत्पद्यत इति । अयं तच्छब्देन तन्तवः सम्बन्ध्यन्ते तन्तुभ्यः पट उत्पद्यत इति । तथापि विरुद्धो न तन्तुस्तन्तुभ्यो भवति पटस्तु भवति ।

नान्योऽवयव्यवयवेभ्योऽवयव्यन्तरावयवानामवयव्यन्तरार्थान्तरभावात्—इह येऽवयविनोऽर्थान्तरं भवन्ति तेऽवयव्यन्तरावयवा भवन्ति यथा चक्रादयो रथावयवा इति तेऽर्थान्तरं पटात् । यदि च तन्तवोऽपि पटादर्थान्तरं स्युः ते-

ऽपि पटव्यतिरेकेणावयव्यन्तरावयवाः स्युः । न च ते तद्व्यतिरेकेणावयव्यन्तरावयवास्तस्मान्नार्थान्तरमिति । वाक्यमात्रे हेतुन्यूनता अमाधारणता च दोषः । हेतुस्तद्व्यतिरेकेणान्यानवयवत्वात् न तन्तवस्तन्तूनामवयवा इति विरुद्धः । अर्थान्तरमत्याख्यानाच्चावयवोऽवयवीत्येतन्न स्यात् ।

यदपीदमुच्यते ये ऽवयवा अवयविनोऽर्थान्तरं भवन्ति ते तद्व्यतिरेकेणान्यावयवा भवन्ति यथा चक्रादय इति ? । न उभयेन व्याघातात्—चक्रादयोऽवयवा इति युवताऽभ्युपगतमर्थान्तरं भवति । अनभ्युपगमे वा कोऽस्य वाक्यस्यार्थः चक्रादयो रथावयवा इति । ये च चक्रादयो रथावयवत्वेनाभ्युपगम्यन्ते तेऽप्यर्थान्तरमतिपेधान्न रथस्य नाप्यन्यस्यावयवा इति उच्छिन्नो(१)ऽवयवावयविशब्दस्य विषयः, तस्मादहेतुरयम् ।

नान्योऽवयव्यवयवेभ्यो द्रव्यान्तरोत्पत्तिदेशव्यवच्छेदात्—पटुभयसम्प्रतिपन्नपर्यान्तरत्वेन तत्र तस्माद्भिन्नदेशमुत्पद्यमानं (२) दृष्टम् यथा गौरइवात्, न तु तन्तुभ्यो भिन्नदेशः पट उत्पद्यते(३) तस्मान्नामी तेभ्योऽर्थान्तरमिति ? । अप्रापि हेतुन्यूनता चासाधारणता च पूर्ववादाति तद्देशोत्पत्तिरिति हेतुः । न तन्तुस्तन्तुदेश उत्पद्यत इति विरुद्धः । उत्पत्तिप्रत्याख्यानं वा पटमतिपेधात् । यदि तन्तुभ्यः पटो नोत्पद्यते क उत्पत्तिशब्दस्यार्थो न तन्तुरुत्पद्यते न पट इति उत्पत्तिदेशव्यवच्छेदादित्युत्पत्तिशब्दस्यार्थो वक्तव्य इति । स च निरूप्यमाणो व्यस्त्या-

(१) उच्छिन्नो—पा० १ पु० ।

(२) उपलभ्यमानं—पा० ६ पु० । (३) उपलभ्यते—पा० ६ पु० ।

दि (१) धर्मभेदेनापूर्वं जन्मादिति विरुद्धः ।

नान्योऽवयव्यवयवेभ्योऽवयवान्तरावयवविनोऽवयवान्तरार्था-
न्तरभावात् । इह योऽवयवान्तराणामवयवी भवति सो-
ऽवयवान्तरेभ्यो ऽर्थान्तरं भवति यथा चक्रादिभ्यो घटः
चक्रादिभ्योऽवयवेभ्योऽर्थान्तरं घट इति चक्राद्यवयवव्य-
तिरेकेणावयवान्तराणामवयवी भवति, न तुपटस्तन्तुव्यतिरे-
केणावयवान्तराणामवयवी भवति । तस्माच्चासौ तन्तुभ्यो-
ऽर्थान्तरम् ? । अत्राप्यसाधारणता हेतुन्युनता च पूर्वव-
त् । अवयवान्तराणामवयवीति द्रुवता अवयव्यर्थान्तरभूतोऽभ्य-
नुज्ञातो भवति । शून्यं वा वाक्यम् । अथ नाभ्यनुज्ञायते ? कोऽस्य
वाक्यस्यार्थः अवयवान्तराणामवयवीति । न ह्यवयविप्रसारुपा-
नादेतद्वाक्यमर्थवत्तायां शक्यं व्यवस्थापयितुम् । तद्व्यतिरेकेणा-
न्यानवगवित्त्वं हेतुरस्यापि प्रसङ्गः पूर्ववत् ।

नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः सत्यन्यकर्तुरर्थान्तरभावात्—इह ये
यस्मिन् सत्यन्यत् कुर्वन्ति ते तस्मादर्थान्तरं भवन्ति यथा कटात्
तन्तवः, सति कटे ऽर्थान्तरं पटं कुर्वन्तीति कटादर्थान्तरं भवन्ति, न
पुनः सति पटे तन्तवो द्रव्यान्तरं कुर्वन्ति तस्मात् ते नार्थान्तरमिति ? ।
अस्यापि हेतुर्थः सत्यन्याकरणात् (२) अस्याप्यसाधारणता
च पूर्ववत् । सति कटे तन्तवः पटं कुर्वन्तीति द्रूपे न चार्थान्त-
रमिति व्याहृतम् । नहि तन्तव आत्मानं (३) कुर्वन्ति । पटमप्य-
र्थान्तराभावात् न कुर्वन्तीति चेत् ? क्रियाविषयोच्छेदो—न त-
न्तव आत्मानं कुर्वन्तीति नार्थान्तरं कुर्वन्तीति क्रियाविषय उ-

(१) व्यक्तादि—पा० ६ पु० ।

(२) सत्यन्याकरणत्वात्—पा० ६ पु० ।

(३) स्वात्मानं—पा० ६ पु० ।

च्छिन्नो(१)भवतीति ।

नान्योऽवयवव्यवयेभ्यः, स्वात्मसंयोगव्यतिरेकभाव्यवयव्य(२)न्यस्त्वात्—इह ये यस्मादर्थान्तरं भवन्ति ते आत्मसंयोगव्यतिरेकेण भवन्ति तथया तन्तुसंयोगव्यतिरेकेण कटो भवति, न च तन्तुसंयोगव्यतिरेकेण पटो भवति तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरम् ? । अस्यापि हेत्वर्थस्तन्तुसंयोगेभ्यस्तदुत्पत्तिरित्यस्याप्यसाधारणता हेतुन्यूनता च पूर्ववदेव । तन्तुसंयोगेभ्यस्तदुत्पत्तिरिति युवता तन्तुव्यतिरेक्तः संयोगश्चावयवी चाभ्युपगतो भवति

नान्योऽवयवव्यवयेभ्यो द्रव्यान्तरगुणानां द्रव्यान्तरगुणाकारणत्वे (३) अगुणत्वप्रसङ्गात्—न किल द्रव्यान्तरगुणानां द्रव्यान्तरगुणेभ्यो ह्युत्पादः । यथा न गोशुणेभ्योऽवयवगुणानाम् । तन्तुशुणेभ्यस्तु पटगुणानामुत्पत्तिस्तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति ? । सोऽयमप्यवयो वर्तते । कोऽत्राप्यवयवः तन्तुशुणेभ्यः पटगुणानामुत्पत्तिं प्रतिपद्यसे न चार्थान्तरं पट इति । न च तन्तुशुणेभ्यस्तन्तुगुणानामुत्पत्तिरिति तन्तुशुणेभ्यस्तद्गुणोत्पत्तिरिति हेतुर्विरुद्धः ।

नान्योऽवयवव्यवयेभ्योऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् प्रत्यक्षाप्रत्यक्षव्यतिरेकव्यवयवप्रत्यक्षः स्यात् यद्यवयवव्यवयेभ्योऽर्थान्तरं स्यात् यथा गर्भमातृसंयोगः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षव्यतिरेकं प्रत्यक्षः, प्रत्यक्षस्त्ववयवी, तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरम् ? । प्रत्यक्षत्वादेव नार्थान्तरमिति विरुद्धो हेतुः । गर्भमातृसंयोगश्चाप्रत्यक्ष इति किमर्थं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाभ्यामारम्भादप्रत्यक्ष ? उक्तं ऽप्रत्यक्षाप्रत्यक्षव्य-

(१) उच्छिन्नो—पा० १ पु० । प्यमप्रेऽपि ।

(२) व्यतिरेकेण भाव्य—पा० ६ पु० ।

(३) सतीति पूरणीयम् ।

चित्त्वादप्रत्यक्ष ? इति । यद्याद्यः ? हिमवत्परमाणुकमप्रत्यक्षं प्राप्नोति तस्य ह्येक एव (१) प्रत्यक्ष एक एवाऽप्रत्यक्ष इति । अथ द्वितीयः ? भावोऽप्रत्यक्षः प्राप्नोति स हि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षदृष्टिचिरिति । न चायं पक्षोऽस्ति अवयवानामप्रत्यक्षत्वे अवयवी न, प्रत्यक्ष इति ? । उक्तञ्चात्र । किमुक्तम्, ? येषामिन्द्रियार्थमन्निकर्षोऽस्ति अवयवाना तैः सहावयवी गृह्यते, येषां नास्ति तैः सह न गृह्यते । न चैतत्कृतोऽस्ति भेदः अवयवानामप्रत्यक्षत्वादयविनोऽप्रत्यक्षत्वं द्रुवतः सर्वमतीन्द्रियं प्राप्नोति । न हि कस्यचित् मध्यभागपरभागौ ज्ञायेते इति । सोऽयं प्रत्यक्षविषय उच्छिन्नो भवति । प्रत्यक्षत्वादिति च द्रुवाणेन अवयवातिरिक्तोऽवयव्यभ्युपगतो भवति परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् । न हि परमाणवः कदाचिदुपलभ्यन्ते न परमाणवोऽतीन्द्रिया रूपादिमतामतीन्द्रियत्वनिवृत्तेः । न हि रूपादिमत् किञ्चिदतीन्द्रियमस्ति । हृष्टं च रूपादिमदैन्द्रियकं घटादि । ऐन्द्रियकाः परमाणव इति कोऽर्थः ? किन्तावदिन्द्रियकरणप्रत्यक्षा उत इन्द्रियसम्बद्धा ? इति । किं चातः ? यदीन्द्रियकरणप्रत्यक्षा ऐन्द्रियका इति ? तत्र युक्तम्, न हीन्द्रियमन्यस्यान्यथार्थं प्रकाशयति अन्यथाऽन्यस्य, इन्द्रियदृष्टीनामोक्कल्पितत्वात्, भवतां (२) चेत् परमाणव ऐन्द्रियका अस्मदादीनामप्यैन्द्रियकाः स्युः । अथेन्द्रियसम्बद्धा ऐन्द्रियका ? इति तस्मिन्नविरोधः न हि परमाणव इन्द्रियेण न सम्बद्ध्यन्त इति । तस्मादिन्द्रियसन्निकर्षे सत्यपि महत्त्वामात्रात्र परमाणव उपलभ्यन्त इति । कथं पुनरवगम्यते महत्त्वमप्युपलम्भे रूपवत्कारणमिति ? । भावाभावयो-

(१) एकोऽवयवः—पा० ६ पु० । (२) भवतीति—पा० १ पु० ।

(२) अवगम्यते—पा० ६ पु० ।

स्नद्धत्वात्—पस्मात् साते षड्चने रूपे चोपलब्धिर्भवति असति च न भवति । तस्माद्बुभुषं कारणमिति । यस्त्रोक्तम् तेजः स्पर्शवदिति ? । सति तेजःस्पर्शो उपलब्धिर्भवति असति च न भवति । न च तेजःस्पर्शोऽपि रूपवद्द्रव्योपलब्धेः(१) कारणमिति ? । तत्र व्यभिचारात्—व्यभिचारात् स्पर्श उपलब्धेरकारणं, न पुनारूपमहत्त्वे क्वचिद्व्यभिचरतः । तस्माद्रूपमहत्त्वे एवोपलब्धेः कारणमिति अपञ्चार्यः सूत्रकारेण सूत्रद्वयेनोक्तः—
 “अद्रव्यद्रव्यत्वात् परमाणवनुपलब्धिः, रूपसंस्काराभावाद्वायोरनुपलब्धिः” इति(२) । रूपसंस्कारो रूपसमवाय इति सूत्रार्थः । अथ पुनः स्पर्शस्यापि रूपमहत्त्ववद्व्यभिचारः ? कस्मात् स्पर्शो न कारणमिति वक्तव्यम् ? । समवधार्यं चैतद्भवतापिधीयते स्पर्शवदेतत् स्यादिति । येन प्रमाणेनावधृतमेतत् स्पर्शो न कारणमिति । मयापि तत् एवाकारणत्वम् । अथाकारणत्वप्रतिपादकं न प्रमाणमस्ति ? को ह्यस्य वाक्यस्यार्थः ? स्पर्शवदेतत् स्यादिति । तद्भावभावित्वं “च व्यभिचारयता कार्यकारणभाव उच्छिन्नो भवति । इदमस्य कारणमिदमस्य कार्यमिति परेण पर्यनुयुक्तस्तद्भावभावित्वव्यतिरेकेणान्येन तस्य प्रतिपादयतो विरोधादनुत्तरमेतत् ।

यत्पुनरेतदतीन्द्रियसंयोगातीन्द्रियत्वादिति ? । अतीन्द्रिययोः क्लिष्टात्मगनसोः संयोगो ह्यतीन्द्रियो दृष्ट इति । यदि च परमाणवोऽतीन्द्रियाः स्युः तत्कार्यमप्यतीन्द्रियं स्यात् ऐन्द्रियकं च दृष्टम्, तस्मादैन्द्रियका इति ? । सोऽयं दृष्टान्तप्रयोगः

(१) रूपोपलब्धे-पा० ६ पु० ।

(२) वायावनुपलब्धिः—पा० १ पु० । काणादसूत्रमिदं ४ अ. १ अ. ७ सू ।

अतीन्द्रियसयोगातीन्द्रियत्वादिति दृष्टान्तमयोगमात्रे च हेतुन्यूनता ।
 योऽप्यत्र कथञ्चिद्हेतुर्भयते नातीन्द्रियकार्यं महाभूतादि व्यक्त
 म् ऐन्द्रियकत्वात् घटादिवदिति—यदाशैन्द्रियकमैन्द्रियककार्यं
 दृष्टम् तथा च महाभूतादिव्यक्तमैन्द्रियकम् तस्मात्तद्व्यैन्द्रियक-
 कार्यमिति ? अयमपि प्रत्यक्षममाणविरोधाद्विरुद्धः अनुष्णोऽग्निः
 कृतकत्वादिति यथा ।

एके तु वातायनच्चिद्द्रव्यं शुद्धं परमाणुं वर्णयन्ति ।
 तन्न युक्तम् । तस्य भेदत्वात् । अभेदः परमाणुभिर्ग्रते शुद्धि-
 रिति । कथमवगम्यते भिद्यते शुद्धिरिति ? । द्रव्यत्वे
 सत्यस्मदादिवाद्यकरणमत्यक्षत्वात् घटत्वादिति । कथं चान्य-
 या अभेदः परमाणुरित्युच्यते । अनित्यत्वाच्च न परमाणु-
 सामान्यविशेषवतोऽस्मदादिवाद्यकरणमत्यक्षत्वाच्च । तस्मात्शैन्द्रि-
 यकाः परमाणव इति तेषामतीन्द्रियत्वात् यत्प्रत्यक्षं तदन्य-
 दिति विरुद्धो हेतुः ।

सहजानामुत्पत्तिविरोधात् नामहतः परमाणुरस्तीत्यपरे-
 अपरे तु सहजं परमाणुं वर्णयन्ति सहजा एव ह्युत्पद्यन्ते
 निरुद्ध्यन्ते च अमहतास्तु परमाणवो न सन्त्येवेति । त-
 दयुक्तम् । सहजार्थं (१) स्यानुक्तत्वात्—अमहताः परमाणवो
 न सन्तीति भ्रुवता सहजशब्दार्थो वक्तव्यः ? सघातो हि नाम व
 ह्नामकार्यकारणभूतानां सयुक्तानामवस्थानम् । न चासहतमति-
 पथे सहजस्य निगित्तपस्ति सहन्यमानतन्त्रत्वात्—नित्यमप्य सघा-
 हतः सहन्यमानतन्त्रो (२) भवति । न चासहतमतिपथे सह-
 न्यमानमस्ति । तस्मान्नामहतोऽस्तीति विरोधात् किञ्चिदेतत् ।

(१) सघातार्थं—पा० ६ पु० ।

(२) असहत सहन्यमानतन्त्रमिति केचित् ।

केचित्तु न गुरुत्वान्तरवत्(१)कार्यद्रव्यवती तुलेति पक्ष-
यित्वाऽवनमनविशेषाभावादाति हेतुं श्रुवते । सोऽयं
व्यधिकरणः अवनमनविशेषाभावस्यातुलाधर्मत्वात्— न ह्यव-
नमनविशेषाभावस्तुलाधर्म इति । एवं तु युक्तमुत्पश्यामः ।
अवनमनविशेषानाधारत्वाच्च गुरुत्वान्तरवत्कार्यद्रव्यवती तुले-
ति । असिद्धस्तावदयं हेतुरवनमनविशेषानाधारत्वस्यातुलाद्यति-
त्वात् । न तद्वृत्तानुपलब्धेः—अयमप्यनैकान्तिकत्वाद्देतुः गुरुत्वा-
न्तरवद्द्रव्यसन्निपाते ससवनमनविशेषानाधारत्वस्य दृष्टत्वात् ।
यथा गुरुत्ववति द्रव्ये उन्मीयमाने झुटिभूते रजसि गुरुत्ववति
स निपातित(२) इति महागुरुत्वे चोन्मीयमाने गुरुत्वमात्रोपहिता-
नामवनमनविशेषं न करोति । प्रमहीन्यधिकमसद्ग इति चेत् ।
यदि तावत् कारणगुरुत्वैः समं कार्यगुरुत्वं यावद्विपलाभ्यामस-
म्बद्धेऽवनमनं द्विस्तावत्सम्बन्धे सति श्रूयात् ? । अथ कारणगुरु-
त्वाधिकं कार्यगुरुत्वं ? तथाप्यधिकं प्रसज्येत । अथ कारणगुरुत्वा-
द्धीनं कार्यगुरुत्वं ? तथापि विशेषो गृह्येत, न त्विदमस्ति, तस्माच्च
कार्यगुरुत्वमस्ति ? न, कार्यकारणगुरुत्वेयत्तानवधारणात्—यथेत-
दवधारितं स्यात् एतावत् कारणगुरुत्वमेतावत् कार्यगुरुत्वमि-
ति ? तदेतन्न युज्यते वक्तुम् समाधिकदीनकार्यमसद्ग इति, तत्त-
नवधारितामिपत्कारणे गुरुत्वमिपत्कार्ये गुरुत्वमिति । यदि न का-
र्यकारणगुरुत्वमवधारितं(३) योऽयं प्रत्ययस्तुलपोन्मीयमाने द्रव्ये
द्विपलं पञ्चपलमिति न मामोति । न न मामोति द्रव्यसपा-
हारगुरुत्वावधारणात् ?—यदिदं भवता मन्यते द्विपलं पञ्चपल-

(१) कार्यगुरुत्वान्तरवत्—पा० १ पु० ।

(२) सन्निपातित इति २ पु० पा० ।

(३) कार्यकारणगुरुत्वे नावधार्यते—पा० १ पु० ।

मिति नात्र कार्यकारणगुरुत्वे अवधार्यते, किं त्वा चरमादा च परमाणोश्च द्रव्यममाहार उन्मीषते । तत्र मनुष्यधर्मणो न युक्तं वस्तुमिषत्कारणगुरुत्वमिषत् कार्यगुरुत्वमिति । न च समाहारः कारणमपि त्वनारब्धकार्यं चरमद्रव्यं कारणमिति ।

केचिच्चारभ्यारम्भ इति प्रतिपद्यन्ते, तान् प्रतीदिसुच्यते—न पूर्वोत्तरकार्यद्रव्ये समानकालदेशे मूर्तत्वात् घटादिवादिता । शेषस्त्वारभ्यारम्भकविचारो ऽप्रस्तुतत्वाच्च क्रियते(१) । निरनुमानं तर्हि कार्यगुरुत्व ? यादि गुरुत्वान्तरवद्द्रव्योपचये सति कार्यकारणभेदो न गृह्यते कथं प्रतिपद्येत इति ? । क एवमाह कार्यगुरुत्वं(२) न गृह्यतइति । यदि गृह्यते ? किं तद ? पतनम्, न हि कार्यगुरुत्वमन्तरेण कार्यभाते ऽन्यो हेतुरस्ति, तस्माद्गुरुत्वान्तरवद कार्यमिति । एतेन सुलभनतिविशेषाग्रहाच्च कार्यगौरवमिति प्रत्युक्तम् । अथ मन्यसे कारणगुरुत्वेनैव कार्यं पासते न कार्यगुरुत्वमस्त्यतः कार्यकारणस्यान्यनिमित्तत्वाच्च सिध्यति गुरुत्वान्तरवद कार्यमिति ? । न, कार्यकारणयोरसंयोगात्—यत्र गुरुत्वमाश्रयान्तरपाते हेतुर्भवति तत्र संयोग उपकरणम्, यथा तुलापटलकगुरुत्ववद्द्रव्यसंयोग इति । न तु कार्यकारणयोः संयोगोऽयुतसिद्धत्वात्—युतामिद्धिरमम्बद्धस्य विद्यमानता, न पुनः कार्य कारणासम्बद्ध विद्यते जातः सम्बद्धश्चेत्येक कालः, तस्मान्न कार्यकारणे संयुक्ते । समवायोपकरण गुरुत्वं पातयिष्यतीति चेत् ? नासङ्कीर्तनात् विरोधाच्च । अथ मन्युमे सखं न कार्यकारणयोः संयोगोऽस्ति, अस्ति च समवायाः, समवायो गुरुत्वापेक्षः कार्यं पातयिष्यतीति न सिद्ध्यति कार्यगुरुत्वम् ? नामङ्कीर्तनात्-

(१) अप्रस्तुतत्वाच्च नियत इति—पा० १ पु० ।

(२) कार्यगुरुत्वकार्यं—पा० १ पु० ।

न समवायः क्रियाहेतुत्वेन कचिदपि सङ्कीर्तितः सूत्रकारेण, यथा संयोगो "नोद्गनाभेघातसंयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्षति" * । न केवलमसङ्कीर्तनादेव विरोधाच्च । यदि समवायः क्रियाहेतुः स्यात् कारणरूपादयोऽपि कार्यणैकार्थसमवायात् पतयेः । पतन्तु रूपादयोऽपि, किञ्चो वाध्यत इति चेत् ? न, गुरुत्वस्यापि पातमस-
ङ्गात्—यथा रूपादयः कार्यद्रव्यमनुपतन्ति तथा गुरुत्वमप्यनुपते-
त् । गुरुत्वं चानुपतत् कुतः पततीति वक्तव्यम्, न तु गुरु-
त्वस्य गुरुत्वान्तरं पातहेतुरस्ति । तस्मान्न गुरुत्वं पतति न
रूपादयः पतन्तीति । यदि रूपादयो न पतन्ति द्रव्ये पतति
तिष्ठयुरित्यद्रव्या रूपादयः स्युः द्रव्यं च रूपादिहीनमुपलभ्येत ।
अयं द्रव्ये पतति पतन्ति ? क्रियावन्तो रूपादयः प्राप्नुवन्ति ।
अथ न तिष्ठन्ति ? न पतन्ति, सोऽयं युक्तिविरोधोऽवश्यं भवता-
भ्युपगन्तव्यः पतति पतन्ति तिष्ठन्ति वेति । वेद पुनर्भवान्
युक्तयुक्तयोर्नानाकारणं ? (१) वेद्यीति परः । युक्तं प्रमितमयुक्त-
मममितम् । अयुक्तं तर्हीदं पतति पतन्ति तिष्ठति तिष्ठन्तीति वा
तद्योक्तम्—गुरुत्वस्य गुरुत्वान्तरमसङ्गात् रूपादिरून्यस्य द्रव्य-
स्यादर्शनात् अद्रव्याणां च रूपादीनामदर्शनादिति । यच्च
पतति गच्छति वा तस्मात्तं जहाति अमात्तं चाप्नोति, न पुनरू-
पादयः मात्तं जहत्यमात्तं वा प्राप्नुवन्ति । रूपादयोऽमात्तं न प्रा-
प्नुवन्तीति न युक्तम्—भवतिहीदं द्रव्ययोः प्राप्तयो रूपे अपि
मात्ते इति ? न मन्देदात्—किमयं (प्राप्तेरत्ययः) प्राप्तिनिमित्तं आहो
अमात्तेरदर्शननिमित्तं इति सन्दिश्यते । वयन्तु घ्नमः अमात्तेरद-
र्शननिमित्तं इति । नहि द्रव्ययोः प्राप्तयो रूपयोरमात्तिं पश्यति ।

* वैशेषिक सू० अ० ५ आ० २ सू० १ ।

(१) नानाकारं न—पा० १ पु० ।

द्रव्ययोरप्येवमेवेति चेत् ?—अथ मन्यसे यथा रूपयोः प्राप्तिप्रत्ययोऽप्राप्तेरदर्शननिमित्तः एवं द्रव्ययोरमाप्सदर्शननिमित्तो भवति न प्राप्तिनिमित्त इति ? । नैष दोषः प्रत्ययद्वैतस्यानेकनिमित्तत्वात्—न खलु प्रत्ययद्वैतमेकनिमित्तं दृष्टम्, तद्यथा चित्रगतासु प्रतिकृतिषु क्रोधमय(१)परिहारेऽपि क्रुद्धभीतप्रत्यया भवन्ति न (तथा) तावता पुरुषेष्वपि क्रोध(२)भयाभावे क्रुद्धभीतप्रत्ययाः प्रादुर्भावितुमर्हन्तीति । एवमयं प्राप्तिप्रत्ययः क्वचित् संयोगनिमित्तः क्वचिदमाप्सदर्शननिमित्त इति । तस्माद्यवस्थितं न गुरुत्वं पतति न रूपादयः पतन्तीति ।

अपरे तु कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं प्रतिबद्धं भ्रुवते । कार्यगुरुत्वं किल कारणगुरुत्वानि प्रतिबद्धानि, अतोऽवनतिविशेषो न भवति ? । इतस्तु न युक्तमिति पदयामः । कुतः ? । कार्यकारणयोः पातदर्शनात्—यदि कार्ये पतति कारणमवतिष्ठेत प्रतिपद्येमाहि(३) कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं प्रतिबद्धमिति, न त्विदमस्ति, अतोऽयुक्तमेतत् । अनाधारत्वप्रसङ्गाच्च—यदि कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं प्रतिबद्धं न कारणक्रियामारभेत । कार्ये पतति न कारणं पतेदिति कार्यमनाधारं स्यात् । एतेन कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वविनाशोऽपि व्याख्यातः । विभक्तानां च पातो न स्यादित्यधिकम् । यादे कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं विनाश्येत कार्यद्रव्यविनाशात् कारणानां विभक्तानां पातो न स्यात् गुरुत्वमेव च न स्यात् यादे कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं विनश्येत अपि तर्हि न क्वचिद्गुरुत्वं स्यात्, नहि कस्यचित् परमाणोरतीति कार्यं नास्ति,

(१) अक्रोधमय—पा० १ पु० ।

(२) अक्रोध—इति शोधितम् ।

(३) प्रतिपद्ये तर्हि—पा० ६ पु० ।

अतोऽगुरुवः परमाणवः स्युः । परमाणुषु च गुरुत्वाभावात्
कार्यगुरुत्वं कुत उत्पद्येत ? । तस्मादप्रतिषेधोऽयम् कार्यगुरुत्वैः
कारणगुरुत्वानां विनाशप्रतिबन्धाविति(१) । अतः पूर्वं एव प्रति-
षेधो नानैकान्तादिति । कार्यकारणगुरुत्वानवधारणाच्च । तदेव-
मवयविनोऽसङ्गवाच्यतिरेकप्रतिपादकं न प्रमाणमस्तीत्यतः साध्य-
त्वादवयविनि सन्देह इत्युक्तम् । (इत) अतश्च साध्यत्वादवयविनि
सन्देह इति न युक्तम् असङ्कीर्तनात्—नाहि साध्यत्वं संशयहेतु-
रिति कीर्तितं कचिदपि, अतो न भवति साध्यत्वात् संशयः ।
क एवमाह साध्यत्वात् संशयः ? अपि तु साध्यत्वाद्विप्रतिपत्तिः
विप्रतिपत्तेः संशय इति । साध्यत्वकार्यायां(२) विप्रतिपत्तौ
साध्यत्व(३)मध्यारोप्योक्तं साध्यत्वादवयविनि सन्देहः इति ॥

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः ॥ ३४ ॥

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः(४) । संशयापाकरणार्थ(५) सूत्रम्
सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति । सर्वेषामर्थानामग्रहणं प्रसज्येत यद्य-
वयव्यर्थान्तरभूतोऽवयवेष्वेभ्यो नास्ति इति । कथमिति ? परमाणव-
स्तावत् दर्शनविषयभावं नापद्यन्ते अतीन्द्रियत्वादित्युक्तम् ।
अवयवविद्रव्याणि च भवाद्भिर्न प्रतिपद्यन्ते, तदनभ्युपगमे च
योऽयं द्रव्यप्रत्ययः कुम्भ इति, गुणप्रत्ययश्च इयाम इति,
क्रियाप्रत्ययश्चलतीति, सामान्यप्रत्ययोऽस्तीति, विशेषप्रत्ययः
कलश इति, समवायप्रत्यय इह घटे रूपादय इति, तथा-

(१) प्रतिबन्धनाविति शोधितम् १ पु० ।

(२) साध्यकार्यायां—पा० १ पु० ।

(३) साध्य—पा० १ पु० । प्रामादिकः ।

(४) अवयव्यसिद्धेः—पा० ६ पु० ।

(५) अपाकरणाय—पा० ६ पु० ।

न्येऽपि प्रत्यया एको महान् संयुक्तो विभक्तः पृथक् परोऽपर इति च न स्युः । अस्ति च सर्वस्य ग्रहणं द्रव्यगुणकर्मादिप्रत्ययस्य, तेन सर्वस्य ग्रहणात् पश्यामोऽव्ययवार्तिरिक्तोऽस्त्ववयवीति । अथवा सर्वाग्रहणमिति सर्वैः प्रमाणैरग्रहणम् । कथम् ? प्रत्ययस्य वर्तमानमहद्विषयत्वात्—यद्वर्तमानं यत्तद्वच्च तद्वाच्यकरणमत्यक्षं, यद्यद्यवयवित्पत्त्याख्याने च न वाह्यकरणमत्यक्षविषयोऽस्ति, तस्यामावादानुमानादेरप्यभावः, संपूर्णं सर्वप्रमाणनिवृत्तिः । उपलभ्यन्ते चार्थाः प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः, तैः सर्वैर्ग्रहणात् पश्यामोऽस्त्ववयवीति । तद्विदं मूत्रमवयव्यनभ्युपगमे विरोधप्रदर्शनपरं, सोऽयं सर्वाकारो(?) विरोधो लोकपरिदृष्टप्रत्ययोच्छेद इति ॥

धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

धारणाकर्षणोपपत्तेश्च । अवयववर्थांतरमूत्र इति चार्थः । किमिदं धारणं नाम ? एकदेशग्रहणमाहर्षेण सत्यवयविनो देशान्तरमाप्तिप्रतिषेधो धारणम् । यदाऽयमवयविन एकदेशं गृह्णाति तदैकदेशग्रहणेन सदावयविनमपि गृह्णाति । तेन च ग्रहणेन यदवयविनो देशान्तरमाप्तिनिराकरणं तद्धारणम् । आकर्षणं नाम एकदेशग्रहणमाहर्षेण यदवयविनो देशान्तरमापणं पूर्ववत् । कुत एतत् ? लोकतः— लोकः खलु धारणाकर्षणे एवं प्रयुङ्क्ते इति । ते एते धारणाकर्षणेऽवयविनं साधयतः । कथमिति ? निरवयवे चावयवे चादर्शनात्—नाह धारणाकर्षणे निरवयवे अवयवे च दृष्टे, दृष्टे च धारणाकर्षणे, तस्मादवयवविधर्माविति ।

यच्चोक्तं संग्रहकारिते धारणाकर्षणे नावयविकारिते वांगुग-

(१) सर्वप्रकारो—पा० ६ पु० ।

‘ शिष्यभृतिष्वयथावा तृणोपलकाष्ठादिषु जतुसंगृहीतेषु च दर्शना-
दिति । तन्मानवधारणात् । न प्रमः सर्वास्मन्नवयवनि धारणाकर्षणे
भवतः, अपि न्वन्यत्र न भवतः । न च विरोधोऽवयवेषु च दर्शना-
त्-यानि तृणोपलकाष्ठादिनि जतुसंगृहीतान्याकृष्यन्ते धार्यन्ते चेति
अवयवनि एवैते । यदि च निरवयवे चावयवे च धारणाकर्षणे
स्याताम स्याद्विरोधः । यदिदमुच्यते संग्रहकारिते ते इति । ?
न, विशेषहेत्वभावात् संग्रहकारिते धारणाकर्षणे नावयवकारिते
इति । न च भवता विशेषहेतुरपदिश्यते इति । पांशुराशिप्र-
भृतिषु च कस्माद् संग्रहो नास्तीति वाच्यम् ? । स एवात्र
संग्रहभावे सवतो हेतुः स एवावयवनिरो विशयानस्य धार-
णाकर्षणयोरभाव इति(१) । कः पुनरसौ ? उक्तोऽसावेकदेशगृही-
तस्य तत्सहचरितस्य सम्बन्धविशेष इति । स च पांशुराशि-
प्रभृतिषु नास्ति । तस्मान्न तत्र धारणाकर्षणे इति सोऽयं
व्यतिरेकी हेतुः ।

। अथेवानामिन्द्रविन्दो हेतोः प्रयोगमुपन्यसिष्यञ्चिदमाह-
“ अथावयविन्नं प्रत्याचक्षणको माभूत् प्रत्यक्षलोप इति
अणुसञ्चयं दर्शनविषयं प्रतिजानानः किमनुपोक्तव्य इति न
एकबुद्धेर्विषयं(२) पर्वनुपोज्यः(भा.) ” चेयं बुद्धिरेकमिदं द्रव्य-
मिति किमियं नानाविषया उताभिन्नविषयोत ? । यदि नाना-
विषया बहुष्वदर्शनादयुक्ता । न च बहुष्वेकमिदमिति युक्तः
प्रत्ययः । अथाभिन्नार्थविषया ? योऽसावेकबुद्धेर्विषयः सोऽवयवी-
ति । एकानेकबुद्धी भिन्नविषये विशेषवच्याङ्गपादिविषयबुद्धि-
चदिति । अथवा एकानेकबुद्धी भिन्नविषये समुच्चितासमुच्चित-
विषयत्वात् इदमिति यथा इदं चेदं चेति यथा ॥

(१) कर्षणाभावेऽपीति—पा० ६ पु० । (२) लक्ष्मीकृत्येत्वनुयुज्यते ।

सेनावनवद्ग्रहणमिति(१)चेत्तानीन्द्रियत्वादणूनाम्॥३६॥

सेनावनवद्ग्रहणमिति चेत् ?-अथ मन्यसे असत्यपर्यान्तर-
भावेऽसति चैकानेकविभेदे च दृष्टो बुद्धिविशेषः-अन्या
सेनाबुद्धिः अन्या गत्रादिबुद्धय इति, तथाऽन्याः स्यादिरादिबुद्धयः
(२) अन्या च वनबुद्धिरिति । न च तावता सेना वनं
चार्यान्तरम् । तस्मादनैकान्तिकत्वादहेतुः ।

इदं तावत् सूत्रं साधनपक्षे दृष्टान्तमात्रार्थत्वादसम्बद्धम्, अनेका-
न्तिकीकरणपक्षे तु न अतिदत्त्वात्(३) केन सेनावनयोरन्यन्तर-
भावोऽभ्युपगम्यते, यथा च सेनावनान्यपर्यान्तरभूतानि तयोक्तम्,
अभेदप्रत्ययस्य चानेकानिमित्तत्वात् युक्तम्, अस्त्ययमभेदप्रत्य-
योऽभिन्न एव, अस्ति च भिन्ने उपलभ्यमाने भेदस्यादर्श-
नात्, अभिन्ने तावदेकप्रत्ययः पदेकमुपपन्नमस्मृतिपक्ष्या व्य-
वस्थितं, एकं नास्तीत्यनेकप्रत्ययो व्याहृतः । एकममुच्चयोह-
नेकमिति । अनेकस्मिन्नुपलभ्यमानेऽपि भेदस्यादर्शनादभेद-
प्रत्ययः भेदस्यादर्शनमाराधिमित्वात् यथा सेनावनादिपृ-
थानि तानि सेनावनाङ्गानि हस्त्यादीनि तान्येकश उपलभ्यमान-
पृथक्कानि आराधिमित्वाद्भेदं नोपलभ्यमान्ति, भेदानुपलब्धेर्भिन्ने
वस्तुन्यभिन्नप्रत्ययः । न च (४) परमाणवः केन चिदुपलभ्यन्ते
कस्मात् ? अतीन्द्रियत्वादणूनामिति ।

अतीन्द्रियाः परमाणव इति प्रतिपादितमेतत् । यश्चै-
न्द्रियकः पदार्थः स उपलभ्यमानपृथक् आरात् पृथक्-

(१) सेनावनादिवदिति-पा० वृत्तिकारसम्मतः ।

(२) घत्रादिबुद्धयो-पा० ६ पु० ।

(३) न केन इति पु० पा० ।

(४) भेदानुपलब्धेर्भिन्नं वस्तुनि अभेदप्रत्ययः न तु-पा० ६ पु०

स्याग्रहणे अभेदप्रत्ययनिमित्तं भवति । ययोपलभ्यमानजा-
तीयानामाराज्जातिग्रहणमुपलभ्यमानप्रस्पन्दानां च नाराज्जा-
प्रस्पन्दग्रहणमिति । गृह्यमाणग्रहणस्य चान्यनिमित्तत्वात्—य-
च्चैदं गृह्यमाणस्य पदार्थस्याऽग्रहणं तदन्यनिमित्तं दृष्टम्, यथा
तेषामेव सेनाधनाङ्गानाम्, न तु परमाणवो गृह्यन्ते तेषाम-
तीन्द्रियत्वात् । तस्मान्न तेषामन्यनिमित्तमग्रहणमिति ।

अनुपजातविशेषाणां च बुद्धिभेदाद्देतुत्वाद्विरोधः—यस्य पर-
माणवो घटादिबुद्धिदेतवो भवन्ति स चैदं प्रष्टव्यः किं परमाणव
उपजातविशेषा बुद्धिभेदं कुर्वन्ति उतानुपजातविशेषा इति ? । किं
चातः ? यद्युपजातविशेषाः ? योऽसौ विशेषः सोऽवयवीति मासम्,
अथानुपजातविशेषाः ? त एवातीन्द्रिया ऐन्द्रियकाश्चेति महान्
विरोधः । विशेषः संयोगः परमाणूनां ते परस्परप्रत्यासत्तौ सत्यां
संयोगोपकरणा उपलप्स्यन्त इति ? नातीन्द्रियत्वादणूनां—नाती-
न्द्रियाणां संयोगः प्रत्यक्षो भवितुमर्हति । भवति हीदमनेन संयु-
क्तमिति । तस्मान्न संयोगो विशेषः । यश्चापमनेकास्मिन्नैकमख-
यः स मिथ्याप्रत्ययो, मिथ्याप्रत्ययानिमित्तं च सामान्यद-
र्शनं विशेषानुपलब्धिः अविद्यमानविशेषदर्शनद्वारेणाध्यारो-
पिततद्विपरीतधर्मता(१) । न चातीन्द्रियत्वादणूनां सामा-
न्यदर्शनमस्ति, अदभावे कुतो विशेषादर्शनम्, सामान्यद-
र्शने विशेषादर्शने वाऽसति न तद्विपरीतधर्माध्यारोपः ।
न च निमित्तमन्तरेण नैमित्तिकस्य मिथ्याप्रत्ययस्य मा-
दुर्भावो युक्त इति ।

एतेन भाक्त औपमिकश्च मय्यपो व्याख्यातः । भ-
क्तिर्नामातथाभूतस्य तथाभाविभिः सामान्यम्, उभयेन भ-

व्यत्र इति भक्तिः यथा वाहीकस्य पन्दापन्तःसंज्ञामुपादाय
 वाहीको गौरिति, न तदतीन्द्रियत्वात् परमाणूनामस्ति । उपमा-
 नप्रत्ययोऽप्ये न युक्तः अत्रज्ञाविनस्तज्ञाविभिरसामान्यात्—प-
 स्यात्तथास्य तथाभाविभिः सामान्यं तत्रोपमानप्रत्ययो यु-
 क्तः यथा मिहो माणवक इति, मिह इव मिहः । किं पुन-
 रत्रोपमीयते ? शौर्षम्, न तु परमाणूनामतीन्द्रियत्वान्मिथ्या-
 नप्रत्ययानां निमित्तमस्तीति । मिथ्याप्रत्यया अप्येते न भवन्ति
 प्रधानमावात् । इन्द्रियान्तरविषयेष्वभेदप्रत्ययः प्रधानमिति चे-
 त्—अथ मन्वसे श्रोत्रादिविषयेष्वेकस्त्रादिप्रत्ययाः प्रधानमिति चे-
 त्—तदभावे तु मिथ्याप्रत्यया इति ? विशेषहेत्वभावाद्दृष्टान्ताव्यवस्था ।
 एव मति दृष्टान्तोपादानं न व्यवतिष्ठते तस्मिंस्तदितिप्रत्ययः
 अस्मिंस्तदिति च प्रत्ययः । अस्ति चाप्य परमाणुषु सञ्चिनेषु
 एतदितिप्रत्ययः स च कियभीस्मिंस्तदिति आहोस्तिचेति (१)
 सन्दिह्यते । शब्दादिव्येकप्रत्ययः प्रधानम्, घटादिषु त्वेकप्रत्ययो
 मिथ्याप्रत्यय इति भुवापो घटादीनिभ्युपैति, न ह्यतभ्युपगनेषु घ-
 टादिषु शब्दादिसामान्यमेकप्रत्ययवीज घटस्यास्ति । अथ मन्वसे
 नास्माभिर्घटादयोऽप्यभ्युपगम्यन्ते, किन्तु परमाणूना सञ्चिगा-
 नां शब्दन सामान्यादेकप्रत्ययोत्पत्तिनामित्त्वमिति ? अत्रोक्तम्
 नागाण्डिपत्वाद्भूनामिति । यौश्च शब्दादीन् प्रधान-
 प्रत्ययनिमित्तत्वेन भवान् प्रतिपद्यते तेऽपि सञ्चिगा एव,
 सञ्चिगत्वात् तेष्वप्यमेकप्रत्ययो न युक्तः, शब्दादिषु चै-
 कप्रत्ययः समुच्चयनिर्दिष्टनिमित्त एकत्ववद्द्रव्यसामान्याद्भाक्तः
 यान्येकत्ववन्ति द्रव्याणि तेषा समुच्चयनिर्दिष्टनिर्मः अस्ति च
 शब्दादिषु समुच्चयनिर्दिष्टः तेनैकत्ववद्द्रव्यसामान्याच्छब्दाने-

द्विष्वेकप्रत्ययो भाक्तः । सर्वत्र समुच्चयनिवृत्तिनिमित्त एवे-
 त्ति चेत् ? न, द्वे इत्यत्रैकानेकगतौ सन्देहो न स्यात् ।
 यदि सर्वत्रायं (१) समुच्चयनिवृत्तिनिमित्त एवैकप्रत्य-
 यो भवति न द्वे इत्यत्र किमेकमनेकमिति द्विप्रतिषेधसा-
 मान्यात् सन्देहो न स्यात् सति च सन्देहे एकमिति नियमार्थम् ।
 यतो नियमस्तदेकत्वम्, यतस्त्व्यादिप्रत्ययास्ते त्रित्वादय इति ।
 एवं द्वित्वादिप्रत्यया अपि शब्दादिषु समुच्चयनिमित्ता द्रष्टव्याः ।
 कस्मात् ? द्वित्वादिप्रत्ययसामान्याद्विद्वत्त्वादिप्रत्यया द्रव्येण शब्दा-
 दीनां समुच्चयः समानः । सर्वत्र समुच्चयादेवेति चेत् ? नैकमि-
 त्यत्र सामान्यगतौ न संशयः स्यात्—यदि समुच्चयनिमित्तत्वाद्
 व्यादिप्रत्यया भवन्ति नैकमिति प्रतिषेधे द्वे त्रीणीति सामान्यगतौ
 न संशयः स्यात् तस्माद्यतो व्यवस्था ते द्वित्वादय इति । यः
 पुनरेकत्वं द्वित्वादींश्च न प्रतिषद्यते तस्य न समुच्चयो न स-
 मुच्चयनिवृत्तिः अनभ्युपगतैकत्वस्य कस्य समुच्चयः अनभ्यु-
 पगतद्वित्वस्य च कस्य प्रतिषेधः । एकद्वित्वादींश्चार्थान्तरभूतानन-
 भ्युपगच्छत एकं शतं एकं द्वित्वमित्येकप्रत्ययो न
 स्यात् । भेदाग्रहात् शब्दाद्विष्वेकप्रत्ययः । यस्माच्छब्दा-
 दिषु भेदो न गृह्यते उपलभ्यमानेष्वतस्तेषु अमेदप्रत्ययः
 न पुनः परमाणुष्वभेदग्रहणस्य निमित्तमस्तपतीन्द्रियत्वा-
 दण्टनामित्युक्तम्, उदाहरणमात्रत्वाद्येकप्रत्ययपर्यनुयोगस्यै
 कप्रत्ययवदनेकप्रत्ययमप्यनुपोक्तव्यः (२) योऽत्रयविनपर्या-
 न्तरं न प्रतिषद्यते तस्य यथैकप्रत्ययोऽनुपपन्नस्त-
 थानेकप्रत्यया अपि न प्राप्नुवन्ति । यथा चैकानेकप्रत्ययान्

(१) सर्वोऽपि—पा० १ पु० ।

(२) प्रत्ययं लक्षोरुत्वेति बोध्यम् । एवमग्रेऽपि ।

एवं घटादिप्रत्ययान् पर्यनुष्ये इति । एवं परिमाणसंयोगप्रस-
न्दजातिविशेषप्रत्ययानापि पर्यनुष्येः तेषु चैवं प्रसङ्गः । यद्य-
वयवितनपर्यान्तरं न प्रोक्तपद्यसे महदिति संयुक्त इति वाऽश्वो
गच्छतीति प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति, न ह्यतीन्द्रियेषु परमाणुषु एते
प्रत्यया युज्यन्ते इति ।

किमेते एकादिप्रत्यया अणुसञ्चयमात्रे आहोस्विदर्था-
न्तरभाव इति सन्दिह्यते, सन्देहे सति विशेषहेतुर्वक्तव्य इति ?
अथ विशेषहेतुर्महत्प्रत्ययसामानाधिकरण्यादेकप्रत्ययो महति प्र-
वर्तते, यः सल्लु यत्समानाधिकरणः प्रत्ययो दृष्टः स तद्धर्म-
युक्तो भवति यथा नीलमुत्पलापेति उभयधर्मयोगिनि नीलोत्पल-
प्रत्ययः प्रवर्तते, अस्ति च महत्प्रत्ययसामानाधिकरणमेकप्रत्ययस्य
तस्मान्महत्स्येकप्रत्ययः । अणुसमूहेऽतिशयग्रहणमिति चेत् ?—अथ
मन्यसे नास्माभिरर्थान्तरभूतोऽवयवव्यभ्युपगम्यते, अपि स्वणुस-
मूहमुपलभ्याणुसमूहान्तरेऽतिशयं गृह्यते महत्प्रत्ययो भवति ।
सोऽपमत्सिंस्तदिति प्रत्यय इति पूर्ववत्प्रसङ्ग इति । अमहत्स्व-
णुष्वमहत्सु चाणुसमूहेषु योऽपं महत्प्रत्ययः सोऽतसिंस्तदिति
मिथ्याप्रत्ययः मिथ्याप्रत्ययाश्च प्रधानमन्तरेण न भवन्तीति पूर्वव-
देव प्रसङ्गः । अणुः शब्दो महानिति व्यवसायात् प्रधानसिद्धि-
रिति चेत् ?—अथ मन्यसे महान् शब्दोऽणुः शब्द इति शब्दे दृष्टो
महदणुप्रत्ययः प्रधानमन्यत्र महदणुप्रत्ययस्येति । न च मन्दती-
घनाग्रहणमिपत्तानवधारणात्, न शब्दे महत्त्वं नाणुत्वं गुणत्वात् ।
अणुमहत्प्रत्ययस्तर्हि शब्दे न प्राप्नोति ? । न न प्राप्नोति । अन्यनि-
मित्तत्वात् । किं निमित्तं? मन्दता तीव्रता च । कस्मादियत्तानव-
धारणात्—न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवस्यन्निधानित्यवधारयति ।
यथा कुवलामलकाविरत्वान्यवधारयन् कुवलादामलकं महत्

आमलकाच्च महद्द्रव्यत्वम्, तानि चेपत्तया परिच्छिनत्ति इत्यपरि-
माणमेतदिति, न पुनः शब्देषु एतदस्ति, शब्देष्वपि पूर्वाव-
धृतं शब्दमुपलभ्य तस्माच्छब्दादयं महान्गुर्वेति अवधार्यते
नावधारणं प्रतिपिद्यते ।

इदन्तु चिन्त्यते । योऽयं शब्दे ऽणुमहत्प्रत्ययः कि-
मयं (?) परिमाणयोगाद्गुणान्यस्मान्निमित्तादिति ? । अन्य-
स्मान्निमित्तादिति युक्तम्, गुणस्य गुणान्तरसम्बन्धानुपल-
ब्धेः । न हि गुणस्य गुणान्तरसम्बन्धो दृष्टः यतः परि-
माणसम्बन्धोऽपि गम्येत । महत्प्रत्ययादेव गुणवान् शब्दो
द्रव्यवदिति चेत् ?—यथाऽयं महत्प्रत्ययो द्रव्येषु भवन्महत्प-
रिमाणयोगाद्भवति, शब्देषु चार्थं महत्प्रत्ययो भवति ।
अतो महत्प्रत्ययविषयत्वान्महत्परिमाणयुक्तः शब्द इति ? ।
नानैकान्तात् । महत्प्रत्ययविषयत्वे सत्त्वापि महत्परिमाणयोगो न दृ-
ष्टः । यथा महत्परिमाण इति । द्रव्ये तर्हि महत्प्रत्ययः कथम् ?—
यदि तावन्महत्प्रत्ययविषयत्वे सत्त्वापि महत्परिमाणयोगं न प्र-
तिपद्यते महत्परिमाणयुक्तं द्रव्यमित्येतत् कथम् ?, न महत्प्र-
त्ययविषयत्वाद् महत्परिमाणयुक्तं द्रव्यम्, अपि तु मह-
त्परिमाणयोगे सति महत्प्रत्ययो द्रव्य इति । महत्परिमाणयो-
गस्तु द्रव्यस्य विशेषप्रत्ययानामनाकस्मिकत्वेन । यादे विशेषप्र-
त्ययानामनाकस्मिकत्वेन महत्परिमाणयोगो द्रव्ये, शब्देषुऽप्येव-
म्, शब्दस्य महत्प्रत्ययोऽस्ति तेनापि नाकस्माद्भवितव्यम् ? ।
कश्चैवमाह शब्देषुऽप्ययमाकस्मिक इति । किन्निमित्तो ? मन्दतीव्रता-
निमित्तः—मन्दता तीव्रता च शब्दधर्मः अतोऽणुमहत्प्रत्ययः शब्दे-
इति । का पुनरियं मन्दता तीव्रता, च ? अणुद्रव्यसामान्यात्

सामान्यप्रत्ययविषयत्वं (१) मन्दता, महदद्रव्यसामान्याच्च सामान्यप्रत्ययविषयत्वं तीव्रता पाठवामिति ।

संयुक्ते इति द्वित्वसमानाश्रयं प्राप्त्यग्रहणमवयविनः प्रतिपादकम् । कथमिति ? संयुक्तमहत्प्रत्ययावेकविषयी प्रतिसन्धानाघ्नीलोत्पलादिप्रत्ययवत्-यथा च नीलमुत्पलं चोति प्रतिसन्धीयमानौ प्रत्ययावेकविषयी भवतः तथा संयुक्ते महती इति च प्रतिसन्धानमस्ति । तस्मात् प्रतिसन्धानादेकविषयानिति । एतेनैकं महच्चलति खदिर इति प्रत्यया व्याख्याताः । समुदायद्वयापेक्ष इति चेत् ?-अथ मन्यसे द्वौ समुदायावाश्रित्य संयुक्तमहत्प्रत्ययौ भवतः, तथैकादिमहत्प्रत्यया अप्येकसमुदाया (२) पेक्षा इति चेन्न । विकल्पानुपपत्तेः समुदायापेक्षाः संयुक्तमहदादिप्रत्यया इति, कोयं समुदायः ? किमनेकः समुदाय्युत्तानेकस्य प्राप्त्यिति । अनेकस्य प्राप्तिः समुदाय इति चेत् ? प्राप्ती प्राप्ते इति प्रत्ययः स्यात् इति । किं कारणम्, समुदायस्य प्राप्तिरेनाभ्युपगमात् । इमे वस्तुनी संयुक्ते इति च न स्यात् । प्राप्ती प्राप्ते इति च स्यात् । समुदायश्च समुदायान्तरप्राप्तावेकीभूत इति प्राप्तिप्रत्ययो न स्यात् समुदायस्यैकत्वात् । अयानेकः समुदायी समुदायो ? द्वित्वेन सामानाधिकरण्यं न स्यात् संयुक्ते इमे वस्तुनी इति द्वित्वममानाधिकरणः प्रत्ययो न स्यात् । तस्मान्महती द्वित्वाश्रयभूते द्रव्ये संयोगसंस्थानमिति । न संयोगोऽस्तीति चेत् ? उक्तमत्र यथायान्तर संयोग इति ।

इदं चावयवमसमुदायवादी प्रष्टव्यः—योऽयं गौरश्वः पुरप इति जातिनिमित्तः प्रत्ययः स क्व भवतीति ? । नैव

(१) सामान्यविशेषप्रत्ययविषयत्व-पा० १ पु० ।

(२) एकादिसमुदाया-पा० ६ पु० ।

जातिरस्ति कुतो जातिनिमित्तः प्रत्ययो भविष्यतीति ।
जातिविशेषस्य प्रत्ययानुष्टाचिलिङ्गस्याप्रत्याख्यानं—न जा-
तिविशेषमन्तरेण प्रत्ययानुष्टौर्नामित्तमस्ति, न च निनि-
मित्तः प्रत्ययो नामा ऽऽस्यानुपहृति, अस्ति चायमनुष्ट-
त्तः प्रत्ययः इमानि कुण्डलानीति (१) । अस्ति च
व्यावृत्तः प्रत्ययो नेमानि, कुण्डलानीति (२) तस्माज्जातिवि-
शेषो न प्रत्याख्येयः । व्यधिकरणस्यानाभिव्यक्तेराधिकरणवचन-
म् (३) न चायं जातिविशेषो व्यधिकरणो व्यज्यत इत्य-
धिकरणमवश्यं वक्तव्यम् । अणुमवस्थानमधिकरणमिति चेत् ?—
अथ मन्यसे परमाणव एव केनचि(४)समवस्थाने-
नावतिष्ठमानास्तां तां जातिं व्यज्यन्त्यती नावयवी सिध्य-
तीति ? तत्र तावदुक्तम्—समवस्थानं संयोगोऽप्यर्थान्तरमिति ।
यच्च तत्समवस्थानं जातिविशेषं व्यनक्तीति मन्यसे ? किं त-
च्चक्षुषा प्राप्तं व्यनक्त्याहोस्विदभासमिति ? । प्राप्तं व्यनक्तीति
चेत् ? मध्यभागपरभागयोरभासत्वादनभिव्यक्तिः(५) स
यदि प्राप्ते समवस्थाने जातिविशेषो व्यज्यते मध्यभाग-
परभागयोरर्वागुभागाव्यवधानादभासवचनभिव्यक्तिः । यावत्प्राप्तं
तावति अभिव्यक्तिरिति चेत् ? न तावतोऽधिकरणत्वम् । अ-
थ मन्यसे यावच्चक्षुषा समवस्थानं प्राप्तं तावति भवति
जातिव्यक्तिः ? तावदेव तर्थाधिकरणं जातेः प्राप्तम्, एवं स-
ति प्रतीयमानभेदः योऽयं वृक्ष इति समुदायः प्रतीयते त-

(१) कुण्डलानीति—पा० ६ पु० । (२) कुण्डलानीति—पा० ६ पु० ।

(३) अधिकरणमिति चेत्—पा० ६ पु० ।

(४) एकेन चित्—पा० ६ पु० ।

(५) अभासवचनभिव्यक्तिः—पा० ६ पु० ।

स्य वृक्षस्य भेदः प्राप्नोति । किं कारणम् ! यावति यावति जातिर्व्यज्यते स स वृक्ष इति प्राप्नोति । ततश्चैको वृक्षो ऽनेक इति मतीयेत इत्येकमत्ययो न स्यात् । अर्वाग्रमागस्य चावृक्षत्वात् न कचिद्वृक्षत्वमिति वृक्षबुद्धेर्विषयो वक्तव्यः । तस्मात्—समुदिताणुस्थानार्थान्तरस्य जातिविशेषाभिष्यक्तिहेतुत्वाद्भव्यव्ययान्तरभूत इति । समुदिता अणवः स्थानं यस्य सोऽयं समुदिताऽणुस्थानः समुदिताणुस्थानश्चासिावर्थान्तरं च तस्य जातिविशेषव्यक्तिहेतुत्वं नाणुनामिति सिद्ध्यत्यव्ययव्ययान्तरभूतः ।

अनभ्युपगतार्थान्तरावयविना परमाणुशब्दस्यार्थो वक्तव्यः ? । परमाणुशब्दस्य परमापकर्षवाचित्वात् । न ह्यमति महति न चासत्यणी परमाणुरिति विशेषणं युक्तम् । परिमाणप्रकर्षयोगे सति परमाणुरिति विशेषणमर्थवत्, असत्यनर्थकमिति । स चायं परिमाणप्रकर्षयोगः सत्यवयविनि सिद्ध्यतीति । सत्त्वरजस्तमसां सर्वापकृष्टः संघातः परमाणुरिति कस्यचिदर्शनम् । तन्न युक्तमिति पश्यामो व्याघातात्—सर्वापकृष्टः संघातश्चेति व्याहृतम्—न हि संहन्यमानमन्तरेण संघातः सम्भवति । अर्थान्तरं पटात्तन्तवः तद्देतुत्वात् तुर्पादिवदिति । तुर्पादि पटकारणमर्थान्तरमिति दृष्टम् । तथा च तन्तवस्तस्मादर्थान्तरमिति । सामर्थ्यभेदाद्विभागदवत् । भिन्नप्रत्ययविषयत्वाद्द्रूपस्पर्शवत् । तन्तुपटरूपे भिन्नकारणे विशेषवत्त्वाद्द्रूपस्पर्शवत् ।

एके तु भिन्नरूपत्वादित्येवं हेतुं कृत्वा परमाणुना मत्सवतिष्ठन्ते । एकस्मिन्नावि परमाणौ रूपभेदो दृष्टः रक्तः श्याम इति च । स त्वेवं प्रसवस्येयो न, हेत्वर्थापरिज्ञानात् । न ब्रूमो भिन्नरूपत्वादन्योऽवयवव्ययवयवेभ्यः, अपि तु

तन्तुपटरूपे भिन्नकारणे इति पक्षयित्वा विशेषन्नादिते हेतुं
द्रुमः । तथा चायममतिपेषः । बहुग्रन्थाविस्तारिणी त्वेषा क-
थेत्युपरम्पते ॥

(इत्यवयविपरीक्षा ।)

परम्परया परीक्षितं मत्सप्तम्, अभेदानीमवसरमाप्तमनुमानं
परीक्ष्यते । किमिदमनुमानम् ? । उक्तं तत्पूर्वकमनुमानमिति ।
अत्र च पूर्ववदादेरुदाहरणानि । नदीपूरः पिपीलिकाण्डमञ्जरणं
मयूरवाशितमिति । एतदुदाहरणव्यापेचारद्वारकं सूत्रम्—

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानम-
प्रमाणम् ॥ ३७ ॥

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणमिति ।
तत्र रोधो नाम अपां स्पन्दमानानां द्रवत्वमतिवन्धहेतुः, उपघातः
पिपीलिकाण्डोपद्रवः, सादृश्यं मयूरशब्दपुरुषशब्दयोः समानम-
स्यपकर्तृत्वमेभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणमिति । शेषं भाष्ये ।

यच्चावदनुमानमप्रमाणमित्युक्तं तदयुक्तम् । प्रतिज्ञापदयो-
र्व्याघातात्—अनुमानमिति सम्बन्धस्पातीन्द्रियार्थसाधकस्यैतन्नाम ।
अप्रमाणमिति तस्य प्रतिपेक्षः । सोऽयं प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः ।
अनुज्ञातप्रतिपिद्धयोरेकत्वानुपपत्तिः, प्रतिज्ञाहेत्वोश्च विरोधः
अनुमानमप्रमाणमिति प्रतिज्ञा रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभि-
चारादिति हेतुः । यच्चभिचारि तदप्रमाणमिति । यथा
गोसिद्धी विपाणित्वं, सोऽयं हेतुः प्रतिज्ञा व्याहन्ति प्रतिज्ञा
च हेतुमिति । यच्चेदमुच्यते अनुमानमप्रमाणमिति, तन्ननु-
मानमात्रस्याप्रमाणत्वमुतानुमानविशेषस्येति ? । किं चात्रः । य-
द्यनुमानमात्रमप्रमाणमिति पक्षः ? हेतोरेकदेशदृष्टिनादव्याकृत-

म् । समस्तमनुमानं पक्षीकृतं न सर्वास्मिन्ननुमाने व्यभिचारोऽस्ति । न हि व्यभिचारस्याप्रमाणत्वसाधकस्य व्यभिचारः प्रतिपादयितुं शक्यः, न हि व्यभिचारस्य व्यभिचारे किञ्चित् प्रमाणमस्तीत्यव्यापकत्वादहेतुः । अथ यद्यभ्यभिचारि तदप्रमाणापिति श्रूये ? मतिज्ञाविशेषणत्वाद्धेतोर्हेत्वन्तरं वचनीयम् । सिद्धसाधनं चैतत् यद्यभ्यभिचारि तत्प्रमाण न भवति ॥

यान्यप्येतान्युदाहरणानि भवता व्यभिचारीणीत्युच्यन्ते तेष्वपि व्यभिचारो नास्तीत्यसिद्धतोद्भावनद्वारकं सूत्रम्—

नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥ ३८ ॥

नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् । यत्तावद्रोधादपि नदीपूरो भवतीति ? नात्र नदीपूरमात्रेणोपरि दृष्टिमदेशसम्बन्धित्वं नद्याः साध्यते, अपि तु पूरविशेषेण, तस्य च ऽव्यभिचारोऽसिद्धः । उपघातात् पिपीलिका(१)ण्डसञ्चारमात्रस्य च व्यभिचारो न सञ्चरणविशेषस्य । कः पुनरसौ विशेषः ? अवित्रस्ताना* भ्रूयसीना भ्रूयःसु स्थानेष्वपि पिपीलिकाण्डभ्रूयस्त्वेनोर्ध्वसञ्चारणं यत्तदनागतदृष्टयविनाभावि । शब्दव्यभिचारोऽपि नास्ति—यस्मान्न शब्दमात्रमनुमानं मयूरास्तित्वे, न चात्र मयूरः साध्यते, अपि तु शब्दगताद्विषेधात् पद्मनादेः(२)शब्द एव मयूरगुणविशिष्टोऽनुमीयते, एवं हि व्यभिचारो नास्तीत्यसिद्धो हेतुः ॥

(इत्यनुमानपरीक्षा ।)

त्रिकालविषयमनुमानं त्रैकाल्यग्रहणादिस्त्युक्तम् । तत्र तावत्काल

(१) पिपीलिका—पा० १ पु० । एव सर्वत्र ।

* अत्रित्रस्तानां इति २ पु० पा० ।

(२) पद्मनादेः—पा० १ पु० ।

एव नास्तीति केचित् । तच्च न प्रमाणाभावात्—न हि कालास-
त्त्वे प्रमाणमस्तीति । ननु चानुपलब्धिः कालासत्त्वं प्रतिपादय-
ति ? न प्रतिपादयति, उपभिचारात्—त्रिकारणेषामनुपलब्धिः,
तत्रानुपलब्ध्या कारणवैकल्यं गम्येत, उपलब्धमेव नास्ती-
त्येतदेव कुतः ? । अयोपलभ्यमानस्याभावादननुपलब्धिरित्ययं
प्रतिज्ञार्थः ? तथा च हेतुर्नास्ति प्रतिज्ञार्थेनाक्षिप्तत्वात्—आक्षि-
प्तो हेतुः प्रतिज्ञार्थेनोते । न चास्ति धर्मिणि धर्मः
सम्भवति आश्रयामावात् । अयं यमोऽपि नास्ति ?
साधनार्थो हीयते, न हासतः साधनार्थं पश्यामः ।
परापरादिप्रत्ययानां च सनिमित्तत्वात्कालप्रतिषेधो न
युक्तः—यश्च कालं न प्रतिपद्यते तेन परापरादिप्रत्य-
यानां निमित्तं वक्तव्यम् ? । न हासति निमित्ते नैमि-
त्तिकान् विशेषतः प्रत्ययान् पश्यामो . रूपादिप्रत्य-
यवदिति । कालैकत्वात् प्रत्ययभेदानुपपत्तिरिति चेत् ?—
अयं मन्यसे कालैकत्वे सति न युक्तः परापरादिप्रत्ययभेदो
नाभिन्नं निमित्तं भिन्नं कार्यं करोतीति ? न सापेक्षत्वात्—पित्रादि-
प्रत्ययभेदवदिति—यथैकस्मिन् पुरुषे अनेकसम्बन्धभेदानुवि-
धायिन्याभिन्ने पिता पुत्रो भ्रातेति प्रत्यया भवन्ति तद्वदेकः कालः
कार्यकारणविशेषापेक्षः परापरादिप्रत्ययहेतुरिति ॥

(इति कालपरीक्षा ।)

एवमुपपादितः कालः । तस्योपपन्नस्य वर्तमानकालप्रतिषे-
धार्थं सूत्रम्—

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालो-
पपत्तेः ॥ ३९ ॥

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः । वृन्तात्म-

च्युतस्य फलस्य भूमिं प्रत्यासीदतः यदूर्ध्वं फलमवधिं कृत्वा
यावद्वृन्तमिति स पतितोऽध्वा । यदधस्तात् फलमवधिं कृत्वा
यावदभूमिरिति स पतितव्योऽध्वा । नेदानीं तृतीयोऽध्वा विद्यते यत्र
पततीति स्यात् । न चाध्वानमन्तरेण कालव्यक्तिहेतुरस्ति ।
तस्माद्द्वर्तमानः कालो नास्तीति ? न, विरोधात्— वर्तमानः कालो
नास्तीति द्युवन्नभ्युपगतौ कालौ वाधते ॥

एतदर्थज्ञापनार्थं सूत्रम्—

तयोरप्यभाधो वर्तमानाभाधे तदपेक्षत्वात् ॥४०॥

तयोरप्यभावो वर्तमानाभाधे तदपेक्षत्वात् । वर्तमानसापे-
क्षावितरौ कालौ । यस्य वर्तमानो नास्ति तस्य वर्तमानानभ्युपगमे
ऽभ्युपगतयोः कालयोरभाव इति । न चायं कालोऽध्वव्यङ्ग्यः ।
किं तर्हि? क्रियाव्यङ्ग्यः पततीति यदा द्रव्यं क्रियासम्बद्धमुपलभते
सोऽयं सम्बन्धविशिष्टः कालो वर्तमान उच्यते । क्रियासम्बन्धाति-
क्रमादतीतः । यदा तु क्रियाकारणान्याभिमुख्येनावस्थितान्यप्राप्ति-
यद्भक्षिकानि, तदा भविष्यति क्रियेत्यनागतः काल इति ।
यदि चायं वर्तमानां क्रियां न प्रतिपद्यते कस्मादतीतामनागतां
च प्रतिपद्यते न कालोऽतीतः न फलपतीतम् । कालस्य सर्वदा
वर्तमानत्वात् फलस्य चापत्त्वं पतति पतिष्यतीति क्रियाविशेषण-
त्वेन प्रत्ययविशेषविषयत्वात् क्रियायां सम्भवो न फले इति ।
तस्मात् क्रियाकालाभिव्यक्तिनिमित्तं नाध्वा, गन्तव्यस्य तादव-
स्थ्यात्—योऽसौ गन्तव्यो देशः स यथाभूत एवानुत्पन्नक्रिये फले
तथाभूत एवोत्पन्नक्रिये इत्यभेदान्नाध्वा कालव्यक्तिहेतुः ।

अथ मन्यसे वर्तमानकालानभ्युपगमेऽप्यतीतानागतावितरे-
तरापेक्षी सेत्स्येते ? एतत्प्रतिषेधार्थं सूत्रम्—

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ४१ ॥

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिरिति । न ह्यतीतानाग-
तावितरेतरापेक्षौ सिद्ध्यतः । कथामिति ? वर्तमानाभावे किमतीतं
कथं चेति किमनागतं कथं चेति न शक्यते वक्तुमव्याकरणीयमे-
तद्द्वर्तमानलोप इति । विशेषप्रतिषेधाच्च वर्तमानोभ्युपगतः—यस्मादयं
विशेषप्रतिषेधः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तिरिति । नच
वर्तमानकालानभ्युपगमे पतत इति पदस्यार्थोऽस्ति । न चैतत्पदा-
र्थानभ्युपगमे पतत इति युक्तं वक्तुम् । सोऽयं व्याघातो वर्तमा-
नश्च नास्ति पतत इति च मयोगः । न चेतरेतरापेक्षया कस्य चिद्
सिद्धिरिति । यस्मादेकाभावेऽन्यतराभावाद् द्वयाभावः । यदी-
तरेतरापेक्षया सिद्धिः स्यात् तावदितरेत् नास्ति तावदितरेत्
नास्तीत्युभयोरभावः अर्थसद्भावव्यद्ग्रहश्च वर्तमानकालो विद्यते
द्रव्यं विद्यते गुणो विद्यते कर्मेति ॥

यस्य चार्थं नास्ति तस्य—

वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४२ ॥

वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः । सूत्रार्थोविरोधः ।
कथं पुनर्वर्तमानाभावे प्रत्यक्षानुपपत्तिः ? यस्मादिदं प्रत्यक्षं वर्त-
मानाधारं कार्यत्वात् क्षीरवदिति—यत्कार्यं तद्द्वर्तमानाधारं दृष्टं
यथा क्षीरं, कार्यं च प्रत्यक्षम्, तस्माद्द्वर्तमानाधारमिति वर्तमानका-
लानभ्युपगमादनाधारं प्रत्यक्षं प्राप्नोति । अनाधारं च कार्यं नास्ती-
ति प्रत्यक्षानुपपत्तिः । प्रत्यक्षानुपपत्तेश्च सर्वममाणलोपः । सर्व-
प्रमाणलोपे च सर्वस्य ग्रहणं न स्यात् । अस्ति च सर्वस्य ग्रहणं,
सर्वस्य ग्रहणात् पदयामोऽस्ति वर्तमानः प्रत्यक्षानिमित्तं प्रत्यक्षारि-
पपः प्रत्यक्षं चेति सोऽयं वर्तमानः काल इति । उपपन्नश्च सन् द्वेषा

विभिद्यते क्वचित् क्रियामात्रव्यङ्ग्यः क्वचित् क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः । क्रियामात्रव्यङ्ग्यो विद्यते द्रव्यमिति । क्रियामन्तानव्यङ्ग्यः पचति छिनत्तीति । क्रियासन्तानोऽपि द्वेषा भवति एकाकारक्रियो नानाकारक्रियश्चेति । एकाकारक्रियच्छिनत्तीति । तत्र ह्युद्यम्योद्यम्य निपातनक्रिया एकाकारा । नानाकाराक्रियश्च सन्तानः पचतीति । तत्र ह्यनेका क्रिया अनेकाकारा—तद्यथैधोपसर्पणमन्यभिज्वालनं स्थाल्यधिश्रयणमुदकासेचनं तण्डुलपचनं दूर्वाघट्टनं मण्डस्रावणमवतारणमिति । स ह्येवम्भूतः क्रियासन्तानः पचतीत्यनेकशब्देनाभिधीयते क्रियासन्तानस्य ह्यत्राविच्छेदो विवक्षितो नानारम्भो नोपरम इति । सन्ताना(ना)रम्भविवक्षार्या पक्ष्यतीत्युपरमविवक्षायामपाप्सीदिति ॥

यद्येदं छिद्यमानं तद् क्रियमाणं, तस्मिन् क्रियमाणे—

कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तृभयथा ग्रहणम् ॥ ४३ ॥

कृतताकर्तव्यतोपपत्तेरुभयथाग्रहणम् । कस्य ? वर्तमानस्य । कय ? मुभयथा । केवलस्य व्यपवृक्तस्यातीतानागताभ्यां, सम्पृक्तस्य च ताभ्यामिति । क पुनर्व्यपवृक्तस्य ? विद्यते द्रव्यमित्यत्र हि केवलः युद्धो वर्तमानोऽभिधीयते । पचति छिनत्तीत्यत्र सम्पृक्तः । कयं ? काश्चिदत्र क्रिया व्यतीताः काश्चिदनागताः एका च वर्तमाना इति । अन्यश्च लोके प्रत्यासत्तिमभूतेरर्थस्य विवक्षायामनेकप्रकारो वर्तमानस्य प्रयोगः । कदाचिदयं वर्तमानमतीते प्रयुक्ते आगतः सन् ब्रवीत्येव आगच्छामीति । कदाचिदनागते प्रयुक्ते यथा स्थितः सन् ब्रवीत्येव आगच्छामीति । एवमन्येषु प्रयोगेषून्नेक्षितव्यमिति ॥

(इति वर्तमानपरीक्षा ।)

द्वितीयेऽध्याये १ आह्निके ४३-४५ सूत्रम् । २५७

अग्नेदानीमुपमानमत्रसरमासं परीक्ष्यते । किं पुनरुपमानं ?
प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमित्युक्तम्—तस्मात्तैः—

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४४ ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानु-

पपत्तिः ॥ ४५ ॥

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिरिति । नात्यन्तसा-
धर्म्यादुपमानं भवति यथा गौरिवं गौरिति । भ्रूयः साधर्म्यादपि
नोपमानं सिद्ध्यति न हि भवति यथा गौरिवं मादप इति । एक-
देशसाधर्म्यादपि न भवति यथा मेरुस्तथा सर्प इति । न
चान्या गतिरस्ति तस्मान्नोपमानं सिद्ध्यति ।

। असन्तादिसाधर्म्यादुपमानप्रतिषेधान्नोपमानप्रतिषेधः—यद्-
त्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानं तत्प्रतिषिद्ध्यते तेन सूत्रेण
न पुनरुपमानमात्रस्य प्रतिषेधः । एवं सत्यन्यथोपमानं
तत्स्वरूपं वक्तव्यम् ? । अथ नैवान्यथोपमानस्य स्वरूपम-
स्तीति मन्यते ? कथं तर्हीदं वाक्यं(१) अत्यन्तप्रा-
यैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिरिति, अनभ्युपगच्छता . उपमा-
नपत्रं पक्तव्यम्, उपमानं न प्रमाणमर्थाप्रतिपादकत्वादिति-
ति ? । प्रसिद्धसाधर्म्य(स्य) वैधर्म्यस्य चोपमानहेतुत्वादभातेषुः—
शोऽयं भवताः प्रतिषेधः क्रियते अत्यन्तादिसाधर्म्यादुपमानं न
सिद्ध्यतीत्यपमनुपपन्नोऽनभ्युपगमात्—कः स्वत्वेनमाहात्यन्ता-
दिसाधर्म्यादुपमानमिति, अपि तु प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानम्, सा-
ध्यसाधनमात्रगाश्रित्य । तथा चाप्यप्रतिषेधः सर्वथापानाशान्य-
न्तसाधर्म्यादिपुपमानं सिद्ध्यति तत्राक्रियैव तत्राक्रियोपपीयते ।

(१) वाक्यम्—पा० १ पु० ।

यथा “रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवे”ति । भूयः साधर्म्येणापि भवति यदा गोर्वल्लभकर्मजिज्ञासा भवति तदा भूयःसाधर्म्येणोपमानम्—यथा महिपस्तथा गौरिति । एकदेशसाधर्म्यादपि (भवति) यदा तु सन्मात्रं जिज्ञासानिमित्तं भवति मेरोः मत्ता किं रूपेति यथा सर्पपस्य तथा मेरोः तस्मादप्रतिषेधोऽयमिति ।

अस्तु तर्ह्युपमानमनुमानम् ?—

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४६ ॥

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः । यथा प्रत्यक्षेण धूमधर्मणोर्द्ध-गत्यादिनाऽप्रत्यक्षो धूमधर्मोऽग्निरनुमीयते तथा प्रत्यक्षेण गवाऽप्रत्यक्षस्य गवयस्य प्रतिपत्तिरित्यप्रत्यक्षार्थप्रतिपादकत्वादुपमानमनुमानमिति । नापरिज्ञानात्—न भवतोपमानलक्षणं व्यज्ञायि ।

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति (१) ॥ ४७ ॥

न चाप्रत्यक्षे गवय उपमानार्थं पश्यामः । अथ प्रत्यक्षे गवये क उपमानार्थः ? याऽसौ सञ्ज्ञासिद्धिसम्बन्धप्रतिपत्तिः स उपमानार्थः । एवं च नोपमानमागमो न प्रत्यक्षम्, न ह्यपमागमात् प्रत्यक्षाद्वायं गवय इति (सं)प्रतिपद्यते । तथेत्युपसंहाराद्दुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४८ ॥

परार्थत्वाच्च—परार्थं चोपमानं भवति—न हि यथा गौरेवं गवय इत्येतदागममन्तरेण सारूप्यमात्रपरिज्ञानमुपमानम् । न ह्यागममात्रं सारूप्यपरिज्ञानमन्तरेणोपमानं भवितुमर्हति । न चैवमनुमानम् । तस्माद्यथा लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृत्यनुग्रहे सति लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्, तच्च प्रत्यक्षम्, तथाऽऽगमादि-

(१) ‘इति’शब्दो नास्ति वृत्तौ ।

तसंस्कारस्मृत्यपेक्षं साकृत्प्रत्यक्षमुपमानमिति ॥

प्रतिपत्तिभेदाच्च—नानुमानमेवं भवति यथा धूमस्तथाग्निरिति । अस्त्युपमाने यथा गीरेवं गवय इति । यत्र प्रतिपत्तिभेदस्तत्प्रमाणान्तरम् । यथा प्रत्यक्षादनुमान,पपूर्वानधिगमादुपमानं न भवतीत्यनेन प्रत्युक्तम् ॥

(इत्युपमानपरीक्षा ।)

अथावसरप्राप्तः शब्दः परीक्ष्यते । कः पुनरयं शब्दः ? । आसौपदेशः शब्द इत्युक्तम् । तस्याक्षेपो—न शब्दः प्रमाणं सत्यप्यमसिद्धेः—यस्माद् विद्यमानोऽप्ययं शब्दोऽश्रूपमाणो न प्रतिपत्तिहेतुः प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाणमिति । विषयाभावाच्च—न प्रत्यक्षानुमानव्यतिरेकी विषयः शब्दस्यास्ति । न चाविषयं प्रमाणमिति । अविज्ञानात्मकत्वाच्च न प्रमाणम्,—यद्यत्प्रमाणं तद्विज्ञानात्मकं यथा प्रत्यक्षम्, अविज्ञानात्मकं च न प्रमाणं घटादिवदेव । बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वाच्च घटादिवदेव न प्रमाणम् । आत्मन्यसम्भवात् न घटादिवदेव प्रमाणम् । आकाशगुणत्वात् च संख्यादिवन्न प्रमाणम् ?

यत् तावत् सत्यप्यममितेरिति ? तन्नासिद्धत्वात्—न हि कदाचिच्छब्द उपलभ्यमानो न प्रमाणं भवत्यनुपलभ्यमानो (न) भवतीति नासौ प्रमाणम् । प्रमाणं हि नाम येन प्रमीयते । कदा च तेन प्रमीयते ? यदोपलभ्यते । यत् पुनरेताद्विषयाभावादिति । क एवमाह प्रत्यक्षानुमानव्यतिरेकी विषयो नास्तीत्यसिद्धो हेतुः यथा प्रत्यक्षादिभ्यो भेदस्तथोक्तम् । यत्पुनरेतदविज्ञानात्मकत्वाद् बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् आत्मन्यसम्भवाच्चेति ? तन्नानेकान्तात् मदीपवत्, मदीप एतत् सर्वमस्ति प्रमाणं च मदीपः प्र-

ज्ञातृत्वादित्युक्तम् (१) । तस्मादनैकान्तिकत्वादहेतव एवेति । यत् पुनरेतदाकाशगुणत्वादिति ? अयमप्यनैकान्तिक एव—यथाकाशे यत् परिमाणं तन्महत्प्रत्ययकर्तृत्वात् प्रमाणं भवति तस्मादाकाशगुणत्वादित्ययमप्यहेतुः ।

अनुमानं शब्दः स्मृत्यपेक्षत्वात्—यस्य स्मृत्यपेक्षित्वं तदनुमानं, स्मृत्यपेक्षश्च शब्दोऽर्थप्रत्यायने, तस्मादनुमानम् । त्रिकालविषयत्वाच्च—त्रिकालविषयमनुमानम्, तथा च शब्दस्तस्मादनुमानम् । अन्वयव्यतिरेकोपपत्तेश्च—यदन्वयव्यतिरेकि तदनुमानम्, यथा घूमविशेषदर्शनमग्निमत्प्रतीती, तथा च शब्दोन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवार्थं प्रतिपादयति तस्मादनुमानम्—

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४९ ॥

इत्थानुमानं शब्दोऽर्थस्थानुपलब्धेः । प्रत्यक्षेणानुपलब्धमानार्थविषयत्वादिति सूत्रार्थः ॥

उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ५० ॥

इत्थानुमानमुपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् । प्रमाणान्तरभावे उपलब्धि(हेतौ) मेदो दृष्टः यथा प्रत्यक्षेऽनुमाने च । अन्यथा हि प्रत्यक्षे उपलब्धिरन्यथाऽनुमाने, न त्वेवं शब्दे इति । तस्माच्च प्रमाणान्तरम् ॥

सम्बन्धाच्च ॥ ५१ ॥

सम्बन्धाच्च । सम्बन्धार्थप्रतिपादकत्वाच्चोति सूत्रार्थः सम्बन्धार्थप्रतिपादकमनुमानं तथा च शब्द इति ॥

यथावत् स्मृत्यपेक्षत्वादनुमानं शब्द इति । तन्नानैकान्तात् । अनुमानेऽपि स्मृत्यपेक्षित्वमस्ति यथा संशये यथा तर्के यथोपमान इति । एतेन त्रिकालविषयत्वं प्रत्युक्तम् । यत् पुनरेतदन्वयव्यति-

रेकोपपत्तेरिति । । अन्वयव्यतिरेकोपपत्तिः प्रत्यक्षेऽपि-यथा
यत्र यदस्त्र यदज्ञानम् । यत्र नास्ति तत्र तदभाव इति ।
यद पुनरेतदनुपलभ्यमानार्थविषयत्वादिनि ? सत्यम् अनुपलभ्यमा-
नार्थविषयमनुमानं, न पुनः स्वर्गापूर्वदेवताद्यर्थेषु लौकिकस्य म-
त्यक्षमनुमानं वा, अपि तु-

आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थे सम्प्रत्ययः ॥ ५२ ॥

आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थे सम्प्रत्ययः ॥

न ह्ययं शब्दमात्रात् स्वर्गादीन् प्रतिपद्यते । किं तु
पुरुषविशेषाभिहितत्वेन प्रमाणत्वं प्रतिपद्यते, तथाभूताच्छब्दात्
स्वर्गादीन् प्रतिपद्यते । न चैकमनुमाने, तस्मात्तानुमानं शब्द इति ।
एवं (शब्दं) चोच्छिस्तन्ती प्रतिपत्तिः शब्दानुमानादिति । ए-
तेनाद्विमष्टित्वं व्याख्यातम् । यद पुनरेतत् सम्बन्धाच्चेति ।
अस्ति शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽनुज्ञातोऽस्ति च मतिपिद्ध इति वा-
च्यवाचकयावलक्षणः सम्बन्धोऽनुज्ञातः—अस्य शब्दस्याय-
मर्थो वाच्य इति । यः पुनरयं स्वाभाविकः शब्दार्थयोः स-
म्बन्ध इति कैश्चिदभ्युपगम्यते स मतिपिद्ध इति । न स्वाभाविकः
शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽस्ति ।

कथम्—

प्रमाणतोऽनुपलब्धेः (१) ॥ ५३ ॥

प्रमाणतोऽनुपलब्धेः । तत्र प्रत्यक्षेण तावच्छब्दार्थस्यानु-
पलब्धिपरतीन्द्रियविषयत्वात् । यस्माच्छब्दस्यातीन्द्रियोऽप्यर्थो
विषयस्तस्मान्न प्रत्यक्षेणोपलब्धिरिति । अनुमानेनोपलब्धस्य
इति चेत् नानुमानेन विकल्पानुपपत्तेः । शब्दो वार्थदेशमुप-
सम्पद्यतेऽर्थो वा शब्ददेशम् उपपद्यते वा । न तावदर्थः शब्ददेशमु-

(१) न्यायसूचीनिबन्धे सूत्रमिदं न दृश्यते ।

पसम्पद्यते—

पूरणमदाहपाटनानुपलब्धेश्च (१) सम्बन्धाभावः ॥५४॥

पूरणमदाहपाटनानुपलब्धेः । आस्यैकदेशस्थानकरणोच्चारणीयः शब्द इति—अत्रान्यसिशब्दोच्चारणे पूरणमदाहपाटनानि शृणोन् । मूर्तिमान् महान् पदार्थो मोदकादिर्गवादिवदागच्छन्नुपलभ्येत । ततश्च लोकव्यवहार उच्छिद्येत । अयं शब्दोऽप्यान्तिकमुपसम्पद्यते ? तस्याप्यनुपपत्तिर्व्याघातात् । नित्यः शब्दः सन्तानवृत्त्या चागच्छतीति व्याहृतम् । अयं नागच्छत्यर्थदेश एव भवतीति ! नित्यश्च भवति चेत्यानिवृत्तौ व्याघातः । स्थानकरणमपत्रासम्भवाद्यर्थदेशे न भवति । अयं न गच्छति न भवति तत्र व्यज्यते । एको वितत्यावस्थित इति चेत् न सर्वार्थोपसन्धिप्रसङ्गात् । यदि सर्वशब्दा एव वितत्यावस्थिताश्च स्थानकरणादि (निमित्त) सन्निधाने सति व्यज्यन्त इति मन्यसे ? सर्वार्थानामुपलब्धिः प्राप्ता यदेकस्य व्यञ्जकं तच्छब्दान्तराणामपीति । वितत्यावस्थितश्च शब्दो व्यक्त इति स्वविषयं(२) व्याप्यावस्थाने सति यत्र वचनावस्थितानां गोशब्दाभिव्यक्तौ ककुदादिमदर्थमस्यापनं स्यात् सामान्यवदेतस्यात्—यथा सामान्यं स्वविषयं व्याप्यावस्थितं न च सर्वत्रोपलभ्यते तथा शब्दोऽपि स्वविषयं व्याप्यावस्थित इति नियमो भविष्यति ? न युक्तमेवं भवितुम्, सामान्यस्याश्रयोपलब्धिर्व्यक्तिहेतुः न च पुनः शब्दस्याश्रयोपलब्धिरस्ति न च वाच्ये षत्तिस्तस्मादसमो दृष्टान्तः । यदि च (३) वाच्यार्थवृत्तिः शब्दः स्यात् वा-

(१) पूरणमदाहपाटनानुपलब्धेश्च—इति वृत्तौ ।

(२) स्वविषयप्राप्त्यवस्थाने इति २ पु० पा० ।

(३) अपि च—पा० १ पु० ।

व्योपलब्धावकृतसमयेनापि प्रतिपद्यते—यथा सामान्यपकृतस-
मयोऽपि प्रतिपद्यते इति । तस्मान्नानुमानादपि प्रतिपद्यते ।
इतश्च स्वाश्रयादन्येनापि न सम्बन्धी शब्दः गुणत्वात् अन्येन
गवादिना शब्दं प्रति समवायो(ऽपि)नास्ति शब्दस्याकाशवृत्ति-
त्वात् । नापि शब्दार्थयोरेकार्थसमवायः ताभ्यामेकस्यानारम्भा-
त् । उपमानात् प्रतिपत्स्यत इति चेत् ? न उपमानस्यापि नाप्यं
विषयः । आगमात् प्रतिपत्स्यत इति चेत् ! स एवात्र विचार्यते—
किं शब्दार्थौ सम्यद्धावाहोस्विदमम्यद्धाविति । यदिदं भवताभि-
धीयते स्मृत्याद्यपेक्षत्वादानुमानसाधर्म्यादानुमानं शब्द इति । तस्मा-
देव नानुमानं, न हि तेनैव तस्य साधर्म्यमिति । अयं स्मृत्या-
दिसाधर्म्याच्छब्दानुमानपरेकत्वमेव ? तद्वैकं प्रमाणं प्राप्नोति ।
अस्ति ह्यर्थपरिच्छेदकत्वं सर्वप्रमाणानां साधर्म्यमिति । भवत्वैकं
प्रमाणं किन्नो वाच्यत इति ? । कथं न वाच्यत इति ? यदभीष्टं
तन्निवर्तते । किमभीष्टं ? प्रत्यक्षानुमाने भिन्ने इति । अथ सामान्य-
माश्रित्याभेदो देव्यते तदोपेक्षया वर्तितव्यम्, सामान्यमाश्रित्या-
भेदो विशेषमाश्रित्य भेद इति न किञ्चिद्वाधितम् । न
चानुमानं शब्दः स्वपरात्मप्रत्ययापकत्वात् । यत् स्वपरात्म-
प्रत्यायकं तदानुमानं न भवति यथा प्रदीपः—प्रदीपो
येनापि क्रियते तस्याप्सुपलब्धिसाधनं भवति अन्यस्यापि । श-
ब्दोऽप्येवं तस्मान्नानुमानमिति ॥

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ५५ ॥

शब्दार्थव्यवस्था(नदर्श)नादप्रतिषेधः । पादे शब्दार्थावस-
म्बद्धौ स्याताम्, शब्दार्थप्रत्ययव्यवस्था न स्यात् । शब्दः
सम्यद्धोऽर्थं प्रतिपादयति प्रत्ययानियमहेतुत्वात् प्रदीपवत् ।

यः प्रत्ययनियमहेतुः स सम्बद्धोऽर्थमत्यायको दृष्टः यथा
मदीपः । शब्दश्चैवंघर्मा, तस्माच्छब्दोऽपि सम्बद्धोऽर्थमत्या-
यक इति । यद्वा प्रत्ययः पक्षीकर्तव्यः सम्बद्धाम्यां शब्दार्थाभ्यां
वस्तुप्रत्ययो भवतीति नियमात् कुण्डलीनि मत्प्रत्ययवदिति ॥

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५६ ॥

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थे सम्प्रत्ययस्य । न सम्बन्धकारितं
शब्दार्थव्यवस्थान, किं तर्हि ? समयकारितं, कः पुनरयं समयः ?
अभिधानाभिधेयनियमनियोगः समययुक्ते(?) शब्दार्थव्यवस्था भ-
वतीति । कश्चित् च सम्बन्धोऽनुज्ञान इति यद्वोचाम समयं तद्वोचाम
इति । सेय शब्दार्थव्यवस्थाऽन्यथापि भवतीत्यहेतुः । अयं च वा-
च्यवाचकमात्रलक्षणः सम्बन्धः स्वाभाविकशब्दार्थसम्बन्धवादिना-
प्यनुज्ञेयः । न हि स्वाभाविकसम्बन्धवादिनोऽनुपयुक्तशब्दार्थसम्ब-
न्धस्य शब्दग्रहणाद्विशेषप्रत्ययो भवति । स पुनः समयः कुतः प्रत्ये-
तव्यः ? पदज्ञानाल्लोकतश्चेति तदिदं समयज्ञानं शब्दस्वाभाविलोपार्थ-
मणीतम् । लोकात्तश्च समयो बोद्धव्यः मात्रादींस्तेषु तेष्वर्थेषुर्ता-
स्तान् शब्दान् मयुञ्जानानुपलभ्य सोऽपि तथैव शिषित्तन्मोस्ता-
नेव शब्दांस्तेषु तेष्वर्थेषु मयुङ्गे न पुनरेतं लिपिमिव कश्चित् शि-
क्षयतीति ॥

जातिविशेषे चानियमान् ॥ ५७ ॥

जातिविशेषे चानियमात् । न स्वाभाविकः शब्दार्थयोः स-
म्बन्धः—यदि स्वाभाविकः शब्दार्थसम्बन्धोऽप्यविष्यन्न जातिविशे-
षे शब्दार्थव्यवस्थाऽमात्रिष्यन् । अस्ति तु यथाकामं प्रयोगो जा-
तिविशेषे यथाकामं प्रयोगो दृष्टः न तु स्वाभाविकेन सम्बन्धेन

सम्बद्धानां जातिविशेषे व्यभिचारो दृष्टः न हि मदीपोऽस्माक-
मन्यथा प्रकाशपत्त्यन्यथा जातिविशेष इति । जातिविशेषशब्देन
पुनर्देशोऽभिधीयत इति ॥

(इति शब्दस्यानुमानाद्भेदः ।)

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५८ ॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति सूत्रम् ।
तदित्यधिकृतशब्दाभिधानाच्छब्दविशेषाधिकारः यस्मात् मात-
मपि प्रकरणेन शब्दं तच्छब्देन पुनरभिप्रक्षे, तत्र ज्ञापयति
शब्दविशेषं प्रतीयं चिन्ता न तु शब्दमात्रम् । अन्यथैवं वक्तव्य-
म्--अप्रमाणं शब्दोऽनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति । अ-
प्रामाण्यपर्यस्याप्रत्यायकत्वम्, अनृतत्वमपथार्थाभिधानम्, व्या-
घातः पदपूर्वाक्यपूर्वा सहासम्भवः, पुनरुक्तं पूर्वाभिहितार्था-
भिधानम् । उदाहरणानि भाष्ये । तत्रानृतत्वे हेतुः फला-
दर्शनम् । अग्निहोत्रं जुहुयादिति विधिवाक्यम् । अस्य
व्याघातः कालासम्भवेन उदितानुदितसमवाह्युपितप्रतिषेधो,
न चान्यः कालो विद्यते यत्राग्निहोत्रहवनं स्यात् । उदि-
तानुदितसमवाह्युपितवाक्यानां वा परस्परविरोधः । मधमो-
क्षमोक्षयोस्त्रिरभिधाने पुनरुक्तम् । उदाहरणं भाष्ये ।
दृष्टान्तत्वेनैतानि वाक्यान्पुन्यस्य एककर्तृकत्वेन शेषवाक्या-
नामप्रमाणत्वमिति । अग्निहोत्रादिवाक्यानां वा प्रमाणत्वमति-
षेधो वैदिकत्वेन तदन्यवाक्यवत् । पुनरुक्ततायां पूर्वमुत्तरं वा न
वाच्यमेकेन प्रतीयमानत्वात्(१) ॥

न कर्मकर्तृसाधनवैशुण्यात् ॥ ५९ ॥

(१) प्रतीयमानत्वात्—पा० १ पु० ।

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् । यत्तावद्वृत्त्वाद्प्रमाणानि वे-
दवाक्यानि फलादर्शनादिति ? तदत्र सम्प्रधार्यम् । किं
फलादर्शनं वेदवाक्यानामप्रमाणत्वादाहो कर्मकर्तृसाधनवैगुण्या-
दिति ? । वयं तु ब्रूमः (न) कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादिति, फला-
दर्शनात् तु कारणानामसामान्यं गम्यते, इष्टेः कारणसाधन-
त्वाच्चाऽविरोधः । न चेयमिष्टमिषा साक्षात् पुत्रकारणत्वे-
नाभ्युपगम्यते, अपि तु पित्राविष्टया संप्रयुज्यमानौ पुत्रं
जनयत इति । तत्र न ज्ञायते किं पित्रोरसाद्गुण्यात् पुत्रजन्म
न भवति ? आहोस्विदिष्टेरसाद्गुण्यादिति ? । मन्त्राश्चेष्टिमाघ-
त्वेन प्रयुज्यमाना इष्टयद्गं भवन्ति(१) तत्रापि न ज्ञायते कि-
मिष्टमन्त्राणां वैगुण्यात् सम्प्रज्ञा ? आहो दर्भेन्धनादेः(२) का-
रणस्य वैगुण्यादिति ?—यथैव मन्त्राणां न्यूनाधिकमावेन प्रयुज्य-
मानानामिष्टिर्न निर्वर्त्यते तथा दर्भेन्धनादेरपि साधनस्य वैगुण्या-
दिति ? । न केवलं साधनवैगुण्यादेवेष्टेरनामिनेष्टात्तिस्येष्टेः सा-
धयितुः कर्मणश्चासाद्गुण्यादिति ? । उपेन्धेष्टिमम्पदं(३) न केव
लेवेष्टिः कारणमिन्पुक्तम् । तत्र पुत्रजन्मादर्शनेन न
युक्तं मनुष्यधर्मणो वस्तुम् मन्त्राणामसामर्थ्यात् पुत्रानुत्प-
त्तिरिति । उभयथा दृष्टत्वात् सन्देह इति चेत् ! न अभ्यु-
पेक्षानेः । अथ मन्यते त्रिकारणं पुत्रजन्म, तत्रान्यतरकार-
णवैकल्यात् पुत्रो न भवतीति कारणवैकल्यं गम्यते—तत्र
यथैव पित्रोर्वैगुण्यात्—पुत्रानुत्पत्तिस्यथा मन्त्राणामप्रमाण-
त्वादिति सन्दिग्धे ? । नाभ्युपेक्षानेः—पूर्व भवताऽभ्युपेक्षायामि वेदो-
ऽप्रमाणमिति, अपुत्रा त्वमित्रीयने सन्दिग्धे प्रमाणत्वमित्येवं प्रवृत्ता

(१) सम्प्रज्ञानि-पा० १ पु० । (२) दर्भेन्धनादे-पा० १ पु० ।

(३) उपेन्धेष्टिमम्पदम्--पा० १ पु० ।

पूर्वा वादस्त्यक्तो भवति । समानामिते चेत् ?-अथ मन्यसे
समानमेतद्भवतोऽपि-किं पित्रोर्वैशुण्यात् पुत्राजन्म ? वेदवाक्या-
नाममामाण्याद्भौषि सन्दिह्यते ? । नासाधनात्-न भवैतत् सा-
ध्यते वेदवाक्यानि प्रमाणमप्रमाणं वेति, भवता तु साध्य-
ते । तत्र मया भवताः साधनान्यतरवैकल्यात्(१) पुत्राजन्म न
भवतीति सन्दिग्धो हेतुरुपादिश्रपते तत्सहकारित्वाच्चोपदेशो दारु-
मथनत्रादिति । नेषामिष्टिः साक्षात्कारणत्वेन पुत्रजन्मन उपदि-
श्रपते, अपि तु 'पुत्रकामं हार्ष्टिं कुर्वीत' इति । यथा 'ऽग्निकामो
दारुणी मर्षीया'दिति उपदेशस्तत्र कर्तृकर्मणोर्वैशुण्यादाग्नेर्न
भवतीति नोपदेशवैयर्थ्यं तथेहापीत्यदोषः । सामस्त्ये फल-
निष्पत्तिदर्शनाच्च-यत्र समस्तानि कारणानि तत्र फलाभि-
निर्वात्तिर्दृष्टेत्यदोषः । यच्चेदं वाक्यं "तदमामाण्यमनृतव्याघातपुन-
रुक्तदोषेभ्य"इति । तदपि वेदवाक्यस्य पक्षीकृतत्वादव्यापकम् ।
अथ यान्पेवंधर्मकाणि वाक्यानि तानि पक्षीक्रियन्ते ? तेष्वप्येषां
धर्माणां विशेषणत्वेनोपयुक्तत्वादमामाण्यमतिपादको हेतुर्वक्त-
व्यः । अनृतत्वादमामाण्यमिति चेत् ? किमिदमनृतत्वं नाम ?
यद्ययथार्थाभिधानं ? नन्वयमेव मतिज्ञार्थोऽप्रमाणमिति । अनृ-
तत्वं वाऽसिद्धमित्युक्तमेतत् ॥

यत् पुनरेतद्व्याघातदोषादिति—

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ६० ॥

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् व्याघातः । अग्नाघान-
काल एवार्थं नियमपरिग्रहः-‘उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं सम-
याध्युपिने होतव्य’मिति । सोऽपमभ्युपेत्य कालं यदाऽतिक्रामति

तदाऽभ्युपेतकालातिक्रमान्निन्दते निन्दावचनेन । न च व्याघातः
 मयप्रतिषेधानभिधानान्नेदमन्यथा, यदि पुनरेतदुभयप्रतिषेधाभिधानं
 स्यात् भवेदयं प्रसङ्गो व्याघात इति, न पुनरेतानि प्रतिषेधाभिधाने
 लादिते होतव्यमित्येवमादीनि, तस्मादप्रसङ्गोऽयमिति । अथ पुन-
 रेतानि वाक्यानि होमविधेः प्रतिषेधकानि स्युः ? तदोदितादि-
 ग्रहणं व्यर्थमेवं हि वक्तव्यम्—अग्निहोत्रं जुहुयादिति यद्वाक्यं त्वं
 कर्तव्यमिति । एवं च सङ्गतार्थता—यथैतन्माख्यानमेवं पूर्वोक्तं
 वाक्ये सङ्गते भवतः इवनमनूय कालविशेषविधानादिति ।
 एवमेतन्न पुनर्यथाऽस्माभिर्व्याघातोऽभिधीयत इति नियमहेतुः
 क्तव्यः ? इदमेवोदितादिवाक्यं निषमहेतुः । कथमिति ? इदं
 पुनर्वाक्यं(तावद्वक्तव्यं) कामतो वा कल्पेत अभिहितं वाऽनूयत
 इति । अभिहितानुवादो न्यायः । तत्र हि प्रमाणानामविसंवादा-
 दिति न व्याघात इति ॥

यःपुनरेतत् पुनरुक्तदोषात् ? न पुनरुक्तदोषः—

अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ६१ ॥

अनुवादोपपत्तेः । पुनरुक्तं नाम तस्यैवार्थस्यानङ्गीकृत-
 विशेषस्य सतः पुनर्वचनम् । अनुवादस्तु पुनःश्रुतिसामर्थ्या-
 दङ्गीकृतविशेषस्वार्थस्य वादः । एवं सति यद्योक्तो न दोषः ।
 उदाहरणं भाष्ये । पुत्रकामोष्टिवाक्यानि मया वेदैकदेशत्वात् “मु-
 मिरावपत्नं मह” इति वाक्यवत् इतश्च पदादिनियमात् “द्वादश-
 मासाः संवत्सर” इति वाक्यवत् । इतश्च कर्तृविशेषामिहितत्वात्
 “अग्निर्हिमस्य भेषज” इति वाक्यवत् ॥

वाक्यविभागस्य स्वार्थग्रहणात् ॥ ६२ ॥

सपस्थानि वा वेदवाक्यानि पक्षीकृत्याभिधीयन्ते प्रमाणं

।दवाक्यानि अर्थविभागवत्त्वात् मन्वादिवाक्यवत्—यथा म-
न्वादिवाक्यान्पर्थविभागवन्ति, अर्थविभागवत्त्वे सति प्रामाण्यं,
।या च वेदवाक्यान्पर्थविभागवन्ति तस्मात् प्रामाण्यमिति ॥

विभागश्च त्रिविधो भवति—

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६३ ॥

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् । त्रिधा खलु ब्राह्म-
णवाक्यानि भवन्ति विधिवचनानि, अनुवादवचनानि, अर्थवादव-
चनानि च ॥

विधिविधायकः ॥ ६४ ॥

तत्र विधिविधायकः । यद्वाक्यं विधायकं—देशकं स विधिः ।
विधिस्तु नियोगोऽनुज्ञा वा—यद्वाक्यं विपत्ते इदं कुर्यादिति स
नियोगः । अनुज्ञा तु—यत् कर्तारमनुजानाति(१) तदनुज्ञावाक्यम्,
यथाऽग्निहोत्रवाक्यमेवैतत् साधनावाप्तिप्रवृत्तिपूर्वकस्त्वमनुजानाति ॥

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥६५॥

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः । एषामुदाहर-
णानि भाष्ये ॥

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६६ ॥

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः । विध्यनुवचनं चानुवा-
दः । विधिविहितानुवचनं च । पूर्वं शब्दानुवादः परीऽर्षानुवादो,
यथा पुनरुक्तं द्विविधं शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं च । शब्दपुनरुक्तम-
निस्यो जनेत्य इति । अर्थपुनरुक्तमनित्यो निरोधधर्मक इति ॥

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दान्वासोपपत्तेः ॥ ६७ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दान्वासोपपत्तेः । कोऽस्य

सूत्रस्यार्थः ? । प्रतीतार्थशब्दाभ्यासोऽनुवादपुनरुक्तयोः साम्यम्,
पुनरुक्तेऽपि प्रतीतार्थः शब्दोऽभ्यस्यते, अनुवादेऽप्येव, मतः
प्रतीतार्थशब्दाभ्यासाद्बुभयमसाध्विति ॥

शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६८ ॥

शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेष इति । यथा शीघ्रं
गम्यतां शीघ्रतरं गम्यतामिति तरपा क्रियातिशयो ग-
म्यते तथाऽनुवादलक्षणेनाप्यभ्यासेन क्रियातिशयोऽभिधीयत
इति । अस्य प्रयोगः । अर्थवाननुवादलक्षणोऽभ्यासः प्रत्यय-
विशेषहेतुत्वात् शीघ्रतरगमनोपदेशवदिति । यथा(१) शीघ्रशब्दा-
च्छीघ्रतरशब्दः मयुज्यमानः प्रत्ययविशेषहेतुत्वान्न पुनरुक्तदोषं
लभते(२) तथाऽनुवादलक्षणोऽप्यभ्यासः प्रत्ययविशेषहेतुत्वान्न
पुनरुक्तदोषं लप्स्यत इति । कः पुनरसौ विशेषो भवतीति ? वक्त-
व्यस्तदुच्यते । आद्ये पचतुशब्दप्रयोगे पाको निर्वर्तनीय
इति पचतुः प्रत्ययो भवति, द्वितीयात् तु पचतुशब्दादवधारण-
प्रत्ययो भवति, मयैव पक्तव्यमिति, सातत्यप्रत्ययो वा भवति
सततं मया पक्तव्यमिति, अभ्येपणप्रत्ययो वा भवति मामेवाप-
मधिकुरुत इति । आद्युप्रत्ययो वा भवति आद्यु मया पक्तव्यमिति,
एवं श्रोतुः । यथा च श्रोतुस्तथा वक्तुरप्येते (एव) प्रत्यया
भवन्तीति । पुनरुक्ते तु न कश्चिद्विशेषो गम्यत इति महान् वि-
शेषः पुनरुक्तानुवादयोः । एवमन्योऽप्यनुवादस्य प्रयोगो वाक्ये
बोद्धव्य इति ॥

किं पुनः प्रतिषेधहेतूद्गारादेव प्रमाणता वेदवाक्यानां
सिद्धा ? न । न किं कारणम् ? । न साधनमन्तरेण सिद्धिरस्तीति ।

(१) अथ इति २ पु० पा० ।

(२) न भवति इति २ पु० पा० ।

कुतस्तर्हि ? प्रमाणतः । किं तद प्रमाणम् ? अर्थविभागवत्त्वम्—
मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्य-
माप्तप्रामाण्यात् ॥ ६९ ॥

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् । चश-
ब्दः पूर्वहेत्वनुकर्षणार्थः । यथा मन्त्राऽऽयुर्वेदवाक्यानि पुरुष-
विशेषाभिहितत्वात् प्रमाणं, तथा वेदवाक्यानीति पुरुषविशे-
षाभिहितत्वं हेतुः । किमायुर्वेदस्य प्रामाण्यं ? यत् तदायुर्वेदेनोप-
दिश्यते—इदं कृत्वैष्टमभिगच्छति इदं कृत्वाऽनिष्टं जहाति,
तस्यानुष्ठीयमानस्य तथाभावोऽविपर्ययः एतत् प्रामाण्यम् । किंकृत
मेतत् ? आप्तप्रामाण्यकृतम् । किं पुनराप्तानां प्रमाणत्वम् ? साक्षात्कृ-
तधर्मता—यं ते पदार्थमुपदिशन्ति स तैः साक्षात्कृतो भवतीति ।
भूतदशा च—यस्मै चोपदिशन्ति तं मदनुरुम्पा भवति । यथा-
परिज्ञातार्थचिख्यापयिषा चास्य भवति(?) । एतेन त्रिविधेन
विशेषणेन विशिष्टो वक्ता आप्तः । तेन य उपदेशः क्रियते स
प्रमाणमिति । दृष्टार्थवाक्याविमंशदेन वा शेषानुमानं—यद्वाक्यं दृष्टार्थं
यथा वा “ग्रामकामो यज्ञेने” इत्येवमादि तेन शेषानुमानं प्रमाणमि-
ति(२) । लौकिकमपि वाक्यमनेनैव त्रिप्रकारेण विशेषणेन(३)
विशिष्टस्य वस्तुः प्रमाणं भवति । अस्य प्रयोगः । प्रमाणं वेद-
वाक्यानि वक्तृविशेषाभिहितत्वात्, मन्त्रायुर्वेदवाक्यमिति ।
एककर्तृकत्वेन वा मन्त्रायुर्वेदवाक्यानि पक्षीकृत्यालौकिकावि-
षयप्रतिपादकत्वेन वैधर्म्यहेतुर्वक्तव्यः ।

पौरुषेयत्वमभिद्धं नित्यत्वादिमि चेत् ?—अथ मन्थमे नित्यानि

- (१) यदि भवति—पा० १ पु० ।
(२) प्रमाणत्व इति—पा० २ पु० ।
(३) विशेषेण इति—पा० २ पु० ।

वेदवाक्यानि नित्यत्वाच्चैषां प्रामाण्यं तस्मात् पौरुषेयत्वमसिद्ध-
म् ? । नासिद्धत्वात्—सिद्धे नित्यत्वे एतद्युक्तं, तच्च न सिद्धमतो न
युक्तमेतत् । यदि न नित्यानि कथं प्रमाणं ? ममेयमतिपादकत्वात्
प्रमाणं न नित्यत्वात् ।

केचित्तु श्रुते न किञ्चिन्निस्य प्रमाणमस्तीति प्रमा-
णत्वादेवानित्यानीति ? । तच्च न सम्यगिति पश्या-
मः नित्यमपि प्रमाणं यथा मनः आत्मा च, प्रमाणशब्दस्य
समुदायवाचित्वात्—अयं खलु प्रमाणशब्दः समुदाये वर्तते ।
तत्र नित्यमनित्यं चानेकं समुदायि प्रमाणस्याङ्गत्वात् प्रमाण-
मित्युच्यते यथा प्रदीप एव च नित्यमपि प्रमाणमस्तीति ।
यदा च परमाण्वादि नित्यमितरवस्तुसाधकत्वेनोपादीयते तदा
परमाण्वादेर्नित्यस्य प्रमाणभावात् प्रमाणत्वादनित्य इत्ययं नैका-
न्तो भवतीत्यनुत्तरमेतत् ।

तस्माद्युक्तमर्थविभागवत्त्वादनित्यत्वं लौकिकवाक्यवादीति—
यथार्थविभागवन्ति लौकिकवाक्यानि तथा च वेदवाक्या-
नि तस्मात् नित्यानीति । लौकिकान्यपि नित्यानीति
चेत्—अथ मन्यसे यान्यप्येतानि लौकिकवाक्यानि अर्थ-
विभागवन्ति तान्यपि नित्यानीति ? अर्थविभागो न स्यात्
योऽयमर्थविभागो लौकिकवाक्ये स न स्यात्, दृष्टस्तु । तान्य-
नित्यानीति चेत् ? विशेषहेतुर्वक्तव्यः तुल्ये चार्थविभागवत्त्वे तुल्ये
चार्थप्रतिपादकत्वे लौकिकान्यनित्यानि वैदिकानि नित्यानीति
विशेषहेतुर्वक्तव्यः ? । तुल्यं भवतोप्यनित्यत्वे विशेषहेतुर्वक्तव्यं
इति ? । उक्तोर्थविभागवच्च हेतुः । इत्यर्थवर्णवत्त्वाद्दर्शयन्ति लौकि-
कवाक्यानि अनित्यानि तथा च वेदवाक्यानि, तस्मात् तान्य-
प्यनित्यानि । इत्यथ सामान्यविशेषवत्त्वे साति श्रोत्रग्राह्यत्वात्

लौकिकवाक्यवत् । इतश्च पदवचवात् लौकिकवाक्यवत् । दर्शनस्य परार्थत्वादिति चेत् ?—अथ मन्वसे दर्शनं परार्थं दर्शनशब्द उच्चारणार्थः उच्चारणं परप्रतिपादनार्थम्, न हि काश्चिदात्मप्रतिपत्तये शब्दमुच्चारयति, यदि चायं नित्यो भवति शब्दादर्थमत्ययो युक्तः, अथानित्य वत्पक्षमध्वंसी ततोऽस्य श्रोतुः नित्यमपूर्वः श्रोत्रविषयमेति, न चापूर्वश्रवणात् प्रतिपत्तिर्युक्ता, न हि नारिकेलद्वीपवासिनोऽसिद्धगोश्रवणात् ककुदादिमदर्थमतिपत्तिर्यवति, तथा चानित्यवादिनः सर्वे शब्दाः (तथा) तस्मादस्यापि शब्दात् मत्प्रयनियमो न प्राप्त इति ? । नानेकान्तात्—ज्ञानविध्वंसिषु मदीपादिषु अपूर्वस्य मत्प्रापनं दृष्टमिति ? । नोदाहरणवैधर्म्यात् मदीपोनाख्यातः मकाशनीयार्थसम्बन्धात् मकाशनीयार्थसम्प्रतिपात्तिं करोति न पुनरनाख्यातः शब्द इति । कः पुनरेवमाह अनाख्यातः शब्दः प्रतिपादयति इति ? । सम्बन्धस्पादर्शनादाख्यानमनुपपन्नम् । उक्तमेतद्यथा न शब्दार्थयोः मासिलक्षणः सम्बन्धोऽस्तीति । वाच्यमात्रकमावलक्षणस्तु पीरूपेयः सम्बन्धः स च छतक इति । स च संसारानादित्वात् लोकतोऽवगम्यते । ये तु संसारमादिमन्तं वर्णयन्ति त एवमुपालभ्याः । अथ योऽपमभिलाषो नित्या वर्णा(वेदा) इति, स कथं सम्प्रदायस्याविच्छेदात् तान्येव वेदवाचयानि मन्वन्तरचतुर्युगान्तरेषु सम्प्रदायाभ्यासाविच्छेदेन मन्वन्तरे तदपेक्षया लौकिकाः शब्दान् मयुञ्जन्ते नित्या वेदा इति । यथा नित्याः पर्वताः नित्याः सन्ति इति । तन्मन्वादिवाच्येषु समानम् । कुत एवं सम्प्रदायाविच्छेदात् नित्यत्वं न पुनर्नित्यत्वादेव ? अनित्यस्वोक्तप्रमाणाविद्यातात्—यानिमपाऽनित्यत्वे प्रमाणान्युपन्यस्तानि तानि न विद्वन्त्यन्ते तेषामविद्यातादनित्यत्वे सति सम्प्रदायाविच्छेदात् नित्यस्वोपचार इति ॥

इति—औदूद्योत्तरं न्यायवार्तिके द्वितीयास्या-
ध्यायस्याद्यन्तःसिद्धम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

न चतुष्टमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥१॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणातीति सूत्रम् । तस्या-
क्षेपः न चतुष्टमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् । अस्वार्थः
अथवायोऽयं प्रमाणोद्देश इति । न चत्वार्येव प्रमाणानि ऐति-
ह्यार्थापत्तिसम्भवाभावा अपि प्रमाणातीति । संशयव्युदासार्थं वा
ऐतिह्यादय उपदिश्य प्रतिविध्यन्ते । प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि
ऐतिह्यादीनि चेति केचित् मन्वन्ते तत्र श्रोतुः संशयः स्यात् किं
विद्यमाना ऐतिह्यादयो नोक्ता अयाऽविद्यमाना इति ? विधिन्यु-
नतापरिहारार्थं वा मकरणम् । विद्यमानान्यैतिह्यादीनि नो-
क्तानीति विधिवाक्यहीनं (शब्द) शास्त्रं स्यात् । दोषवर्ता दोषान-
भिधानात् दोषहीनं वा शास्त्रं स्यात् । इत्यत्र उद्दिश्य निवर्त्य-
न्ते—दोषवन्त ऐतिह्यादय इत्यतो नाभिधीयन्त इति । दोष-
स्नाहिं वक्तव्यः ? अथ दोषो नाभिधीयते दोषहीनं शास्त्रमिति
तत्परिहारार्थं मकरणमुपदिश्यते । प्रत्यक्षादिष्वन्नर्थावप्रदर्शना-
र्थं वा—ऐतिह्यादीनि प्रत्यक्षादिष्वन्नर्थावपिहितुं ये यत्रान्तर्भवन्ति
तत्र तेषां प्रदर्शनार्थं मकरणमिति । सिद्धत्वादनारम्भः ?—नन्वप-
मर्थः चत्वार्येव प्रमाणातीत्यस्मिन्नेव विभागोद्देशमूत्रे सिद्ध इति
सिद्धत्वात् पुनरनारम्भ इति ? । न । अवधारणप्रयोजनस्य इत्य-
(श्र) सिद्धेः—येन न्यायेन चत्वार्येव प्रमाणातीत्येतद्वत्स्याप्यने त
न्याय इह मकरणे १०११ इति तस्मादाश्रयमेवेति ।

किमिदमैतिह्यं नाम ? अनिर्दिष्टवस्तुर्कं मवादपारम्पर्यमिति
होचुर्ब्रूयाः कथयन्तीति । अर्थादापत्तिरर्थापत्तः—प्रापत्तः—प्राप्तः
ममद्गः यस्मिन् शब्दे विधीयमानादर्थान्वयोऽर्थं आपद्यते ताऽर्था-

पत्तिः—यथाऽसत्सु मेघेषु दृष्टिर्न भवतीति, किमत्रार्थाद्वापद्यते सत्सु भवतीति । सम्भवो नात्राविनाभाववर्त्तिनोऽर्थस्य ग्रहणादन्यसत्ताविज्ञानम्—यथा द्रोणस्य ग्रहणादादकस्य सत्तेति । अभावो नाम प्रत्यनीकस्य ग्रहणात् तद्विरोधिनो ग्रहणम्—यथा विद्यारके वाद्यभ्रसंयोगे सति गुरुत्वमतिवन्धादपां पातः प्रतिपिद्धः तदपामपातेन विरोधिनं वाद्यभ्रसंयोगं मतिपद्यते इति ।

तान्येतान्यैतिहादीने एवम्भूतानीति लक्षणाभेदादेतेष्वेवान्तर्भवन्ति इति न पृथगुच्यन्ते । विषयाभावाच्च—न प्रत्यक्षादिप्रमाणव्यतिरेकेण विषया ऐतिहादीनां सम्भवन्त्यतश्च न प्रमाणान्तराणि । अथ प्रयोजनभेदात् भिद्यन्त इति मन्यसे ? एवं तर्ह्यष्टत्वं निवर्तते—यदभ्युपगतं प्रमाणाष्टत्वं, तान्निवर्तते प्रयोजनभेदात् प्रमाणभेदमभ्युपगच्छत इति । एककरणश्च प्रयोजनभेदो दृष्ट इत्यनेकान्तः । यथैकं चक्षुरनेकानीलादिभिन्नरूपग्रहणप्रयोजनमिति । इन्द्रियाज्ज्ञेत्वं वा । अथ प्रयोजनभेदाद्भेदं मन्यसे ? एकमिन्द्रियमनेकं प्राप्नोति । अथ विषयसामान्याव्यतिरेकादेकमिन्द्रियं ? न युक्तस्तर्हि मतिपेधो न चतुष्टयैतिहार्यापत्तिमन्भवाभावप्रामाण्यादिति ॥

यद्येतानि प्रमाणानि न प्रमाणान्तराणि क्व तर्ह्यन्तर्भवन्तीति वक्तव्यम् ? अन्तर्भावदर्शनार्थं सूत्रम्—

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादानुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाद्याप्रतिषेधः ॥ १ ॥

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादानुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाद्याप्रतिषेधः । शब्द ऐतिह्यमन्तर्भवति प्रकृत्यणत्वाच्च शब्दलक्षणमैतिहायान्निवर्तते सोऽर्थं भेदः इत्यन्तं संपृष्टीतः । अनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाद्याप्रतिषेधः ॥

नलक्षणत्वात् । कथमर्थापत्तिरनुमानेन संश्रयते ? । द्वयोरेकतरम-
तिषेधस्य द्वितीयाभ्यनुज्ञाविषयत्वात् । यत्र यत्र द्वयोर्वस्तुनो-
रेकतरद्वस्तु मतिविषयते तत्र तत्र द्वितीयाभ्यनुज्ञा दृष्टा—यथा
दिवा न मुक्ते इत्यभिधानाद्रात्रौ मुक्ते इति गम्यते ।

एके तु श्रुते नेयमर्थापत्तिर्दिवा न मुक्ते इति । अत्र किला
ऽवधारणद्वयं दिवा न मुक्ते एव, दिवैव न मुक्ते इति चो, भयमाप्तौ न
वक्तव्यं रात्रौ मुक्ते इति ? । एतद् तु न सम्पगसम्भवात्—दिवा न
मुक्ते एव इत्यमर्थोऽसम्भवेन निराकृतः न द्विकाश्चिद्दिवा न मुक्ते एव
मुञ्जानोऽपि तावन्न मुक्ते एव किं पुनरमुञ्जान इति । तस्मादसम्भवे-
नार्थस्य निराकृतत्वात् कालप्रतिषेधोऽनेन दिवा न मुक्ते इति । अन्य-
थाऽनर्थकं स्यात् क्रियान्तरमतिषेधनिवृत्तेरसम्भवेन निराकृतत्वात्
कालप्रतिषेधस्यानभ्युपगमात् अनर्थकं वाक्यम् । भवत्वनर्थकं किं
नो वाच्यते? यद्भ्युपगमं तन्निरर्तते । किं चाभ्युपगमम्? क्रियान्तरम-
तिषेधो (यत्र) न कालप्रतिषेध इति । न चेदनर्थकं तस्माद्द्वयोरेक-
तरमतिषेधे द्वितीयाभ्यनुज्ञानादनुमानमेवापत्तिः । कतमदेवानु-
मानं ? सामान्यतोदृष्टम् । एतेन सम्भवाभावात् व्याख्यातौ ।
सम्भवोऽनुमानम्, अभावोऽप्यनुमानमेव । तच्च वर्णितम् । अ-
नयोरापि सामान्यतोदृष्ट एवान्तर्भाव इति । तदेवमन्तर्भावात् पृथ-
गनुपदेश इति । (गम्यसे)

सम्पत्तयानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम्, तत्रा-
र्थापत्तेः प्रमाणमात्राभ्यनुज्ञा नोपपद्यते—

अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

तथाहि इयमर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् । येषं भवता-
ऽर्थापत्तिः प्रमाणत्वेन प्रतिपाद्यते सा न प्रमाणं, अप्रमाणमिति
नार्थस्यैकदापि मतिपादिका । यथा मेवेत्यमस्तु दृष्टिर्न भवतीति

अर्थादापन्नं सत्सु भवतीति, सत्स्वप्येकदा न भवतीति अनैकान्तिकी ? । अर्थापत्तिमात्रस्य पक्षीकरणे ऽनैकान्तिकत्वमव्यापकम्—
यदि तावदर्थापत्तिमात्रं पक्षपक्षि ततोर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वमश-
क्यम् । अपानैकान्तिकी या सा पक्षीक्रियते ? तदाभ्युपगमो
व्यपमपि द्रूमोनैकान्तिक्यममाणामिति(?) हेतुश्च नास्ति—हेतोः
प्रतिज्ञाविशेषणत्वात्—यदनैकान्तिकं तदप्रमाणमिति प्रतिज्ञा तत्र
हेतुर्नास्ति, न चायमर्थः साध्य इति हेत्वभावः व्याघातश्चा-
भ्युपगमात् । याऽनैकान्तिक्यार्थापत्तिः सा प्रमाणं न भवतीति
द्रुवता ऐकान्तिकी सा प्रमाणमित्यभ्युपगतं भवति । अनर्थकं चे-
दमभिधानम्—याऽनैकान्तिक्यार्थापत्तिः सा न प्रमाणामिति ॥

यामपि भवानर्थापत्तिं मन्यते साऽपि नानैकान्तिकी—

अनर्थापत्तावर्थापत्यभिमानात् ॥ ४ ॥

अनर्थापत्तावर्थापत्यभिमानात् । नेयमर्थापत्तिरनैकान्तिकी ।
अर्थापत्तिश्च सत्सु मेघेषु दृष्टिर्भवतीति । सेयमनैकान्तिकी कथं
न सत्सु भवत्येवेति अपि तु सत्सु भवतीति । यत्तु सत्सु मे-
घेषु दृष्टिर्न भवतीति ? कारणप्रतिबन्धोऽसौ, न तदर्थापत्तेः प्रमेयम्,
किं त्वस्याः प्रमेयं कारणे सति (कार्ये) भवतीति । सेयमनैका-
न्तिकी कथं स्यात् । यद्यस्यपि कारणे कार्यमुत्पद्यते तत्तु न दृष्ट-
मिति न कदाचिदनैकान्तिकत्वम् ॥

प्रतिषेधाप्रामाण्यं (या) चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् । योऽयं भवता प्रति-
षेधः क्रियते अर्थापत्तिर्न प्रमाणम् अनैकान्तिकत्वात्—अप-
्यमप्यनैकान्तिकः सत्ताऽप्रतिषेधात् जानेन प्रतिषेधेनार्थापत्तेः

सत्ता प्रतिपिच्यते । कथं न सत्ताप्रतिषेधः ? यस्मादर्थापत्तेर्विशेषः
 प्रतिपिच्यते नार्थापत्तिमात्रं तेन सत्ताऽप्रतिषेधादनैकान्तिको भ-
 वति । अयं मन्यसे न प्रतिषेधस्य सत्त्वं विषयः किं तु प्रमाणत्वं,
 सोऽयं प्रतिषेधः स्वविषये प्रवर्तमानो नानैकान्तिको भवितुमर्ह-
 तीति ? । अनैकान्तिको हि नाम स ज्ञेयो यः स्वविषयतज्जाती-
 यान्यवृत्तिः, न चानैकान्तिकत्वं प्रामाण्यप्रतिषेधेऽस्ति, तस्मान्ना-
 नैकान्तिकः प्रतिषेध इति ॥

तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् । यदि स्वविषयत-
 ज्जातीयान्यवृत्तिरनैकान्तिक इति मन्यसे ? अर्थापत्तिरपि तर्ज्ञ-
 नैकान्तिकी न भवति, न ह्यमति कारणे कार्यमुत्पद्यमानं दृष्ट-
 यिति । तादेदं सूत्रं व्याघातदेशनार्थात् । यदुक्तं भवता स्वविषया-
 दन्यत्र वर्तमानमनैकान्तिकं भवति अर्थापत्तिश्चानैकान्तिकीति
 व्याहृतम् । अज्ञानं वा । अथाबुद्धैवानैकान्तिकव्यवहारमिदमु-
 च्यते अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वादिनि ? । तत्रोपेक्षया वर्ति-
 तव्यम्—नोन्पत्तवावधानि प्रतिमन्थेयानीति ।

नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥

नाभावः प्रमाणं विषयमावात्—यद्विषयं तद्रूपमाणम्,
 यथा गोशब्दोऽश्वप्रतिपादने, तथा चाभावस्तस्यादप्रमाणम् ।

कश्चैवमाहाभावः प्रमाणम्, अपि त्वभावविषया प्रतिपत्तिः प्र-
 माणम्, तथा प्रमीयत इति । कः पुनरस्या विषयोऽभाव इत्युक्तम् ।
 तत्रानैकभाभिन्नम्याभावप्रत्यक्षोदाहरणार्थं सूत्रम्—

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितस्यादलक्षितानां

तत्प्रमेयासिद्धेः(१) ॥ ८ ॥

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेः । अलक्षितानि वासास्पानमेति प्रयुक्तः उभयमात्रिभौ येषु वासःसु लक्षणानि न पश्यति तानि लक्षणाभावेनैव प्रतिपद्यते, मेपण-सम्प्रतिपत्परेकविपयत्वात्, प्रतिपद्य चानयति प्रातिपत्तिहेतुश्च ममाणम् । तस्मात् सिध्यत्यभावस्य प्रमेयम् ॥

असत्पर्ये नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥१॥

असत्पर्ये नाभाव इति चेत् ?—अथ मन्पमे यत्र यद्भवति तत्र तस्याभावो, न चालक्षितेषु वासःसु लक्षणानि भवन्ति, तस्मान्न तत्र न भवन्तीति ? नापरिज्ञानात्—न भवताऽस्मदभिप्रायो-ऽवोधि—न द्रूमो यत्र यद्भवति तत्र तन्न भवतीति, अपि तु लक्षितानि वासांभ्युपलभमान इतराणि लक्षणाभावविशिष्टानि प्रतिपद्यत इति । अयंयार्थोऽयमुपालम्भः प्रयुज्यत इत्यत उक्तार्थं सूत्रम् नान्यलक्षणोपपत्तेरिति ॥

तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः । यानि तानि लक्षितेषु वासःसु लक्षणानि तानि न कस्यचिन्न सन्तीति यानि च सन्ति तेषामभावो व्याहृतः ? अत्रोक्तम् नापरिज्ञानादिति । अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूत्रम् ॥

न लक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः ॥ ११ ॥

न लक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः । न द्रूमो यानि भवन्ति तेषां तत्रैवामात्र इति । अपि तु केषु चिद्भ्रूलक्षणान्यवस्थितान्यपेक्ष्य येषु तानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यत इति ॥

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेः । अभावहेतुं सत्तु भवति प्रागु-

त्यत्तेरविद्यमानता उर्ध्वं च विनाशादाविद्यमानतेति । तत्र योऽप्यं
विनाशाद्भावो लक्षणानामञ्जितेषु वासःसु सोऽनुपपन्नो नेतर
इति । अमस्ये नामावस्थात्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुरिति तमे अप्येते
छलसूत्रे । छलस्योक्तमुत्तरं ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वाऽसम्बन्धत्वमज्ञानं
वेति तस्मादपयोऽयं छलमिति ।

(ममाणचतुष्टयपरीक्षा ।)

“आप्तोपदेशः शब्द” इति ममाणमावे विशेषणं ध्रुवतानाना-
मकारः शब्द इति ज्ञाप्यते । कथं ? नासाति भेदे विशेषणमर्थवद्
न चानर्थकं विशेषणं युक्तमिति—युक्तो नानामृतः शब्दो विशेष-
णमामर्थ्यादिति । तस्मिन् सामान्येन विचारो नित्योऽनित्यो
वा, विचारः—परीक्षा—

विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः ॥१३॥(१)

विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः । विप्रतिपत्तिशब्द-
स्योक्तोऽर्थः । तत्राकाशगुणः शब्दः महत्त्वदाभिव्यक्तिधर्मत्वे-
के—एके तावद्भुवने नित्यः शब्द इति अविनश्यदाधारैकद्र-
व्याकाशगुणत्वात्—यदाविनश्यदाधारैकद्रव्यमाकाशगुणश्च तन्नि-
सं दृष्टम्, यथाऽऽकाशमहत्त्वम्, तथा शब्दस्तस्मान्निस इति ।
सोऽयं निसः सन्नाभिव्यक्तिधर्मो तस्याभिव्यञ्जकाः संपोषाविभा-
गनादा इति । गन्धादिमहतीर्त्तव्येषु मन्निविष्टो गन्धादिवदव-
स्थितोऽभिव्यक्तिधर्मोपरि—अपरे पुनर्भुवने गन्धादिभिः सह म-
न्निविष्टः शब्दो गन्धादिवदेवाभिव्यक्षणे तस्याभिव्यञ्जका मृत-
विशेषाभिप्राया इति । आकाशगुणः शब्दः उत्पत्तिनिरोधधर्मोति

(१) विद्यनाथपञ्चाननमते नेदं मृतं किन्तु माप्यम् । न्याय
मूर्धाग्रन्थे तु “ त्रयोदशभिः सूत्रैः ” प्रमाणचतुष्टयप्रकरणमिग्युक्तं
किन्तियद् मृतं न दृश्यते तत्र १२ सूत्राणि वर्तन्ते ।

चान्ये—अन्ये पुनर्वर्णयन्ति अनित्यः शब्द आकाशगुण उत्पत्तिनिरोधधर्मक इति । महाभूतसंक्षोभजः शब्दोऽनाश्रित उत्पत्तिनिरोधधर्मोति चापरे । अतः संशयः किमत्र तत्त्वमिति ।

अनित्य इत्येतत् तत्त्वम् । किमिदमनित्यत्वं नाम ? यतोऽनित्य इति भवति । किं पुनः तत् ? प्राक्प्रध्वंसाभावाविलेके—एके तावद्वर्णयन्ति यस्य प्राक्प्रध्वंसाभावौ स्तस्तदनित्यमिति । नासम्बन्धात्—न हि प्राक्प्रध्वंसाभानाभ्यां भावः सम्बन्ध्यत इति । अनुत्पन्नविनष्टयोश्च मसद्भात् । यदि च प्राक्प्रध्वंसाभावावनित्यतेति मन्यसे ? अनुत्पन्ने वस्तुनि गणभावोऽस्ति ऊर्ध्वं च वस्तुनः प्रध्वंसाभावोऽस्ति इत्यमिति प्राक्प्रध्वंसाभावेऽनिमित्ततोऽनित्यप्रत्ययः स्यात् । अनित्यस्य भावोऽनित्यतेति प्राक्प्रध्वंसाभावयोरभावत्वाद्भावशब्देनानभिधानम् । अनित्यं नाम यस्य नास्त्यत्पन्नं भावः तस्यानित्यस्य यो भावः साऽनित्यता, प्राक्प्रध्वंसाभावौ च भावप्रतिषेधौ न चाभावो भावाभिधानेन(अभिधातुं)भक्तुं युक्तः । तस्मान्न प्राक्प्रध्वंसाभावावनित्यतेति । पृष्ठार्थश्च नास्ति “तस्य भावस्त्यतस्त्वा”विनि तस्येति धर्म्यवदिशयते, भाव इति धर्मिणो धर्मः न चाभावो धर्मः न च धर्मकाले तच्छब्दवाच्यो धर्मो विद्यते । न चाविद्यमानस्य पृष्ठार्था योग इति । अथ यद्भवति तत्प्राङ् न भवति ऊर्ध्वं च न (प्र)भवतीति मन्यसे ? एवमपि न किञ्चित् प्रतिपिद्धम्, यमपि द्रुमः यत् प्राङ् न भवति तदूर्ध्वं न भवतीति । पृष्ठार्थस्तु पूर्ववन्नास्ति । घटस्य प्रागभावो घटस्य प्रध्वंसाभाव इति एतत् कथम् ? नात्र पृष्ठार्था सम्बन्धोऽपिधीयते अपितु प्रागिदं वस्तु नासीत्(नास्ति)पश्चाज्जागमित्यर्थः । ऊर्ध्वं च विनाशादिदं वस्तु न भाषिष्यतीति अनित्यमित्युच्यते

तस्य च भावोऽनित्यनेति । वर्तमाने चाऽमम्भवात् । यदि च प्राक्-
 म्भ्रंसाभावावनित्यनेति मन्यमे वर्तमाने वस्तुनि न प्रागभावो न
 म्भ्रंसाभाव इति अनित्य इत्यभिलाषो न स्यात् । पाठकादिश-
 ब्दवदिति चेत् ?—अथ मन्यसे यथाऽपी पाठकादिशब्दा-
 स्त्रिकालविषयास्तथाऽयमनित्यशब्दस्त्रिकालविषयो भविष्यतीति !
 न, णुलस्त्रिकालविषयत्वात् णुलप्रत्ययः त्रिकालविषयो दृष्टः
 पाठको भवति पाठको भविष्यति पाठको ऽभूदिति । त्यसः
 त्रिकालविषयत्वमिति चेत् ?—अथ मन्यमे स्वप्नो ऽपि त्रि-
 कालविषयत्वमिति ? तच्च नादर्शनात् न ह्यसत्त्वानित्ये अनित्य
 इति प्रयोगं पश्यामः । तस्मात् स्वप्नस्त्रिकालविषयत्वमयुक्तमिति ।
 अथो न प्रागभावम्भ्रंसाभावावनित्यनेति ।

विनाशहेतुभाव इत्यन्ये—अन्ये पुनश्चुवने विनाशहेतोरस्ति-
 त्वमनित्यनेति । एतच्च न युक्तमिति भावात् प्राग्विनाशहेतुभावात्
 अनित्यप्रत्ययो दृष्टः अनुपजातकपालविभागेषु घटादिषु । यदि वि-
 नाशहेतुभावोऽनित्यता स्याद्द्वर्तमानेषु घटादिषु न स्यात् । न ह्यमनि
 ज्वरे ज्वरितप्रत्ययो दृष्टः विनाशहेतुभावाच्च विनाशहेतुरस्तीति
 युक्तः प्रत्ययो नानित्य इति । न हि गोत्वाद्भ्रमप्रत्ययो भव-
 तीति । अथ मन्यसे यस्य विनाशहेतुरस्ति तद्विनाशवत् यद्य-
 दिनाशवत् तदनित्यमिति ? एतदपि न बुद्धयामहे यस्य विनाशो
 हेतुरस्ति तद्विनाशवदिति, किन्तु यस्य विनाशहेतुरस्ति तद्विनाश-
 हेतुमदिति युक्तं वक्तुम् । न चान्येन योगादन्यनिमित्तः प्रत्ययो
 युक्तः न हि दण्डयोगात् कुण्डलीति भवति । विनाशवच्छरी-
 रमितिप्रयोगदर्शनाद्युक्तमिति चेत् ?—अथ मन्यसे विनाशव-
 च्छरीरमिति दृष्टः प्रयोगो न चासति सम्बन्धे प्रयोगो भवि-
 तुमर्हति ? । न, मनुष्योऽमरत्वदर्शनात् नार्य मनुष्य इतिदप्यसत्सु

दृष्टो न क्षयता कुण्डलेन कुण्डलीति भवति । न चासता विना-
 शेन सम्बन्धोऽस्ति तद्विनाशवच्छरीरमित्युक्तः प्रयोगः । दृष्ट
 इति चेत् ?—अथ मन्यसे दृष्टोऽयं प्रयोगो विनाशवच्छरीरमेतेऽ-
 ध्रुवा विषया इति ? नोपचारात्—विनाशीत्युपचारेण प्रयोगः
 विनाशो यस्यावश्यन्तया भविष्यति इति । अध्रुवा विषया इत्यनित्य-
 तैवोच्यते, तस्मान्न विनाशहेतुभावोऽनित्यता ।

उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य अत्यन्ततिरोभावोऽनित्यतेत्यन्ये—अन्ये
 पुनरनित्यताशब्दार्थमन्यथा वर्णयन्ति यदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं वस्तु
 तेनैवात्मनाऽत्यन्तं नोपलभ्यते निरोभृतं तदनित्यमित्युच्यते ? एतत्तु
 शून्यमभिधानम्, उपलब्धिलक्षणप्राप्तमत्यन्ततिरोभृतं नोपलभ्यत
 इति ब्रुवाणः सिद्धान्तं वाधते । न हि किञ्चिद्द्रव्यत्वन्तं नोप-
 लभ्यत इति सिद्धान्तः । अनुपजातविशेषस्य च वस्तुन-
 स्तिरोभावो न युक्त इत्यनेकधा वर्णितम् । तस्मादिषमनित्यता
 न युक्ता ।

ये पुनर्वर्णयन्ति—त एव भावोऽभूत्वा भवनं भूत्वा
 चाभनक्षनित्य इत्युच्यते सा चावस्था भावप्रत्ययेनानित्यतेत्य-
 भिधीयते ? । एतत् तु न युक्तम्, स्वार्थे भावप्रत्ययस्याद्-
 शनात्—न हि काश्चित् स्वार्थे भावप्रत्ययो दृष्टः । विनयादिव-
 दिति चेत् ? न, अनभ्युपगमात् । ननु च “विनयादिभ्यष्टगि”ति
 स्वार्थे प्रत्ययो दृष्टः विनय एव वैनायिकामिति ? नानभ्युपगमात् ।
 नायं स्वार्थे प्रत्ययोऽपि तु विनयेन योगो वैनायिकामित्युच्यते
 एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अनुपलभ्यमानभेदानामप्यनुमानतो भे-
 दोऽनुमेयः—योश्चापि भवाननुपलभ्यमानभेदान् प्रत्ययान् स्वार्थे
 मन्यते तेष्वप्यनुमानतो भेदोऽनुमेयः । किमनुमानं ? पृष्ट्या भेद-
 विषयत्वं—सर्वा पृष्टी भेदविषये दृष्टेति यथा चानर्थान्तरे पृष्टी

नास्ति तथोक्तं गुणगुणिभाववाद इति ।

तार्किकमिदानीमनित्यतेत्ययं शब्देनिरभिधेय एव ? ना-
नभिधेयः अरुध्यपेक्षानपेक्षाभेदात् सत्त्वोभयथा—योभया-
न्तपरिच्छिन्नवस्तुसत्ता साऽनित्यतेति । या तूभयान्ता-
नवच्छिन्नवस्तुसत्ता सा नित्यता । यथा समवाय एकः सन्न
कार्येण विशिष्यमाणः कारणत्वमभिधीयते कारणेन विशिष्य-
माणः कार्यत्वमिति च । कथमिति ? कारणमित्ययं प्रत्ययो
नानिमित्तकः कदाचिद्भावात् न च वस्तुनिमित्तोऽवस्तुप्रत्ययः
व्यतिरेकत्वात् । न च मत्तातो वैलक्षण्यात् । सत्तातः सदिति
स्यात् । अयं तु सत्ताप्रत्ययाद्विलक्षणस्तस्मान्न सत्तातः । इहविशेष-
णनिमित्तत्वाच्च सम्बन्धनिमित्त—इह तन्तुषु पट इत्याधाराविशिष्टः ।
प्रत्यय उपजायते । न चासति सम्बन्धे इहप्रत्ययेन शक्यं भवितुम्
यतोऽयमिहप्रत्ययः स समवायः कार्यममवाये सति कारणमि-
त्यभिधीयते । यस्य गुणस्य योगाद्यस्मिन्नर्थे शब्दनिवेशस्तदाभि-
धाने त्वतलौ । कार्यसमवायस्य भावादेतद्भवतीति कार्यसमवायः
कारणत्वम् । एतेन कार्यत्वं व्याख्यातम् । कार्यात्मलाभहेतुः
समवायः कारणविशिष्टः कार्यत्वं यथा समवाय एव सत्ताप्येका
सती उभयान्तपरिच्छिन्नावस्तुसम्बन्धित्वेनानित्यतेत्युच्यते विपर्य-
यान्नित्यतेति । एतपाऽनित्यतया योगादनित्यः शब्द इति ॥

आदिमत्त्वादौन्द्रियकत्वात् कृतकवदुप-
चाराच्च(?) ॥ १४ ॥

आदिमत्त्वादादि योनिः कारणमिति, कारणवत्त्वाद्-
नित्य इति सूत्रार्थः । किं पुनरिदं कारणवत्त्वं नाम ? निमित्त-
कारणभेदानुविधानमुत्पत्तिधर्मकत्वं तदभिष्यङ्गेषु नास्ति । न

हि किञ्चिदभिव्यज्यमानं निमित्तकारणभेदानुविधायि दृष्टमिति ।
संयोगविभागानन्तरमुपलब्धेः सन्देह इति चेत् ?—अथ मन्यसे
संयोगविभागानन्तरमुपलभ्यते शब्दः, सा च तदनन्तरोपलब्धि-
व्यज्यमानस्यापि युक्ता, अतः सन्देहः किमयं संयोगविभागाभ्यां
व्यज्यते अथ क्रियत इति ? । न व्यज्यते ऐन्द्रियकरत्वात् ।

किमिदमैन्द्रियकरत्वम्, ? इन्द्रियमस्यासत्तिग्राहं ऐन्द्रियकमिति ।
ततः किं ? यदीन्द्रियमस्यासत्तिग्राह्य ऐन्द्रियकस्ततो न व्यज्य-
ते । न हि व्यज्यमानस्येन्द्रियेण प्रत्यासत्तिर्युक्ता । कथमिति ?
न श्रोत्रं तावच्छब्ददेशमुपगच्छति अमूर्तत्वात्—यदमूर्तं तद्वि-
ष्क्रियं यथा रूपादि, अमूर्तं चाकाशं तस्मान्निष्क्रियमिति । क्रि-
याकारणगुणसमवायात् क्रियावत्त्वामेति चेत् ?—अथ मन्यसे
यत्र क्रियाकारणं गुणो वर्तते तत् क्रियावदुदृष्टं यथा लोष्टुप,
तथा चाकाशं, तस्मादेतदापि क्रियावदिति ? । नानेकान्तात् ।
क्रियाकारणं च गुणः आत्मनि, न क्रियावानात्मा इत्यनेका-
न्तः विद्यमानस्यापि न क्रियावत्त्वं(?) महत्परिमाणप्रतिब-
न्धात्—विद्यमानोप्याकाशेऽभिधानो न क्रियाहेतुः महत्परिमाण-
प्रतिबन्धात् । यदाकाशे वर्तते महत्त्वं तेनैकार्यसमवेतेन तद्दृष्टि-
भिधानः प्रतिबध्यत इति । यथा लोष्टुगुरुत्वं तदेकार्यवृत्तिना
संयोगेनेति । संयोगप्रतिबन्धात् गुरुत्वस्य सापेक्षत्वप्रसङ्ग इति
चेत् ?—अथ मन्यसे यदि संयोगेन प्रतिबध्यमानं गुरुत्वं न
क्रियाधारमते तत्प्रतिबन्धापगमापेक्षमारभत इति ? नन्वेवं गुरुत्वं
सापेक्षं क्रियाकारणमिति प्राप्तम्, एवं च शास्त्रव्यापारः
निरपेक्षं गुरुत्वं कर्मकारणमिति हि शास्त्रम् । । न, नि-
पेक्षस्यान्यथा व्याख्यानात्—नायं निरपेक्षस्वार्थो गुरुत्वं न

किञ्चिदपेक्षत इति, अपि तु चरमभाविनिमित्तान्तरं नापेक्षत इति, निरपेक्षं गुरुत्वं कर्मकारणमिति नास्ति व्याघातः । तथा च शास्त्रं “संयोगाभावे गुरुत्वात् पतन”मिति(१) । विषयाभावाच्च—न क्रियाकारणसमवायमात्रं क्रियावच्चे हेतुः, अपि तु क्रियाकारण(गुण)समवाये सति मूर्त्तिः । यदि क्रियाविषयो मूर्तिर्भवति क्रियाकारणं गुणोपतिवद्दो भवति तदा क्रियोत्पद्यत इति । तस्मादक्रियावच्चादाकाशं न गच्छति शब्दोऽपि न गच्छति निष्क्रियत्वादेव । न चाभासस्य ग्रहणमास्ति सर्वशब्दोपलब्धिप्रसङ्गात् । परिशेषात् तु सन्तानमिद्धिः।तत्राद्यः शब्दः संयोगविभागेहेतुकः तस्माच्छब्दान्तराणि कदम्बगोलकन्यायेन सर्वदिक्कानि, तेभ्यः प्रत्येकमेकैकः शब्दो मन्दतरतमादिन्यायेनाश्रया(२) भतिवन्धमनुविधीयमानः प्रादुरस्ति । ततोऽन्वस्यातिमान्याच्छब्दान्तरोत्पत्तिशक्तिविघातो येन केनचित् भतिवन्धाद्भवतीति । अतः शब्दसन्तानोच्छेदः तत्र यः कर्णशष्कुलीमन्तमाकाशदेशं प्राप्नोति स उपलभ्यते नेतर इति तस्मादैन्द्रियकत्वं, तच्चान्यथा न युक्तमित्यतोऽनित्य इति ।

एक एवेति चेत् ? न, सर्वैरुपलब्धिप्रसङ्गात्—अथ मन्वसे नैव शब्दान्तराणि मयाऽभ्युपगम्यन्ते, अपि त्वेक एवायं शब्दो वितत्याकाशमवतिष्ठते, स संयोगविभागाभ्यामभिव्यक्तः सन्नुपलभ्यते यथा घटाद्यपवरकाद्यवस्थितं मदीपमयोगेनेति ? । तच्च न, सर्वैरुपलब्धिप्रसङ्गात् यद्येरुः शब्दो वितत्यावस्थितः संयोगेनाभिव्यक्तः श्रोत्रवतोऽर्थे प्रत्यर्थं करोतीति मन्यमे ? तदा येन केनचिद्यत्र ऽकुत्रावस्थितेन शब्दो व्यक्त इति सर्वैः श्रोत्रवद्विरुपल-

(१) वै० सू० ७ अ० ५ आ० १ । (२) तमादिभावेनाश्रया—पा० ६ पु० ।

भ्येत, न चोपलभ्यते तस्मात् कल्पनेपम् । एकदेशाभिव्यक्तिरिति चेत् ? न किमः तादात्म्यातादात्म्यानुपपत्तेः । अयमन्यसे सत्यं वितत्पावस्थितः तस्य त्ववस्थितस्यैकदेशो निमित्तेनाभि व्यज्यत इति ? । न किमस्तादात्म्यातादात्म्यानुपपत्तेः । यास्तानेकदेशान् शब्दस्य मन्यसे ते किं शब्दात्मका आहोनेति ! किञ्चातः ! यदि शब्दात्मकास्ततोऽनेके शब्दा इति व्याघातः । अथाशब्दात्मकाः ? न तदा शब्दार्थप्रत्यय इति प्राप्तम् । तेषां स्वभावश्च वक्तव्यः(?) । शब्दस्याकाशवृत्तित्वादेकदेशार्थानभिधानाच्च । एकदेश इति समासपदमेतन् एकश्चासौ देशश्चेति । तत्र देशशब्द आधारार्थः कारणार्थो वा ? । तत्राधारार्थस्तावन्न युक्तः शब्दस्याकाशवृत्तित्वात्—आकाशवृत्तिः शब्दस्तद्व्युणत्वात् तस्मादाकाशव्यतिरेको नाधार इति । कारणार्थोऽपि नास्ति अकृतकत्वाभ्युपगमात् अकृतकः शब्द इति स्वयं प्रतिपद्यमाना भवन्तो नाहन्ति वक्तुं कारणमेकदेश इति । न चान्य एकदेशार्थः सम्भवतीति शून्यमभिधानमेकदेशः शब्दस्य व्यज्यते इति । एकदेशाभिव्यक्तौ चार्थमस्यो न स्याद्वर्णवत्, वर्णाः सर्व एव व्यापका भवन्तीति । एतस्मिन् पक्षे वर्णैकदेशव्यक्तिः, न च वर्णैकदेशः शक्यो निरूपयितुम् । न च निरूपितादापि तस्मादर्थप्रत्ययो भवति वर्णानामर्थप्रत्यायनानभ्युपगमात् । वर्णा अपि तावदेकैकशोऽर्थमस्यार्थका न भवन्ति कुतस्तदेकदेश इति ।

एतेन बहुत्वं प्रत्युक्तम् । यथैकस्य व्यक्तौ (२) दोष एवमनेकशब्दस्यापि व्यापित्वे दोषाः कोलाहलश्च स्यात् ।

यदि चानेकशब्दा आकाशे वर्तन्ते युगपदिति प्र-
 तिपद्यते ? एकशब्दाभिव्यञ्जकोपादाने समानदेशानां शब्दानां
 (१) व्यक्तिरिति कोलाहलः स्यात् । यथा मल्लनटमगाजेषु
 मयोग(शङ्करा)कारणातिशया(२)वर्जितेषु नदत्सु भवति,
 तस्मान्मानेको व्यापक इति । नियमश्च न स्यात्—यदि चाने-
 के शब्दा युगपदाकाशे वर्तन्ते इति—एवं च यत्किञ्चिद्व्य-
 ञ्जकमुपासं समानदेशान् सर्वानभिव्यनक्तीति यदा वी-
 णा वाद्यते तदा रासमध्वनिरपि श्रूयेत । न हि समाने-
 न्द्रियग्राह्याणां समानदेशानां व्यञ्जकेषु नियमो दृष्टः । य-
 दस्य व्यञ्जकं तेन तस्य व्यक्तिरिति चेत् ? तन्नादृष्टत्वात् ।
 अथ मन्पसेऽनेकशब्दसन्निपाते सति व्यञ्जकानि भिद्यन्ते व्य-
 ञ्जकमेदानुविधायिन्यो व्यक्तयः प्रतिशब्दमुपजायन्त इति ?
 तन्नादृष्टत्वात्—न हि समानदेशानामेकेन्द्रियग्राह्याणां व्यञ्ज-
 केषु नियमो दृष्टः । न हि प्रदीप एकन्द्रियग्राह्यमनेकमर्थं
 युगपत् सन्निपतितं न प्रकाशयति । सामान्यवदेतत् स्या-
 दिति चेत् ? नानभ्युपगमात् । अथ मन्पमेऽनेकार्थसन्निपाते
 सति सर्वाभिव्यक्तिभिः सामान्यानि सम्बद्ध्यन्तेऽनेकार्थसम्बन्धे
 सत्पापि सामान्यस्य केनचिदर्थेन किञ्चित्त्वामान्यं व्यज्यते
 इति एवमनेकसन्निपाते सति किञ्चिद्व्यञ्जकं क्वञ्च-
 च्छब्दं व्यनक्तीति ? तन्मानभ्युपगमात् । सामान्यमनेकेन
 भिन्नजातीयेनार्थेन सम्बद्ध्यते इति नाभ्युपगम्यतेऽपि तु
 स्वविषयसर्वगतं सामान्यं गोत्वं गोप्त्वेव नाश्वादिषु, अ-
 श्वत्वंमश्वेप्त्वेव न गवादिषु, तस्मात्समोऽयं दृष्टान्तः । व्य-
 ञ्जकाभावे चोपलब्धेर्न व्यज्यते शब्दः । यदि च सं-

योगविभागाभ्यां व्यक्तः शब्द उपलभ्यत इति मन्यसे ? सोऽपि संयोगाभावे नोपलभ्येत, उपलभ्यते च दास्य-
 क्ष्ने दारुपरशुभयोगनिवृत्ताविति । अभिघाताद्वायुरिति चे-
 त् ? अत्रोक्तम्, अथ मन्यसे दारुपरश्वोराभिघाताद्वायुर्जायते,
 स वायुः सन्तानवृत्त्या वर्तते, सन्तानवृत्त्या वर्तमानः कर्ण-
 शष्कुलीमन्तमाकाश प्राप्नोति, तत्प्राप्तौ तत्रस्थः शब्दो
 घटत(१) इति ? अत्रोक्तम्-यथैकः शब्दः कर्णशष्कुलीमसा-
 काशदेशे वर्तते तथा सर्व एव शब्दा वर्तन्त इति यत्-
 किञ्चिद्व्यञ्जकमुपाद्यं यस्य कस्य चिच्छब्दस्य व्यञ्जकं स्याद-
 ति सर्वशब्दोपलब्धिमतङ्गः । नियमश्च न स्यात् निमित्तम-
 न्निधाने च सर्वत्रोपलब्धेः न व्यञ्ज्यते-यत् खलु व्यञ्ज्यते
 तन्निमित्तमन्निधाने सति न सर्वत्र व्यञ्ज्यमानं दृष्टम् यथा
 घटार्थिनो विभ्राणाः मदीयं घटादिरहितानपवरकादीन् प्र-
 विश्य न घटादीनुपलभन्त इत्यभिर्व्यक्ति घटादीनां(२)प्रतिप-
 द्यन्ते । न पुनस्ताल्वाद्यभिघातमन्निघाते सति क्वचिदपि
 शब्दान्न पश्यामः तस्मान्न व्यञ्ज्यत इति । सर्वत्र सन्ती-
 ति चेत् ? नोक्तोत्तरत्वात् । अथ मन्यसे यथैकदेशवृत्तयः
 शब्दास्तं प्रत्यय(३)मुपालम्भोऽस्माकं तु सर्व एव व्यापका
 (४)स्तस्मान्नैव दोष इति ? नोक्तोत्तरत्वात्-उक्तोत्तरमेतद्वाच्यं
 न पुनः प्रतिममाधानं मयोजनीति तस्मान्न व्यञ्ज्यत इति ।
 नादोपलब्धौ च विमल्लष्टदेशावस्थितेन नादसमानदेशशब्दानु-
 पलब्धेर्न व्यञ्जको नादः । एतेन वापरीयाः संयोगवि-
 भागा व्यञ्जका इति प्रत्युक्तम् ।

(१) व्यञ्ज्यत-पा० २ पु० । (२) अभिव्यक्ति घटादीनां-पा० ६ पु० ।

(३) प्रति व्ययामितिच्छेदः । (४) सर्वत्र व्यापकाः-पा० १ पु० ।

कृतकवदुपचाराच्च तीव्रं मन्दमिति कृतकमुपचर्यते तीव्रं
 सुखं मन्दं सुखमिति उपचर्यते च तीव्रः शब्दो मन्दः शब्द
 इति । अत्र च प्रयोगः । अनिसः शब्दः तीव्रमन्दविषयत्वात् सुख-
 दुःखरदिति कृतकवदुपचारादित्यनेन सूत्रेण सर्वानिसत्वसाधनधर्म-
 संग्रहः कृतकत्वग्रहणस्योदाहरणार्थत्वात् यथा सापान्यविशेषवतो-
 ऽस्मदादिवाह्यकरणमसक्षत्वात् उपलब्धस्यानुपलब्धिकारणाभावे
 मयनुपलब्धेः गुणस्य सतोऽस्मदादिवाह्यकरणमसक्षत्वात् इ-
 सेवमादि । तीव्रशब्दस्य तीव्रार्थविषयत्वं न शब्दादिवि-
 षयत्वमिति चेत् ? अथ मन्यसे तीव्रशब्देन तीव्रार्थोऽभि-
 धीयते न शब्दः, न चान्यविषयः शब्दोऽन्यस्यार्थस्य प्रति-
 पादक इति ? न, शब्दशब्देन समानाधिकरणस्य तीव्रशब्द-
 स्यामिधानात् । सत्यमयं तीव्रशब्दः केवल उच्चारि-
 तो द्रव्यगुणकर्मणां ममानधर्म प्रतिपादयति, शब्द-
 शब्दोऽप्युच्चरन्नेकधर्मयोगिनं शब्दमभिवचते । यदा पुनरेतौ तीव्र-
 शब्दशब्दौ विशेषणविशेष्यभावापन्नावभिधीयते तदा तीव्रशब्दे-
 न धर्मान्तराणि व्यवच्छिद्यन्ते शब्दशब्देन धर्मन्तराणीति
 उभयशब्दप्रयोगात् शब्दो गम्यते तस्मादुपपन्नं तीव्रशब्दविष-
 यत्वादनिसः शब्द इति । व्यञ्जकस्य तथाभावात् ग्रहणस्य
 तीव्रमन्दता रूपवदिति चेत् ? नाभिभवोपपत्तेः । शेषं भाष्ये ।
 ग्रहणं निमित्तभेदानुविधायीति चेत् ? न ग्रहणभेदस्यैकत्राहृष्टत्वा-
 त् । अथ मन्यसे न शब्दो भिद्यते शब्दे त्वभिन्ने ग्रहणं निमि-
 त्तभेदानुविधायि भवति ग्रहणभेदाच्चाभिभव इति ? न ग्रहण-
 भेदस्यैकत्राहृष्टत्वात्—यथाभिन्नः शब्दो ग्रहणभेदो न प्राप्नोति
 न ह्यभिन्ने ग्रहणभेदं विषये पश्यामः । अथाभिन्ने ऽपि विषये
 ग्रहणानि भिद्यन्त इति मन्यसे ? निसं ग्रहणभेदः स्यात्, ततश्च

भिन्नोऽभिन्न इति भिन्नाभिमत्यप्यौ न स्याताम् । अभिभवानुपपत्तिश्च ग्रहणयोर्युगपदसम्भवात् न हि ग्रहणे युगपद्भवतः । न चैकं ग्रहणमात्मन एवाभिभावंकं न चाप्यभिभवो नास्ति तस्माद्भिद्यते शब्दः ।

अभिभवानुपपत्तिश्च व्यञ्जकसमानदेशस्याभिव्यक्तौ प्राप्त्वाभावात्—व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यत इति एतस्मिन् पक्षे नोपपद्यते ऽभिभवः, कस्माद्व्यञ्जकसमानदेशत्वात्—न हि व्यञ्जकसमानदेशेनाप्राप्तः शब्दोऽभिभवितुं शक्यः अप्राप्तत्वात् न ह्यप्राप्तमभिभावंकं भवति(अस्ति)। अयमाप्तमप्यभिभावंकं भवतीति मन्यसे ? वीणाशब्दानामश्रवणमसङ्गः । अप्राप्ताः शङ्करासमादिशब्दाः अभिभावका इति न कदाचिद्वीणादिशब्दाः श्रूयेरन् । सर्वत्र सन्तीति चेत् ? न पूर्वदोषानुवृत्तेः । अथ मन्यसे योऽभिव्यञ्जकसमानदेशं शब्दमभ्युपोति तस्मैप दोषः अस्माकं तु सर्व एव शब्दाः समानदेशाः तस्माददोषोऽयमिति ? न पूर्वदोषानुवृत्तेः समानदेशत्वे शब्दानां व्यञ्जकेषु नियमो नास्तीति पतकिञ्चिद् व्यञ्जकमुपार्त्तं सर्वशब्द(स्य) व्यक्तिहेतुरिति पूर्वदोषानुवृत्तिरिति । समानदेशत्वे च वीणावेषुशब्दानां शङ्कशब्देन वीणावेषुशब्दयोरभिभव इति वीणादिशब्दाश्रवणमसङ्गः । तस्माच्छब्दा एव भिद्यन्त इति । तेषां च भिन्नानां समानदेशत्वे सांनेये कर्णशङ्कुलीमत्याकाशदेशे युगपत् सपत्रयन्ति तत्र यः पदुः शब्दः स इतरस्याभिभावक इति । अभिभवरश्च नाम मन्दस्य पटीमसां ग्रहणाद्ग्रहणमिति । यदि च सन्तानवृत्तिः शब्दः कर्णशङ्कुलीमदाकाशदेशं मासश्च गृधने ? दिग्देशमत्यसो न शप्नोति पूर्वेषु शब्द उत्तरेषु शब्द इति । न हि विषयेषु कदाचिदत्सु दिग्देशमत्यसो दृष्टः गन्धादिमदिति ? । नोपादाकर्तव्ये-

सत्त्वादिग्देशव्यपदेशस्य—योऽयं शब्देषु दिग्देशव्यपदेशो नायं
 शब्दनिमित्तः पूर्वापरादिभिन्नेभ्यो निमित्तेभ्य उपजायमानाना-
 मेकदेशग्रहणात् तुल्यो दिग्देशव्यपदेशः स्यात् । तस्मान्न शब्द-
 निमित्तः । कुतस्तर्ह्ययं भवतीति वाच्यम् ? निमित्तभेदात्—यानि
 निमित्तानि शब्दकारणस्य संयोगस्यानुग्रहकारीणि दिग्देशवान्ति
 तेषां निमित्तानां भेदादिग्देशमस्य इति । य उपलभ्यमाननि-
 मित्ताः शब्दास्तेषु तदुक्तं येषां तु शब्दानां निमित्तानि नोपलभ्यन्ते
 तेषु दिग्देशमत्ययो न युक्तः ? न न युक्तः शब्दसन्तानस्य
 निमित्तभेदाभिमुख्येनादौ भाषेः—यः शब्दसन्तानो यस्मान्नि-
 मित्तादुपजायते स समन्तात् शब्दान्तराणि सन्तनोति । तत्र यः
 शब्दविशेष आदौ कर्णशङ्कुलीमत्र आकाशदेशस्य तदभिमुखेन
 भागेन सम्बद्ध्यते तन्निमित्तः पूर्वापरादि(शब्द)व्यपदेशः इति ।
 यदा पुनराद्यशब्दपरिच्छेदो नास्ति तदा विपर्यय इति ।

एके तु श्रुवते—नैव शब्देषु दिग्देशमस्यः मन्ति ।
 कुतः ? चक्षुर्विषयसिद्धौ दिग्देशाध्यवसायात्(१)—तथाहि
 जासन्धानां पूर्वापरादिमत्तयाः शब्दे न सन्तीति । अपरे तु
 दिग्देशव्यपदेशेन चक्षुःश्रोत्रे अभाष्यकारिणी इति श्रुवते ।
 तेषामुक्तमुत्तरं मत्पक्षमूर्त्रं वर्णयन्ति ॥

न घटाभावसामान्यनित्यत्वाच्चित्त्येत्त्वप्यनित्य-
 व(२)द्वुपचाराच्च ॥ १५ ॥

न घटाभावसामान्यनित्यत्वाच्चित्त्येत्त्वप्यनित्यवद्वुपचाराच्च ।
 सूत्रस्य पूर्वदेवनामनैकान्तिकत्वज्ञापनमर्थः । शेषमाप्ये ।

सत्त्वभाक्तयोर्नानात्वस्य विभागादव्यभिचारः ॥ १६ ॥

(१) देशव्यवसायात्—पा० १ पु० ।

(२) नित्येत्त्वप्यनित्यवदिति फलचित् ।

तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वस्य विभागादव्यभिचारः । नित्यत्वमित्यत्र किं तावत् तत्त्वम् ? । उभयान्तापरिच्छिन्नवस्तुसत्तासंस्पर्शः(१) इति । विपर्ययादनित्यत्वमेतच्चाभावे नास्ति । भाक्तं तु तद्भवति नित्य इव नित्यो घटाभाव इति । न पुनर्नित्य एव कालद्रव्याननुभवात् । प्रध्वंसभावात् न प्रागस्ति न घटकाले ऽस्ति प्रागभावो न घटकाले न प्रध्वंसकाल इति । कथं तर्हि? नित्य इव नित्य इत्युच्यते भक्त्या । का पुनरियं भक्तिः ? प्रागभावस्य कारणाभावः प्रध्वंसभावस्य विनाशाभावः उभयं चैतन्नित्यविपर्यं इत्येतत्सामान्यान्नित्य इव नित्यो न पुनर्नित्य एवेति इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्येन्द्रियक इति ॥

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १७ ॥

सन्तानानुमानविशेषणादव्यभिचारः । न वयमैन्द्रियकत्वादित्यनेनानित्यत्वं प्रतिपादयामोऽपि तु शब्दस्याभिव्यक्तिप्रतिषेधामः । न हि व्यज्यमानस्यैन्द्रियकत्वं युक्तमिति पुरस्तादुक्तम् ॥

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्येष्वव्यभिचार (इति)(२) ॥ १८ ॥

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्येष्वव्यभिचारः(३) । न हि नित्यानां द्रव्याणां प्रदेशशब्देन कारणमुच्यते । आकाशस्य प्रदेश आत्मनः प्रदेश इति नाकाशात्मनोः कारणद्रव्यमभिधीयते यथा कृतकस्य । किमिति नामिधीयते ? अविद्य-

(१) पाठोऽयं मुद्रितभाष्यपुस्तके स च प्रामादिकः व्याख्यान्यायसूचीनिबन्धविरोधात् ।

(२) व्यभिचारात्—पा० ६ पु० ।

(३) सम्यग्—पा० १ पु० ।

मानत्वात्—न हि विद्यमाना आकाशादेः प्रदेशा इति । कथं न विद्यन्ते ? प्रमाणतोऽनुपलब्धेः—यथाकाशादेः प्रदेशाः स्युः प्रमाणत उपलभ्येरन्निति । कथं प्रमाणतोऽनुपलब्धः ? विकल्पानुपपत्तेः—प्रदेशशब्देन कारणं वाभिधीयते आघारो वा न कारणमकृतकत्वात् यस्मादकृतकमाकाशमनो न कारणार्थः प्रदेशशब्देनोच्यते । नाघारोऽनाश्रितत्वात् अनाश्रितमाकाशं तस्याघाराद्यो न शक्यो वक्तुमिति । लोकविरोध इति चेत् ? नान्यथा तदुपपत्तेः—यथाकाशं निष्प्रदेशं प्रतिपद्यसे ननु लोको विरुद्ध्यते पूर्वभागेन व्याप्त आदिस इति ? । नान्यथा तदुपपत्तेः संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वे प्रदेशशब्देनाभिधीयमाने न लोकविरोधो यस्माद्यत्संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं तत्प्रदेशशब्देनाभिधीयते । एतच्च प्रदेशवता द्रव्येणाकाशस्य सामान्यम् । ये (खलु परिच्छिन्ने) अविप्रतिपन्न आमलकादिके भवनस्तयोर्वः संयोगो वर्तते स ते न व्याप्नोति प्रदेशवती च ते । आकाशसंयोगोऽपि नाकाशं व्याप्नोतीति प्रदेशवद्द्रव्यसामान्यात् प्रदेशवदाकाशमिति भाक्तः प्रयोगः । का पुनरियं भक्तिः ? अत्रयामृतस्य तथाभाविभिः सामान्यमुभयेन भज्यत इति भक्तिः । एतस्मात् सामान्याद्घ्यारोपितप्रदेशवृत्तिः प्रदेशशब्दः यस्मादाकाशस्य प्रदेशवद्भिर्द्रव्यैः सामान्यं संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमस्त्यतः प्रदेशशब्दोप्याकाशे मयुज्यत इति । एवमेतच्च न तत्त्वतः । कुत इति चेत् ? न प्रमाणतोऽनुपलब्धेः । अथ मन्यमे आकाशप्रदेशाः प्रदेशवद्द्रव्यमामान्यादाकाश उपचर्यन्ते न पुनस्तत्त्वतस्तदस्तीति(१) न प्रमाणमास्ति ? न प्रदेशस्य प्रमाणतोऽनुपलब्धेः । न ह्यकाशादेः प्रदेशमति-

पादकं प्रसस्तादि ममाणं सम्भवतीति । स्वरूपेणानभिधानाच्च । यथाकाशस्य प्रदेशाः स्युः ते स्वरूपेण व्यपदिश्येरन्, यथा पटस्य प्रदेशाः । के ? तन्तवः, न पुनराकाशस्य प्रदेशाः के इत्युक्ते स्वरूपेण व्यपदेष्टुं शक्या इति । किमोऽनुपपत्तिश्च पूर्ववत् । यथाकाशप्रदेशान् भवान् मन्यते ते किमाकाशात्मका उच्यन्ते ! किं चातः ? यथाकाशात्मका अनेकमाकाशमिति मातृम् । अथ न ? तेषां स्वभावो वक्तव्यः ? कथं च ते तस्य प्रदेशा इति वक्तव्यम् ? अनाकाशात्मकाः सन्तः आकाशस्य प्रदेशा इति केनार्थेनाभिधीयन्ते ? तद्यथा तन्तवः पटस्य प्रदेशा इत्युक्ते कारणार्थं आधाराश्च गम्यते न पुनराकाशस्य प्रदेशेष्वेतदस्ति । प्रदेशाभावाद्-नाधारः संयोग इति चेन्नानाधारः आकाशवृत्तित्वात् । अथ मनुष्ये यथाकाशदेशा न सन्ति आकाशदेशाश्रयः संयोगोऽनाधारः ? न अनाधारः आकाशवृत्तित्वात् । यस्मात् त्वयै-षोऽप्यने आकाशाश्रय इति, तस्मान्नानाधार इति । समानदेशा इति चेत् ? नावापनात् । अथ मन्यसे मूर्तिमद्द्रव्यसंयोगा ये आकाशदेशे वर्तन्ते ते प्रदेशाभावात् सर्वे एव समानदेशाः प्राप्नुवन्ति इति । एवं च समानदेशत्वे सति न किञ्चिद्वाच्यत इति । तदेवं प्रदेशवद्द्रव्यसामान्यादाकाशप्रदेश इति भाक्तः मस्य (मयोग) इति । निष्प्रदेशत्वात् सर्वेण सर्वशब्दोपलब्धिसंग इति चेत् ? न उक्तोत्तरत्वात् । अथ मनुष्ये यदि निष्प्रदेशमाकाशं तेन तर्हि सर्वे एव शब्दाः समानदेशा इति सर्वैः सर्वैः शब्द उपलभ्येत, न उपलभ्यते, तस्मादन्यान्यवृत्तयः शब्दाः सर्वैरग्रहणादङ्गुलिरूपादिव(१)दिति ? ।

एतच्च न, उक्तोचरत्वात्—उक्तोचरमेतत्—यथा संयोग-
स्याव्याप्यवृत्तित्वं तथा शब्दस्यापीति ।

गुणत्वाद्यापकमिसेके—एके गुणत्वाद्धेतोः शब्दसंयोगाद्यङ्गुलि-
रूपवद्वापकं प्रतिपद्यन्ते । त एवं प्रष्टव्याः व्यापकत्वमिति कोऽर्थः ?
यथाश्रयवृत्तित्वव्याप्तिः (२) न किञ्चिद्वाधते । अथान्यत्तन्नास्ति ।
वयं तु व्याप्तिमङ्गुलिरूपस्याश्रयोपलब्धोपलब्धिं ब्रूमः न पुनः
शब्दादय आश्रयोपलब्ध्यानुपलभ्यन्ते तस्मादङ्गुलिरूपवन्न व्या-
पका इति । समुदितस्थानानामेकममुदाय्युपलब्ध्यानुपलब्ध्यनुप-
लब्धी व्याप्यव्याप्ती एकाश्रयाणामाश्रयोपलब्धाविति । अ-
थ य आकाशे मूर्तिमतां संयोगास्तेषां काञ्चिद्व
केचित् कृतकान् प्रतिपद्यन्ते काञ्चिदकृतकानिति ।
तत्र कार्यद्रव्यसंयोगः कृतकः संयोगजत्वादुत्पद्यमानस्य
कारणसम्बन्धिभिः कार्यस्य संयोगजः संयोग इति । क्रियाजं तु
केचिन्नेच्छन्ति यावद्द्रव्यभावित्वात् संयोगस्य अविभक्तस्य
संयोगो नास्तीति नास्याकाशे क्रियाजः संयोग
इति । अत्राकाशसंयोगमकृतकमिच्छन्ति । तत्रैवाकाशसंयोग-
स्य तावत् कृतकत्वेऽनुमानम् आकाशेन कृतकसम्बन्धेन
सम्बन्धी परमाणुमूर्तिमत्त्वादिभ्यो घटादिवदिति । कार्या-
काशसंयोगो विप्रतिपत्तिविषयो न यावद्द्रव्यभावी अविनश्य-
दाधारत्वे क्रियावद्द्रव्यवृत्तित्वे सत्यव्याप्तिमतिद्वन्द्वित्वात् (१) मूर्ति-
मदितरसंयोगवत् । तस्मात् कार्यद्रव्येणाकाशस्य संयोगजः सं-
योगः क्रियाजश्च परमाणोस्तु क्रियाज इति । विप्रतिप-
त्तिविषयाविभागिनः आकाशादयः क्रियावद्द्रव्यसंयोगित्वात् (२)

(१) प्रतिसन्धित्वात्—पा० १ पु० ।

(२) क्रियावद्द्रव्यसंयोगित्वादिभागित्वात् संयोगवत्—पा० ६ पु० ।

परमाणुवत् । यथा परमाणोः क्रियावद्द्रव्यसंयोगा अयाव-
द्द्रव्यभाविनः, संयोगव(१)च्छब्दबुद्ध्यादयश्चात्मन्यव्यापकाः
संयोगस्य. चाव्याप्यवृत्तित्वमात्मनः प्रदेशार्थ इति व्याख्या-
तम् । एकस्य चानेकमूर्तिमत्प्रदेशवद्द्रव्यमन्वन्वित्वं प्रदेशार्थः ।
यद्वा यदाकाशस्यैकस्य सतः प्रदेशवताऽनेकेन सम्बन्धित्वं
तत्प्रदेशवद्द्रव्यमामान्यं यथा घडादेः ।

कस्मात् पुनः सूत्रकारस्यास्मिन्नर्थे सूत्रं न श्रूयते इति ? ।
कतमस्मिन्नर्थे ? निष्प्रदेशमाकाशं निष्प्रदेश आत्मेति एतस्मिन्न-
र्थे ? । अर्थतोऽधिगतेन सूत्रं—यस्मादयमर्थोऽधिगम्यते ततो न
सूत्रित इति । शब्दसन्तानप्रतिपादने वा न सूत्रमर्थतोऽधिगतेः ।

शास्त्रसिद्धान्ताद्वा तदाधिगतेः—शास्त्रसिद्धान्तस्तु न्यायस-
माख्यातं बहुशास्त्रमनुमानं तेनानुक्तमपि गम्यत इति न
सूत्रयते । अयापीदमस्ति इदं नास्तीति भाष्यम् ।
योऽयं पर्यनुयोगस्तस्य को विषय इति ? । अनुप-
लभ्यमानास्तिश्चम—ये शब्दस्य नित्यत्वं कल्पयन्ति ते इदं-
पर्यनुयोऽयाः इदमस्ति इदं नास्तीत्येवमवगः (कथं) कुतः प्र-
तिपद्यन्त इति ? । एवमनुयुक्ताः सन्तः प्रतिश्रुते मयाण्य उ-
पलब्धेरनुपलब्धेश्चेति ।

अविद्यमानस्त्वर्हि शब्दः ?—

प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरपरणाद्यनुपलब्धेश्च ॥ १९ ॥

प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरपरणाद्यनुपलब्धेश्चेति । यद्योभय-
पक्षमन्वनिषर्षं घटाद्यनित्यत्वेन, तेन चानुयोऽयाः—यदिदम-
नित्यं घटादि भवद्भिः प्रतिपद्यते तत्कथमनित्यमिति ? । ए-

(१) क्रियावद्द्रव्यसंयोगित्वादिमागित्यं संयोगवत्—पा० ६ पु०।

वमनुयुक्ता यदि घटाद्यनित्यत्वन्यायं प्रतिपन्नते स शब्देऽपीति (श्रागिति) सूत्रम् । सतोऽनुपलब्धिकारणाभावे वदाचिदनुपलब्धेरनित्यः शब्द इति सूत्रार्थः । श्लेष भाष्ये । व्यञ्जकाभावादग्रहणमिति चेत् ? नोक्तात्तरत्वात्—अथ मन्यसे शब्दस्योच्चारणव्यञ्जकं तस्याभावान्नोपलभ्यत इत्यसिद्ध विशेषणमनुपलब्धिकारणाभाव इति । किमिदमुच्चारण नाम ? विवक्षाजनितेन प्रवृत्तेन कौष्ठ्यस्य वायोः प्रेरितस्य कण्ठादिस्थानाभिघातः ? तन्नोक्तोत्तरत्वात्—वायुगतवेगापेक्षो वायुना(१) ताल्वादिसंयोगोऽभिघातः संयोगस्य व्यञ्जकत्व माक् प्रतिपिद्धमिति । एव च तच्च(२) पांशुभिरवाकिरन्निदमाह । कोऽस्यार्थः ? । तच्च उक्ते जात्या मत्पवतिष्ठते ।

सा च जाति —

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ २० ॥

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः । कोऽस्य वास्यस्यार्थः ? आवरणाद्यनुपलब्ध्याऽनेकान्त इत्यर्थः । यथाऽऽवरणाद्यनुपलब्धिरनुपलभ्यमानाऽप्यस्ति तथाऽऽवरणमित्यनेकान्तः । अथानुपलब्धिरनुपलभ्यमाना नास्ति ? तदभावादुपलब्धिरस्ति । न चाविश्रमानस्योपलब्धिरस्तीति सिद्धमावरणम् । कथं पुनर्भवान् जानीते नावरणानुपलब्धिरुपलभ्यत इति ? किमत्र होषम् प्रसात्मवेदनीयत्वात् मत्पात्मवेदनीयामेवावमाणानुपलब्धिमवारणोपलब्धि च वेदयते । एवं च सत्यपहृतविषयमुत्तरवाच्यमिति । अपहृतविषयमिति नास्योत्थानमस्तीति ।

(१) वेगापेक्षेण वायुना—पा० ६ पु० ।

(२) च सति तच्च—पा० ६ पु० ।

अभ्यनुज्ञावादेन द्रव्यते—

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २१ ॥

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भादित्यस्य सूत्रस्यानुपलब्धेरनैकान्तिकत्वमर्थः ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ २२ ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः । अथानातीयेन प्रत्यवस्थानादनुत्तरमिति सूत्रार्थः । यथाजातीयकः शब्दोऽनित्यस्तथाजातीयकं किञ्चिन्नित्यं न दृष्टमिति । उक्तं चात्र । किमुक्तम् ? उभयान्तापरिच्छिन्नवस्तुसत्तासम्बन्धो नित्यतेति । तस्मादप्यर्थप्रत्यवस्थानात् यस्किञ्चिदेतत् ।

अनित्यः शब्दो गुणत्वे सत्त्वस्मदादीन्द्रियविषयत्वात् बुद्धिवत् । अव्यापकस्य व्यापकद्रव्यसमवायित्वे सति प्रत्यक्षत्वात् सुखवत् । आकाशनिष्पदेशत्वे हेतुः निष्पदेशमाकाशं व्यापकत्वात् आत्मवत्, द्रव्यस्य सतः सदाऽमूर्तत्वात् आत्मवदेव व्यापकत्वादेवाकृतकत्वम् । व्यापकत्वे च द्रव्यव्यापकस्य सतः सर्वदाऽमूर्तत्वात् । एतेन दिक्कालौ व्याख्यातौ । एतावत् स्वसाधनस्यैत्या उपवस्थितमनित्यः शब्द इति ॥

अथ शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानान इति भाष्यम् । विप्रतिपत्तेः प्रमाणमूलत्वाद्धेतोः परिमर्शः । विप्रतिपत्तिर्नाम द्वयोरेकविषया विरुद्धधर्मप्रतिपत्तिः न च विप्रतिपत्तिः प्रमाणान्तरमन्तरेण युक्तेति नित्यत्वं प्रमाणं वक्तव्यमित्यत्र आह ।

अस्पर्शत्वात् ॥ २३ ॥

नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात् ॥

अनुपलब्धविषयैकदेशस्य प्रयोग आकाशवदिति ।

तस्य व्यभिचारदर्शनार्थं सूत्रम् । न कर्मानित्यत्वात् ।
शेषमस्य भाष्ये ॥

न कर्मानित्यत्वात् ॥ २४ ॥

नाणुनित्यत्वात् ॥ २५ ॥

सम्प्रदानात् ॥ २६ ॥

अयमन्यो हेतुः शब्दनित्यत्वे सम्प्रदानात् । न हि
किञ्चिन्नित्यं सम्प्रदीपमानमित्यन्वयिनो दृष्टान्तस्वाभावाद्धिरु-
द्धः । अयायं प्रतिज्ञार्थोवतिष्ठते शब्दः सम्प्रदानाद् घटा-
दिवदिति । एवमपि नित्यत्व न मिद्धयति—

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २७ ॥

अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः । अवतिष्ठमानो हि दातृम-
तिग्रहीत्रोरन्तराले उपलभ्येतेति इति विरोधः सूत्रार्थः । न
विरोधोऽनुमानादुपलब्धेः न हि प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धस्यानुमाने-
नोपलब्धिः सत्ता बाधने । किमनुमानम् ? अध्यापनम् । किमिद-
मध्यापन नाम ? दीपमानस्य सम्प्रदानं—प्राप्तिः—दातृमतिग्रही-
त्रोरन्तराले शब्दोऽस्त्यध्यापनात् शरादिवदिति । उभयोः
पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥

उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २९ ॥ (१)

न शब्दस्याध्यापनं प्रतिषिध्यते आपे तु नृत्योपदेश-

(१) काचित्तु नास्य वाक्यस्य सूत्रत्वं किन्तु भाष्यत्वमिति वदन्ति ।

वदन्तित्यस्यैवाध्यापनमिति । यत् पुनरेतदातृपतिप्रदीत्रोरन्तराले शब्दोऽस्तीति सिद्धमाधनमेतदिति । वयनापि ब्रूयो दा-
त्रोच्चारितः शब्दः सन्तानवृत्त्या सम्प्रदानं प्राप्नोति तस्मात्
सम्प्रदानमवस्थाने न हेतुः । अयं तर्हि हेतुः—

अभ्यासात् ॥ ३० ॥

अभ्यासात् । वीणादिवदिति । अनित्येष्वेव लङ्घनप्रा-
वनादिष्वभ्यास इति विरुद्धः । अथावस्थानमभ्यासात् सा-
धयेत् तथाप्यनवस्थितेष्वेवाभ्यास इत्यनेकान्तः अभ्यासस्वरू-
पानवधारणादसिद्धश्च । अभ्यासो ह्येकविषयोऽनेकज्ञानोत्पाद
एकाकारविषयो वा । तत्राप्यभ्यास एकविषय एकाकारवि-
षयो वेति सन्दिग्धासद्भ्यः अभ्यासासिद्धावभ्यासोपचारविष-
यत्वेन साधनं तस्यानैकान्तिकत्वज्ञापनार्थम्—

नान्यत्वेप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३१ ॥

नान्यत्वेप्यभ्यासोपचारादिति । एतत्सूत्रमन्यत्वमतिपेधार्थम् ॥

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताभावः ॥ ३२ ॥

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताभावः । यदिदम-
न्यदिति मन्यसे इदमन्यस्मादन्यद्वा स्यादनन्यद्वा । यद्यन्यदनन्यन्न
भवति यथा ब्राह्मणादन्यो न ब्राह्मण इति । अधानन्यत् तथाप्यन्यन्न
भवति अनन्यत्वात् । यदनन्यत् तत् कथमन्यद्भाषिष्यतीति ॥

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥ ३३ ॥

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः । सूत्रस्यार्थो-
ऽविरोधः । अनन्यत्वमभ्युपगमं तन्निवर्तत इति । कथं निवर्तते ?
प्रतिपेक्षस्यान्यविषयत्वात्—अन्यभावे अनन्यत्वास्तीति, न हि
ब्राह्मणाभावे ऽब्राह्मणः सिद्ध्यति ।

अस्पर्शत्वात् ॥ २३ ॥

नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात् ॥

अनुपलब्धविषयैकदेशस्य प्रयोग आकाशवदिति ।

तस्य व्यभिचारदर्शनार्थं सूत्रम् । न कर्मानित्यत्वात् ।
क्षेपमस्य भाष्ये ॥

न कर्मानित्यत्वात् ॥ २४ ॥

नाणुनित्यत्वात् ॥ २५ ॥

सम्प्रदानात् ॥ २६ ॥

अयमन्यो हेतुः शब्दनित्यत्वे सम्प्रदानात् । न हि
किञ्चिन्नित्यं सम्प्रदीपमानमित्यन्वयिनो दृष्टान्तस्वभावाद्भिरु-
द्भः । अथायं प्रतिज्ञार्थोवतिष्ठते शब्दः सम्प्रदानाद् घटा-
दिवदिति । एवमपि नित्यत्वं न मिद्व्यति—

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २७ ॥

अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः । अवतिष्ठमानो हि दातृम-
तिप्रहीत्रोरन्तराले उपलब्धेनेति इति विरोधः सूत्रार्थः । न
विरोधोऽनुमानादुपलब्धेः न हि प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धस्यानुमाने-
नोपलब्धिव्यः सत्तां वाधने । किमनुमानम् ? अध्यापनम् । किमिद-
मध्यापनं नाम ? दीयमानस्य सम्प्रदानं—प्राप्तिः—दातृमतिप्रही-
त्रोरन्तराले शब्दोऽस्त्यध्यापनाद् क्षरादिवदिति । उभयोः
पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥

उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २९ ॥ (१)

न शब्दस्याध्यापनं प्रतिषिध्यते अपि तु नृत्योपदेश-

(१) कोचिन्नुनास्य वाक्यस्य सूत्रत्वे किन्तु भाष्यत्वमिति वदन्ति ।

तयाऽसिद्धा-पुरुषमात्रविषयतयानैकान्तिकीति ।

अयं तर्हि हेतुः-

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३४ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेः । यदनित्यं तस्य विनाशकारणमुप-
लभ्यते यथा लोष्टस्य, कारणद्रव्यविभागः, न तु शब्दस्य तस्मा-
न्निसः शब्द इति ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणमसङ्गः ॥ ३५ ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणमसङ्ग इति । शेषं भाष्ये ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३६ ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः । अनुमानेन श-
ब्दस्य विनाशकारणमुपलभ्यते । यद्यानुमानेनोपलभ्यते न तन्ना-
स्ति । किमनुमानम् ? सन्तानोपपत्तिरिति । तस्मादनपदेशोऽयं
विनाशकारणानुपलब्धेरिति । यथा यस्माद्विपाणी तस्मा-
दश्व इति । किं पुनरत्रासत्त्वं विपाणमाहोस्त्विदं विपाणस-
म्बन्ध इति ? । उभयमित्याह यदा विपाणिनमर्थमश्वत्वे-
न साधयति तदा विपाणमस्यैव न विपाणं प्रतिषेधय-
ते । अश्वविपाणसम्बन्धस्वाभावादानुमानमसदिति युक्तमुक्तम-
सत्त्वादनपदेश इति ।

कर्मत्वविदिति चेत् ? नाश्रयानिशत्त्वात् । अथ मनुषे-
नित्यस्याप्युपलभ्यमानस्यात्यन्तमग्रहणं दृष्टम्-यथा कर्मत्वस्पर्शित ।
तद्य न, आश्रयानित्यत्वात् आश्रयस्य निसत्त्वात् अश्रवण(कारणा)
नुपपत्तिरिति ब्रूमः । कर्मत्वस्य पुनरग्रहणकारणमाश्रयानित्यत्व-
मस्ति तस्मादमसङ्ग इति ।

यष्टायामपि हन्यमानार्था तारस्तारतरो मन्दो मन्दतर इति
श्रुतिभेदाद्गानाशब्दसन्तानो द्यविच्छेदेन श्रूयते तत्रैदं चिन्त्यते ।

अयं तर्हि हेतुः प्रत्यभिज्ञानात् ?—तद्भावे प्रत्यभिज्ञानं न दृष्टं मण्यादिषु, अस्ति च प्रत्यभिज्ञानं शब्दे, तस्मात् प्रत्यभिज्ञानादवतिष्ठते शब्द इति ? । किमिदं प्रत्यभिज्ञानं ? तत्प्रत्ययविषयत्वम् ? तत्प्रत्ययविषयत्वमन्यत्वेऽपीत्यनेकान्तः । अथ प्रत्यभिज्ञानं तत्प्रत्ययविषयस्याव्यभिचारः न हि शब्दे कदाचिद् तत्प्रत्ययविषयव्यभिचारोऽस्ति यः पुनः सदृशे तत्प्रत्ययविषयः स विशेषदर्शनाच्चिर्वर्तते, अतो यासौ तत्प्रत्ययस्य शब्देऽव्यावृत्तिः तत्प्रत्यभिज्ञानमिति ? न, तत्प्रत्ययस्याव्यावृत्तिरसिद्धा अयं तावत् तत्प्रत्ययः पुरुषान्तरे निवर्तमानो दृष्टः । यत् पुनरेतत् विशेषदर्शनात् सदृशे तद्भावात्प्रत्ययो निवर्तते इति मन्यसे एवमेतत्, शब्दे तु किं विशेषस्यादर्शनात् सदृशे तत्प्रत्यय उत तद्भावादेव तत्प्रत्यय इति सन्दिह्यते । अथ प्रत्यभिज्ञानं तद्भावाद्भवतीति पक्षस्तथाप्यन्यो हेतुर्वक्तव्यः । किं कारणम् ? प्रत्यभिज्ञानस्य पक्षाविशेषणत्वेनोपयुक्तत्वात् । यत्पुनर्गोशब्दो गोशब्द इति प्रत्ययस्याव्यावृत्तिरस्तीति । न च गोशब्दस्य गोप्रत्ययकर्तृत्वव्यभिचार इति ? एतदपि सन्दिह्यते, कथम् ? किं कारणसामान्याद्गोशब्दे गोप्रत्ययस्यानिवृत्तिराहो तद्भावादिति । एतेन तत्प्रत्ययकर्तृत्वं व्याख्यातम् । युक्तं तु कारणसामान्याद्गोशब्दे गोशब्दप्रत्ययस्याव्यावृत्तिः । कथमिति ? गोबुद्धौ गोबुद्धिप्रत्ययो न व्यावर्तते, न चास्या गोशब्दबुद्धेस्तत्प्रत्ययकर्तृत्वं निवर्तते तस्मात् तत्प्रत्ययहेतुत्वे प्रत्यभिज्ञानमहेतुः । यश्चानुपलब्धविशेष एव निवर्तते तं प्रति तस्य वस्तुनः किं विशेषोऽस्ति नास्तीति भवन्त एव प्रष्टव्याः । यद्यस्ति विशेषः प्रत्ययाव्यावृत्तिरहेतुरनेकान्तात् । अथ नास्ति एकं वस्तु आत्मकमिति प्राप्तम् । विरोधादहेतुः प्रत्ययाव्यावृत्तिश्चाशेषपुरुषविषय-

तयाऽसिद्धा—पुरुषमात्रविषयतयानैकान्तिकीति ।

अयं तर्हि हेतुः—

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३४ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेः । पदनित्यं तस्य विनाशकारणमुप-
लभ्यते यथा लोष्टस्य, कारणद्रव्यविभागः, न तु शब्दस्य तस्मा-
न्निःसः शब्द इति ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणमसङ्गः ॥ ३५ ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणमसङ्ग इति । शेषं भाष्ये ॥
उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३६ ॥
उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः । अनुमानेन श-
ब्दस्य विनाशकारणमुपलभ्यते । यच्चानुमानेनोपलभ्यते न तन्ना-
स्ति । किमनुमानम् ? सन्तानोपपत्तिरिति । तस्मादनपदेशोऽयं
विनाशकारणानुपलब्धेरिति । यथा यस्माद्विषाणी तस्मा-
दश्व इति । किं पुनरश्वासत्त्वं विषाणमाहोस्वित्त्वं विषाणस-
म्वन्ध इति ? । उभयमित्याह यदा विषाणिनमर्धमश्वत्वे-
न साधयति तदा विषाणमस्त्वेव न विषाणं प्रतिपद्यते ।
अश्वविषाणमस्त्वन्धस्याभावादनुमानममदिति युक्तमुक्तम-
सत्त्वादनपदेश इति ।

कर्मत्ववदिति चेत् ? नाश्रयानित्यत्वात् । अयं मनुषे-
नित्यस्याप्युपलभ्यमानस्यात्यन्तमग्रहणं दृष्टम्—यथा कर्मत्वस्येति ।
तद्य न, आश्रयानित्यत्वात् आश्रयस्य निःसत्त्वादश्रवण(कारणा)
नुपपत्तिरिति द्रुमः । कर्मत्वस्य पुनरग्रहणकारणमाश्रयानित्यत्व-
मस्ति तस्मादमसङ्ग इति ।

घण्टायामभिहन्यमानायां तारस्नारतरो मन्दो मन्दतर इति
श्रुतिभेदान्नानाशब्दसन्तानो ह्यविच्छेदेन श्रूयते तत्रेदं चिन्त्यते ।

शब्दस्य व्यञ्जयमानस्य यद्व्यक्तिकारणं तद किं घण्टास्पमा-
होस्विदन्वष्टतीति । यदि घण्टास्थं किमवस्थितमुत सन्तानवृत्ती-
ति । अन्वष्टतिचचेऽपि किमवस्थितमुत सन्तानवृत्ति ।
यदि घण्टास्थमवस्थितं च तदा श्रुतिभेदो न प्राप्नोति । अ-
थ घण्टास्थं सन्तानवृत्ति च युगपदनेकशब्दोपलब्धिप्रसङ्गः ।
यदि घण्टास्थेनावस्थितेन सन्तानवृत्तिना वाऽभिव्यक्तस्तावानेव
शब्द एकस्मिन् काले उपलभ्येत । घण्टास्थं चाभिव्यक्तिकारणं
कथमन्यत्र वर्तमानं शब्दं व्यनक्तीति वाच्यम् । अथान्यगतमव-
स्थितं सन्तानवृत्ति वाभिव्यक्तिकारणं मनुष्य तदैकस्मां घण्टाया-
मभिहतायां शब्दान् व्यनक्ति न प्रत्यासन्नदेशवृत्तित्तु घण्टान्तरोपि-
ति नियमहेतुर्वक्तव्यः । अस्मि च शब्दभेदे श्रुतीनां भेद उपपाद-
यितव्यः । तारो मन्द इति नादोऽभिधीयत इति चेत् ? न, शब्दमा-
मानाधिकरणस्य ग्रहणात्—शब्दसमानाधिकरणोऽयं तारमन्दश-
ब्दः प्रवर्तते न नादसमानाधिकरणः तस्माच्छब्दोऽभिधीयत इति ।
न चामति शब्दविषयत्वे शब्दमामानाधिकरण्यं युक्तम् नीलोत्प-
लादिवदिति । व्यामोहप्रत्ययः स इति चेत् ? न निमित्तानभिधाना-
त् । अथ मन्यमे तारो मन्द इति शब्दमामानाधिकरणो व्यामोह-
प्रत्ययो भवति—यथा दीर्घः शब्दो महान् शब्द इति ? । न, विशेष-
हेत्वभावात्—व्यामोहप्रत्यय इति न विशेषहेतुरस्ति । यदि चार्थं व्या-
मोहप्रत्ययो भवति व्यामोहप्रत्ययस्य निमित्तं वाच्यम् । यथा दीर्घः
शब्द इति अविरतशब्दसन्तानधुर्तः शब्दे दीर्घप्रत्ययो भवति—यानि
खलु दीर्घाणि द्रव्याणि तेषामवयवोपचये मति ग्रहणमन्ततेविष-
यत्वं तस्मान्मान्यात् शब्दे दीर्घप्रत्ययः । न तु नित्यशब्दादिनो-
व्यामोहप्रत्ययबीजमस्तीत्युक्तमेतत् । तुल्यगोत्रादिति चेत् ? न, त-
न्निमित्तस्य कदाचिद्भावात् । अथ मन्यमे यस्याप्यानि-यः शब्द-

मन्तानस्तेनापि घण्टास्यमवस्थितं सन्तानवृत्ति वाऽन्यस्यमवस्थितं
सन्तानवृत्ति बोत्पत्तिकारणं वाच्यम् घण्टास्यमुत्पत्तिकारणं
कदाचिच्छब्दानुत्पादयति कदाचिन्नेति नित्यवत् प्रसङ्गः ? ।
न प्रसङ्गः कदाचिद्भावात् शब्दानामुत्पत्तिकारणं घण्टा-
वृत्ति(तव)कदाचिद्भवति कदाचिद्भावेऽपि सति सन्तानवृ-
त्ति । तस्मान्निमित्तमेदानुविधायिनः शब्दाः कदाचिद्भ-
वन्ति सन्तानवृत्तित्वात् च मन्दतरमन्दतमादिभिन्नरूपानुविधा-
यिनं शब्दमुत्पादयन्तीति । तच्च कारणं संस्कार इति ।
कुतस्तदुत्पत्तिः ? । पाणिसंश्लेषपपेक्षमाणात् कर्मणः पाणिघण्टासं-
श्लेषात् पाणिगतवेगापेक्षात् घण्टायां कर्म, तत्कर्म पाण्यभिघातपपे-
क्ष्यमाणं विभागसमकालं संस्कारं करोति । सा चलन्त्याध्या-
त्मिकं वायुमुपगृह्णाति । सा च वायुनाभिहता पुनः कर्म करोति
ततः कर्मणः संस्कारः संस्कारेण पुनः कर्म पुनर्वायुपग्रह
इत्येवमादिन्यायेन संस्कार उत्पद्यत इति । तत्रान्त्यस्पातिमा-
न्यात् घण्टायां महाभूतसंक्षोभणशक्तेरभावस्ततो वायुपग्रहोच्छेदः
ततः संस्कारक्षय इति ॥

न संस्कारोऽस्त्यनुपलब्धेरिति चेत्—अथ मन्वसे नैव संस्कारो-
ऽस्त्यनुपलब्धेः तच्चासत्—

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥३७॥

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः । उक्तार्थं सू-
त्रम् । यदि संस्कारं शब्दोत्पत्तिनिमित्तं न प्रतिपद्यते पाणिघण्टासं-
श्लेषाच्छब्दे सन्तानोच्छेदो न प्राप्नोति । अथ घण्टास्यः संस्कारः
पाणिसंश्लेषान्निवर्तते तथापि कथं शब्दसन्तानोच्छेद इति ? । न
ब्रूयो घण्टासंश्लेषः शब्दानुच्छिनत्तिइति । अपि तु पाणिघण्टा-

संश्लेषात्तद्वृत्तिमंस्कारः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगविरोधित्वाच्चिवर्तते ।
निवृत्ते च कारणाभावात् कार्याभाव इति सन्तानोच्छेदः ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने
तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ ३८ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः । यदि-
दमुच्यते विनाशकारणानुपलब्धेर्नित्यः शब्द इति । यदि यस्य
विनाशकारणं नोपलभ्यते तन्नित्यं यानीमानि शब्दग्रहणानि ते-
षां न भवता विनाशकारणमुपपाद्यते अनुपपादनादवस्थानान्नि-
त्यत्वमिति । अथानुपलब्धविनाशकारणान्यापि शब्दग्रहणानि
अनित्यानि शब्दोऽप्येवमित्यनेकान्तः । अथानुमानतः शब्दग्रहण-
विनाशकारणानि गम्यन्ते तत्समानं शब्द इति न किञ्चिद्वाधितं
भवति ।

व्यधिकरणत्वादयुक्तमिति चेत् ?—अथ मन्वसे व्यधिकर-
णः शब्दः कथमन्यवृत्तिना संश्लेषेण निवर्त्यते । अथ व्यधिकर-
णोऽपि निवर्त्यते ? सर्वघण्टाशब्दोच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात् पाणिघ-
ण्टासंश्लेषममानाधिकरणः शब्दः—

अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३९ ॥

अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः । अस्पर्शद्रव्याश्रयः शब्द इति सूत्रा-
र्थः । कथमन्यत्र वर्तमानस्य पाणिघण्टासंश्लेषो निवर्तक इति ? ।
नोक्तोत्तरत्वाद्—उक्तोत्तरमेतत् कारणाभावादन्यशब्दानुत्पादः ।
यस्तूत्पन्नः शब्दः स मन्दतरतमादिन्यायेनान्त्यस्यातिमान्याद्
येन केनचिद्विरोधित्वात् क्षीयते । योऽयं संस्कारः शब्दकारण-
त्वेन समधिगतः स किमेकोऽनेको वेति सन्दिह्यते । अनेकः सं-
स्कार इति तत्रम् । शब्दभेदात्—कारणभेदे सति कार्यभेदो दृष्टः

यस्यैकः संस्कारः तस्येषोः पातः प्राप्नोति अगत्त्रैव यावद्द्रव्यमिति । अथामतिवध्यमाने संस्कारे द्रव्यं गच्छति न कदाचिन्पातः प्राप्नोति तस्मादनेकः संस्कारः ॥

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ४० ॥

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे । नायं शब्दो गन्धादिभिः सह सन्निविष्टो व्यज्यते विभक्त्यन्तरोपपत्तेः विभागश्च विभागान्तरं चेति विभक्त्यन्तरम् । (मतिद्रव्य)विधर्माणश्च सरूपाश्च शब्दाः एकद्रव्याः श्रूयन्ते । समासः समुदायः एतच्च स्पर्शवद्द्रव्यवृत्तिषु शब्देषु न प्राप्नोति गन्धादिवत् यथा मतिद्रव्यमेको गन्ध एव प्रातेद्रव्यमेकः शब्द इति । सन्तानोपपत्तेश्चेति चार्थः यद्ययं गन्धादिभिः सह सन्निविष्टः स्यात् नान्यत्र वर्तमानः श्रोत्र उपलभ्येत तस्मात् सन्तानवृत्तित्वादाकाशाश्रयः शब्द इति ॥

विकारादेशोपदेशात् संशयः ॥ ४१ ॥

विकारादेशोपदेशात् संशय इति । संशयकारणज्ञापनार्थं सूत्रम् ॥

प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धेः ॥ ४२ ॥

प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धेरिति सूत्रम् । प्रकृत्यनुविधानादिति सूत्रार्थः । विकारे प्रकृत्यनुविधानं दृष्टमिति ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४३ ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुरिति साधनपक्षे दृष्टान्तमात्रत्वादहेतुः ॥

नातुल्पप्रकृतीनां विकारविकल्पान् ॥ ४४ ॥

दूषणपक्षे नातुल्पप्रकृतीनां विकारविकल्पान् इत्यसम्बद्धम् । अतुल्पायाः प्रकृतेः विकल्पन्ते विकारा इत्यदीर्घानुविधानं तु प्रकारे नास्तीति ॥

द्रव्यविकारवैषम्यवद्गर्णविकारविकल्पः ॥ ४५ ॥

द्रव्यविकारवैषम्यवद्गर्णविकारविकल्पः । यथा द्रव्यभावेन तुल्यायाः मकृतेर्विकारो विकल्प्यते । एवं वर्णभावेन तुल्यायाः मकृतेर्विकारविकल्पः स्यादिति ॥

न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४६ ॥

विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः (१) ॥ ४७ ॥

विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेरिति । यदि विक्रियन्ते वर्णाः पुनरापत्तिर्न प्राप्नोति ॥

सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४८ ॥

सुवर्णादीनां पुनरापत्ते (२) रहेतुः । विकारप्राप्तानां पुनरापत्तिदर्शनादनेकान्त इति सूत्रार्थः ॥

न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ॥ ४९ ॥

न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् । सर्वावस्थं सुवर्णदर्शनं न पुनरिकारयकारयोर्धर्मयोः काश्चिद्गर्णात्मा व्यवस्थितो भवति य इत्वं हित्वा यत्त्वमापश्यत् इति ॥

वर्णत्वाव्यतिरेकाद्गर्णविकाराणामप्रतिषेधः (३) ॥ ५० ॥

वर्णत्वाव्यतिरेकाद्गर्णविकाराणामप्रतिषेधः । वर्णविकारा अपि न वर्णत्वं व्यभिचरन्तीति । अस्ति वर्णत्वं सामान्यमिति ॥

सामान्यवतो धर्मयोगो न पुनः सामान्यस्य ॥ ५१ ॥

सामान्यवतो धर्मयोगो न पुनः सामान्यस्योति परिहारः । इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः—

(१) अपुनरावृत्तेरिति पाठो मुद्रितभाष्यपुस्तके ।

(२) पुनरावृत्तेः—पा० १ पु० ।

(३) न्यायसूचीनिबन्धे ५० । ५१ इति सूत्रद्वयं न दृश्यते ।

नित्यत्वे ऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥५२॥

नित्यत्वे-ऽविकारात् अनित्यत्वे चानवस्थानात् । नित्या वर्णा इति न युक्तो विकारः व्याघातादनित्या वर्णा इति न युक्तो विकारोऽनवस्थितानां विकारादर्शनात् ॥

नित्यानामप्यतीन्द्रियत्वात् तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

नित्यानामप्यतीन्द्रियत्वदर्शनात् तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेध इति विकल्पममा जातिः ॥

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिघत् तद्विकारोपपत्तिः ॥ ५४ ॥

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिघट्टिकारोपपत्तिरिति साधर्म्यसमा जातिः ।

उभयोरप्युत्तरम्—

विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ५५ ॥

विकारधर्मित्वेन नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः । नित्या विक्रियन्त इति व्याघातो दोषः । उपलभ्यमानस्य चकारस्य यत्नानुपपत्तेः वर्णोपलब्धिघट्टित्वसम्बद्धम् । इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः—

प्रकृत्यनियमाद्धर्णविकाराणाम् ॥ ५६ ॥

प्रकृत्यनियमात् । विकारे प्रकृतीनां नियमो दृष्ट इति । इकारयकारयोस्वनियमः तस्मादनियमान्न विक्रियन्त इति ॥

अनियमे नियमान्नानियमः ॥ ५७ ॥

अनियमे नियमान्नानियमः । सूत्रार्थोऽनियमो नास्तीति ॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥५८॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः । अनु-
ज्ञातप्रतिपिद्धयोरेकत्वानुपपत्तेरिति विरोधः सूत्रार्थः । तस्माद-
नुपलभ्यमानपृथग्धर्मिशेषाणामादेश इति । यद्येते वर्णा वि-
क्रियेरन् ततः पृथग्विकारलक्षणेभ्यो धर्म्युपलभ्येत, न तूल-
भ्यते तस्मान्न विक्रियन्त इति । अथ विक्रियन्ते एवं विका-
रो भवति—

गुणान्तरापत्त्युपमर्दहासदृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु वि-
कारोपपत्तेर्वर्णविकार ॥ ५९ ॥

गुणान्तरापत्त्युपमर्दहासदृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेः
सन्ति वर्णविकाराः । सूत्रार्थो गुणान्तरापत्त्यादेरादेश इति ।
अयं च विकारादेशोपदेशविचारो भाष्यकारेणैव सम्पक् नि-
रूपित इति सूत्रार्थमात्रं निरूपितमिति ॥

(इति वर्णानित्यत्ववादः ।)

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ६० ॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम् । ते वर्णा यथादर्शनं विकृता विभ-
क्त्यन्ताः पदसञ्ज्ञका भवन्ति । अर्धप्रत्ययस्तर्हि न प्राप्नोति ? । न
न प्राप्नोति । अन्त्यवर्णप्रत्ययात् पूर्ववर्णप्रतिसन्धानप्रत्ययापे-
क्षादर्थप्रत्यय इति । विभक्तिर्द्रुयी नामिकी चारुयातिकी च ।
नामिकी स्वादयः आरुयातिकी तिवादयः । तथा विशिष्यमा-
णं पदं द्वेषा भवति । नाम च आरुयातं च । अभिषेपस्य क्रि-
यान्तरयोगात् विशिष्यमाणरूपः शब्दो नाम—यथा द्राक्ष्य
इति—क्रियाकारकसमुदायः कारकसंख्याविशिष्टः । क्रियाकाल-
योगाभिधायिक्रियाप्रधानमारुयातम्—पचतीति यथा । यदि द्रुयी

विभक्तिरूपसर्गनिपातास्ताहं न पदमञ्जकाः ? (१) । न ना-
स्त्यन्तर्भावात्—उपसर्गनिपाता-जा(म्ना) संगृहीताः (२) । यस्मा
दाह अव्यपाहोप इने, ते सुवन्तत्वात्तेनैव संगृहीता इति ।

पदेन व्यवहार इति पदार्थाश्चिन्त्यते । नामपदं चाधिकृत्य
व्यवहार इति नामपदं चिन्त्यते । नाम्नश्चाधिकारो व्यापकत्वात्—
यस्मान्नाम्ना सर्वे (एव) पदं व्याप्यते तस्माद्गौरित्यस्य प-
दस्यार्थाश्चिन्त्यते । न पदादर्थधिगतिविशेषेऽनवस्थानात् । न हि
पदे उच्चरिते काश्चिद्विशेषो गम्यते तस्मात्पदमवाचकम् ? । न
पदस्य विशेषाविषयत्वात् । क एव माह पदेन विशेषो ग-
म्यते, अपि तु सामान्यवृत्तिपदं विशेषवृत्ति वाक्यम् । न च
सामान्याभिधानादनर्थकं भवितुमर्हतीति ? । न सामान्यस्य व्यव-
हारविशेषाविषयत्वात् । सर्वं उपदेष्टा विशेषवृत्तिपरमर्थं प-
दमुच्चारयति । न च सामान्ये ग्रैपो न सम्प्रतिपत्तिः त-
स्मात्पदमवाचकमेवेति । ? न सामान्यविषयकत्वे सति विशेषश्रु-
तेर्निपातकत्वात्—यदि पदमवाचकं स्यात् न च पदश्रव-
णात् सामान्यं गम्येत । यद्वाचकं न ततः सामान्यं वि-
शेषो वा गम्यते यथार्थाद्, गम्यते च पदात् तत् सामान्यं
सामान्यश्रुतेर्विशेषश्रुतिर्निपातिका भवति । यथा गौरिति सा-
मान्याधिगतौ निष्ठाति गच्छतीति विशेषश्रुत्या विशेषो गम्यत
इति । कथं पुनरियं विशेषश्रुतिस्तिष्ठति गच्छतीति ? । नैवेयं
कोवला विशेषश्रुतिः किं तु पूर्वपदापेक्षया विशेषप्रत्ययहेतु-
त्वाद्विशेषश्रुतिरित्युच्यते । भवतु वा पदादेवोभयम् । एतस्मा-
देव (३१) गोशब्ददुष्यं गम्यते क्रिया च तस्मात्तन् च, प्रवा-
नोपसर्जनमावस्थानियमेन, यदायं गोशब्दो गोस्वनिमित्तो गोत्व-

योगादौरिति तदा गोशब्दात् प्रधान साधन गौर्गम्य
ते । क्रिया त्रङ्गभूता विशेषकत्वात् । यदा पुनः क्रिया
प्रधान पद तदा गोर्भावो गोत्वमिति । तदा गौरङ्गभूता वि
शेषकत्वाद्गम्यते प्रधान गोत्वमिति । तदेव प्रधानोपसर्जन
भावस्यानियमेन गात्वमिति च पदे गौरिति चोभय गम्यत इति ॥

तत्र प्रधानोपसर्जनभावमाश्रित्य तदर्थे व्यक्त्याकृति
जातिमन्निधायुपचारात् सशय (१) । यस्मादय गोशब्दो
व्यक्त्याकृतिजातिविविनाभावेन वर्तमानासु प्रयुज्यते (२) ।
अविनाभाववृत्तिश्च सन्निधाय । अतो न ज्ञायते किं व्यक्ति
पदार्थ उपाकृतिरुत जातिरिति—

याशब्दममूहत्वागपरिग्रहसङ्घवावृद्ध्युपचयवर्ण
समासानुबन्धाना व्यक्त्यानुपचाराद्व्यक्ति ॥ ६१ ॥

शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात् पदार्थाविधारणमिति प्रयोगपद
शनार्थं याशब्दादिमुत्र च । नामी याशब्दादय (इति) जातौ
प्रयुज्यन्ते, कस्मादभेदात् एका जातिस्तस्या विशपणमनर्थक
म् । या गौस्तिष्ठतीति या गौनिषण्यति । एव शेषेषु ।
आकृतेरप्यभिधायकमनञ्च भवति । निष्क्रियत्वादाकृते न हि
निष्क्रिया गच्छति तिष्ठति भवति चेति । एव सर्वत्र । य
स्य चानेन विशेषणेन (३) तिष्ठत्यादिना योगस्त गोशब्दो
ऽभिधायुपवर्तनीति । कुत विशेषणविशेष्यभावस्यैकविपयत्वात् ।
यदि गोशब्दस्य तिष्ठताशब्दस्य चैकमभिप्रेय भवति ततो गो

(१) अस्य धाक्यस्य सूत्रत्व कचिद्दृश्यते ।

(२) प्रवर्तमानासु प्रयुज्यते—पा० १ पु० ।

(३) विशपण—पा० १ पु० ।

शब्देन धर्मन्तराणि निराक्रियन्ते तिष्ठतिशब्देन च क्रियान्तराणीति विशेषणविशेष्यभावापन्नयोस्तिष्ठतिगोशब्दयोः सामानाधिकरन्ध्रं युज्यते अन्यथा नेति ।

द्रव्यं व्यक्तिरेति हि नार्थान्तरं तिष्ठतिशब्दसन्निहितेन(?) गोशब्देन व्यक्तिरभिधीयत इति तत्प्रतिषेधार्थम्—

न तदनवस्थानान्त् ॥ ६२ ॥

न तदनवस्थानादिति सूत्रम् । नानेन गोशब्देन व्यक्तिमात्रं शुद्धमुच्यते । यद्यप्य व्यक्तिमात्राभिधायकोभविष्यन् तेन यस्यां कस्यां चिद्रव्यक्तौ प्रत्ययोऽभविष्यदिति सूत्रार्थः । यदि व्यक्तित्वं पदार्थः कथं वा गौस्तिष्ठतीत्यादिप्रयोगः ? । निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारः ।

क पुनर्निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारो दृष्ट इति तस्मिन्पदानर्थं सहचरणादिसूत्रम्—

सहचरणस्थानादपर्यवृत्तमानधारणसामिप्ययोगमाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमश्वकटराजसक्रतुचन्दनगङ्गाशकटाह्नपुरुषंप्यतद्भावेऽपि तदुपचारः ॥ ६३ ॥

अतद्भावेऽपि तदुपचार इति । अन्वच्छब्दस्य तच्छब्देनाभिमानमुपचारो यथा यष्टिकाशब्देन द्रव्यविशेषोऽभिधीयत इति यष्टिकाशब्दात् पुनः साहचर्याद्ब्राह्मणविशेषो (२)ऽभिधीयते । यथा यष्टिकाः प्रवेशयेति । एवं सर्वत्र । किंपुनस्त्रोपचारवीजं यष्टिका ब्राह्मण इति । न तुपचारवीजमन्तरेणोपचारो लभ्यते । ननूक्तं साहचर्यमिति ? साहचर्यं नाम यष्टिकया नित्यमन्वन्धः । यष्टिकासम्बन्धाच्च यष्टिका-

(१) तिष्ठति सन्निहितेन-पा० १ पु० ।

(२) ब्राह्मणो-पा० ६ पु० ।

मानिति स्यान्न यष्टिकोणे । यष्टिकावानिति चायं शब्दो
मुख्य एवोक्ति । तस्माद्गुणचरवीजमन्यद्रक्तव्यमिति । यष्टिकायां
तावदर्थं यष्टिकाशब्दो जातिनिमित्तः यष्टिकात्वं जातिः सा
यष्टिकायां वर्तते तथा यष्टिकात्रयुक्तया यष्टिकया ब्रा-
ह्मणस्य योगः साहचर्यात् संयुक्तमभवेतां जातिं ब्राह्मणे
ऽध्यारोप्य ब्राह्मणं यष्टिकेत्याह । एवं शेषाण्युपचरवीजा-
नि स्वयमुत्प्रेक्षणीयानीति ॥

आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥६४॥

यदि तर्हि गौरिति पदस्य न व्यक्तिरर्थः अस्तु तर्था-
कृतिः (१) तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः । आकृतिः
पदार्थः कस्मात् ? तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानस्य गौरशब्दः पुरुष
इत्येवमादि (२) सत्त्वव्यवस्थानमाकृत्यपेक्षं सिद्ध्यति यदपे-
क्षा च सत्त्वव्यवस्थानसिद्धिः स गोशब्दस्य विषय इति । अत्रापि
तदेवोपस्थितं न तदनवस्थानादिति । यस्य च जात्या योगः स
गोशब्दस्य विषयो नाकृतिर्जातिरिति । कस्य पुनर्जात्या योगः ?
नियतावयवव्यूहस्यावयवधिनः—नियतावयवव्यूहो यस्य भवति स
नियतावयवव्यूहः—अन्वयपदार्थेन बहुव्रीहिणाऽवयवव्यभिधीयत इति ॥

व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्ग-
वके जातिः ॥ ६५ ॥

अन्तु तर्हि जातिः पदार्थः व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् (३)
प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः । यस्मान्मृद्गवके व्यक्त्या-

(१) कस्मात्—इत्यधिकम् ६ पु० ।

(२) इत्यादि—शा० १ पु० ।

(३) व्यक्त्याकृत्योरप्यप्रसङ्गात्—शा० १ पु० ।

कृती स्तः न च तत्र प्रोक्षणादीनि प्रयुज्यन्ते । न हि गामानय गां देहीति मृद्गवके प्रैषसम्प्रतिपत्तौ भवतः । यद्भावात्तत्रासम्प्रत्ययः स गोशब्दस्वार्थः । कस्याभावात्तत्रासम्प्रत्ययो ? जातिः ।

अथ मृद्गवके कस्माद्गोत्वं न जातिः ? यस्मान्मृद्गवको गौर्न भवति, यश्च गौर्न, न तत्र गोत्वं, वर्त्तते यथाश्व इति । अथ मृद्गवकः कस्माद्गौर्न भवतीति अत्र एव गौर्न भवति यस्मान्मृद्गवक इति । न चायं युक्तः प्रश्नो मृद्गवकः कस्माद्गौर्न भवतीति । किं कारणम् ? प्रतिपत्तिबाधितत्वात्—भवानप्येनपर्यं प्रतिपद्यते नार्थ गौरिति । प्रतिपत्त्या च प्रश्नो बाध्यत इति । अथ मृद्गवके गोशब्दः कुतः ? आकृतेर्गामान्यात् चित्रः दिवदिति । सर्वगतोति चेत्?—अथ गन्पते सर्वगता जातिः मोत्पद्यमानेन यथा गवा सम्ब्रज्यते तथा मृद्गवकेनापीति अस्ति मृद्गवके गोत्वं—? । तानभ्युपगमात् केन सर्वगतत्वं जातेरभ्युपगम्यते, आपि तु स्वविषये सर्वत्र वर्त्तत इति सर्वगतेत्युच्यते । कः पुनर्गोत्वस्य स्वोविषयः ? । यत्र गोत्वं वर्त्तते । कः पुनर्गोत्वं वर्त्तते ? यत्र गोत्वनिमित्तोऽनुवृत्तप्रसयो भवति । कः पुनरनुवृत्तप्रत्ययं गोत्वं करोति ? यत्तस्य माधनं, कः पुनर्नित्ये गोत्वे गोः साधनार्थः ? पत्तेन व्यज्यते । न हि ककुदादिमर्दर्थव्यतिरेकेण गोत्वस्य अभिव्यक्तिरस्ति(?) ।

न हि पिण्डेभ्योऽर्थान्तरं गोत्वं पिण्डान्तरालेष्वदर्शनादिति केचिन् । न विकल्पानुपपत्तेः पिण्डान्तरालेष्वदर्शनादिति(२)तुवाणः पिण्डान्तरालं पर्यनुगोऽयः । किमिदं पिण्डान्तरालं किमाकाशम् आहो अमात्र उत द्रव्यान्त-

रम् ? । यद्याकाशम् न तत्र गोत्वं न ह्याकाशं गौरिति । एतेना-
 भावो द्रव्यान्तरं च व्याख्यातम् । विशेषप्रत्ययानामनाकास्मि-
 त्वात् च । अयं च पिण्डप्रत्ययव्यतिरेकभाक् प्रत्यय उपजायमानो
 निमित्तान्तराद्भवति दृष्टा खलु पिण्डप्रत्ययव्यतिरेकभाजां प्रत्य-
 यानां निमित्तान्तराद्भूत्पत्तिः । यथा बल्लचर्मकम्बलेषु नीलप्रत्यय
 इति । आकृतिमामान्यादिति चेत् ?—अथ मन्यसे सत्यमपमस्तु
 पिण्डव्यतिरेकनिमित्तादनुवृत्तिप्रत्ययो भवति, न पुनरस्य जाति-
 निमित्तं अपि तु यच्छिरःपाणिपादाकृतिमामान्यं तस्मादनुवृ-
 त्तिप्रत्यय इति ? । न पिण्डवदमाधारणत्वादाकृतेः—यथैव पिण्डाः
 पिण्डान्तरवृत्तयो न भवन्ति तथाकृतिरपि एकपिण्डवृत्तित्वात्
 पिण्डान्तरवृत्तिनी न भवति । आकृतेः पिण्डान्तरवृत्तित्वमभ्यु-
 पगम्यते नास्ति विवादो नार्थ इति । अथ पिण्डव्यतिरेकं सामान्यं
 नाभ्युपगम्यते तयःप्येकमामान्यनिराकरणान् समानप्रत्ययबी-
 जमन्य(?)दृक्तव्यं स्यात् । न ह्यमति सामान्ये समानप्रत्ययं
 पश्याम इति । अस्यापि सामान्ये दृष्टः सामान्यप्रत्यय इति चेत् ?—
 अथ मन्यसे यथा मामन्येष्वमनि सामान्यान्तरेऽनुवृत्त-
 यो दृष्टो गोत्वादिषु इदं सामान्यमिदं सामान्यमिति—तस्मा-
 दनैकान्तिकत्वाद्दनुवृत्तिप्रत्ययोऽमाधनमर्थान्तर(२) (निमित्त)पति-
 पादन इति ? । नानभ्युपगमात्—न मया गोत्वघटत्वाशक्तेषु
 निनिमित्तः सामान्य(३)प्रत्ययोभ्युपगम्यते तस्मादनुत्तरमेतत् ।
 सूत्रव्याघात इति चेत् ?—यदि मन्यसे सामान्येष्वपि सामान्य-
 मन्तीति ननु सूत्रव्याघातः “मामन्यविशेषेषु सामान्यविशेषा-
 भावात् तत्र एव ज्ञान”मिति ? । न सूत्रार्थापरिज्ञानात्—अयं

(१) सामान्यमन्य-पा० १ पु० ।

(२) सत्साधारणमर्थान्तर-पा० १ पु० । (३) समान-पा० १ पु० ।

सूत्रार्थो यथा द्रव्यमिति मत्स्ययो द्रव्यत्वविशेषणो द्रव्ये भवति न पुनः सामान्यविशेषेणैवमिति । न पुनरयं सूत्रार्थो निर्निमित्तोऽनुवृत्तिप्रत्यय इति । किन्निमित्तमिति चेत् ?—अथ मन्यमे गोत्वादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययस्य किं निमित्तं यतः सामान्यमिति भवति ? कुतः सामान्यमिति भवति ? अनेकार्थसमवायात्—यथा गोत्वमनेकार्थसमवाये तथाश्वत्वादीसनेकार्थैस्तत्समवायस्य समानत्वात् गोत्वादिष्वनुवृत्तिप्रत्यय इति । पाचकादिशब्दादेति चेत् ?—अथ मन्यसे यथा पाचकादिशब्दा अनुवृत्तिप्रत्ययाश्च भवन्ति न च पाचकत्वं नाम सामान्यविशेषोऽस्ति तथा गवाद्दृष्वनुवृत्तिप्रत्यया इति ? न हेत्वर्थापरिज्ञानात्—विशेषप्रत्ययानामनाकस्मिकत्वादित्यस्य हेतोः पिण्डप्रत्ययव्यतिरिक्तस्य मत्स्यस्य निमित्तान्तराद्गुत्वाद् इत्ययमर्थः न पुनः सर्वोऽनुवृत्तिप्रत्ययः सामान्यादेव भवतीति । एवं सति पचनक्रियाया यत् प्रधानं साधनं तत्पाचकशब्देनोच्यते । तच्च साधान्यं पाचकान्तरेऽप्यस्तीति न दोषः ।

यद्यनेकानुवृत्ति गोत्वं तत् किं प्रतिपिण्डं परिसमाप्या वर्त्तते अथैकदेशेनेति ? । किं चातः ?—यदि प्रतिपिण्डं परिसमाप्या वर्त्तते पिण्डवदमाधारणत्वात् सामान्यं भवितुमर्हति ? अथैकदेशेन वर्त्तते ? तथापि नैकमनेकत्र वर्त्तते किन्त्वनेकमनेकत्रेति तस्मात्(१) प्रदेशाः सामान्यस्य वर्त्तन्त इति । ये ते(२)एकदेशाः सामान्यस्य पिण्डेषु प्रत्येकं वर्त्तन्ते ते किं सामान्यात्मका उत नेति । यदि सामान्यात्मका एकमेकत्र वर्त्तन्त इति भाष्यम्, न चैकमनेकत्र वर्त्तमानं सामान्यामिति युक्तं वस्तुम्(३) अथासामान्यात्मकाः ?

* वै. सू. ५ अ. ८ आ. १ सू. । (१) यस्मात्—पा० १ पु० ।
 (२) येनेते—पा० ६ पु० । (३) युक्तमुक्तम्—पा० १ पु० ।

शून्यमभिधानम्—सामान्यस्यैकदेशाः मत्पेकं वर्त्तन्ते इति तैरापि
देशैः सामान्यं पूर्ववद् वर्त्तत इति पूर्ववत्प्रसङ्गः । न चान्या
गतिरस्ति तस्मान्नानेकवृत्ति सामान्यमिति ? न विकल्पानभ्युपग-
मात्—नायं विकल्पोऽस्ति गोत्वं प्रत्येकं पिण्डेषु परिसमाप्य(वर्त्त)ने
अथ प्रदेशेन वर्त्तत इति, तस्माद्विकल्पानभ्युपगमात्प्रश्नोपम् ।
कस्माद्गोत्वस्यावयविसमुदायत्त्वानभ्युपगमात् । न गोत्वमवयवी
न समुदायः, समुदायस्य भाग एकदेशशब्दः अवयविनश्चा-
वयवे यदा न किञ्चित्परिहायाशेषमभिधीयते तदावयविनो-
ऽवयवानपेक्ष्य कृत्स्नशब्दः समुदाये च समुदायिनोपेक्ष्य । न च
गोत्वमवयवी न समुदायः तस्मान्न कृत्स्नैकदेशशब्दौ स्तः । न
चेत्तत्रैतौ शब्दौ स्तः तस्माद्गोत्वं किं कात्स्न्येन वर्त्तते उक्तैकदेशे-
नेति न युक्तः प्रश्नः । उक्तं चात्र एकमनेकत्र वर्त्तत इति
प्रतिजानानो नानुपेक्ष्यः । कस्माद्गुभयेन व्याघातादिति ।
कथं तर्हि गोत्वं गोषु वर्त्तते ? आश्रयाश्रयिभावेन । कः पुनरा-
श्रयाश्रयिभावः ? समवायः तत्र दृष्टिमद्गोत्वम् । दृष्टिः समवाय
इतीहप्रसपहेतुत्वादित्युक्तम् (न गोत्वं) गव्यगवितृच्यभावादिति
चेत् ?—अथ मन्थने यदिदं गोत्वं गोष्वनुदृष्टिप्रसपकारणं तत्र
किं गावे वर्त्तते आदोस्विदगवि, यदि तावद्गावे प्राक् गोत्वयो-
गाद्गौरैवासाविति व्यर्थं गोत्वम् । अथागावे (न) अदवाद्यपि
गोत्वयोगाद्गौ प्राप्नोति । न चान्या गतिरस्ति तस्मान्न गोत्वा-
दनुदृष्टिप्रसप इति ? न विकल्पानभ्युपगमात्—न गावे गोत्वं
नागवि प्राक् गोत्वान्नासौ गौर्नाप्यगौरिति । किं कारणम् ?
उभावेणौ विशेषप्रसपौ न विशेषणमन्वन्धमन्तरेण भवतः न
च प्राक् गोत्वयोगाद्गस्तु विद्यते न चाविद्यमानं गौरिसगौरिति
च शक्यं व्यपदेश्णुम् यदैव वस्तु तदैव गोत्वेनाभिसम्बद्धत्वं

इत्यनास्पदो विकल्पः । एतेन सत्तासम्बन्धस्य सदसद्विकल्पो
व्याख्यातः । न सतः सत्तासम्बन्धः नामतः । यदैव तद्वस्तु
तदैव सत्तया सम्बद्धमिति सदसदाश्रयो दोषोऽनुपपन्न इति
तस्मादुपपन्ना जातिः । न चासौ मृद्भवक इति । यदभावात् तत्रा-
सम्पत्पयः स पदार्थ इति ॥

नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्याभिव्यक्तेः ॥ ६६ ॥

नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्याभिव्यक्तेः । जातेरभिव्यक्तिराकृ-
तिव्यक्ती अपेक्षेत व्यक्त्याकृती इति मासे प्राधान्यादाकृतेः पूर्व-
निपातः । किं पुनः प्राधान्यम् ? आकृतिविशेषणत्वं व्यक्तेः यस्माच्च-
त्त्या विशेष्यमाणा आकृतिर्जातेर्लिङ्गं भवति तस्मात् प्रधानमाकृतिः
न चागृह्यमाणायायाकृतौ व्यक्ती च जातिमात्रं धृष्टं शब्दा-
द्रूपते तस्मान्न जातिरेव पदार्थः । न च वै पदार्थेन न शक्यं
भवितुम् ।

कस्तर्हि पदार्थो ? व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६७ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिष्यते प्रधानोपसर्जन-
भावस्थानियमेन पदार्थत्वम्—यदा भेदविवक्षा विशेषणतिश्च
गौस्तित्पुति गौर्निपण्णति तदा व्यक्तिः पदार्थः अर्हं जात्या-
कृती, जातायाकृतौ च स्थानगपनादीनामभावाद्यत्र सम्भवः
स पदार्थ इति । यदा पुनर्भेदो न विवक्षितः सामान्यावग-
तिश्च तदा जातिः पदार्थः यथा गौर्न एदा स्पष्टव्येति आ-
कृतेश्च प्रधानभाव उत्प्रेक्षितव्य इति स्वयमुत्प्रेक्ष्य इत्य(पम)र्थः ।
क पुनराकृतेः प्राधान्यं दृष्टं ? यथा पिष्टकमथो गावः कि-

यन्नामिति । तदेतद्वद्वृत्तं प्रयोगेषु प्रधानोपमर्जनभावः
स्वयमुत्प्रेक्ष्य(१) इति ।

न व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इति केचित् कुतः
विकल्पानुपपत्तेः मद्दित्येतदेव व्यापकत्वाद्गुणादाय चि-
न्त्यते मद्दियनेन पदेन पुनर्जातिरभिधीयते पिण्डो वा
सम्बन्धो वा जातिमान् वा पदार्थः । तत्र न तावज्जा-
तिरभिधीयते भेदार्थरभिन्नविभक्तिकत्वात् यद्यपि जातिवा-
चकः मच्छदो भवति मद्द्रव्यमिति भेदवाचिना द्रव्यश-
ब्देन सद्व्यमानाधिकरण्यं न प्राप्नोति न हि भिन्ना-
र्थवाचकानां सामानाधिकरण्यं पश्यामः न हि गताश्वमिति
सामानाधिकरण्यं दृष्टम् । अथ द्रव्यादिदृष्टित्वात्पक्षाया
एव द्रव्यादिशब्दः सह सामानाधिकरण्यम् तथापि पारत-
न्व्यात्मत्वाया गुणत्वं गुणगुण्यभिधापिनोश्च शब्दयोः सा-
मानाधिकरण्यं न दृष्टमिति यथा शब्दस्य शौक्यमिति । ए-
तेन सम्बन्धो व्याख्यातः । मच्छब्दः पिण्डानां वाचको म-
विष्यतीति न युक्तं पिण्डानामानन्त्यात् न ह्येकस्य शब्द-
स्मानेकद्रव्यगुणमपत्तेन सम्बन्ध आख्यातुं शक्यः न चाना-
ख्याते शब्दार्थसम्बन्धे शब्दादर्थप्रतिपत्तिपत्तिर्युक्ता स्वरू-
पमात्रप्रतीतेः व्यभिचाराच्च । मच्छब्दश्रवणाच्च द्रव्यगुण-
कर्माणीति परिश्रवमाना बुद्धिरस्तिपृते । न च यस्माद्-
भिवानात् परिश्रवने बुद्धिस्मदभिधानमिति युक्तं वस्तुप-
त्तमान् मच्छब्दो भेदानां न वाचक इति । जातिमन्माना-
भिधापकोऽपि मच्छब्दो न भवति कस्मादस्वतन्त्रत्वात् न हि
मच्छब्दात्तद्भेदा घटादयो गम्यन्त इति तद्द्रव्यत्वादिभेदाना-
शेषात् सामानाधिकरण्यमात्रः । अथवा अस्वतन्त्रत्वा-

दिति सच्छब्दः प्राधान्येन सत्तायां वर्तते । तत्र वर्तमान-
 स्तद्व(दि)ःयुपचर्यते यच्च यत्र वर्तमानमन्यत्रोपचर्यते न तत्त-
 स्पाभिधायकं मञ्जशब्दवदिति । उक्तं चात्र । किमुक्तम् ? तद्व-
 तामानन्त्यात् न सच्छब्देनाभिधानं युक्तमिति । तद्वति च न
 गुणसारूप्यात् प्रत्ययसङ्क्रान्तिः—यथा स्वामिशब्दस्य भृत्ये, न
 गुणोपरागात्—यथा नीलः स्फटिक इति, क्रमवृत्त्यभावात्
 युगपदसम्भवाच्च । अयथार्थज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । तस्मान्न जा-
 तिमन्मात्राभिधायकोऽपि । अमाधारणविशेषणविशेष्याभिधायको
 भविष्यतीति न युक्तम् । अन्यत्र प्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । न चा-
 न्या गतिरस्ति तस्मादन्यार्थापोहकृच्छ्रतिरिति । अन्यपदार्था-
 न्तरा(१)पोहं हित्वा स्वार्थं कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इत्युच्यत इति ।

अत्रास्माभिव्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इति प्रधानो-
 पमर्जनभावस्यानिषमेन व्यवस्थापितगेकान्तवादिनश्चैते दोषा
 इत । न चैते दोषाः । कथमिति ? यत्तावत्सत्ताशब्दः
 सत्ताया न वाचक इति ? तन्न व्याघातात्—सत्ताश-
 ब्दो न सत्तावाचक इति व्याहृतमुच्यते । कथं वा तद्-
 वाचकत्वे सति सत्ताशब्द इत्यभिधीयते । भवदभिप्रायेणा-
 भिधीयत इति चेत् ?—अथ मन्यसे नैव नः सिद्धान्ते सत्ता-
 दिशब्दाः सन्ति, किं तु भवद्भिः सत्ताशब्दो द्रव्यगुणकर्म-
 शब्दा इति च परिकल्प्य व्यवहारः क्रियते । ततोऽस्माभि-
 रपि युष्मदभिप्रायानुविधानेन सत्ताशब्दा इति वाच उच्चा-
 र्यन्त इति ? । न व्याघातानिष्टेः । सद्विसेषमादीनि पदा-
 नि लोकप्रसिद्धानि केवलेषु वर्तन्त इत्युभयोर्विचारः ।
 वयं तु मूयः सत्ताशब्दः सत्तायां वर्तते त्वं पुनर्व्रवीषि स-

चाशब्दो न मत्तायामिति । एवं द्रुवाणो मया विरोधेन
मन्यवर्धीयमे विरोधोद्धारं चाकृत्वा त्वन्नपो मयाभिधीयत इति
द्रुवाणो न व्याघातमतिवर्त्तमे ।

यच्चैद्रमुच्यते त्वया त्वया परिकल्पिताः मत्तादि-
शब्दा इति ? तदापि न, परिकल्प्यविषयानभिधाना-
त्—परिकल्प्यस्य च विषयोऽन्यामृतस्य तथामाविभिः सा-
मान्ये सत्यव्यारोपितनद्धर्मणः प्रधानार्थमतिपक्षितः यथा
स्थानी पुष्प इति । यदि चासी शब्दाः परिकल्पिता
भवन्ति प्रधानमेषां वाच्यम् । न हि निष्प्रधानं परिकल्प्यम् ।
पत्पुनरेतद्रेदाऽर्थकमिन्द्रविमक्तिकन्वादिनि । तन्न, समानार्था-
परिज्ञानात् (१) न द्रूमः मत्ताशब्देन द्रव्यशब्दस्य सामा-
नाधिकरण्यम्, अपि तु मत्तायाः प्रधानमात्रनवाविना सञ्च-
न्देन द्रव्यगुणकर्माण्यभिधीयन्ते (इत्यत्र) गुणकर्मशब्देरपीतरे-
तरविशेषणविशेष्यभावापन्नैभ्यान्येव । एवं च मति पुक्तं सामा-
नाधिकरण्यमुपयोः मद्द्रव्यशब्दयोः (२) ऐकविषयत्वात् यदा
पुनरयं मत्ताशब्दः मत्ताप्रधान एवाङ्गमृतं माधनमभिधत्ते
न तदा सामानाधिकरण्यम् द्रव्यस्य सत्तेति भवति । तस्मा-
त् सामानाधिकरण्यानुत्पत्तिरदोषः विमक्तिभेदनिषमाद्गुण-
गुण्यभिधायितोः सामानाधिकरण्यमिद्विः मद्द्रव्यशब्दयोरि-
ति एतदनेव मरुक्तम् ।

एतेन सम्बन्धो व्याख्यातः । कथमिति न ? म-
ञ्चन्देन सम्बन्धोऽभिधीयते अपि तु सम्बन्धिशब्देनैव,
सम्बन्धश्च गुणः न मञ्चन्दो गुणशब्दः, न च गुण-

(१) सामानाधिकरण्यार्थापरिज्ञानात्—भा० १ पु० ।

(२) मद्द्रव्यशब्दयोः—भा० १ पु० ।

शब्देनैव द्रव्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरण्यमस्तीति ।
 परंपुनरेतदानन्त्या(१)न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति ? ।
 कश्चैवमाह जातिशब्दो भेदानां वाचक इति, वस्तुनां स्वयम्भ(युक्तिः)
 वाचोयुक्ति भवान् प्रतिपेयति । यदि तर्हि भेदानां न वाच-
 कः कथं सच्छब्देन द्रव्यगुणकर्माण्यभिधीयन्ते(२) ? । न चार्थ-
 भोः सच्छब्दो जातिशब्दः अपि तु भेदशब्द एवापम् । भेदशब्देन
 च भेद एवाभिधीयते इति न किञ्चिद्वाध्यते । कथं न
 वाध्यते ? यदा सच्छब्द एको भेदानामानन्त्यं तदवस्थमेव ।
 न चैकस्थानेकैक सम्बन्धः शक्य आख्यातुम् । न चाना-
 रूपाते मन्त्रन्धे शब्दार्थप्रतिपत्तिर्युक्तेति ? न केवलानामन-
 भिधानात्—यो हि सच्छब्देनाविशेषणानि द्रव्यगुणकर्माण्य-
 भिधीयन्त इत्यभिपत्ते तं मत्पेय दोषः । अस्माकं तु द्र-
 व्यगुणकर्माणि सत्ताविशेषणान्यभिधीयन्तोपन्न यत्र सत्ता पश्यति
 तत्र तत्र सच्छब्दं मयुक्ते एका च सत्ता तत्पक्षपस्मानुदृत्तेः तस्माद्भे-
 दानामानन्त्यं न दोषः । कश्चापमेवम्भूतः साध्यसाधनभावः
 शब्दं पश्यति आनन्त्यादिति वस्तुधर्म हेतुत्वेनाभिधत्त इति ।
 अथ भेदा एव जातिशब्दावाच्यत्वेन पक्षीक्रियन्ते ? तथा-
 पि नान्वयी न व्यतिरेकी च दृष्टान्तोऽस्तीत्यहेतुरानन्त्या-
 दिति । अपाप्येकदेशान् पक्षीकृतानन्त्यादिति हेतुः एकदे-
 शो दृष्टान्त इति ? अयमपि न, विरोधात् । एवं च सति-
 न कश्चित्पदार्थो वाच्यः न कश्चिच्छब्दो वाचक इति
 वाच्यवाचकभावनिरुक्तौ विशेषणमनर्थकम् एते न वाच्या
 एते न वाचका इति ।

(१) पुनरेतदस्त्यानन्त्या—पा० १ पु० ।

(२) उच्यन्ते—पा० १ पु० ।

यत्पुनरेतद्व्यभिचारादिति ? न, व्यभिचारविषयापरिज्ञानात्—व्यभिचारी हि नाम स ज्ञेयः यः स्वविषयज्जातीयवृत्तित्वे सत्यन्वयवर्त्तते, न पुनरयं सञ्चब्दः स्वाविषयव्यातिरेकेणासति वर्त्तते । तस्मादस्यानि व्यभिचारदेशनेति । हेतुभावानभ्युपगमाच्च । केन चात्र हेतुरभिधीयते द्रव्यं गुणः कर्म सत्त्वादिनि । तस्मादयुक्तमेतदीषि । भेदवानकल्पप्रतिषेधाद् द्रव्यसञ्चब्दयोः सामानाधिकरण्यामिति न वक्तव्यम्, व्याघातात् । न च कश्चिच्छब्दो द्रव्यवाचकः द्रव्यसञ्चब्दोश्च सामानाधिकरण्यामिति व्याहृतम् ।

यत्पुनरेतत् तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादिति ? न किल(?)सञ्चब्देन तद्वेदा घटादयो गम्यन्ते तद्वदघटादिभेदानाक्षेपात् सामानाधिकरण्याभाव इति ? । तन्न उक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतत् सद्व्यवशब्दपरेकविषयत्वात् सामानाधिकरण्यामिति । तद्वद्वदघटादिभेदानाक्षेप इति चायुक्तम् सञ्चब्देन सत्तासाधनानां द्रव्यगुणकर्मणामाक्षेपात् । सत्ताशब्देन द्रव्यगुणकर्माणि नास्तिष्यन्ते न पुनः शब्देन शक्यते वक्तुं(२) सत्ताशब्देनापि गुणमूत्रानि गम्यन्त इति । सदिनि चायं अभिधानशब्दः कस्यास्याभिधेयो योपस्मात् मतीयते स तस्यार्थ इति । कोऽस्यार्थः ? विभज्यते सत्ता तद्योगोऽर्थान्तरमिति प्रयोऽर्थाः । तत्र प्रधानोपमर्दनभावविवक्षाया प्रधानं साधनं गम्यते । अहं सत्ता च तद्योगश्च । किञ्चनः प्रधानाद्भवः ? अर्थकृतः—यदा सत्ता किञ्चित्कुरुते तदा सत्ता विशेषणं यदार्थमुपादाय किञ्चिन् करोति तन्प्रधानम् । अहं सत्ता प्रधानप्रत्ययहेतुत्वा-

(१) न चन्द्र—पा० १ पु० ।

(२) सत्यमुक्तम्—पा० १ पु० ।

त । यस्मात् सत्तया पदार्थो विशेष्यते अङ्गहीने प्रत्यय-
निवृत्तेः यत्र तदङ्गं सत्तादिकं नास्ति न तत्र सदिति
प्रत्ययः । तदेवं तद्द्रव्यदादिभेदानाक्षेपादित्युक्तम् ।

यत्पुनरेतत्सञ्चब्दः सत्तायां प्राधान्येन वर्त्तन इति तत्र
वर्त्तमानस्तद्रत्युपचर्यत इति ? तन्न सञ्चब्दविषयापरिज्ञानात्—न
भवता सञ्चब्दस्य विषयो व्यङ्गायि, क एवमाह सञ्चब्दः
सत्तायां प्राधान्येन वर्त्तत इति, यथा च सञ्चब्दस्य द्रव्य-
गुणकर्माणि सत्तासाधनभावाद्धिषय इति तथा चोक्तम् ।
एतेन भेदानामानन्त्यं प्रत्युक्तम् । सञ्चब्दस्य विषयः स-
त्तासाधनं विषयश्च सत्तासाधनभूत एक एवेति ।

यत्पुनरेतत्तद्वति च न गुणसारूपात् प्रत्ययसङ्क्रान्तिर्यथा
स्वामिशब्दस्य मृत्यु इति । अस्यार्थः स्वाभ्यनुकारित्वाद्भृत्ये
स्वामिशब्द इति ? । एतच्च न बुद्ध्यामहे प्रत्ययानां सङ्क्रा-
न्तिरिति । यदि स्वामिप्रत्ययविषयत्वं तन्न प्रत्ययसङ्क्रा-
न्तिः न हि स्वामिप्रत्ययो भृत्ये भवति, केवलं गुरुतां मि-
यतां वा सम्पश्यत् स्वामिशब्दं गुणभूतं तत्र प्रयुङ्क्ते ।
तथा च भृत्यः स्वाम्यर्थकारित्वात्(१) भृत्यः स्वामीत्युपचर्य-
ते(२) न पुनरेवं सत्ताशब्दः कदाचिदपि द्रव्यादिषु वर्त्तत
इति । यदा तु सतां भावः सचेति तदा सतां विशेष-
कत्वाद्गुणभूतानां सत्ताशब्देनाभिधानं विशेषकत्वमुपचारः ।
एतेनैव गुणोपरागाद्यथा नीलः स्फटिक इति प्रत्युक्तम्(३) ।

यत्पुनरेतत् क्रमवृत्त्यभावाद्युपपदसम्भवाच्चेति । अस्यार्थः ।
सत्ताशब्दः सत्तायां किल वर्त्तित्वात् तद्वति वर्त्तत इति । न चैवं

(१) करणात्—पा० ६ पु० । (२) उच्यते—पा० ६ पु० ।

(३) एतत् प्रत्युक्तम्—पा० १ पु० ।

पश्यामः युगपदपि न सम्भवति सत्तामस्यपश्च द्रव्यमत्यपश्च न युगपद्भवतः ? । एतदपि न, उक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतन्नानत्र क्रमो न युगपत्प्रत्ययः सत्प्रत्ययस्य साधनविषयत्वात् । एतेनापयार्थज्ञानोत्पत्तिमसद्भादिति प्रत्युक्तम् । एवं हि कुर्वेतु-प्रताननिरामाद्व्यवस्थित व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इति ।

नजातिशब्दो भेदाना वाचक इति च विशेषणानर्थक्यम् न हि कश्चिच्छब्दो भवता भेदाना वाचकत्वेनाभ्युपगम्यते विशेषण नाम विशेष्ये (च) मति सामान्यप्रतिपत्तौ (च) भवति नास्य किञ्चिद्विशेष्यमस्ति । न च जातिशब्दस्य कश्चित्पदार्थो वाच्योऽभ्युपगम्यते तस्याद्विशेषणानर्थक्यम् । विरोधाच्च यदि चायं जातिशब्दो भेदानां वाचकोभविष्यदपि तर्हि जातिशब्द एव नामाविष्यत् न ह्यन्य(पदार्थ)वाचकाना तच्छब्दत्व सम्भवति । कथं वा भेदवाचकत्वे साति जातिशब्द इत्युच्यते । यच्चोच्यते न जातिशब्दो भेदाना वाचक इति तथा तत् । को हि स्वस्यात्मा(?) जातिशब्दवाच्यान् भेदानभ्युपैति । यादे च जातिशब्दवाच्या भेदान भवन्ति अन्यशब्दवाच्यास्तर्हि प्राप्नुवन्ति । अथान्यशब्दवाच्या अपि न भवन्ति ते न जातिशब्दवाच्या नान्यशब्दवाच्या इत्युभयावाच्यत्वे किमस्य विशेषणस्य सामर्थ्यं न जातिशब्दो भेदाना वाचक इति । अत्र एव वक्तव्यं(?) न वाच्या भेदा अवाचकाः शब्दा इति । अथ मन्यते परमत्वपक्षयैतदुच्यते न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति । नानभ्युपगमात् न हि कश्चिच्छास्त्रिकोऽस्ति यो जातिशब्दवाच्यान् भेदान् प्रतिपद्यते जातिरूपवाचकत्वे व्याघातो जातिशब्द इति । न हि यो मस्यावाचकः स तच्छब्द इति शक्यं वस्तुम् न जातिशब्दो भेदानां

वाचक इति । कस्य तर्हि वाचकः भेदवाचकत्वमतिषेधादन्यवा-
चकत्वमायातम् । अथान्यवाचकत्वमपि नेष्यते व्यर्थं विशेषणं
जातिशब्दो भेदानां न वाचक इति । सर्व एव शब्दा अर्थानां न
वाचका इति युक्तं वक्तुम्(१) अथावाचकाः शब्दा अवाच्या
अर्था इत्युक्तं चैतत् व्याघातात्—अवाचकाश्च शब्दा भवन्ति
अवाचकत्वं च शब्दानां शब्देनैव मतिपाद्यत इत्यवाचकत्वे श-
ब्दानां मतिज्ञाहेत्वोर्व्याघातः न हि जातिशब्दो भेदानां वाचक
इति मतिज्ञाहेतुरानन्त्यादिति । उभयं च वचनात्मकमित्यु-
भयस्यावचनात्मकत्वाद्याघातः(२) । शब्दांश्चावाचकान् मतिप-
द्यमानेन लोकमतिपादनोपायोऽन्यो वक्तव्यः । अन्यथाभ्युप-
गत(३) इति चेत् ?—अथ मन्वसे न मया शब्दा अवाचका अ-
भ्युपगम्यन्ते नाप्यर्था अवाच्याः अपि तु यो भवद्विर्वाच्यवा-
चकन्वाचोऽभ्युपगम्यते सोऽस्माभिर्निराक्रियते । अस्माकं तु
शब्देनान्वाचोहलङ्घना जातिरभिधीयत इति ? विशिष्य वक्तव्यम्
अथान्यथा शब्दा अर्थानामभिप्रायका (भवन्ति) इति ? विशिष्य
वक्तव्यम्—अस्मत्प्रत्ययलक्षणजात्यादिव्यतिरेकेण जात्यादिशब्दा न
जात्यादीनां वाचका इति । स्वरूपानभिधानाच्च । न च सप्तान-
प्रत्ययकारणता(४)व्यतिरेकेण जातेः स्वरूपं निर्देष्टुं शक्यम् न
चानुवृत्तिप्रत्ययः प्रत्यारूपातुं शक्यः । न च विशेषप्रत्ययेनाक-
स्माच्छक्यं भवितुं यतोऽयं प्रत्ययः सा जातिरिति नास्ति विवा-
दः । एष तानद्यथाश्रुतिवाच्ये दोषः । अथ जातिशब्दावाच्यत्वेन

(१) युक्तमुक्तम्—पा० १ पु० ।

(२) अवाचकत्वाद्याघातः—पा० ६ पु० ।

(३) अभ्युपगमः—पा० ६ पु० ।

(४) कारणत्व—पा० १ पु० ।

भेदा अपि(?) पक्षीक्रियन्ते । एतस्मिन्नपि प्रतिज्ञार्थे यादन्त
एते वाक्यदोषास्ते सर्वे प्रमत्तन्ते एवमेकदेशपक्षीकरणे ऽपि
विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः पूर्वदोषानुवृत्तिः ।

यदपीदमुच्यते द्रव्यसच्छब्दयोः सामानाधिकरण्यामिति ? तदपि
न, व्याघातात् । द्रव्यसच्छब्दयोश्च सामानाधिकरण्यं न च भेदवा-
चकाः शब्दा इति व्याहृतम् । उपचारतो न व्याघात इति चेत् ?—
अथ मन्वमे सदद्रव्यशब्दावेतौ उपचारतोऽभिधीयेते। कथमिति ?
द्रव्यशब्देनाद्रव्यव्युदासः सच्छब्देनामद्रव्युदासः तावेतावमद्रव्य-
व्युदासरूपेण प्रवर्तमानौ एकमर्थं ध्रुवाते इति सामानाधिकरणा-
वित्युच्यते मुख्यतस्तु न काश्चिद्विधानतः शब्दो वाचक इति ? न
मुख्यामम्भवात् मुख्यतः सदद्रव्यशब्दप्रयोगे सति तेन सामा-
न्यादतथाभूत उपचार इति युक्तम्, न त्वेवं वादिनां प्रधानमस्ति ।
न च प्रधानमन्तरेणोपचारः सम्भवति । न चान्यापोहवादे उप-
चारो युक्तः उभयोः प्रधानशब्दत्वात् । यथा सिंहशब्दः सिंह-
वर्तने ऽसिंहरूपव्युदासेन तथा माणवकेऽपीति तुल्यवृत्तित्वात्
कस्माद्गुपचार इति ।

यत्पुनोतदन्यशब्दार्थापोहः(२) शब्दार्थ इति ? तदप्यु-
क्तम् विधानशब्दार्थमम्भवे मत्याद्या प्रतिपत्तिः(३) यादौ
विधानशब्दार्थो भवति ततो विधीयमानशब्दार्थप्रतिपत्तौ
सत्यां तस्मान्यत्र(४) प्रतिषेधः इत्युपपन्नः प्रतिषेधः यस्य पुन-
विधीयमानः पदार्थो नास्ति तस्याद्यां प्रतिपत्तिमन्तरेण कथं
प्रतिषेधः(५) यावच्चैतत् न प्रतिपद्यते तावदितरं न प्रतिषेधतीति ।

(१) भेदा एव—पा० १ पु० । (२) अन्यार्थापोहः—पा० १ पु० ।

(३) प्रवृत्तिः—पा० १ पु० । (४) तस्माद्यत्र—पा० ६ पु० ।

(५) मन्तरेण कस्य प्रतिपत्तिमन्तरेण कस्य प्रतिषेधः—पा० ६ पु० ।

यथा गौरितेन पदस्यार्थोऽगौर्न भवतीति यावच्चर्चा न प्रतिपद्यते-
तावद् गौर्वि प्रतिपत्तिर्न युक्ता यावच्चर्चा न प्रतिपद्यते तावदे-
दगचीत्पुत्रप्रतिपत्त्यभावः ।

यथापमन्वोपोहः अगौर्न भवतीति गोशब्दस्यार्थः स-
किं भाषोऽप्याभावं इति ? यदि भावः किं गौरगौरितेः
यदि गौर्नास्ति विवादः, अपगौर्गोशब्दस्यार्थः ? अहो श-
ब्दार्थकौशलम् । अभावंस्तु न युक्तः प्रैवसम्प्रतिपत्त्योरविप-
यत्वात्, न हि गोशब्दश्रवणादभावे प्रैपो न वा सम्प्रतिपत्तिः, श-
ब्दार्थश्च प्रतिपत्त्या प्रतीयते । न च गोशब्दादभावं कश्चि-
त्प्रतिपद्यत इति ।

अन्यापीहश्च शब्दार्थ इत्युक्तम् अव्यापकत्वात्—यत्र
द्वैरास्यं भवति तत्रैतरप्रतिपेयात्तदितरः प्रतीयते यथा गौ-
रिति पदे गौः प्रतोपमानः अगौः प्रतिपिध्यमानः, न पुनः
सर्वपद एतदस्ति, न ह्यसर्वं नाम किञ्चिदस्ति परसर्वपदेन नि-
वर्त्तते । एकादिव्युदासाद् व्यापकामिति चेत् ?—अयः मन्वसे
एकाद्यमत्रै तत् सर्वशब्देन निवर्त्तते ? । तन्न, स्वार्थापवाददोषम-
सङ्गात् । एवमसत्पेकादिव्युदासेन प्रवर्त्तमानः सर्वशब्दः अङ्गस्य
प्रतिपेयादङ्गव्यतिरिक्तस्य चाङ्गिनो ऽनभ्युपगमात् अनर्थकः
स्यात् । एवं सर्वे समुदायशब्दा एकदेशप्रतिपेयरूपेण प्रवर्त्तमानाः
समुदायव्यतिरिक्तसमुदायानभ्युपगमादनर्थकाः प्राप्नुवन्तीति ।
व्यादिशब्दानां च समुच्चयविषयत्वादेकादिप्रतिपेये प्रतिपि-
ध्यमानानाममुच्चयात् व्यादिशब्दानामनर्थकत्वम् ।

क्रियाङ्गपञ्चापोहस्य स्वविषयो वक्तव्यः—अगौर्न भवतीति
अयमपोहः किं गोविषयो वाऽगोविषय इति । यदि गोविषयः ? कथं
गोर्गव्येषामावः । अपगोविषय इति मन्यसे ? कथमन्यविषयादप्रो-

हादन्वय प्रतिपत्तिः न हि खदिरे छिद्यमाने पलाशे छिदा भवति । अथागोर्मावे प्रतिषेधः अगौर्गौर्न भवतीति ? । केन गोरगोत्वं मसक्त यत्प्रतिषिध्यत इति । कथं वा गवि गोप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रतिषेधः, न शुचरपदार्थप्रतिपत्तिप-तरेण प्रतिषेध पश्यामः । उक्तञ्चात्र आद्या प्रतिपत्तिर्न प्राप्नोतीति । आदिप्रतिपत्तिं चान्तरेण न प्रतिषेध इति ।

इतश्च न युक्तोऽपोहः विकल्पानुपपत्तेः—योऽयमगोरपोहो गवि, स किं व्यतिरिक्त आहोस्विदव्यतिरिक्त इति ? । यदि व्यतिरिक्तः ? किमाश्रितोऽनाश्रितो वेति । यथाश्रितः आश्रितत्वादगुण्य इति गोशब्देन गुणोऽभिधीयते, न गौरिति, गौस्तिष्ठतीति सामानाधिकरण्यं न प्राप्तम् । अथानाश्रितः ? केनार्थेन पृष्ठी गोरपोह इति । अथाव्यतिरिक्तः ? गौरैवासाविति न किञ्चित्कृतं भवतीति ।

अपं चापोहः प्रतिवस्त्रेकोऽनेक इति वा वक्तव्यः । यद्येकोऽनेकगोसम्बन्धी तदा गोत्वं तादृशेति । अथानेकस्ततः पिण्डवदानन्वादाख्यानानुपपत्तेरर्थमस्यो न युक्तः ।

इदं च तावत्प्रपञ्चो जायते भवान् किमयमपोहो वाच्योऽयावाच्य इति ? । यदि वाच्योऽनैकान्तिकः शब्दार्थः अन्यापोहः शब्दार्थ इति । अनवस्था वा-अथानपोहव्युदासरूपेणाभिधीयते अपोहस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था । अथावाच्योऽन्यशब्दार्थापोहः(१) करोतीति व्याहृतम् । यदि च शब्दस्यापोहो नाभिधेयार्थः ? अभिधेयार्थव्यतिरेकेण स्वार्थो(२) वक्तव्यः । अथ स एवास्य स्वार्थः ? तथापि व्याहृतम्—अन्यशब्दार्थापोह स्वार्थे कुर्वती श्रु-

(१) शब्दार्थान्तरापोह—पा० ६ पु० ।

(२) स्वार्थोऽभिधेयो वक्तव्य —पा० १ पु० ।

तिरभिधत्त इत्युच्यते इति तस्य वाक्यस्वापवर्थाः तदानीं भव-
 लन्यदनभिदधानोऽभिधत्त इति । अनेकामिते चास्य पदस्य
 आदिविषयत्वात् सामान्याधिगतौ विशेष आश्रयितव्यः न
 शसति विशेषाश्रयणे सामान्यशब्दाद्विशेषमतिपत्तिर्युक्तेति । नीलो-
 त्पलशब्दयोश्च प्रधानत्वाद्द्विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तौ विशेष-
 णस्य पूर्वनिपात इत्युभयोः प्रधानत्वान्न प्राप्तिः । एतेन राज-
 पुरुषशब्दौ व्याख्यातौ । समानाधिकरणार्थश्चान्यापोहनादि-
 ना वाच्यः । यस्य चान्यापोहः शब्दार्थस्तेनानीळानुत्पन्नव्युदा-
 दासौ कथं समानाधिकरणाविति वक्तव्यम् । यस्य पु-
 नर्विधीयमानः शब्दार्थस्तस्य जातियुगविशिष्टं नीलोत्पल-
 शब्दाभ्यां द्रव्यमभिधीयते जातियुगौ च द्रव्ये वृत्ते न
 पुनरनीळानुत्पन्नव्युदासौ, तस्मात् समानाधिकरणार्थोनास्ती-
 ति । तदेवमन्यापोहो यथा यथा विकल्प्यते तथा तथा
 प्रमाणवृत्तं(१) वाच्य इति ॥

कथं पुनर्ज्ञायते ज्ञाना व्यस्त्याकृतिजातय इति ? ।
 अधिगतत्वात् मश्रानुपपत्तिरिति चेत् ?-अधिगता व्यस्त्या-
 कृतिजातयो याशब्दादिसूत्रैरधिगतत्वात् मश्रोऽनुपपन्नः ? ।
 न, निमित्तत्रैविध्ये सति तद्विशेषविषयज्ञापनार्थत्वात् मश्रस्य,
 गोशब्द उच्यते प्रधानोपसर्जनभावेन निमित्तत्रयं प्रति-
 पादयतीति याशब्दादिसूत्राणामर्थः, एवं च सति तद्विशेषविषय-
 ज्ञापनार्थो युक्तः मश्रः-कतमा तत्र व्यक्तिः ? कतमा आकृतिः ?
 कतमा जातिरिति ? व्यस्त्याकृतिजातीनां भेदो क्लृप्तभे-
 दात् । किं पुनर्भक्तेर्लक्षणमस्ति ? व्यक्तिक्लृप्तमतिपादनार्थं
 व्यक्तियुगविशेषाश्रयो मूर्तिरिति सूत्रम् ॥

“ वृत्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६८ ॥

‘ तत्र व्यज्यत इति व्यक्तिरिन्द्रियग्राह्येति—यद्द्रव्यमुप-
लब्धिलक्षणमाप्तानां स्पर्शान्तानां गुणानामाश्रयः तन्मूर्च्छित्वाव-
वयत्वात् मूर्त्तिरिति चोच्यते व्यक्तिरिति च । एतत्तु न
बुद्ध्यापदे किमिदमवयविन्द्रव्यस्य लक्षणम् ? आद्यो पदार्थत्वेन
त्रयाणां प्रमत्तानां जात्याकृतिव्यवच्छेदकं व्यक्तिलक्षणमिति ? ।
वयं तु ब्रूयो नाम्नावयवी व्यवच्छेद्योऽपि तु जात्याकृतिपद-
व्यतिरिक्तस्य व्यक्तिपदस्वार्थो वक्तव्य इति । सा च व्य-
क्तिर्पानं जातिर्नाकृतिस्तस्या अनेन सूत्रेण सद्ग्रहः व्यक्ति-
गुणविशेषाश्रयो मूर्त्तिरिति । गुणाश्च विशेषाश्च तदाश्रय-
श्चात्र तच्छब्दलोपाद्गुणविशेषा, आश्रयशब्देन द्रव्यमुच्यते
कर्मापि गुणविशेषशब्दाल्लभ्यते गुणेभ्यो विशेषाः गुणविशेषा
इति । गुणविशेषग्रहणं किमर्थं ? गुणपदार्थेन सद्वृद्धीताया आ-
कृतेर्निराकरणार्थम्—आकृतिः संयोगविशेषः सा च गुणग्र-
हणेन सद्वृद्धीतेति तन्निराकरणार्थं गुणविशेषग्रहणम् । गुणवि-
शेषा इत्यत्र द्विरूपो विग्रहः गुणाश्च ते विशेषा इति च गुणे-
भ्यो विशेषा इति च । आश्रयशब्दसमानाधिकरणो मूर्त्ति-
शब्दो द्रव्ये वर्तते मूर्च्छते इति मूर्त्तिशब्देन द्रव्यमुच्यते । एवं च
मतिपदं लक्षणं मिथ्यति । एवं च रूपाकाशाद्यवरोधः—यदि
मतिपदमेतन्निलक्षणं भवति ततो रूपादपश्चात्काशादपश्च
व्याप्यन्ते अन्यथा तु (न) लक्षणमव्यापकं स्यादिति(१) । अ-
थवा गुणविशेषाणामाश्रय इति गुणाश्च विशेषाश्च गुणवि-
शेषाः तेषामाश्रयो द्रव्यं तत्र मूर्च्छते इति मूर्त्तिः ॥

आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ६९ ॥

आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या । जातिर्जातिलिङ्गानि च मरुपा-
यन्ते यथा तामाकृतिं विधात् । सा च नान्या सत्त्वावयवानां
निपताद्ब्यूहात्-निघ्नतब्यूहाः खल्वत्रमथा जातिमनुपापयन्ति ।
शिरःपाण्यादिमहाकारसामान्येन गोत्वं व्युच्यते इति । शिरः-
पाण्यादीनां चा वावप्रतिशेषदर्शनेन । कदाचित्पुनरियमाकृतिः
पदार्थत्वं जहाति । क पुनर्जहाति ? यत्राकृतिव्यञ्ज्या जातिर्न भवति
यथा मृत्सुवर्णरजतमिति(१) आकृतौ नियमो न जातौ सर्वा-
कृतिर्जातिलिङ्गमिति न पुनः सर्वा जातिराकृत्या लिङ्गयते ॥

समानप्रसथात्मिका जातिः ॥ ७० ॥

समानप्रसथात्मिका जातिः । यथा भिन्नान्यनेकाजि वस्तूनि
इतरेतरतोनुवृत्तिप्रत्ययपहेतुत्वेन व्यवनिष्ठन्ते सा जातिः । यथे-
मानि कुण्डानीत्यनुवर्त्तन्ते नैमानि कुण्डानीति व्यावर्त्तन्ते तदेकं
साम्प्रिमिचमनुवृत्तिकारणं यत्सामान्यविशेषो जातिरिति । तत्र समा-
नप्रसथोत्पत्तिकारणं जातिरिति जातौ नियमो न समानप्रस-
थोत्पत्तौ, जातिमन्तरेणापि दृष्टत्वात्(२)- जातिमन्तरेणापि स-
मानप्रसथो दृष्टः यथा पाचकादिषु, तस्माद्यवस्थितं व्यक्त्या-
कृतिजातयः(३) पदार्थ इति । गवादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययो दृष्टः
पिण्डव्यतिरिक्तालिङ्गाद्भवतीति(४) विशेषवचनाग्नीलादिप्रत्यय-
वदिति । गोतोऽर्णान्तरं गोत्वं भिन्नप्रसथविषयत्वात् रूपस्पर्शम-

(१) मृत्सुवर्णरजतादि-पा० १ पु० ।

(२) अन्यथापि दृष्टत्वात्-पा० १ पु० ।

(३) जात्याकृतिव्यक्तयः-पा० ६ पु० ।

(४) निमित्ताद्भवतीति-पा० १ पु० ।

त्ययवदिति । गोतोऽर्थान्तरं गोत्वं व्यपदेशशब्दविपरत्वात् चै-
 प्राश्वत्, गोर्गोत्वानुवृत्तिपक्षया भिन्ननिमित्ता विशेषवत्(१) रू-
 पादिप्रत्यवदिति ॥

संशयस्य प्रमाणानां विचारस्तद्व्यवस्थितिः ।

शब्दस्य तत्त्वं प्रामाण्यं पदार्थाश्चेह कीर्त्तिताः ॥

इति—औद्द्योतकरे न्यायवार्तिके द्वितीयाध्या-
 यस्य द्वितीयमाहिकम्(२) ॥

समाप्तश्चात्र द्वितीयोऽध्यायः ॥

(१) विशेषवत्त्वात्—पा० १ पु० ।

(२) उद्द्योतकरकृतं न्यायसूत्रद्वितीयाध्यायवार्तिकमिति क्वचित् ।

अत्र प्रथमादशंपुस्तके लिपिकालो लेखकेन एवंरूपेण लिखितः ।

“इत्याचार्यश्रीउद्द्योतकरकृती द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ शुभम-
 स्तु ॥ संयत् १६०० शाके १४६६ विरोधकृतनामसंयत्सरे पुस्तक
 लिपितं धाराणासिमध्ये लिपायितं ब्राह्मण लिखितं धर्मदास का-
 थस्य ॥ मास माघवर्दी एकादशी ॥ श्रीविद्नेश्वरस्थानात् ॥ दि-
 (श्री) साहि आलमराज्ये ॥ प्रवर्त्तमाने ॥”

न्यायवार्तिके

तृतीयोऽध्यायः ।

आनन्तर्यात् प्रमेयपरीक्षा(१)। यद्विषयोऽहङ्कारः संसारं प्र-
तनोति यद्विषयं च तत्त्वज्ञानं संसारनिवृत्तिहेतुर्भवति तदानन्त-
र्यात् परीक्ष्यते । तच्चात्मादीनां विचार्यते । किं पुनरस्य
विचार्यम् ? किं शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिर्व्यतिरिक्त आहो नेति ? न,
धर्मप्रसिद्धेः—व्यतिरेकाव्यतिरेकावात्मधर्मौ, सति धर्माणि धर्मो
भवतीति धर्मो चात्राप्रसिद्धः, न चाप्रसिद्धे धर्माणि धर्मयोर्वि-
चारो युक्तः, तस्माद्धर्मैव तावत्प्रतिपाद्यतांमिति ? । न, इच्छादि-
सूत्र आत्मसद्भावः प्रतिपादितः प्रतिपादितत्वादनन्तरं विचारो

(१) अत्र भाष्ये परीक्षितानि प्रमाणानि प्रमेयमिदानीं परीक्ष्यते
इति वृत्तानुकीर्तनं प्रमेयपरीक्षां वर्तिष्यमाणां प्रति वृत्तायाः प्र-
माणपरीक्षायाः हेतुभावं दर्शयितुम् । प्रमाणेन हि प्रमेयं परीक्ष्यते
नान्येन । न च तदपरीक्षितं प्रमाणं प्रमेयपरीक्षायै प्रभवति । त-
स्मात् प्रमाणपरीक्षा हेतुः हेतुमती च प्रमेयपरीक्षेति । द्वादशविधं
च प्रमेयमिति कस्मात् प्रथमत आत्मैव परीक्ष्यते न च प्रमेयान्त-
रमित्यत आह । तच्चात्मादीत्यत्रात्मा विचार्यते इति । आत्मैव हि
प्रमेये प्रथममुद्दिष्टः लक्षितश्चेति तदनुरोधादात्मैव प्रथमं परीक्ष्यते
न प्रमेयान्तरमिति । अत्र यद्यपि स्वरूपेणात्मन्येव परीक्षां प्रतिजा-
नीते तथापि लक्षणपरीक्षाकारेण लक्ष्यपरीक्षणात् लक्षणपरीक्षैव
द्रष्टव्या । यथा ज्ञेयमात्मलक्षणपरीक्षा तद्योषरिष्टादर्शयिष्यते । तदे-
तद्वार्तिककारो व्याचष्टे । आनन्तर्यादिति । किं पुनः प्रयोजनं प्रमे-
यपरीक्षायाः न हि निष्प्रयोजनं परीक्षन्ते प्रेक्षाधन्त इत्यत आह ।
यद्विषयोऽहङ्कार इतीति तात्पर्यटीकायां श्रीवाचस्पतिमिथः ।

युक्त इति । अविप्रतिपद्येः--न काश्चिद्वाद्यात्मसद्भावे विप्रतिपद्यते, किन्तु विशेषे विप्रतिपद्यते शरीरमात्रमात्मा बुद्ध्यादय आत्मा सङ्घात आत्मा व्यतिरिक्त आत्मेति । इयं च धर्मविशेषविप्रतिपत्तिरप्रतिपन्नात्मसत्त्वानां न युक्तेति युक्तो धर्मविचारः । असत्त्वप्रतिपादकप्रमाणामम्भवाच्च । न चात्मासत्त्वप्रतिपादकं प्रतिपादकं प्रमाणमस्तीत्यतश्च सद्भावे न विप्रतिपद्यत इति ।

न नास्त्यजातत्वादित्येके--नास्त्यात्मा अजातत्वात् क्षशाविषाणवदिति ! तत्र नास्त्यात्मेतिपदे तावद्वाहन्येते नास्त्यशब्दसमानाधिकरणोऽयमात्मशब्दो नात्मनोऽसत्त्वं प्रतिपादयति । किं कारणम् ? आत्मेति सत्त्वमभिधीयते, नास्तीति तस्य प्रतिषेधः, यच्च यत्र प्रतिषिध्यते तत्तस्मादन्यत्रास्ति, यथा नास्तिना समानाधिकरणो घटशब्दो न घटाभावं प्रतिपादयितुं शक्नोति, अपि तु देशकालविशेषे प्रतिषेधति नास्ति घट इति । देशविशेषे वा प्रतिषेधो गेहे नास्तीति, कालविशेषे वा प्रतिषेध इदानीं नास्तीति प्राज्ञास्ति ऊर्ध्वं नास्तीति, सर्वश्चायं प्रतिषेधो नानभ्युपगतघटसत्त्वस्य(१) युक्तः । तथा नास्त्यात्मेति किमयं देशविशेषे प्रतिषिध्यते अयं कालविशेष इति ! । यदि तावद्देशविशेषे प्रतिषिद्धः(२) स आत्मनि न युक्तः अदेशत्वादात्मनः । न च देशविशेषप्रतिषेधा(३)दात्मा प्रतिषिद्धो भवति । अथायं भवतामभिप्रायः शरीरमात्मा न भवतीति ? कस्य वा शरीरमात्मा यं प्रति प्रतिषेधः । शरीरे नास्त्यात्मेत्येवं(४)

(१) नाल्लभ्यगतघटसत्त्वस्य--पा० ३ पु० ।

(२) देशविशेषे प्रतिषेधः--पा० ४ पु० ।

(३) देशविशेषे प्रतिषेधा-पा० १ पु० ।

(४) आत्मेत्ययं--पा० ४ पु० ।

प्रतिषेध इति चेत् १ कस्य वा शरीरे आत्मा यं प्रति प्रतिषेधः । क तर्ह्ययमात्मा ? न कचिदात्मा । किमयं नास्त्येव ? न नास्ति, विदोषप्रतिषेधात् । केयं वाचोयुक्तिः न च शरीरे, न चान्यत्र, न च नास्ति ? एतौ वाचोयुक्तिः पद्ययामृतं तत्तथा निर्दिश्यते न चायमात्मा कचिदपीति तस्मात्तथैव निर्देशः । न च कालविशेषप्रतिषेधोऽपि युक्तः आत्मनि त्रैकाल्यस्यानुभिव्यक्तेः(१)-न ह्यात्मनि त्रैकाल्यमभिव्यक्ते निरसत्वात् त्रिस आत्मेत्येतदुपरिष्ठात् पृर्वाभ्यस्तसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः । तस्मात् कालविशेषप्रतिषेधोऽपि । आत्मप्रतिषेधं च(२) कुर्वाणेत्यात्मशब्दस्य विषयो वक्तव्यः । न ह्येकं पदं निरर्थकं प्रथ्यामः । अथापि शरीरादिविषयमात्मशब्दं प्रतिषेद्युः एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः । कथमिति ? नास्यास्तेति वाक्यस्य तदानामयमर्थो भवति शरीरादयो न सन्तीति । अथ यं भवन्त आत्मानं कल्पयन्ति स नास्तीति ? न वयमात्मानं कल्पयामः-कल्पना हि नामातयामृतस्य तथाभाविभिः सामान्यात् तद्वर्माणेण तदप्रत्ययविषयत्वम् । न चात्मानमेवममृतं प्रतिषेधागरे ।

यं भवन्त आत्मानं कल्पयन्तीति च युवाणो भवान् प्रष्टव्यो जायते कथं वयमात्मानं कल्पयाम इति । किं सत्त्वेनाथासत्त्वेन वा । यदि सत्त्वेन ? किममृतः सता साधर्म्येन कल्पनाविषय आत्मा, आत्मसामान्यं चानात्मनो युवता आत्माभ्युपगतो भवतीति, न ह्यसतः सता सामान्यमस्तीति(३) । अथ शरीरादिविषयमहङ्कारमात्मनि कल्पयित्वा विष-

(१) त्रैकाल्यात् तस्यानुभिव्यक्तेः-पा० १ पु० ।

(२) प्रतिषेधं च-पा० ४ पु० ।

(३) सता साधर्म्यमस्तीति-पा० ४ पु० ।

यस्यति(१) एवं शरीरादिव्यतिरिक्ताऽहङ्कारविषयसत्त्वाभ्युप-
गमादनिवृत्तो व्याघातः । अथ मन्यसे—एकपदस्य नावश्यमर्थेन
भवितव्यमिति यथा शून्यं तम इति ? तन्न, व्याघातानिवृत्तेः शू-
न्यशब्दस्य तावदयमर्थं यस्य रक्षिता द्रव्यस्य न विद्यते तद्द्र-
व्यं स्वभूषोहितत्वाच्छून्यमित्युच्यते, तमःशब्दस्याप्यनुपलब्धि-
लक्षणमाप्तानि द्रव्यगुणकर्माणि विषयः यत्र यत्रामन्निधिस्ते-
जसस्तत्र तत्र द्रव्यादे तमःशब्देनोच्यते । तमःशब्दश्चानर्थक
इति श्रुवाणः स्वसिद्धान्तं वाधते चतुर्णामुपादेयरूपत्वात्तमस
इति, तस्मान्नानर्थकं पदमिति ।

नास्त्वात्मेति चैवंश्रुवाणः सिद्धान्तं वाधते । कथमिति ? रूपं
भदन्त नाहं वेदना संस्कारो(२) विज्ञानं भदन्त नाहमिति एव-
मेतद्भिन्नो रूपं न त्वं वेदना संस्कारो विज्ञानं वा न त्वामि-
ति । त एते स्कन्धा रूपादयोऽहंविषयत्वेन(३) प्रतिषिद्धाः(४)
विशेषप्रतिषेधश्चायं न सामान्यप्रतिषेधः, आत्मानं चानभ्युप-
गच्छता सामान्यमेव प्रतिषेद्धव्यप् नाहं नैव त्वमसीति । अथै-
कशः प्रतिषेधेन(५) समुदायविषयोऽहङ्कार इति ? तथापि
रूपादिस्कन्धपञ्चकव्यतिरेकेण समुदायो वक्तव्योऽहङ्कारविषयः
तद्व्यतिरिक्तं च समुदायमहङ्कारविषयमभ्युपगच्छता(६) सञ्ज्ञा
भिद्यते आत्मा समुदाय इति । अथाव्यतिरिक्तमेकमस्यो न
प्राप्नोत्यहमिति । न हि बहुष्वेकशब्दं(७) पश्यामः । न च रू-

(१) विपर्ययिष्यति—पा० १ पु० ।

(२) वेदना सत्ता संस्कारो—पा० ४ पु० ।

(३) अहङ्कारविषयत्वेन—पा० १ पु० ।

(४) प्रसिद्धा—पा० ४ पु० ।

(५) प्रतिषेधे—पा० १ पु० ।

(६) गच्छत—पा० ४ पु० ।

(७) एकप्रत्यय—पा० ४ पु० ।

पाद्विस्कन्धा एकशः समुदिता वा आत्मा इत्यहङ्कारमत्ययो-
ऽतस्मिन्नादिति मातुः । भवतु मिथ्यामत्ययः किञ्चो बाध्यत
इति ? कथं न बाध्यते यदा सम्भवमत्ययानुकारिणोमिथ्यामत्यया
भवन्ति । न चात्मानमनभ्युपगच्छता तथागतदर्शनमर्थवत्तार्या
व्यवस्थापयितुं शक्यम् । न चेदं वचनं नास्ति सर्वाभिसमयसूत्रे
ऽभिधानात् । तस्माद्वास्त्यात्मेति भ्रुवाणः(१) सिद्धान्तं बाधत
इति । तथा “भारं वो भिक्षवो देशयिष्यामि भारहारं च, भारः
पञ्चस्कन्धा भारदारश्च पुद्गल इति । यश्चात्मा नास्तीति स
मिथ्यादृष्टिको भवतीति” सूत्रम् ।

योऽप्ययं हेतुरजातत्वादिति अपयपि राश्यन्तरव्यवच्छेद-
हेतुत्वाद्विरुद्धः जातमजातमिति च वस्तुधर्मावितौ । किं पुनर्जातं
किं चाजातमिति ? । यस्य कारणवतः सत्ता तज्जातम् । यस्या-
कारणवतः सत्ता तदजातम् । किं कारणम् ? नञो जन्मप्रतिषेध-
विषयत्वात्—अपं खलु नञ् भवर्त्तमानो जन्मनः प्रतिषेधं करोति
नास्य जन्म विद्यत(२) इति । तदिदमजातमित्यात्मनः प्रति-
षेधो न भवति यथानुदकः कमण्डलुरिति । अथायं भाव-
प्रतिषेध एवाजातमिति ? तथापि प्रतिज्ञाहेत्वोरेकत्वम् । अजातमिति
चायं धर्मः, न च धर्मः स्वतन्त्रो युक्तोऽन्यत्र समवायात्, य-
त्तन्त्रोयं धर्मः स आत्मेति विरुद्धः । अथ धर्मोऽस्ति न
धर्माति ? तथाप्यनिवृत्तौ व्याघातः स्वतन्त्रस्य धर्मस्यादर्शनात् ।
कश्चापमर्थोऽजातत्वादिता ? यदि चापमर्थो नास्य जन्मेति ततो-
ऽसिद्धं(३) जन्मवानात्मा । किं पुनरात्मनो जन्म ? निकायविशेष-

(१) नात्मेति भ्रुवाणः—पा० ४ पु० ।

(२) जन्म प्रतिषेध इति—पा० १ पु० ।

(३) तदाऽसिद्धं—पा० ४ पु० ।

प्राणिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिरपूर्वाभिरपिसम्बन्धः । अथा-
जातत्वमकारणकत्वं ? तथा न कश्चि(१)द्व्याध्यने विरुद्धश्च हेतु-
स्कारणकस्य निसत्त्वाद्मत्त्वं साधयतो निसत्तामापाद्यत इति
विरुद्धो हेतुः । प्रतिज्ञाहेत्वोश्च विरोधः—प्रतिज्ञाया विषयो ना-
स्त्यात्मेति, हेतोर्विषय आस्त्यन्तिकः सत्ताऽसम्बन्धः, तावतौ प्रति-
ज्ञाहेत् अमत्सद्विषयत्वाद्द्विरुद्धौ । एतेन निर्हेतुकत्वाज्जन्महे-
त्वनुपादानादकार्यत्वादकारणत्वादित्येवमाद्यस्तुल्यदोषा इति
मत्युक्ताः ॥

यदपीदमुच्यते शशविषाणवदिति ? अपमप्यसिद्धो दृष्टान्तः ।
कथमिति ? शशविषाणशब्दस्य सम्बन्धविषयत्वात् सम्बन्धप्रतिषे-
धो न विषाणप्रतिषेधः । शशविषाणसम्बन्ध उदाहरणं भवि-
ष्यतीति ? गोऽपि न युक्तः कदाचिद्विषाणेन शशस्य सम्बन्धो-
पपत्तेः । लोकविरोध इति चेत्—अयं मन्यमे यदि शशे वि-
षाणमस्ति ननु लोको विरुद्धयत इति ? न विरुध्यते, कार्यकार-
णभावप्रतिषेधद्वारेण लौकिकप्रवृत्तेः—लोकस्तावत् कार्य कार-
णं वा शशस्य विषाणं नास्तीत्येवं प्रतिषेधाति यथा गोर्विषा-
णस्य च कार्यकारणभावो न चेत् शशस्य विषाणस्य च कार्य-
कारणभावः । न च कार्यकारणभावप्रतिषेधात्सत्त्वम् । न हि
यद्यस्य न कार्यं न कारणं(२) तन्नास्ति । यथा देवदत्तस्य घट
इति । इदं च शशविषाणं नास्तीति श्रुवाणः प्रवृत्त्यः किमयं सा-
मान्यप्रतिषेधोऽथ विशेषप्रतिषेध इति । यदि सामान्यप्रतिषेधः
तन्न युक्तमशशयत्वात् शशस्य विषाणं नास्ति इति गवादिविषा-
णान्यापि शशस्य न मन्तीति प्राप्तम् । एतच्चाशयम् । न हि तानि

(१) किञ्चित्—पा० ४ पु० ।

(२) न हि यस्य यत्र कार्यं न कारणं—पा० ४ पु० ।

न सन्ति । अथ विशेषप्रतिषेधः किञ्चिद्विषयान् 'शशस्य प्रतिषे-
द्धयने यस्य शशो न कार्यम् तच्च(१) शशस्य न कारणमिति ?
सोऽयं कार्यकारणसम्बन्ध एव प्रतिषिध्यते । कार्यकारणसम्ब-
न्धश्चान्यत्र दृष्ट इह प्रतिषिध्यते इति नात्यन्तासत्त्वप्रतिपादने
दृष्टान्तो भवति । एतेन सप्तपुण्याद्यसत्त्वं व्याख्यातं वेदितव्यम् ।

नास्त्वात्मानुपलब्धेरिति चेत् ? अत्रापि प्रतिज्ञादिदोषो
दृष्टान्तदोषश्च पूर्ववत् । यदनुपलब्धेरिति तदप्युक्तम् । अनु-
पलब्धेरसिद्धा मत्सक्षादिप्रमाणाविषयत्वा(२)दात्मनः—प्रत्यक्षेण
तावदात्मा उपलभ्यते । कथं ? लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृत्यनपेक्षं वि-
षयस्वभावभेदानुविधाय्यहमिति विज्ञानं(३) रूपादिज्ञानवत् प्र-
त्यक्षम् । यत्रापि भवान् मुक्तमंशयं प्रत्यक्षं प्रतिपद्यते तस्य
कुतः प्रत्यक्षत्वमित्यवश्यं भवता विज्ञानमेव लिङ्गादिसम्बन्धनि-
रपेक्षं स्वात्मसवेद्यं प्रतिपत्तव्यम् । अथ मन्यमे अस्त्ययमहं-
त्ययो न पुनरस्यात्मा विषयः ? इन्त तर्हि निर्दिश्यतां विषयः ।
रूपादि विषय इति चेत् ?—अथ मन्यमे रूपादय एवाहङ्कारस्य
विषयः तथाचोक्तमहङ्कारालम्बनोत्पत्तिनिमित्तत्वादात्मेत्युच्यते
इति ? तत्र, असत्त्वात् प्रतिषेधाच्च—प्रतिषेद्धोऽहङ्कारो रूपादिषु
रूपं नाहमेवमेतदृषिसो रूपं न त्वमिति । तस्माद्रूपादयः ता-
वदाहङ्कारस्य विषया न भवन्ति । न चाधमहङ्कारो रूपादिषु क-
दाचिदापि दृष्टः । न हि भवति कदाचिदहं रूपमहं वेदनादय
इति । ननु भवत्यहं गौरोऽहं कृष्ण इति ? न भवतीति द्रुमः, कथं ?
न होतस्य द्रष्टुर्षदेतन्मम रूपं गौरमेतदहमिति प्रत्ययो भवति केवलं
मत्तुल्योपं कृत्वाऽहं गौर इति पृथगर्थं निर्दिशति । एवमेतन्न त-

(१) यच्च—पा० १ पु० ।

(२) गोचरत्वा—पा० ४ पु० ।

(३) ज्ञानं—पा० ४ पु० ।

स्वत इति कुत इति चेत् ?—अथ मन्यमे मतुष्त्रोपादयं षष्ठ्या-
र्थव्यपदेशो न तत्स्वत इति(?) को हेतुरिति ? ममप्रत्ययममाना-
धिकरणस्य निर्देशात्—पस्मिन्नर्थे ममप्रत्ययोऽस्य भवति तत्रैवा-
यमहङ्कारोऽपीति ममप्रत्ययममानाधिकरणपादुभ्यते मतुष्त्रोप
इति । ममप्रत्ययममानाधिकरणश्चायमहंप्रत्ययोऽन्यत्वे दृष्टः
उपकारकत्वात्—उपकारके वस्तुनि ममप्रत्ययममानाधिकरणो-
ऽहंप्रत्ययो दृष्टः योऽयं सोऽहमिति । उक्तं चात्र रूपादि-
स्कन्धेष्वहंप्रत्ययोऽनास्मिन्नदितिप्रत्यय इति । तदेवमहंप्रत्यय-
विषयत्वादात्मा तावत्प्रत्ययः अनुमानेनापि यथात्मोपलभ्यते
तथोक्तमिच्छादिमूत्रे इति । आगमोऽप्यस्तपेव । तान्येतेषां
प्रमाणानि त्रीण्येकविषयतया प्रतिसन्वीयमानान्यात्मानं प्रति-
पादयन्ति । न च प्रमाणान्तरं विप्रतिपत्तिहेतुरस्ति तस्मा-
दनुपलब्धेरित्यभिद्धो हेतुः ।

मन्दिरश्चानुपलब्धेस्त्रिकारणत्वात्—अनुपलब्धिप्रकारणा-
नि धीणि उपलब्धोपलम्भनमुपलम्भमिति । तत्रेयमनु-
पलब्धिर्भवन्ती कस्याभावादिति(?) सन्दिश्यते । यदि
मूले उपलम्भस्याभावादिति ? नन्वयं प्रतिज्ञार्थ एव । न
च प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा साधयतीत्यनुपलब्धिहेतुः । या चेय-
मनुपलब्धिरात्मानस्त्वप्रतिपदिनायोपादीयते तस्याः क आ-
श्रयः ? । यद्यात्मानं प्रतिपद्यते ? व्याहृतं भवति आश्रय-
श्च नास्ति चेति । अयानाश्रयः ? कः साधनार्थः न क्षानाश्रयो
धर्मः साध्यं साधयितुं शक्नोति । अपानुपलब्धिरपि नास्ति ?
कः साधनार्थोऽनुपलब्धेरिति न क्षमाधनं भवितुमर्हतीति ।

(१) इति इह-पा० १ पु० ।

(२) मायाज्ञयतीति—पा० ४ पु० ।

अथ कल्पितस्यानुपलब्धिर्धर्म इति ? कथं कल्पितस्येति वा-
च्यम्—किं सत्त्वेनायासत्त्वेन ? यदि सत्त्वेन ? नानुपलब्धिस्तस्य
धर्मः, न हि स्थाणोः पुरुषत्वेन कल्पितस्य स्थाणुधर्माः
प्रत्यवभासन्ते । अयासत्त्वेन कल्पितस्यानुपलब्धिर्धर्मः ? सिध्यस-
नुपलब्धिर्धर्मो वृथा तु कल्पना । किं कारणम् ? कल्प-
नाया अतथाभावात् । कल्पना हि नामातयाभावः असत्त्वेन
चात्मा कल्पित इत्यसत्त्वेन नास्ति, असत्त्वेन चेन्नास्ति वृथा
कल्पना । किमर्थं चायमात्मा असत्त्वेन कल्प्यते ? यदि हे-
स्वर्गमुपपन्नो हेतुर्पदार्थमुपात्तः स पुनरर्थो न सिध्यति, न हि
यः पुरुषे स्थाणुधर्मानध्यारोप्य हेतुत्वेनापदिशेत्(१) तस्यासौ
स्थाणुः स्यादिति । तदेवमप्यनुपलब्धिरेव हेतुः ।

रूपादिस्कन्धवाचकशब्दविषयव्यतिरिक्तविषय आत्मशब्दः
रूपादिशब्देभ्योऽन्यत्वे सत्येकशब्दत्वात् घटशब्दवदिति(२) ।
एतेनाहंप्रत्ययो व्याख्यातः । असिद्धो दृष्टान्त इति चेत् ? अत्रो-
क्तम्—यथा गुणव्यतिरिक्तो गुणीति । तमःशब्दादिभिरनेका-
न्तिक इति चेत् ?—अथ मन्यसे यथा रूपादिशब्देभ्योऽन्यत्वे
सत्येकपदत्वे च तमःशब्दस्याथान्तराविषयत्वमेवमात्मशब्दस्या-
पीति ? तन्न, विरोधात्—तमःशब्दो निर्विषय इति ब्रुवाणः
सिद्धान्तं वाधते । उपादायरूपत्वाच्चमस इति । न चैतदस्मा-
धिरभ्युपगम्यते तमःशब्दो निर्विषय इति । तमःशब्दस्य सविष-
यत्वे सूत्रव्याघातो द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भावावस्तम
इति ? । न सूत्रार्थापरिज्ञानात् निराकृततेजःसम्बन्धीनि द्रव्य-
गुणकर्माणि तमःशब्देनाभिधीयन्ते तस्मान्न सूत्रव्याघातः ।

(१) व्यपदिशेत्—पा० ४ पु० ।

(२) घटाविषयविति—पा० ४ पु० ।

अपरे तु जीवच्छरीरं निरात्मकत्वेन पञ्चापित्वा मत्त्वादिसे-
वमादिकं हेतुं ब्रूते । तन्न विकल्पानुपपत्तेः । निरात्मकमि-
ति(?) कोऽर्थः । यदि तावदात्मनोनुपकारकमिति ? न
दृष्टान्तोऽस्ति । न हि किञ्चिदात्मनोऽनुपकारकमस्ति ।
अथात्मप्रतिषेधः आत्मा शरीरं न भवति ? कस्यात्मा शरी-
रम् उत्तरपदविषयत्वाच्च निमः किं सात्मकमिति वाच्य-
म्—न ह्यमत्युत्तरपदे निमः प्रयोगं पश्यामः यथा निर्मशकमिति ।
अथ शरीरे आत्मा प्रतिषिष्यते ? सिद्धं माद्यपीत कस्य वा श-
रीरे आत्मा विद्यते । अथ शरीरमात्ममन्वि न भवतीति
पुनर्दृष्टान्तो नास्तीति, सर्वे चेतो विशेषप्रतिषेधाः, विशेषप्रतिषेधाच्च
सामान्यमभ्युपगम्यते(२) एवं च सति यत्र प्रतिषेद्धव्यं तद-
नुज्ञातं भवति । अथात्मशब्दो ऽनित्यविषयो वर्णात्मकत्वात् त-
थापि नित्यशब्देनानैकान्दिकं शरीरादीनामात्मशब्दत्वात् मि-
द्धमाधनम् । अथ शरीरादिव्यतिरिक्तविषय आत्मशब्दोऽनि-
त्यविषयः तथापि शरीरादिव्यतिरिक्तविषयाभ्युपगमे वि-
रोधः । तदेवं यथायथा आत्मामत्त्वं विचार्यते(३) तथातया
न्यार्थं न मह्यं हात ॥

परार्थाद्यशुरादयः महत्तात्वात् क्षयनापनादिवदिति । महत्ता-
न्तरार्था इति चेत् ?—अथ मन्यमे सत्यं सङ्घाताः परार्था
भवन्ति ते तु महत्ताःन्तरार्थाः यथा क्षयनादय इति ? न,
सङ्घातस्याभ्युपगमे विरोधात् न हि रूपादिस्कन्धव्यति-
रिक्तं महत्तं भवन्नः प्रतिषयन्ते न चासापि सङ्घातान्तरे म-

(१) निरात्मकत्वमिति—पा० १ पु० ।

(२) सामान्यमभ्युपगम्यते—पा० ४ पु० ।

(३) प्रतिषयन्ते—पा० ४ पु० ।

ह्यातानां सङ्घातान्तरार्थता भवति । अथ प्रतिपद्यते ? व्याहृतं भव-
ति । अनिष्टमसङ्ग इति चेत् ?—अथ मन्वसे न मया सङ्घातान्त-
रं प्रतिपद्यते अपि त्वस्मिन् हेतौ सतीदमनिष्टं भवति परार्थ-
स्य सङ्घातान्तराविनाभावित्वात् पावत्परार्थं भवति तत्सर्वं स-
ङ्घातान्तरार्थं दृष्टमिति ? । न विरोधात् अनभ्युपगमाच्च—न
हि कश्चिद्व्यतिरिक्तात्मवादिनः सङ्घातः सङ्घातस्य परार्थ(१)
करोति तद्गुणमपसे संप्रातिपद्ये नानिष्टापादनं दृष्टमिति । विरोधा
च्च । यदि विवासितार्थव्यतिरेकेणानुमानस्वाविवासितमपि विषयः
नन्वेतस्यां कल्पनायां सर्वमनुमानं व्याह्रियेत । कथमिति ? यदि-
ष्टमनुमानत्वेन तदापि नानुमानं प्राप्नोति । यथा शब्दानित्यत्वे
कृतकत्वम् । किं कारणम् ? यथेदं कृतकत्वमनित्यत्वेनाविनाभूत्(२)-
पनित्यत्वं साधयति । एवं दुःखशून्यानात्मकत्वमपि(३) सा-
धयति दुःखशून्यानात्मकत्व(४) वदश्रोत्रग्राह्यत्वमपि साधीयप्यति
ततश्च न श्रोत्रग्राह्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवदिति । अधानुमानेन
बाध्यते अयं प्रतिज्ञार्थ इत्यतो न हेतुः ? नन्वपमपि सङ्घातान्तरा-
र्थाश्चक्षुरादय इत्यागमेनानुमानेन च बाध्यते । यच्चापि भवान्
सङ्घातान्तरं प्रतिपद्यते तत्राप्यनिवृत्तं सङ्घातत्वमिति तेनापि स-
ङ्घातान्तरार्थं भवितव्यमिति एवं चानवस्था । न चैनां शक्तः क-
श्चिन् प्रतिपादयितुमिति । यत एषा निवर्तते तदसंहतम् । अथासंह-
तं नैवास्ति ? असंहता(५) नभ्युपगमं सङ्घातानुपपत्तेर्व्यापातः

(१) परस्वार्थं करोति—इति शोधितम् ४ पु० ।

(२) अनित्येनाविनाभूत्—पा० ४ पु० ।

(३) शून्यात्मकत्व—पा० ४ पु० ।

(४) दुःखशून्यात्मकत्व—पा० ४ पु० ।

(५) असङ्घाता—पा० ४ पु० ।

न हि कदाचिदसंहतप्रतिषेधे (१) सङ्घातः सिध्यति । अयानुमानं नैवास्तीति परः प्रतिषेधते ? स कथं न प्रतिषेधते इति प्रष्टव्यः यद्यनुमानवाधितत्वादानुमानं नास्ति ? अतिन्यायोऽनुमानेन च बाध्यते अनुमानं च नास्तीति । अतीन्द्रियार्थाधिगतिश्च कथम् (२) यद्यनुमानं नास्ति कथमतीन्द्रियार्थो गम्यते । आगमादतीन्द्रियार्थाधिगतिर्भविष्यतीति न युक्तम् आगमव्यतिरिक्तविषयत्वात् । कस्मादानुमानस्यागमव्यतिरिक्तो विषयः ? यथा स्तनपित्तुशब्दस्य हेतो, न हि तत्र प्रत्यक्षं नागम इति ।

तदेवमात्मास्तीति समधिगतम् । तस्मिन् व्यपदेशस्योभयथा सिद्धेः संशयः । कः पुनरयं व्यपदेशः ? क्रियाकरणयोः कर्त्रा सम्बन्धाभिधानं व्यपदेशः—दर्शनं क्रिया करणं चक्षुः, करणस्य क्रियायाः कर्त्रा सम्बन्धः चक्षुषा पश्यतीति । स चायं व्यपदेशो द्वेषा भवति अवयवेन समुदायस्य, यथा मूर्लेर्दृष्टस्तिष्ठतीत्यत्र समुदायशब्देनावयवी दृष्टोऽभिधीयते इति । एकदेशेन चैकदेशान्तराणां यद्विन्नजातीयैरारभ्यते तत्र शक्यदेशदर्शनादेकदेशान्तराणि प्रतिषेधन्ते तत्रापि (३) च व्यपदेशः स्तम्भैः मासादो धियत इति । अन्येन चान्यस्य व्यपदेशः पर्युना दृश्यतीति, पर्युः करणं दृश्यतिः क्रिया ताभ्यां कर्तुरभिमन्व्यः पर्युना दृश्यतीति । अस्ति चापमिहापि व्यपदेशः चक्षुषा पश्यतीति । किमन्येनान्यस्य व्यपदेशः ? अथवा अवयवेनाप्यवयविनः ? अपेकदेशेनैकदेशान्तराणामिति ? क्रियाकरणकर्मणां वा कर्त्रा सम्बन्धो व्यपदेशः चक्षुषा दृष्टं पश्यतीति

(१) सङ्घातप्रतिषेधे—पा० ४ पु० ।

(२) इन्द्रियार्थाधिगतिः कथम्—पा० ४ पु० ।

(३) तत्रापि—पा० ४ पु० ।

क्रियाकरणकर्मणां कर्त्रा सम्बन्धः अस्ति चायमिहापि व्यप-
देशः धारीरेण मुखदुःखमनुभवति । तत्र न ज्ञायते किं तत्त्व-
मिति ? अन्येनायमन्यस्य व्यपदेश इति तत्त्वम् ॥

कथम् ?—

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् । दृश्यते ऽनेनेति दर्श-
नं चक्षुः, स्पृशत्यनेनात्मा स्मष्टव्यमर्थमिति (१) स्पर्शनं त्वग्नि-
न्द्रियमुच्यते । दर्शनेन दृष्टमर्थं स्पर्शनेन मत्प्राधिजानाति यम-
द्रासं तं स्पृशाभि यमस्मासं तं पश्यामीति एकविषयावेतौ
प्रत्ययौ प्रतिसन्धीयेते मतिसन्धानं च नाम स्मृत्या सहैकवि-
पपत्वम् । दर्शनस्पर्शनमत्ययोर्घटादिविषयत्वात्सम्बन्ध इति
चेत् ?—अथ मन्यसे यावेतौ दर्शनस्पर्शनमत्ययौ तौ घटा-
दिविषयौ न व्यतिरेकमात्मनो व्यधिकरणत्वाद्गमयत इति ? ।
न सूत्रार्थापरिज्ञानात्—दर्शनस्पर्शनमत्ययावेककर्तृकाविति सू-
त्रार्थः । यदि चानुपक्तं गुणव्यतिरेकमप्येकविषयत्वेन
साधयति न कश्चिदोषः । गुणव्यतिरेकोऽसिद्ध इति चे-
त् ? उक्तमेतद्यथा गुणव्यतिरिक्तो गुणीति । कार्यकारणभा-
वात् मतिसन्धानमिति चेत् ? उक्तोचरमेतदिच्छादिसूत्र
इति । अकार्यकारणधूतानां च मतिसन्धाने ऽनेकान्तः (२) ॥

भावस्य भवित्रपक्षत्वाद्देति सूत्रार्थः—दृष्टिर्दर्शनम् स्पृष्टिः
स्पर्शनमिति भावरूपावेतौ प्रत्ययौ भवितारं मतिपादप-
तः । न हि भावमनाधारं पश्यामः । उत्पत्तिवत् कर्माधा-

(१) स्मष्टव्यमिति—पा० १ पु० ।

(२) सन्धानेनानेकान्तः—पा० ४ पु० ।

रो भविष्यतीति न युक्तम् ? कर्मण्यसति दर्शनात् अमत्वापि कर्मणि स्मृतेर्भावो भवतीति । न च विनष्टं कर्म भावस्वाधारो युक्तः ततो यदाधारो भावः स आत्मा । दर्शनस्पर्शनग्रहणयो रूपादिविषयत्वा(१)न्न घटादिविषयत्वं ? न, रूपशानुपलब्धौ तद्विशिष्टप्रत्ययदर्शनात्—यदाऽयमनुपलम्बमानरूपादिकं वस्तुपलभते तदाऽस्य तद्विशिष्टः प्रत्यय उपजायते यथा(२) नीलाद्युपरिस्थितस्फटिके प्रत्ययो रूपाद्यनुपलब्धौ भवति रात्रौ च(३) बलाकायां यक्षादिरूपाग्रहणात् पक्षिप्रत्ययः । तस्माद्रूपस्पर्शव्यतिरिक्ते घटप्रत्ययः प्रतिमन्धानाद्य व्यतिरिक्तानभिचत्त्वम् । न हि नानाविषयौ प्रत्ययौ प्रतिसन्धीयेते । अस्ति च प्रतिसन्धानं यमद्राक्षं तं स्पृशामीति यमस्मात्तं पश्यामीति, तस्मादेकविषयत्वम् । सद्भातकर्तृकौ दर्शनस्पर्शनविषयौ प्रत्ययौ भविष्यत इति न युक्तम् सद्भातस्य नानात्वाबाधनात् । सद्भातः संहन्ममानतन्त्रो भवतीति संहन्ममानं चानेकम् । अनेकं च प्रतिसन्धानप्रत्ययकारणं(४) न युक्तम्, यानाकर्तृकाणां नानाविषयाणां च प्रत्ययानामप्रतिमन्धानात् । एकेन्द्रियप्रत्ययाविति चेत् ?—अथ मन्यसे यदेवेन्द्रियं दर्शनप्रत्ययस्य कारणं तदेव स्पर्शनप्रत्ययस्यापीति । तन्नाविषयत्वात्—चक्षुः खलु स्वविषयं प्रतिमन्धातुमर्हतीति यमद्राक्षं स एवायमर्थ इति, न पुनः स्पर्शमिन्द्रियान्तरविषयत्वादिति । इन्द्रियान्तरवैयर्थ्यं वा एकैकमेवेन्द्रियम-

(१) रूपस्पर्शविषयत्वात्—पा० ४ पु० ।

(२) तदा—पा० ४ पु० ।

(३) रात्रौ तु— ४ पु० ।

(४) मनेकप्रतिसन्धानकारण—पा० ४ पु० ।

नेकविषयग्रहण प्रतिबन्धते इन्द्रियान्तरोत्पादो व्यर्थः(१) ॥

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

न विषयव्यवस्थानात् । चेतनानीन्द्रियाणि विषयव्यवस्थानात्—विषयव्यवस्थानादित्यस्यायमर्थः करणविषयनिषमादिति—सति चक्षुषि रूपग्रहणं भवत्यसति न भवति । यच्च यस्मिन् सति भवति असति न भवति तस्य तत् । सति च चक्षुषि रूपग्रहणं भवति तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः । एवं श्रोत्रेऽपि । एवं सति किमन्येन चेतनेनेति चेत् ? न, सन्दिग्धत्वाद्देहेतुः—किमयमिन्द्रियाणां विषयनिषमः चेतनत्वात् आहो चेतनोपकरणत्वादिति सन्दिग्धते ? । चेतनोपकरणत्वेऽपि सतीन्द्रियाणां प्रेतद्भित्तुमर्हति यथा मदीपस्य तद्भावे रूपग्रहणं भवत्यसति न भवति, न च रूपग्रहणं मदीपस्य । विषयव्यवस्थानात् हेतुर्विषयव्यवस्थानादिति ।

विपर्यय(२) साधकत्वज्ञापनार्थं च तद्व्यवस्थानाद्देवात्मसद्भावात्प्रतिषेध इति सूत्रम्—

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावात्प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

यस्मादेतानीन्द्रियाणि व्यवस्थितविषयाण्यत एवाव्यवस्थितविषयेणान्येन भवितव्यम् । यदि हि किञ्चिदिन्द्रियमनेकार्थग्राह्यव्यवस्थितविषयं स्यादिति कस्ततोऽन्यं चेतनमनुमातुं शक्नुयात् चैतन्यं तु आत्मनः स्वातन्त्र्ये सत्यव्यवस्थानाच्चक्षुरादिवदिति नाचेतन आत्मा अस्वातन्त्र्यमसद्भावाच्चक्षुरादिवदिति । अन्वयामावादपुक्तमिति चेत् ?—अयमन्यसे आत्मनश्चैतन्यसाधनस्याव्यवस्थानस्य नान्वयोऽस्ति, न

(१) इन्द्रियान्तरोत्पादविषय्यम्—पा० १ पु० ।

(२) विपर्यय—पा० ४ पु० ।

चान्वयमन्तरेण हेतुः सिद्धयतीति ? न, विपर्यय(१)मन्वयस्या-
व्यभिचारात् नायमन्वयी हेतु(२)रपि तुः व्यतिरेकी हेतुः(३)
तत्र च व्यतिरेकमन्वया(४)व्यभिचारः साधुर्धर्मः । यच्चा-
चेतनं तत्सर्वं व्यवस्थितविषयं हृष्टमिति । पृथिव्यादिनित्यत्व-
साधने गन्धवत्त्वादिमत्तद्ग इति चेत् ?—अयमन्वये यदि व्य-
तिरेकी हेतुर्भवत्पन्वयमन्तरेण अयं पृथिव्यादिनित्यत्वे
साधये गन्धवत्त्वं कस्माद् हेतुः ? । न हेतुरुभयव्याहृतेः—यस्मा-
द्गन्धवत्त्वं नित्याच्चानित्याच्च व्यावर्त्तते, न पुनरव्यवस्थानेभवं,
तस्मादव्यवस्थानं हेतुर्न गन्धवत्त्वमिति ॥

इतश्च शरीरादिव्यतिरिक्त आत्मा न शरीरादिसङ्घातमात्रम्—

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

शरीरदाहे पातकाभावात् । शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रि-
यशुद्धिवेदनासङ्घातः प्राणिमृतो यश्चने । शरीरं प्राणिमृतं
दहतः प्राणिर्हिमाकृतं पापं पातकमित्युच्यते तस्याभावोऽकर्तुः
फलेन सम्बन्धः कर्तुश्चानमित्सम्बन्ध इति । कस्मात् ! अन-
भ्युपगमार्थान्तरात्मनोऽन्यः शरीरेन्द्रियशुद्धिवेदनासङ्घातः कर्त्ता
अन्यश्च तत्फलमन्वोक्तंति । तदेवमकृतकृताभ्यागमविनाश-
दोषममद्गः अनिष्टश्च तस्मात् कर्त्ता भोक्ता च यः स आत्मनि ।

तदिदं धूर्त्तं पस्वात्मा नास्ति तस्यार्थं दोष इति
दोषमनिर्गादनार्थं न मापनार्थमिति हेतुफलभावात् स्मृति-
वन्कर्तृभोवनृत्पवहारः यथा हेतुफलभावेन व्यवस्थितार्था म-

(१) विपर्यय—पा० ४ पु० ।

(२) मन्वयहेतु—पा० ४ पु० ।

(३) व्यतिरेकहेतु—पा० ४ पु० ।

(४) विपर्ययमन्वया—पा० ४ पु० ।

न्ततौ यस्यामेव भावनोपजायते तस्यामेव सन्ततौ स्मृतिर्भ-
 वतीति । एवं यत्कायचित्तसन्तानमभव कर्म तत्कायचित्तस-
 न्तानमयम् फलमिति नास्त्यकृताभ्यागमकृतनाशमसङ्गः ।
 स कथं स्यादिति पद्यन्यस्यां सन्ततौ कृत कर्म अन्यस्यां
 सन्ततौ फलं दद्यात् । यदि च भवानेवमर्थ(१) प्रतिपादयितुं
 शक्नोति य एव करोति स एव भुङ्क्ते इति उभयश्च नास्ति
 तस्मादकृताभ्यागमादेरदोषः ? नोक्तोत्तरत्वात्—न सन्तानो
 नानात्वं दाधते इत्युक्तोत्तरमेतत् । यत् पुनरेतदेकस्मिन्न-
 दर्शनादिति ? अत्राप्युक्तमेकनिमित्तानां प्रत्ययानां प्रतिसन्धा-
 नादिति । शाल्यादि(२)बीजवदिति चेत् ?—अथ मन्यसे यथा
 शालिवीजादङ्कुर उपजायते शालिवीजावमर्दोत्तरकालं ना-
 लंकाण्डादिभावेन मृतानुग्रहवशाच्छालिवीजं मादुर्भवति न च
 तत्रैकं निमित्तं किञ्चिदनुवद्भवति अथ च नियमः शालि-
 वीजपूर्वादङ्कुराच्छालिवीजम् एवं हेतुफलभावेन व्यवस्थिता-
 यां सन्ततावान्तरे चेतसि परिणामविशेषमाप्तात् कर्मणः
 फलमिति ? । तत्र बीजावयवानुवृत्तेः—शालिवीजवदित्यासिद्धो
 दृष्टान्तः तत्रापि ये बीजावयवास्ते पूर्वव्युहपरिखागेन व्यू-
 हान्तरमापन्ते व्यूहान्तरापत्तौ च पृथिवीधातुरवधातुना सङ्-
 गृहीत आन्तरेण तेजसा पच्यमानो रसद्रव्यं निर्वर्त्तयति, स
 रसः पूर्वावयवसहितोऽङ्कुरादिभावमापद्यते तस्माद्बीजावय-
 वानुवृत्तेरसिद्धमिदमुच्यते यथा शालिवीजाद्विनष्टादङ्कुर उ-
 त्पद्यते अथ च प्रतिसन्धानमिति । परमावस्थत्वाद्बीजा-
 वयवानां यथोक्तदोषापत्तिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे अथापि(३)

(१) एतदर्थं—पा० ४ पु० ।

(२) धान्यादि—पा० ४ पु० ।

(३) यस्यापि—पा० ४ पु० ।

बीजावपवाः पूर्वव्यूहं परित्यजन्ति व्यूहान्तरं चापयन्ते तस्या-
 पि परमाण्ववस्थत्वाद्धीजस्य परमाणुमात्रं शिष्यत इति । न च
 यवबीजशालिबीजपरमाणूनां कश्चिद्विशेषः यथानुपनातविशेषा
 परमाणवः कार्यकारणभावनियमात् तत्पूर्वकतया शाल्यकुम्भ-
 भिनिर्वर्चयन्ति तथा ममापि कार्यकारणमावाश्रियम(१) इति । ।
 नानभ्युपगमात्—परमाण्ववस्थानि बीजानि भवन्तीत्येतन्न प्र-
 तिमद्यापदे सर्वावस्योपलब्धेः यस्माच्छाल्यादिवीजमुच्छ्रान्त-
 स्यामादि कृत्वा पावद्रुपान्त्यं शालिबीजकार्यं तावन्न कदाचित्
 परमाण्ववस्थं भवति । यदि तु स्यात् कदाचिन्नोपलभ्येत । यदि
 तर्ह्यपरमाणोर्विभागो नास्ति कल्पादावुत्पत्तिर्न स्यात् परमा-
 ण्ववस्थत्वाज्जगतः परमाण्ववस्थे च जगति न शाल्यादिजा-
 तिव्यक्तिरस्तीति पुनरुत्पादे जातिव्यक्तिहेतवः परमाणव-
 एवेत्यभ्युपगन्तव्यम् यथा च कल्पादावेवं परमाण्ववस्थे
 बीजेऽपीति । । नानेनैवोक्तोचरत्वात्—अनेनैव सर्वावस्योप-
 लब्धेरित्युक्तोचरमेतत् । सर्गादौ शालिजातिव्यक्तिहेतुरदृष्ट-
 विशेषो येनादृष्टेन प्राणिनामुपभोगाय शाल्यादयो निर्वर्त्यन्ते
 तमदृष्टविशेषमपेक्षमाण ईश्वरस्तास्तान् परमाणून् तथा तथा
 सङ्घातयति यथा यथा शाल्यादिजातिव्यक्तिरिति । एतेन घ-
 टादिपाको व्याख्यातः । नापरमाण्वन्तो विनाशः(२) सर्वाव-
 स्योपलब्धेरिति । आमध्यात् पाकानुपपत्तिरिति चेत् ? अथ
 मन्यसे यदि कार्यकारणद्रव्ये पच्येते आमध्यात् पाको न प्रा-
 प्नोति पाचकेन तेनसा अपाप्तत्वात् ? नामतिवन्धात्—भवेद्द्रव्येप

(१) भावनियम—पा० १ पु० ।

(२) विभागः—पा० ४ पु० ।

दोषो यदि तेजोऽनुमवेशमवयवी प्रतिवध्नाति(१) स तु न प्रतिवध्नाति अपतिवध्ने तेजोऽनुमविशति इति । न, प्रतिवध्नातीति न हेतुरस्तीति, ? न नास्ति परिस्रवादिमतो घट-
स्पोपलब्धेः—यस्मान् परिस्रवादिमतो घटस्य द्रवत्वप्रतिबन्धो न दृष्टः अपतिबन्धेन द्रवत्वं परिस्रुतिं करोति तच्च मत्स्यक्ष-
उपलभ्यते । यदि चायमवयवानुमवेशो द्रव्यस्य विनाशकः स्यात् न परिस्रवादिमात् घट उपलभ्येत परिस्रवमाणत्वाद्वा-
जनगतानामपामरस्थानं न स्यात्(२) विनाशे च कार्यद्र-
व्याणां व्यवहिताव्यवहितयोस्तुल्यकार्त्तलोपलब्धि(३)पमङ्गः-
यदि चानुमविश्य द्रव्यं द्रव्यान्तरं व्यतिभिन्नं तेन चा-
क्षुपस्य रश्मेरनुपवेशात् स्फटिकादि विनष्टमिति व्यवहिते चाव्यवहिते च तुल्योपलब्धिः प्राप्नोति । तस्माच्छालिषी-
जमदृष्टान्तः ।

यस्य च पूर्वस्कन्धनिरोधसमकालानि स्कन्धान्तरा-
णि प्रादुर्भवन्ति तस्य तेषां स्कन्धान्तराणां न कर्षनिमित्त-
तः सर्गः प्राप्नोति । अकर्षनिमित्तेन सस्वमर्गेण शुभा-
शुभपाप्पर्या क्रिया न प्राप्नोति । सुखी स्यामिति तत्राक्रिये-
ति चेत् ?—अथ मन्यसे स्वयं कर्षाणि करोति कथमहं
सुखी सर्षा दुःखी न स्यामिति ? । तन्नाननुभूतत्वात्—येन सु-
खमनुभूतं सुखसाधनसम्बन्धानुस्मृतिश्च यस्य स तत्साध-
नमुपादत्ते यस्य पुनः प्रतिक्षणं मर्षमिनः संस्कारास्तस्य सु-
खसाधनसम्बन्धानुस्मृतेरभावात् सुखी स्यामिति क्रियानुपप-

(१) प्रतिवधीयात्—पा० ४ पु० ।

(२) अवस्थानमेव न स्यात्—पा० ४ पु० ।

(३) तुल्योपलब्धि—पा० ४ पु० ।

चित्तिः मोक्षार्थश्च प्रयासो नोपपद्यते(१) अपव्रसिद्धत्वात् जा-
तमात्र एवायं मुच्यते इति मुक्त्यर्थं ब्रह्मचर्यवामो व्यर्थः
परिपृच्छा च न प्राप्नोति । तथागतेन भिक्षवः परिपृच्छय-
न्ने कश्चिद्वृत्तं मया विनीता इति ? ते चाहुर्विनीताः स्म
इति । अनीतानागतवर्त्तमानानां चानुपकार्यत्वात्—ये तावदना-
गताः संस्कार्यास्ते तावदमत्त्वान्नोपक्रियन्ते ये ऽप्यनीता(२)-
स्तेष्वेवं, ये तु वर्त्तमानास्तेषु संस्काराणामशक्यं वर्त्तमान-
लक्षणम्यानुपकार्यत्वात् न हि तस्यावस्थानकालोऽस्ति य-
स्मिन्नुपक्रिया स्यात् । संस्कार्यसंस्कारकयोः महोत्पादाद्यु-
क्तमिदमिति चेत् ? न संस्कार्यसंस्कारकयोः महोत्पादे(३) नि-
यमानुपपत्तिरिति । इदं संस्कारकमिदं संस्कार्यमिति निप-
सो नोपपद्यते । अथ संस्कारकमपेक्षमाणं संस्कार्यं विलक्षण-
कार्यं करोति विलक्षणकार्योत्पादश्च संस्कार इत्युच्यते ? । न
संस्कार्यानभिधानात् इदं संस्कारकमिदं संस्कार्यमित्येव क-
थम् ? न हि यो यस्य विशेषं नापत्ते स तन्संस्कारकः
त संस्कार्यमिति च शक्यं व्यपदेश्यम् । अथाप्युपदेशेन संस्का-
राणामनागतानामनुत्पत्तिः क्रियते ? । न, अनागतानामनुत्पत्तेः
सत्त्वात् । यामावनागतानामनुत्पत्तिः संस्काराणां नाम्ना
कदाचिन्नास्तीति किं तस्याः क्रियते । तस्मान्मुक्त्यर्थो ब्रह्मच-
र्यवाम इत्यनुपपन्नम् । तदेवमनभ्युपगतार्थान्तरात्मनो दोष
इति ॥

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

तदभावः साम्बकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् । यस्यात्मा

(१) मुक्त्यर्थश्च प्रयासो नोपपद्यते—पा० ४ पु० ।

(२) ये व्यनीता—पा० १ पु० । (३) महोत्पादात्—पा० ४ पु० ।

निस्रः तस्यापि हिंसाफले न प्राप्नुतः हिंसा तावन्न प्रा-
मोति निस्रत्वात्, फलमपि नात्मनो युक्तम् अनुपकार्यत्वात् ।
अस्य चार्थस्य ज्ञापिका कारिका मुदाहरन्ति ॥

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोर्भयम् ।

चर्मोपमश्चेत् सोऽनिस्रः खतुलस्यश्चेद्दसत्फलः ॥

तदेवमेकास्मिन् मते हिंसा विफला अपरस्मिन्तु पक्षेऽ-
नुपपन्ना निष्फला चेति । इयं च हिंसा सांख्यपक्षे स-
म्भवति बुद्धेः परिणामित्वात् कार्यकारणभावः(१) परिणा-
मित्वाद्बुद्धिच्यते स एव च तत्फलानि भुङ्क्ते तत्फलस्य तत्र
व्यक्तेः ? । न, पूर्वावस्थाऽपरिस्रागात्—यथैवात्मा पूर्वावस्थां
न जहातीति तत्र फलं नेष्यते तथा बुद्धिरपि पूर्वावस्थां
न जहाति निस्रत्वादिति । अथ मन्यमे पूर्वावस्थां जहा-
तीति ? निस्रत्वं विरुद्ध्यते पूर्वावस्थापरिस्रागेन बुद्धिनिस्रत्वं
विरुद्ध्यते । अथाप्यवस्था भिद्यत इति मन्यसे ? तथाप्यनि-
वृत्तो ज्याघातः अवस्थाभ्योऽवस्थावतोऽनन्यत्वात्(२) न ह्य-
वस्थाभ्योऽवस्थावानन्य इति अवस्थाभेदे ऽवस्थावान् भिद्य-
त इति । य एव बौद्धस्य प्रतिक्षणं ध्वंसिषु संस्कारेषु
दोषः स एव प्रतिक्षणपरिणामिष्वपीति । ऋजुवक्रतावदि-
ति चेत् ?—अथ मन्यसे ऋजुवक्रतादिभेदे यथाहुलित्द्रव्यं
न भिद्यते न चाहुलीतोऽन्ये ते तथावस्थाभेदे बुद्धेरभेद
इति ? नाग्यत्वात्—अन्ये ऋजुवक्रते । युक्तं च
यदन्यभेदे अन्याभेद(३) इति, न पुनरवस्थाभ्योऽत्राव-

(१) कार्यकारणसङ्घातः—पा० १ पु० ।

(२) अमेधात्—पा० ४ पु० ।

(३) भेदेनान्याभेद—पा० ४ पु० ।

स्यान्नतोऽन्यत्वम्, तस्मादप्यो दृष्टान्तः । किं पुनर्वक्रत्वं ऋजुत्वं वा ? गुणः-आकुञ्चनं वक्रत्वं प्रसारणं ऋजुत्वं गुणाश्च गुणिनोऽर्धान्तरामिति प्रतिपादितमेव ।

बुद्धेरप्येवमिति चेत् ? अथ मन्यसे बुद्धेरपि ये ते अस्ये भियेते तपोभेदे बुद्धिर्न भिद्यत इति ? (अन्यावस्थातो बुद्धिः?) (१) तन्न सिद्धान्तविरोधात्-न भवतां पक्षे धर्मधर्मिणांभेद इति भेदं चाभ्युपगच्छता सिद्धान्तस्तपक्तो भवति । तस्माद्यथा आत्मनित्यत्वे सुखदुःखानुभवागो दोष इति न तत्र सुखदुःखे कल्प्येते इति तथा बुद्धिनित्यत्वात् बुद्ध्यावपि न कल्पनीये(२) समानं नित्यत्वमिति । अथात्वनो नित्यस्य पुण्यपापाभ्यां किं क्रियते ? सुखदुःखे, ताभ्यां किं क्रियते ? प्रत्ययः(३) ये सुखदुःखे आत्मनि तद्विषयः(४) प्रत्यय आत्मनि भवतीत्येतावत् क्रियते स च प्रत्ययो गोगः । यत् पुनरेतद्वर्षातपाभ्यां किं व्योम्न इति ? यदेव चर्मणो वर्षातपाभ्यां क्रियते तद्योम्नः । अथ चर्मणः किं ? सम्बन्धः यथा चर्म वर्षातपाभ्यां सम्बन्ध्यते तथा व्योमापि । वर्षातपसम्बन्धाच्चर्मवदनित्यं व्योमेति चेत्-अथ मन्यसे यथा चर्म वर्षातपाभ्यां सम्बन्धाद्विक्रियते तथा व्योम वर्षातपसम्बन्धाद्विक्रियते(५) इति चेत् ? नानेकान्तात् वर्षातपसम्बन्धी परमाणुरथ च नित्य इत्यनेकान्त इति । चर्मणश्चानिन्यत्वं किं वर्षातपसम्बन्धादय कारणविभागादथा-

(१) एतन्मध्यम्य. पाठो नास्ति ४ पु० ।

(२) कल्प्येते-पा० ४ पु० ।

(३) सुखदुःखे पुण्यपापाभ्यामात्मनो नित्यस्य क्रियते अथाभ्यां सुखदुःखाभ्यां नित्यस्यात्मन किं क्रियते प्रत्ययः-पा० ४ पु० ।

(४) आत्मनस्तद्विषयः-पा० १ पु० ।

(५) वर्षातपाभ्यां विक्रियते-पा० ४ पु० ।

श्रयविनाशादिति ? । वयं तु मूयः कारणवतः तद्विभागाद्युक्तो
विनाशः(?) न पुनराकाशस्य कारणमस्तीत्युभयाभाव इति
तद्वर्गा चावस्थानाच्च सम्बन्धो नाशहेतुः । यदि चायं सम्बन्धो
नाशहेतुरभविष्यन्न तद्गतायवस्थानमभविष्यत् अवतिष्ठन्ते तु
भावाः यावन्न विनाशकरणसन्निपात इति ।

अथ मन्वसे सर्पातपाभ्यां चर्मणः सङ्कोचविकाशौ भवतो नत्वाका-
शस्येति ? तन्न विकल्पानुपपत्तेः । सङ्कोचविकाशौ चर्मण इति को-
ऽयः ? किं तावदल्पस्वमहत्त्वे ? उत संयोगविभागाविति ? तन्न तावत्
सङ्कोचविकाशावलात्पमहत्त्वे यावद्द्रव्यभाषित्वात् परिमाणस्य,
यावद्द्रव्यं हि परिमाणं तद्द्रव्ये सति न निवर्त्तते इति ।
अथ चर्मणः सङ्कोचविकाशौ संयोगविभागाविति ? तदपि न
युक्तमेकत्वात्—न ह्येकस्य संयोगविभागौ सम्भवत इति । कथं
तर्हि इदमुच्यते चर्मणः सङ्कोचश्चर्मणो विकाश इति ? चर्मका-
रणानामविनश्यत्कार्याणामवयवानामातपमम्बन्धात्परस्परेण याः
प्राप्तयः आरब्धकार्याणां द्रव्यान्तरानारम्भिकास्ता इतरेत-
रोपश्लेषेणानवेषेण वर्त्तमानास्तदेकार्थमवभाषेति चर्मण्युपचर्म-
न्ते तदपेक्षं चेदमुच्यते चर्मणः सङ्कोचो न पुनश्चर्म सङ्-
चतीति । एतेन तदवयवानामेवोदकसम्बन्धापेक्षाणामविनश्य-
त्कार्याणां परस्परतो विभागो विकाश इति । विक्रियायां
च दृष्टान्ताभावात् तदेव वस्त्वविनश्यद्विक्रियामापद्यत इति न
दृष्टान्तोऽस्ति । विक्रिया तु पदार्थान्तरोत्पादः यथा पूर्वरू-
पादिनिवृत्तौ रूपान्तरोत्पादे विकृतौ घट इति । यद्येवम्भूतो
निकार आत्मन्यपि चकास्ति तत्रापि सुखनिवृत्तौ दुःखमा-
दुर्भाव इति सुखवत्पयनिवृत्तौ दुःखवत्पय इति, तस्माद्विस-

स्यात्मनः सुखदुःखोपभोग इति मिद्धम् । नित्यत्वादात्मनो
हिंसादोषोऽपरिहार्यः ? न अन्यथा तदुपपत्तेः—आत्मनिसत्त्वेऽप्य-
न्यथा हिंसा भवति ।

अस्यार्थस्य ज्ञापनाय न कार्याश्रयकर्तृवधादिति सूत्रम्—
न कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥

न श्रूयो नित्यस्य सत्त्वस्य वधो हिंसेति, अपि तु अनुच्छि-
त्तिवर्मकस्य सत्त्वस्य यच्छरीरं यानि च सुखगंधिचित्साधना-
नि(१) इन्द्रियाण्यसाधारणानि तेषां पीडा वैकल्यं वा प्रमा-
पणं वा हिंसेति । कुत एतत् प्रतिपत्तव्यम् ? हिंसायाः फलो-
पभोगस्य च उभयपक्षमम्प्रतिपन्नत्वात् हिंसाफलोपभोगश्चोभय-
पक्षमम्प्रतिपन्नः सेयं हिंसा एकस्मिन् पक्षे सम्भवति । यस्य
तावत् प्रतिक्षणध्वंसिनः संस्कारास्तस्य किं हिंस्यते निर्हेतुक-
त्वाद्विनाशस्य कस्य व्यापारोऽस्ति । अथ विलक्षणोत्पत्ति-
निमित्तत्वेन व्यवतिष्ठमानः परो हिनस्तीत्युच्यते ? ननूप-
चारो भवति, न भवतः प्रधानमस्ति येन शरीरोत्पादक उ-
पचेर्यते । न समानत्वात्—भवतामपि पक्षे न प्रधानं हिंस्यत
इति ? मत्पम् ममापि कार्याश्रयकर्तृवधो हिंसेति तुल्यम् ।
अयं तु विशेषो यत् एकस्मिन् पक्षे य एवायमात्मा शरी-
रादिमायनः कर्म करोति स एव तत्फलमुपभुङ्क्ते इति अ-
कृताभ्यागमदोषो नास्ति । भवतामकृताभ्यागमः कृतमणाश-
श्चेति(२) परिशेषादात्मनित्यत्वे हिंसेति व्यवस्थितम् । तत्र
कार्याश्रयशब्देन शरीरमुच्यते तन्निमित्तत्वादुपभोगस्येति कर्तृ-
णीन्द्रियाणे तत्साधनत्वात् । अथवा समानाधिकरणसमासाच्छ-

(१) सुखदुःखसाधनानि—पा० ४ पु० ।

(२) कृतदानं धेति—पा० ४ पु० ।

रीरयेव कार्याश्रयकर्तृशब्दाभ्यामुच्यत इति कर्त्ता भोक्ता चा-
त्मा । किं पुनरिदं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा किमिति ? ज्ञान(१)-
चिकीर्षाप्रयत्नानां समवायः कर्तृत्वम्, सुखदुःखसंवित्समवायो
भोक्तृत्वम्, एतच्च न शरीरे, निमित्तत्वात् कर्तृ शरीरमुच्यते ।

इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा—

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् । सव्येन चक्षुषा दृष्टमि-
तरेण प्रत्यभिज्ञानातीति सूत्रम् । तच्च प्रतिसन्धानं प्रत्यभिज्ञानं,
स्मृतिपूर्वकत्वात् प्रसाभिज्ञानस्य, प्रतिसन्धानाच्चैककर्तृत्वं प्र-
त्ययानां सिध्यतीति ।

सिद्धत्वादनारम्भ इति ?—दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणा-
दिस्वेतस्मिन् प्रकरणे सिद्ध आत्मव्यतिरेकः सिद्धत्वादनार-
म्भं प्रकरणमिति ? । इन्द्रियव्यतिरेकज्ञापनार्थमिसेके—
एके इदं प्रकरणमिन्द्रियव्यतिरेकज्ञापनार्थं वर्णयन्ति ।
तन्न, तत एव सिद्धेः—पूर्वप्रकरणेनैव इन्द्रियशरीरव्यतिरेकः
सिद्ध इति । समुच्चयार्थमित्यपरे—अपरे तु समुच्चयार्थं सव्य-
दृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति हेतुं ब्रुवते । युक्तोऽन्यः स-
मुच्चयः, अर्थं तु न युक्तो विरोधात् सव्यदृष्टस्येतरेण प्र-
त्यभिज्ञानादिति ब्रुवाणो युक्तिं वाधते । का पुनरियं युक्ति-
वाधा ? अनेकत्वादिन्द्रियस्य युगपदधिष्ठानासम्भवः अणु मनो-
ऽनेकं चक्षुः, न चाणोर्मनसो युगपदनेकेन चक्षुषा सम्बन्धः
सम्भवति । अथासम्बद्धमपि द्वितीयं चक्षुरर्थानालोचयति ? एवं
च सति द्वितीयचक्षुर्वदितरचक्षुरपि मनसाऽनधिष्ठितमेव प्रव-

चित्पित इति(१) व्यर्थ मनः मात्तम्, अनधिष्ठितं च प्रवर्त्तमानमिन्द्रियं करणत्वं वाधते । न च करणमनधिष्ठितं प्रवर्त्तमानं दृष्टमिति समग्रासमग्रयोश्च तुल्योपलब्धिप्रसङ्गः न ह्यनधिष्ठितमिन्द्रियं प्रवर्त्तन इत्यणुत्वान्मनसा निसर्गमेव सम्बद्ध्यत इति विकलाविकूलयोस्तुल्योपलब्धिः प्राप्नोति । प्रकरणविरोधश्च इन्द्रियपञ्चकत्वादितीन्द्रियपञ्चत्वप्रतिपादकं प्रकरणं विरुध्यते इति ।

यदि तर्होकिमिन्द्रियं द्वित्वोपलब्धिः कथं ? द्वित्वोपलब्धिप्रतिपादनार्थं नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानादिति सूत्रमनैकस्मिन् नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥

एकमिन्द्रियं द्रव्यं अधिष्ठानमभिन्नम् । कोऽधिष्ठानार्थः ? तैजसस्य चक्षुषः पाधिधेन कृष्णसारेण उपकारविकारभेदानुविधानम्—यस्मात् कृष्णमार उपक्रियमाण उपक्रियते नि-क्रियमाणे विक्रियते तिष्ठति पश्यतीति, तस्मादस्य कृष्णसारमधिष्ठानमुच्यते । एतच्च च्पारुपातं शरीरमूत्रे । तस्यान्तौ गृह्यमाणौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयतः यथा दीर्घस्य द्रव्यस्य मध्ये व्यवहितस्यान्तारुपलभ्यमानौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयत इति ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् ॥ ९ ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् । एकस्मिन् विनष्टे उद्धृत्ते वा द्वितीयमवतिष्ठते विषयग्रहणे लिङ्गम् । नान्यथा तदुपपत्तेः—द्वितीयमवतिष्ठते इति नैतत् कस्यचित् प्रसक्तम् प्रसयमात्रं तु विनष्टेऽप्येकस्मिन्नधिष्ठाने यदवतिष्ठते तेन भवति । न चाधिष्ठानमिन्द्रियम्, अपि तु यत्तदनुवि-

(१) प्रवर्त्तयिष्यतीति—पा० ४ पु० ।

धामि तदनुविधत्त इति(१) यथा बहुवातायनस्य वेश्मन
एकपियानादितरेण ग्रहण(२)मिति ॥

अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥१०॥

अपरे त्ववयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुरिति परिहारं(३)
वर्णयति ।

तस्योत्तरम्—

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेध इति सूत्रम् । अस्यार्थः—न
कारणद्रव्यविनाशे कार्यद्रव्यमवतिष्ठते । यदि नावतिष्ठते
कथं कारणद्रव्यविनाशे कार्यद्रव्यपलभ्यत इति ? । क एवमाह
उपलभ्यत इति, अपि तु बहुष्ववयवेषु यस्य कारणानि
विभक्तानि तद्विनष्टम् । यस्य न विभक्तानि(४) तदुपलभ्यत
इति । शेषं भाष्ये ॥

इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥

अनुमीयते चायं देहादिव्यतिरिक्तश्चेतन आत्मा इन्द्रि-
यान्तरविकारात् । कस्मचिद्रम्लस्य फलस्य दृष्टसाहचर्ये(५)
रूपे गन्धे वा केनचिदिन्द्रियेण गृह्यमाणे रसनेन्द्रियविकारः ।
कः पुनर्विकारः ? रसानुस्मृतौ रसगर्द्धिमवर्चितः गर्द्धिः तृष्णा
रसनृष्णाप्रवर्तितो दन्तान्तरपरिष्कृताभिरङ्गीरसनेन्द्रियस्य सप्त-

(१) तदेकमनुविधत्त इति-पा० ४ पु० ।

(२) विधानमपरेण ग्रहण-पा० ४ पु० ।

(३) परिहारान्तरं-पा० ४ पु० ।

(४) न विनष्टानि-पा० ४ पु० ।

(५) गृहीतसाहचर्ये-पा० ४ पु० ।

षः सम्बन्धो विकार इत्युच्यते । सा चेयं स्मृतिरिन्द्रियचैत-
न्ये न प्राप्नोति । न च प्रतिक्षणध्वंसियु(१) संस्कारेष्वन्या-
नुभूतस्यान्येनास्मरणादिति । इन्द्रियान्तरविकार इन्द्रियान्त-
रधर्मः स कथं व्यधिकरणत्वादात्मव्यतिरेकं प्रतिपादयति ? ने-
न्द्रियान्तरविकार आत्मव्यतिरेकप्रतिपत्तिकारणमपि तु स्मृतिः
न लोकमनुभवितारमन्तरेण स्मृतिः प्राप्नोति, स्मृतिश्च भाव-
त्वाद्भवित्रपेक्षा उत्पत्तिवदिति न्यायः । न च स्मृतिमन्तरेणै-
न्द्रियविकारः सम्भवतीति प्रत्यक्ष इन्द्रियान्तरविकार उपादी-
यते अननुभूतरसस्येन्द्रियविकाराभावादिति व्यतिरेकहेतुः ।

न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् । स्मृतिर्नाम धर्मस्तस्याः
स्मर्तव्योऽर्थो विषयः सेयं स्मर्तव्यार्थसन्निधानादुपजायमाना-
ऽपरिदृष्टसामर्थ्यं न स्मर्तारं प्रतिपादयिष्यति । न हि स्व-
कारणसन्निधानादुत्पन्नो(२)ऽङ्करोऽपरिदृष्टसामर्थ्यं कुम्भादिकमर्थं
प्रतिपादयति ।

तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः । न स्मर्तव्यमात्रात् स्मृ-
तिरुत्पद्यते—पदायमतीतमर्थं स्मरति तदा स्मृतिरनाधारा
प्राप्नोति, न, चेयमनाधारा युक्ता गुणत्वात्, न हि काश्चि-
द्गुणोऽनाधारो दृष्ट इति(३) न चेयमिन्द्रिये सम्भवत्पन-
नुभूतत्वात् । न विषये तस्यासत्त्वात् । न शरीरे शरीरगु-

(१) प्रतिक्षणविनाशियु-पा० ४ पु० ।

(२) उपजायमानो—पा० ४ पु० ।

(३) युक्त इति—पा० ४ पु० ।

णानां प्रत्यक्षानां स्वात्मपरात्मप्रत्यक्षत्वात् । न चैयमनाधारा
गुणत्वादित्युक्तम् । न चैर्यं नास्ति । न चात्मन्यसत्त्वस्याः
सद्भावो युक्त इति । तेष्वोऽप्यस्य तदुत्पत्तौ(१) सामर्थ्यम-
वगम्यते कथमित्यनेनैव प्रत्युक्तम् । अस्वात्मनः सामर्थ्यं
स्मृतेराधारभावः । न चैयमनाधारा कार्यत्वात् सर्वं कार्यमाधा-
रवत् क्षीरादि दृष्टमिति । एतेन—

“न तच्चक्षुषि नो रूपे नान्तराले तयोः स्थितम् ।

न तदस्ति न तन्नास्ति यत्र तन्निष्ठितं भवेत् ॥”

इति प्रत्युक्तम् । न तदस्ति न तन्नास्तीति व्याहृतम् ।
न चानया कारिकया विज्ञानस्याश्रयिभावः प्रतिपेदुं श-
क्यते । किं कारणम् ? विशेषप्रतिपेदात्—न तच्चक्षुषि नो
रूप इत्यादिविशेषप्रतिपेधः । अयानाश्रितमेव विज्ञानम् ? व्यर्थं
वाक्यं न तच्चक्षुषि नो रूप इति—कस्य वा चक्षुषि रूपे वा
विज्ञानं वर्तते यं प्रति प्रतिपेधः, अयं च विज्ञानस्याश्रय-
प्रतिपेधो(२) विचार्यमाण आत्मसत्त्वं प्रतिपादयति । न हि
विज्ञानस्यात्मसत्त्वमन्तरेण वाक्यमेतदर्थवत्तायां व्यवतिष्ठते ।
अथवा एकस्यानेकत्रिषोपलब्धिप्रतिसन्धानमनेन सूत्रेणोप-
दर्शयत इत्युक्तं न्यायम् । शेषं भाष्य इति ।

अपरिसंख्यानानाञ्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥

(इत्यष्टभिः सूत्रैः प्राप्तद्विकं चक्षुरद्वैतमकरणम् ॥)

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् । य एते मवता

(१) तदुत्पत्तौ—पा० ४ पु० । तदुत्पत्तौ—इति च क्वचित् ।

(२) अप्राय निपेधो—पा० पु० ।

आत्ममतिपादका हेतव उपदिष्टाः सर्वे एते मनसि सम्भवन्ति । एवं च न मनोव्यतिरिक्त आत्मा सिद्ध्यति ।

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः सञ्ज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः सञ्ज्ञाभेदमात्रम् । यथा ज्ञातारमभ्युपगच्छता ज्ञानसाधनानि चक्षुरादीनि प्रतिपद्यन्ते तथा मन्तारं प्रतिपद्यमानेन मतिसाधनमभ्युपेयम् । यच्च तन्मतिसाधनं तन्मन इति सञ्ज्ञाभेदमात्रम् । अथ मन्ता निःसाधनो मतिं करोति ? एवमयं ज्ञाता निःसाधनो ज्ञानं करिष्यतीति सर्वेन्द्रियविलोपमसङ्गः ।

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

नियमश्च निरनुमानः । योऽयं नियम आश्रीयते मतिरेसाधना न पुनर्ज्ञोतिरिति नियमो निरनुमानः ज्ञप्तिवचु(१) मनेः ससाधनत्वे ऽनुमानमस्ति सुखादयश्च रूपादिभ्यो विषयान्तरमिति तद्विषयत्वादुपलब्धेः साधनेन भवितव्यम् न हि किञ्चिद् सविषयं ज्ञानमसाधनं दृष्टं रूपादिज्ञानवदिति नियमश्च निरनुमानः सुखादिविज्ञानानि निःसाधनानि भवन्तु मामूयन(२) रूपादिविषयाणीति । यदि सर्वं विज्ञानं समाधनमुच्यते(३) मनस्यपि करणान्तरं प्राप्नोति विषयत्वात् ? ओमित्युच्यते अस्ति मनामि करणं, किं पुनस्तत् ? येन मनोऽधिगम्यते । केन च मनोऽधिगम्यते ? अयुगपज्ज्ञानोत्पत्त्या । यस्य तु मनः मत्सङ्गं भवति तस्य योगजधर्मानुगृहीत आत्ममनःसंयोगः करणं योगि-

(१) ज्ञप्तिवचु—पा० ४ पु० ।

(२) मा भवन्तु—पा० ४ पु० ।

(३) ससाधनं मन्यते—पा० ४ पु० ।

धर्माणां चाचिन्त्यविषयत्वात् कथं ते मनो गृह्णन्तीत्यविचार-
णीयमेतत् । एतेनात्मज्ञानं(१) प्रत्युक्तम् । आत्ममनःसंयोगस्य
कारणभावादिति । एवं तावदात्मनोऽस्तित्वव्यतिरेकी सिद्धौ,
बहुत्वं चात एव, दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् नान्यदृष्टमन्यः
स्मरतीति शरीरदाहे पातकाभावादिति । सेयं सर्वा व्यवस्था
शरीरिभेदे सति सम्भवतीति ॥

(इति त्रिभिः सूत्रैर्मनोव्यतिरेकामकरणम् ।)

किं पुनरयं देहात्सङ्घातादन्यो नित्योऽथानित्य इति ? एत-
स्मिन्नर्थे उभयथा दृष्टत्वादिति संशयमुपपादयति । अनुपपन्न-
रूपश्चायं(२) संशयः—आत्मास्तित्वव्यतिरेकहेतुभिः शरीरभेदे-
ऽप्यभेदे आत्मनि सिद्धः सिद्धत्वात् प्रकरणमनारम्भमिति ? ।
नानारम्भं कथं ? जन्मममृति यावत् प्रायणमेतस्मादेकः सिध्यति
न पुनर्देहविनाशादूर्ध्वं भवतीत्येतत् सिद्ध्यत्येतस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं
पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षमयशोकसम्प्रतिपत्तौराते-
सूत्रम्—

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षमयशोकसम्प्र-
तिपत्तेः ॥ १९ ॥

अस्वार्थः । जातः स्वस्वयं कुमारको विषयाधिगमासम-
र्थेषु इन्द्रियेषु हर्षमयशोकान् प्रातिपद्यमानो दृष्टः स्मितकम्पक-
दिदानुमेयान्, ते च(३) स्मृत्यनुबन्धाद्बुत्पद्यन्ते । स्मृत्यनुबन्धश्च
नान्तरेण पूर्वशरीरमिति । तत्र जन्म निकामविशिष्टाभिः शरीरे-
न्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बन्धः । अभिप्रेताविषयमार्थनाप्राप्तौ सुखा-

(१) विज्ञानं—पा० ४ पु० ।

(२) अनुपपन्नोऽयं—पा० ४ पु० ।

(३) अनुमेयानि तानि च—इति कश्चित् ।

नुभवो हर्षः । अनिष्टविषयसाधनोपनिपाते तज्जिहासोर्हानाश-
क्यता भयम् । इष्टविषयवियोगे सति तत्प्राप्त्यशक्यपर्यया
शोकः । तदनुभवः सम्प्रतिपत्तिः । एकविषयानेकविज्ञानो-
त्पादोऽभ्यासः एकाकारविषयो वा । यथा क्षालयोऽनेना-
भ्यस्ता इति । प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे (१) तदनुमन्धानविषयः
मत्प्रयः स्मृतिः ? तदनुपृष्टीतस्तदनुसन्धानविषयः प्रत्ययस्त-
दुभावविषयः प्रत्यभिज्ञानम् । अनुबन्धो-भाषनाख्यः स्मृतिहेतुः
संस्कारः । इष्टविषयानुस्मरणाद्ययनादिमसादः स्मितम् । अनि-
ष्टविषयानुस्मरणात् तत्साधनजिहासानुष्ठानलक्षणो हस्तादि-
विशेषवतोऽश्रुविमोचनसहितः शब्दविज्ञेयो रुदितम् ।

स्मितरुदिते व्यधिकरणत्वादसाधनम् ?—अथ मन्यसे स्मितरु-
दिते बाल्यावस्थायां भवतो न च बाल्यावस्था आत्मनः तस्मा-
द्व्यधिकरणत्वादसाधनमिति ? । न, शोकादिमदात्मवतीति बाल्यावस्थायाः
साध्यत्वात्—शोकादिमदात्मवती बाल्याव-
स्थेति साध्यं स्मितरुदितादिमत्त्वादिति । बाल्यावस्था वयो-
धर्मो यौवनावस्थावत् । एतेन स्मृतिसंस्कारानुभवपूर्वशरी-
रसम्बन्धवदात्मवत्त्वं व्याख्यातम् । कथमिति ? यथा स्मित-
रुदितवत्त्वेन शोकादिमदात्मवती बाल्यावस्था साध्यते एवं
शोकादिमदात्मवत्त्वेन स्मृतिमदात्मवती बाल्यावस्था साध्या,
तथा स्मृतिमदात्मवत्त्वेन संस्कारवदात्मवती बाल्यावस्था
साध्या, संस्कारवदात्मवत्त्वेन पूर्वानुभववदात्मवती, पूर्वानुभ-
ववदात्मवत्त्वेन पूर्वशरीरसम्बन्धवदात्मवती साध्या सर्वत्र
पूर्वानुभववदात्मवत्त्वेन पूर्वशरीरसम्बन्धवदात्मवती साध्या सर्वत्र
यौवनावस्था दृष्टान्तः(२) सा हि स्मितरुदितवती भवतीति

(१)प्रत्यक्षविरोधे—पा०४ पु० । (२)यौवनावस्थिदृष्टान्तः—पा०४ पु० ।

शोकादिमदात्मवती चेति सर्वत्र वक्तव्यम् ॥

पञ्चाधिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत् तद्विकारः ॥२०॥

पञ्चाधिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत् तद्विकारः । अने-
त्पेऽपि विकारदर्शनादनेकान्त इति सूत्रार्थः ।

कः पुनरयं प्रबोधः किं च सम्मीलनमिति ? पञ्चपञ्चावयवाधि-
भागो ऽविनश्यत्कार्यः प्रबोधः । पञ्चपञ्चावयवानामारब्धकार्याणां
याः पुनः(१) परस्परैण प्राप्तयः तत्सम्मीलनमिति । न विकल्पा-
नुपपत्तेः—पञ्चाधिषु प्रबोधसम्मीलनविकारादिवत्ताद्विकार इति
किमयं दृष्टान्तः साधनपक्ष ? उत्तानैकान्तिकपक्ष(२) इति ? ।
यदि साधनपक्षे ? हेतुमन्तरेण दृष्टान्तमात्रं न साधनमित्यसाधनं
दृष्टान्तः । अथ दूषणं ? तर्हि दृष्टकारणमत्याख्यानम् ? उत
कारणान्तरोपपादनम् ? अथात्मन उत्पत्ति(३)निरोधकार-
णानुमानम् ? अथाकस्मिकत्वमिति ? । तद्यदि तावद्दृष्टकारण-
प्रत्याख्यानम् ? तदयुक्तम् दृष्टेन विशेषितत्वात्—यौवनाद्यवस्थासु
स्मितहृदितवत्त्वं शोकादिमदात्मवत्त्वं च दृष्टमिति—दृष्टेन
स्मितहृदितवत्त्वेन शोकादिमदात्मवत्त्वं वावपावस्यायां गः
म्यत इति न दोषः । अयं कारणान्तरोपपादनम् ? तदपि
न युक्तम्—अत एव दृष्टेन विशेषितत्वादिति । अथात्म-
न उत्पत्तिनिरोधकारणानुमानम् ? तन्न युक्तं—द्रव्यस्य सतः
सर्वदा अमूर्तत्वादकारण आत्मा आकाशादिवदिति । आ-
त्मानं च कृतकं प्रतिपद्यमानेन कारणमस्य वाच्यम् ? कुतः ?

(१) यत् पुनः—पा० ४ पु० ।

(२) उत्तानैकान्तिकपक्ष—पा० ४ पु० ।

(३) अथात्मन उत्पत्ति—पा० ४ पु० ।

कार्यस्य कारणवत्त्वात्(१) सर्वं कार्यं कारणवद्दृष्टमिति ।

अथ पञ्चादिप्रबोधसम्मीलनविकारोऽकस्माद्भवतीति ? तन्नो-
प्यशीतवर्षकाल(२) निमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥

नोप्यशीतवर्षकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविका-
राणाम् ॥ २१ ॥

नायमाकास्मिकः पञ्चादिप्रबोधसम्मीलनविकार इति सू-
त्रार्थः । एवं च सति दृष्टान्तेन न किञ्चिद् प्रतिपिद्यते पञ्चा-
त्मकविकाराणामिति । न पञ्चात्मककारणानि(३) पञ्चानी-
ति, अपि तु पञ्चानां भूतानामनुग्रहे सति भवन्तीति पञ्चा-
त्मकानीत्युच्यन्ते । वस्तुतस्तु न पञ्चात्मकं किञ्चिदस्ती-
त्युपरिष्ठाद्द्रक्ष्यामः ॥

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥ २२ ॥

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् । जातमात्रस्य
वत्सस्य प्रवृत्त्या स्तन्याभिलाषो गम्यते तत्र प्रवृत्त्युद्दे-
यः(४) स्तन्याभिलाषस्तेन स्मृतिस्तया संस्कारस्तेनानुभवस्तेन
पूर्वशरीरमिति पूर्ववत् प्रयोगः । किमर्थं पुनरिदं सूत्रमा-
रंभ्यते यदाऽयमर्थः पूर्वाभ्यस्तसूत्रे ऽवगतः ? सामान्यतो-
ऽधिगतस्य(५) विशेषज्ञापनार्थं सूत्रमित्यदोषः ॥

प्रवृत्तिमात्रस्यानैकान्तिकत्वज्ञापनार्थम्—अयसोऽयस्कान्ता
भिगमनवत्तदुपसर्पणमिति सूत्रम्—

(१) कारणवत्त्वनियमात्—पा० ४ पु० ।

(२) वर्षकाल—पा० १ पु० ।

(३) कारणानि—इति नास्ति ४ पु० ।

(४) प्रवृत्त्यनुमेय—पा० ४ पु० ।

(५) सामान्यतो ज्ञातस्य—पा० ४ पु० ।

अथसोऽयस्कान्ताभिगमनवत् तदुपसर्पणम् ॥ २३ ॥

न विकल्पानुपपत्तेः—किमिदमथसोऽयस्कान्ताभिगमन(१)
सनिमित्तमाहो निनिमित्तमिति ? । यदि सनिमित्तं ?
तत्केन गम्यते ? नियमेन अर्थास्पयस्कान्तपेरोपसर्पन्ति न तु
लोष्टादीन्, न च लोष्टादय उपसर्पन्ति, सोऽय कार्यनियमात्
कारणनियमो गम्यते । एतेनाकस्मिकत्वं प्रतिपिद्धम् । तदि-
दमयत्तासुपसर्पणं किं दृष्टकारणप्रत्याख्यानार्थमुपन्यस्त?मथवा
कारणान्तरोपदर्शनार्थम् ? अयात्मन्युत्पत्तिनिरोधानुमानमिति(२)
पूर्ववत्प्रसङ्गः ॥

नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

आकस्मिकत्वप्रतिषेधार्थं च नान्यत्र प्रवृत्त्यभावादिति सूत्रम् ॥

वीतरागजन्मादर्शनान् ॥ २५ ॥

नित्य आत्मा वीतरागजन्मादर्शनात् । न हि कश्चिज्जात-
मात्रो वीतरागो जायते वीतरागाणां जन्मादर्शनात् सरागो
जायते इति गम्यते । जन्म व्याख्यातम् । ततः किं ? रागस्य
पूर्वानुभूतविषया(३)नुचिन्तनं योनिः, न च विषयावगमा-
समर्पेण इन्द्रियेषु रागः सम्भवति, न च स्मृतिसन्तरेण विष-
यानुचिन्तनम्(४) युक्तम्, पूर्वानुभूतविषयमार्थना सङ्कल्पः ।
अदृष्टादिति चेत् ?—अथ मन्यसे न पूर्वशरीरयोगो रागाद्-
म्यते अपि त्वदृष्टाद्भाग इति ? । नाभिधायापरिज्ञानान्(५)—

(१) अयस्कान्तस्याभिगमनं—पा० ४ पु० ।

(२) अन्तरोपार्थमिति—पा० ४ पु० ।

(३) पूर्वानुभवविषया—पा० ४ पु० ।

(४) रागचिन्तनं—पा० ४ पु० ।

(५) नाभिधायाविज्ञानात्—पा० ४ पु० ।

वर्गभिर्भायः कारणनियमेन रागोऽपि तु पूर्वशरीरसम्बन्धम-
तिपादनं सूत्रार्थः । न चादृष्टाद्राग इति युवता तत्प्रतिपि-
प्यत इति किञ्चिदुक्तम् । तन्मयत्वाद्वाग इति, विषयाभ्यासः
खल्वयं भावनाहेतुस्तन्मयत्वमुच्यते जातिविशेषाच्च रागविशेष
इति । कर्म खल्विदं जातिविशेषस्य निर्वर्तकं तादर्थ्यात्तच्छ-
ब्दं लभ्यते वीरणादिवत् ॥

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिरित्यनैकान्तिकपक्षे सूत्रम् ।
नोक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतत् ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् ॥ २७ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनामिति । अत्रापि पूर्ववत्
सङ्कल्पस्मृतिसंस्कारपूर्वानुभवपूर्वशरीरवदात्मवच्चानि योज्यानी-
ति । एवं चानादिः संसारोऽपवर्गान्तः सिध्यतीति व्यव-
स्थितमेतदस्यात्मा व्यतिरिक्तो नित्यश्चेति ॥

(इति नवभिः सूत्रैर्नित्यत्वप्रकरणम् ।)

आत्मानन्तरं शरीरमवसरमाप्तं परीक्ष्यते । अथवा अ-
नादिश्चेतनस्य शरीरयोग इति शरीरं परीक्ष्यते । तस्मिन्
परीक्ष्यमाणे आत्माधिकारश्च परि(१)समाप्तो भवति । किं
पुनरस्य परीक्ष्यं ? किं घ्राणादिवदेकमकृति ? अथ नानामकृ-
तीति ? विप्रतिपत्तेः संशयः । श्रूयते खल्वत्र विप्रतिपत्ति-
स्तत्रेदं तत्त्वम् ॥

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

मानुषं शरीरं पार्थिवमिति । मानुषमिति किमर्थ(२)

(१) आत्माधिकारः एव—पा० ४ पु० ।

(२) किमिति—पा० ४ पु० ।

विधिष्यते । लोकान्तरद्वारीराणि न पार्थिवानीति युक्तं वि-
शेषणं, गन्धवत्त्वात् परमाणुवत्—गन्धवान् परमाणुरेकात्मको
दृष्टः गन्धवच्च शरीरं तस्मादेकात्मकमेकस्वभावमिति । न
त्विदमत्रादिभिरसंपृक्तया पृथिव्याऽऽरब्धं चेट्रेन्द्रियार्थश्रयभावेन
कल्प्यत इति भूतसंसर्गोऽविमतिपिद्धः ।

एवं तर्हि पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः, निःश्वासो-
च्छ्वासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम्, गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशादानेभ्यः
पाञ्चभौतिकमिति (१) प्रत्युक्तम्(२) ॥

तत्र सन्निहितानां तद्गुणोपलब्धेरिति तदिदमनेकभूतम-
कृति शरीरमरसगन्धमरूपमस्पर्शं च प्रकृत्यनुविधानात्
स्यादिति भाष्यम् । तस्य व्याख्यानं पृथिव्युदकाभ्यामार-
भ्यमाणगन्धं कारणगन्धस्यैकस्यानारम्भकत्वात् । पृथिव्य-
नलाभ्यामारभ्यमाणमग्न्यपरसं च कारणगन्धरसयोः केवल-
योरनारम्भकत्वात् । पृथिव्यनिलाभ्यामगन्धमरसञ्चारूपं च
वायोरगन्धरसरूपत्वात् । पृथिव्याकाशाभ्यामगन्धमरसमरूपम-
स्पर्शं च आकाशे गन्धाद्यभावात् सर्वत्र समानो न्यायः
कारणगुणस्य केवलस्यानारम्भकत्वात् । जलानलाभ्यामगन्ध-
ञ्चारमं च, जलशयुभ्यामगन्धं चारसञ्चारूपं च, जलाका-
शाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च, तेजोनिलाभ्यामगन्धं चारसं
चारूपञ्च, अनलाकाशाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च, अनिला-

(१)पार्थिवाप्यतैजसमिति-निःश्वासोच्छ्वासोपलब्धेरिति-गन्ध-
क्लेदपाकेति च चाक्षयत्रयं सूत्रत्वेन निर्णीतं वाचस्पतिमिथीन्यायमुच्ची-
निघन्धे विश्वनाथपञ्चाननेन गोतमसूत्रवृत्ती च । युक्तं चैतन् अनु-
दमेय “ इति भाष्य”मिति दर्शनात् ॥

(२) प्रतिपिद्धम्—पा० ४ पु० ।

काशाभ्यामेवमेव भृज्जलानलैरगन्धमेव भृज्जलानिलैरेवमेव भृज-
 लाकाशैरेवमेव पृथिव्यानिलानलैरगन्धमरसं च, पृथिव्यनलाका-
 शैरेवमेव, पृथिव्यानिलाकाशैरगन्धमरसमरूपं च, जलानिलानलै-
 रगन्धपरसं, च जलानलाकाशैरेवमेव जलानिलाकाशैरगन्धं
 चारमं चारुपं च अनलानिलाकाशैरेवमेव पृथिव्युदकतेजो-
 वायुभिरगन्धं पृथिव्युदकज्वलनाकाशैरेवमेव अवनिजलाकाशै-
 रेवमेव पृथिव्यानिलज्वलनाकाशैरगन्धमरूपं च(१) जलानिला-
 नलाकाशैरेवमेव पृथिव्युदकतेजोवाय्वाकाशैरगन्धं कारणगुण-
 सैकस्यानारम्भकत्वादिति वाच्यम्(२) एककारणकत्वे(३) तु
 सततोत्पत्त्यनुत्पत्तौ निसत्वप्रसङ्गश्चेत्युक्तम् ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ २९ ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च । सूर्यं ते चक्षुः स्पृणोमीत्यस्य म-
 न्नस्थान्ते पृथिव्यां ते शरीरमिति-स्यं स्पृतिः कारणात्
 कार्योत्पत्तिः । यदुक्तं भवति सूर्यश्चक्षुःकारणं, पृथिवी श-
 रीरस्येति अन्योष्टिकाले मन्त्रः सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतु पृथिवीं
 शरीरमिति । अस्यापि मन्त्रस्यार्थो यद्यस्मादायातं तत्तस्मि-
 न्नेव प्रलयं गच्छति प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानम् ।
 प्रलयशब्देन च कार्यशून्यं कारणमुच्यते न पुनः कार्यस्य
 कारणे लयः प्रलयः एवं चापदुत्पद्यते सन्निरुद्धते इत्यप-
 मर्थ उक्तो भवति ॥

(इति शरीरपरीक्षाप्रकरणम् ।)

(१) रगन्धमरसञ्च—पा० ४ पु० ।

(२) इति समानम्—पा० ४ पु० ।

(३) एककारणगुणत्वे—पा० ४ पु० ।

अथेदानीमिन्द्रियाणि ममेवक्रमेण विचार्यन्ते । किमा-
व्यक्तिकान्पाईकारिकाणि आहो भौतिकानीति संशयकारण-
प्रतिपादनार्थं सूत्रम्—

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद् व्यतिरिच्य चोपलम्भा-
त् संशयः ॥ ३० ॥

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद्व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संशयः ।
कृष्णसारं भौतिकं तस्मिन्ननुपहते विषयोपलब्धिः, कृष्णसार-
व्यतिरेकेण विप्रकृष्टदेशावस्थितस्य विषयस्योपलब्धिः, सैवं
व्यतिरेकोपलब्धिरभौतिकधर्मः, तदेवमुभयधर्मोपलब्धेः संशय
इति । कृष्णसारमेव चक्षुः तस्मिन् सति भावादूपग्रहणस्य-
यस्मादिदं रूपग्रहणं सति कृष्णसारे भवति असति न
भवति । यच्च तस्मिन् सति भवत्पसति न भवति तस्य
तदिति । यथा कार्यद्रव्यस्य रूपादय इति । न प्रदी-
पादिभिरनेकान्तात्—प्रदीपे सति रूपोपलब्धिर्भवति न च
प्रदीपस्य रूपोपलब्धिरित्यनेकान्तः । यस्य कृष्णसारं चक्षुः
तस्य सन्निकृष्टविप्रकृष्टोस्तुल्योपलब्धिप्रसङ्गः । कृष्णसारं न
विषयं प्राप्नोति अप्राप्त्यविशेषात् सन्निकृष्टविप्रकृष्टोस्तुल्यो-
पलब्धिः प्राप्नोति । विषयीभावादिति चेत् ?—अथ मय्यने
सन्निकृष्टोऽस्य विषयो भवति विप्रकृष्टो न विषयः एवं
च न तुल्योपलब्धिरिति ? नोक्तोत्तरत्वात् प्रत्यक्षमुच्यते ।

अभौतिकानीत्यपरे—

महदणुग्रहणात् ॥ ३१ ॥

महदणुग्रहणात् । महदिति महत्त्वं शब्दमुच्यते अ-
पिबति अणुतरमणुतममिति(१) तद्विदुस्त्वं अणुतरमणुतममिति

(१) महदिति महत्तरमुच्यते अन्निकृष्टि अणुतरमिति-पा. ४ पु. २।

भौतिकत्वं चक्षुषो वाधते भौतिकं हि यावद्भवति तावदेव व्याप्नोति अभौतिकं तु व्यापकत्वात् सर्वसम्बद्धम् ।

न भौतिकेषु मदीपादिषु दृष्टत्वाद्-भौतिकाः मदीपादयो महदण्वोः प्रकाशका भवन्तीत्यनेकान्तः मदीपाद्यनभ्युपगमे वा महदणुप्रकाशकत्वं चक्षुष एवेत्यसाधारणत्वादहेतुः भौतिका-भौतिकयोर्निवृत्तेः । ननु चाभौतिके ज्ञाने महदणुप्रकाशकत्वं दृष्टं ? न दृष्टं-न हि बुद्ध्या महदणुनी प्रकाश्येते, अपि तु प्रकाशो बुद्धिर्न प्रकाशनमिति, अवधारितस्यार्थस्य हानोपादानोपेक्षाबुद्धीनां साधनं बुद्धिरिति नाभौतिकं महदणु-प्रकाशकमस्ति । ननु मनो विद्यते ? सत्यं न पुनस्तद्भौतिकं नाप्य-भौतिकमिति । एतेनात्मा व्याख्यातः-न भौतिको नाभौतिक इति । यदि मनो नाभौतिकं यदुक्तं भौतिकानीन्द्रियाणि अभौतिकं मन इति तद्व्याहृतं ? नाभौतिकार्थस्याभूतात्मकपर्यायत्वात् अभौतिकं मन इति अभूतात्मकं मन इति यावदुक्तं भवति । मुख्यतस्तु मनो न भौतिकं नाभौतिकमिति । नेन्द्रियेऽपि समानत्वात्-इन्द्रियमभौतिकमिति यावदुक्तं भवति अभूतात्मकमिति ? । अभूतात्मकं व्यापकं चेन्द्रियं प्रतिपद्यमान इदं पर्यनुपोज्यः व्यवहितार्थग्रहणं कस्मात् भवति ? किं कारणम्-व्यापकत्वादिन्द्रियस्य न कुड्यादेरावरणसामर्थ्यमस्तीति ? वृत्तिः प्रतिपिध्यत इति चेत् ?-अथ मन्यमे सत्यं व्यापकमिन्द्रियं तस्य तु पुरुषार्थहेतुना सोभ्यमाणस्य महाहृदाद्बुद्बुदा इव निःसरन्त्यस्ताः कुड्यादिभिः प्रतिपिध्यन्त(१) इति ? न वृत्तिव्यतिरेकेणेन्द्रियसत्त्वे(२) प्रमाणाभावात्-येयं विषयग्रहणात्मिका वृत्तिः तां त्यक्त्वा तत्र-

(१) प्रतिव्यज्यन्त-पा० ४ पु० ।

(२) व्यतिरिक्तेनेन्द्रियसत्त्वे-पा० ४ पु० ।

तिरेक्तमिन्द्रियमिति किं प्रमाणम् ? न चाप्रामाणिकोऽर्थः शक्यः
 प्रतिपत्तुम्, न च प्रतिपिध्यमानाप्रतिपिध्यमानयो(१)रेकत्वम्, ए-
 कत्वे वाऽऽनर्थक्यं वृत्तिः प्रतिपिध्यते निश्चरतीति च । अव्य-
 त्तिरेकाच्च तदुत्पत्तिविनाशधर्मकम्—यदि वृत्त्यव्यतिरेकीन्द्रियं यथा
 वृत्तेरुत्पादविनाशावेषमिन्द्रियस्यापि प्राप्नुतः । वृत्तेर्व्यक्तिर्नो-
 त्पत्तिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे न मया वृत्तेरुत्पत्तिरभ्युपगम्यते
 ऽपि तु व्यक्तिः न निरोधो विनाशोऽपि तु तिरोभाव इति ?
 नोत्पत्तिविशेषत्वात्—व्यक्तिरुत्पत्तेर्विशेषः । कथमिति ? नानुपजा-
 तविशेषस्य व्यक्तिरिति । अथानुपजातविशेषं व्यज्यत इति म-
 न्यते ? नित्यं व्यक्तिः स्यात् । एतेन विनाशो व्याख्यातः । ति-
 रोभाव इति विद्यमानं न किञ्चिन्निरुद्धं न ह्यनिवृत्तविशेषस्य-
 ग्रहणं भवति । न च सर्वनित्यवादिना ग्रहणाग्रहणे युक्ते-विशे-
 पस्यानुपजननान्न ग्रहणं विशेषस्यानुपचयान्नाग्रहणमिति । नित्यं
 व्यापकश्चेन्द्रियमभ्युपगच्छतः कारणार्थो हीयते—कारणं नाम
 यस्यानन्तरं यद्भवति कारणञ्च नित्यं कार्यञ्च नित्यमिति किं
 कस्यानन्तरं कार्यकारणभावश्च कथं तयोर्नित्यत्वात् । कारकश-
 ब्दार्थश्च वाच्यः(२) । ननु करोतीति कारकम् । ससं करोतीति
 कारकम्(३) न पुनर्नित्यवादिनः किञ्चित्कर्तव्यमस्ति न चा-
 सति कर्तव्ये कारकार्थं पश्यामः । व्यक्तौ कारकार्थं इति चेत् ?
 व्यक्तौ च तुल्यं व्यक्तिरपि व्यङ्ग्यवन्नित्येति व्यक्तावपि न का-
 रकार्योऽस्ति(४) सुगपदनेकविज्ञानमसङ्गाच्च—यदि च वृत्तिर्दृष्टि-
 मतो नान्या भवति वृत्तिमतोऽवस्थानादवृत्तीनामवस्थानमिति यु-

(१) प्रतिपिध्यमानाप्रतिपिध्यमानयोः—पा० १ पु० ।

(२) यक्तव्याः—पा० ४ पु० । (३) वाचकम्—पा० ५ पु० ।

(४) कारकोऽस्ति—पा० १ पु० ।

गपदनेकाविज्ञानमसङ्गः घृत्तपनेकत्वे चैकमिन्द्रियमनेकं मामोति
 वृत्तिभ्योऽनन्यत्वात् । अथ माभृदिन्द्रियभेद इति ? घृत्तीनां त-
 र्हेकत्वं मामोति वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वात् । अथ माभृदयं दोष
 इत्युभयं नेप्पते ? भेदस्तर्हि वृत्तिवृत्तिमतोरिति न चान्या गतिर-
 स्ति तस्मादयुक्तम् व्यापकमिन्द्रियं नित्यं चेति ॥

महदणुग्रहणस्य चान्यथासिद्धेरहेतुः—योऽप्यं हेतुर्महदणु-
 ग्रहणा(१)दभौतिकानीन्द्रियाणीत्यपमन्यथासिद्धः न महदणु-
 ग्रहणमात्रादभौतिकत्वं व्यापकत्वमिन्द्रियाणां दावयं प्रतिपत्तुं,
 कस्मात् इदं ? यस्माद्रश्म्यर्थमन्निकर्षविशेषान्महदण्वोर्ग्रहणम् ॥

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषान् तदुग्रहणम् ॥ ३२ ॥

चक्षुरश्मेरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषान्महदण्वोर्ग्रहणं भवति ।
 तत्र सन्निकर्षमात्रात् सामान्यग्रहणं सन्निकर्षविशेषाद्विशेषग्रह-
 णम् । कः पुनः सन्निकर्षस्य विशेषः ? भूयोऽवयवसन्निकर्षानु-
 ग्रहः यस्मादयं सन्निकर्षो विशेषमतिपत्तिहेतुर्भूयोऽवयवसंयोगै-
 रनुगृह्यते सोऽवयवपदान्तरसंयोगापेक्षोऽवयवीन्द्रियसन्निकर्षः स-
 न्निकर्षविशेष इत्युच्यते स च रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषोऽणुमह-
 तोस्तुल्यो भवतीत्यन्यथा महदण्वोर्ग्रहणं सिद्धयति । रश्म्यर्थस-
 न्निकर्षश्चावरणलिङ्गः कुड्यादिव्यवहितानामप्रकाशरूपत्वात् अ-
 प्राप्यकारित्वे तु न कुड्यादेरावरणसामर्थ्यमस्तीत्यास्ति चाक्षुषो
 रश्मिः यथा मदीवरश्मिरिति ॥

आवरणानुमेपत्वे सतीदमाह—

तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३३ ॥

तदनुपलब्धेरहेतुः । न चाक्षुषो रश्मिर्विद्यत इति सूत्रार्थः ।

कथमिति ? । उपलब्धिलक्षणमाप्तत्वादानुमानानुपपत्तिः यत् स्व-
लूपलब्धिलक्षणमाप्तं नोपलभ्यते तत्रास्ति यथा घटादि घटा-
देर्महदनेकद्रव्यवस्वरूपवत्त्वानि सन्तीत्युपलभ्यन्ते घटादयः तथा
महदनेकद्रव्यवस्वरूपवांश्चाक्षुषो रश्मिः कस्मात् प्रत्यक्षतो(१)
नोपलभ्यत इति—यद्वत्त्वं तावत् कारणमहत्त्ववद्ब्रह्मत्वमत्रयेभ्यः अ-
नेकद्रव्यवस्वरूपमपि कारणब्रह्मत्वादेव रूपस्पर्शवद्धि तेज इति ना-
रूपं तद्व-एवमशेषोपलब्धिकारणसन्निधाने सति यन्नोपलभ्यते(२)
तेन गम्यते नास्तीति ॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥३४॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः । यत् प्रत्य-
क्षतो नोपलभ्यते तदनुमानेनोपलभ्यमानं नास्तीत्युक्तम्(३)
यथा चन्द्रमसः परमार्गः पृथिव्याश्चात्रोभागः प्रत्यक्षलक्षणप्र-
सावपि न प्रत्यक्षत उपलभ्यते अनुमानेन चोपलब्धेर्नती न स्तः ।
किं पुनरनुमानम् ? अर्वाग्भागावदुपपत्तिपत्तिः तथा चाक्षुषस्य
रश्मोः कुड्याद्यावरणमनुमानं सम्भवतीति ।

अपरे तु महदनेकद्रव्यवस्वाद्रूपवत्त्वाच्चोपलब्धिरित्युपलब्धां
नियमं वर्णयन्ति । नोपलभ्यमान इति किमुक्तं भवति न
युक्तो(४) यत्र यत्र महदनेकद्रव्यवस्वरूपाणि सन्ति तत्तदुपल-
भ्यत इति, अपि तु यद्यदुपलभ्यते तत्र तत्र महदनेकद्रव्यव-
स्वरूपाणि सन्तीति ? । एवं तर्हि इदं मूलं नोपलब्धेः कारणप्र-
तिपादकम् सत्स्वभावादिता-सत्सु महदनेकद्रव्यरूपेषु उपलब्धिर्न
भवतीति नैतान्युपलब्धिकारणमिति ॥

(१) प्रत्यक्षतया—पा० ४ पु० ।

(२) येन नोपलभ्यते—पा० ४ पु० ।

(३) न नास्तीत्यत उक्तम्—पा० ४ पु० । (४) न प्रमो—पा० पु० ।

द्रव्यगुणधर्मभेदाद्योपलब्धिनिवृत्तः ॥ ३५ ॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाद्योपलब्धिनिवृत्तः इति । शेषं भाष्ये । कस्मात् तर्हि चाक्षुषो रश्मिर्नोपलभ्यते इति ? उपलब्धिकारणाभावादिति । नैतावदेवो(१)पलब्धिकारणं यन्महदनेकद्रव्यरूपाणि, अपि तु रूपग्रहणाद्रूपविशेषोऽभिधीयते न रूपमात्रम् ।

एवं च सूत्रम् ॥

अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ३६ ॥

अनेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिरिति । अत्र रूपविशेषग्रहणेन रूपधर्म उद्भवसमाख्योऽभिधीयते न रूपत्वं रूपान्तराद्रूपं विशिनष्टि अपि उद्भवो विशेषकत्वाद्विशेष इत्युच्यते यथा ब्राह्मणविशेष इति न ब्राह्मणत्व ब्राह्मणविशेषः एवं समानजातीयविशेषकत्वं यत् तद्विशेष इत्युच्यते उद्भवश्च कार्यगम्यः यस्याभावाद्विषयतावयवमाप्त्यं द्रव्यं हेमन्ते न गृह्यते बैजसश्च ग्रीष्मे(२) यस्य भावात् प्रदीपरश्मिरूपलभ्यते आदिरश्मिश्च, स उद्भवो नापि विशेषः स तस्मिन्नायने रश्मी रूपविशेषो नास्तीत्यतश्चाक्षुषो रश्मिर्नोपलभ्यते दृष्टश्च तेजसो धर्मभेदः । चतुर्विधश्च तेजो भवति उद्भूतरूपस्पर्शं यथाऽऽदिरश्मिः । उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं यथा प्रदीपरश्मिः । उभयं च प्रत्यक्षम् रूपस्योद्भूतत्वात् । उद्भूतस्पर्शमनुद्भूतरूपं यथा वारिस्थितं तेजः । अनुद्भूतरूपस्पर्शं यथा नायन तेजः(३) । उभयं चाप्रत्यक्षम् रूपस्यानुद्भूतेः ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥ ३७ ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः । शेषं भा-

(१) नैतावदेवो—पा० ४ पु० । (२) उष्मा इत्यधिकं ४ पु० ।

(३) रूपस्पर्शो यथा नायनो रश्मि—पा ४ पु० ।

व्ये । रूपस्पर्शानिभिव्यक्तिश्च व्यवहारमवल्लसार्पा—यदि नापनो रश्मिरुद्भूतस्पर्शो भवेत् तेन दृश्यशिषेवे अनेकरश्मिसन्निधाने सति द्रव्यं दृश्येते अनेकरश्मिसन्निपाते च सति(१) व्यवहितत्वाद्द्रव्यस्यानुपलब्धा भवितव्यम् । अथ मन्यसे यथादिसरश्मिसम्बद्धेयं नापनो रश्मिर्न व्यवधीयते एवं रश्म्यन्तरसन्निपातेऽपीति ? । तन्न व्यतिभिद्यार्थग्राहकत्वात्(२) व्यतिभिद्यादिसरश्मित्वसम्बद्धेन द्रव्येण सम्बद्धत्वे उद्भूतरूपस्पर्शवश्वे च चक्षुषो यस्य पूर्वं सन्निवृत्तं चक्षुस्तदितरेण व्यवहितमपि(३) नार्थं गृहीयात् । अथानेकरश्मिसन्निपाते सति समानजातीयद्रव्येभ्यो द्रव्यान्तरं रश्मिरुत्पद्यत इति । एवं सति समग्रासमग्रचक्षुषोस्तुत्यपोपलम्भः प्राप्नोति । न चैतदिष्टमनुपलब्धेरिति व्यवहारकल्पादप्यर्थं च नापनस्य रश्मेरनुद्भूतरूपस्पर्शवश्वमिति । सर्वद्रव्याणां विश्वरूपो व्यूहः पुरुषार्थकारित इति । कर्म च धर्माधर्मरूपं चेतनस्योपभोगार्थमिति ॥

अव्यभिचाराद्य प्रतीघातो भौतिकधर्मः ॥३८॥ (४)

अव्यभिचारी तु प्रतीघातो भौतिकधर्मः । भौतिकं चक्षुःकुल्यादिभिः प्रतीघातदर्शनात् घटादिवदिति । अप्रतीघाताद्भौतिकमिति चेत् ?—अथ मन्यसे यदि प्रतीघाताद्भौतिकमप्रतीघाताद्भौतिकम् दृष्ट्याप्रतीघातः काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ? नानेकान्तात्—मदीपरश्मिवत् भौतिकस्याप्रतीघातः यथा

(१) सन्निधाने सति—पा० ४ पु० ।

(२) ग्राह्यत्वात्—पा० १ पु० ।

(३) व्यवहितमिति—पा० ४ पु० ।

(४) इत्थं सूत्रं न विश्वनाथपञ्चाननसम्मतम् नापि न्यायसूचीनियम्ये दृश्यते ।

प्रदीपरश्मेरिति । स्याद्यादिषु च पाचकस्य तेजसोऽप्रती-
घातादिति ।

उपपद्यते चानुपलब्धिः कारणभेदात्—

मध्यान्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥३९॥

मध्यान्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः । यथोप-
लब्धिलक्षणमाप्तस्य मध्यान्दिनोल्काप्रकाशस्य निमित्तादग्रहण-
मभिमवात् तथोपलब्धिलक्षणमाप्तस्य चाक्षुषस्य रश्मेरग्रहणं
निमित्तादुपस्थानुद्भूतेरिति । मध्यान्दिनोल्काप्रकाशो नोपल-
भ्यते इति आदित्यप्रकाशात्—आदित्यप्रकाशाभिमवादिशयु-
क्तम् सर्वरश्मिपञ्चमद्वात् ?—एवं सति सर्वं लोष्टादि रश्मिपत्र
प्राप्नोति ? । अथ लोष्टादिरश्मयः कस्मान्नोपलभ्यन्ते इत्यनुक्तो
ग्रूपादादित्यरश्मिपञ्चमदित्ययुक्तं तदेतद्दुत्तरद्वारकं सूत्रम्—

न रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ ४० ॥

न रात्रावप्यनुपलब्धेः । यदि लोष्टादिरश्मयः स्युर्दि-
वादित्यप्रकाशाभिमवाच्च नोपलभ्यन्ते इति रात्रौ तर्गुपलम्बे-
रन् रात्रावपि नोपलभ्यन्ते । व्यञ्जकाभावादिति चेत् ? न
हि यद्यस्याभिभावकं तत्र तस्याभिव्यञ्जकमिति । कथं न
प्राप्नोति लोष्टादिरश्मीनामुपलम्बः अनुमानतश्च नोपलभ्यते
लोष्टरश्मिरित्यपिशब्दात् गम्यते । तदेवं सर्वप्रमाणनिवृत्तेर्न
विद्यते लोष्टरश्मिः न पुनरेवं चाक्षुषो रश्मिर्निरनुमानः कु-
ल्यादेरावरणस्य मामर्घ्यादिति तस्य विद्यमानस्य बाह्यप्र-
काशानुग्रहादुपपन्नोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥

याद्यप्रकाशानुग्रहाद् विषयोपलब्धेरनभिव्यक्ति-
तोऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥

दृष्टान्तस्यान एवम् सूत्रम् । किमुक्तं मरति ? यत् सत्तु

वाह्यमकाशमपेक्षते(१) तस्यानुपलब्धीरूपानभिष्वक्तित इत्यनु-
द्भूतेर्यथा विपक्तावयवस्याऽऽस्यद्रव्यस्य रूपानुद्भूतेरग्रहणम् तथा
चाक्षुषो रश्मिर्वाह्यमकाशानुग्रहमपेक्षते तस्मादस्यापि रूपस्या-
नुद्भूतेरग्रहणमिति । कस्मात् पुनर्नायनस्य रश्मेरनुपलब्धेर-
भिभवो न कारणमुच्यते इति ? नोच्यते—

अभिष्वक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

अभिष्वक्तौ चाभिभवात्—यद्बुद्भूतरूपं वाह्यमकाशा-
नुग्रहणं च नापेक्षते तदपिभूयते यथा मध्यन्दिनोल्काप्रका-
शः, अनुद्भूतरूपश्च नायनो रश्मिर्वाह्यमकाशानुग्रहणं चापे-
क्षते यदनुद्भूतरूपं तन्नाभिभूयते यथा तदेव विपक्तावयव-
माप्यं द्रव्यम् । यच्च वाह्यमकाशानुग्रहापेक्षं उद्भूतरूपमपि
तन्नाभिभूयते यथा घटादिद्रव्यमिति, सोऽयमुभयविषयोऽभिभ-
वो नायनरश्मिर्वस्तुपन्न इति विप्रतिपत्तिविषयः । कृष्णसारं
रश्मिमत् द्रव्यत्वे सति रूपोपलब्धौ नियतस्य साधनाद्द्रव्य
निमित्तत्वात् प्रदीपवादिति । अथवा रश्मिमद्यक्षुः द्रव्यत्वे
सति नियतत्वे च सति स्फटिकादिव्यवहितार्थमकाशकत्वात्
प्रदीपवत् ॥

नक्तश्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

नक्तश्चरनयनरश्मिदर्शनाच्चेति दृष्टान्तसूत्रम् । मानुषं च-
क्षु रश्मिमत् अमाप्तिस्वभावत्वे सति रूपाद्युपलब्धिनिमित्त-
त्वात् नक्तश्चरचक्षुर्वादिति । जातिभेदादिन्द्रियमभेद इति
चेत् ?—अथ मन्यसे यथा विहालन्वं जातिर्दृष्टं वंश-
ते न मनुष्ये एवं रश्मिमद्विहालस्यैव चक्षुर्भाषिष्यति

न मानुषस्येति ? नावरणसामर्थ्यात्—सत्येतस्मिन् जानिभेदे यथा-
 वृषदंशप्रभृतीनां कुड्यादिभीरश्मय आग्निपन्ते तथा मनु-
 प्याणामपीति समानमेवेति । इतश्च(१) भौतिकानीन्द्रियाणि
 प्रतिघातित्वात् घटवादितिवत्(२) मृतं श्रोत्रं द्रव्यत्वे सति
 बाह्यमाप्तार्थमकाशकत्वात् घ्राणादिवादिति ॥

रश्म्यर्थसन्निकर्षग्रहणात्तद्ग्रहणमयुक्तमन्यथापि ग्रहणात्—
 अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ॥४४॥

अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः । वृ-
 णादिसर्पद्द्रव्यं काचे ऽभ्रपटले वा प्रतिहन्यते । यदि चाष्णु-
 पो रश्मिः माप्तार्थमकाशकः स्यात् काचाभ्रपटलैकान्तरिते
 मकाशको न स्यात् । अस्ति तु । तस्मान्न प्राप्यकारि चक्षु-
 रिति । अत्र एवाभौतिकं प्राप्यकारित्वं भौतिकधर्म इति ।

कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेध इति ।

अप्राप्यकारित्वे इन्द्रियस्य न कुड्याद्यावरणसामर्थ्यमस्ती-
 त्युक्तम् । शेषं भाष्ये ॥

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः(३) । न काचोऽभ्रप-
 टलं वा रश्मिं प्रतिघ्नानि सोऽप्रतिहन्यमानो व्यक्तिभेदाद्येन
 सम्बध्यते ।

(१) अतश्च—पा० ४ पु० ।

(२) घटादियदिति—पा० ४ पु० ।

(३) सन्निकर्षोपलब्धिः—पा० ४ पु० ।

यश्च मन्येत न भौतिकस्यास्त्रप्रतीघात इति सर्वं हि भौतिकं प्रतीघातधर्मकमिति ? तन्न—

आदिस्वरश्मेः स्फटिकान्तरिते ऽपि दाह्ये ऽविघातात् ॥ ४७ ॥

आदिस्वरश्मेः स्फटिकान्तरिते ऽपि(१) दाह्ये ऽविघातात् । न आदिस्वरश्मेरविघातात् स्फटिकान्तरिते ऽप्यविघातादाह्ये ऽप्यविघातात् । अविघातादिति(२) पट्टाभिसम्बन्धाद्वाक्यभेदः । नैकं वाक्यपनेकार्यं प्रतिवाक्यं चार्थभेद इति । शेषं भाष्ये ॥

कोऽयमविघातः ? अव्युद्यमानावयवद्रव्यानुभवेशः—पस्य द्रव्यस्यावयवा न व्युद्यन्ते तस्यान्तरावयवैरव्युद्यमानस्य योऽभिसम्बन्धः सोऽविघात इति । अन्तर्भवस्थितस्य वा द्रव्यस्य वाऽव्युद्यमानावयवद्रव्यस्य बहिस्त्वस्थितद्रव्यमाप्तिः । दृष्टं कलशे निषक्तानामपा बहिःशीतस्पर्शग्रहणम् न हि गुणस्यास्वतन्त्रस्य(३) गुणिनमन्तरेण बहिर्निर्गमनं(४) युक्तमिति । तत्र परिस्पन्दः तिर्यग्गमन परिस्त्रवः पात इति ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् । इतरधर्म इतरत्र प्रसज्यते(५) इतरधर्म-श्वेतत्र यद्यविघातः चक्षुरश्मेः स्फटिकादिभिः कुड्यादिभिरपि

-
- (१) स्फटिकान्तरेऽपि—पा० ४ पु० ।
 (२) अप्रतिघातादिति—पा० ४ पु० ।
 (३) गुणस्य द्रव्यतन्त्रस्य—पा० ४ पु० ।
 (४) बहिर्निर्गमन—पा० ४ पु० ।
 (५) प्रसज्यते—पा० ४ पु० ।

प्रामोति कुड्यादिभिर्वा मतीघातः स्फोटिकादिभिरपि प्रामोति ।
नैप दोषः—

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्
तद्रूपलब्धिः ॥ ४९ ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्तद्रूपलब्धिः ।
आदर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः स च स्वो भवति निय-
मात् । कः पुनरयं रूपविशेषः द्रव्यान्तरासंयुक्तद्रव्यममवापः
तस्य वा रूपोपलम्भनसामर्थ्यं स्वो धर्मः स च स्वभावतः तस्य
या विद्यमानता उदकादिषु तत्स्वाभाव्यं प्रसादस्वभावत्वाद्
आदर्शोदकादिषु नयनरश्मिः प्रतिहन्यते स च प्रतिहतः प्रति-
निवृत्तौ स्वमुखादिना सम्यध्यते तस्य चाग्रसम्बन्धाद्यदर्शि-
मुखमग्रं तदभिमुखं मुखादि पश्यतीति यथाग्रतोऽवस्थितस्य
पुरुषस्येति आदर्शमुखग्रहणमनुक्रमेण तदस्याशुभावान्न वि-
भाव्यते आदर्शरूपानुग्रहणात् तदनुरक्षितः प्रत्ययः ।
शेषं भाष्ये ॥

दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५० ॥

दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः । प्रमाणस्य
तत्त्वविषयत्वाद्—दृष्टानुमिताः श्लिष्टमे द्रव्यधर्मा यथामृता
भवन्ति यथामृता एव प्रमाणेन प्रतिपाद्यन्ते इमौ च
भवता नियोगप्रतिषेधौ देशिनी क्व विषये स्याताम्, न
चैतद्युक्तम् न हि यथा धूमेनाग्निप्रतिपत्तिस्तथोदकप्रतिप-
त्तिरपि भवत्स्विति । न चोदकप्रतिपत्तिर्धूमेन भवतीत्य-
ग्निप्रतिपत्तिरपि न युक्ता, अर्थान्नियुञ्जानो भवानुपेक्षणियः
प्रतिघातामतिघातयोः स्तद्रूपलब्ध्यनुपलब्धी व्यवस्थापिके व्य-
वहितोपलब्ध्यानुमीयते स्फोटिकादिभिरमतीघातः व्यवहिता-

तुपलब्ध्या च कुञ्जादिभिः प्रतीघात इति । यदि प्रा-
प्यकारि चक्षुर्मवति अथ कस्मादञ्जनशलाकादि नोपलभ्यते ?
नेन्द्रियेणाम्बन्धात्(१) इन्द्रियेण सम्बन्धा अर्था उपल-
भ्यन्ते न चाञ्जनशलाकादीन्द्रियेण सम्बन्धम् अपिष्ठा-
नस्यानिन्द्रियत्वात् रश्मिरिन्द्रियं नापिष्ठानं न रश्मिनाऽञ्ज-
नशलाका सम्बन्धेति ॥

(इति इन्द्रियभौतिकत्वपरीक्षामकरणम् ।)

एवं तावद् मीतिकानीन्द्रियाणीति समर्थितम् । किं पुनरे-
कमिन्द्रियमाहोऽनेकमिति ? । एके तु-

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च
संशयः ॥ ५१ ॥

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च संशयः ।
एके तु स्थानान्यत्वे नानात्वं दृष्टं यथा बहूनां घटा-
नामिति । एकस्य च नानास्थानत्वं यथाऽवयविन इति ।
अनुपपन्नरूपश्चाप्यं संशयः । कथमिति ? यदि तावदेवं क्रि-
यते स्थानान्यत्वे नानात्वैकत्वदर्शनादिति ? तदैकत्वे स्थानान्य-
त्वस्या(२)दर्शनाच्च समानधर्मः । अथ नानास्थानत्वे सत्त्वेकाने-
कत्वदर्शनात् संशय इति ? तदा द्रव्यं नानास्थानभनेकं न कि-
ञ्चिद्दृष्टमिति न समानधर्मत्वम् पदं घटाद्यनेकं तन्न नाना-
स्थानम् अपि तु स्थानान्यत्वं(३) तस्य, सोऽप्यं संशय उभय-
यानुपपन्न इन्द्रियेषु । स्थानेषु तु युक्तः किं नानास्थानानि

(१) नेन्द्रियाणाम्बन्धात्—पा० ४ पु० ।

(२) स्थाननातात्वस्या—पा० ४ पु० ।

(३) स्थाननातात्व—पा० ४ पु० ।

चत् नानास्थानम् ? इन्द्रियेषु तु न स्थाननानात्वात् सम्भवति
न च नानास्थानत्वादिति । शरीरव्यतिरेकित्वात् . सत्वाच्च
संशयः—शरीरव्यतिरेक्तमुभयथा दृष्टमेकमेकं च यथाकार्श
घटादि च । सद्योभयथा दृष्टमेकमेकं च । तदेवमुभयवेन्द्रि-
येषु(१) शरीरव्यतिरेकः सत्त्वं च, तेन सन्दिह्यते । .

एकमिन्द्रियं, किं पुनस्तद-

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥

त्वगव्यतिरेकात् । कः पुनस्यमव्यतिरेकः ? सर्वाधिष्ठा-
नसम्बन्धः—नहि न किञ्चिदिन्द्रियं न त्वचा प्राप्तम् । सति
भावो वा—न ह्यसत्यां त्वचि किञ्चिदर्थग्रहणं भवति(२) त-
स्मात् त्वगेकमिन्द्रियम् ।

नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेरिति लोकविरोधः—एकमिन्द्रियमिति
मुक्तानो लोकं विरुणद्धि विद्यमाने त्वगिन्द्रिये स्पर्शोपलब्धिप्रस-
ङ्गः इन्द्रियान्तरार्था रूपादयोऽन्वादिभिरुपलभ्येरन् न तूपलभ्यन्ते
तस्मान्नैकमिन्द्रियमिति । यदप्यव्यतिरेकादिति ? तदपि नानेकान्ता-
त् अनेकेन चानिन्द्रियेण सर्वाणीन्द्रियाधिष्ठानानि पृथिव्यादिना
प्राप्तानीत्यनेकान्तः । अवयवोपघातादिति चेत् ?—अथ भवेदेतत्
त्वगवयवः कश्चिदुपहतो भवति तदुपघातादन्वादिभिर्नोप-
लभ्यन्ते(३) रूपादय इति—यथा त्वगवयवविशेषेणैव धू-
मोपलब्धिः यश्चल्लुपि त्वगवयवविशेषस्तदुपघाताद्धूमस्पर्शानु-
पलब्धिरिति(४) ? । न व्याघातात्—त्वगवयवविशेषेण धूमो-

(१) उभयमिन्द्रियेषु—पा० ४ पु० ।

(२) किञ्चिद्विषयग्रहणं सम्भवतीति—पा० ४ पु० ।

(३) नोपपद्यन्ते—पा० ४ पु० ।

(४) धूमस्यानुपलब्धिरिति—पा० ४ पु० ।

पलञ्चिवद्रूपाद्युपलञ्चिरिति श्रुता यदुक्तमेकामिन्द्रियमिति त-
 द्वाहृतं भवति प्रागेकामिन्द्रियं स्वगित्युपगम्येदानीं स्वगवयव-
 विशेषा रूपादिग्राहका इति श्रुतानः मतिपेध्यमभ्यनुजाना-
 ति न ह्यवयव्यनतिरिक्ता अवयवा इति । याश्चावयवान् रूपा-
 दिग्राहकान् स्वचो मन्यन्ते ते किमिन्द्रियात्मका इव नीतिः ?
 किं वातः ? पदीन्द्रियात्मका नैकामिन्द्रियम्, अयेन्द्रियात्मका न
 भवन्ति न तर्हीन्द्रियग्राह्या रूपादय इति ।

सूत्रेण चाभिसम्बन्धः-

न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः । यस्यैकामिन्द्रियं तस्य युगपद-
 र्थानामुपलब्धिः प्रसज्यते । कथमिति ? आत्मा मनसा सम्बध्यते
 मन इन्द्रियेण, इन्द्रियं सर्वार्थैः सन्निरितैरिति, आत्मेन्द्रिय-
 मनोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो युगपदुपलब्धयः प्रादुः स्युरिति ।

नैकेन्द्रियग्राह्याणां युगपदुपलब्धिप्रसङ्गात्-पर्यैकेन्द्रियवादिनो
 युगपदनेकार्थसन्निधाने(१) सति युगपदुपलब्धिर्दोषो भवति
 तथानैकेन्द्रियवादिनोऽपि एकेन्द्रियग्राह्येषु युगपदुपलब्धि-
 प्रसङ्गः । य एवात्र परिहारः स एव ममापि भविष्य-
 तीति । व्यथापमदुष्टः पक्षः ? अदेष्टुं तर्हेतव युग-
 पदुपलब्धिप्रसङ्ग इति । अत्र कोचित् परिहारं वर्णय-
 न्ति बुभुत्साभेदात् युगपदुपलब्धिरिति । यथाप्येवम्-
 यदि बुभुत्साभेदात् युगपदुपलब्धिर्लभ्यते ममापि न
 बुभुत्साभेदो दण्डवारित इति । सखां च बुभुत्सायाम-
 युगपदुपलब्धौ व्याप्तोऽप्योऽवधारण्ये इति । करणत्वा-

दिसन्धे-अन्ये तु युवते परिहारं करणत्वादिति-करण-
 स्य किलापं धर्मः अधिष्ठितमप्यनेका युगपदक्रियां न श-
 क्रोति कर्तुम् अनधिष्ठितं च न मवर्तत इति तुल्यम् ।
 यस्याप्येकमिन्द्रियं तस्यापि करणत्वं न, निवार्यत(१) इति
 तस्माद्युगपदर्थानुपलब्धिरित्यदोषोऽयमिति । एवं ब्रुवाण ए-
 कोन्द्रियवादी विकल्प्य पर्यनुषोऽयः—यत्तदेकमिन्द्रियं स-
 र्वार्थमिति मन्यसे तव किं प्राप्यकार्याहो नेति, किं चातः ?
 यदि प्राप्यकारि ? किं तदिति वक्तव्यम् ? यदि त्वक् त्व-
 चा माप्तानां रूपाणामग्रहणमसद्गः । अयामाप्तं रूपं गृह्णाति ?
 स्पर्शादिष्वप्येवं ममद्गः । अथ सामिकारीन्द्रियं किञ्चिद
 माप्तं गृह्णाति किञ्चिच्चाप्राप्तम् ? एवं सति करणधर्मातिक्रमः ।
 भवतु करणधर्मातिक्रमः किन्नो वाध्यत इति ? एतस्मिन्
 पक्षे न युगपदुपलब्धिप्रसङ्गादिति सूत्रम् । यथानेकोन्द्रिय-
 वादिन(२) एकोन्द्रियग्राह्येषु युगपदुपलब्धिप्रसङ्गे करणत्वादिति
 परिहारः सोऽस्य(३) न भवति करणधर्मातिक्रमात् । न्याहृतं
 चैतत् करण प्राप्यकार्यप्राप्यकारि चेति । असाहचर्याच्च
 न त्वक्—साहचर्यं नाम यस्यैक विषयग्रहणं तस्य द्वितीय-
 मपीत्यन्वयधिराद्यभावमसद्गः ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्ववेका ॥ ५४ ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्ववेका । शेषं भाष्ये । एकोपघा-
 ते तद्विनाशे वा सर्वानुपलब्धिप्रसङ्गः—अथैकमिन्द्रियं भ-
 वति तद्विघाते विनाशे वा सर्वानुपलब्धिप्रसङ्गः । आवरणा-

(१) निवर्तत—पा० ४ पु० ।

(२) यथा नानेन्द्रियवादिन—पा० ४ पु० ।

(३) सोऽस्य—पा० ४ पु० ।

नुपपत्तेः—एदि त्वगेकीमिन्द्रियं भवति नावरणस्य साय-
 धर्म्यमस्तीति विमकृष्टावस्थितोपलब्धिमतद्गः । दूरान्तकार्यानु-
 विधानं चोपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्न स्यात्—अपाप्यकारित्वे त्व-
 गिन्द्रियस्यान्तिके ग्रहणं दूरे चाग्रहणमित्येतन्न स्यात् ।
 प्रतिषेधाच्च नानात्वसिद्धौ स्थापनाहेतुरप्युपादीयते प्रतिषेधा-
 ज्ञानात्वं सिध्यतीति । तन्न बुद्ध्यामहे प्रतिषेधादेकत्वसाधनं
 न स्यात् नानात्वं कथं सिध्यतीतिनासाधना क्रियेति ए-
 कत्वं च प्रतिषेद्धुं कथं शक्यते प्रतिषेधात् एकत्वसाधनप-
 लुमानं निवर्तते न पुनरेकत्वमनेकत्वं वा निवर्तत इति ।
 कथं तर्हि अयं ग्रन्थो ग्राह्यः । प्रतिषेधाच्चनन्तरं नानात्वसिद्धौ
 स्थापनाहेतुरप्युपादीयते इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् । अपवा प्रति-
 षेधाच्च नानात्वसिद्धाविति प्रतिषेधहेतुना एकत्वप्रतिषेधे कृते
 ऽर्थान्ज्ञानात्वं सिध्यतीत्यपर्यः । कतमः पुनरसौ प्रतिषेधहे-
 तुः ? युगपदर्थोपलब्धिपञ्चत्वादित्यपप । अनेकत्वं प्रतिषिद्धम् ।
 तदेवमवीतसिद्धौ वीतदर्शनार्थमिदमुच्यते—

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५५ ॥

इन्द्रियार्थपञ्चत्वादिति सूत्रम् । अर्थः प्रयोजनभिन्ने-
 चमादि भाष्ये । इदं च सूत्रं न कथञ्चन न्यायेन स-
 म्वध्यते । कथमिति ? विधीयमानोऽर्थः साध्यः पञ्चेन्द्रिया-
 णीति इन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्यसम्बद्धम् (१) अथ प्रयोजनपञ्च-
 त्वं (२) ? तदप्येवमेव । अथ ग्रहणानि पक्षीक्रियन्ते ? तत्राप्ये-
 कान्तिको हेतुर्नास्तीति । एतेन विषया व्याख्याताः ।
 इदं तु सूत्रमेव स्यात् रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु नानासाधनाक्रियः

(१) इत्यसिद्धम्—पा० ४ पु० ।

(२) परत्वम्—पा० ४ पु० ।

कर्ता एकविषयावमितौ विषयान्तरसिद्धौ करणान्तरापेक्षित्वात्
 यस्य कर्तुरनेको विषयः तस्यान्यतमविषयावसाये विषयान्तर-
 सिद्धौ करणान्तरापेक्षित्वं(१) दृष्टम् यथाऽनेकशिल्पपर्यवदात-
 स्य पुरुषस्य क्रियावसायात् क्रियायां करणान्तरापेक्षित्वम् ।
 तथा च रूपाद्यन्यतमविषयावसाये विषयान्तरसिद्धौ(२) सा-
 धनान्तरापेक्षित्वमस्ति तस्माद्रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु नानासाधन-
 क्रियः कर्ता ॥

न तदर्थबहुत्वात् ॥ ५६ ॥

न तदर्थबहुत्वात् । अस्य यथाश्रुत्युत्पत्त्यानयस्य चार्थ इन्द्रिय-
 पञ्चत्वविरोधः ।

न विरोधात् अर्थबहुत्वादिन्द्रियबहुत्वाभिते युवाणो , यद्-
 भ्युपगतमेकमिन्द्रियमिति तद्भाषते । नासाधनात्—न प्रवार्थ-
 बहुत्वादिन्द्रियबहुत्वं साध्यते यतो मे विरोधः स्याद्, अपि तु
 भवतेन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति यत्साधनमुक्तं तस्य मया
 विरोधो देश्यते यदीन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ती-
 न्द्रियार्थबहुत्वाद् बहूनीन्द्रियाणि भवन्त्यन्ते इति ।

अस्योद्धारकं सूत्रम्(३) —

गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद् गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥५७॥

गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद्गन्धादीनामप्रतिषेधः । गन्धत्वादिभिः
 सामान्यैः कृतव्यवस्था(४) गन्धादयः न स्वकरणव्यति-
 रकण करणान्तराणि प्रयोजयन्ति यावत्सु गन्धत्व वर्तते ता-
 वतामेकसाधनसाध्यत्वात् यः पुनरपरो जातिभेद इष्टानिष्टोपेक्षणौ-

(१) साधनान्तरापेक्षित्वम्—पा० ४ पु० (२) सिद्धौ—पा० ४ पु० ।

(३) अस्योत्तराद्धारकं सूत्रम्—पा० ४ पु० ।

(४) कृतकत्वव्यवस्था—पा० ४ पु० ।

तृतीयोऽध्याये १ आहिके ५६-५९ सूत्रम् । ३९१

यस्मादिनासौ करणान्तरं प्रयोजयति एवं सर्वत्र । दोषं भाष्ये ।

यदि सामान्यं संग्राहकं प्राप्तिमिन्द्रियाणां विषयत्वान्यतिरे-
कादेकत्वम्(१) —

विषयत्वान्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ५८ ॥

अस्यार्थोऽविरोध एव नोक्तोत्तरत्वात् इन्द्रियार्थपञ्चत्वादि-
त्वस्यार्थेनोक्तोत्तरमेतत् । अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं न बुद्धि-
लक्षणाधिष्ठानगमाकृतिनातिपञ्चत्वेभ्य इति सूत्रम् —

न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ५९ ॥

तत्र बुद्धय एव लक्षणानीत्यस्यार्थो वर्णित इन्द्रियार्थपञ्च-
त्वादिभिः । नानेन्द्रियं भिन्नाधिष्ठानत्वात्(२) यस्याधिष्ठा-
ने मित्तं तदनेकं दृष्टम् यथा घटादिष्वधिष्ठानभेदस्तथेन्द्रियाणा-
मस्ति(३) तस्मान्नानेति । अधिष्ठानभेदोऽसिद्ध इति चेत् ?
न अन्यवधिराद्यथावप्रसङ्गात् । यस्य पुनराधिष्ठानभेदस्तस्य-
भेदे एकाधिष्ठानविनाशे ऽधिष्ठानान्तराश्रयस्यावस्थानमिति(४)
न दोषः । गतिभेदादित्यस्य भिन्नगतित्वादिति प्रयोगः प्र-
सङ्गः पूर्ववत् । आकृतिः परिमाणमित्यन्ता । स्वस्थानपरि-
माणानि धाणरसूनस्पर्शनानि । चक्षुर्वर्दिर्निःसृतं विषय-
व्यापि तन्महत् । श्रोत्रं त्वाकाशं तदाधिष्ठाननिपमेन प्रवर्तते
धर्माधर्मसंहितया इष्टानिष्टोपेक्षणीयशब्दसाधनभूतया कर्णशष्कुत्वा
य आकाशस्य सम्बन्धस्तत्सम्बन्धानुविधायकाकाशं न विव-

(१) विषयान्यतिरेकित्वादेकत्वं — पा० ४ पु० ।

(२) भिन्नाधिष्ठानत्वात् — पा० ४ पु० ।

(३) यथा घटादि, अधिष्ठानभेदमेन्द्रियाणामस्ति — पा० ४ पु० ।

(४) भेदे एकाधिष्ठानविनाशेऽधिष्ठानान्तराश्रयस्येन्द्रियस्वा-
वस्थानमिति — पा० ४ पु० ।

रान्तरेणास्यादिना शब्दमुपलभयति(१) नान्यत्रेति तदुपका-
रमतीकारभेदाद्दोषक्रियते प्रतिक्रियते चेति, न च पुनराकाशं
नित्यत्वादुपक्रियते न(२) प्रतिक्रियत इति । मञ्जुष्ठापञ्चश्रोत्र-
भेदोऽप्यत एव । जातिरिति योनिं प्रचक्षते । पञ्च खल्वि-
मा इन्द्रिययोनयः पृथिव्यादीनि मृगानीन्द्रियाणां योनय
इति योनिस्तादात्म्यं न पुनस्तद्व कार्प्यत्वपाकाशे सम्भवति
निसत्त्वात् । कथं पुनर्ज्ञापते भूतमकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्त-
मकृतीनीति ? नोक्तोचरत्वात् नाव्यक्तमकृतीनीन्द्रियाणीत्युक्तो-
चरमेतत् ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६० ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् । भूतगुणविशेषो गन्ध-
रसरूपस्पर्शशब्दा विशेषकत्वाद्दिशेषा इत्युच्यन्ते । यथा ग-
न्धस्पर्शादिना(३) पृथिव्यवादिभ्यो भिद्यते रसादिभिरवादय
इति । दृष्टो हि बाह्यानामुभयपक्षसम्प्रतिपन्नानां पृथिव्या-
दिमृतानां स्वगुणाभिव्यक्तिनियमः अस्ति च घ्राणादिभिरपि
गन्धाद्यभिव्यक्तिनियमः तेन भूतगुणविशेषोपलब्धेर्भूतमकृती-
नीन्द्रियाणीति । किं किमात्मकमिति ? येन यद्गुणाभिव्य-
क्तिः । तत्र पार्थिवं घ्राणं गन्धाभिव्यक्तिहेतुत्वात् पाण्ड-
पार्थिवद्रव्यवदिति । एवं शेषेष्वपि ॥

(इतीन्द्रियनानात्वमकरणम् ।)

गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युद्दिष्टम् उद्देशश्च नियो-
गविकल्पसमुच्चयैः समानः तत्र नियोग एकैकगुणत्वं, विक-

(१) शब्दमुपलभयति—पा० ४ पु० ।

(२) न—नास्ति ४ पु० ।

(३) गन्धस्पर्शेन—पा० ४ पु० ।

रूपः कस्पर्शचिदेकः कस्पर्शचिद्द्राविशेषमादिः, समुच्चयः सर्वैः(१)
सर्वत्र, अतो विशेषणार्थम्—

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः ॥६१॥
अप्तेजोवायुनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः ॥६२॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः, अप्तेजो-
वायुनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः, नियमार्थं सूत्रे (२) ॥

चत्वारः पृथिव्यामेकैकशोऽपकर्ष उत्तरेषु स्पर्शपर्यन्ताना-
मिति विभक्तिविपरिणामः । तेन किं कृतं भवति ? स्पर्शपर्य-
न्तानां विनियुक्तानां च उत्तरः स आकाशस्येति आका-
शस्योत्तरः शब्दः । उत्तर इत्ययं तरवृनिर्देशो न युक्तः
द्वयोर्दृष्टत्वात् इह पुनः मकृष्टशान्तिव्ये सत्युत्तम इति स्यात् ? ।
नायं (नो)तरवृनिर्देशः, अपि तु पराभिधानमेतत् यदुक्तं
भवति पर इति तदुक्तं भवत्युत्तर इति । तन्न वा स्पर्श-
स्य विर्वाप्तत्वात्—भवतु वा तरवृनिर्देशः । ननुक्तमुत्तम इति
प्राप्नोति ? न स्पर्शस्य विवक्षितत्वात् गन्धादिभ्यः परः स्पर्शः
स्पर्शादयं पर इति यावदुक्तं भवति तावदुक्तं भवत्युत्तर इति ।

न सर्वगुणानुपलब्धेः—

न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६३ ॥

नायं गुणेषु विनियोगः साधुः, कस्मात् ? पार्थिवेन द्राणेन
पार्थिवानां गन्धादीनामुपलम्भमसक्तात्, एवमाप्येन रसनेन
त्रयाणां, तेजसेन चक्षुषा द्वयोरिति ।

कथं तर्हिमे गुणा विनियोक्तव्याः ?—

(१) सर्वे—पा० ४ पु० । (२) नियमार्थं सूत्रत्रयम् ।

एकैकश्येनोत्तरोत्तरगुणसद्भावाद्दुत्तरोत्तराणां तद-
नुपलब्धिः ॥ ६४ ॥

एकैकश्येनोत्तरोत्तरगुणसद्भावाद्दुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः
यस्मादेकैकगुणानि भूतानि तस्मादेकगुणग्रहणमिति(१) एकै-
कश्येनेति सूत्रो निर्देशः(२)

कथं तर्जनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्ते इति ?-

संसर्गाश्वनेकगुणग्रहणमिति । संस्रष्टाऽत्रादिभिः पृथिवी
तस्मादनेकगुणा(३) गृह्यते इति । एवं शेषेषु । संसर्ग(४)स्त्वप-
विर्षिद्धो मिथः पश्यानां चेति । निषमस्ताई न प्राप्नोति पृथि-
व्यां चत्वारो नेतरेषु संसर्गस्यानिषमादिति ? न न प्राप्नोति,
कस्मात्(५) ?-

विष्टं ह्यपरं परेण ॥ ६५ ॥

विष्टं ह्यपरं परेण—

विष्टमवादिना परेणापरं, नापरेण पृथिव्यादिना पर-
मवादि । विष्टं—संयोगविशेषः ।

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६६ ॥

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वादिति(६) ।

नेति त्रिमूर्त्तीमनन्तरोक्तामनेन मत्याचष्टे । यस्यैकैकगु-
णानि भूतानि तस्य तैजसमेव द्रव्यं रूपवत्त्वात् प्रत्यक्षं प्राप्नोति

(१) तस्मादेकैकगुणग्रहणमिति—पा० ४ पु० ।

(२) सूत्रे निर्देशः—पा० ४ पु० ।

(३) अनेकगुणानि गृह्यन्ते—पा० १ पु० ।

(४) संयोग—पा० ४ पु० ।

(५) कथं यस्मात्—पा० ४ पु० ।

(६) प्रत्यक्षसिद्धत्वात्—पा० ४ पु० ।

न पार्थिवमाप्यं वा अरूपत्वात् । अस्य सूत्रस्य विक-
कल्पतोऽनेकः सूत्रार्थः कल्प्यत इति भाष्ये वर्णितम् ।

तदेवं न्यायविरुद्धं मवादं प्रतिपिच्य न सर्वगुणानुपलब्धे-
रिति यत्र देशिनं तत्प्रमाणीयते ॥

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात्(१) तत्प्रधानम् ॥ ६७ ॥

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात् तत्प्रधानम् तस्मान्न सर्वगुणोपल-
ब्धिः—घ्राणादीनामिन्द्रियाणां पूर्वं पूर्वमिन्द्रियं परस्मात् प्रधा-
नम् । का प्रधानता ? चतुर्गुणत्वादिः । को गुणोत्कर्षः ? स्वगुणा-
भिष्यक्तिसाधर्म्यम्—येन गुणेन यद्द्रव्यमुत्कृष्यते स तज्जाती-
पार्थिव्यअकत्वादुत्कृष्टो भवति यथा बाह्यानां द्रव्याणामिति ।
अस्ति चेन्द्रियाणामपि स्वगुणाभिष्यक्तियमः तस्मान्न सर्व-
गुणोपलब्धिः(२) । यः पुनर्गन्धगुणत्वाद् घ्राणं गन्धग्राहक-
मिति प्रतिजानीते तस्य सर्वगुणोपलब्धिप्रसङ्गः ।

कस्मात् पुनर्न सर्वं पार्थिवं घ्राणमिति ?

तद्व्यवस्थानं तु(३) भूयस्त्वात् ॥ ६८ ॥

व्यवस्थानियमज्ञापनार्थम् तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वादिति सू-
त्रम् किं पुनरिदं भूयस्त्वम् ? अर्थनिर्वाचितसमर्थस्य प्रविभक्तस्य
द्रव्यस्य संसर्गः पुरुषसंस्कारकारितो भूयस्त्वम्, दृष्टो हि प्रकर्षे
भूयस्त्वशब्दः(४) यथा लोके प्रकृष्टो विषयो भूपानिन्युच्यते ।
यथा च पृथग्गर्भक्रियासमर्पानि पुरुषसंस्कारोपग्रहात् विषौर्पार्थि-
वमिप्रभृतीनि द्रव्याणि निर्वर्त्यन्त इति ।

(१) पूर्वपूर्वं गुणोत्कर्षात्—पा० ४ पु० ।

(२) सर्वेगुणोपलब्धिप्रसङ्गः—पा० ४ पु० ।

(३) तद्व्यवस्थानं तु—पा० ४ पु० ।

(४) भूयस्त्वे प्रकर्षशब्दः—पा० ४ पु० ।

स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणि । कस्मादिति चेत् ?—केन
कारणेन स्वानि गन्धादीनि इन्द्रियाणि नोपलभन्त इति ?—

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ६९ ॥

सगुणानामिन्द्रियभावात्—सह गुणेनेन्द्रियं भवति, निर्गुणं
तु नेन्द्रियमतो न गृह्णाति ।

यदि पुनरिन्द्रियस्य, सहकारी च गन्धः स्याद् ग्राह्यश्चेति ?—
तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७० ॥

तेनैव तस्याग्रहणाच्च—पदीन्द्रियं स्वगन्धं गृह्णीयात् ते, नासा-
विन्द्रियगन्धः । अथेन्द्रियगन्धः ? नेन्द्रियग्राह्यः स्यात् गन्धश्च गृह्ण-
दिन्द्रियमात्मानं गृह्णीयात् आत्मा ह्यस्य गन्ध इति । न चात्मसा-
बन्धं करणमस्तीति दृष्टान्तविरोधः । न चैतत् प्रत्यक्षं यद् घ्रा-
णगन्धो घ्राणग्राह्य इति । कस्मात् पुनरिदं न देशपते घ्रा-
णेन घ्राणं कस्मान्न गृह्यत इति ? । न देशपते ऽदृष्टत्वात्—
न दृष्टं घ्राणेन घ्राणस्य ग्रहणमित्यतो न देशपत इति ।
तुल्यं—घ्राणेन स्वस्य गन्धस्याग्रहणमित्येतदपि अदेशनी-
यम्—स्वगुणान्नोपलभन्त(१) इन्द्रियाणि, कस्मादिति ? तुल्यो
द्युपपन्न हेत्वभावः ॥

न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७१ ॥

न शब्दगुणोपलब्धेः—स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणीत्येत-
दयुक्तम् । स्वगुण उपलभ्यते आकाशेन शब्द इति ।

न पुनः श्रोत्रं मशब्दमिन्द्रियमिति—यथेतराणि सगुणानीन्द्रिया-
णि नैवमाकाशमिति । कस्मात् ? शब्दस्येतरगुणैवधर्म्यात्—आका-
शस्येतरदृश्यवैधर्म्यात् अस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं तद्रूपलब्धिपरितरे-
तरधर्मवैधर्म्यादिति सूत्रम्—

तदुपलब्धिपरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७२ ॥

न शब्दः शब्दस्य व्यञ्जको नाकाशं सगुणमिन्द्रियमि-
ति । किं पुनरिदं श्रोत्रम् ? आकाशं परिशेषात् । तत्रात्मा
तावन्न श्रोत्रं, कर्तृत्वात्—श्रोता आत्मा न श्रोत्रम् । मनः श्रो-
त्रं(१) भविष्यतीत्यादि न, मनसः श्रोत्रत्वे षधिराद्यभावः स-
र्वविषयत्वाच्च मनसः—सर्वविषयं च श्रोत्रं प्राप्नोति । पृथिव्या-
द्यपि न श्रोत्रं, घ्राणादिभावेन विनियोगात्—घ्राणादिविनियु-
क्ताः पृथिव्यादयः श्रोत्रभावे च घ्राणादीनां तद्वैकल्पे श-
ब्दानुपलब्धिप्रसङ्गः । त्वचः श्रोत्रभावे(२) षधिराद्यभावः
सर्वोपघाते च प्रायणम् । दिक्कालयोः श्रोत्रभावे च शब्द-
स्यान्यगुणत्वाद्ग्रहणप्रसङ्गः । तद्गुणत्वमेवेति चेत् ? नास्ति
विवादः—यस्य शब्दो गुणस्तदाकाशं, भवता सञ्ज्ञामार्त्रं भि-
द्यते तौ दिक्कालाविति । आकाशमस्याख्यानं वाऽन्यगुणत्वा-
त्शब्दस्य—यदि शब्दो दिक्कालगुणो भवति आकाशं तर्हि म-
त्याख्यातम् । न हि शब्दमन्तरेणाकाशास्तित्वे लिङ्गमिति(३)
यथा दिक्कालयोः परापरदि(४) लिङ्गमिति । न च द्रव्यान्तरं
शिष्यते । न च गुणानां श्रोत्रभावो युक्तः, न च कर्मणाप, न
च सामान्यविशेषममवापाना सामर्थ्यानुपलब्धेः । न चेदं श्रोत्रं
नास्ति शब्दोपलब्धिर्लिङ्गं, शिष्यते चाकाशं, तस्मादाकाशं
श्रोत्रमिति ॥

(इति अर्थपरीक्षाप्रकरणम् ।)

इति—औद्ब्योतकरे न्यायचार्तिके तृतीयाध्या-
ध्यायस्याध्यायनाहिकम् ॥

(१) ध्वयर्षं—पा० ४ पु० ।

(२) श्रोत्रत्वे—पा० ४ पु० ।

(३) लिङ्गमस्ति—पा० ४ पु० ।

(४) परत्वापरत्वे—पा० ४ पु० ।

यदर्थं करण(१)मुपादीयते सा प्रधानक्रिया, तस्या च साधनभावे विवक्षिते भेदे वा ऽविवक्षिते कारकमित्यनेन शब्देनाभिलष्यन्ते कर्त्रादयः, यदा तु भेदो विवक्षितस्तदा कर्तृकरणकर्मशब्दवाच्यानीति । कारकशब्देनापि सामान्येनाभिधीयमानेषु कारकेषु यः स्वगतो विशेषः इतरेतरव्यावृत्तः सोऽभिधीयते अन्यस्याभावात्, प्रधानक्रियापेक्षं तु कारकाणां कर्त्राद्यभिधानमिति(२) । तत्र यदितराप्रयोज्यमितरकारकमयोक्तृ च तत् कर्तृ, एवं शेषेषु कारकशब्दाः पूर्ववद्द्वक्तव्याः(३) । यद्यन्यकारकाप्रयोज्यत्वं कर्तृत्वं नन्वयमपि कारकोपादानेन प्रयुज्यते ? न प्रयुज्यते फलस्य प्रयोजकत्वात्-फलं कर्तारं प्रयोजयति, न कारकं करणादि, न च फलं कारकमिति तेषां तन्नान्तरीयकमुपादानम् । न हि करणादिकारकोपादानमन्तरेण क्रिया सम्भवतीति तन्नान्तरीयकत्वात् कारकाण्युपादीयन्त इति । तस्माच्चेतनधर्मः करणे न सम्भवतीति ।

उपेत्य मत्प्रतिज्ञानमन्तःकरणे तस्यैकामेकव्यावृत्तेरसाधारणता । न हि मत्प्रतिज्ञानमेकत्वे दृष्टं न नानात्वं इति मत्प्रतिज्ञानेन स्वरूपावधारणे च सति विरुद्धः । यदा चेदं मत्प्रतिज्ञानं निरूप्यते तदा बुद्धिभेदं प्रतिपादयति मत्प्रतिज्ञानं हि नामाद्यमत्प्रतिज्ञानेरोधे द्वितीयदर्शने प्रागाहितसंस्काराभिव्यक्तौ स्मृतिपूर्वं तृतीयं दर्शनम् । न च बुद्ध्यभेदवादिनो द्वितीयमपि तावदर्शनमस्ति कुतस्तृतीय-

(१) कारक—पा० १ पु० ।

(२) अभिधानादिति—पा० ४ पु० ।

(३) पूर्ववत् प्रयोक्तव्या—पा० ४ पु० ।

मिति । प्रत्ययभेद इति चेत् ?—अथ मन्यसे अवस्थिताया
बुद्धेः प्रत्ययास्तिरोभवन्ति व्यज्यन्ते च, तत्राऽऽद्यदर्शनतिरो-
भावे प्रत्ययान्तराविर्भावे च प्रत्ययभिज्ञानमिति ? तन्न युक्तम्
तद्व्यतिरेकेण बुद्धिस्वभावानवधारणात्—यां . तां प्रत्ययव्य-
तिरिक्तां बुद्धिं भवन्तः कल्पयन्ति तस्याः कः स्वभाव
इति वक्तव्यम् ? । अस्माकं तु प्रत्ययमात्रं बुद्धिः—अर्थग्र-
हणं हि बुद्धिरिति । दर्शनदृष्टस्य स्पर्शनेन प्रत्यभिज्ञाना-
द्यानात्वे प्रत्यभिज्ञानमिति विरुद्धः मदीपान्तरदृष्टस्य मदी-
पान्तरेणेति ।

यदि बुद्धिरध्यवस्यति ? अथ बुद्धौ वर्तमानेन ज्ञा-
नेन चेतनः किं करोति, चेतयत इति ? कश्चेतयते ? यदि
यस्याध्यवसायः स चेतयते विरुद्धमेतत् । अथात्मा चेत-
यते ? कथं बुद्धौ वर्तमानेन प्रत्ययेनात्मा चेतयते—न ह्यन्यत्र
वर्तमानया क्रियया अन्यस्य तद्वत्ता भवति । अथ, पु-
रुषश्चेतयते बुद्धिर्जानीत इति ? नेदं ज्ञानादर्यान्तर-
मुच्यते यावदुक्तं भवति चेतयते तावदुक्तं भवति जा-
नीत(१) इति । बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत् ?—अथ मन्यसे
बुद्धिर्ज्ञापयत्यात्मा जानीते इति ? अद्या जानीते च
पुरुषो बुद्धिर्ज्ञापयतीति अध्यवसायचेतनयोश्च स्वभावभेदो
वक्तव्यः । भवताप्येकत्वं वक्तव्यम् ? (२) देशकालस्वभावाभेदात्
यस्मादविदेशमाविकालं च बुद्ध्याध्यवसासितमात्माप्यध्यवस्यति ।
स्वभावाभेदोऽसिद्ध इति चेत् ?—अथ मन्यमे सत्प्रमभिन्नका-
लमभिन्नदेशं च बुद्ध्याऽध्यवसासितमात्माप्यध्यवस्यति न पुन(३)-

(१) जानातीति—पा० ४ पु० ।

(२) वाच्यम्—पा० ४ पु० ।

रचेतनात्मैवाध्यवसाय इति ? । न प्रतिशरीरमनेकपुरुषप्रसङ्गा
यद्यन्यश्चेतयिता अन्यश्चाध्यवसाया भवति, अन्यः प्रतिजा
नीते अन्यः पश्यत्यन्यः शृणोति मन्तेत्येषमादिषु, पुरुषा
न्तराणि खल्विमानि द्रष्टा श्रोता मन्तेति, नैकस्येते घम
इति । अत्र भवता किं वक्तव्यम् ? अभिन्नार्था एते श
ब्दा इत्येतद्रक्तव्यम् अभिन्नार्थास्तदेते शब्दा भवन्ति, नन्व
ब्राह्मणो न भिद्यते चेतनोऽध्यवसाया मन्ता बोद्धेति(१)
तस्माद्युक्तमेतद् बुद्धिरध्यवस्यत्यात्मा चेतयत इति । यदि
पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानं मनसो नित्यत्वमाधकं(२) स्यात् न
युक्तमेवं भवितुम् मनसो नित्यत्वाभ्युपगमात्(३) अभ्युपगम्यते
मनसो नित्यत्वमिति तत्र साधनमनर्थकम् । अनेकान्ताच्च न
प्रत्यभिज्ञानात् करणैकत्वं सिध्यति दृष्टं करणभेदे ऽपि
प्रत्यभिज्ञानं ज्ञातुरेकत्वात् दर्शनदृष्टस्य स्पर्शनेन प्रत्यभिज्ञा
नात् मदीपददृष्टस्य मदीपान्तरेणेति ॥

यच्चिदं मन्यते बुद्धेरवास्थिताया यथाविषय टत्तयः प्रादु
र्भवन्ति वृत्तिश्च वृत्तिमतो नान्येति(४) तच्च न युगपदग्रहणात्,

न युगपदग्रहणात् ॥ ४ ॥

वृत्तिमतोऽवस्थानाद् वृत्त्यवस्थानमिति सूत्रार्थः ॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः वृत्तीनामपगमे वृत्तिम-
तोऽव्यपगम इति सूत्रार्थः ।

(१) मन्ता वेत्ति—पा० ४ पु० ।

(२) साधन—पा० १ पु० ।

(३) नित्यस्याभ्युपगमात्—पा० ४ पु० ।

(४) ऽनन्येति—पा० ४ पु० ।

अविभु चैकं मनः पर्यायेणेन्द्रियैः सम्बद्धत इति—

क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् ॥ ३ ॥

क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् । वृत्तिवृत्तिमतोर्नात्वादिति सूत्रार्थः । वृत्तिवृत्तिमतोरेकत्वे प्रादुर्भावतिरोभाववोरभाव इति ॥

अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासद्वात् ॥७॥

अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासद्वादिति वृत्तिवृत्तिम-
तोर्भेदे सत्पुपपद्यत इति । एकत्वे त्वनर्थको व्यासद्ग्र इति ।
विभुत्वे चान्तः—करणस्य पर्यायेणेन्द्रियैः संयोगः

न, गत्यभावात् ॥ ८ ॥

न गत्यभावात् । माप्तान्यन्तःकरणेनेन्द्रियाणीति सूत्र-
ार्थः । व्यापित्वे च युगपदनेकेन्द्रियसम्बन्धाद्युगपद्ग्रहणप्रसङ्ग-
श्च दोषः ।

अणावपि मनस्येकेन्द्रियग्राहोषु युगपदुपलब्धिप्रसङ्ग इति
चेत् ? कारणत्वाच्च युगपद्ग्रहणम् । ममाप्येवं कस्मान्न
परिहारः ? न कारणभेदे दृष्टत्वात्—यानि खलु(ख)-
भिन्नानि कारणानि तान्येकेनैवाधिष्ठायकेनाधिष्ठितानि युगप-
त्प्रवर्तमानानि दृष्टानि । यथोभयहस्ताधिष्ठिते वास्यौ प्रवर्त-
न्ते तथेन्द्रियाणि व्यापकेनान्तःकरणेनाधिष्ठीयन्त इति युगप-
त्प्रवृत्तिः प्रसक्ता, तत्प्रसक्ती च युगपद्ग्रहणप्रसङ्ग इति ।
गत्यभावाच्च विभुनोऽन्तःकरणस्य प्राप्त्यर्थस्य गयनस्याभा-
वात् । न चायुगपत्प्रत्ययोत्पत्तौ प्रमाणमस्ति येन प्रमाणेन
प्रतिषिद्धमपि प्रत्ययसौमपर्यं प्रतिपद्येत यथा किञ्चि(१)त्प्र-

तिपिद्धमपि प्रतिपद्यते यथा(१) चक्षुषो गतिः प्रतिपिद्धा के-
नाचिद् सन्निकर्षविमर्कयोस्तुल्यकालप्रदृणात्—यस्मात् सन्नि-
कृष्टं पार्णि विमर्कृष्टं चन्द्रपक्षमेकस्मिन् काले चक्षुषा प्रति-
पद्यते तस्मान्न गतिमच्चक्षुरिति विमतिपिद्धापि सती गति-
व्यवधानप्रतिघातेनानुमीयत इति । न चाऽयुगपत्प्रत्ययो-
त्पत्तौ प्रमाणमस्ति ।

सोऽयं नान्तःकरणे विवादो न तस्य निवृत्तत्वे । कुन-
स्तर्हि विवादः ? तस्य विभुत्वे । तच्च प्रमाणतोऽनुपपद्ये-
नास्ति । न ह्यन्तःकरणस्य विभुत्वप्रतिपादकं प्रमाणम-
स्ति एकमन्तःकरणं नाना चेमाश्चक्षुर्विज्ञानाद्यात्मिका वृ-
त्तय इति—एतच्च वृत्तिवृत्तिमतोरेकत्वे ऽनुपपन्नम् । यस्य
पुनर्वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वं तस्यान्तःकरणसाधनश्चक्षुरादिसाधन-
श्चात्मा अर्थानुपलभत इति युक्तम् । एतेन विषयान्तरव्या-
सङ्गः प्रत्युक्तः पुरुषो जानीते नान्तःकरणमिति । कः पुनरयं
व्यासङ्गः ? अभीष्टविषयोऽनेकविज्ञानोत्पादः स च पुरुषस्य
नान्तःकरणस्य, यः पुनरयं सन्निधानासन्निधानलक्षणोऽन्तःकर-
णस्य व्यासङ्गः सोऽनुज्ञात इति ।

एकमन्तःकरणं नाना वृत्तय इति नैनन्वयावित्त-
श्चक्षणकः प्रतिपत्तुमर्हति यथैवान्तःकरणमेकं तथा वृत्ति-
रिति । दृष्टविरोध इति चेत् ?—अथ मन्यसे यदि चा-
न्तःकरणान्न वृत्तिर्भियते ननु दृष्टं विरुध्यते रूपं रसो
गन्धः स्पर्श इति दृष्टः मत्प्रभेदो न स्यात् ? , न न स्यात् वि-
षयभेदानुविधानात् वृत्तिरभिन्नापि विषयभेदमनुविधीयमाना
भिन्नेव ख्याति यथोपधानभेदमनुविधीयमानं स्फाटिकादिद्रव्यं

भिन्नमित्त्वं प्रकाशते । अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं स्फटिकान्य-
त्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमान इति सूत्रम्—

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमानः ॥ ९ ॥

नानेकान्तात्—उभयथा खल्वयं नानात्वाभिमानो दृष्टः
नानाभूतेषु, गन्धादिषु, अभिन्ने च स्फटिक इति ।

यथा श्रुति सूत्रे इत्वमात्रो दृष्टान्तमात्रत्वात्—दृ-
ष्टान्तमात्रमेतन्मात्रं हेतुरस्तीति । विकल्पानुपपत्तेश्च—यो-
ऽपि दृष्टान्तः स्फटिकवदिति विकल्पोऽत्र किमयं स्फ-
टिक उपधानभेदेन भिद्यते एत न, किं चातः ? यदि
भिद्यते ? न दृष्टान्तः । अथ न भिद्यते ? नानात्वाभिमानः कथम् ?
यद्युपधानभेदाद् ? भिन्नमुपधानमिति कथं प्रतिपद्यसे ? यदि प्रत्य-
यभेदाभावात्—अभिन्ना एतितः प्रत्ययश्च भिन्न इति व्याघातः
प्रत्ययपर्यायत्वाद् वृत्तेः । अथ भवतां वृत्तीनां भेदे किं प्रमाणम् ?
ज्ञानानां क्रमेणोपजनापायदर्शनं—क्रमेण ज्ञानान्युपजायन्ते अप-
यन्ति चेति दृश्यते, एकानेकविषयत्वाच्च प्रत्ययनानात्वाभिमा-
नस्य । एकानेकविषयाधिगतिः कथम् ? एकस्मिंश्च विषये नाना-
त्वाभिमानः स्फटिके दृष्टः (१) नानाभूतेषु च गन्धादिषु नाना-
त्वाभिमानो दृष्टः तेन नानात्वाभिमानस्योभयथा दृष्टत्वादिद-
मेकमिदमनेकमिति न युक्तः प्रत्यय इति । यथायमभिन्ने स्फ-
टिके भेदप्रत्ययः सोऽपि प्रत्ययभेदमन्तरेण न युक्तः । न हि
प्रत्ययभेदादिनः स्फटिके नीलादिप्रत्ययभेदो युक्त इति । स्फ-
टिके नीलादिप्रत्ययोऽसम्बन्धान्न युक्तः न हि नीलं द्रव्यं चक्षुः-
सन्निकृष्टमिति ? । अथ सन्निकृष्टं तदेव नीलं न स्फटिक इति—

स्फटिकममानाधिकरणः स्फटिके नीलप्रत्ययो न युक्तः ? । न
 नैरन्तर्यदर्शनात्—नैरन्तर्येणावस्थिते स्फटिकनीलद्रव्ये चक्षुषा
 सन्निकृष्येते तत्तन्धिकर्पाद्नीलगुणाध्यारोपेण स्फटिके मिथ्या-
 प्रत्ययो नील इति यथा सान्तरैष्वन्तरालादर्शनात् संयुक्त-
 प्रत्यय इति । यस्य च प्रत्ययो न भिद्यते तस्य त्रीणि प्रमा-
 णानीति शास्त्रं व्याह्रन्त्येते(१) न हि प्रत्ययभेदे प्रमाणभेदः
 सम्भवति । विषयभेदात् त्रित्वमिति चेत् ?—अथ मन्यसे विष-
 यस्त्रेधा भिन्नस्तेनानुराजिनः प्रत्ययस्त्रेवैव भवति ? तन्न युक्तम्
 प्रमाणभेदे विषयभेदानाधिगतेः । न हि प्रमाणभेदमन्तरेण
 विषयभेदोऽधिगन्तुं शक्यते इति । विषयतादात्म्यादिति
 चेत् ?—अथ मन्यसे विषय एवासौ तथा व्यवस्थितस्तादा-
 त्म्यात् तथा रूपानीति ? तन्न, प्रमाणवैयर्थ्यात्(२)—एवं सति
 व्यर्थं प्रमाणं, न विषयभेदं प्रमाणभेदोऽवगमयति विषयस्तु
 तादात्म्यात् तथा व्यवतिष्ठते इति । यथाध्यवस्यति तथा
 चेतयत इति च व्याघातः—अप्रकारवत्त्वात्—प्रकारवत्तेन-
 युक्तम्, अपकारे न युक्तम् । बुद्धिस्तं प्रत्ययमुपलभत इति
 च विरोधोऽधिकरणाधेययोरभेदात्—यः प्रत्ययः स बुद्धि-
 द्धिरित्यधिकरणाधेययोरभेदः । एवं च साति बुद्धिस्थं प्र-
 त्ययमुपलभत इति व्याहृतम् ॥

(इति बुद्धानित्यताप्रकरणम् ।)

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमान इत्येतद्मृष्य-
 माणः क्षणिकवाद्याह—

(१) भिद्यते—पा० ४ पु० ।

(२) वैयर्थ्यप्रसङ्गात्—ग० ४ पु० ।

स्फटिके ऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्द्व्यक्तीनाम-
हेतुः ॥ १० ॥

स्फटिके ऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्द्व्यक्तीनामहेतुः ।

स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्यान्यत्वाभिमान इत्युक्तम् क्ष-
णिकत्वाद्द्व्यक्तीनाम् क्षणिकत्वमुपचयापचयप्रवन्धदर्शनात्—य-
स्माच्छरीरादिषु पक्तिनिर्दृष्टं रसद्रव्यं(?) मतिक्षणमुपचीयते
चापचीयते च, उपचयाद्द्व्यक्तीनामुत्पादः अपचयाद्द्व्यक्तिनिरो-
धः, तौ चोत्पादनिरोधौ तस्य कालान्तरेण दृष्टौ अतोऽवग-
म्यते प्रतिक्षणमुपचीयते चापचीयते च शरीरमिति । यस्य
खलु मतिक्षणमुपचयापचयौ न दृष्टौ तस्य कालान्तरेणापि
न भवतो(२) यथा भूमेरपच्यमानायाः पाकजानामिति । प-
च्यमानभूमिपाकजवश्च प्रतिक्षणं विशेष इति । अस्य मयोगः
मतिक्षणं शरीरमन्यच्चान्यश्च भवति वाद्यप्रत्ययाभेदे सत्यन्ते
विशेषदर्शनात् पच्यमानभूमिपाकजवत् अपच्यमानभूमिपाक-
जवचेति ।

नियमहेत्वभावाद् यथादर्शनमन्यमुज्जा ॥ ११ ॥

तदिदमुपचयापचयप्रवन्धदर्शनं शरीरे दृष्टत्वाच्छरीर-
स्यान्यत्वं साध्यतु, न पुनरनुपलभ्यमानोपचयापचयवि-
शेषाणां स्फटिकादीनामेतस्मादन्यत्वं सिध्यतीत्यहेतुः । य-
त्रोपलब्धिस्तस्यान्यत्वाविति चेत् ?—अथ मन्यसे नैवास्माभिरु-
पचयापचयप्रवन्धदर्शनेन सर्वभावानां क्षणिकत्वं साध्यते अपि
तु यत्र तदपि तस्मिन्(३) क्षणिकत्वमिति ? । सत्यम् यस्य

(१) रसद्रव्यं—पा० १ पु० ।

(२) न भवति—पा० ४ पु० ।

(३) तत्र—पा० ४ पु० ।

यस्योपचयापचयमवन्ध उपलभ्यते तस्य तस्यान्यत्वमिति, न तु क्षणिकत्वम्, उपचयापचयमवन्धदर्शनं चान्यथाभवदहेतुः क्षणिकत्वे । कथमन्यथा पूर्वावयवा(१) आहारावयवसहिताः पूर्वव्यूहपरित्यागेन व्यूहान्तरमापद्यमानाः शरीरान्तरमुत्पादयन्तीति युक्तो भेद इत्यहेतुरेपः । तुल्यं पक्षमतिज्ञानमिति चेत् ?—अथ मन्यसे पूर्वाहारावयवोपचययोगे(२) सति शरीरावयवाः शरीरान्तरमारभन्ते पूर्वव्यूहपरित्यागेन, न पुनः क्षणिकत्वादन्यज्जातमित्यत्र को हेतुरिति ? । नासाधनात्—न मयाऽऽहारोपचयापचययोगाच्छरीरस्यान्यता साध्यते, अपि तु भवता विशेषदर्शनाच्छरीरस्यान्यत्वमभ्यर्थाय ततश्च क्षणिकत्वमिति विशेषदर्शनं क्षणिकत्वसाधनम् । तदस्माभिर्विशेषदर्शनमन्यथाभवत् क्षणिकत्वे न साधनमित्येतावन्मात्रमुच्यते न साधनमभिधीयत इति ।

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ १२ ॥

अथावश्यं माधनं वक्तव्यम् इदं व्रमः—नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥

उत्पत्तिकारणं विनाशकारणं चोपचयापचयौ वल्मीकघटादीनां दृष्टान्ति तदुभयं क्षणिकत्वे न स्यात् । उपचय इति च एतद्दः उपचितो गौरिति, अचय इति द्वाप्तः अपचितो गौरिति, उभय चैतदवस्थितवस्तुविषयम्, न ह्यपूर्वं जायमानवर्द्धन इत्युच्यते नापि विनाशपदचिन्तित्युच्यते उपचयापचयोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेरिति सूत्रार्थः ।

(१) पूर्वशरीरावयवा — पा० ४ पु० ।

(२) पूर्वापरापचयोपचययोगे—पा० ४ पु० ।

- अथवा कारणमित्याधारोऽभिधीयते कार्यमित्याधेयम् ।
 न च क्षणिकत्वे आधाराधेयभावः सम्भवति न चा-
 धाराधेयभावमन्तरेण कार्यकारणभावः तस्मात् कार्य-
 कारणभावोपलभेरक्षणिकत्वमिति । अस्य प्रयोगः कार्यका-
 रणे एककालानुभाविनी आधाराधेयभावात् क्षीरकुण्डवदिति ।
 क्षीरं कुण्डे वर्तते तच्च कुण्डकालमनुभवति तथा च कार्य
 कारणे वर्तते तस्मात् तदपि कारणकालमनुभवति । ना-
 धाराधेयभावस्यासिद्धत्वादिति चेत् ?-अथ मन्यसे ऽसिद्धः का-
 र्यकारणवोराधाराधेयभावः कार्यस्वानाधारत्वात्—नैव हि
 नः किञ्चिद् कार्यमाधारवद्दृष्टमिति ? । नानेकान्तात्—नायमेका-
 न्तः सर्वं कार्यमनाधारमिति । यथोभयपक्षसम्प्रतिपत्त्या रूपं
 कार्यं चाधारवच्च स्पर्शस्तदाश्रय इति च व्याघातः—पदि
 च रूपमनाश्रितं भवति स्पर्शस्तदाश्रय इति व्याहृतम् । अनेन
 च रूपदृष्टान्तेन यावद्यावत् समानकालतया साध्यते सर्वं त-
 देककालानुभावि भवतीति । सिद्धः कार्यकारणभावः क्षणिक-
 केष्वपि, नाशोत्पादयोरेककालत्वात् तुलान्तपोरुन्मनावनमन-
 वदिति चेत् ?-अथ मन्यसे कार्यकारणभावः क्षणिकेष्वपि स-
 म्भवतीति । कारणविनाशमकालं कार्यभावात्—पदा कारणं
 विनश्यति तदा कार्यमुत्पद्यते विनश्यच्च कारणमस्ति कारण-
 विनाशेनाभिन्नकालः कार्योत्पादः यथा तुलान्तपोर्नाशोन्मा-
 विति ? । न हेत्वर्थापरिज्ञानात्—न द्रूमः क्षणिकत्वे(१) का-
 र्यकारणभावो नास्ति, अपि त्वाधाराधेयभावो भिन्नकालत्वात्
 कार्यकारणयोर्न युक्त इति । कार्यं चानाधारमिति न दृष्टान्तो-
 ऽस्ति, अस्यदृष्टो तु कार्यमाधारनदित्यास्ति दृष्टान्तो रूपादि-

(१) क्षणिकं—पा० ४ पु० ।

रिति । तुलाघोरस्य च व्यापारे(१) नामोन्नामभावानभ्युपग-
माद्(२) युगपद्भावानुपपत्ति(३)रेकत्वात् । यदि तुलामधि-
कृत्य प्रवीपि ? तदैकं कर्म भ्रमणारूपमेकत्वाद् युगपद्भावो
न युक्तः न ह्येकं युगपद्भवतीति । अथावयवकर्मणी ? तयोरपि
कार्यकारणभावेनानभ्युपगमात् किं केन सम्बध्यते । अथ युग-
पद्भावमात्रं विवक्षितमिति ? युगपद्भावः कारणयोगपद्यात्-या-
वतामर्थानां कारणानि युगपद्भवन्ति तावतामेकस्मिन् काले
भाव इति नामोन्नाभावसम्यग्द्वौ कारणयोगपद्यं तु-गुरुत्वप्रप-
ञ्चसंयोगा उन्नतेः, अवनतेरपि गुरुत्ववद्द्रव्यसंयोगानुगृहीतो
रञ्जुतुलासंयोगः । अथापि न कर्माध्यान्तरं संयोगं वा परः प्र-
तिपद्यते ? तस्याप्युक्तमुत्तरं संयोगोऽप्यर्थान्तरमिति संयोग-
कारणत्वेन च कर्माप्यर्थान्तरमिति । यथा च भावानामुत्पत्ति-
विनाशकारणमुपलभ्यते नैवं स्फटिकस्य, न चानुपलभ्यमानं
शक्यमभ्यनुज्ञातुमिति ।

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च
तदुपपत्तिः ॥ १३ ॥

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः(४)
यथा क्षीरस्य विनाशकारणमनुपलभ्यमानमभ्यनुज्ञायते द-
ध्नश्चोत्पत्तिकारणमेवं स्फटिकादिव्यक्तीना(५)मनुपलभ्यमानम्
उत्पत्तिविनाशकारणे अभ्यनुज्ञेये इति ॥

(१) कर्मणः—पा० ४ पु० ।

(२) भावेनानभ्युपगमात्—पा० ४ पु० ।

(३) भावानुत्पत्ति—पा० ४ पु० ।

(४) क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः—
पा० ४ पु० । (५) स्फटिकादीनां—पा० ४ पु० ।

लिङ्गतो ग्रहणानुपलब्धिः ॥ १४ ॥

लिङ्गतो ग्रहणानुपलब्धिः । यद्विङ्गत उपलभ्यते न तन्नास्तीति । विपर्ययश्च स्फटिकादौ, न हि स्फटिकादिव्यक्तीनामपरापरोत्पत्तौ लिङ्गमस्तीति ।

न नास्ति शीतोष्णस्पर्शभेदस्य नानात्वे साधनत्वात् (१)-शीतोष्णस्पर्शभेदो नानात्वे दृष्टो यथाशौ उदके च, अस्त्ययं शीतोष्णस्पर्शभेदः स्फटिके ? सत्यमस्ति स तु निमित्तान्तराद्भवति । किं पुनर्निमित्तम् ? अग्नेजोऽवयवानुपवेशाच्छीतः तेजोऽवयवानुपवेशाद्योष्ण इति । अग्नेजोऽवयवानुपवेशो न युक्तः अल्पतरवदुतरानुपवेशो हेत्वभावात्—हेमन्तै द्याकाशे पर्युपितानां काष्ठभूस्वश्मलोहानां शैत्यस्पोचरोत्तरी विशेषो दृष्टः तथा पुनर्ग्रीष्मात्पसन्तापितानां तेषामेवोष्णस्य, न हि तेऽल्पतरवदुतरपवेशे कारणं पश्यामः तस्मात् स्वगतमहाभूतविशेषायेत्याप्यासादित्वाद्यनिमित्तानि भूतान्येव तथा तयोत्पद्यन्त इति युक्तम् ? । न युक्तम्—न अग्नेजोऽवयवानुपवेशेन भूतस्वभावो निवार्यत इति भूतस्वभावस्पोमयपक्षताम्पादसाधनं भूतस्वभाव इति । विरुद्धश्चायं हेतुः(२) यद्यवयवानुपवेशं न प्रतिपद्यसे खरस्त्रेदोष्णेरणात्मकानि भूतानीति व्याह्रियते । कथमिति ? यत् कठिनं तदेकस्मिन् काले उष्णमपि भवतीति, यच्चोष्णं तदेकठिनं गच्छतीति, तदेकस्वभावकं वस्तु द्विस्वभावं त्रिस्वभावकं च प्राप्नोति । यस्य पुनरवयवानुपवेशस्तस्यैव दोषो नास्ति अन्यत्रावस्यतस्य संयुक्तसमवेतस्य औष्णस्य ग्रहणादिति ।

(१) साधनात्—पा० ४ पु० ।

(२) स्वभावहेतुः—पा० ४ पु० ।

वाणः पर्यनुगोक्तव्य' (१) विमकारणत्वाद्दिनाशो नास्ति उ
 ताकारणत्वाद्भित्त इति । भवता पथे ऽकारण द्वेषा नि
 त्यमसच्च (२) अस्माक तु नित्यमेव । यद्यकारणत्वाद्दिना
 विनाशः कार्यस्योत्पादो न प्राप्नोति उत्पन्नस्य च भावस्य
 विनाशेन सहायस्थानमिति च दोषः । ततश्च भावानाम
 भावाविरोधादत्यन्तमवस्थानमिति । अथासन्विनाशो ? एवमपि
 सर्वनित्यत्व विनाशाभावात् । यदि चासन्विनाशो विनश्य
 तीत्यसति विनाशे प्रत्ययो न प्राप्नोति नामत्वा गतौ ग
 च्छतीति भवति । अथाविनाशित्वाद्कारणो विनाश इति
 मन्पसे ? विनाशो न विनश्यतीति कुत एतत् । विनष्टानां
 पुनरनुत्पत्तेरिति चेत् ?—अथ मन्पसे यदि विनाशो विनश्येत
 विनष्टः पुनरुत्पद्येत ? । न युक्तमेतत्—न हि विनाशा(भावा)-
 भावो यतोऽस्य विनाशाद्भवेत् (३) अपि तु कारणवान्
 भावस्तस्य यदा कारण भवति तदोत्पाद इति । अपि च
 विनाशः कारणवत् न विनश्यत्यभावात्, भावधर्म एव
 (४) यत् कारणवत् तद्विनश्यतीति अभावस्त्वकारणोऽपि
 विनश्यतीति यथा मागभाव, कारणवानपि न विनश्यति
 यथा मध्वसाभाव । यदि कारणवान् विनाशो ननु ज
 नक विनाशक प्राप्नोति—य एवाग्निमयोगः पाकज्ञानामुत्पा
 दयिता (५) स एव पाकज्ञानोत्पादे पूर्वपाकज्ञानुच्छिन्नी

(१) पर्यनुगोक्तव्य—पा० ४ पु० ।

(२) अकारण द्वेषा भवति नि त्यमसच्च—पा० ४ पु० ।

(३) यदा विनाशविनाशाद्भवेत्—पा० ४ पु० ।

(४) एव—पा० ४ पु० ।

(५) उत्पादक—पा० ४ पु० ।

ति जनकं विनाशकं प्राप्तम्(१) ? नानवरोधात्(२)—नेदं भ-
 चता काश्यपीयं दर्शनं व्यज्ञापि, न हि नो य एवाग्नि-
 संयोगः पाकजानुत्पादयति स एवोच्छिनत्ति, अपि त्वग्नि-
 योगान्तरं पूर्वरूपाद्दुच्छिनत्ति समनन्तरकालाद्रूपादीनार-
 भते(३) ततस्तान्यप्यन्यस्तान्यप्यन्य इत्येवं जनकस्य विनाशक-
 त्वप्रमङ्गो नास्ति । अयं मन्पमे जनकरूपमपि विनाशकं
 न भवति ? न न भवति—दृष्टो ह्यवाग्निसंयोगादद्भुरस्योत्पा-
 दः स एवावाग्निसंयोगस्तद्विनाशक इति । न हि दृष्टेऽनु-
 पपन्नं नाम । यश्चाकारणाविनाशे दोषः सोऽपरिहार्य इत्यत
 एवमुच्यते जनकरूपं विनाशकमिति ।

एवं तानदन्वत्वे साध्ये दोष उक्तः । ये तु क्षणिकत्वं
 साधयन्ति विशेषदर्शनाद्विनाशोद्वेत्त्वभावाच्च, तान् प्रतीदमुच्यते
 क्षणिकाः संस्कारा इति ब्रुवाणः क्षणिकशब्दार्थं मष्टन्पः कि-
 मुक्तं भवति क्षणिका इति । यदि विनाशिन इति ? सिद्धमा-
 धनम् । अथोत्पन्नविनाशिन इति ? तदा विशेषणं सिद्धान्तविरो-
 धि । अथोत्पन्नमध्वंसिन इति ? एतदपि तादृगेव । उत्पन्नाः प्रध्वं-
 सिन इति ? सिद्धमाधनम् । अथोत्पन्नो विनष्ट इत्येकः का-
 लः उत्पत्तिविनाशावेककालाविति ? । नेन यथाऽनुत्पन्नस्यो-
 त्पत्तिरेवमनुत्पन्नस्य विनाश इति प्राप्तम् । अथोत्पन्नं वि-
 नश्यतीति ? एतस्मिन्नपि पक्षे उत्पत्तिवद्विनाशः कारणवान्
 यथोत्पत्तिः क्रियात्वात् कादाचित्कत्वात् सकारणा तथा

(१) प्राप्नोति—पा० ४ पु० ।

(२) नानवरोधात्—पा० ४ पु० ।

(३) समनन्तरकालान् रूपार्दीनारभते—पा० ४ पु० ।

तुल्यानां गुरुत्ववर्ता द्रव्याणामेकस्य गुरुत्वप्रयत्नशेषाः कारणम्
 एकस्य गुरुत्वमात्रमेकस्य गुरुत्वप्रयत्नाविति । तदेवं कारणभे-
 दानुविधायीनि गुरुत्ववन्ति द्रव्याणि चिराद्युपातानुविधानभा-
 जि भवन्तीत्यहेतु(१)रतुल्यपातः । यदपीदमिषोश्चापनं भवे-
 दिति ? । संस्कारैकत्ववादिनो दोषः अयमापि संस्कारैकत्वानभ्यु-
 गमेन प्रत्युक्तः । यथा चानेकः संस्कार इति तथोक्तं पाणिनि-
 पमित्तप्रश्लेषमूत्र इति । एकश्च संस्कारः यदा कदाचिन्निमित्त-
 भेदात् पटूनि कर्माणि करोति कदाचिन्मन्दानीति गुरुत्ववद्-
 दृष्टव्यम्—यथैकं गुरुत्वं सहकारिसंपोगात् मन्दं पातं करोति
 तदेव प्रतिबन्धापगमे पटुं करोति । दृष्टो हि ग्राह्य आकाशे मु-
 क्तस्य पटुः पातो मन्दोऽपामिति तदेवमतुल्यपातोऽप्यहेतुः ।

अथाक्षणिकत्वे किं समानम् ? उक्तमाधाराधेयभावादेक-
 कालानुभावीनि कार्यकारणे कुण्डे चदरवादिति अथ विप्रतिषन्ना
 अयुगपत्कालाः मन्यया एकविषयाः अव्युत्थायितत्प्रत्ययसमाना-
 धिहरण्ये सति समानशब्दवाच्यत्वात् वर्तमानैकक्षणानेकपुरुषप्र-
 त्ययवत् यथा वर्तमानक्षणविषयाणामनेकपुरुषप्रत्ययानामव्युत्था-
 यितत्प्रत्ययसमानाधिहरण्ये सति समानशब्दवाच्यानामेकविष-
 यत्वम् तथा चाव्युत्थायितत्प्रत्ययसमानाधिकरणाः समानश-
 ब्दवाच्याश्च विप्रतिषन्ना अयुगपत्कालाः प्रत्ययास्तेऽप्येकविषया
 इति मन्यात्मं नानेककर्तृकाः प्रत्यया अप्रतिमन्धानप्रसङ्गाद्देवद-
 क्षादिप्रत्ययरदिति । स्वरमगन्धस्पर्शप्रत्यया एकानेकानिमित्ताः
 मयेतिप्रतिमन्धानान् कृतममयानां बहूनां वर्तमानैकक्षणानेकवि-
 ज्ञानवादिति । श्वस्तनाद्यतनविज्ञानान्येकमन्तर्गा एकानेकानिमित्तानि

(१) चिरानुरानाद्यानुरूपानानुविधानभाजि भवन्तीति न
 हेतुः—पा० ४ पु० ।

मयेतिप्रतिसन्धानात् पूर्ववत् । शास्त्रार्थप्रत्यया एकानेकनिमित्ताः
प्रतिसन्धानात् पूर्ववत् । नानाविषयाणां च नानाकर्तृकाणां च
प्रत्ययानामप्रतिसन्धानादिति पूर्ववदेव न्याय इति ॥

न पयसः परिणामगुणान्तरमादुर्भावात् ॥ १५ ॥

न पयसः परिणामगुणान्तरमादुर्भावात् । नैवं क्षीरं त्रिनश्य-
ति नापि दध्युत्पद्यते, अपि त्ववस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वघर्षनि-
वृत्तौ घर्षान्तरमुत्पद्यत इत्येके वर्णयन्ति । अपरे त्ववस्थितस्य
द्रव्यस्य गुणनिवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यत इति । स खल्वयमेकवक्षी-
माव इव (१) क उपमानार्थः उभयत्र द्रव्यमवतिष्ठते एकस्य
तिरोभावाभिव्यक्ती एकस्य विनाशपादुर्भावावित्युपमानार्थः ।
उभयत्रोत्तरम्—

व्यूहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनि-
वृत्तेरनुमानम् ॥ १६ ॥

व्यूहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमानम् ।
शेषं भाष्ये । यत्पुनरेतदेकस्य तिरोभावाभिव्यक्ती एकस्य
विनाशपादुर्भावानि ? तत्र, पूर्वानस्यापरित्यागात् । यदि वि-
नाशोत्पादौ निवृत्तिपादुर्भावयाप्यामेव्यस्त्यनभिव्यक्ती मर्धा
पूर्वानस्यां जहानि द्रव्यमिति न ह्यनपष्टकस्य पूर्वानस्यातोऽभि-
व्यस्त्यनभिव्यक्ती भवतो विनाशपादुर्भावी वेति । तस्माद्युक्त-
मवस्थितस्य परिणाम इति ।

अभ्यनुज्ञाय च निष्कारणं क्षीरविनाशं निष्कारणं च
दध्युःपादम्—

कचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः कचिच्चोपलब्धेर-
नेकान्तः ॥ १७ ॥

कचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः(१) कचिच्चोपलब्धेरनेकान्तः ।
क्षीरदधिवन्निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकव्यक्तीनां, न पुनः
कुम्भादिवत् सकारणाविति नात्र हेतुरस्तीति । निराधिष्ठानं च
दृष्टान्तवचनम् । कोऽधिष्ठानार्थः ? आश्रयार्थः । किमुक्तम्भवति
निराधिष्ठानमिति ? । घर्षो नास्तीति यावदुक्तं भवति, न हि स्फ-
टिकस्योत्पादविनाशौ प्रतिक्षणमुपलभ्येने यत् इयं चिन्ता भवेत्
किमेतौ सकारणावाहोस्विदकारणाविति, यथाऽनभ्युपगतशब्द-
तत्त्वं प्रति कश्चिद्ब्रूयात् कृतकत्वादनित्यः शब्दस्तादृगेतदिति
घर्षामिद्वेश्च दृष्टान्ताभाव इति च समानम् । अभ्यनुज्ञाय च
स्फटिकस्योत्पाद(२)विनाशौ योऽत्र माघकस्तस्याभ्यनुज्ञाना-
दमतिषेधः उभावतौ दृष्टान्तौ क्षीरदधिवत् कुम्भादिवत् तत्र
किं कुम्भादिदृष्टान्तो भवत्वथ क्षीरदधिनी इति । तत्र कुम्भा-
दिवदिति युक्तम् कुम्भाद्युत्पत्तिविनाशकारणस्य दृष्टत्वात् । क्षी-
रदधिवत् न युक्तम् अनुमानतो ग्रहणादिति मिद्धमनित्या
बुद्धिरिति । इत्यनिसा बुद्धिः गुणत्वे सति मत्पक्षाया व्याप-
कद्रव्यसमवायात् शब्दवत् जातिमत्त्वे सति अस्मदादिप्रसक्तत्वा-
दाश्रितत्वात् शब्दवत् करणभावे सत्ययोगमत्पक्षत्वात् शब्दवदेवम्
(इति सणभङ्गप्रकरणम् ।)

सा त्वयं बुद्धिः कस्य गुण इत्येवञ्चिन्त्यने । न गुणमावा-
मिद्वेः ? अनित्यत्वे मत्पक्षाद्युपपत्तत्वाद्गुणभावः । सन्निकर्षो-
त्पत्तेः मंशय इति । तत्रायं विशेषः—

नेन्द्रियार्थपोस्तद्विनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥ १८ ॥

नेन्द्रियार्थपोस्तद्विनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात् । भवति स्व-
स्विन्द्रिये ऽर्थे च विनष्टे ज्ञानमद्रास्यमिति । अद्रास्यमित्येतन्नेन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षान् स्मृतित्वात् स्मृतिरेषा नेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्भवितुम-
र्हति ? स्मृतावपि तुल्यं यथैव ज्ञातारमन्तरेण ज्ञानं न भवतीत्यनु-
भवितारि नष्टे अनुभवितारमन्तरेण स्मृतिरयुक्तेति ।

अस्तु तर्हि मनो गुणः ज्ञानं—

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न मनसः ॥ १९ ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न मनसः । तत् खलु युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या
समाधिगतं मनो नातस्तस्य गुणो ज्ञानम् । विशेषणोपादाना-
दन्तःकरणवद्ब्रह्मसद् इति चेत् ?—अथ मन्यसे यत् खलु युगप-
ज्ज्ञेयानुपलब्ध्या समाधिगतं मनो न तस्य गुणो ज्ञानमित्येवं श्रुता-
णेन बहून्यन्तःकरणानि प्रतिपन्नानि भवन्ति न ह्यतत्यन्तःकर-
णवद्ब्रह्मे विशेषणमर्थवादिति ? । न, सर्वस्येन्द्रियस्य मनननिमित्त-
त्वात्—सर्वमिन्द्रियं मनननिमित्तत्वान्मत इत्युच्यते । एवं च
सति विशेषणं युक्तम् युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या यत् समाधिगतं मनो
न तस्य गुणो ज्ञानमिति । एवमपि विशेषणं व्यर्थम्—अन्यस्या-
नभ्युपगमात्—यादे तस्यान्तःकरणस्य न भवत्यन्यस्य तर्हि सा-
धनस्य ज्ञानं गुण इति प्राप्तम् ? अन्यस्यानभ्युपगमात् ? । अन्य-
स्योपपत्तेरप्रतिषेधः—अतवस्थितत्वात् प्रमाणप्रमेयभावस्य, यदायं
योगी पुरुषान्तरेण पुरुषान्तरं परिच्छिनत्ति तदा पुरुषान्तरपरि-
च्छेदे पुरुषान्तरं साधनमिति तच्च ज्ञानगुणं भवतीति युक्तं वि-
शेषणमिति । तस्मान्न तस्य गुणो ज्ञानमिति । कस्य तर्हि ?
इस्य, वाशित्वात्—वशी ज्ञाता, वश्यं करणमिति । न चायं ज्ञातारि नि-

यसो ज्ञाता वश्येव वश्योऽपि भवतीति । अचेतने तु नियमा-अ-
चेतने तु सर्व वश्यमिति । वश्यं मनोऽचेतनत्वात् घ्राणादिवदिति ।
ज्ञानगुणत्वे वा सञ्ज्ञामेदमात्रम् चित्तं चान्तःकरणं ज्ञानगुणं
चेति सञ्ज्ञामात्रं भिद्यते । यथा च ज्ञातुर्ज्ञानमाधनमीन्द्रियमेतं
मन्तुर्मतिमाधनेनावश्यं भवितव्यमिति । उभयोश्चेतनत्वे प्रत्यय-
व्यवस्थानुमानं न स्यात् विभु चान्तःकरणं ज्ञानगुणमिति सर्वे-
न्द्रियैर्युगपदुपलब्धिमसङ्गः ॥

तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् ॥ २० ॥

तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् । यस्यात्मा विभुश्च ज्ञानगुणश्च
तस्यापि सर्वेन्द्रियैः सम्बन्धस्याप्रतिषेधाद् युगपदुपलब्धिमसङ्गः ।

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥२१॥

न मसङ्गः कारणान्तरभावात्—इन्द्रियार्थसन्निकर्षवदिन्द्रियम-
नःसन्निकर्षोपि कारणमिति । तस्यायौगपद्यमगुत्वान्मनस इति ।
यदि पुनरात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षादेव ज्ञानमुत्पद्येत किं स्यात्—

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २२ ॥

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् । अस्मादेवोत्पद्यतामिति न का-
रणमपदिश्यत इति सूत्रार्थः । आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् ज्ञान-
मुत्पद्यत इति । अयुगपदुत्पत्तौ वा न कारणान्तरमपदिश्यत
इति । विदेहप्रसयानुत्पत्तौ वा । पदेन्द्रियमर्थेन बहिरवस्थितेन
सम्बन्धने आत्मसम्बन्धोऽपि तत्रास्तीति(१) कस्माद्बिदेहप्र-
सयो न भवतीति वक्तव्यम् । अन्तःकरणमत्याख्यानं च केव-
लमात्मा स्मृसादिकारणमिति कस्मान्न युगपदुत्पत्तिः स्मृतीनां,
यदा चेन्द्रियमात्मा चांशेन युगपत्सम्बन्धी तदा किमिन्द्रियार्थ-

(१) तस्यास्तीति—पा० ४ पु० ।

सन्निकर्षः कारणम् उत आत्मार्थः(१)सन्निकर्षः उतात्मेन्द्रियार्थ-
सन्निकर्ष इति कारणानपदेशः ।

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्र-
सङ्गः ॥ २३ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ।
तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् इत्येतदनेन समुर्ध्वीयते यथा-
त्मगुणो बुद्धिर्भवति विनाशकारणाभावान्नित्यत्वमस्याः प्रस-
ज्येत । कथमिति ? गुणानां द्वौ विनाशहेतू आश्रयाभावो विरो-
धिगुणप्रादुर्भावश्च तत्र नित्यत्वादात्मनोऽनुपपन्नः पूर्वः वि-
रोधी च गुणो नास्तीति नित्यत्वप्रसङ्गः ॥

अनित्यत्वग्रहणाद्बुद्धेर्युज्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥२४॥

अनित्यत्वग्रहणाद्बुद्धेर्युज्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् । अ-
नित्या बुद्धिरित्येतत् प्रतिपादितम् । तत्रास्या बुज्यन्तराद्वा
संस्काराद्वा विनाश इति प्रतिपत्तव्यम् । न द्वे सहेति चेत् ?-
अथ मन्यसे न द्वे बुद्धौ सह मनतो यतः परया पूर्वा निव-
र्त्यते ? तच्च न युगपदुत्पत्तिनिषेधात्-युगदुत्पत्तिः प्रतिषिध्यते
न सहभावः न हि बुद्धोर्युगपद्भावे किञ्चिद्विरुध्यत इति ।
लब्धात्मकेन च कार्येण कारणविनाशाभ्युपगमात्-यदा च
कार्यं लब्धात्मकं भवति तदा कारणं विनाशपति शब्दवत् ।
यथा लब्धात्मकः(२) कार्यः शब्दः कारणं शब्दं निर्पा-
ट्टि तथा बुद्धिरपीति । अन्त्यपोर्न स्यादिति चेत् ? अथ
मन्यसे यदि पूर्वा बुद्धिशब्दौ पराभ्यां विनाशयेते अन्त्य-

(१) उतात्मार्थयोः—पा० ४ पु० ।

(२) लब्धात्मा—पा० ४ पु० ।

आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः ॥ ३१ ॥

अपरे तु आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेष इति परिहारं ब्रुवते ॥

व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ ३२ ॥

एतच्च व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानं भवतीत्यपरिहारः । कर्मादृष्टमुपभोगार्थं नियामकं भवतीति न युक्तं समानत्वात् । तस्मात् पूर्वं एव परिहारो नान्तःशरीर-दृष्टित्वान्मनस इति ।

यदि तर्हि ज्ञानसमवेतात्मसन्निकर्षायौगपद्यादिति परिहारो नेष्यते प्राप्तः स्मृतीनां युगपदुत्पादः कारणस्य यौगपद्यादिति ? । नापेक्षाकारणस्यायुगपद्भावात् ।

प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्युगपदस्मरणम् ॥ ३३ ॥

प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्तं यौगपद्य-प्रसङ्गः ॥ ३४ ॥ (१)

यतः प्रणिधानाद्यात्ममनःसंयोगस्य सहकारि कारणं तत्र युगपद्भवतीत्ययुगपदुत्पत्तिः स्मृतीनाम् । यदि प्रणिधानापेक्षा-त्ममनःसंयोगो न युगपत् स्मृतिकारणं याः स्मृतयः प्रणिधानादिसन्नित्वानमन्तरेण (२) भवन्ति तामां यौगपद्यं स्यात् ? नान-भ्युपगमात्—न हि प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्त्तमस्ति ? , मनः स्मृति-हेतोरसंवेदनात् प्रातिभेन समानाभिमानोऽयामिति । प्रातिभं तर्हि

नेनियन्धे सूत्रमिदं नास्ति ।

प्रियन्तरेण—पा० ४ पु० ।

युगपद्भविष्यतीति—न हि तस्यासन्निरहितं कारणमिति ? नोक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतव—न हि कारणस्यानेकक्रियानिर्वाहं(१)सामर्थ्यमस्ति, प्रातिभं चानेकं ज्ञानं भवेदेकास्मिन्नर्थे भवेदथानेकस्मिन् ? । न तावदेकास्मिन् वैयर्थ्यात् । नानेकस्मिन्, सामर्थ्याभावात् । न चायं नियमः प्रत्ययानां यौगपद्यं न भवतीति, ज्ञातुर्विकरणधर्मणो देहनानात्वे प्रत्ययानां यौगपद्यादिति । यदि च ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशासन्निकर्पान्ना स्मृतीनां युगपदुत्पत्तिः ये संस्कारा एकदेशास्तेष्ववस्थितशरीरस्थानेकज्ञानमवापादेकदेशे युगपदनेकार्थस्मरणं स्यात्, न चैतदस्तीति अतश्चापरीहार इति । अवस्थितशरीरस्य संस्काराः समानदेशा इत्युक्तम्—आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वात्, एवं सति सर्वसंस्काराणां समानदेशत्वे प्रत्यययौगपद्यप्रसङ्गोऽपरिहार्यः । संस्कारप्रत्यासत्त्या स्मृतिरयौगपद्यं न भवतीति । का प्रत्यासत्तिः ?—न हि संस्काराणां सन्निकृष्टविप्रकृष्टभावोऽस्ति समानदेशत्वात् ? । न घूमः—सन्निकृष्टता प्रत्यासत्तिरपि तु संस्कारस्य सहकारिकारणमवधानं प्रत्यासत्तिः शब्दवत्—यथा शब्दाः सन्तानवर्तिनः सर्व एवाकाशो(२) समवयन्ति समानदेशत्वे ऽपि यस्योपलब्धेः कारणानि सन्ति स उपलभ्यन्ते नेनरे, तथा संस्कारेष्वपितीति ॥

पुरुषस्य ज्ञानमिच्छादयोऽन्तःकरणस्योति कस्यचिदर्शनं तत्प्रतिपिद्यते—

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्तयोः ॥ ३५ ॥

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्तयोः । ज्ञातुरेवेच्छादय इति सूत्रार्थः । यद्यन्तःकरणस्येच्छादयः स्युर्न प्रत्यक्षाः स्युः—न

यसो ज्ञाता वश्येव वश्योऽपि भवतीति । अचेतने तु नियमा-
 चेतने तु सर्वं वश्यमिति । वश्यं मनोऽचेतनत्वात् घ्राणादिवादिति ।
 ज्ञानगुणत्वे वा सञ्ज्ञाभेदमात्रम् चित्तं चान्तःकरणं ज्ञानगुणं
 चेति सञ्ज्ञामात्रं भिद्यते । यथा च ज्ञातुर्ज्ञानमाघनामिन्द्रियमेवं
 मन्तुर्मतिमाघनेनावश्यं भवितव्यमिति । उभयोश्चेतनत्वे मत्प-
 व्यवस्थानुमानं न स्यात् विभु चान्तःकरणं ज्ञानगुणमिति सर्वे-
 न्द्रियैर्युगपदुपलब्धिमसद्भः ॥

तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् ॥ २० ॥

तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् । यस्यात्मा विभुश्च ज्ञानगुणश्च
 तस्यापि सर्वेन्द्रियैः सम्बन्धस्याभितेपेवाद् युगपदुपलब्धिमसद्भः ।

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥२१॥

न मसद्भः कारणान्तरभावात्—इन्द्रियार्थमन्निकर्षवदिन्द्रियम-
 नःसन्निकर्षोपि कारणमिति । तस्यायौगपद्यमगुत्वान्मनस इति ।
 यदि पुनरात्मेन्द्रियार्थमन्निकर्षादेव ज्ञानमुत्पद्येत किं स्यात्—

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २२ ॥

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् । अस्मादेवोत्पद्यतामिति न का-
 रणमपदिश्यत इति सूत्रार्थः । आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् ज्ञान-
 मुत्पद्यत इति । अयुगपदुत्पत्तौ वा न कारणान्तरमपदिश्यत
 इति । विदेहप्रत्ययानुत्पत्तौ वा । यदेन्द्रियमर्थेन बहिस्त्वास्थितेन
 सम्बद्ध्यते आत्ममन्वन्त्रोऽपि तत्रास्तीति(?) कस्माद्बिदेहप्र-
 त्ययो न भवतीति वक्तव्यम् । अन्तःकरणमसाल्लयाने च केव-
 लमात्मा स्मृत्सादिकारणमिति कस्मान्न युगपदुत्पत्तिः स्मृतीनां,
 यदा चेन्द्रियमात्मा चांघ्रेण युगपत्सम्बद्धौ तदा किमिन्द्रियार्थ-

सन्निकर्षः कारणम् उत आत्मार्थ(१)सन्निकर्षः उतात्मेन्द्रियार्थ-
सन्निकर्ष इति कारणानपदेशः ।

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वम-
सङ्गः ॥ २३ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वमसङ्गः ।
तदान्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् इत्येतदनेन समुचीयते यथा-
त्मगुणो बुद्धिर्भवति विनाशकारणाभावात्तित्यत्वमस्याः मत्त-
ज्येत । कथमिति ? गुणानां द्वौ विनाशोऽतू आश्रयाभावो विरो-
धिगुणमादुर्भावश्च तत्र नित्यत्वादात्मनोऽनुपपन्नः पूर्वः वि-
रोधी च गुणो नास्तीति नित्यत्वमसङ्गः ॥

अनित्यत्वग्रहणाद्बुद्धेरुच्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥२४॥

अनित्यत्वग्रहणाद्बुद्धेरुच्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् । अ-
नित्या बुद्धिरित्येतत् प्रतिपादितम् । तत्रास्या बुध्यन्तराद्वा
संस्काराद्वा विनाश इति प्रतिपत्तव्यम् । न द्वे सहैति चेत् ?-
अय मन्यसे न द्वे बुद्धी सह भवतो यतः परया पूर्वा निव-
र्यते ? तच्च न युगपदुत्पत्तिनिषेधात्-युगपदुत्पत्तिः प्रतिपिच्यते
न सहभावः न हि बुद्ध्योर्युगपद्भावे किञ्चद्विरुध्यत इति ।
लब्धात्मकेन च कार्येण कारणविनाशाभ्युपगमात्-यदा च
कार्यं लब्धात्मकं भवति तदा कारणं विनाशयति शब्दवत् ।
यथा लब्धात्मकः(२) कार्यः शब्दः कारणं शब्दं निर्मा-
ष्टि तथा बुद्धिरपीति । अन्त्यर्षोर्न स्यादिति चेत् ? अय
मन्यसे यदि पूर्वं बुद्धिशब्दौ पराभ्यां विनाशयेते अन्त्य-

(१) उतात्मार्थयो — पा० ४ पु० ।

(२) लब्धात्मा—पा० ४ पु० ।

आत्ममेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः ॥३१॥

अपरे तु आत्ममेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषेति
परिहारं ब्रुवते ॥

व्यासुक्तमनसः पादव्ययनेन संयोगविशेषेण स
मानम् ॥ ३२ ॥

एतच्च व्यासुक्तमनसः पादव्ययनेन संयोगविशेषेण सप्त
भवतीत्यपरिहारः । कर्मादृष्टमुपभोगार्थं निवामकं भवतीति न
युक्तं समानत्वात् । तस्मात् पूर्वं एव परिहारो नान्यशेषे
वृत्तित्वान्मनस इति ।

यदि तर्हि ज्ञानसमवेतात्ममन्निकर्षायौगपत्यादिति पतितं
नेप्सते प्राप्तः स्मृतीनां युगपद्वत्त्वाद्दः कारणस्य यौगपत्यादिति ॥
नापेक्षाकारणस्यायुगपद्भावात् ।

प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्युगपद्वत्त्वा-
णम् ॥ ३३ ॥

प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्तं यौगप-
दसङ्गः ॥ ३४ ॥(१)

यतः प्रणिधानाद्यात्ममनःसयोगस्य सहकारि कारण इव
युगपद्भवतीत्ययुगपद्वत्त्वात्तिः स्मृतीनाम् । यदि प्रणिधानाद्यनपेक्षे
त्ममनःसयोगो न युगपत् स्मृतिकारण याः स्मृतयः प्रणिधा-
नादिसांनिभानमन्तरेण(२) भवन्ति तामां यौगपद्यं स्यात् । नत
श्रुतपभात्-न हि प्राणानाद्यनपेक्षे स्मार्त्तमस्ति ? , नतः स्मृति
हेतोरमवेदनात् प्रातिभेन समानाधिधानोऽप्यामिति । प्रातिभं तर्हि

(१) न्यायसूचीनिबन्धे सूत्रमिदं नास्ति ।

(२) सधिधानाद्यन्तरेण—पा० ४ पु० ।

युगपद्भवितुमर्हति—न हि तस्यासन्निरहितं कारणमिति । नोक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरयेतत्—न हि कारणस्यानेकाक्रियानिरुत्ति(१)सामर्थ्यमस्ति, प्रातिभं चानेकं ज्ञानं भवेदेकास्मिन्नर्थे भवेदधानेकास्मिन् । न तावदेकास्मिन् वैपर्थ्यात् । नानेकास्मिन्, सामर्थ्याभावात् । न चायं नियमः प्रत्ययानां यौगपद्यं न भवतीति, ज्ञातुर्विकरणधर्मणो देहनानास्त्रे प्रत्ययानां यौगपद्यादिति । यदि च ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशासन्निरुपात्रं स्मृतीनां युगपदुत्पत्तिः ये संस्कारा एकदेशास्तेष्ववस्थितशरीरस्यानेकज्ञानसमवायादेकदेशे युगपदनेकार्थस्मरणं स्यात्, न चैतदस्तीति अतश्चापरीहार इति । अवस्थितशरीरस्य संस्काराः समानदेशा इत्युक्तम्—आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वात्, एवं सति सर्वसंस्काराणां समानदेशत्वे प्रत्यययौगपद्यप्रमङ्गोऽपरिहार्यः । संस्कारमयासत्त्वा स्मृतिर्यौगपद्यं न भवतीति । का प्रत्यासत्तिः ?—न हि संस्काराणां सन्निकृष्टनिष्कृष्टभावोऽस्ति समानदेशत्वात् । न ब्रूमः—सन्निकृष्टता प्रत्यासत्तिरपि तु संस्कारस्य सहकारिकारणमवधानं प्रत्यासत्तिः शब्दवत्—यथा शब्दाः सन्तानवर्तिना सर्व एवाकाशे(२) समवपन्ति समानदेशत्वे ऽपि पक्षोपलब्धेः कारणानि सन्ति स उपलभ्यन्ते नेतरे, तथा संस्कारेष्वपि ।

पुरुषस्य ज्ञानमिच्छादयोऽन्तःकरणस्योति कस्यचिद्दर्शनं तत्प्रतिपिप्यते—

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भानिवृत्त्योः ॥ ३६ ॥

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भानिवृत्त्योः । ज्ञातुरेवेच्छादय इति सूत्रार्थः । यद्यन्तःकरणस्येच्छादयः स्युर्न प्रत्यक्षाः स्युः—न

हीच्छादयोऽन्यत्र वर्तमाना अन्यस्य* प्रत्यक्षा भवितुमर्हन्तीति ।
नित्यं चेच्छादयोऽप्रत्यक्षाः स्युः मनोगुणानामतीन्द्रियत्वात् ।
आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात् परवानुमानम् ॥

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥३६॥

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः । प्रवृत्ति-
निवृत्तिभ्यां सागानाधिकरण्यात् शरीरादिषु (पर)मपङ्ग इति
सूत्रार्थः ॥

परश्वादिष्वारम्भानिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३७,॥

परश्वादिष्वारम्भानिवृत्तिदर्शनादनेकान्तो वाक्यार्थः ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ३८ ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ । प्रयुज्यमानभूतविषयत्वं
प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्नियमः—यानि भूतानि प्रयुज्यन्ते तेषु प्रवृत्ति-
निवृत्ती भवतो न सर्वेष्विति । यदि पुनर्ज्ञत्वाद्भूतानां प्रवृत्तिनि-
वृत्ती स्यातां भूतमात्रे स्याताम्—यथा गुरुत्वादिभ्यो, यानि गुरु-
त्वादिमन्ति भूतानि तानि स्वगुणात् पतन्तीति, नियमश्च दृष्टः
तस्मान्न भूतानि चेतनानीति । एकशरीरे च ज्ञातृबहुत्वं नानु-
मानमिति—यस्य भूतानि चेतनानि तस्यैकशरीरे बहूनि भू-
तानीति बहवश्चेतनाः स्युः । भवन्तु बहवश्चेतनाः किञ्चो घाध्यत
इति चेत् ? न, बहुत्वे प्रत्ययव्यवस्थानानुपानं(१) भवेत्, अन्य-
वस्थानं तु पश्यामः प्रत्ययानां प्रतिबन्धानात्—सर्वः प्रत्ययः
प्रतिबन्धीयमान एकस्मिन् कार्यकारणमङ्गाने दृष्ट इति । अन्य-
थाभिधानाच्च—दिगाहितप्राप्तिपरीहारार्थः परिस्पन्दः प्रवृत्तिनि-
वृत्ती, भवता तु क्रियामाद्यं क्रियोपरमं चाश्रित्य तल्लिङ्गता-

दिच्छाद्वेषयोः पार्थिवद्येष्टप्रतिषेध इत्युक्तम् यथाविधे च प्रष्ट-
त्तिनिवृत्ती प्रयुज्यमानभूताधारस्तेन तथाभूते(१) भूतमात्रे भवत
इति भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रतिषेधः ।

गनस्तूदाहरणमात्रम्—

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न
मनसः ॥ ३९ ॥

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ।
यथोक्तहेतुत्वादिति—दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनां
हेतूनामप्रतिषेधात् । पारतन्त्र्यादिति—परतन्त्राणि शरीरेन्द्रिय-
मनांसि धारणमेरणव्यूहनक्रियासु प्रपन्नवशात् प्रवर्तन्ते चैतन्ये
पुनः स्वतन्त्राणि स्युः । अकृताभ्यागमाच्च—चेतनत्वाच्छरीरा-
दीनां तैः कृतं कर्म पुरुषेण भुज्यते इति अकृतकृतागमनाशदो-
षसङ्गः अचेतनत्वे तु तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोपभोग इति ॥

अथायं सिद्धोपमङ्गलः—

परिशेषायथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४० ॥

स्मरणं त्वात्मनो ज्ञस्वाभावात् ॥ ४१ ॥

परिशेषायथोक्तहेतूपपत्तेश्च आत्मनो गुणो ज्ञानमिति
प्रकृतम् । यथोक्तहेतूपपत्तेरिति आत्मपतिवादकानां हेतूनामपति-
षेधात् । परिशेषादिति शरीरेन्द्रियमनसां प्रतिषेधादन्वयस्य च
शिष्यमाणस्वासम्भवात् आत्मनश्च शिष्यमाणत्वात् तस्य गुणो
ज्ञानमिति । उपपत्तेरिति वा स्वतन्त्रो हेतुः आत्मनित्यत्व इति ।
कस्योपपत्तेः ? संसारापवर्गयोरुपपत्तेरित्येवमादि भाष्ये ॥

स्मृतिहेतूनामयौगपद्याद्युगपत् स्मरणमित्युक्तम् । अथ

केभ्यः स्मृतिहृत्यग्रत इति ? स्मृतिकारणानामपौगव्यप्रतिपादनार्थं प्रणिधानादि सूत्रम्—

प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्धविषोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छादेषमपार्थित्यक्रियारागधर्माधर्मानिमित्तेभ्यः ॥ ४२ ॥

एवमुपपन्नमनित्या बुद्धिरिति ॥

इति बुद्धेरात्मगुणत्वमकरणम् ।

अनित्यायां च बुद्ध्यावुत्पन्नापवर्गित्वात् कालान्तरावस्थितत्वाच्च(१) संशयः उत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः शब्दवत् आहो कालान्तरस्थायिनी(२) कुम्भवदिति । उत्पन्नापवर्गिणीति युक्तमाह कः पुनर्यमर्थः उत्पन्नापवर्गिणीति ? अन्येष्वोऽपि विनाशिभ्य आयुतरं विनश्यतीति, न त्वयमर्थ उत्पन्नमन्तरं ध्वंसत(३) इति । कः पुनरत्र न्यायः ? आयुतरविनाशिनी बुद्धिः जातिमत्त्वे सत्यस्मदादिप्रत्यक्षतायां व्यापकद्रव्यसमवायात् शब्दवत् प्रतिक्षणमपूर्वोत्पत्तौ(४) करणत्वे सति प्रत्यर्थप्रकाशकत्वात् यस्य प्रतिक्षणमपूर्वोत्पन्नपदार्थप्रकाशकत्वं करणत्वे सति तस्यायुतरविनाशित्वं दृष्टं यथा मदीपस्य, प्रतिक्षणमपूर्वोत्पन्नान्(५) मध्वंसिनः पदार्थान् बुद्धिः प्रत्यर्थनियमेन प्रकाशयति तस्मादियमप्यायुतरविनाशिनीति । अथवा आयुतरविनाशिनी बुद्धिः

(१) पस्थायित्वाच्च—पा० ४ पु० ।

(२) कालान्तरावस्थायिनी—पा० ४ पु० ।

(३) ध्वंस इति—पा० १ पु० ।

(४) अयुगपदुत्पत्तौ—इत्याधिक १ पु० ।

(५) प्रतिक्षणमुत्पन्नान्—पा० ४ पु० ।

गुणत्वे सत्यवाह्यकरणमत्यक्षत्वात् सुखवदिति ॥

अस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं कर्मानवस्थायिग्रहणादिति सूत्रम्—

कर्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ ४३ ॥

यदि तर्ह्यनवस्थायिपदार्थेषु अनवस्थिता बुद्धिः अथ यदा बुद्धिस्थिते(१) कुम्भादिकमुपलभ्यते तदा किं कुम्भवत् कालान्तरावस्थायिनी उताद्युविध्वंसिनीति ? । अवस्थितग्रहणे ऽपि प्रत्यक्षनिवृत्तेः प्रध्वंसिनी—यदाप्यवस्थितं कुम्भादिकमुपलभ्यते तदापि मन्तानेनैव बुद्धयो निवर्तन्ते । कस्मात् व्यवहिते ? मत्यक्षनिवृत्तेः—यदि कुम्भवत् कालान्तरावस्थायिनी बुद्धिरभविष्यत् व्यवहिते ऽपि प्रत्यक्षमवास्थास्यत् न त्ववतिष्ठते तस्मान्न कालान्तरावस्थायिनीति । स्मृतेरवतिष्ठत इति चेत् ?—यदि बुद्धिध्वंसिनी स्यात् स्मृतिर्न स्यात् न हि बुद्धिभेदे स्मृतिं पश्याम इति यथा पुरुषान्तरबुद्धिषु, अस्ति च स्मृतिः तस्मादवतिष्ठते बुद्धिरिति ? नात एवानवस्थानात्—न हि बुद्ध्यावस्थितार्था स्मृतिः सम्भवति—स्मृतिर्नाम प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे तत्पूर्वको विषयमतिस्तन्निधः यथेदमद्राक्षमिति, एतच्च न प्रत्यक्षबुद्ध्यावस्थितार्था युक्तमिति । अन्यतश्च तद्भावात् स्मृतिरलिङ्गमिति—येषां स्मृतिर्बुद्ध्यावस्थानलिङ्गत्वेनाभ्युपगम्यते तेषां लिङ्गमन्यतस्तद्भावात् अवतिष्ठते हि बुद्धिजः संस्कार इति ततः माणधानादिनिमित्तापेक्षात् स्मृतिरिति ॥

हेत्वभाव इति चेत् अथ मन्यमे संस्कारात् स्मृतिर्न बुद्ध्यावस्थानादिसन्न को हेतुः ? स्मृतिरेव—यद्यवतिष्ठते बुद्धिः स्मृतिर्न स्यादिति—

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ४७ ॥

न शरीरगुणधेतना यावद्द्रव्यभावित्वा(१)द्रूपादीनाम् ॥

दृष्टान्तमूत्रम्—

यावद्द्रव्यभावित्वाद्रूपादीनाम् ॥ ४८ ॥

वैधर्म्येण ये शरीरगुणा भवन्ति ते यावच्छरीरं वर्तन्ते यथा रूपादयः न तु यावच्छरीरं चेतना वर्तते तस्मान्न तद्गुण इति । साधर्म्येण वा न तद्गुण इति यथाप्सूष्णतेति(२) । संस्कारवदिति चेत् ?—अथ मन्यसे यथा संस्कारः शरीरगुणो न च यावच्छरीरं वर्तते तथा चेतनापीति ? न कारणानुच्छेदात्—संस्कारस्य न शरीरमात्रं कारणं तस्य नोदनादिकारणसन्निधाने तदभावे भावभावौ युक्तौ कारणसन्निधानवतोऽयुक्तमेतदिति । चेतनानिमित्तस्याप्यसन्निधानमिति चेत् ?—अथ मन्यसे यथैव संस्कारस्य कारणमसन्निहितमेवं चेतनाकारणमपीति ? तदयुक्तम् विकल्पानुपपत्तेः—यच्छरीरे चेतनोत्पत्तिकारणं तर्हि शरीरस्यमुत्र द्रव्यान्तरस्यम् ? शरीरस्यमपि किं यावच्छरीरभावि उत नैमित्तिकमिति ? । यदि यावच्छरीरभावि ? न कदाचिचेतनादीनि शरीरमुपलभ्येत निमित्तस्य सन्निहितत्वात् । अथ नैमित्तिकं ? यच्छरीरे चेतनोत्पत्तेर्निमित्तस्य कारणं तत्रापि(३) चेतनावत्पसद्गः । अथ द्रव्यान्तरस्य द्रव्यान्तरवृत्तिनिमित्तं शरीरे चेतनां करोति न द्रव्यान्तरेष्वित्यत्रापि नियमहेतुर्वक्तव्यः । द्रव्यान्तरस्यं च नित्यमनित्यं वा, अनित्यमापि कालान्तराव-

(१) यावच्छरीरभावित्वा—पा० ४ पु० ।

(२) यथाप्सूष्णतेति—पा० ४ पु० ।

(३) तत्रापि—पा० १ पु० ।

स्थापि क्षणमध्वंसि वेति(१) चेतनावद मसद्गः ॥

यच्च मन्यते इयामादिगुणं च द्रव्यं भवति न च पावद्द्रव्य-
धावेनी इयामतेति ? तच्च न,

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ४९ ॥

पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः । नात्पन्तं इयामनोपरमे(२) रूपान्त-
रोत्पत्तिः चेतनोपरमस्त्वत्पन्तं इति ॥

इतश्च—

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५० ॥

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः । यावत्सु द्रव्ये-
षु पूर्वगुणप्रतिषेधस्तावत्सु प्रतिद्वन्द्विनो गुणान्तरस्य दर्श-
नम्—यथा इयामनिवृत्तौ रक्तादीनामिति । न पुनः
शरीरे चेतनाविपरीतं गुणान्तरमुपलभ्यते चेतनामात्रोपरमस्त्व-
त्पन्तं इति । अयं मन्यमे शरीरेऽप्यचेतनत्वं नाम(३) गुणान्तर-
मिति । तत्र, स्वरूपतोऽनिर्देशात्—यत्तदचेतनत्वं नाय, किं तच्च
चेतनाविपरीतं धर्ममूतं वस्तु उत चेतनाविप्रतिषेधमात्रमिति । यदि
विपरीतं चेतनावद संवेद्यं स्यात् । अयं चेतनाविप्रतिषेधमात्रं । तत्र
गुण इति ॥

इतश्च न शरीरगुणश्चेतना—

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५१ ॥

शरीरव्यापित्वात्—शरीरवद शरीरावयवाश्चेतनोत्पत्त्या
व्याप्यन्ते । को व्याप्यपर्यः ? न कश्चित् शरीरावयवश्चे-

(१) प्रतिक्षणं ध्वंसि वेति—पा० ४ पु० ।

(२) इयामरूपोपरमे—पा० ४ पु० ।

(३) अचेतना नाम—पा० ४ पु० ।

तनादीनो मन्तीति सर्वस्य चेतनानिमित्तत्वात् शरीरवच्छरी-
रावयवाश्चेतनाः प्राप्नुवन्ति । भवन्तु शरीरावयवाश्चेतनाः ?
न प्रत्ययव्यवस्थामसद्भात्—शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतना इति
प्रत्ययव्यवस्थानं स्यात् ।

न शरीरावयवाश्चेतनाः—

न(१) केशानग्यादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५२ ॥

केशानखादिष्वनुपलब्धेः इति दृष्टान्तमूत्रम् ॥

त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशानग्यादिष्वप्रसङ्गः ॥५३॥

त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशानखादिष्वप्रसङ्गः । संयोगित्वात्
केशानखादयो न तु शरीरावयवा इति, तस्मान्नायं प्रसङ्ग इति ।

इतश्च न शरीरगुणश्चेतना—

शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५४ ॥

शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ द्वये शरीरगुणा भवन्ति शायकरणा-
त्यक्षा रूपादयोऽनीन्द्रियं च गुरुत्वं, विधान्तरं तु चेतना न वाक्श-
करणपरत्यक्षा सुभेद्यत्वात्, नातीन्द्रिया मनोविषयत्वात्, तस्मात्
शरीरगुण इति ।

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५५ ॥

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ यथेतरैराविधर्माणो म्पा-
दयो न शरीरगुणत्वमतिवर्तन्ते तथा रूपादिवैधर्म्ये सति चेतना
शरीरगुणत्वं न हास्यति ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्द्रुपादीनामप्रतिषेधः ॥ ५६ ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्द्रुपादीनामप्रतिषेधः । द्वये शरीरगुणा मन्-
नीत्युक्तः सूत्रार्थः । रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यमनुमहिनं चा-

व्यावृत्तं चेति वैघर्णमात्रमन्वयव्यतिरेकि तु चेतनायाः शरीरगुणत्वसाधनं न भवतीति, तस्मादसममेतत् । ये हेतवोऽनेन प्रकरणेन(१) लभ्यन्ते तेषां प्रयोगः—न शरीरगुणश्चेतना निमित्तान्तराभावे विरोधिगुणादर्शने च सत्यथावद्द्रव्यभाषित्वात् अप्पु औष्ण्यवादिनि । शरीरव्यापित्वादिति तु न साधनं, किन्तु शरीरे चेतनां भ्रुवतो दोषोऽनेकचेतनत्वमसद्भिः । न शरीरगुणश्चेतना बाह्यकरणामसत्त्वात् सुखादिवदिति । अथेदं प्रकरणं निर्णोतार्यं कस्मात्पुनरारभ्यमिति ? बहुधा परीक्ष्यमाणं तत्त्वं(२) निश्चिततरं भवतीत्यत आरभ्यत इति । परीक्षिता बुद्धिरिति ॥

(इति बुद्धेः शरीरगुणव्यतिरेकप्रकरणम् ।)

मनोऽवसरमाप्तं परीक्ष्यते तत् प्रतिशरीरमेकमनेकामिते वा विचारे—

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ ५७ ॥

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ अयुगपज्ज्ञानानि भवन्तीति प्रत्यक्षम् एतच्च मनस एकत्वं साधयति । कथमिति ? यदि बहूनि मनांसि स्युः प्रतीन्द्रियं मनसः सम्बन्ध इति युगपदनेकार्थसन्निधाने युगपदनेकज्ञानानि भवेयुः यत्रैकोन्द्रियग्राहोपवर्धेषु विज्ञानानामयुगपद्भावः तत्र मनस एकत्वे लिङ्गं अन्यतस्तद्भावात् अन्यथा हि करणत्वाच्चद्रवतीत्युक्तम् ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ५८ ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेरिति । शेषं भाष्ये ।

अस्योत्तरद्वारकं सूत्रम्—

अलातचक्रदर्शनवत् तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् ॥५९॥

अलातचक्रदर्शनवत् तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् । यथाऽला-
तस्य भ्रमणो विद्यमानः क्रमो नोपलभ्यते तथा बुद्धीनामाशुमा-
वाद्भिद्यमानः क्रमो नोपलभ्यते न चास्त्युभयपक्षसम्प्रतिपन्ना(१)
युगपदुत्पत्तिर्यथा बहुत्वं मनसः प्रतिपद्येमहीति ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु(२) ॥ ६० ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु(३) य एवेकत्वे हेतुर्मनस उक्तोऽनेनैवाणु
मनोऽवसातव्यपिप्ति ॥

(इति मनःपरीक्षाप्रकरणम् १)

मनसः खलु भोः सेन्द्रियशरीरे वृत्तिः । शरीरे विचार्य-
माणे(४) मन एव विचारितं भवत्यतः शरीरे पुनर्विचार्यते—किमयं
शरीरसर्गः कर्मनिरपेक्षैर्भूतैरारभ्यते आहोस्वित् सापेक्षैरिति ? वि-
मतिपत्तेः संशयः—श्रूयते खल्वत्र विमतिपत्तिः ।

तत्रेदं तत्त्वं—

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ६१ ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ पूर्वशरीरे या प्रवृ-
त्तिर्भाग्युद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत्पूर्वकृतं, तस्य फलं—त-
ज्जनितौ धर्माधर्मौ, तयोरनुबन्ध—आत्मसमवेतयोरवस्थानं, वि-
पाककालस्यानियमात्—अनियतो विपाककाल इदामुत्र जाय-
न्तरे चेति । तेनावस्थितेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यः तस्य शरी-
रस्योत्पत्तिर्न स्वतन्त्रेभ्यः । कस्मात् पुनः कर्म धर्माधर्मसङ्घ-

(१) न चास्त्युभयपक्षसम्प्रतिपन्ना—पा० ४ पु० ।

(२) यथोक्तनिमित्तत्वाच्चाणु—पा० ४ पु० ।

(३) यथोक्तनिमित्तत्वाच्चाणु—पा० ४ पु० ।

(४) त्वित्यतिरे—ग्य० ४ पु० ।

कमुत्पत्तिसमकालं फलं न ददाति ? । क एवमाह न ददातीति विषाककालस्वानिपयात्-यदा ऽशेषकारणसन्निधानं भवति, सन्निधाने ऽपि यदा कारणान्यप्रतिबद्धानि भवन्ति तदा ददात्येव(१) यदा पुनर्न ददाति तदा विपच्यमानकर्मातिशयप्रतिबन्धात्-यो विपच्यमानः कर्मातिशयो भवति यस्य धर्माधर्ममारुपासो(तो)ऽनुपभुक्तफलः तेन प्रतिबन्धात् विद्यमानमपि कर्म फलं न ददाति । यानि वा प्राप्यन्तराणि तस्य कर्मणः समानोपभोगानि तेषां विपच्यमानैः कर्माशयैः प्रतिबन्धात् न सर्वदा फलम् । यानि वा प्राप्यन्तराणि कर्मभागीनि तस्य कर्मणस्तत्कर्मभिः प्रतिबन्धात् तस्य वा कर्मणः सहकारिधर्माधर्मलक्षणं निमित्तं नास्तीत्यतः फलस्यानारम्भः, तस्य वा सहकारिणः प्रतिबन्धात्, सत्त्वान्तरकर्मणां वा सहकारिणां प्रतिबन्धात् न सर्वदा फलं धर्माधर्मौ मयच्छेद्य इति । दुर्विज्ञेया च कर्मगतिः सा न शक्या मनुष्यधर्मणाऽवधारयितुम् । आकृतिमात्रं तूक्तम् ।

कः पुनरत्र न्यायः कर्मतन्त्राणि भूतानि शरीरमारभन्ते न निरपेक्षणीति ? अयं न्यायोऽभिधीयते-पुरुषविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं शरीरं कार्यत्वे सति पुरुषार्थक्रियासामर्थ्यात् यत् पुरुषार्थसमर्थं तत् पुरुषविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं दृष्टं यथा रथादि, पुरुषविशेषगुणेन प्रपत्नेन प्रेरितैर्भूतैरारभ्यमाणं पुरुषार्थक्रियासमर्थं दृष्टं तथा च शरीरम् तस्मादिदमपि सापेक्षैर्भूतैरारभ्यते सुखदुःखनिमित्तात्वात् घटादिवदिति । इतश्च कार्यत्वात् रथादिवत् घटाकरणप्राप्तत्वे सति(२) रूपादिमत्वात् घटादिवदेव ॥ अत्र नास्तिक एवमाह—

(१) ददात्यपि—पा० ४ पु० ।

(२) घटाकरणप्रत्यक्षत्वे सति—पा० ४ पु० ।

भूतेभ्योमूर्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ ६२ ॥

भूतेभ्योमूर्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ यथा कर्मनिरपे-
क्षेभ्यो भूतेभ्यो निर्वर्त्या मूर्त्यः । सिकताशर्करागौरिकाजनप्रभृतयः
पुरुषार्यक्रियाकारित्वाद्दुपादीयन्ते तथा शरीरमर्गोपीति पुरुषार्य-
क्रियासामर्थ्यादित्येतस्य हेतोरनैकान्तिकद्रास्त्वं सूत्रम् । साध-
नपक्षे दृष्टान्तमात्रत्वादितिद्धम् ।

अथ पक्षः कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि शरीरेभ्योऽस्मन्ते पुरुषा-
र्यक्रियासामर्थ्यात् सिकतादिवदिति ? एतच्च न-

न साध्यसमत्वात् ॥ ६३ ॥

साध्यसमत्वात् । यथैव शरीरमर्गः कर्मनिरपेक्षेभूतेभ्योऽस्मन्ते
इति साध्यं तथा सिकतादीनामकर्मनिमित्तः सर्गः साध्यत इति ।
सिकतादीनामपि कर्मनिमित्तः सर्ग इत्येतस्मादेव हेतोः सिध्य-
तीति । यथा चोपपन्नमप्रतिपन्नो रथाद्विद्वान्तः पुरुष-
विशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकोऽस्ति न तथा अकर्मनिमित्तसर्गपक्षे दृष्टा-
न्तोऽस्तीति ।

विषमश्चापमुपन्यासः भूतेभ्योमूर्त्युपादानवदिति ?-

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ६४ ॥

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ मातापितृशब्देन लोहित-
रेतसी बीजभूते गृह्येते-तत्र पित्रोः पुत्रफलानुभवनीये कर्मणी
सत्त्वस्य गर्भवासानुभवनीये कर्म सह मातृगर्भाशये शरीरोत्प-
त्ति प्रयोजयति । तत्र चोपपन्नं बीजानुविधानं, बीजानुविधानाद्य
पञ्जातीयो तस्य पितरी तज्जातीयः सम्भवतीति ॥

तथाहारस्य ॥ ६५ ॥

तथाहारस्य—उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम् । एतदापि
सिकतादीर्भिर्येषामर्थमेवोच्यते—अशिनपीतमाहारः तस्य पाका-

इसद्रूपं निर्वस्यते तन्मातृशरीरे(?) उपचीयते, गर्भशरीरे चो-
पचितं(?) कललादिभावेनोपजीयमानं कर्मसापेक्षमूतैः साध्या-
दिभावमाप्रयत्ते । यदि पुनः कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि स्युः
स्यात्सादिगणमित्राक्षं पच्येत, न त्विदमस्ति तस्मात् सापे-
क्षाणीति ॥

प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६६ ॥

प्राप्तौ चानियमात् ॥ कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि शरीरमा-
रभन्त इति सर्वो दम्पत्यैः संयोगः पुत्रादिफलकः स्यात् ।
कर्मनापेक्षेषु भूतेषूपपन्नो नियमाभाव इति ॥

सर्वात्मभिः सम्बन्धात् साधारणविग्रहवच्चमसङ्गः नियम-
हेत्वभावादिति चेत् ?—अथ मन्वसे शरीरं सर्वात्मभिः सम्बन्धते
संयोगेन च संयोगेन क्रियाजेन वा तत्र शरीरादिगतो न काश्चि-
न्वियमहेतुरिति येन शरीरमेव तस्यात्मनो व्यवतिष्ठेत, न च पुरु-
षगतो विशेषः कश्चिद्विद्यते येन शरीरमेकस्य पुरुषस्य उपभोग-
साधनं भवेत् अस्ति च नियमः तस्माद्दृक्तव्यो नियमहेतुरिति ? ।

अस्योत्तरद्वारकं सूत्रम्—

शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥६७॥

शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥
येनैव कर्मणा शरीरमुत्पाद्यते तदेव संयोगं नियमयति
अकर्मनिमित्ते तु शरीरगणे यथोक्तदोष इति ।

तत्स्थिता कुत इति चेत् ?—अथ मन्वसे यदि कर्म नियामकं
शरीरसर्गस्याय कर्मण कुतो नियम इति ? न, स्वसंयोगोत्पत्ति-
नियमात्—यो यस्यात्मनः संयोगः तस्माद्यत् कर्मोपजायते

तत्तस्य भवतीति । संयोगे कुतो नियम इति ? यथैव कर्मणि व-
र्यनुयोगो न व्यावर्तते तथा संयोगेऽपीति ! न, मनोनियमहेतुत्वा-
त्-यस्यात्मनो यन्मनस्तेन यः संयोगो जन्यते स तस्य भव-
तीति । मनस्यपि तुल्यम् ?-मनसस्ताई सर्वात्मभिः सम्बन्धात् किं
नियामकमिति ? कर्मैव-यन्मनो यदीयेन कर्मणा उपनिबद्धं
तदीयं तद्भवतीति । सर्गादौ कथमिति चेत् ? सर्गादिरनभ्युपग-
माद्देश्यम्-अनादिः संसारः पूर्वाभ्यस्तसूत्रे प्रतिपादितमेतत्
आदिमिति संसार एव देश्यो नानादाविति ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः ॥ ६८ ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः । कः पुनरयं नियमः ? यथैक-
स्यात्मनः शरीरं तथा सर्वात्मनामिति नियमः अन्यस्यान्यथा-
ऽन्यस्यान्यथेत्यनियमो भेदो व्यावृत्तिर्दृष्टः शरीरभेदः प्राणि-
नामनेकरूपः स च कर्मनिरपेक्षैर्भूतैः शरीरारम्भे न युक्तः, क-
र्मणां भेदाच्छरीराणि भिद्यन्त इति युक्तम् । उपपन्नश्च तद्वि-
योगः कर्मक्षयोपपत्तेः । द्वे शरीरस्य प्रकृती व्यक्ता चाव्य-
क्ता च । तत्राव्यक्तायाः कर्मसमाख्यातायाः प्रकृतेरुपभोगात्
प्रसयः प्रक्षीणे च(१) कर्मणि विद्यमानानि भूतानि न शरी-
रमुत्पादयन्तीति उपपन्नोऽपवर्गः, कर्मनिरपेक्षेषु कस्य प्रसया-
न्मोक्षमाणा अपवृज्येरन् भूतलक्षणायाः प्रकृतेरनुच्छेदात् ॥

तददृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गं ॥ ६९ ॥

अदृष्टकारितमिति चेत् ?-अथ मन्यसे अदृष्टकारिता शरी-
रोत्पत्तिः-अदृष्टशब्देनादर्शनमुच्यते अदर्शनमदृष्टमिति, सर्गादौ
प्रधानं पुरुषार्थेन हेतुना भवति, तच्च भवतिमानं महदादिमा-

वेन शरीरमुत्पादयति उत्पन्ने शरीरे द्रष्टा दृश्यं पश्यतीति ।
 दृश्यं च द्वेषा विषयो नानात्वं (१) च प्रकृतिपुरुषयोः, दृष्टेन
 प्रधानं चरितार्थत्वात् प्रवर्तत इति तदेवमदर्शनं शरीरसर्गे-
 तुस्तद्भावभावित्वादिति (२) ? एतस्मिन् खल्वदर्शने पुनस्तत्प्रस-
 ङ्गोऽपवर्गे—या च प्राक् प्रवृत्तेर्दर्शननिवृत्तिरदर्शनाभिपत्ता
 या चोत्तरकालं निवृत्ते सर्गे नैतयोर्दर्शनयोः कश्चिद्विशेषः ।
 अदर्शननिमित्ता चेत् शरीरोत्पत्तिर्भवति तेन यथा प्राक् ना-
 नात्वदर्शनात् प्रधानं पुरुषार्थं प्रवर्तते तथाऽपवृत्तेऽपि प्रवर्तते,
 न चैवमभ्युपगम्यते, तस्मान्नादर्शनं शरीरसर्गे कारणमिति । च-
 रितार्थता विशेषो (३) भविष्यतीति न युक्तं (न) चरितार्था-
 नामचरितार्थानां च भूतानां पुनरारम्भदर्शनात् आद्येन शरी-
 रेण रूपाद्युपलब्धेः कृतत्वाद् द्वितीयादिशरीरं शब्दाद्युपलब्धि-
 साधनं न स्यात्, भवति च शब्दाद्युपलब्धिसाधनं द्वितीया-
 दिशरीरं, तेन गम्यते चरितार्थान्यपि भूतानि पुनः शरीर-
 मारभन्त इति । पुरुषार्थेन च हेतुना पुनः शरीराप्यार-
 भन्त इति—पुरुषार्थश्च पुरुषप्रधाननानात्वदर्शनं ? तस्य चाकर-
 णादनर्थकः शरीरारम्भो भवेदिति । दिदृक्षाविशेषोऽदर्शन-
 मिति चेत् ?—अथ मन्यसे नादर्शनं दर्शनाभावः किन्तु दिदृक्षा
 दर्शनमित्युच्यते सा चापवृत्तेः प्रधाने दिदृक्षा न भवतीति ? न
 प्राक्प्रवृत्तेस्तदभावात्—यावत्प्रधानं महदादिभावेन न परिण-
 मते तावदिदृक्षा नास्ति कथं कारणं भविष्यति प्रवृत्तेरिति ।
 सर्वशक्तिमत्त्वात् तदाप्यस्तीति चेत् ?—अथ मन्यसे सर्वाः कारण-

(१) श्रेष्ठ इत्यर्थः । (२) स्वभावभावादिति—पा० १ पु० ।

(३) चरितार्थताविशेषो—पा० ४ पु० ।

शक्तयः प्रधाने विद्यन्ते तदिदमात्मभूतामिः कारणशक्तिभिः
 सर्वशक्तिमत्प्रधानं, सर्वशक्तिमत्त्वाच्च प्रागापि प्रवृत्तेः प्रधाने
 दिदृक्षाऽस्तीति । न अपर्यामावपसद्भात्—दिदृक्षावन्नानात्वदर्श-
 नमप्यस्तीत्यपवर्गाभावः विद्यमाने च नानात्वदर्शने प्रधानस्य
 प्रवृत्तेरयुक्ता—यदा च नानात्वदर्शनं तदापि दिदृक्षा न व्या-
 वर्तने न हि मदास्मान् जहातीति वः पक्षः । दिदृक्षाया च
 सत्या कुतोऽपवर्गः ? दिदृक्षानानात्वदर्शने च विरुद्धे कथमे-
 कस्मिन् काले भवतः । अज्ञानमदर्शनमिति च ब्रुवाणो वि-
 कल्पतः पर्यनुयोज्यः किं ज्ञानाभावोऽज्ञानमुत मिथ्याज्ञान-
 मिति ? किं चातः ? यद्यभावोऽपवर्गो न प्राप्नोति प्राक् प्रवृत्तेरप-
 वृत्ते च प्रधाने ज्ञानाभावस्य तुल्यत्वात् । अथ मिथ्याज्ञानं
 तन्न युक्तं, प्राक् प्रवृत्तेस्तदभावात् । कथमभावो ? बुद्धिधर्मकत्वात्
 अपवृत्ते च प्रधाने न बुद्धिरिति (१) कथं तद्धर्मोऽज्ञानं भवि-
 प्यतीति । सत्कार्यवादाभ्युपगमात् सर्वदास्तीति ब्रुवाणो मोक्ष-
 वाधने । कथं ? तत्त्वज्ञानस्य सर्वदाभावात् तत्त्वज्ञानमिथ्या-
 ज्ञानयोश्च सहानवस्थानात् प्रवृत्तेस्तादात्थ्यं (२) मयुक्तम् । न
 हि भवता पक्षे किञ्चिदमद्भवति सच्चात्मानं जहातीति सर्वा-
 र्थानां सम्भवात् प्रधानं किमर्थं प्रवर्तते इति वक्तव्यम् ।
 अथाभिव्यक्तिनिमित्ता प्रवृत्तिं प्रतिपन्नेयाः ? सात्त्विकमिव्यक्तिः
 प्राक् प्रवृत्तेः सती आहोऽसतीति पूर्ववत्प्रसङ्गः । अथ प्रागनु-
 पलभ्य पश्चादुपलभने ? किमुपजातविशेषमुतानुपजातविशेषमिति ।
 यदि विशेषोपजननात् पश्चादुपलभ्यते द्वाद्दत्तं भवति । अनु-
 पजातविशेषः कस्मात् माहोपलभ्यते इति वक्तव्यम् ? सत्का

(१) बुद्धिरस्ति—पा० पु० ।

(२) तादात्म्यं—पा० ४ पु० ।

र्थवादाभ्युपगमे च स्फूर्जतापि न विशेषोपजनः शक्यः प्र-
तिपादयितुम् । न च विशेषोपजनप्रत्याख्याने वस्तुन उपल-
ब्ध्यनुपलब्धिवैषम्यत्वं शक्यमवगमयितुम् । कर्मनिमित्ते तु सर्वे
दर्शनार्थं भूतानि शरीरं पुरुषगुणमेरितान्वारभन्त इति यु-
क्तम् । न ह्यनुत्पन्ने शरीरे द्रष्टा निरापत्तनो दृश्यं पश्यतीति ॥

अपरे त्वदृष्टं परमाणुगुणं वर्णयन्ति तेषामपि पुनस्तत्प्रसङ्गो-
पवर्गं इति परमाणुगुणस्य शरीरोत्पात्तनिमित्तत्वात् पुनस्त-
त्प्रसङ्गोऽपवर्गं इति ॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः(१) ॥७० ॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः । परमाणवः स्व-
गुणाददृष्टात् संहन्यन्ते संहताश्च अणुकादिमक्रमेण शरीर-
मुत्पादयन्ति तन्मनः स्वगुणाददृष्टादुपसर्पतीति । उपसर्पणहे-
तोरदृष्टस्य नित्यत्वात् किंकृतमपसर्पणमिति ? । कर्माशयस्यै
कर्माशयादुपसर्पणमिति युक्तं प्रापणम् । उभयहेतुर्मनोवृत्तिरदृष्टो
भविष्यतीति न युक्तम् एकस्य जीवनापणहेतुत्वानुपपत्तेः ॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रापणानुपपत्तेः ॥ ७१ ॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रापणानुपपत्तेः ॥ नित्यत्वप्रसङ्ग इति प्रा-
पणानुपपत्तिं शून्यः तदिदमुक्तमुपसर्पणहेतोरदृष्टस्यानित्यत्वाद्-
पसर्पणहेतोश्चादृष्टस्याभावात् यादृच्छिके तु प्रापणे प्रापणमेदो
न स्यात् ॥

अणुद्वयामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७२ ॥

अणुद्वयामतानित्यत्ववदेतत् स्यादिति परिहारं वर्णयन्ति ।
यथा किलाणोः द्वयामता नित्याऽपि संयोगेन मतिविध्यते

एवमणुमनसोरदृष्टः सम्यग्ज्ञानेन प्रतिपिद्यते इति ॥

एतच्च न—

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७३ ॥

अकृताभ्यागमप्रसङ्गादिति ॥ अनुषपन्नममाणस्याभ्युपगमो-
ऽकृताभ्यागम इति सूत्रार्थः । यथाश्रुति वा सूत्रार्थः अकृतस्य
कर्मण उपभोगप्रसङ्गादिति । एतत्सविस्तरोक्तं भाष्य इति ॥

आत्मा शरीरं करणमर्थो बुद्धिर्मनस्तथा ।

यद्यथा वस्तु तत्त्वेन तद् तथेहोपपादितम् ॥

(इति मासङ्गिकमदृष्टानिष्याद्यत्त्वप्रकरणम् ।)

इति-औद्योतकरे न्यायसूत्रवार्तिके तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ॥

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

चतुर्थोऽध्यायः

मनसोऽनन्तरं(१) प्रवृत्तिरवसरमाप्ता परीक्षितव्येत्यत आह—

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ २ ॥

प्रवृत्तिर्यथोक्ता—तथा परीक्षितेत्यर्थः सूत्रस्य । किं पुनः प्रवृत्तेः परीक्षितमिति ? यावद्दर्शनाश्रयं परीक्षितं सर्वा प्रवृत्तेः परीक्षा । तत्र प्रवृत्तिद्वेषा भवति—कारणरूपा कार्यरूपा च । कारणरूपा—प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिसरीरारम्भ इति । कार्यरूपा—धर्माधर्मसमाख्या(२) दुःखादिसूत्रे वर्णिता । तत्र कारणरूपायाः प्रवृत्तेर्विशतिश्च भेदः । कार्यरूपा तु प्रवृत्तिरेकद्रव्याऽभ्युदयस्य प्रतिनियमात् अवस्थिता विषाककालस्य नियमात्, आत्मसमवायात् गुणभूता, अनित्या मायणादिदर्शनात् । तदुक्तं विषयमानकर्माशयप्रसवे मायणमिति । जन्मनः कारणम् पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिरिति संसारापवर्गहेतुभूता तद्भावे संसारः तदभावे ऽपवर्ग इत्येषमाद्युक्तम् ॥

प्रवृत्तेरनन्तरास्तर्हि दोषा इत्यभिधीयन्तामित्यत आह—

तथा दोषाः ॥ २ ॥

तथा दोषाः ॥ उक्ता इति । बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः संसारस्मानादित्वात् अनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तन्ते सम्प्रगहानाच्च

(१) अनन्तरा—इति क्वचित् । (२) समाख्याता—इति क्वचित् ।

मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ निवर्तन्त इत्युत्पादनिरोधधर्मकाः । कार्पत्वे
सतीन्द्रियान्तरमत्पक्षत्वात् अचाक्षुपमत्पक्षत्वाच्च गुणाः ।

(इति मट्टचित्तदोषसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ।)

प्रवर्तनालक्षणादोषा इत्युक्तं, तथा च मानादयः प्रव-
र्तयन्तीति लक्षणसाम्यात् तेऽप्युपसंख्येया इति ? नोपसंख्यायन्ते
संसृहीतत्वात् । केन संग्रहः ? प्रवर्तनालक्षणा दोषा इत्यनेनैव ।
तेषां तु संसृहीतानां—

तत्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावान् ॥ ३ ॥

तत्र त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ तेषां दोषाणां
त्रयो राशयः—त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति, रागपक्षः—कामो
मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति । द्वेषपक्षः—क्रोधः ईर्ष्या-
ह्मूया द्रोहोऽपर्प इति । मोहपक्षः—मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा
मानः ममाद् इति ।

कामो मत्सर इत्यादि(१) किं पर्यायवचनम् आहो-
ऽर्थान्तरभाव इति ? । किं चातः ? यदि पर्यायवचनं
त्रयो राशय इत्युक्तम्—न हि पर्यायशब्देषु राशित्वं स-
म्भवति, न हीन्द्रशक्रपुरन्दरशब्दानां राशयर्थः काश्चित् सम्भ-
वति, अर्थान्तरभावे विशेषो वाच्य(२) इति ? । अर्थान्तरभाव
इति त्रयः—तत्र कामः स्त्रीगवाऽभिलाषः—या स्त्रीगता प्रार्थना
सा काम इति । एवं चाहुः नाकामयमानो मण्डयत इति ।
अभीषमाणवस्त्रपरीस्त्यागेच्छा मत्सरः— यथा राजकीषोदपा-
नान्मौदकं वा इति । अस्त्रवस्त्रादानेच्छा स्पृहा—यद्रस्तु एवं न
भवति तस्य वा आदानेच्छा सा स्पृहा । पुनर्भवप्रतिसन्धानदे-

तुभूता वृष्णा-या पुनर्भवार्थना सा वृष्णा(?) । ममाणविरु-
द्धपरद्रव्यापहारच्छा लोभः-ममाणविरुद्धं परद्रव्यादानं कुर्वाणो
लुब्ध इत्युच्यते । एषा च सामान्यं रागः सामान्येन विशेषः
सद्गृहीत इति । शरीरेन्द्रियाधिष्ठानवैकृत्यहेतुः क्रोधः-सञ्जाते
यस्मिन् शरीरेन्द्रियाधिष्ठानानि विकृतानि भवन्ति, स क्रोध इति ।
साधारणे वस्तुनि पराभिनिवेशप्रतिषेधेच्छा ईर्ष्या-यदपरिगृहीतं
साधारणं वस्तु तस्मिन् यः पराभिनिवेशप्रतिषेधाभिप्रायः से-
र्ष्या । परगुणाङ्गमता अमूया-या परगुणान् श्रुत्वा अक्षमतो-
पजायते सा अमूया । परपकारेच्छा द्रोहः-अशक्तस्य या परम्प-
त्यधिकीर्ष्या(२) सा द्रोहः । कृतापकारासहेष्णुता अर्ष्यः-या
कृतापकारस्याऽमहेष्णुता सोमर्ष्यः । अस्य च द्वेषः सामान्यं
तेन सद्गृहः । निर्वर्ष्यज्ञानं मिथ्याज्ञानम् अतस्मिन्स्तादृशानि
प्रत्यय इति । संशयो विचिकिरता किञ्चिदिति । तथा(३)
विद्यमानाविद्यमानगुणाधारोपेणात्पोत्कर्षप्रत्ययो मानः अहोऽ-
हमस्मि(४) इति । शक्तस्य कर्तव्याकरणं प्रमादः-यतः
शक्त स्वकर्तव्यं न करोति स प्रमाद इति । अस्य च सामान्यं
मोहः तेन संग्रह इति । अतस्त्रैराश्रयान्नोपसल्लयायन्त इति ।

कुत एतत् ? लोकतस्तदवगते(५)-लोकत(६) एते कामादयः
एवम्भूतेष्वभिप्रायेषु प्रयुज्यन्ते नाभिप्रायमात्रे, न हि गिर्ष्या प्रार्थ-
यमानः कामयत इत्येवं भवतीति । लक्षणस्य तर्हि अभेदात् त्रिस्व-
मनुष्यपक्षमिति ?-एकं रागद्वेषमोहाः लक्षणाभेदात् रागभेदवदि-
दिति ? । नानुपपन्नं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्-सत्यापि लक्षण-

- (१) सा वृष्णोति-पा० ४ पु० । (२) विचिकित्सा-पा० १ पु० ।
(३) यथा-पा० ४ पु० । (४) अहोऽहमस्मि-पा० १ पु० ।
(५) तदवर्धगतेः-पा० ४ पु० । (६) लोकं-पा० ४ पु० ।

स्यामेदे आन्तर्गणिकं भेदकं लक्षणमस्ति तदुपपत्तोस्त्वम् ।
 यथा रागलक्षणेन सङ्गृहीतानां कामादीनामिति । न च सा-
 मान्यमेकत्वे कारणं (तथा च) सामान्यस्यैवामावः स्यात् यदि
 रागद्वेषमोहानामेकत्वं स्यात् समानमेतल्लक्षणमित्येतदेव न स्या-
 दिति न ह्येकस्य समानं भवतीति । किं पुनरान्तर्गणिकं लक्षण-
 मिति ? सत्किलक्षणो रागः—पो विषयेष्वभिपन्नः स रागः । अमर्ष-
 लक्षणो द्वेषः—असाद्दिष्णुता दुःखस्य दुःखसाधनानां चेति द्वेषः ।
 मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो मोहः—यथाऽवस्थितविषये ऽयथाभावम-
 तिपत्तिर्वा एतच्च रागद्वेषमोहानां व्यवच्छेदकं लक्षणमात्मप्रत्य-
 क्षमिति(१) ॥

नैकप्रत्यनीकत्वात्(२) ॥ ४ ॥

एकं रागद्वेषमोहा एकप्रत्यनीकत्वात् विभागवदिति—यथा
 विभाग एकैव संयोगेन विरुद्ध्यमान एको भवति तथा त-
 त्वज्ञानेनैकेन विरुद्ध्यन्ते रागादयस्तस्मादेकं रागादय इति ॥

व्याभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥

व्याभिचारादहेतुः ॥ एकप्रत्यनीकाश्च रूपादयः एकामिसंयो-
 गविरोधिनः न चैपापेकत्वमिति अनैकान्तिकम् । एकयोनि-
 त्वादेकं रागादयः शब्दवदित्यप्यनेनैव मत्युक्तम् । एकयोनयो
 रूपादयो न चैपामेकत्वमिति ।

सति चार्थान्तरभावे—

तेषां मोहः पापीयान् नामूढस्येतरोत्पत्तेः ॥ ६ ॥

तेषां मोहः पापीयान्—पापतमः—पापिष्ठ इति वा प्राप्ते द्वौ

(१) एकप्रत्यनीकत्वात्—अधिकं ४ पु० ।

(२) प्रत्यनीकत्वात्—पा० ४ पु० ।

द्वावभिप्रेतस्य पापीयानित्युच्यते रागमोहयोर्मोहः पापीयान् द्वेष-
मोहयोर्मोहः पापीयानिति । कस्मात् ? नामूढस्येतरो भवतः मूढः
कुप्यति मूढो रज्यते मूढो मुञ्चतीति । तच्चज्ञानाच्च मोहानि-
ष्टौ रागादिनिवृत्तिरित्येकप्रत्यनीकता-यस्मात् तच्चज्ञाना-
न्निवृत्ते मोहे न रागद्वेषौ भवतः अत एकप्रत्यनीकता न पुन-
रनेकत्वादिति । एवं च कृत्वा दुःखादीनामुत्तरोचरापामे तदन-
न्तराभावादपवर्ग इति सिध्यति ॥

मासुस्तर्हि-

निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः ॥ ७ ॥

निमित्तनैमित्तिकभावा(१)दर्थान्तरभावो(२) दोषेभ्यः । अ-
दोषो मोहः दोषनिमित्तस्वादृषादिवदिति ॥

न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥ ८ ॥

न दोषलक्षणावरोधात्(३) न कार्यकारणभविन यदार्यानां
तथाभावोऽस्तथाभावो वा सिध्यति, किन्तु लक्षणस्वाभेदादिति
दोषलक्षणं च मोहे ऽस्तीति दोषो मोहः ॥

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रति-
षेधः ॥ ९ ॥

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः(४)तु-
ल्यजातीयानामनेकविधविकल्पो निमित्त(५)नैमित्तिकभावो दृष्ट
इति । यथा बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरनिमित्तं बुद्धिजातीया चेति । तुर्या-

(१) निर्देशात्—पा० ४ पु० । (२) मोहान्तरभावो—पा० ४ पु० ।

(३) लक्षणावरोधात्—पा० ४ पु० ।

(४) मनेकप्रतिषेधः—पा० ४ पु० । (५) नित्य—पा० ४ पु० ।

दयो द्रव्यस्य निमित्तं द्रव्यजातीयाः । नोदनाभिघातसंयुक्त-
योगाः संस्कारस्य गुणा इति ।

(इति दोषवैराश्यमकरणम् ।)

परीक्षिता दोषा इति दोषानन्तरं प्रेत्यभावस्तस्याऽनि-
द्धिरात्मनो नित्यत्वात्—नित्यआत्मा न जायते न म्रियते उभयं
च प्रेत्यभावः मृत्वा पुनर्जन्म ।

तत्रायं सिद्धार्थानुवादः—

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः । नित्यः सन् आत्मा प्रै-
ति जायते चेति । किमुक्तं भवति म्रियते इति ? पूर्वोत्पन्नाभिः
शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिर्निर्गुण्यत इति । किं चोक्तं जायते इति ?
अपूर्वोत्पन्नाभिर्निकायविक्षिप्ताभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः स-
म्बद्ध्यत इति । न पुनः(१)जन्मपरणे आत्मन्युत्पादनरोधौ(२)
नित्यत्वात्—नित्य आत्मेति(३) पूर्वाभ्यस्तसूत्रे प्रतिपादितम् ।
यस्य पुनरात्मन उत्पादनरोधौ जन्मपरणे तस्याकृताभ्यासम-
कृतनाशदोषप्रमद्ग(४) इत्युक्तम् शरीरदाहे पातकाभावादिति
सूत्रं वर्णयति ॥

कथमुत्पत्तिरिति चेत् ?—किं धर्मकात् कारणात्(५) शरीरे-
न्द्रियमहाभूतादि व्यक्तमुत्पद्यत इति ?—

व्यक्तात् व्यक्तानां प्रत्यक्षप्राप्तात् ॥ ११ ॥

व्यक्ताद् व्यक्तानां प्रत्यक्षप्राप्तात् । किं पुनर्व्यक्तमुपल

(१) न—पा० ४ पु० । (२) आत्मन उत्पादनरोधौ—पा० ४ पु० ।
(३) नित्य आत्मेत्येतत्—पा० ४ पु० । (४) दोष—पा० ४ पु० ।
(५) किन्धर्मकारणात्—पा० ४ पु० ।

विश्लक्षणप्राप्तं रूपादियुक्तं द्रव्यं तत्सामान्यात् परमाणुलक्षणमपि
 पृथिव्यादिकारणं व्यक्तमित्युच्यते । किं सामान्यं ? रूपादि-
 योगः—रूपादिसामान्यात्(१) परमाणवो व्यक्ता इत्युच्यन्त इति
 रूपादियुक्तेभ्यः परमाणुभ्यो घटादि, गवादि व्यक्तमुत्पद्यत इति ।
 कः पुनरत्र न्यायः ? प्रत्यक्षमामाण्यात्(२)—दृष्टा रूपादिमध्यो रू-
 पादिमतामुत्पत्तिरिति । नानेकान्तात् ?—नापमेकान्तो रूपादिमध्यो
 रूपादिमदुत्पत्तिरिति अरूपादापि संयोगाद्रूपादिमदुत्पद्यमानं घटादि
 गवादि दृष्टमिति ? । न सूत्रार्थापरिज्ञानात्—नायं सूत्रार्थो रूपा-
 दिमत एव रूपादिमदुत्पद्यत इति, अपि तु रूपादिमत्सामग्रीपूर्व-
 कं गवादि व्यक्तमिति सूत्रार्थः । एवं च(३) नानेकान्तोऽस्ति
 न ह्यरूपायाः सामान्या रूपादिमत्कार्यमिति ॥

न घटाद्घटानिष्पत्तेः ॥ १२ ॥

न घटाद्घटानिष्पत्तेः । सजातीयात् सजातीयमुत्पद्यत इति
 मत्वा प्रतिषेधः । न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति—न द्युमः सर्वं सर्व-
 स्य कारणमिति, यश्च सर्वं सर्वस्य कारणत्वेनाभ्युपेयात् स एवं-
 प्रसङ्गेषो न घटाद्घट उत्पद्यमानो दृष्ट इति ॥

अपि तु—

व्यक्ताद्घटानिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

व्यक्ताद्घटानिष्पत्तेरप्रतिषेधः । यदपि तद्घटादि व्यक्त-
 मुत्पद्यते तदपि व्यक्तादेव कपालादेः, व्यक्ताद्योत्पद्यमानं
 घटादि न किञ्चिद्भाषत इति । रूपादिमत्सामग्रीपूर्वकं शरी-
 रादि व्यक्त(४) दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाद्घटवदिति । श-

(१) रूपादिसामान्ययोगात्—पा० ४ पु० ।

(२) रूपादिमदुत्पद्यो—इत्यधिकम् ४ पु० ।

(३) सति—इत्यधिकम् ४ पु० । (४) गवादि—पा० ४ पु० ।

द्वद्वा वैधर्म्येण तदेतत्तत्त्वम् ॥

(इति प्रेत्यभावपरीक्षाप्रकरणम् ।)

अतः परं भावादुकानां दर्शनान्युपन्यस्य कानिचिद् प्रातिवि-
ध्यन्ते कानि चिदुपगम्यन्त इति ।

तत्र तावत्—

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥१४॥

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् । अभावाद्भावो
जायते इति कस्यचिदर्शनं—तत्र न्यायं युवते—नानुपमृद्य प्रादु-
र्भावादिति, न किलाविनष्टे कारणे कार्यमुत्पद्यत इति । यथा बी-
जविनाशोचरकालमङ्कुरः प्रादुर्भवति । यदि बीजविनाशोऽङ्कुरका-
रणं नामविष्यदविनष्टे ऽपि बीजे ऽङ्कुरोऽभविष्यत् न चैवम-
स्ति(?) तस्माद्बीजविनाशोऽङ्कुरकारणमिति ॥

व्याघातादप्रयोगः ॥ १५ ॥

उपमृद्य प्रादुर्भवतीति व्याघातः—यदुपमृद्नाति तदस्ति—न
क्षमदुपमर्दकारणमिति । यच्च प्रादुर्भवति तन्नास्ति—न हि सदुन्नद्यत
इति तदिदमुपमृद्नाति प्रादुर्भवति चेति व्याहतमुच्यते । को
व्याघातः? सहामम्भवः । यद्युपमृद्नाति ? न जायते, अथ जायते?
नोपमृद्नाति ॥

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् । अतीते ऽनागते
च कारकशब्दः प्रवर्तमानो दृष्टः—अतीते तावत् भिन्नं कुम्भम-
नुशोचति भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानि, अमृत् कुम्भ इति ।
अनागतेऽपि—पुत्रो जनिष्यते जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दति ज-
निष्यमाणस्य पुत्रस्य नाम करोति अजाताः पुत्राः स्यातिरं

(?) न चैवमस्तीति नास्ति ४ पु० ।

तापयन्तीति चहुलं प्रयोगा भाक्ता इति । एवमयं मादुर्भविष्य-
 द्भङ्गुर उपमृष्टातीत्युच्यते । कः पुनरुपमर्दार्यः ? आनन्तर्यसाम-
 धर्यात् अनन्तरोत्पत्त्यर्थः यस्माद्धीजोपमर्दादनन्तरमयं मादुर्भव-
 तीति । अत्रोक्तं व्याघातादिति-नाजातेनोपमर्दां नोपमर्दा-
 समर्थो जायत इति । यदपीदमुच्यते अतीते ऽनागते
 च कारकशब्दाः प्रयुज्यन्त इति ? न प्रयोगो वार्यते, अपि
 स्वसतः कारणादुत्पत्तिर्न युक्तेति । कारकशब्दानां च धैका-
 लिकः प्रयोगः तदुक्तं प्रामाण्यसामान्यचिन्तायां दृशस्तिष्ठती-
 ति यथा । यत्पुनरेतत् आनन्तर्यसामर्थादुपमृष्ट मादुर्भवती-
 त्युच्यते इति न धीजनाशोऽङ्कुरकारणमपि तु व्याकृत(१) व्यू-
 हानां धीजावपशानां पूर्वव्यूहनिष्ठौ व्यूहान्तरमुत्पद्यत इति
 व्यूहान्तरादङ्कुर आविर्भवतीति । न चाविनष्टे पूर्वव्यू-
 हे व्यूहान्तरेण शरपते भवितुमित्यानन्तर्यमादुर्भावार्थः । एवं
 च धीजोपादानं युक्तमिति ।

अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूत्रम्-

न विनष्टेभ्योऽनिप्यत्तेः ॥ १.७ ॥

न विनष्टेभ्योऽनिप्यत्तेः इति । न हि धीजविनाशोऽङ्कुरस्य
 कारणमपि तु धीजावपशाः पूर्वव्यूहपरिखागेनेत्यर्थः सूत्रस्य(२) ॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ॥ १.८ ॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः । पूर्व धीजविनाशः पश्चादङ्कुरोत्प-
 त्तिरिति सूत्रार्थः । अभावश्चेदङ्कुरोत्पादिकारणं स्यात् सर्वं सर्व-
 स्वादुत्पत्त्येव अभावस्य निर्विशेषत्वात् । न हि शाल्मिलीने विनष्टे
 काचिदन्वयशक्तिरास्ति, अनन्तरं च कार्यं मर्माभिः शक्ति-

(१) व्याहृत-व्याहृत-पा० ४ पु० । (२) नेति सूत्रार्थः-पा० ४ पु० ।

मिरुत्पद्येत, अन्वितं तु दृष्टं तस्मान्नाभावः कारणमिति सूत्रार्थः ।

(इति शून्यतोपादानप्रकरणम् ।)

अपर इदानीमाह—

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ॥ १९ ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् । पुरुषोऽयं समी-
हमानो नावश्यं समीक्षाफलमाप्नोति तेनावगम्यते पराधीनं पु-
रुषस्य कर्मफलाराधनामिति(१)—निरपेक्षश्चेत् पुरुषः कर्मफल-
भोगे समर्थः स्यात् न कस्यचिदफला क्रिया भवेत् । न कश्चि-
दद्भुःखं कुर्वादिति । उभयं च दृष्टं तस्मादीश्वरः कारणमिति ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरिति । ईश्वरश्चेत् कार-
णं स्यात् पुरुषकर्मान्तरेणापि सुखदुःखोपभोगौ स्याताम्(२)
ततश्च कर्मलोपोऽनिर्गोक्षश्च । ईश्वरस्यैकरूपत्वादेकरूपा क्रि-
येति । अथेश्वरः कारणभेदानुविधानेन कार्यं निर्वर्तयति यद्
पेक्षते तन्न करोतीति प्राप्तम् न हि कुञ्चलो दण्डादि करोति एवं
कर्मसापेक्षश्चेद्दीश्वरो जगदुत्पात्तकारणं स्यात् कर्मणीश्वरो
नीश्वरः स्यात् ॥

तत्कारितत्वाद्हेतुः ॥ २१ ॥

तत्कारितत्वाद्हेतुः । न श्रूमः कर्माद्यनपेक्ष ईश्वरः कार-
णमिति । अपि तु पुरुषकर्म ईश्वरोऽनुगृह्णाति । कोऽनुग्रहार्थः ।।
यद्यथामूर्त पस्य च यदा विषाककालः(३) तत्तथा तदा विनि
युक्त इति । यः पुनरीश्वरं कर्मानपेक्ष कारणत्वेन प्रतिपद्यते

तस्यानिर्माक्षत्वादिदोषः । सापेक्षे ईश्वरे यथोक्तो न दोषः ।
शेषं भाष्ये ।

तकारितत्वादिसर्वं पुरता निमित्तकारणमीश्वर इत्यु-
पगतं भवति । यच्च निमित्तं तदितरयोः समवायिकारणासमवा-
यिकारणयोरनुप्रादकम्, यद्युत्तुयादि तन्तूना तत्संयोगाना
चेति । ईश्वरश्चेज्जगतो-निमित्तं-जगतः साक्षादुपादानकारणं
किम् ? उक्तं पृथिव्यादि परमसूक्ष्मं परमाणुसञ्ज्ञितं द्रव्य(व्यक्त)
मिति । व्यक्तकारणाभ्युपगमे तु सति निमित्तविशेषविपत्तिपक्षौ
ईश्वरप्रक्रिया- यस्मान्निमित्तकारणे विपत्तिपद्यन्ते केचिद् कालं
केचिदीश्वरं कृत्रिम् प्रकृतिमिति तदेवं निमित्तविशेषविपत्तिपक्षौ
किं न्याय्यमिति ? ।

ईश्वर इति न्याय्यं तत्र हि प्रमाणानि अविघातेन
भवन्ते इति । अस्तित्वासिद्धिरिति चेत् ?—अथ म-
न्यसे सिद्धे ईश्वरस्यास्तित्वे कारणान्तरनिराकरणं निमित्त-
कारणाभावश्च साध्येन, तत्त्वसिद्धं तस्मादयुक्तमिति ? न, अत
एव तदुत्पत्तेः इति—येनैव न्यायेन ईश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति
तेनैवास्तित्वमिति, न ह्यविद्यमानं कारणमिति । कः पुनरी-
श्वरस्य कारणत्वे न्यायः ? अपे न्यायोऽभिधीयते प्रधानपरमाणु-
कर्माणि प्राक्प्रवृत्तेबुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि भवन्ते अचेतन-
त्वात् वास्वादिवदिति—यथा वास्वादि बुद्धिमता तत्क्षणा अधि-
ष्ठितमचेतनत्वात् भवन्ते तथा प्रधानपरमाणुकर्माणि अचेतनानि
भवन्ते तस्मात् तान्वापि बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानीति(१) ।

तत्र प्रधानकारणिकास्तावत् पुरुषार्थमधिष्ठापकं प्रधानस्य
वर्णयन्ति—पुरुषार्थेन मयुक्तं प्रधानं भवन्ते, पुरुषार्थश्च द्वेषा भवति-

शब्दाद्युपलब्धिगुणपुरुषान्तरदर्शन चेति, तदुभयं प्रधानप्रवृत्तेर्विना
 न भवतीति ? न, प्राक् प्रवृत्तेस्तदभावात्—भावन् प्रधानं महदादिभा-
 वेन न परिणमते तावन्न शब्दाद्युपलब्धिरस्ति न गुणपुरुषान्तरो-
 पलब्धिरिति हेत्वभावात् प्रधानप्रवृत्तिरयुक्ता । अथाऽस्ति, नाऽस-
 दात्पानं लभते न सन्निरद्ध्यत इति ? एवं च सति विद्य-
 मानः पुरुषार्थः प्रधानं प्रवर्तयतीति न पुरुषार्था(य) प्रधानस्य
 प्रवृत्तिः—न हि लोके यत्रस्य भवति सततदर्थं पुनर्यत इति ।
 सततं च प्रवृत्तिः प्राप्नोति कारणस्य सन्निरद्ध्यत्वादि—पुरु-
 षार्थः प्रवृत्तेः कारणमिति पुरुषार्थस्य निवृत्त्यात् सततं प्रवृत्त्या
 भवितव्यमिति । अथ विद्यमानोऽपि न प्रवर्तयति ? न तर्हि पु-
 रुषार्थः कारणमिति यस्याभावात् प्रधानं न प्रवर्तते यस्य च
 भावात् प्रवर्तते तत्कारणमिति । अथ विद्यमानः प्रतिबन्धात्
 प्रवर्तयति ? प्रतिबन्धापगमस्याशक्यत्वात् सततमप्रवृत्तिः—यत्रत्र
 प्रतिबन्धकारण पुरुषार्थस्य तस्यापगमः कर्तुमशक्यः न सदात्पान
 जहातीति प्रतिबन्धकस्य निवृत्त्यान्निवृत्तमप्रवृत्त्या भवितव्यम् ।
 यदा भवन्तः सत्त्वरजस्तमसा साम्पावस्था प्रकृतिः सृष्टयानि
 सा कुतो निवर्तत इति वक्तव्यम् ?—न चानिष्टत्वात् साम्पा-
 वस्थाया वैषम्येण शक्यं भवितुम् । अथाङ्गाङ्गिभावस्वानियमा-
 द्वैषम्य भवति इति ? अत्रापि भवन्तं पर्यनुयुद्दृष्टाहे—कथं साम्पे-
 नावस्थितमाधिकं हीनं च भवति ? नापूर्वोपचयो विद्यते न पूर्व-
 ज्ञानमस्तीति । यश्च शब्दादीन् प्रागनुपलब्धस्वरूपान् पुन्य
 उपलभते बुद्धिरुपलभ्यति ते किमुपजातविशेषा उतानुपजातवि-
 शेषा इति ? यद्युपजातविशेषा उपलभ्यन्ते इति ? व्याहृतं भवति
 नासदात्मानं लभन् इति । अथानुपजातविशेषा एवोपलभ्यन्ते ?
 यथापनिष्टो यथाघातः प्रधानं पुरुषार्थः प्रवर्तयतीति । सो-

ऽयं मयानवाद्यो यानद्यावद्विचार्यते तावत्तावत् प्रमाणवृत्तं वाधते इति ।

ये परमाणुन् पुरुषकर्माधिष्ठितान् जगतः कारणत्वेन वर्णयन्ति तान् अतीदमुच्यते परमाणवः प्रवर्तन्ते इति सततं प्रवृत्त्या भवितव्यम् । अथ कालविशेषापेक्षाः प्रवर्तन्ते ? परमाणुभिः कालो ज्ञेयस्त्वेषातः—यथा परमाणवो बुद्धिमन्तमधिष्ठातारमपेक्षन्ते तथा कालोऽपीति, न हि तत्राचेतनत्वं निवर्तते इति । क्षीरादिवदचेतनस्यापि प्रवृत्तिरिति चेत् ?—यथा अपत्यभरणार्थं क्षीरादेरचेतनस्यापि प्रवृत्तिरेवं परमाणवोऽप्यचेतनाः पुरुषार्थं प्रवर्तन्त्यन्त इति ? । तत्र युक्तम्, साध्यसम्भवात्—यथैव परमाणवः स्वतन्त्राः प्रवर्तन्त इति साध्यं तथा क्षीराद्यचेतनं स्वतन्त्रं प्रवर्तते इति । यदि क्षीरादि स्वतन्त्रं प्रवर्तते सृतेष्वपि प्रवर्तते, न तु प्रवर्तते, अतोऽत्रगम्यते बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितं तदपि । न चायं हेतुः तस्मान्प्रवर्तते(१) एवं यावद्यावदचेतनं प्रवर्तते (तत्र) सर्वं तदे चेतनाधिष्ठितामिति(२) ।

अयं परो हेतुः बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितं महाभूतादे(३) व्यक्तं (मिति) सुखदुःखादिनिमित्तं भवति रूपादिमन्वात् तुर्थादिवदिति । धर्माधर्मौ बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितौ पुरुषस्योपयोगं कुरुतः कुरुत्वाद् वास्यादिवदिति । आत्मैवाधिष्ठाता धर्माधर्मयोर्भविष्यतीति चेत् ?—यस्य तौ धर्माधर्मौ स एवाधिष्ठाता भविष्यतीति न युक्तम् ? प्राक् कार्यकरणोत्पत्तेः तदसम्भवाद्—यावत् . कार्यकरणमहातो नोपजायते पुरुषस्य तावदपमहः

(१) प्रवर्तते—पा० ५ पु० ।

(२) बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितमिति—पा० ४ पु० ।

(३) महाभूतानि—पा० ४ पु० ।

उपसन्धातापि उपलभ्यानपि तावद्रूपादी(१)श्रोपलभते कुतोऽपलभ्यौ धर्माधर्मावुपलभ्यत इति । यदि पुरुषः स्वतन्त्रः प्रवर्तते न द्रुःखं कुर्यात् न हि कश्चिदात्मनो द्रुःखामिच्छतीति । यश्चात्मनो(ऽङ्गो)पघातं शिरश्छेदादि वा करोति(२) तद्वैकल्पे प्रायणे(३) वा हितबुद्धिः प्रवर्तते इति । यदि पुनर्धर्माधर्माभ्यामेवाधिष्ठिताः परमाणवः प्रवर्तन्तु ? न युक्तमददत्तनत्वात्—न हि किञ्चिदघेतनं स्वतन्त्रमधिष्ठायकं दृष्टमिति । अभ्युपगम्यापि च धर्माधर्मयोः परमाणुप्रवृत्तिसामर्थ्यं ? न करणस्य केवलस्य क्रियानिर्वाहसामर्थ्यात्—न हि करणं केवलं क्रियां निर्वर्तयदुपलभ्यते । अथ परमाण्वपेक्षाभ्यां(४) धर्माधर्माभ्यां क्रियो ? तदपि न युक्तमदृष्टत्वात्—न हि कर्मकरणाभ्यां क्रियां जन्यमाना कचिदपि पश्याम इति । आत्मा कर्ता भविष्यतीति । उक्तमेतदज्ञत्वादिति । अकारणोत्पत्तिर्भविष्यतीति ? न युक्तमदृष्टत्वादिति । न चान्या गतिरस्ति, तस्माद्बुद्धिमत्कारणाधिष्ठिताः परमाणवः कर्माणि च प्रवर्तन्त इति ।

क्रियानावेशादकारणमिति चेत् ? अथ मन्यसे ये खलु कर्तारो भवान्ते ते क्रियाविष्ठाः कुलालादय इति, क्रियाराहितेश्वरस्तस्मादकारणमिति ? न विकल्पानुपपत्तेः—ईश्वरो नािक्रिय इति कां क्रियामधिकृत्योच्यते ? द्वयी हि नः क्रिया उत्क्षेपणादिका चारूपातशब्दवाच्या च । यद्यारूपातशब्दवाच्यामधिकृत्योच्यते ? तदाऽसिद्धोद्देशः स्वातन्त्र्याभ्युपगमात्—स्वातन्त्र्यं हि म-

(१) विषयान्—इति अधिकम् ४ पु० ।

(२) सोऽपि—अधिकम् ४ पु० ।

(३) प्रघाते—पा० ४ पु० ।

(४) परमाण्वपेक्षाभ्यां—पा० ४ पु० ।

गं वति नित्यमास्ति । किं पुनः स्वातन्त्र्यम् ? अन्यकारकामयो-
 उपस्वमितरकारकमयोक्तृत्वं च, तद्वक्तं कारकानि वर्णयद्भि-
 रिति । अयोस्सेपणादिकामधिकृत्योच्चते निष्क्रिय इति ? तदा-
 नेकान्तः—क्रियावच्छं कारणं दृष्टं निष्क्रियं चेति—कदाचिद्द्र-
 व्याणि उपरतक्रियाणि द्रव्यमारभन्ते संयोगात् निवृत्ते कर्म-
 णि संयोगोपकरणानि द्रव्याणि, द्रव्यमारभन्त इति निष्क्रि-
 याणामारम्भः । १. यदा च युगपद्द्रव्यानि द्रव्याणि संहन्यन्ते, त-
 दाऽसाधारणकार्यव्यावृत्तेभ्यः संयोगेभ्यः एकमेव द्रव्यमुत्प-
 द्यते । एकावयवविभागे तु द्रव्यनिवृत्तौ शेषाणि द्रव्यान्तरा-
 णि द्रव्यमारभन्त(१) इति निष्क्रियाणामारम्भः । कानिचित्
 पुनः क्रियावन्तमारभन्ते यदाऽन्यतरकर्मजात् संयोगान्निवृत्ते क-
 र्माणि इतरस्मिन् द्रव्ये कर्मनिवृत्तिसमकालमेव द्रव्यमुत्पद्यते तदा
 क्रियावता द्रव्येणारम्भात् क्रियावतामारम्भः विरोधश्चोत्सेपणा-
 दिकायाः क्रियायाः अनभ्युपगमादिति ।

न कारणमीश्वरः विकल्पानुपपत्तेः—कर्ता चेदीश्वरः
 किं सापेक्षः करोति, उत निरपेक्ष इति ? किं चातः ?
 यदि सापेक्षः ? येन करोति तस्याकर्ता, एवमन्यत्रा-
 पि, प्रसङ्गः तदपि साधनं येन करोति तस्याकर्ततेति ? ।
 अथायं किञ्चिदनपेक्ष्य करोति ? तद्द्रव्यत्रापि प्रसङ्गः—अथायं
 सर्वमनपेक्ष्य करोति(२) एवमपि पुरुषकर्माफलं भवेत् अनिमोक्षश्च
 प्रसज्येत पश्चात्कर्मनिमित्ते(३) सर्गे दोषः(४) स इहापि प्रसज्यत
 इति ? निरपेक्षकर्तृत्वस्यानभ्युपगमात् धर्माधर्मविकलत्वादिदोषो-
 नास्ति न चाकर्मनिमित्ते सर्गे दोष इति । येन करोति तस्या-

(१) मुत्पादयन्त इति—पा० ४ पु० । (२) तस्याकर्ततेति—पा० ४ पु० ।

(३) यस्याकर्मनिमित्ते—पा० ४ पु० । (४) उक्त—इत्याधिकम् ४ पु० ।

कर्तेति चेत् ? नानेकान्नात्—तापमेकान्तोऽस्ति यो येन
 करोति स तत्र करोतीति यथाऽनेकशिल्पपर्यवदातः पुरुषः क-
 षान्तरोपादानो वास्यादि करोति, वास्याद्युपादानो दण्डादि(?)
 करोति, तदुपादानो घटादि, न च पर्यायकर्तृत्वे सति अंकर्तृत्वं, त-
 येऽत्रोऽपि धर्माधर्मोपादानः शरीरसुखदुःखादि, आत्ममनःसंयो-
 गसुद्धासुद्धाभिसन्धिमाधनश्च धर्माधर्मो, सुखदुःखेऽसृष्टपेक्षः त-
 स्साधनाद्यपेक्षश्च शुद्धमसुद्धं चाभिसन्धिमितिः । यदा करोति
 तदा साधनस्याकर्तेति चेत् ?—अथ मन्यसे यदाऽयं साध्यं (यत्)
 किञ्चिद्दृष्टं निर्वर्तयति तदा येन साधयति तस्याकर्ताः प्रसज्येत
 इति ? । नैतदेवं, न ब्रूमः सर्वानर्थानपमेकस्मिन् काले करोतीति,
 अपितु पर्यायेण, पर्यायकर्तृत्वे चायमदोषः । यदादौ करोति तस्या-
 साधनोत्पत्तिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे यदि शरीरादिकर्तृत्वं धर्मा-
 धर्माद्यपेक्षस्य, अथ यदादौ करोति(२) कथं तत् ? आदिस्त्रयुप-
 गमाददेश्यमेतत्—अनादिः संसार इति प्रतिपादितमेतत्, धर्माध-
 र्मसाफल्यं चैवम्—यदि चानादिः संसारः सापेक्षश्च कर्ता, एवं
 प्राण्यन्तरसमवायिनां धर्माधर्माणां साफल्यम् ।

अथायमीश्वरः कुर्वाणः किमर्थं करोति ?—लोके
 हि . ये कर्तारो भवन्ति ते किञ्चिद्दृश्यं प्रवर्तन्ते इदं
 माप्स्यामि इदं हास्यामि चेति, न पुनरीश्वरस्य हे-
 यमस्ति दुःखाभावात् नोपादेयं वक्षित्वात् ? । क्रीडार्थमि-
 त्येके—एकेतावद् भ्रुवते क्रीडार्थमीश्वरः सृजतीति ? नन्वेतदयुक्तम्
 क्रीडा हि नाम रत्यर्थं भवति बिना क्रीडया रतिमविन्दताम्, न च
 रत्यर्थी भगवान् दुःखाभावादिति । दुःखिनश्च सुखोपगमार्थं क्री-

(१) घटादि—पा० ४ पु० ।

(२) तस्यासाधनात्—इत्याद्येकम् ४ पु० ।

हन्ति । विभूतिरूपापनार्थमित्यपरे—जगतो वैश्वरूप्यं रूपापनीय-
मित्यपरे मन्यन्ते । एतदपि तादृगेव—न हि विभूतिरूपापनेन
किञ्चिदतिशयो लभ्यते न चास्यारूपापनेन किञ्चिद्धीयत इति ।
किमर्थं तर्हि करोति? तत्स्वाभाव्यात् प्रवर्तत इत्यदुष्टम्—यथा भू-
म्पादीनि धारणादिक्रियां तत्स्वाभाव्यात् कुर्वन्ति तथेश्वरो-
ऽपि तत्स्वाभाव्यात् प्रवर्तत इति मष्टत्तिस्वभावकं तत्त्वमिति ।

तत्स्वाभाव्यात् सतत मष्टत्तिः(?) इति चेत् ?—अथ मन्यसे
यदि मष्टत्तिस्वभावकं तत्त्वं मष्टत्तिनिवृत्ती न प्राप्नुतः न हि मष्ट-
त्तिस्वभावके, तस्ये निवृत्तिर्युज्यत इति, क्रमेणोत्पत्ति(२)र्त्तमा-
प्नोति तत्त्वस्यैकरूपत्वात् इदमिदानीं भवत्तिवदमिदानीं न म-
वत्तिवति(३) न युक्तम्—न ह्येकरूपात् कारणात् कार्यभेदं प-
श्याम इति ? । नैप दोषः बुद्धिमत्त्वेन विशेषणात् बुद्धिमत्त्व-
मिति, प्रतिपादितम्—बुद्धिमत्तया च विशिष्यमाणं सापेक्षं
च न सर्वदा प्रवर्तते—न सर्वमेकास्मिन् काले उत्पादयति
यस्य कारणसाक्षिभ्यं तद्भवति यदसाक्षिहितकारणं तन्न भवति,
न च सर्वस्य युगपत्कारणसाक्षिभ्यमस्ति, अतः सर्वस्य युग-
पदुत्पादो न प्रसक्तः, स खलु प्रवर्तमानो धर्माधर्मयोः परिपाक-
कालमपेक्षते कारणान्तरोत्पादं तद्भागिनां च सञ्चानां तत्र(४)
सन्निधानं तद्भागिसत्त्वधर्माधर्मपरिपाकं च तदप्रतिबन्धं चेति ।

यत् तदीश्वरस्यैश्वर्यं किं तन्नित्यमनिसमिति ? । यन्नित्यं
तस्य कारणं वाच्यं(५) यस्य चानित्यमैश्वर्यं तस्य कारणभेदो
भवति अणिमादेः एवमन्येषामपीत्यनेक ईश्वरः प्रसज्यत इति ? ।

(१) प्रवर्तत इति—पा० ४ पु० । (२) क्रमेण चोत्पत्ति—पा० ४ पु० ।

(३) माभूदिति—पा० ४ पु० । (४) तत्र तत्र—पा० ४ पु० ।

(५) घक्तव्यम्—पा० ४ पु० ।

अथानेकत्वे किं बाध्यत इति ? एकस्मिन् वस्तुनि व्याहृतकाम-
 योरीश्वरयोः प्रवृत्तिर्न माप्नोति अधिकमितर अतिशेते ? योऽति-
 शेते स ईश्वरः नेतरः(१) इति । अयं नित्यमैश्वर्यं ? पूर्ववैयर्थ्यं न
 तद्धर्मान्द्रवतीति ? । नित्यमिति द्रव्यः । नन्, च धर्मवैयर्थ्यं दोष-
 तस्य, यो धर्म ईश्वरे नासौ तत्रैश्वर्यं करोति, किन्तु प्रत्यात्मवृत्तीर्-
 धर्मो धर्मसन्निवयाननुष्ठानाति, न चेश्वरे धर्मोस्तीत्यचोद्यमेतव ।

तत्स्वभावानवधारणात् सन्देहः ईश्वरः किं द्रव्यमाहो
 गुणादीनामन्यतम इति ? । द्रव्यं बुद्धिगुणत्वादद्रव्योन्म-
 रवद् . १. बुद्धिमत्त्वात् तां हि आत्मान्तरमिति ? नात्मान्तरं
 गुणभेदात्—तद्यथा गुणभेदे सति पृथिव्यादयो नात्मानः त-
 या गुणभिन्न ईश्वरस्तस्मादसावपि नात्मान्तरमिति । कः पुनो
 तस्य भेदः ? । एके तावद् भुवते धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याभ्यतिशयव-
 न्ति तांस्मिन्नाति नित्यत्वमतिशयः । एतच्च न बुद्ध्यामहै यथा बु-
 द्धिमत्तायामीश्वरस्य प्रमाणसद्भावो न यैवं धर्मादिनित्यत्वे प्रमा-
 णमस्ति, न चाप्रामाणिकं प्रतिपत्तं शक्यम्, अतिशयस्तु बुद्धिनि-
 त्यत्वं गुणभेदः तत्र हि नित्या बुद्धिः सङ्ख्यादयश्च सामान्यगु-
 णाः पद्गुण(२) आकाशवदीश्वर इति । अथास्य बुद्धिनित्य-
 वे किं प्रमाणमिति ? । नान्विदमेव—बुद्धिमत्कारणाधिष्ठिताः पर-
 णवः प्रवर्तन्त इति ? बुद्धिमत्तायामेतत् साधनं सा पु-
 ानित्येति कुतः ? प्रत्यर्थनिपमासम्भवात्—ये खलु प्रत्यर्थनिपता
 बुद्धिभेदास्ते शरीरादिकारणसन्निधाने सति भवन्ति, न ति-
 र्य(३) प्रत्यर्थनिपता युगपद्नेककार्योत्पत्तिदर्शनात् यथा स्थार-

(१) इत्येते नैश्वर्य इति—पा० ४ पु० ।

(२) न चाप्रामाणिकं शक्यम्—इत्यधिकम् ४ पु० ।

(३) न चेत्यं—पा० ४ पु० ।

दस्थानिकस्य युगपदुत्पाद इति । स च मत्पर्यायनियतबुद्धिभेदे-
धीश्वरस्य न युक्तः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागबुद्धय-
एव तस्य गुणाः ।

अथ बुद्धिमत्तपेश्वरस्य(१) शरीरपोगमपि प्रतिपद्य-
ते ? तेनापि प्रतिपद्यमानेन शरीरादयो निश्चा अनित्या वा-
अवश्यमेवपित्तयाः । मद्यनित्या ! धर्माधर्मसद्भावोऽभ्युपेयः तदे-
भ्युपगमे च तच्चन्द्रत्वादीश्वरो नेश्वरः स्यात् । अथ नित्याद्
शरीरादीन् कल्पयति ? एवमपि दृष्टविपरीतं कल्पितं भवति दृष्ट-
विपर्ययं प्रतिपद्यमानेन बुद्धेर्निसत्त्वं(२) प्रतिपद्यमानम् । अथ स-
न्तानवर्तिनीमनेका बुद्धिमीश्वरे प्रतिपद्यते ? एवमपि न युगपदु-
त्पादः स्थावरादीनां(३) प्राप्नोति । अथ (ताः) सन्तानवर्तिभ्यः-
सर्वार्थाः(४) बुद्धयो भवन्ति ? एवमपि दृष्टविपरीतं कल्पितं भव-
ति । एवं च कल्पयता बुद्धिनिःपत्तमेव प्रतिपद्यमानम् । एता
वचैतत् स्यात् निश्चा वा सन्तानवर्तिनी (वा सन्तानवर्तिनी) न
युक्ता । यदि गुणभेदाद्भेदः पदभिन्नगुणं तदेकं प्राप्नोति य-
था दिक्कालादिति ? नानेकान्तात्-गुणभेदाशानात्वं द्रुमः न
पुनर्गुणाभेदादेकत्वमिति-तथाहि अभिन्नगुणानां घटादीनां ना-
नात्वमिति, दिक्कालपोगुणाभेदे ऽपि कार्यभेदाशानात्त्वमिति)
न च बुद्धिमत्तया विनेश्वरस्य जगदुत्पादो घटत इति । सा
च बुद्धिः सर्वार्थाऽतीतानागतवर्तमानत्रिपया प्रकृता नानुमानि-
की-न तत्रानुमानं नागम इति, ज्ञाननिसत्त्वाच्च न संस्कारः-नि-
त्ये विज्ञानमीश्वरस्येति न तत्र संस्कारो विद्यत इति संस्का-

(१) बुद्धिमत्तमीश्वरस्य-पा० ४ पु० ।

(२) बुद्धेरेव-पा० ४ पु० । (३) व्ययस्यादीनां-पा० ४ पु० ।

(४) सन्तानवर्तिभ्योऽर्था-पा० ४ पु० ।

राभावाद्बुद्धिनिसत्त्वाच्च न स्मृतेः, स्मृत्यभावाच्च नानुभवे,
न दुःस्वप्नवर्षस्याभावात्, अत एव न वैराग्यमिति दुःस्वाभावाच्च
विरज्यत इति, अत एव न द्वेषो दुःस्वाभावादिति । इच्छा तु
विद्यते ऽरुण्टाऽव्याहता सर्वार्थेषु यथा बुद्धिरिति ।

अथ किमर्थं वदो मुक्त इति ? । न वदो दुःस्वाभावात्,
अवदत्त्वान्न मुक्त इति-वन्धवान् मुच्यत इति, न च भगवो
वन्धनमस्तीति अनो न मुक्त इति । आत्मान्तराणामसम्बन्धात्
धिष्ठातृत्वमनुपपन्नमिति चेत् ?-अथ मन्वमे ऽर्थान्तरमवापितो
ये धर्माधर्मास्ते न साक्षादीश्वरेण सम्बन्धन्ते न पारम्पर्येण
नचाऽसम्बद्धमधिष्ठातुं शक्यते न चानधिष्ठितयोर्धर्माधर्मयोः
मृत्तित्युक्तेति । । तद्य न, अजसम्बन्धोपपत्तेः-अतः
सम्बन्ध आत्मान्तराणामित्येक इच्छन्ति न चैतीदृशेभ्यः
तिषिच्यत इति अपतिपेपाद्गुपात्तः स इति । ते तं
नं सम्बन्धं प्रमाणतः प्रतिपादयन्ति व्यापकैराकाशादिभिः स-
म्बद्ध ईश्वरः मूर्तिद्रव्यसम्बन्धित्वात् घट्यदिति-यथा घट-
दि मूर्तिमत्ता घटादिना सम्बन्धित्वेन व्यापकैराकाशादिभिः स-
म्बन्धने तथेश्वरोपि मूर्तिमत्सम्बन्धीति तस्मादयमापि व्याप-
कैराकाशादिभिः सम्बन्धयत इति ।

स पुनरात्मेश्वरसम्बन्धः किं व्यापकोऽव्यापको
इति ? अर्थाभावादव्याकरणीयः प्रश्नः । आत्मेश्वरस-
म्बन्धोऽस्तीत्येवदेव(१) शक्यते वस्तुषु । स पुनरेश्वरात्मातौ
व्याप्नोति न व्याप्नोतीति न व्याक्रियते । ये ऽप्यनं
संपाद्यं नेच्छन्ति तेषामप्यणुमनःसंपाद्योपपत्तेरिति सम्बन्धः
यानि मत्सम्बन्धाणि तानि सर्वाण्येश्वरसम्बद्धानीत्यतः सम्ब-

द्रुमम्बन्धोपपत्तेरात्मान्तराण्यधिनिष्ठिति यथाऽऽत्स्यदहनसंयोगमप-
 दाभ्यां हस्ते कर्म भवति उत्पन्नकर्मको हस्तः सन्दंशादिना
 सम्यग्दशने तत्सम्बन्धादयःपिण्डाश्रयितेष्टिति । यदि तर्हि स-
 गर्दात्रोदरस्य कारणत्वे ऽयं न्यायोऽभिहितः इदानीमीश्वरो न
 कारणाभिहितः भास्यम् ? इदानीमपि स एव न्यायः—मृतशरीरिणां
 पौ-षर्षापर्णां तौ बुद्धिभक्कारणाधिष्ठिताविति समानो न्यायः ।
 बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि स्वासु स्वासु धारणादिक्रियासु म-
 हाभूतानि वाय्वन्तानि प्रयत्नन्ते अचेतनत्वाद्वास्वादिवत् । एवं
 कार्यत्वात् सृणादीनि पत्नीकृत्य दर्शनस्पर्शनविषयत्वादिनि व-
 क्तव्यम् । एवं यत्र यत्र विपतिपत्तिः कार्यत्वं च तत्तदनेनै-
 व न्यायेनानेन दृष्टान्तेन वास्वादिना पक्षयित्वा सापयित-
 व्यम् । आगमाच्च—आगमादपि श्रूयते ईश्वरः कारणम्—

अज्ञो जन्तुरनीशोऽप्यभारमनः सुस्रजुःप्रपोः ।

ईश्वरमेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥

यदा स देवो जायते तदेदं चेष्टते जगत् ।

यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥

इति ईश्वरोपादाननामकरणम् ।

अपर इदानीमाह—

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकनैस्त्व्यादिदर्श-
 नात् ॥ २२ ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकनैस्त्व्यादिदर्शनात्
 यथा कण्टकनैस्त्व्यादि निमित्तं च तथादानव
 तथा शरीरादिमर्षाणि । तदिदं दृष्टान्तसूत्रम् । का पुनः
 न्यायः ? अनिमित्ता स्वभावविशेषाः शरीरादयः संस्थानवत्त्व

कण्टकादिवदिति । न, अनुपलब्धनिमित्तानामनुमानतो निमित्तोपलब्धिः ?—यस्य निमित्तं प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते तस्यानुमानतः प्रत्येतत्त्वम्, कुतः ? निमित्तवद्द्रव्यसामान्यात्—यानि खलु निमित्तवन्ति द्रव्याणि संस्थानविशेषवन्ति तानि घटादीनि, संस्थानविशेषवच्चशरीरं कण्टकादयश्च, तस्मात् निमित्तवन्त इति ? । उक्तं चात्र । किमुक्तम् ? पूर्वकृतफलाऽनुबन्धात् तदुत्पत्तिरिति । न चोभयपक्षसम्प्रतिपक्षं संस्थानविशेषवदानिमित्तं दृष्टमिति ।

अपरे तु—

अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥ २३ ॥

अनिमित्तनिमित्तत्वान्ना ऽनिमित्तत इति परिहारं वर्णयन्ति ॥ अनिमित्तमेव निमित्तं यतश्चोत्पत्तिस्तन्निमित्तमिति । अनिमित्तनिमित्तत्वात् नानिमित्तत उत्पत्तिरिति ।

एतच्च न—

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ अन्यद्विदित्तमन्यच्च निमित्तप्रत्यक्षानामिति । न च प्रत्यक्षानामेव प्रत्यक्षमेव भवति निमित्तमित्यर्थाभ्यनुज्ञा अनिमित्तमिति तस्य प्रतिषेधः अभ्यनुज्ञाप्रतिषेधयोश्चैकत्वमयुक्तमिति । स खल्वयं वादोऽकर्मनिमित्तः सस्वमर्म इति एतस्मान्न भिद्यत इति । अमेदे तु तत्प्रतिषेधेनैव प्रतिषिद्धो बोद्धव्यः ।

कण्टकादीनां चानिमित्तं जन्मेति द्रुवाणः प्रष्टव्यः—किं कण्टकापात्रस्यानिमित्तं जन्म उत सर्वस्येति ? । यदि कण्टकमात्रस्यानिमित्तं जन्म ? तच्छेषेण (१) दृष्टान्तेन शक्यं प्रतिपादयितुं निमि-

त्तदिति । अथ सर्वमनिमित्तमित्ययं पक्षस्तथापि व्याघातः
 प्रतिपाद्यप्रतिपादकन्यापस्याभ्युपगमात्-सर्वं चानिमित्तं प्रति
 पादयति चेति व्याघातः । वाक्योपादानाच्च व्याघातः-अ-
 निमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैश्णपादिवदित्वाक्यं प्रतिपाद-
 कमुपादीयते न च निमित्तमस्तीति व्याघातः । अनिमित्त-
 तो भावोत्पत्तिरिति सनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति च वाक्ये
 यद्यनयोरर्थभेदं प्रतिपद्यसे ? वाक्यभेदादर्थभेदप्रतिपत्तिरिति व्या-
 हतं भवति अनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति । अथ न(१) वाक्य-
 भेदेनार्थभेदं प्रतिपद्यसे ? वाक्यविशेषोपादानं व्याहृतम् यत्कि-
 ञ्चिद्वाक्यमुपादेयावेति । अनिमित्ता भावोत्पत्तिं प्रतिपद्यमानेन
 सर्वलोकव्यवहार उच्छिन्नो भवति । अनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति-
 च भावमात्रपक्षीकरणे न दृष्टान्तो भवति । अथ शरीराद्येकदे-
 शं पक्षयति ? तथाप्यन्यतरधर्माभिद्धो दृष्टान्तः संस्थान(२) विशेष-
 पवचस्य विद्यमानत्वात् अनिमित्तत्वस्य चाभावादिति ॥

(इति आकस्मिकत्वप्रकरणम् ।)

अन्ये तु मन्यन्ते—

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ किमनित्यं नाम ?

पश्य कदाचिद्भाषस्तदनित्यम्—उत्पत्तिधर्मकमनुत्पन्नं नास्ति
 विनाशधर्मकं चाऽविनष्टं नास्ति । किं पुनः सर्वं ? भौ-
 तिकं शरीरादिकमभौतिकं च बुद्ध्यादि तद्बुभयमुत्पत्ति-
 विनाशधर्मकमिति विज्ञायत इति । तस्मात् सर्वमनित्यमिति । सू-

(१) न—इति नास्ति ४ पु० ।

(२) संस्थान—पा० ४ पु० ।

त्रस्य दृष्टान्तार्थत्वात् तस्य सर्वान्तर्भावादुदाहरणाभावः—सर्व-
मानित्यमिति द्रूपे ? (१) दृष्टान्ताभावः सर्वस्य पक्षीकृतत्वात् न सा-
ध्यमुदाहरणं युक्तम् । उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति चायं हेतुर-
व्यापकः—पदि सर्वं पक्षयित्वा उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमुपादत्ते
परमाण्वाकाशादिषु तद्गुणेषु च केषुचित् सामान्यादिषु नो-
त्पत्तिविनाशधर्मकत्वगस्तीति हेतुरव्यापकः ॥

नानित्यता नित्यत्वात् ॥ २६ ॥

नानित्यता नित्यत्वात् ॥ सर्वमानित्यमेवेति ब्रुवाणः प्रष्टव्यः
किं सर्वस्यानित्यता नित्या आहोस्त्विदमित्येति । यन्नित्यता
नित्या ? न तर्हि सर्वमानित्यम् । अथानित्या ? अनित्यताया अभा-
वात् (२) सर्वमानित्यमिति व्याहृतो हेतुः ॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाहं विनाशयानुविनाशवत् ॥ २७ ॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाहं (३) विनाशयानुविनाशवत् । यथाऽग्नि-
र्दाहं विनाशयानुविनाशयति एवमनित्यतापि सर्वं विनाशयानुवि-
नशयति ।

अयं च खलु वादः सर्वमानित्यमिति, नित्यं व्याचष्टे—

नित्यस्याप्रत्याख्यानं यधोपलब्धिर्व्यवस्थानात् ॥ २८ ॥

नित्यस्य प्रत्याख्यानं न युक्तं यधोपलब्धिं व्यनस्थानात् ।
यत्र यत्राऽयं हेतुरूपरुम्भने तत्र तत्र हेतुमागच्छादित्येत्वं प्रति-
पद्यामहे यत्र पुनरयं हेतुर्नास्ति तेषामनित्यत्वं कथं प्रतिपत्तव्य-
म् । अधाकारणकमानित्यं प्रतिपद्यमे ? व्याहृतस्तर्हि हेतुः उत्प-
त्तिविनाशधर्मकत्वादिति—अनित्यमिति ब्रुवाणेनावश्यं नित्यम-
भ्युपेयं नञः प्रमज्ज्यमतिषेधपर्युदागतिपपत्वात्—अयं खलु नञ्

(१) नृत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति द्रूपे—पा० ४ पु० ।

(२) स्वभावात्—पा० ४ ।

(३) दाहत्वमिति वचित् ।

प्रवर्तमानः प्रसज्यप्रतिषेधे वर्तने पर्युदामे वा तथा चोत्तरपदसिद्धिः यदि निसं न भवतित्यनित्यं तर्हि यदन्यत्र भवति तदन्यत्र प्रतिषेधत इति सिद्धमुत्तरपदम् । अथ नित्यान्यददीनत्वमिति तथाप्युत्तरपदेन भवितव्यम् नामत्युत्तरपदार्थं तस्मादभ्यत्वं सिद्ध्यतीति । अनिसताभावाच्च सर्वमनित्यमिति न दोषः अनित्यताया धर्मत्वेनाभ्युपगमात्—अनित्यत्वं नाम धर्मः सोऽमिति धर्मिणि न भवतीति एवं च सति सर्वस्यानिसत्त्वं न दोष इति । अथ पुनरुत्पत्तिविनाशधर्मकेणानित्येन मिद्धेन क्षेपं सन्दिह्यमानानित्यत्वं विपरीतनिसत्त्वं च सत्त्वादनित्यमिति साधयेत् तस्याप्युत्तरपदसिद्ध्या नित्यत्वसिद्धिरिति प्रतिज्ञादोषाद्वाच्यं निवर्तत इति ॥

(इति सर्वानित्यतानिराकरणमकरणम् ।)

अथमपर एकान्तः—

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनिसत्त्वात् । भूतमात्रमिदं सर्वं तानि च निसानि भूतोच्छेदानुपपत्तेः सर्वं निसमिति ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः । उत्पत्तिकारणं भावानामुपलभ्यते विनाशकारणं च तद्बुभयं नित्यत्वे न स्यात् न हि नित्यं नाम जायते विनश्यति वा ॥

तल्लक्षणावरोधात्प्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

तल्लक्षणावरोधा(१)त्प्रतिषेधः । यदिदमुत्पद्यते विनश्यतीति च मन्यसे न तद्भूतलक्षणहीनं शृण्वते भूतलक्षणावरोधात्(२) सर्वं

नित्यमिति । सर्वं नित्यमिति च (१) तुवाणो न किञ्चिज्जायते न
 विनश्यतीति प्रतिपद्येत, तत्प्रतिपत्तौ च हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थो-
 ऽस्य परिस्पन्दो व्यर्थ आपद्येत, सर्वस्य च पक्षीकरणाद्दृष्टान्ता-
 भावः वाक्योपादानं च व्याहृतम् । यदिदं वाच्यं(२) परमातेपा-
 दनायोपादीयते सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वादिति, अनेन वाक्येनायं
 किङ्करोति—किमसिद्धं साधयति उत सिद्धं निवर्तयति ? । यदि
 तावदसिद्धं साधयति ? केयं सिद्धिर्वाक्येन(३) प्रतिपाद्यते । यदि
 विज्ञानं? व्याहृतं भवति सर्वं नित्यं विज्ञानं च जायत इति । अथ
 प्रतिपत्तिर्नक्रियते का तर्हि सिद्धिः? या प्रवर्तमानं साधनं करोति अव-
 श्यं कारकेणापूर्वं किञ्चिन्निष्पाद्यं तन्निष्पत्तेर्व्याघातः कारकत्वं वा
 निवर्तते न हि नित्यस्य किञ्चित् कर्तव्यमस्ति । अथ सिद्धं नि-
 वर्तयतीति पक्ष आश्रीयते ? एतस्मिन्नपि पक्षे नित्यं निवर्तते चेति
 व्याघातः । अथ तिरोभवतीति ? तिरोभावे ऽप्यवद्रुपमपूर्वोत्पत्तिः
 पूर्ववस्तुविनाशो वाभ्युपेय इति सर्वथा न व्याघातान्मुच्यसे—य-
 त्मागनुपलब्धरूपं पश्चादुपलभ्यते तस्यावश्यमपूर्वोत्पत्तिर्वा पूर्व-
 वस्तुविनाशो वाभ्युपेय इति(४) तदभ्युपगमे चव्याघातः ।

यत्पुनरेतद्भूतलक्षणावरोधात् सर्वं नित्यमिति, नान्यथा तदुप-
 पत्तेः—भूतलक्षणयोगोन्यथा सम्भवतीति—

नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥

उत्पत्तिकारणोपलब्धेः ॥ कारणसमानगुणोत्पत्तिश्च दृश्यते
 कारणं च दृश्यते न चैतदुभयं नित्यविषयम्, न हि नित्यस्योत्पत्ति-
 र्नापि नित्यस्य कारणमस्ति, अस्ति चैतदुभयं, तस्मात्

(१) सर्वं नित्यं—पा० ४ पु० । (२) वाच्यं—पा० ४ पु० ।

(३) वाच्येन—पा० ४ पु० ।

(४) सर्वथा न व्याघातान्मुच्यसे इति—अधिकम् ४ पु० ।

कारणसमानगुणं कार्यमुत्पद्यत(१) इति कारणसमानगु-
णोत्पादे च कार्यभूतलक्षणान्वरोधः सिद्ध्यतीति ।
विभक्त्याप्यं चैतत् व्यक्ताद्व्यक्तानां(२) मत्स्यप्रामाण्यादित्येत-
स्मिन् सूत्रे । अव्यापकश्चाप्यं हेतुः पञ्चभूतनित्यत्वादिति, । कथं ?
कर्मादीनामव्याप्तेः—कर्मशुद्धिशब्दादयः पञ्चभूतनित्यत्वादित्यनेन
न व्याप्ता इति । ज्ञातुः मयत्रदर्शनाच्च.व्याघातः—उत्पत्तिविना-
शमयुक्तस्य ज्ञातुः मयत्रो दृष्टः सर्वनित्यत्वे च न युक्तः मसिद्ध-
श्चावयवी तद्धर्मा—उत्पत्तिविनाशधर्मा चावयवी प्रतिपादितोऽतो-
ऽयुक्तमेतत् । कथमव्यापकोऽनेकान्तः—पक्षस्यान्तद्रूपे ऽवस्थानात्-
पक्षो हि सर्व (हि)नित्यमिति, तच्च सर्वं मृतलक्षणयुक्तम्(३)अन्यथा
च तत्पक्षान्तरूपे ऽवस्थानात् न सर्वं मृतलक्षणयुक्तमित्यनेकान्तः ।

स्वप्नविषयाभिमानवन्मिथ्योपलब्धिरिति चेत् ?—अथ मनुष्ये
यदिदमुत्पद्यते विनश्यति चेति तन्न तन्नतोऽस्ति अमत्पेतस्मिन्न-
भिमानो भवति उत्पन्नं विनष्टमिति, यथा न स्वप्ने विषयाः सन्ति
अथ च विषयाभिमानो भवतीति ? न प्रमाणाभावात्—यदिदं ग-
यादि घटाद्युत्पत्तिविनाशयुक्तमुपलभ्यते(४) एतन्नास्तीति ना-
स्तस्वमतिपादकं प्रमाणमभिधीयते न चाभामाणिकं शक्यं
प्रतिपत्तुम् । यथा च चित्तव्यतीतरोकणो विषयास्तथोप-
रिष्ठाद्द्रव्यामः । यदि स्वप्नविषयाभिमानवदुत्पत्तिविनाशा-
भिमानः ? अथ भूतोपलब्धिरपि स्वप्नविषयाभिमानवत्
मसज्यते । पृथिव्याद्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति चेत् ?—अथ

(१) कार्यमुत्पादयति इत्याधिकं कचित् ।

(२) व्यक्तान्यक्तानां चाविवक्षा इति—पा० २ पु० ।

(३) 'उक्तान्—इत्याधिकम् ।'

(४) घटादिव्यक्तमुपलभ्यते इति पा० २ पु० ।

मन्यसे यदि पृथिव्यादीनि भूतानि न सन्ति ननु पृथिव्याद्याश्रयो
 व्यवहार उच्छिद्यत इति ? तदितरत्र समानम्—यदि व्यवहारो-
 च्छेदमयाद्भूतानि प्रतिपद्यन्ते तत एवोत्पत्तिविनाशावपि प्रति-
 पद्यन्ते न ह्युत्पत्तिविनाशावन्तरेण कश्चनव्यवहारः भिद्य-
 तीति निस्थानां द्रव्याणामतीन्द्रियत्वात् अविषयत्वाच्चेत्यत्ति-
 विनाशयोः यन्नियं तदतीन्द्रियम् अविषयश्चोत्पत्तिविनाशयोः
 तेन स्वप्रविषयाभिमानवत्तदभिमान इत्ययुक्तम् । उत्पत्तिवि-
 नाशाभिमान इति च द्रुवतोत्पत्तिविनाशयोर्विषयो वक्तव्यः । न
 च सर्वनित्यवादिनामुत्पत्तिविनाशयोर्विषयोऽस्ति । विषयं च प्र-
 त्याचक्षणेन तदनुकारी विपर्ययमस्यो हेय इति ।

अपरे तु सर्वं नित्यमित्येतद्व्यथा वर्णयन्ति—व्यवस्थितस्यो-
 पादानस्य धर्ममात्रं निवर्तते धर्ममात्रमाविर्भवति यच्च निवर्तते
 तन्निवृत्तमप्यस्तीति यथाविर्भवति तस्मात्प्राविर्भावादस्ति—

न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ३३ ॥

न व्यवस्थानुपपत्तेरिति । शेषं भाष्ये । यच्च निवर्तते तन्निवृत्तमप्य-
 स्तीति द्रुवाणो भवान्मप्यव्यो भवति (१) किमुक्तं भवति निवृत्तमिति ।
 यदि श्रूये पूर्वमुपलब्धं पश्चान्नोपलभ्यत इति । अथ मतोऽनुपलब्धिः
 किङ्कुना ? यथावरणादिकृता ? तदावरणाद्युपलभ्येत । उक्तं चात्र
 यत्पूर्वमनुपलब्धं पश्चादुपलभ्यते तस्यापूर्वविशेषोत्पादः पूर्वविशेष-
 मन्वयोऽभ्युपेय इति, तदभ्युपगमे च व्यापानः । यद्योक्तं यथावि-
 र्भवति तत्र मागप्याविर्भावादस्ति ? तत्र व्याघातात्—आविर्भवति

विद्यते चेति व्याहृतम् । अथाविर्भावोऽभिव्यक्तिः तथापि पूर्वदोषानिष्टत्तिरभिव्यक्तिरसतीति ॥

(इति सर्वनित्यत्वनिराकरणम् ।)

अयमपर एकान्तः—

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् । भावस्य लक्षणं शब्दः लक्ष्यते ऽनेन भावः इति । सर्वो भावसमाख्याशब्दोऽनेकविषयो यथा कुम्भ इति भावसमाख्याशब्दोऽनेकास्मिन्नवयवसमूहे वर्तते इति । यथा कुम्भशब्दः एवमन्ये ऽपि शब्दा इति । अस्य प्रयोगः कुम्भशब्दोऽनेकविषयः एकपदत्वात् सेनाशब्दवदिति । पदश्रवणादनेकार्थविगतेः—यस्मात् पदश्रुतेरनेकार्थोऽवगम्यते यथा सेनेति ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनित्यत्तेः ॥ ३५ ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनित्यत्तेः । अनेकलक्षणैरिति मध्यमपदलोपी समासोऽनेकविषयलक्षणैरिति । गन्धादिभिश्च गुणैर्बुद्ध्यादिभिश्चावयवैः सम्बद्ध एको भाव उत्पद्यते अतः शब्दादेकाधगतौ(१) शेषो ऽनुक्तोऽवगम्यत इति गुणव्यतिरिक्तो गुणीति अवयवव्यतिरिक्त(२) श्चावयवीति विभक्तन्यायमेतत् । यत् पुनरेकपदत्वादनेकविषयः कुम्भादिशब्द इति । तन्न, दृष्टान्ताभावात्—न हि कश्चिच्छब्दोऽनेकविषयोऽस्ति, सेनादिशब्दानामनेकविषयत्वेनासिद्धेः । यथा चैकविषयः सेनादिशब्दस्तथोक्तमिति । सर्वस्य पक्षीकरणाद्दृष्टान्ताभावः आधाराधेयभावेनानुपक्तानां

(१) एकाधिगतौ—पा० ४ पु० ।

(२) अवयवव्यतिरिक्त—पा० ४ पु० ।

रूपादीनामवयविनश्च ग्रहणादन्यथासिद्धः नञः प्रसज्यप्रतिषेध-
 र्पयुदासविषयन्वेनावस्थानाच्च विरुद्धः(१) अनेकमित्यर्थे नवः
 प्रयोगः स चापि प्रसज्यप्रतिषेधर्पयुदासविषयत्वेन प्रतिषेधात्
 मकल्पते । यदि तावत् प्रसज्यप्रतिषेध एको न भवतीति प-
 देकत्र प्रतिषिद्धयते तदन्यत्र भवति एवं च व्याघातः । अथ प-
 र्युदासपक्षः ? एकस्मादन्यदनेकमिति एवमप्येकमभ्युपगतं भवति
 न हासत्येकस्मिन् तस्मादन्यदनेकं सिद्ध्यतीति ।

इतश्च—

लक्षण(२)व्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

तल्लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः । न हि कश्चिदेको माव
 इत्ययुक्तः पक्षः(३) कस्मात् ? लक्षणव्यवस्थापनात्(४) न हि
 कुम्भ इत्युक्ते ऽनेकोऽर्थोऽवगम्यते । कथं नामगम्यते ? एकवचना-
 न्त्वात्—एकवचनान्त एष शब्दः कुम्भ इति । न च बहुव्येकव-
 चनं युक्तम् मैष(५)मम्प्रतिषेधोरेकविषयत्वात् कुम्भमानपे-
 ति मैष एकविषयो भवति । इतरूपे कुम्भशब्दात् प्रतिषेधकं-
 कुम्भमानयति ते एते मैषमम्प्रतिषेधोरेकविषये ज्ञापयतः
 कुम्भशब्देनैकोऽर्थोऽभिधीयत इति । यांस्तु रूपादीनावयवान् म-
 तिषयस्ते म न शब्दार्थः किन्त्वनुपद्भः तन्नान्तरीयकत्वादिति ।
 समूहभेदस्य चानवस्थानात्—यत्रावस्थानं तदेकं गवादिघटा
 दिद्रव्याणि समुदितानि प्रतिषद्यमानेन समूहोऽभ्युपेयते स चा-

(१) विरुप इति—पा० ४ पु० ।

(२) तल्लक्षण—पा० ४ पु० ।

(३) इत्ययमयुक्तः प्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

(४) व्यवस्थानात्—पा० ४ पु० ।

(५) मैष—मैष—पा० क्वचित् ।

ये समूह इयन्ति द्रव्याणि एतानि घटादि(१)भावेनावस्थिता-
नीति न व्यवतिष्ठन्ते ऽस्य भेदोऽल्पतर(२)तमत्वेन यत्तत् प-
रमल्पं(३) तदभेद्यं ततो निवर्तन इति । यतश्चायं भेदो निवर्तते
तदेकम् । एकं च प्रत्याचक्षणेनानेकमपि प्रत्याख्येषाम् एकसमु-
च्चयश्चा(४)दनेकस्य । अथ मन्यसे यन्तमभेद्यं परमाणुं प्रतिपद्यसे
स रूपादीनां समुदाय इति चत्वारि वा द्रव्याणि पृथिव्यादी-
नि समुदितानि परमाणुरिति ? । एतस्मिन् वै दर्शने ये रूपा-
दयः समुदितास्ते परमाणुरिति यत्परमाणौ रूपं स कस्य स-
मुदाय इति वक्तव्यम् । एवं शेषेषु गुणेषु चत्वारि द्रव्याणि स-
मुदितानि परमाणुरिति सुभाषेन चतुष्टयस्य एकसमुच्चयनिमित्त-
त्वात् यदेकं पृथिव्यादि स कस्य समुदाय इति वक्तव्यम् ।
अथानन्तं समुदायं प्रतिपद्यसे अष्टौ द्रव्याणि समुदितानि प-
रमाणुरिति ? शास्त्रं व्याहृतं भवति—कामेऽष्टद्रव्यकोणुरशब्द(५)
इति एकानुपत्तौ नानेकोपपत्तिरित्येतद्वेषम् । यश्चायं हेतुः समूहे
भावशब्दप्रयोगादिति उभयतो व्याघातान्न किञ्चिदेतत् । क-
थमुभयतो न किञ्चिदेको भावः समूहे भावशब्दप्रयोगादिति
प्रतिज्ञाहेत्वोर्व्याघातः । यस्मादेकार्थानुपपत्तौ(६) न समूह उप-
पद्यत इति समूहं चाश्रित्यैकं प्रत्याचक्षणेन समूह एव प्रत्या-
ख्यातो भवतीति सोऽप्युभयतो व्याघातात् यत्किञ्चनवाद्
इति । शेषं भाष्ये ॥

(इति सर्वपृथक्कानिराकरणपकरणम् ।)

(१) गटादि—पा० ४ पु० ।

(२) अन्यतरं—पा० ४ पु० ।

(३) मन्यं—पा० ४ पु० ।

(४) समुदाया—पा० ४ पु० ।

(५) णुशब्द—पा० ४ पु० ।

(६) नानेकाद्य न इत्यधिकं कथितम् ।

अथायमपर एकान्तः—

सर्वमभावो भावेऽपि तरेतराभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥

सर्वमभावो भावेऽपि तरेतराभावसिद्धेः (१) । यावद्भावजातं तत्सर्वमभावः । कस्मात् ? भावेऽपि तरेतराभावसिद्धेः । असत्प्रत्ययप्रतिषेधाभ्यां भावशब्दसामानाधिकरण्यात् सर्वमभावः अनुत्पन्नप्रध्वस्तपटवत्—सर्वो भावशब्दोऽसत्प्रत्ययसामानाधिकरणः प्रतिषेधसामानाधिकरणश्च प्रध्वस्तपटवत् यथा नास्ति पट इति । कथं नास्ति कदा च नास्तीति ? स्थाल्याद्यात्मनाऽनुत्पद्यमानो ध्वस्तश्चेति । सोऽयं घट (२) शब्दोऽसत्प्रत्ययसामानाधिकरणो घटस्यासन्तामप्यत्र प्रतिपादयति । तथा च सर्वे भावा असत्प्रत्ययसामानाधिकरणास्तस्मात् सर्वमभाव इति ।

प्रतिज्ञापदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः सामानाधिकरण्यमभिन्नविभक्तिस्वमेकविभक्त्युच्चारणमिति भावाभ्युपगमात् तच्छब्दाभ्युपगमाच्च विरुद्धः । यत्सर्वमिति मन्यसे तदभाव इति नास्ति तत्प्रत्ययेन भवितुं शक्यम् । न च भावप्रत्ययेनाभाव इति च भावः प्रतिषिध्यते नास्त्युत्तरपदार्थे नञः प्रयोग इति प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासाभ्यां पूर्ववत् प्रसङ्गः यथाऽनेकपदेऽनित्यपदे चैवं सर्वपदेऽभावपदे च व्याघात ऊह्यः । शेषं भाष्ये । सर्वासत्त्वे विभक्तिस्वभावावधारण वक्तव्यम् । यदि च सर्वमभावो विभक्तिः किंस्वभाविकेति वक्तव्यमेतत् । अपत्यां च विभक्तावभिन्नविभक्तिकृत्वं सामानाधिकरण्यमिति व्याहृतम् । असत्प्रत्ययप्रतिषेधसामानाधिकरण्यमिति ध्रुपे (३) सर्वमभाव इति

(१) इतरेतरसिद्धेः—पा० ४ पु० ।

(२) स घट—पा० ४ पु० ।

(३) ध्रुवाण एव—पा० ४ पु० ।

च व्यावर्तयसि न ह्यमदाधिकरणं भवति । अधिकरणं हि नाम
यद्यत्र वर्तते, तच्चाभावे नास्तीति । सूत्रेण चाभिसम्बन्धः—

न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥

न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति । स्वेन भावेन भावा भवन्तीति
सूत्रार्थः । किं पुनरनेन सूत्रेण क्रियते ? पूर्वसूत्रविरोधश्चायते ।
कथमिति ? भावोऽप्यतरेतराभावसिद्धेरित्यभावोऽभवताऽभिधीयते
तथा चाभिधानः (१) स्वभावतोभावानभ्युपैषि, विशेषणवैयर्थ्यं
च भावोऽप्यतरेतराभावसिद्धेरिति (२) सर्वासत्त्वे ह्येवमेव वक्तव्यम् न
सन्ति भावा, न पुनरेवं वक्तुं युक्तम् इतरदितरन्न (३) भवतीति ।
इतरादिति (४) चापि विधानशब्दः न च सर्वस्याभावे विधीयमानं
वस्तु सम्भवति यदितरशब्दवाच्यं स्यादिति । इतरवाच्यतां
चाभ्युपगम्येतरदितरत्र प्रतिषिध्यत इति स्वभावसिद्धिरभ्यु-
पगता भवति । कश्च स्यो भावो भावानां द्रव्यादीनां ? सदादि
सामान्यं क्रियावदादिविशेष स्वशर्पयन्ताः पृथिव्याः प्रत्येक-
मनन्तो भेदः—सामान्यविशेषसमवायादीनां च सामान्यो वैशेषिक-
श्चान्तर्गणिकोऽनन्तो भेद इति । सोऽयमभावस्य निरुपाख्यत्वात्
सम्प्रत्यायकः स्वभावभेदो न स्यात् अस्ति त्वसौ (५) तस्मान्न
सर्वमभाव इति । अथवा स्वभावसिद्धेरिति 'गौरिति प्रयुज्य-
माने नाभावः प्रतीयते किन्तु जातिविशिष्टं द्रव्यं, यदि च
सर्वमभावः स्यात् गौरिति प्रयुक्तेऽभावो गम्येत, नत्वभावो गम्येत,
तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथवा स्वभावसिद्धेरिति असन् अशो-
ननान्नः अन्तस्वो गौरिगौरिगौरिति इत्यादौऽन्ते गति ।

- (३) इतरादितरवन्न-पा० १ पु० । (४) इतरादिति-पा० १ पु० ।
(५) अस्ति त्वस्य—पा० ४ पु० ।

गौरिति(१) अगौरौरित्युक्ते व्याहृतं भवति । यदि व्याघातमवा-
दगौरौरिति नोच्यते ? इन्त तर्हि सिद्धोभावः । कथं तर्हि अयं प्रति-
पेधोऽगौरश्च इति ? । व्यतिरेकमतिपेधे भावेनासत्प्रत्ययस्य सा-
मानाधिकरण्यमिति—यथा न सन्ति कुण्डे यदराणीति कुण्डवद-
रयोः सम्बन्धः प्रतिपिद्यते न कुण्डे यदरसद्भावः ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् । न स्वभावसिद्धिरापे-
क्षिकी यतः न स्वेनात्मना किञ्चित् सिद्धमिति । यथा दीर्घस्व-
ह्रस्वत्वे परापरे चेति ।

व्याहृतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

व्याहृतत्वादयुक्तम् । यदि ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घ ? इत्यमना-
पेक्षकम् । अथ दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं ? दीर्घमनापेक्षिकं, परस्परा-
पेक्षयोश्च यदपेक्षपेतरज्जायते तदनापेक्षकमिति उभयोरभावः
एकस्याभावादिति । अपेक्षायामनपेक्षायाम् च द्रव्ययोर्न भेदः—पा-
वती एव द्रव्ये ऽपेक्षमाणे तावती एव(२) अनपेक्षमाणे अपि न
हान्यतरञ्च भेदः । अतिशयग्रहणं कथं यदि द्रव्ययोर्द्वयोर-
भेदः अपेक्षमाणमोरनपेक्षमाणयोर्दीर्घह्रस्वप्रत्ययः तर्हि न प्राप्नो-
ति ? न न प्राप्नोति द्वयोर्ग्रहणेऽनिशमस्य ग्रहणात्—द्रव्योस्तावद्
द्रव्ययोः प्रत्यर्थनिषेधे द्वे श्लेषे बुद्धी भवतः अत एकस्मिन् वि-
द्यमानमतिशयं घृह्णाति एकस्मिन् विद्यमानं च ह्रस्वत्वम् सो-
ऽपमुभयदर्शने मतिमन्वत्ते मतिसन्धानप्रत्ययज्ञा त्वस्य बु-
द्धिरुच्यते अस्मादीर्घमद्रोऽस्माददो ह्रस्वमिति, न पुनर्वस्तुन

(१) गौरस्तीति—पा० ४ पु० । (२) द्रव्ये—इत्यधिम् ४ पु० ।

उत्पादानुत्पादाविति । स्वभावमिदौ चासत्या(१)मपेक्षा न प्राप्नोति—यदि स्वभावमिद्विमन्तरेणापेक्षाभेदादीर्घादिभेदा भवन्ति सर्वमपेक्ष्य सर्वस्य सर्वत्र तथाभूतः प्रत्ययः स्यात् न च रूपरसगन्धस्पर्शमत्पयेष्वपेक्षामामर्थ्यमस्ति । न च परिमण्डनी परमाणु उपलम्बमान ईश्वरः परमाणुमपेक्ष्य परमाण्वन्तरे दीर्घ-इत्वादिमत्पयान् करोति अतो नापेक्षाकृताः प्रत्यया इति ।

सर्वमभाव इति सर्वथा चायं त्रादो व्याहृतः । कुतो(क)व्याघातः ? आदौ तावत् प्रमाणोत्पत्त्यनुत्पत्ती(२)सर्वमभाव इति युवाणः प्रमाणं पर्यनुपोज्ज्वः । यदि ब्रूते ? व्याहृतं भवति । अथ नाभिधत्ते ? अर्थोऽस्य न सिध्यति प्रमाणाभावात् । सर्वमभाव इति वाक्यं तस्य यद्यभिधेयमर्थं प्रतिपद्यते पूर्ववद्व्याघातः । अथ न प्रातिपद्यते ? वर्णोच्चारण(३)मात्रपदनर्थकमिति । सर्वमभाव इति च वाक्यस्य(४) प्रतिपादयितारं प्रतिपत्तारं च यदि प्रतिपद्यते(५) पूर्ववद्व्याघातः । सर्वमभाव इति सर्व भाव इति च वाक्ये, यद्यनयो-रर्थभेदं प्रतिपद्यते ? व्याहृतं भवति । अथ न प्रतिपद्यते ? विशेषो-पादानं व्यर्थम् । सोऽयं सर्वाभाववादो यावद्यावद्विचार्यते ताव-चावदुपपत्तिं न सहत इति ॥

(सर्वशून्यतानिराकरणम् ।)

(१) स्वभावसिद्धावसत्यां-पा० ४ पु० ।

(२) प्रमाणोत्पत्त्यनुत्पत्ती-पा० ४ पु० ।

(३) सर्वोच्चारण-पा० ४ पु० ।

(४) वाक्यार्थ-पा० ४ पु० ।

(५) प्राद्यते-पा० ४ पु० ।

अथेमे संख्यैकान्तवादाः । सर्वमेकं सदविशेषादित्येवमा-
दि भाष्ये । तेषां प्रतिषेधद्वारकं सूत्रम् ॥

संख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥४१॥

संख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् । संख्यै-
कान्तानामसिद्धिः कारणस्य प्रतिज्ञातार्थव्यतिरेकात्—सर्वमेकमि-
ति प्रतिज्ञां कृत्वा यदि प्रतिज्ञेयव्यतिरिक्तं साधनं भवीति ए-
कान्तो न सिद्ध्यति तच्च साधनं प्रतिज्ञायाश्चार्थ—इति द्वैतम् ।
एवं द्वैतादिष्वपीति । अयं प्रतिज्ञेयव्यतिरिक्तं साधनं नास्ति ?
एवमप्येकान्तो(ऽस्य वा) न सिद्ध्यति साधनाभावात् न साध्य-
साधनीमिति ॥

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

न कारणावयवभावात् । कारणस्य साध्यावयवत्वादित्य-
यं(१) सूत्रार्थः । साध्यावयव एव साधनम्, एवं च सति साध-
व्यतिरिक्तं साधनं बोक्तं भवति न चासाधना सिद्धिरिति ॥

निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥

निरवयवत्वादहेतुः । साध्यावयव एव कारणमित्ययमहेतुः
निरवयवत्वात् प्रतिज्ञार्थस्य सर्वमेकमित्येतस्मिन् प्रतिज्ञार्थे न-
किञ्चिदपट्टज्यते अनपवर्गेण सर्वं पक्षीकृतमिति सर्वस्य निरवय-
वस्य पक्षीकरणान्न हेतुरस्ति, न च साध्यं हेतुर्भवितुमर्हती-
ति । आत्मनि च क्रिया विरुद्ध्यते यत्तत्प्रतिपाद्यं तदेव प्रति-
पादकमिति न युक्तं न कर्म करणं भवितुमर्हतीति । ते स-
त्वमे संख्यैकान्ता यदि विशेषकारितस्यार्थभेदस्य प्रत्याख्या-

(१) साध्यावयवत्वादि साधनं नास्ति एवं सत्यैकान्तो
द्ययं—पा० ४ पु० ।

नेन वर्तन्ते मिथ्यावादा भवन्ति प्रत्यक्षानुमानामगमवि-
 रोधित्वात्—प्रत्यक्षोयं गवादिघटादिभेदः अनुमानतोऽपि
 गम्यते अन्यदन्पेनानुमीयते, आगमतोऽपि गम्यते प्रतिपन्नः
 प्रतिपादयिता अप्रतिपन्नः प्रतिपाद्य(१) इति । अथाभ्यनुहा-
 नेन वर्तन्ते ? तथाप्येकान्तत्वं जहति । अथ सामान्यकारितो-
 ऽभेदः विशेषकारितश्च भेद इति प्रतिपद्यते ? तथापि न कि-
 ञ्चिद्वाध्यते । न च भेदमन्तरेण सामान्यं लब्धावकाशमिति ।
 सामान्यं प्रतिपद्यमानेन(२) भेदोऽभ्युपगन्तव्यः भेदं च(३)
 प्रत्याचक्षणेन सामान्यमपि प्रत्याख्येयम् । विशेषानाधारस्य सा-
 मान्यस्याविषयत्वात् । ते खल्विमे संख्यैकान्तास्तच्चज्ञानमावि-
 वेकाय परीक्षिता इति ॥

(इति सङ्ख्यैकान्तवादमकरणम् ।)

भेदभावानन्तरं फलमुद्दिष्टं, तास्मिन्—

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ ४४ ॥

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः । काचिद् क्रि-
 या सद्यःफला यथा पचति दोग्धीति तस्याः सद्यः फलमोदन-
 पयसी क्रियानन्तरं भवति इति(४) । काचिद् कालान्तरफला
 यथा कुप्यतिवपतीति तस्याः कालान्तरे फलं न क्रियानन्तरं
 सस्याधिगम इति । अस्ति चैवं क्रिया अग्निहोत्रं जुहुयादिति ।

(१) प्रतिपद्यते पु० २ पा० ।

(२) सामान्यं च प्रतिपद्यमानेन—पा० ४ पु० ।

(३) भेदं वा—पा० ४ पु० ।

(४) भवति इति—पा० ४ पु० ।

तस्याः फले सन्देहः किमियं सद्यस्तापादिकत्या उत कालान्तरफत्या ॥

न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वात् (१) ॥ ४५ ॥

न सद्यः(२) कालान्तरोपभोग्यत्वात् । स्वर्गः फलं श्रूयते चोदितपा(३) च क्रियया नानर्थिकया शक्यं भवितुम् । न चायं तापादिकामोऽग्निहोत्रं जुहोति तेनावगम्यते तां हवनादिक्रियामपेक्षमाणादात्मनःसम्बन्धात् विशुद्धेनामित्तिवना अनुष्ठितादात्मनि धर्म उद्भवत इति । स च कालान्तरे-ऽप्रतिबद्धमानशक्तिः देशाद्यनुष्ठितः फलं ददाति । तच्च पतिते तस्मिन् देहे भवति देहान्तरापन्नस्यातो न सद्य इति ॥

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात्(४) ॥ ४६ ॥

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् । व्यावृत्ते हवने व्यावृत्ते च पूर्वशरीरे देहान्तरे फलं श्रूयते तन्न विनष्टात् कारणाद्युक्तमिति ॥

प्राङ्निष्पत्तेर्दृक्फलवत् तत् स्यात् (५) ॥ ४७ ॥

प्राङ्निष्पत्तेर्दृक्फलवत् तत् स्यात् । न द्रूमो विनष्टात् कारणात् कार्यमुत्पद्यते, अपि तु अग्निहोत्रहवनादिलक्षणया क्रियया ययोक्तेन विधिना धर्मो जन्यत इत्युक्तम् । तस्मात् फलमिति यथा फलार्थिना दृक्षस्य मूलसेकादिकर्म क्रियते । न च

(१) एतन्मिदं न्यायसूचीनिबन्धे नास्ति ।

(२) न सद्यः फलम्—पा० ४ पु० ।

(३) चेदितरया—पा० ४ पु० ।

(४) निष्पत्तिर्हेतुविनाशात्—पा० ।

(५) दृक्फलवच्च स्यात्—पा० ४ पु० ।

मूलमेकात् विनष्टात् फलेन युक्तं भवितुम्, आवे तु मूलसे-
कादिकर्म कृतं भोक्तुः कर्मापेक्षं पृथिव्यादिधातुमनुगृह्णाति स
उपगृहीत आन्तरेण तेजसा पल्पमानो रसद्रव्यगमिनिर्वर्तयति
तद्रमद्रव्यं दृक्षमाफलात् सद्य उर्वेर्षति तस्मात् पर्णादिफलं
निर्वर्तते । एवं च सति विनष्टात् मूलसेकात् फलनिर्वाहः न
च मूलमेकादिवैयर्थ्यामिति ॥

तादिदं भाङ्गनिष्पत्तेः—

नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् । प्राद्विष्पत्तेरुत्पत्ति-
धर्मकं नासन्न उपादाननियमात् असत्त्वे समाने(१) उपादान-
नियमो न प्राप्नोति । सदपि न भवति विद्यमानस्योत्पत्तिव्याह-
तेति(२) अस्ति चोत्पद्यते चैति व्याहृतम् । न सदसत्, सदस-
तोर्वैधर्म्यात् सदित्पथभ्यनुज्ञा अमदिति तस्य प्रतिषेधः अ-
भ्यनुज्ञाप्रतिषेधयोः सामानाधिकरण्यामनुपपन्नम् । तस्मान्न स-
दमदपि । नाप्युभयविपरीतं कार्यं युज्यते तस्य स्वरूपानिर्देशा-
दिति । न हि तस्य स्वरूपं शक्यं निर्देष्टुमिति ।

प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्या-सत्यमिति । कस्मात् ?—

उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४९ ॥ (३)

उत्पादव्ययदर्शनात् । वस्तुनः प्रागनुपलब्धिरूपस्य पश्चा-
दुपलब्धिर्या साऽसदुत्पादे सति युज्यते विनाशश्चोपलब्धिरूपस्य
पुनरनुपलब्धिरिति । न चैतत् सर्वनित्यवादिनः सम्भवति न

(१) असत्त्वेन समानेन-पा० ४ पु० ।

(२) विद्यमानस्योत्पादो व्याहन्यते—पा० ४ पु० ।

(३) प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्या उत्पादव्ययदर्शनादि-
त्येकमेव सूत्रमिति केचित् ।

हि सत्पक्ष उत्पादो न च विनाश इति । उत्पादविनाशौ च प्रस-
 चक्षणेन लोको हेयः । अथ लोकोऽयं प्रवर्तमानः किमर्थं प्र-
 वर्तते ? ननु चायं प्रवर्तते इदमाप्स्यामि इदं हास्यामीति ? सत्य-
 मेवं प्रवर्तते न पुनः सत्कार्यवादिनः किञ्चिद्व्ययमुपादेयं वा-
 विद्यते । प्रतिज्ञादीना चावयवानामुपादानं व्यर्थम्—उत्पाद-
 व्ययप्रत्याख्यानान्—न किञ्चिद् जायते न किञ्चित् विन-
 श्यतीति अवयवानामुपादानं व्यर्थं(?) यदि सत्कार्यप्रतिपत्त्यर्थं
 प्रतिपत्तेर्विद्यमानत्वाद् व्यर्थमुपादानम् न हि यद्यस्य लोके
 भवति स तदुपादानमुपादत्ते इति । अथाज्ञानतिरोभावमात्रार्थमु-
 पादानमिति ? एतदपि तादृगेव । न हि अनुपजातविशेषस्याज्ञा-
 ननिवृत्तिर्युक्तेति । अथाभिव्यक्त्यर्थमुपादानमिति ? केयमभि-
 व्यक्तिर्नाम ? या उपादानेन क्रियते ? यदि कार्य ? व्या-
 हतम् । अथ कार्यधर्मः ? तथाप्यनिवृत्तो व्याघातः । अधोपल-
 ष्ठिः कार्यविषयाभिव्यक्तिः सा क्रियत इति ? न मुच्यसे
 व्याघातात्(२) । अथ कारणात्मनावस्थितस्य कार्यात्मनाऽव-
 स्थानमभिव्यक्तिः ? एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः कार्यात्मनावस्था-
 नमसद्भवतीति । अथ कारणस्य संस्थानविशेषोऽभिव्यक्तिः ?
 संस्थानविशेषोऽमृत्वा भवतीति व्याघातः । अथास्ति ? व्य-
 र्थमुपादानम् । अथ कारणस्य स्वलक्षणपुष्टिरभिव्यक्तिः ? न
 अपूर्वाभ्यागमाभावे स्वलक्षणपुष्टिशब्दार्थं पश्याम इति व्यर्थ-
 मुपादानम् । स्वलक्षणपुष्टिश्च पूर्वमभूत्वा पश्चाद् भवतीति व्या-
 घातान्न मुच्यसे(३) एवं येन येन कल्पेनाभिव्यक्तिरभिधीयते

(१) उत्पादव्ययवादिन—पा० ४ पु० ।

(२) न मुच्यसे उपघातात्—पा० ४ पु० ।

(३) व्याघात.—पा० ४ पु० ।

तेन तेन सत्कार्यं वापत इति । यत्पुनरेतत् नासदुपादाननि-
यमादिति—?

बुद्धिसिद्धं तु तदसत् ॥ ५० ॥

बुद्धिसिद्धं तु तदसत् । नायं सत्त्वाद्युपादाननियमोऽपि तु
सामर्थ्यात्—इदमनेन शक्यं निर्णयितुं(१) नेदमनेनेत्येवं बुद्धि-
सिद्धं कार्यं कृत्वा यद् यस्योत्पत्तये समर्थं तद् तस्योपादी-
यते न सर्वं सर्वस्य न सर्वस्मात् सर्वमुत्पद्यमानं दृष्टमिति ।
अथोत्पत्तिनियमेन कार्यनियमेन कार्यकारणनियमं प्रतिपद्यते ते-
नापि कार्यकारणशब्दयोरर्थो वाच्यः(२) किमुक्तं भवति कारण-
मिति किमुक्तं च भवति कार्यमिति ? ननु करोतीति कारणं क्रियत
इतिकार्यम् । यद्यभिव्यक्तिः ? पूर्ववत् प्रसङ्गः । अथ विद्यमानेष्वपि
करोत्यर्थो दृष्ट इति मन्यसे ? यथा केशान् कुरु पृष्ठं कुर्वीति न
तद्विद्यमानानां हि रचनाविशेषः केशानामविद्यमानः क्रियते
पश्चात् पृष्ठस्यापि मञ्जापगमोऽविद्यमान इति न विद्यमाने का-
रणार्थं जास्वपि पश्याम इति तस्मादसद्देतव ।

यदि हासत् क्रियत इति खरस्य विषाणं किं न क्रियत इति ? ।
क एवमाह न क्रियत इति, यत् (तत्) खरस्य विषाणं तत् क्रियत
इति । अथ कस्मात् खरः विषाणस्य कारणं न भवतीति एतत् न
जानीमः कस्मात् न भवतीति न पुनः खरेण विषाणं क्रिय-
माणं दृष्टमित्यतोऽवसीयते । एतेन दाशविषाणं व्याख्यातम् ।
न तदसत्त्वात् न क्रियते किं तु कारणाभावादिति । न चा-
ऽसत्त्वमुत्पत्तौ हेतुः अपि तु सतोऽनुत्पत्तोरसदुत्पद्यत इति । अत-
त्त्वात् खरविषाणं नोत्पद्यत इति श्रुत्याः स्वसिद्धान्तं वाधते ।

(१) निर्णयितुं शक्यं—पा० ४ पु० ।

(२) घञ्वाच्यः—पा० ४ पु० ।

न हि भवत्पक्षे स्वरुविषाणं नास्ति सत्त्वे चासत्त्वे च समाने यस्य कारणमस्ति तदुत्पद्यत इति । सत्कार्यवादिनश्चैवं सर्वलोकव्यवहार उच्छिद्यत इत्युक्तम् नापूर्वं जायते न पूर्वं विनश्यतीति । अथासत्कार्ये(१) किं ममाणम् ? न सत्त्वे न चासत्त्वे ऽनुमानमस्ति धर्मिण्यविभक्तिपक्षेः ? क्व तर्हि विवादः ? यद्दुभयपक्षसम्प्रतिपन्नं तस्य धर्मेषु तद्दुभयपक्षसम्प्रतिपन्नाः तन्तवस्तान् प्रति पक्षा विभज्यन्ते । एके तावद् ब्रुवते तन्तुमात्रं पट इति । अपरे तु तन्तवः संस्थानविशेषेणावस्थिता इति । अपरे तु तन्तव एव कार्यात्मना ऽवतिष्ठन्ते इति । अपरेषां धर्मान्तरा विर्भाव(२)तिरोभावाविति । अपरे तु शक्तिविशिष्टास्तन्तवः पट(३) इत्याहुः । तदेवं विभक्तेषु पक्षेषु तन्तुमात्रेषु तावद्भतिरेकः साधयितव्यः स चोपपादित(४) इति । ये ऽपिसंस्थानविशेषेणावस्थितान्* तन्तून् पट इति वर्णयन्ति तान् प्रति साधनं—प्रागुपलब्धिकालात् संस्थानविशेषशून्याः तन्तवः तत्कारणत्वात् सूर्यादिवादिति । एतेन कार्यात्मनाऽवतिष्ठन्त इति^१कार्यत्वात् तथा धर्मान्तराविर्भावतिरोभावाविति । अत एव शक्तिविशेषावस्थितास्तन्तव इति ब्रुवाणः किञ्चिदपि न वाधनं इति तान् प्रति न साधनमुच्यत इति । य एषार्थो बुद्धिसिद्धं तदमदिति स एवार्थः शक्तिविशेषावस्थितास्तन्तव इति सर्वेषु चैव पक्षेषु नापूर्वत्वा-

(१) असत्कार्यवादे—पा० ४ पु० ।

(२) धर्माधर्माविर्भाव—पा० ४ पु० ।

(३) शक्तिविशिष्टान् तन्तून् पट—पा० ४ पु० ।

(४) उपपादित इति द्वितीयाध्याये । प्रागुपलब्धिकालादिति कारणव्यापारान् प्रागित्यर्थ इति तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिथाः ।

दमन्तरेण पट्युद्धिः सम्भवतीति व्याघ्रतोऽनिवार्यः । विद्य-
मानामिव्यक्त्यर्यास्तन्तवः तदर्थिना नियमेनोपादानान् सन्नि-
घ्रादिवत् । विद्यमानस्याभिव्यक्तिरमतीति अभिव्यक्तिवत्
कार्येपि मसङ्गः एवं चोक्तोत्तमेव । यत् पुनरेतदुपादान-
नियमादिति ? उपादानं च कारणम्, न च मति कारणार्थं पश्या-
म इति पूर्ववत् मसङ्गः । यदापि सन्निघ्रादिवदिति ? न च सन्नि-
घ्राद्युदकार्यमुपादीयते, अपि तु आवरणविगमार्थम् । आवर-
णविगमश्च विभागः । स चाभूत्वा भवतीति अगिद्धो दृष्टान्तः ।
अथ विभागं न मतिपद्येत ? सोऽप्यप्रोतपञ्चविभागो विभागस-
द्योत्पत्तिकारणं पर्यनुयोज्यः । अथाप्राप्तिमात्रात् विभागस्त्वयं
मतिपद्येत ? साध्यप्राप्तिः किं प्राप्तेरभाव उतप्राप्तेरन्येति ? किञ्चा-
तः ? यदि प्राप्तेरभावोऽप्राप्तिः साऽप्राप्तिः कुतो भवतीति वक्तव्य-
म् । यदि प्राप्तिविरोधानिमित्तं तद्विभाग इति नाभावो विभागस्पृ-
यश्च मतिपिच्यते तदन्यत्र भवतीत्युक्तम् । अप्राप्तिश्च द्वयी अ-
संश्लेषः सांश्लिष्टानां विगमश्च । तत्रापि सांश्लिष्टानां विग-
मः स विभाग इति । तं च सन्निघ्रादीनि कुर्वन्त । अथ
प्राप्तेरन्याऽप्राप्तिः ? सापि द्वयी तत्रापि पूर्ववत् मसङ्गः । अ-
थ भिन्नदेशोत्पत्तिः विभागं मतिपद्येत ? भिन्नदेशे इमे उ-
त्पन्ने इति विशेषणोपादानान् भिन्नदेशोत्पत्तिर्विभागः इति
उत्पन्ने उत्पन्नमिति भिन्नदेशतया भिन्नमिति विभागत् ।
विभक्तमिति तान्येतानि भिन्नपक्षपनिमित्तानि (१) प्र-
पक्षपक्षेदानुमेयानि । न हीमे पर्यायशब्दा भिन्नमुत्पन्नं वि-
भक्तं चेति । भिन्नदेशोत्पत्तेश्च प्रतिपिद्वत्वात् भिन्नदेशोत्प-
त्तिर्विभाग इति । सन्निकृत्वाद् विभागस्य विभागवत्पक्ष-

(१) प्रत्ययभेदनिमित्तानि—पा० ४ पु० ।

त्पत्तिर्न(१) युक्तेति चेत् ? न, सामान्याभिव्यक्तिसंयोगविनाशा-
भ्यामेव प्रत्ययोत्पत्तिकालानुभवात्—पूर्वं तावत् स्वकारणा-
दुत्पन्नो विभागः सामान्यं व्यनक्ति सामान्याभिव्यक्त्युत्तर-
काल संयोगाल्लब्धात्मकात्(२) विनश्यतीति । तदेवमनेकस-
णानुभवाद्दुत्पन्नमात्रो विभागो ध्वंसत इत्यसिद्धम् । तदेवं
व्यवस्थितमेतदसद्दुत्पद्यत इति ॥

आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्पत्तिवादित्यहेतुः ॥५१॥

आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्पत्तिवादित्यहेतुः । यच्च मूल-
सेकादि कर्म यच्च पर्णोदफलं तद्गुभयं वृक्षाश्रयम् । कर्म-
त्विद् कर्मफलं चान्यत्रेति आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्प-
त्तिवादित्यसिद्धो दृष्टान्तः ॥

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेध इति । आश्रयव्यतिरेकोऽसि-
द्ध इति सूत्रार्थः । यत्रैव कर्म तत्रैव कर्मफलमिति ॥

न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्दे-
शात् ॥ ५३ ॥

न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादि(३) फलनिर्देशात् ।
पुत्रादि फलत्वेन निर्दिश्यते न पुत्राद्यात्मनि वर्तत इति ॥

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तौस्तेषु फलवद्गुणचारः ॥५४॥

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तौस्तेषु फलवद्गुणचारः । पुत्रादिसम्ब-
न्धात् फलं प्रीतिर्भवति तत्कारणत्वात् पुत्रादि फलशब्दे-

(१) विभागप्रत्ययस्योत्पत्तिर्न—पा० ४ पु० ।

(२) संयोगाल्लब्धात्मकात्—पा० ४ पु० ।

(३) अन्नादिषु—पा० ४ पु० ।

नाभिधीयते यथान्नसाधनाः प्राणाः अन्नं वै प्राणा(१)
इति । उपचारश्च प्राणाभावात् लोकमयुक्तवाक्यानुविधा-
नेन क्रियत इति ।

(इति फलपरीक्षामकरणम्)

फलानन्तरं दुःखमुद्दिष्टं लक्षितं च(२) वाधनालक्षणं(३)
दुःखमिति । तत् किमिदं सर्वलोकसाक्षिकस्य सुखस्य(४) मत्या-
ख्यानम् आहोस्त्रिदन्धः कल्प इति । अन्य इत्याह ।
कथं ? न वै सर्वलोकसाक्षिकं सुखं शक्यं मत्याख्यातुम् ।
अयन्तु जन्ममरणमव्ययानुभवनिमित्तात् दुःखात् निर्विण्णस्य
दुःखभावनोपदेशः—कथं नाभायं सर्वं दुःखमिति भावयेत्
भाषयंश्च विरज्येत विरक्तो मुच्यते इति । कथं पुनरयं
सर्वं दुःखमिति भावयति ? सर्वे सत्त्वनिकायाः सर्वः पुन-
र्भवः सर्वमुत्पत्तिस्यार्त्वं दुःखमाहवर्षात् दुःखमित्युक्तभूयैभिः ।
दुःखभावनमुपादिश्यते तत्र च हेतुरुपादीयते—

विविधवाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ ५५ ॥

विविधवाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिरिति । तत्र
जायत इति जन्म शरीरेन्द्रियबुद्धयो व्यपदिश्यन्ते शरी-
रादीनां प्रादुर्भावं उत्पत्तिः जन्मन उत्पत्तिः जन्मोत्पत्तिः ।
विविधा च वाधना दीना मध्यमोत्कृष्टा चेति । शेषं
भाष्ये । अनेनाभिप्रायेण दुःखो(द्देशो) न सुखं मत्या-
ख्यातुम् ॥

(१) प्राणितः प्राणा-पा० ४ पु० । (२) उक्तं च-पा० ४ पु०
(३) लक्षितं-पा० ४ पु० । (४) सर्वलोककस्य-पा० ४ पु० ।

न सुखस्याप्यन्तरालनिष्पत्तेः (१) ॥ ५६ ॥

न सुखस्याप्यन्तरालनिष्पत्तेः । यस्माद्वाधनान्तराले
सुखमुत्पद्यमान प्रसक्षदृष्टमिति ।

इतश्च—

वाधनानिर्दृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥७७॥

वाधनानिर्दृत्तवेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः—सुखस्य
दुःखोद्देशेनेति, प्रकरणात्—यस्मादयं वेदयन् इदं मे सु-
खसाधनमिदं मे दुःखसाधनमिति सुखसाधनमाप्तुं दुःख
साधने हातुं प्रयत्नतः सुखसाधनानां मांशये चास्य यत्-
मानस्यानेकविधस्तापोऽनुपपद्यते । ततस्तापानुपवात् सर्वं दुः-
खमित्युच्यते न सुखस्याभावादिति (२) । अयमेव चार्थो
मुनिना श्लोकेन वर्णितः—

कामं कामयमानस्य यदा कामः समृ पति । - -

अर्थनमपरः कामः क्षिप्रमेव प्रवाधते (३) इत्येवमादि ।

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च । यश्च सुखार्थं यत्-
मानस्य दुःखविकल्पो- भवति तं सुखाङ्गभावात् सुखाभि-
सम्भिमयमानः पुनस्तदुपादत्ते पुनः पुनर्जायत इति न

(१) निर्दृत्ते — पा० ४ पु० ।

(२) सुखस्याधिभागादिति—पा० ४ पु० ।

(३) कामं काम्यं कामयमानस्य यदा कामः समृज्यति सम्पन्नो
भवति अधानन्तरमेव पुरुषमपरं कामं इच्छा क्षिप्रं वाधते । स्व-
र्गादिप्राप्ताद्यपि स्वार्थायादि कामयते । एव तत्रमाती प्राजापत्यादी-
त्यस्य इच्छा तदुपायप्रार्थनादिना बुद्धेन वाधते इत्यर्थः । इति
तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमित्रा ॥

संसारमभिवर्तते(१) तस्याः सुखमञ्ज्ञायाः पतिपक्ष उपदे-
शोऽयं क्रियते (इति) सर्वं दुःखमिति । यद्येवं कस्माद्
दुःख जन्मेति नोच्यते ? सोऽपमेव वक्तव्ये यदाह दुःखमे-
वेति तेन सुखाभावं ज्ञापयति । यदपि तदन्तराले सुख-
मुपजायते तदपि दुःखमेव दुःखानुपद्वात् नाभावादिति ।
जन्मत्रिनिग्रहार्थो वै खल्वपमेव शब्दः—जन्मनोऽनेन
त्रिनिग्रहं शास्ति सर्वं दुःखमिति भावयन् दुःखसाधनानि
नोपादत्ते अनुपाददानो विमुच्यते इति ।

(इतिदुःखपरीक्षाप्रकरणम्)

दुःखोद्देशानन्तरमपवर्गः स प्रत्यारूपायते—

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५९ ॥

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभाव इत्यनेन सूत्रेण । ऋ-
णानुबन्धात्तास्तपवर्गः । शेषं भाष्ये । अनुबन्धः सदा(२)
करणीयता—नायमृणानुबन्धात् कदाचित् मुच्यते जन्मपभृति
यावत् प्रायणमिति । क्लेशानुबन्धादपवर्गो नास्ति—क्लेशा-
नुबद्ध एवायं जायते क्लेशानुबद्ध एवायं म्रियते इति ।
प्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गो नास्ति—न कदाचिदयं न कर्म करोति ॥

यत्तावदृणानुबन्धादिति—

प्रधानशब्देनानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो(३) नि-
न्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥ ६० ॥

प्रधानशब्देनानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्ते-

(१) पुनः पुनर्जायते न संसारमभिवर्तते—पा० ४ पु० ।

(२) सर्वदा—पा० ४ पु० । (३) नायमर्थवादो—पा० ४ पु० ।

रिति(?) । नायं प्रधानशब्दः प्रत्यादिपदानप्रतिदेयग्रहणात्-
 म्भवात् । यत्र खलु एकः प्रत्यादेयं(२) ददाति इतरः
 प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रायमृणशब्दः प्रधानं भवति अन्यत्र
 भाक्त इति तस्माद् गुणशब्देनायमनुवाद इति । यथाग्नि-
 र्माणवक इति । तत्राग्निशब्दो दहनादिसमर्थं तेजोविशेषे व-
 र्तते स तत्र वर्तमानः तत्प्रामाण्यत्वात्तथाभूते माणवके प्र-
 युज्यते अग्निर्माणवक इति । न पुनराग्निशब्दो माणवकसमा-
 नाधिकरणो दहनादिसमर्थं माणवकं प्रतिपादयति अपि तु
 येऽग्नेः पिङ्गल्पाटलत्वादयो घर्माः तत्प्रामाण्यं माणवकं
 प्रतिपादयति तद्द्वारकश्च प्रयुज्यमानोऽयं शब्दो गुणोपकर-
 णत्वात्(३) गौणो भवति । तथा च ऋणशब्दः(४) अप-
 युक्तोपमञ्चेदं वाक्यम् ऋणवान् जायते इति । उपमाऽत्र लुप्ता
 द्रष्टव्या ऋणवानिव जायत इति क उपमानार्थः ? अस्वतन्त्र-
 ऋणवान् यथा अस्वतन्त्रः एवमयं जायमानः कर्मसु अस्वतन्त्रो
 वर्तत इति । जायमान इति चार्थं गुणशब्द एव न मुख्यः सम्भ-
 वति न हि मातृतः कुमारे जायमाने लोहितपाणिपादास्ये
 ऽध्वपनादिकर्मोपपत्तिरिति अनो गृहस्ये जायमाने इति । किं
 पुनर्गृहस्थस्य जायमानेन कुमारेण सामान्यं ? क्रियागम्बन्धः
 अग्निहोत्रादिहवनक्रियागम्बन्धमामान्यात् गृहस्थो जायत
 इति । यथा मातृतः कुमारको जायमानः शरीरादिभिः
 सम्बद्धते एवमग्निहोत्रहवनादिक्रियागम्बन्धसामान्येन जा-

(१) ऋणेति—इत्यधिकम् ।

(२) खलुभ्यः प्रत्यादेयं—पा० ५ पु० ।

(३) गुणोपकरणात्—पा० ६ पु० ।

(४) स शब्दः—पा० ६ पु० ।

यत इति । कस्मात् ? शक्तस्वार्थिनश्च कर्मभिरधिकारात् वाक्त-
व्यार्थी च कर्मभिरधिक्रियते मातृतः कुमारके जायमाने न
शक्तिः न चार्थितेति, उभयं तु गृहस्थे जायमाने, तस्मात् गृह-
स्थो जायमानोऽभिधीयत इति ।

अर्थित्वस्वाविपरिणामे जरामर्थवादोपपत्तिः—यश्चेदं ब्राह्म-
णमाजस्रं कर्मभिः सम्बन्धं शास्ति तदन्यथा सम्भवतीति अ-
र्थित्वस्वाविपरिणामे जरामर्थवादोपपत्तिः—यदार्थित्वाविपरिणामः
यदार्थित्वं विपरिणतं भवति(१) तदानेन अग्निहोत्रं मन्व्यसनी-
यम् । आयुपस्तुरीयभागं मन्त्रज्यायुक्तमाह जरेति । यावज्जीव-
वसंपोगे हि जरया हवा इत्यनर्थकं यस्मात् स्वयमशक्तस्य
ब्राह्मणशक्तिर्बहिता सत्यार्थित्वे अन्येन हवनं शास्ति । यदा पु-
नरार्थित्वं विपरिणतं तदा सन्यासोविधीयत इति । कस्मा-
त् पुनरेतदेवमुच्यते सत्यार्थित्वे अग्निहोत्रहवनमिति ? कर्मविधौ-
कामसंपोगश्रुतेः—यस्मात् सर्वस्मिन् कर्मणि कामविधिः श्रूयते
स्वर्गकाम इति यथोपदिष्टार्थः विद्वाश्चोपदेशविषयः यथा-
पदिष्टमर्थं विजानाति तं प्रत्युपदेशः क्रियते न गायनो व-
सिरेषु भवतीति न नर्त्तकोऽन्धेषु, न चोपदेशविज्ञानं बालके
प्रास्ति(२) तस्मान्न तं प्रत्युपदिश्यत इति न भिद्यते च लौकिकात्
लौकिकोऽपि तावदपरीक्षको न जातमात्रं कुमारकमेवं ब्रूयादघोष-
पत्रस्व ब्रह्मचर्यं चरेति(३) । कुत एवमृषिरूपपद्मानवधवादी

(१) यदार्थित्यविपरिणामः यदा ह्यर्थित्वं विपरिणतं भ-
वति—पा० ४ पु० ।

(२) बालकेऽस्ति—पा० ४ पु० ।

(३) अधीश्व ब्रह्मचर्यं चरेति—पा० ४ पु० ।

श्रूयादिति । अथापि विहितं वा अनूद्येत कामाद्वार्यं^(१)
कल्प्येतेति । विहितानुवचनं न्याय्यम् तत्रानुपपन्नप्रमाणकस्पा-
र्थस्याभिधानं कामतः प्रकल्प्येत यो ह्यर्थः प्रमाणतो
न सम्भवति तस्य यदभिधानं तत्र कामतः प्रकल्पनं
सम्भवति यथा जायमानः कुमारकः ऋणवान् भवतीति ।
उपपन्नप्रमाणकस्याभिधानमनुवचनम् यथा 'जायमानशब्दो गृ-
हस्थवचन इति । कथमत्रगम्यते गृहस्थ इति ? यज्ञमाधनत्वात् य-
स्मात् यजमानो यज्ञाद्ग भवति साधने तु प्रयत्नव्यापारो
दृष्टः न फले यथा पाकसाधनेषु काष्ठादिषु न पाके न
लोष्ठादिषु असाधनेषु । शेषं भाष्ये ।

कथं पुनरिदं गम्यते फलार्थिन एतद्ब्राह्मणं भवतीति ?—

अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरवत् ॥ ६१ ॥ (२)

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६२ ॥

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः । यस्मान्निवृत्ते फलार्थित्वे स-
मारोपणं विधीयते ।

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥ ६३ ॥

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः । यस्मान्निवृत्ते ऽर्थित्वे
प्रयत्नितानां पात्रचयान्तानि कर्माणि न क्रियन्ते यदि चेद-
द्ब्राह्मणमविशेषेण प्रवर्तते तेन सर्वत्र 'पात्रचयान्तानि कर्माणि
प्रसज्यन्ते इति । शेषं भाष्ये ।

यत्पुनरेतत् क्लेशसन्ततेरविच्छेदादिति ?

सुपुंसस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभाववदपवर्गः ॥ ६४ ॥

सुपुंसस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभाववदपवर्गः । यथा सुपुंसस्य

(१) कामार्थत्वादर्थं — पा० ४ पु० ।

(२) इदं सूत्रं न्यायसूचीनिबन्धे न दृश्यते ॥

स्वप्नादर्शने क्लेशानुबन्धो विच्छिद्यते सुखदुःखमाधनानुबन्धश्च
तथा मुक्तस्वापीति तच्च योगिनो मुक्तस्य रूपमुदाहरन्तीति ।

यदापि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति ?—

न प्रवृत्तिः पतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६५ ॥

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य । विद्यमाना
प्रवृत्तिः क्लेशान्तरेण प्रतिसन्धानाय न भवतीति धर्माधर्म-
कारणं न भवतीति यावदुक्तं स्वात् । प्रतिसन्धिस्तु पूर्व-
जन्मानिट्यौ पुनर्जन्म, तच्च वृष्णाकारितम् । एतद्योक्तं
धीतरागजन्मादर्शनादिति सूत्रे । कर्मवैफल्यमसद् इति चेत् ?
न, कर्मविपाकप्रतिषेदनस्याप्रसाख्यानात् न—द्रुमो विद्यमाने
कर्मणि मुच्यते इति, अपि तु कर्माणि अन्ते जन्मानि निषच्यन्ते ॥

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६६ ॥

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् । नोपपद्यते क्लेशसन्त-
तेर्विच्छेदः । कुतः ? क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् । अनादिरियं
क्लेशसन्ततिः स्वभावतः प्रवृत्ता न चासावुच्छेत्तुं शक्येति ।

तत्रैके परिहारं वर्णयन्ति—

मायुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविके ऽप्यनि-
त्यत्वम् ॥ ६७ ॥ (१)

मायुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविके ऽप्यनित्यत्वम् । य-
था मायुत्पत्तेरभावोऽनादिरथ च भावेन निवर्त्यते (२) एवमना-
दिः क्लेशसन्ततिरतत्त्वज्ञस्य तत्त्वज्ञानेन विरोत्स्यत, इति ।

(१) विद्यनाथपञ्चाननाम्नु प्रागुत्पत्ते. इत्यादिभ्य अणुस्यानता-
नित्यत्ववद्वेत्यन्तमेकमेव भूय पठन्ति ॥

(२) विद्ययते—पा० ४ पु० ।

अणुश्यामनानित्यत्वद्वा ॥ ६८ ॥

अणुश्यामनानित्यत्वद्वा—यथाणोः श्यामता अनादिश्च अनित्या च एवं लेशतन्तातरपीति । सतः खलु धर्मो नित्यत्वमनित्यत्वं चेति नित्यानित्यत्वे अवधारयाद्भिः (१) ह्यक्तं तत्त्वभावे माक्तमिति । का पुनीरह भक्तिः ? नित्यमेकारणम् अकारणश्च प्रागभावः अनित्यं भूत्वा न भवति । न च प्रागभावोभावे सति (२) भवत्येतत् सामान्यम् । यत्पुनरेतदनादिरणुश्यामनेति ? हेत्वभावादयुक्तम् । अनुत्पत्तिधर्मकमनिसं नात्र हेतुरस्ति इति ।

अयं तु समाधिः—

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६९ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् । कर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्चेति चार्थः । अनुभूतविषयप्रार्थना मङ्गल इत्युक्तम् । मिथ्यासङ्कल्पेभ्यो रञ्जनीय (३) कोपनीयमोहनीयेभ्यो रागादयः प्रादुर्भवन्ति । । कर्म च निकायनिर्वर्तकं सङ्कल्पापेक्षं रागादीन् जनयति । दृष्टो हि कश्चित् सत्त्वनिकायो रागबहुलो यथा पारावतादिः । कश्चित् क्रोधबहुयो यथा सर्पादिः । कश्चित् मोहबहुलो यथा जगरादिः । यदि कर्म रागादीन् निर्वर्तयेत् सर्वदा रागादिर्भवेदित्यनिर्माणप्रमद्भः ? न, कारणवैकल्यात् (४) मङ्गलाद्यपेक्षं कर्म रागादिकारणम् न निरपेक्षमिति । सुखादीनामपि तर्हि कर्मकारणं (कन्वं) न प्राप्तम् ! न निरपेक्षत्वात् कर्म सुखादिषु कर्तव्ये-

(१) नित्यानित्यन्यायधारयाद्भिः—पा० ४ पु० ।

(२) प्रागभावे सति—पा० ४ पु० । (३) व्यञ्जनीय—पा० ४ पु० ।

(४) वैकल्यात्—पा० ४ पु० ।

पु सङ्कल्पं नापेक्षते अपि तु स्वकारणमधिधानापेक्षं सुखादि
 करोति । यथोत्क्षेपणादिकर्म नोदनाद्यपेक्षं संस्कारं करो-
 ति अनपेक्षं तु संयोगविभागाविति । परस्परनिमित्तत्वं च
 रागादीनां दृष्टम्-रक्तो मुद्यति रक्तः कुप्यति कुपितो मुद्यति
 कुप्यति रज्यते चेति । यदपीदमुच्यते अनादिः क्लेशसन्त-
 तिरिति ? तत्र, अविशेषात्-यथानादिः क्लेशसन्ततिरेवमाध्या-
 त्मिका भावाः सर्वेऽनादिना मयन्धेन प्रवर्तन्ते न जातु अनुत्प-
 न्नपूर्वं किञ्चिदुत्पद्यते । न चैवं किञ्चिदनुत्पत्तिधर्मकं व्ययधर्म-
 कं(१) मतिज्ञायते अनुत्पन्नपूर्वं तु तत्त्वज्ञानं केवलमुत्पद्यते ना-
 न्यः किञ्चिदाध्यात्मिको भाव इति ॥

(इत्यपवर्गपरीक्षामकरणम् ।)

इति-औद्योतकरे न्यायवार्तिके चतुर्थस्याध्याय-
 स्पाद्यमाह्निकम् ॥

(१) व्यक्तधर्मकं—पा० ४ पु० ।

चतुर्थेऽध्यायेः

द्वितीयमाह्निकम् ।

ॐ नमः परमात्मने ।

तदिदं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यमानं किं विषयमात्रे भवति आहोस्वि-
द्विषयविशेष इति । विषयमात्रे तावदशक्यं तत्त्वज्ञानेन भवितुम् ।
कुतः ? विषयाणामानन्त्यात् । विषयविशेषेऽपि तत्त्वज्ञानविष-
यत्वेन योऽवतिष्ठते न विभज्यं वचनीयः । तत्र विषयान्तरा-
णामात्मादिप्रमेयव्यतिरेकिणा निराकरणं प्रमेयविशेषविषयत्वा-
त् सूत्रस्य—यत्तदात्मादिमूत्रं न तेन प्रमेयमात्रमभिधीयते ।
प्रमेयमात्राभिधाने हि आत्मादिग्रहणं व्यर्थम्, अपि तु प्र-
मेयविशेषः यस्तत्त्वज्ञानविषयत्वेन व्यवतिष्ठमानः संसारव्यव-
च्छेदहेतुर्भवति यश्च मोहविषयत्वात् संसारं प्रतनोति स तत्त्व-
तो ज्ञेय इति । तस्मिन् अयं प्रश्नः किं नु खलु भो यान्तो वि-
षयाः तावत्सु तत्त्वज्ञानं प्रत्येकमुत्पद्यते अथ क्वचिदुत्पद्यते इति ? ।
न तावत् प्रमेयम्—आत्मादेरानन्त्यात् । किमिदमानन्त्यम् ? इय-
त्तामसयाविषयत्वम् । अथ क्वचिदुत्पद्यते ? यत्र नोत्पद्यते (१)
तत्त्वज्ञानं तत्रानिष्टतो मोहः, यत्र मोहस्तत्र रागद्वे-
षाविति रागद्वेषमोहाश्च बन्धनमित्यनिर्घोषमसङ्गः । अथ मन्य-
त्तेऽन्वविषयं तत्त्वज्ञानमन्यविषयं मोहं निर्वर्तयति ? एवं च स-
सपर्यगः माणिमात्रे प्राप्नोति (२) न हि कश्चित् प्राणी

ऽस्य चिदर्थस्य तत्त्व न वेत्ति ? न, मोहार्थापरिज्ञानात्—न
 तत्त्वज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रं मोहोऽपि तु मिथ्याज्ञानं मोहः,
 तच्च मिथ्याज्ञान यस्मिन् विषये प्रवर्तमानं—संसारबीज भ-
 वति स विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति । किं पुनस्तन्मिथ्या-
 ज्ञानम् ? अनात्मन्यात्मवत्त्वप(१) इति । ज्ञेय भाष्ये ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥ १ ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः । शरीरादि-
 दुःखान्तं प्रमेयं दोषनिमित्तम्, तद्विषयत्वान्मिथ्याज्ञानस्य, त-
 द्विषये तत्त्वज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयमहङ्कारं निवर्तयति समाने
 विषये तयोर्विरोधात् । सर्वं चैतदुक्तं द्वितीयसूत्रे इति ।

दोषनिमित्त रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः ॥ २ ॥

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः । काया
 विषया इन्द्रियार्था रूपादय उच्यन्ते । तत्र ते विषया
 मिथ्यासङ्कल्पयमाना रागादीन् जनयन्ति । काः पुनरेषां
 मिथ्यासङ्कल्पः ? असाधारणमस्योत्पत्तिनिमित्तत्वेन व्यवसायो
 ममैवेति इति । तान् साधारणतया प्रतिसञ्चक्षीत(२) नैते मम
 देवचौराग्निदायादसाधारणा इति । एवमेतस्य प्रतिसञ्चक्षण-
 स्य(३) यो व्यवसायस्तद्विषयो मोहः स निवर्तत इति ।
 तन्निवृत्त्यावध्यात् शरीरादीन् प्रतिसञ्चक्षीत । किं पुनः प्र-
 संख्यानं ? शरीरादिषु नैते आत्मान इति व्यतिरेकदर्शनं म-
 मख्यानम् । सोऽयमन्यात्मं बद्धिश्च विविक्तचित्तो विहरन्
 मुक्त इत्युच्यते । एतच्च त आहुः—

(१) आत्मग्रह-पा० ४ पु० । (२) प्रसञ्जक्षति-पा० ४ पु० ।

(३) प्रसञ्जक्षणस्य-पा० ४ पु० ।

“जीवन्नेव विद्वान् संहर्षापासाभ्यां मुच्यते” इति ।

अतः परं काचित्मज्ज्ञा भावयितव्या काचिद्वेद्या इत्यु-
पदिश्यते । नार्थनिराकरणं नार्थोपादानं, किं तु यथाव्यवस्थितम् (१)
एव विषये किञ्चिद्भाषनीयं किञ्चित् निराकरणीयमिति ।

तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः ॥ ३ ॥

तन्निमित्तं तु अवयव्यभिमानः । तेषां दोषाणा नि-
मित्तगवयव्यभिमानः । तत्रावयवीति सज्ज्ञा भावनीया स्त्री-
सज्ज्ञा हेया । सपरिष्कारा (२) पुरुषस्य, परिष्कारो बन्धनं
स्त्रियाः पुरुषसज्ज्ञां सपरिष्कारेति । तत्रापि च द्वे स-
ज्ज्ञे निमित्तसज्ज्ञां अनु (अर्थ)व्यजनसज्ज्ञा च । निमित्तसज्ज्ञा
दन्तौष्ठमिति । दन्तादिषु दन्तत्वादिनिबन्धना सज्ज्ञा (अर्थ)-
व्यजनसज्ज्ञा (च) इत्थं दन्ता इत्यमोष्ठाविति इत्यमि-प-पारोपेण
निमित्तस्य सपरोपारोपेण भाव्यमाना (३) सज्ज्ञा मोहः । स च
रागादिकारणमिति हेयः । न पुनरवयवी निराकार्यः (४) मयाण-
तस्तथाभावादिति ॥

अथेदानीमर्थं निराकरिष्यता अवयविन्युपपाद्यते ।

विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः ॥ ४ ॥

विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः । सदमतोरुपलम्भात् द्वि-
विधा विद्या । सदमतोरनुपलम्भात् अविद्याऽपि द्विविधैव । एवं
चावयवी यद्युपलभ्यते अथ नोपलभ्यते न कथञ्चन संश-
यात् मुच्यते इति । तत्र तावदुक्तं न विद्याविद्याद्वैविध्यं
संशयस्य कारणम् उपलब्ध्यनुपलब्धयोः पूर्वपदाविशेषणत्वात् ।

(१) व्यवहित-पा० ४ पु० । (२) अनुपरिष्कार-पा० ४ पु० ।

(३) उच्यमाना-पा० ४ पु० । (४) निराकर्तव्य-पा० ४ पु० ।

तदसंशयः पूर्वहेतुमसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तदसंशयः पूर्वहेतुमसिद्धत्वात् । तस्मिन्नापविनि संशयो न युक्तः पूर्वोक्तानां हेतुनापवितिवेत्तुं तत्र ये स्वयविनोऽर्थान्तरभावे हेतव उद्दिष्टास्ते न शक्यो प्रतिषेधुमिति ।

एवमुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः(१) ॥ ६ ॥

एवमुपपत्तेरपि तर्हि संशयानुपपत्तिः । जास्त्येव क्षयवतीति । तद्विभक्तौ—

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वाद्यवयवानामवयव्यभावाः(२) ॥७॥

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वाद्यवयवानामवयव्यभावाः । अवयवा अवयविनि वर्तेरन् अवयवी वा अवयवेषु । अवयवो अवयविनि वर्तमानाः कृत्स्नेन वर्तन्ते एकदेशेन वा । तत्र तावदवयवा अवयविनि कृत्स्नेन वर्तन्ते अवयवावयविनोः परिमाणभेदात् । अल्प(३)परिमाणोऽवयवो महापरिमाणश्चावयवीति अल्प(४)परिमाणेन महापरिमाणस्याव्याप्तिः । एकद्रव्यव्यश्रावणवः प्राप्नोति । एकावयववृत्तित्वात् । न चैकद्रव्यद्रव्यमपिनशपदाधारमस्ति नाप्यवयव्येकदेशेन वर्तते । न ह्यस्यान्ये ऽवयवा एकदेशभूताः सन्ति । तस्मिन्नापि चैकदेशेन वर्तमानोऽवयवः किमेकदेशेन वर्तते कृत्स्नेन वेति पूर्ववत् प्रसङ्गः ।

अथावयवेषु अवयवी वर्तते ?

(१) संशयानुपपत्तिरिति—पा० ४ पु० । विश्वनाथसम्मतोऽपि ।

(२) न्यायसूचीनिबन्धे अपि सूत्रमिदं दृश्यते । किंतु विद्वान्नाथेनानवधृतम् ।

(३) मणु—पा० ४ पु० । (४) अणु—पा० ४ पु० ।

तेषु चावृत्तरवयव्यभावः(१) ॥ ८ ॥

तेषु चावृत्तरवयव्यभावः । न तावत् मस्यवयवं कृ-
त्सो वर्तते तयोः परिमाणभेदात् अवयवित्थं एकद्रव्यता-
ममद्भात् । एकावयववृत्तित्वादिकद्रव्योऽवयवी माम्प्रोति एक-
द्रव्यश्चावयवी एकेन द्रव्येणारभ्यत इति सततोत्पत्तिममद्भः ।
किञ्च एकद्रव्यत्वान्(२) द्व्यणुक(३)मेकस्मिन् परमाणौ वर्तत
इति कारणविभागाविनाशाभावात् नित्यं माम्प्रोति उत्पत्तिमद्भं
नित्यं चेति न दृष्टान्तोऽस्ति । अयाप्यवयवी एकदेशेन
वर्तते न तथापि अवयवित् आरम्भकावयव्यनिरिक्तावयवाः
माप्नुवन्ति य एवयवेषु वर्तन्त इति ।

पृथक् चावयवेष्ववयवेष्ववृत्तेः ॥ ९ ॥

पृथक् चावयवेष्ववयवेष्ववृत्तेः । नाप्यवयव्यनिरिके-
णान्यत्र वर्तते अग्रहणान्नित्यत्वममद्भात् च । अवयव्यनिरिकेण-
ान्यत्र वर्तमानं उपलभ्येत नित्यश्च स्यादनाघातं द्रव्यं नित्यमिति ।

न चावयवेष्ववयवाः ॥ १० ॥

न चावयवेष्ववयवाः । न चावयवानो धर्ममात्रमवयवी ।
कस्मात्? धर्मस्यावयवितो धर्मिभिरवयवैः पूर्ववत् सम्बन्धो-
ऽनुपपन्नः । न चात्र धर्मिष्ववयवेष्ववयवी धर्मः पृथगुपलभ्यते
नित्यत्वममद्भादिने च समानम् । अवयवी चैकदेशेन अव-
यवे वर्तत इति अवयवमग्रमात्रमवयवी माम्प्रोति । एक-
स्मिन्चावयवे एकदेशेन वर्तमानोऽवयवी एकावयवोपलम्भात्
एकदेशेनोपलब्धौ तदुत्पानोऽवयवी गृह्येत न त्वेकतन्तुदर्शने

(१) विद्वन्नाथेनायधृतम् ।

(२) एकद्रव्यवृत्तित्वात्-पा० ४ पु० ।

(३) एकद्रव्यं यद्व्यणुक-पा० ४ पु० ।

पटोपलब्धिर्भवति । तदेवं मुक्तसंशयोऽभिधीयते नास्त्यवयवीति ।

पचावदवपरा आचरिणि वर्तन् इति ? तत्र, अनभ्युप-
गमात्—न कारणं कार्यं वर्तते, ऽपि तु कारणे कार्योपपत्तिः(१) ।
यत् पुनरेतदवयवपत्रेषु वर्तमानं एकदेशेन वर्तते कृत्स्नो वा
वर्तते इति ? तत्र—

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्र-
द्वनः ॥ ११ ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रद्वनः ।
कृत्स्नमिति च एकदेश इति च भेदविपपत्तौ शब्दौ,
न चैतावेकस्मिन्नुपपत्तौ—अनेकस्याशेषता कृत्स्नशब्दस्यार्थः
अशेषस्य कस्य चिदभिधानमेकदेशशब्दस्य । न चैतद्विद्वोपपद्यते
इति । तस्मान्नावयविनि कृत्स्नशब्दो नाप्येकदेशशब्द इति ।

अवयवान्तराभावे(२) ऽप्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावे ऽप्यवृत्तेरहेतुः । अवयवान्तराभावा-
दिति । यद्यवयवव्यतिरिक्तमवयवान्तरं प्रतिपद्येयाः ? तथाप्य-
वयोऽवयवे वर्तते नावयवीसहेतुः अवयवान्तराभावात् नैक-
देशेन वर्तते इति । एकं(३) चानेकत्र वर्तते इति प्रतिजाना-
नो नानुषोक्तव्यः उभयेन व्याघातादित्युक्तम् । पद्यवयवी
नैकदेशेन वर्तते न कृत्स्नो वर्तते अथ कथं वर्तते इति ?
वृत्तिरवयवेषु आश्रयाश्रयिभावः(४) समवायारूपः सम्बन्धः ।
स कथं भवतीति ? यस्य यतोऽन्यत्सत्त्वलाभानुपपत्तिः स (तत्)

(१) किं तु कार्यं कारणं इति—पा० ४ पु० ।

(२) अवयवान्तराभावेऽपि इति—पा० २ प० ।

(३) कथं—पा० ४ पु० ।

(४) आश्रयाश्रयितभावः—पा० ४ पु० ।

तत्रैव वर्तत इति—न खलु कारणद्रव्येभ्योऽन्यत्र कार्यद्रव्य-
मात्मानं लभत इति । विपर्ययस्तु कारणद्रव्येषु—न कार-
णानि कार्यद्रव्येषु आत्मानं लभन्त इति । कथं नित्येषु
आश्रयाश्रयिभावः(१) अनित्येषु दर्शनात् सिद्धं नित्येषु—य-
थाऽनित्यानि यत्रोपलभ्यन्ते तत्र वर्तन्ते तथा नित्यान्यपि य-
त्रोपलभ्यन्ते तत्र वर्तन्त इति एतत् समानमनित्यानां निसै ।

रूपान्तरानिर्देशादिति चेत्?—अथ मन्यसे यदि व्यतिरिक्तो-
ऽवयवी भवति तस्यावयव(रूपादि) व्यतिरेकेणावयविनो रूपा-
न्तरं निर्देष्टव्यम् यथाऽचित्रास्तन्त्रः पटं चित्र(२)गारभन्त इति ।
न, उपलभ्यमान(३) रूपाधाधारत्वात्—यदवयविनो रूपमुप-
लभ्यते तदस्य रूपं यथाऽवयवस्य, कार्यकारणभावाभ्युपगमाद्वाऽ-
(४)विरुद्धः—अवयविनो रूपं निर्दिश्यतामिति द्रुवाणेन अवयवाव-
यविनो तावदभ्युपगतौ तदभ्युपगमाच्च विरुद्धः एतावानेवापं वि-
वाद इत्यभ्युपेतहानिः । उपेत्य चित्र (त्रि)वादं शून्यः पटस्य
चित्रं रूपमिति ।

अनेकत्वमसङ्ग इति चेत् ?—अथ मन्यसे चित्रं रूप-
मवयविनोऽभ्युपगच्छता ऽनेकरूपोऽवयवभ्युपगतो भवति न
चैकं द्रव्यमनेकरूपम्, नाप्यनेकस्मिन् एकमिति(५) ? न, चि-
त्रशब्दस्यैकानेकाविषयत्वात्(६)—चित्रशब्देनैकं चाभिधीयते
अनेकं च, चित्रं रूपं, चित्राणि रूपाणीति । न, एकस्मिन्-

(१) नित्येषु कथमाश्रयाश्रयितभावः—पा० ४ पु० ।

(२) पटमात्र—पा० ४ पु० ।

(३) मोपपद्यमान—पा० ४ पु० ।

(४) कार्यकारणमाधानभ्युपगमाच्च—पा० ४ पु० ।

(५) नाप्येकस्मिन्नेकम्—पा० ४ पु० ।

(६) शब्दस्य नैकविषय—पा० ४ पु० ।

दृष्टत्वात्—न हि एकस्मिन् चित्रं दृष्टमिति ? नाम्युपेतहानेः एकं
चित्रमित्यनभ्युपगच्छताऽनेकं चित्रमिति हेयम्—एकचित्रसमु-
च्चयो ह्यनेकं चित्रमिति । अधानेकमचित्रं चित्रमित्युच्यते ? एवम-
प्यनिवृत्तो व्याघातः अचित्रं चित्रमिति यथाऽशुक्लं शुक्लमि-
ति । अथाचित्राणि तन्तुरूपाणि संदृश्य पटे चित्रं रूपमु-
त्पादयन्तीति(१) पक्ष आश्रीयते ? एवं चैतस्मिन् किञ्चिद्
वाच्यते । पुटान्तरे प्रसङ्गाच्चित्रप्रत्ययस्य—यस्य पदस्य एकं चित्रं
पार्श्वं द्वितीयमचित्रं तेन यथैकस्मिन् पार्श्वे तं पटं पश्य-
तश्चित्रमिति बुद्धिर्भवति(२) एवं पुटान्तरे ऽपि चित्रपटबुद्ध्या भ-
वितव्यम् ? भवतीतिदमुक्तम्—यस्य पदस्यैकं पार्श्वं चित्रं स तु प-
टो न चित्रः पार्श्वस्थापदत्वात् । चित्रप्रत्ययस्तत्र कस्मा-
च्चेति चेत् ? चित्राचित्राभ्यां पार्श्वाभ्यां पट आरभ्यमाण-
श्चित्रः पट इति यथा पुटान्तरे(३) चित्रप्रत्यय एवं चित्र-
प्रत्ययः पुटान्तरेऽपि(४) प्रसक्तः(५) ? न प्रसक्तः—एकस्य
चित्ररूपस्यानारम्भकत्वात्—एकस्मिन् पार्श्वे चित्रं रूपं त-
त्कथमवयवविनि रूपाद्यन्तरमारभ्यत इति । एतावच्च शक्यं
वक्तुम्—अवयवरूपाभ्यामवयवविनि रूपान्तरमारभ्यत इति तयोप-
लब्धेः । यद्यपमरूपोऽवयवी स्यात् नोपलभ्येत । न तावदवयव-
रूपादवयवविनो ग्रहणं युक्तम्(६) वायोरप्पुपलब्धिप्रसङ्गात्—य-
द्यन्यरूपादन्यस्योपलब्धिर्भवति वायोरप्पुपलब्धिः प्राप्नोति,
न चैतदस्ति । तस्मात् स्वरूपादवयव्युपलभ्यते । उभयावय-

(१) चित्ररूपमारभ्यते—पा० ४ पु० ।

(२) चित्रपटबुद्धिर्भवति—पा० ४ पु० ।

(३) घटान्तरे—पा० ६ पु० ।

(४) पटान्तरे—पा० ४ पु० । (५) प्रसक्तः—पा० ४ पु० ।

(६) न चावयवरूपाभ्यामन्यवयवविनो ग्रहणं युक्तम्—पा० ४ पु० ।

वदृशनेनप्रतिसन्धानाच्चावयवविनि रूपोपलब्धिर्भवति । न चैवं सत्यरूपोऽवयवीति—तस्मादवयव्यभिमानः प्रतिपिभ्यते सपरिष्काररूपो नावयवीति, यथा रूपादिषु मिथ्यासंकल्पो न रूपादय इति । अयं चार्थो मुनिना श्लोकेन दर्शितः—

“इन्द्रियार्था दानर्थाय यदि स्युःपेकाल्पिताः ।

सर्वोऽनर्थेन युज्येत चरान्निन्द्रियगोचरः” इति ।

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः इति मत्पवस्थितोऽधेदमाह—

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिर्वत्तदुपलब्धिः ॥१३॥

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिर्वत् तदुपलब्धिः । यथा एकैकः तैमिरिकेण नोपलभ्यते केशसमूहस्तूपलभ्यते तथा एकैकशोऽणुर्नोपलभ्यते अणुसमूहस्तूपलभ्यत इति, तदिदमणुसमूहावयव्यं ग्रहणमिति ।

स्वविषयानतिक्रमेणोन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद् विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

स्वविषयानतिक्रमेणोन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः । न हीन्द्रियं प्रकृष्यमाणं स्वविषयमतिक्रामति । न हि चक्षुः प्रकृष्यमाणं रसं गृह्णाति नाप्यपकृष्यमाणं स्वविषयात् प्रच्यवने, अपि तु स्वविषय एवोन्द्रियस्य प्रकर्षाप्रकर्षापेक्षाणि पटुमन्दभावेन ग्रहणानि भवन्तीति । तत्र पटुग्रहणं—यामान्यविशेषतद्गतां ग्रहणमिति । मन्दं तु ग्रहणं(?) सामान्यमात्रालोचनमिति । सोऽयं तैमिरिकः कश्चित् चक्षुर्विषयं केशं न गृह्णाति केशसमूहं च गृह्णाति उभयं हि अतैमिरिकस्य चक्षुषो विषय इति । परमाणवस्त्व-

तीन्द्रिया दर्शनविषयत्वं न प्रतिपद्यन्ते । संहता ऐन्द्रियका अ-
संहता अतीन्द्रिया इति महान् व्याघातः अनुपजातविशेषा-
णां दर्शनविषयत्वानुपपत्तेः । तस्माद्दुत्पद्यते ऽवयवी यो दर्शन-
स्य विषय इति । समुच्चयमात्रं(१) दर्शनस्य विषय इति चेद् ?
अथ मन्यसे दर्शनस्य परमाणुसमुच्चयमात्रं विषयः समुच्चिताः
परमाणवो दर्शनस्य विषयतामुपपान्तीति ? न, समुच्चयस्य संयो-
गभावात्—समुच्चयोऽपि निरूप्यमाणः परमाणुसंयोगः, सयो-
गश्चापलभ्यमानाश्रय उपलभ्यते । भवति हीदमनेन संयुक्त-
मिति, यश्च विषय उपलभ्यते तस्यानुपलब्धौ चावरणं का-
रणमुपलभ्यते, न तु परमाणव उपलब्ध्वलक्षणप्राप्ताः । तस्मा-
च्च तेषामावरणादेरग्रहणकारणा(२)दग्रहणमिति ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयात्(३) ॥ १५ ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात् । यश्चावयविनोऽवयवे
वृत्तिविकल्पाद्भाव उक्तः सोऽवयवस्वावयवेषु प्रसज्यमानः
प्रलयाद्वा निवर्तेत निरवयवाद् वा परमाणुनो निवर्तेत । क-
थमिति ? यथाऽवयवस्वावयवेषु वर्तमानः प्रत्येकं सर्वात्मना वा एक-
देशेन वा वर्तेतैत्युक्तम्, तथावयवोऽवयवेषु वर्तमानस्तदवय-
वोऽप्यवयवेषु इत्येवं यावत् परमाणुरिति यावद्वा प्रलयो-
ऽनिवृत्तिर्भवति सर्वथोपलब्धि(४)विषयो नास्ति, उपलब्धिविषयं
चाश्रित्वाप्यं वादः किमवयव्येकदेशेन वर्तते उत सर्वात्मना
वर्तेत इति । सोऽयमाश्रयं व्याघ्रघात(व्या)घाताय कल्पते इति ।

(१) सर्वत्र समुच्चयशब्दस्थाने सञ्ज्ञय इत्येव पाठः २ पु० ।

(२) तेषामनावरणादेरग्रहणकारणा—पा० ४ पु० ।

(३) प्रसङ्गश्चाप्रलयात्—पा० ४ पु० ।

(४) सर्वोपलब्धि—पा० ४ पु० ।

न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

न प्रलयोऽणुसद्भावात् । न चास्ति प्रलयोऽणुसद्भावा-
त् । अपं च खलु विभज्यमानभेदस्तावद् वर्तते यावत् परमाणु-
रिति । परमाणुर्नाम विभागे ऽल्पतरमसद्भस्य यतो नाल्पी-
यस्तत्रावस्थानात्—छोटस्य विभज्यमानावपवस्याल्पतरमस्य-
तममुत्तरमुत्तरं भवाते, स चायमल्पतरमसैद्भो यतो निव-
र्तते यतो नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रथक्ष्महे(?) इति ।
अथ न परमाण्वन्तो विभागः ? तेन—

परं वा झुटेः ॥ १७ ॥

परं वा झुटेः । अवयवविभागस्याऽऽनन्त्यात् झुटिरमेयः
प्राप्नोति संख्यापरिमाणगुरुत्वैस्तावत्परिमाणस्रुष्टिः इयद्-
न्न गुरुत्वं वर्तते (इति) इयन्तश्च परमाणवः संहतास्रुष्टि-
भावमापद्यन्त इति नावधारणं युक्तम् । किं कारणम् ?
यथैवानेकपरमाणुमंघातो हिमवान् संख्यापरिमाणगुरुत्वैरमेयः
तथा झुटिरपि भेदस्थानन्यात् प्रसज्यते । अथ प्रलयान्तो
विभागः ? सोऽपि न युज्यते विभागस्य विभज्यमानहानानु-
पपत्तेः न प्रलयान्तो विभागः स चापं विभागो विभ-
ज्यमानाधारो विभज्यमानश्च(२) नास्ति विभागोऽस्तीति
व्याचार्तः । विभज्यमानावयवं परमाणुं प्रतिपद्यमानेन सा-
वयवः परमाणुः प्रतिपत्तव्यः । सावयवत्वे च परमाणुस्रुष्टि-
स्यार्थो वाच्यः किमुक्तं भवति परमाणुरिति ? । ये च
परमाणोरवयवास्ते किं समानपरिमाणा एव भिन्नपरिमाणा
इति ? । यदि समानपरिमाणा ? अवयवावयवविभागो दुरुपपादः

(१) आचक्ष्महे—पा० ४ पु० ।

(२) विभज्यमानाधारश्च—पा० ४ पु० ।

न हि वयं समानपरिमाणानां क्वचिद्व्यवावयविभावं प-
श्यामः । अथ भिन्नपरिमाणाः ? न परमाणुः प्रतिपिध्यते
कार्यमिदं परमाणुरिति कृत्वा प्रतिपिध्यते ।

(इति अव्यवावयविप्रकरणम् ।)

अथेदानीमानुगलम्बिकः सर्वं नास्तीति मन्यमान आह-
आकाशव्यतिभेदात्तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥

आकाशव्यतिभेदात्तदनुपपत्तिः । आकाशेन परमाणु-
व्यतिभिन्नः व्यतिभेदादनित्यो घटवदिति ।

आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥

अन्तर्बहिश्च कार्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनादकार्यं
तदभावः ॥ २० ॥

आकाशासर्वगतत्वं वा । अथ परमाणोरन्तराकाशं नास्ति
असर्वगतं तर्ह्यकार्यं प्रसज्यते इन्तःपरमाणूनामसम्बन्धात् ।

आकाशव्यतिभेदादनित्यः परमाणुरित्यभिदधानो व्यतिभे-
दार्थं प्रष्टव्यः किमुक्तं भवति आकाशव्यतिभेदादिति ? । यदि
परमाण्वाकाशासम्बन्धो व्यतिभेदः ? तदाऽत्र न किञ्चिद् वाध्यते
न हि आकाशासम्बन्धात् परमाणोर्नित्यत्वमनित्यत्वं वा प्रसज्यत
इति । अथ सम्बन्धमात्रमेवानित्यताकारणं श्रूयात् ? तथा-
प्याकाशाग्रहणं व्यर्थम्—सम्बन्धमात्रस्यानित्यतासाधकत्वात्—न
हि कृतकत्वस्य साधनभावे देवदत्तकृतकत्वादिति युक्तं वक्तव्यम् ।
संयोगमात्रं चोत्तरसूत्रेणानूयते चरितार्थं संयोगोपपत्तेरिति
तदेतदेव पुनरुच्यते इति । तस्मान्नायं (?) व्यतिभेदार्थः ।

अथ परमाण्वन्नःसम्बन्धो व्यतिभेदः ? सोऽपि न युक्तः अकार्यत्वात् परमाणोः ।

अन्तर्बहिरिति कार्यस्य कारणान्तरवचनम्, अकार्यश्च परमाणुस्तस्मान्तर्बहिरिति । अथ परमाण्ववयवसम्बन्ध आकाशेन व्यतिभेदः ? एतदपि तादृगेव, परमाणोरकार्यत्वाच्च तस्यावयवा इति । अथ परमाण्ववयवानां विभागो व्यतिभेदः ? सोऽप्यकार्यत्वेनैव प्रत्युक्तः । कार्यस्यावयवा विभज्यन्ते अकार्यश्च परमाणुरिति । तस्मान्नावयवविभागः । उपेत्य परमाणोरवयवान् न तद्विभागस्याकाशकारणं, कर्मजो हि विभागः तस्याकाशमपि कारणमिति न न्यायोऽस्ति । आकाशं च विभागहेतुत्वेन प्रतिपद्यमानः सर्वभावानामवस्थानं प्रतिपद्येत । न हि मन्निहिते विभागहेतावाकाशे भावानामवस्थानं युक्तम् । अथ सदप्याकाशं त्रिमिष्ठान्तरमपेक्षते ? तद्व्यतिरेकेणाकाशस्यापि तद्रूपत्वावस्ति सामर्थ्यमिति प्रमाणाभावः । अथान्तः सुषिरं व्यतिभेदः ? एतदपि नास्ति—सर्वतो ऽव्यवहितस्य यस्य मध्ये ऽवयवा न सन्ति तत्सुषिरं, न च परमाणोरवयवाः सन्ति, कुतः सुषिरं व्यतिभेदः । न चान्या गतिरस्ति । तस्मादाकाशव्यतिभेदादिति शून्यमभिधानम् । यत् पुनरेतदाकाशमवर्गं प्रसज्यते अन्नःपरमाणुनाऽसम्बन्धादिति ? न, सर्वगतार्थापरिज्ञानात्—नायं सर्वगतार्थो यन्नास्ति तेन सम्बन्ध इति, अपि तु यन्मूर्तिमत्र तेन सर्वेण सम्बन्ध इति(१) सर्वगतत्वार्थः । न च परमाणोर्गन्धमस्ति तस्माच्च तेनासम्बन्धादाकाशमवर्गं प्रसज्यत इति ।

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम्(१) ॥ २१ ॥

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम् । यस्मान् सर्वमूर्तिम-
द्भिः संयोगाः विभवान् आकाशे तदाश्रया भवन्ति, श-
ब्दाश्च स्वकारणसन्निधानादुपजायमाना सर्व एवाकाशमाश्रयन्त
इति सर्वगतमाकाशम् ।

अव्यूहाविष्टम्भविस्तुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

अव्यूहाविष्टम्भविस्तुत्वानि चाकाशधर्माः । सर्पता क्रि-
यावता द्रव्येणाकाशं न व्यूहते—सर्पतश्च क्रियावतो द्र-
व्यस्य क्रियाहेतुं गुणं न प्रतिवध्नाति । कस्मात् ? अस्पर्शत्वात्
यत् स्पर्शवत् भवति तद्व्यूहते प्रतिवध्नाति च, न त्वेवंधर्मकमा-
काशं तस्मादप्रतिघातीति । स भवान् सावयवे स्पर्शवति द्रव्ये
दृष्टं धर्मं विपरिंते नाशङ्कितुमर्हतीति । उक्तं चात्र—यादि परमा-
णुर्विमज्जते परमाणुर्न स्यात् । किं कारणम् ? विभागे ऽल्प-
तरप्रमद्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानमिति । विनाशश्च प-
रमाणोर्भवन् कारणविनाशाद्वा कल्प्येत कारणविभागाद्वा । उ-
भयं च नास्ति परमाणोरकार्पत्वादित्युक्तम् । तस्मान्नाका-
शव्यतिभेदादनित्यत्वमिति ।

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ २३ ॥

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः । सावयवाः प-
रमाणवो मूर्तिमत्त्वादिति संस्थानवत्त्वाच्च सावयवा इति । सं-
स्थानवत् सावयवं दृष्टं घटादि, संस्थानवन्तश्च परमाणवः त-
स्मात् सावयवा इति ।

(१) शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतमिति न्यायसूत्रीनिबन्धे ।
चिद्वनाद्यसम्मतोऽपि ।

संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

संयोगोपपत्तेश्च । सावयवत्वं संयोगित्वादिति सूत्रार्थः ।

नन्विदं सूत्रं संस्थानवत्त्वादित्थनेनैव चरितार्थं संयोगविशेषस्य संस्थानशब्देनाभिधानात् ? , न (च) चरितार्थं, अवयवसंयोगविशेषस्य संस्थान(व)त्त्वेनाभिधानात् संयोगमात्रं च संयोगशब्देनाभिधीयत इति न दोषः । तत्र मूर्तिर्नामाव्यापिद्रव्यस्य पद्विधं(१) परिमाणम्—अणु महद्दीर्घं इत्स्वं परमह्रस्वं परमाण्विति । संस्थानं नाम मचयाख्यः संयोगः । संयोगोऽप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरिति । यत् तावत् मूर्तिमत्त्वात् सावयवा इति ! तत्र, अनेकान्तात्—यः परमाणोरवयवः स मूर्तिमांश्च निरवयवश्चेत्तनेकान्तः । अथ मूर्तिमत्त्वात् तस्याप्यवयवाः सन्ति ? एवं सति द्रुष्टिरमेयः प्राप्नोति गुरुत्वसंख्यापरिमाणैरित्युक्तम् । अथ तावन्मूर्तिमद्विभज्यते यावदन्त इति ? अन्तो निरवयव इति वाच्यम्(२) । अथान्तो विभागः ? स न युक्तः विभागस्य विभज्यमानैर्विनाऽनुपपत्तेरिति । एतावद्देतत्त्वात् स्यात् परमाण्वन्तो विभागः मल्लयान्तो वा अनन्तो वा, यदि परमाण्वन्तोऽनेकान्तः व्याहृतं भवति परमाणुमूर्तिमांश्च न च सावयव इति । कः पुनरत्र व्यापातः ? निरवयवं मूर्तिमन्तं च परमाणुं प्रतिपद्यसे सावयव इति च वधीषि । प्रतिपत्त्या व्याहृत्यते । अनन्ते मल्लयान्ते च व्यापातः । द्रुष्टेरमेयत्वमसद्गः विभागस्य चानाधारस्त्वमसद्गः । सावयवः परमाणुरिति च प्रतिज्ञापदे व्याहृत्यते । कथमिति ? सावयवशब्दस्यार्थः

(१) व्यापिर्नामाव्यापिद्रव्यस्य पद्विध-पा० ४ पु० ।

(२) इत्युक्तम्—पा० ४ पु० ।

समानजातीपारब्धं समानजातीयाश्रितम् अवयवः तदाधार इति । सावयवः परमाणुरिति युवता कार्यविशेषः परमाणुरित्युक्तं भवति । कार्यविशेषः परमाणुश्चेति ज्ञातम् । अथैकपरमाणुपूर्वकत्वं परमाणोः प्रतिपद्यते तथा च न परमाणुः सावयव इति नास्पावयवाः सन्ति किं तु कृतकः परमाणुपूर्वकत्वात् । एतच्च न दृष्टान्ताभावात्-एकं कारणमिति न दृष्टान्तोऽस्ति एकेन चारभमाणस्य परमाणोर्न कारणसामग्न्यपेक्षणमस्तीति न प्रागभावो युक्तः यद्यपि प्रागभावो नास्ति तस्य चोत्पादोऽपि न युक्तः । अथैकशब्दपूर्वकत्वे सति शब्दादीनां प्रागभावादि प्रतिपद्यते ? तदप्यतिद्धम्-नैकं कारणमस्ति आश्रयाद्यपेक्षः शब्दः शब्दान्तरं करोतीति ।

प्रतिपद्यापि चैकपरमाणुपूर्वकत्वं परमाणोः कः सावयवार्थः कतमस्तत्रावयवः कतमस्तत्रावयवीति ? । अयं कारणमेवावयव इति ? न कार्यपरमाणुकाले कारणपरमाणुरस्तीति सावयवार्थो वक्तव्यः । मूर्तिमत्त्वात् सावयवः परमाणुरिति युवाणो विकल्पतः पुनः पर्यनुषोध्यः केषं मूर्तिः ? यथा मूर्त्या मूर्तिमान् परमाणुरिति, सत्यां च मूर्तौ किमर्थान्तरमनर्थान्तरं वा परमाणोर्मूर्तिरिति ? यदि रूपादिविशेषो मूर्तिर्न भवत्पक्षे तथा मूर्त्या मूर्तिमान् कश्चन । न च रूपादिव्यतिरिक्त ममाणेन परमाणुं प्रतिपद्यते सर्वपक्षप्रामाणा रूपादय एव परमाणुः न च रूपादिभीरूपादयो रूपादिमन्तः न चानर्थान्तरभावे मतुद्रव्युत्पादनं पश्यामः । ननु दृष्टोऽनर्थान्तरभावेऽपि मतुद्रव्युत्पादो यथा इस्तिमती सेनोति ? न दृष्ट इति द्रुमः । यथा च सेना(न)र्थान्तरं तथोक्तमिति । असति चार्थान्तरभूते परमाणावसत्यां च मूर्तौ सावयवाः परमाणवो मूर्तिमत्त्वादिति सावयवस्यार्थो रूपादयो रूपादिमन्नो रूपादिमत्त्वा-

दिति । एतेन पटोमूर्तिमत्त्वात् सावयव इति प्रत्युक्तम् । न च
 हृषादिव्यतिरिक्तं पटं प्रतिपद्यते न मूर्तिमत्त्वम् अथ च मूर्ति-
 मत्त्वात् सावयवः पट इति च ब्रवीषि । व्यतिरेकाभ्युपगमे
 व्याघातः अनभ्युपगमे नार्थः सिद्धयतीति ? दृष्टान्तस्योभयधर्म-
 सिद्धत्वात् न पटे सावयवत्वं मूर्तिमत्त्वार्थ इति । एतेन
 सावयवः परमाणवः सयोगोपपत्तेरिति व्याख्यातम् । सं-
 योगस्याभ्युपगमे व्याघातः अनभ्युपगमे परमाणुत्वादिति हे-
 त्वर्थः । संस्थानविशेषवत्त्वं तु असिद्धम्—य एवार्थः सावयव-
 त्वादिति स एवार्थः संस्थानविशेषवत्त्वादिति । अथ सं-
 स्थानममर्षगतद्रव्यपरिमाणं प्रतिपद्येयाः(१) एवं सति मूर्ति-
 मत्त्वेन संस्थानवत्त्वं चरितार्थमिति पृथग् न वक्तव्यम्
 मूर्तिमत्त्वात् संस्थानविशेषवत्त्वाद्येति । उक्तं चात्र विभागे
 ऽलवरममद्गस्य पतो नात्पीयस्तत्रावस्थानात् अण्ववपवस्य
 चाणुतरत्वममद्गादणुकार्यमतिपेष इति । पत पुनरेतव संगो-
 गोपपत्तेर्मध्ये सन्नणुः पूर्वापराभ्यां सम्बन्धपानः(२) सावयवः ।

अपमेव चार्थः कारिकया गीयते(३)—

“पटकेन युगपद्योगात् परमाणोः पदंशना(४) ।

पण्णां समानदेशान्ने पिण्डः स्यादणुमात्रकः ॥” इति ।

परमाणुपुंगवश्च पटोभिः सम्बन्धमानः पदंशः प्राप्नोति
 भिन्नदेशत्वात् सम्बन्धानाम् । अथ समानदेशाः सर्वे सं-
 योगाः पण्णां परमाणुना ? पिण्डः परमाणुमात्रकः प्राप्नोति ।
 यदि द्वे द्वे द्रव्ये अधिकृत्याभिधीयते ततोऽभिन्नदेशाः । अथ प-

(१) मन्पेयाः—पा० ४ पु० । (२) संदन्धमानः—पा० ४ पु० ।

(३) अभिधीयते—पा० ४ पु० ।

(४) योगात् परमाणोः पदंशना—पा० ४ पु० ।

रमाणूनां(१) सम्बन्धिनं परमाणुपात्रकृत्वाभिधीयते ? ततोनेकेः
संयोगः समानदेश इति न किञ्चिद् बाध्यते ।

यत् पुनरेतत् समानदेशाः परमाणव इति ? तन्नानभ्युप-
गमात्-देशा एव तावत् परमाणौ न सन्तीति कुतः समानदेशा
भविष्यन्ति । न च किञ्चिद् द्रव्यं समानदेशमस्तीत्यसिद्धो
दृष्टान्तः । ननु च कार्यकारणे(२) संयोगिसमानदेशे यथा
घटः पटेन सम्बद्ध्यते तन्तुना तदंशुना च तन्वाश्रयेणे-
त्यादि ? । एतदनभ्युपगमेन प्रत्युक्तम् । समानदेशास्तत्र
संयोगा इति न कार्यकारणे न च संयोगा अपि द्वे द्वे
अधिकृत्येति । पष्णां समानदेशत्वादिति वाक्यं न द्रव्यस-
मानदेशतायां व्यवतिष्ठते न संयोगिसमानदेशतायामिति ।

यत् पुनरेतदिग्देशभेदो यस्यास्ति तस्यैकत्वं न युज्यते ? क
एवमाह दिग्देशभेदोऽस्तीति, दिग्देशभेदाश्च दिशाः संयोगाः ।
परिकल्पिताश्च दिग्देशभेदान् कल्पयित्वा परमाणोर्दिग्देशभे-
दोऽभ्युपगम्यते, मुख्यतस्तु न दिग्देशभेदो नापि परमाणोर्भे-
दः परमाणुर्दिशा सम्बद्ध्यत इति—एतावन्मात्रं विद्यते एतच्च न
किञ्चिद् बाध्यते । छायावृत्ती तर्हि न भाप्नुतः परमाणोरदेशत्वा-
दिति ? न देशवत्त्वाज्जायावृत्ती, किं तर्हि ? मूर्तिमवस्पर्शवत्त्वात्
मूर्तिमव स्पर्शविशिष्टं द्रव्यं द्रव्यान्तरमावृणोति । किमिदमावृणो-
ति ? स्वसम्बन्धित्वेनेतरस्य सम्बन्धं(३) भातिषेधतीति । छाया तु
तेजःपरमाणोरावरणात् मूर्तिमता परमाणुना तेजःपरमाणुरा-
धियते यत्र(४) चास्यावरणं तत्र छायेति विरलतेजःसम्ब-

(१) ततो भिन्नदेशा अथ परमाणूनां-पा० ४ पु० ।

(२) कार्यकारणे-पा० ४ पु० ।

(३) सम्बन्धित्वं-पा० ४ पु० । (४) यत्-पा० पु० ।

न्वीनि द्रव्यगुणकर्माणि छायेत्याभिधीयते सर्वतो व्या-
 दत्तवेजःसम्बन्धीनि तु तानि तमःसञ्ज्ञकानीति । तदेवं छाया-
 दृत्यो(१)न्ययासिद्धत्वादहेतुः । एतेन क्रियावत्त्वात् स्पर्श-
 वत्त्वाद् द्रव्यान्तरारम्भकत्वात् क्रियाकारणसंस्काराश्रयत्वा-
 त्(२) परत्वापरत्ववत्त्वादित्येवमादि प्रत्युक्तम् । कथमिति ? यथा
 मूर्तिमत्त्वात् सावपवा इत्येतस्मिन् वाक्ये प्रतिज्ञादोषा हेतु-
 दोषाः तथा सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु परपक्षाभ्युपगतेषु हेतुषु यथासम्भवं
 विरुद्धासिद्धानैकान्तिकादिदोषभेदा वक्तव्या इति । शेषं भाष्ये ।

ये तु क्रियावत्त्वादिभिः परमाणूनामनित्यत्वं साप-
 न्ति तैः क्रियावत्त्वं व्यञ्जकं वा कारकं वाऽवश्यमभ्युपगन्त-
 व्यम् । यदि क्रियावत्त्वमनित्यत्वस्य कारकं ? यदाक्रियं तन्नित्यं
 प्राप्नोति । अथ जन्म क्रियेत्याभिधीयते ? तदाऽनित्याः परमाणवो
 जन्मवत्त्वादिति हेत्वर्थः जन्मवत्त्वमसिद्धं परमाणूनामिति । अथ
 क्रियावत्त्वं व्यञ्जकमुच्यते ? व्यञ्जकत्वे ऽप्यन्यतोऽनित्यत्वं पर-
 माणूनां वक्तव्यम् । न ह्ययं व्यञ्जकस्य धर्मो यद्गर्ह्यं वस्तु
 कुर्षात् अपि तु अन्यतो भूतं हेतुर्वर्षनक्ति । न हि प्रदीपोऽस्त-
 न्तमर्थं (जनयित्वा) प्रकाशयति । परसिद्धोत्सृष्टादिदोषाभ्यु-
 पगमे विरुद्धः । एतेन घटादिदृष्टान्तो व्याख्यातः । क्रियावत्त्वं
 च क्रियासमवायः तदभ्युपगमे विरुद्धः अनभ्युपगमे ऽनि-
 त्यः परमाणुः परमाणुत्वादिति हेत्वर्थः । मतुपध्वार्यान्तरे दृष्ट-
 त्वाद् विरुद्धः अनर्थान्तरे दृष्टान्ताभावः । एवं शेषाणि वाक्या-
 नि विकल्प्य यथाम्भवं दोषा वक्तव्या इति । अथ परपक्षासिद्धा-

(१) छायावरणयोः—पा० ४ पु० ।

(२) संस्कारप्रत्ययात्वात्—पा० ४ पु० ।

नेतानभ्युपैति(?) यदि प्रमाणतोऽभ्युपैति ? कथं परपक्षसिद्धाः ।
अथ न प्रमाणतः ? कथं स्वयमनुपलब्धो धर्मः परमातिपादनायो-
पादीयत इति ॥

(इति निरवयवप्रकरणम् ।)

यदिदं भवान् बुद्धीराश्रित्य विषयाः सन्तीति मन्यते
मिथ्याबुद्ध्य एताः—यदि हि तत्त्वबुद्धयः स्युः बुद्ध्या विवेचने
क्रियमाणे बुद्धिविषयाणां याथात्म्य(२)मुपलभ्येत—

बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां याथात्म्यानुपल-
ब्धिस्तन्वपकर्षणे(३) पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनु-
पलब्धिः ॥ २६ ॥

बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिः त-
तन्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः । य एते
बुद्धिविषया गवादपोघटादयश्च नैते तत्त्वतः सन्ति ? कस्मात् ?
बुद्ध्या विविच्यमानानां भेदशोऽग्रहणात् । यथाऽयं तन्तुरयं त-
न्तुरयं तन्तुरिति बुद्ध्या तन्तुषु विविच्यमानेषु न पटः कश्चि-
दस्ति यः पटबुद्धेः विषयः स्यादेव(४)पंचषु बुद्ध्या विवि-
च्यमानेषु, एवं तदवयवेषु तावद् यावत् परमाणुः, परमाणवो-
ऽपि भागशो विविच्यमाना(५)स्तावत् यावत् प्रलय इति । तदेवं
सर्वस्वाप्तत्वे गवादिबुद्धयो घटादिबुद्ध्यश्च मिथ्याबुद्ध्य इति ॥

(१) एतान् धर्मानभ्युपैति—पा० ४ पु० ।

(२) यथात्म्यता—पा० ४ पु० ।

(३) न याथात्म्योपलब्धिस्तन्वपकर्षणे—इति क्वचित् । न याथा-
त्म्यस्योपलब्धिस्तन्वपकर्षणे—पा० ४ पु० ।

(४) भवेदेव—पा० ४ पु० । (५) विमज्ज्यमाना इति २ पु०पा० ।

व्याहतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

व्याहतत्वादहेतुः । बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां सर्वभावानुप-
पत्तिरित्युक्तम् । कस्माद्? व्याघातात् । को व्याघातः? सहासम्भवः
यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानां न सर्वभावानुपपत्तिः । अथ सर्व-
भावानुपपत्तिर्न बुद्ध्या विवेचनं सर्वभावानामिति । सर्वभावा-
नुपपत्तिरिति ब्रुवाणः प्रमाणं पर्यनुयोज्यः यदि प्रमाणं ब्र-
वीति व्याहतं भवति । अथ न ब्रवीति अर्थोऽस्य न मिद्ध्यति
प्रमाणाभावात् । अथाप्रामाणिकी मिद्ध्यिः ? सर्वभावोपपत्तिः क-
स्मान्न मिद्ध्यति । यश्च सर्वभावानामभावो भावेऽपितरतरापेक्षामि-
द्देरित्येवमित्यन्वादे दोष उक्तः स इहापि द्रष्टव्य इति ।

यत्र पुनरेतत् यदि तन्तुव्यातिरिक्तं पटादिद्रव्यं स्यात् तन्तुपु
बुद्ध्या विविच्यमानेषु पृथगुपलभ्येतेति ?

तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ २८ ॥

तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् । कारणद्रव्याश्रितं कार्यं त-
स्मात् न पृथगुपलभ्यते इति । विपर्यये हि पृथग्ग्रहणात् ।
यत्र कार्यकारणभाव आश्रयाश्रितभावश्च नास्ति तत्र पृथ-
ग्ग्रहणमिति ॥

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः । यदस्ति यथा च यद्नास्ति
यथा च तत्सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या सिद्ध्यतीति । सर्वं
भाष्ये ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदस्यं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ॥ ३१ ॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृप्णिकावटा ॥ ३२ ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदस्यं प्रमाणप्रमेयाभिमानः । यथा

स्वप्ने विषया न सन्ति अथ च विषयाभिमानः एवं न
प्रमाणानि न प्रमेयाणि सन्ति अथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानः ।

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नाविषयाभिमानः ॥३४॥

मायागन्धर्वनगरमृगदृष्णिकावद्वेति न. प्रमाणाभावात्
स्वप्नान्तवदविद्यमानेषु विषयेषु अभिमान इत्यत्र न हेतुरुच्य-
ते इति स्वप्नान्ते चासन्तो विषया इति को हेतुरिति । ख्या-
तिरिति चेत् ? अयं जाग्रदवस्थोपलब्धानां विषयाणां चित्त-
व्यतिरोक्तिणामसत्त्वे हेतुः ख्यातिः स्वप्नवदिति ? न दृष्टान्तस्य
साध्यसमस्यात्—य एते स्वप्नावस्थायां विषयाः ख्यान्ति
न ते चित्तव्यतिरिक्ता इति अत्र को हेतुः प्रतिबुद्धेना-
नुपलम्भान्न सन्तीति । अथ मन्यसे यस्मात् प्रतिबुद्धेन नोपलभ्य-
न्ते तस्मान्न सन्तीति ? न, विशेषणोपादानात्—ये प्रतिबुद्धेनोप-
लभ्यन्ते सन्तीति प्राप्तं व्यर्थं वा विशेषणं प्रतिबुद्धेनानुपलम्भा-
दिति । यदि चोपलम्भमानं जाग्रदवस्थायां स्वप्नावस्थायां वि-
षयमसन्तं मन्यसे (१) अथ चित्तमस्तीत्यत्र को हेतुरिति । विषयये
च सामर्थ्याभावादहेतुः जाग्रतोऽनुपलब्धेरिति । यद्युपलब्धिवः
सत्त्वसाधनं ततोऽनुपलब्धिरसत्त्वं साधयति विषयये हि हेतोः
सामर्थ्यं दृष्टमिति । न. चित्तव्यतिरोक्तिणो विषया ग्राहत्वात्
वेदनादिनादिनि—यथा वेदनादिग्राहं न चित्तव्यतिरिक्तं तथा
विषया अपि वेदना—सुखदुःखे, चित्तं ज्ञानमिति, सुखदुःखाभ्या
चान्यं ज्ञानमित्यसिद्धौ (२) दृष्टान्तः सुखदुःखे ग्राहे ग्राहणं ज्ञा-

(१) प्रतिपद्यसे—पा० ४ पु० ।

(२) सुखदुःखाभ्यां चान्यं वेदनादिग्राहं न चित्तव्यतिरिक्तज्ञा-
नमित्यसिद्धौ—पा० ४ पु० ।

नमिति(१) ग्राह्यग्रहणभावादन्यत्वम् । अयाभिन्नं विज्ञानं वे-
दनायास्तथापि ग्राह्यं च गृहीतिश्च एकमिति न दृष्टान्तो-
ऽस्ति । न हि कर्म च क्रिया च एकं भवतीति । अपैकत्वं
प्रमाणवृत्तमनपेक्ष्य प्रतिपद्येयाः ? तथापि चत्वारः स्कन्धा इति
शास्त्रव्याघातः । अथ चतुष्टयं न प्रतिपद्यते दृष्टं विज्ञानमात्र-
मेवाभ्युपगम्यते ? सोऽपि दृष्टं विज्ञानभेदमनुयोक्तव्यः बाह्यस्या-
ऽऽध्यात्मिकस्य च विज्ञानभेदेहेतोरभावाद(२) कथं विज्ञानभेद
इति । स्वप्नवद्विज्ञानभेदं यदि प्रतिपद्यते ? सोऽपि दृष्टानु-
मूतानां भावानां भावनावशेन विज्ञानभेदं प्रतिपादापेक्ष-
व्यः । अथ स्वप्नपक्षे ऽपि भावनाभेदाद् विज्ञानभेदं प्रतिप-
द्येत सोऽपि भाव्यभावकयोर्भेदेन(३) प्रत्यवस्थेयः नाभिन्नं भा-
व्यं भावकं चेति । ये चेते स्वप्नादिमत्तयाः सुरविमानोद्या-
नपानभेदानुविद्यापिनः ते मिथ्यामत्तया इति, मिथ्यामत्तया-
नां च जाग्रदवस्थाप्रत्यपसामान्याद्भावः । ममापि सर्व एव
मिथ्यामत्तया भविष्यन्तीति द्रुवाणः प्रथानमनुयोक्तव्यः न च
निःप्रथानं विपर्ययमत्ययं पश्याम इति । चित्तव्यतिरोक्तिं च वि-
पर्ययमप्रतिपद्यमानः साधनदूषणस्वभावं पर्यनुयोक्तव्यः । यदि
बाह्यस्वभावकं ? व्याघातः । अथ चित्तस्वभावकं ? न चित्तेन
परः प्रतिपाद्यते इत्यर्थोऽस्य न(४) सिद्धयति । न हीतरस्वप्नमा-
ख्यातमितरो विमानातीति । अथ शब्दाकारं चित्तं प्रतिप-
द्यते ? तेनापि शब्दाकारं चित्तमित्याकारार्थो वक्तव्यः । आ-

(१) विज्ञानमिति—पा० ४ पु० ।

(२) सोऽपि दृष्टविज्ञानहेतोरभावात्—पा० ४ पु० ।

(३) भाव्यभावात्पर्ययोर्भेदेन—पा० ४ पु० ।

(४) इत्यर्थो न—पा० ४ पु० ।

कारो हि नाम प्रधानवस्तुसाधान्यादतस्त्विस्तदिति मत्स्यः ।
 न च भवत्पक्षे शब्दो विद्यत इति शब्दाकारं चित्तमिति नि-
 रभिधेयं वाक्यम् । चित्तव्यतिरिक्तं विषयमप्रतिपद्यमानो जा-
 ग्रदवस्थावस्थयोर्भेदं पर्यनुषोज्यः जाग्रदवस्थायां विषया
 न सन्ति स्वप्नावस्थायामपीति इयं स्वप्नावस्था इयं जा-
 ग्रदवस्थेति कुत एतत् । यथाधर्मव्यवस्था च न प्राप्नो-
 ति(१) यथा स्वप्नावस्थायामगम्यागमनादुपार्थोत्पत्तिर्न भवत्येवं
 जाग्रदवस्थायामपि न स्यात् । अथ निद्रोपघातानुपघाती भे-
 दं जनयत इति प्रतिपद्येत ? तदपि तादृगेव निद्रोपघातश्चेत-
 सो वैकृत्यहेतुरिति कथमवगम्यते । अथ विज्ञानस्य स्पष्टता-
 मस्पष्टतां च भेदं प्रतिपद्येत ? विषयमन्तरेण ज्ञानस्य स्पष्टता-
 ऽस्पष्टता च वक्तव्या । अमत्पर्ये विज्ञानभेदो दृष्ट इति चेत् ?—
 अथ मन्यसे यथा तुल्यकर्मविषाकोत्पन्नाः प्रेताः पूयपूर्णा न-
 र्दी पश्यन्ति, न तत्र नद्यस्ति, न पूयं, न लोकं वस्त्वनेका-
 कारं भवितुमर्हति, दृष्टश्च विज्ञानभेदः केचित् तामैव जल-
 पूर्णा पश्यन्ति केचित् रुधिरपूर्णामिस्रतोऽवसीयते (यथा)ऽव्या-
 त्मेनिमित्तापेक्षमसति बाह्ये निमित्ते विज्ञानमेव तथोत्पद्यते
 इति ? न व्याघातात्—असति बाह्ये विज्ञानमेव तथेति भ्रुवाणः
 स्पष्टव्यो जायते कथं तथेति । यदि रुधिराकारं विज्ञानं ? रुधिरं
 तर्हि वक्तव्यं किं रुधिरामिति, एवं जलाकारं नद्याकारं च व-
 क्तव्यं, पूयपूर्णा पश्यन्तीति च वाक्यस्य पदानि प्रत्येकं विचार्य
 माणानि रूपादिस्कन्धाभावे निर्विषयाणि भवन्ति, देशादि-
 निषमश्च न प्राप्नोति, एकस्मिन् देशे नर्दी पूयपूर्णा पश्य-

न्ति न देशान्तरेषु, अमत्पर्ये नियमहेतुर्वक्तव्यः । यस्य पुनर्वि-
द्यमानं केनचिदाकारेण व्यनस्यितं तस्य शेषो मिथ्याप्रत्य-
य इति युक्तम् । मिथ्याप्रत्ययाश्च भवन्तो न प्रधानं
वाधन्त(१) इति पूयादिप्रत्ययानां प्रधानं वक्तव्यमिति—यथा
पुयादिप्रत्ययानामेवं मायागन्धर्वनगरमृगनृष्णास्तलिश्रानामिति ।
कर्मणो वासनान्यत्र फलमन्यत्र कल्पत इति । अस्वार्थोप-
पन्नैव किल कर्म तत्रैव किल फलेन भवितव्यम्
यस्य तु चित्तव्यतिरेकिणो विषयास्तस्यान्यत्र कर्मान्यत्र
फलमिति व्यधिकरणे कर्मफले भवत इति । त-
न्ज्ञानभ्युपगमात्—न यथा कर्मफले व्यधिकरणे अभ्युपगम्येते
आत्मनि कर्म तत्रैव फलमित्यदोषः । मदीयाच्चिदात् अर्था-
न्तरं विषयाः सामान्यविशेषवत्त्वात् सन्तानान्तरचित्तवत् ।
समानगम्यत्वात् कार्यत्वादीनेत्यत्वात् धर्मपूर्वकत्वाच्चेति ।

एवं च सति—

मिथ्योपलब्धिनिनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषया-
भिमानप्रणाशवत् प्रतियोगे ॥ ३५ ॥

मिथ्योपलब्धिनिनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणा-
शवत् प्रतियोगे । स्याणौ पुरुषाध्यवसायो मिथ्योपलब्धिः
तत्त्वज्ञानेन च मिथ्याध्यवसायः स निवर्तते नार्थः स्याद्यु-
रुपलक्षणः न ह्यसौ स्याद्युर्न भवतीति यथा स्वप्नोपलब्धानां
येऽध्यवसायाः ते जाग्रदवस्थोपलब्ध्या निवर्तन्ते नार्थो
विषयमामान्यलक्षण इति । शेषं भाष्ये ॥

युद्धेधैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

षट्केधैवं निमित्तसद्भावोपलम्भादप्रतिषेधः । मिथ्याबुद्धौर्नाथे-

(१) प्रधानप्रत्ययं वाधन्त—पा० ४ पु० ।

त्तप्रति । किं पुनस्तत् ? सामान्यदर्शनं विशेषादर्शनमविद्य-
मानविशेषाध्यारोप इति । मिथ्याबुद्धिं प्रतिपद्यमानेन तस्या-
निमित्तं षक्तव्यं निमित्तं च प्रतिपद्यमानेनार्योऽभ्युपेय इति ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्वैविध्योपपत्तिः ॥ ३७ ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्वैविध्योपपत्तिः । तत्त्वं स्वाणु-
रिति प्रधानं पुरुष इति तत्त्वप्रधानयोरलोपे मिथ्याबुद्धिर्भ-
वतीति । शेषं भाष्ये ।

(इति बाह्यार्थमज्ञानिराकरणप्रकरणम् ।)

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्युक्तम् । अथ
तत्त्वज्ञानं कथमुत्पद्यत इति ?

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

समाधिविशेषाभ्यासात् । शेषं भाष्ये ।

व्यापकत्वादन्तः—करणस्य प्रसाहारो न युक्त इति
चेत् ?—अथ मन्यसे व्यापकमन्तः—करणं तत्कथं मत्वा-
हियत इति चेत् ? नोक्तोत्तरत्वात्—यथा न व्यापकमन्तः-
करणं तयोक्तमथस्तात् । अणुत्वात्(१) स्वाङ्गगतीक्षणानु-
पपत्तिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे पर्याप्यन्त करणमणु तस्यापि
स्वाङ्गगतिवीक्षणं(२) न, प्राप्नोति युगपद्दस्ते चक्षुषि चाऽ-
मन्निधानात् ? न शरीरात्ममनःसंगोगयौगपत्यात् प्रयत्नदर्शनयो-
र्युगपद्वृत्तेः । स्वात्मशरीरसम्बन्धश्चात्ममनःसम्बन्धश्च(३) युगपद्
भवति । तत्रात्ममनःशरीरसम्बन्धात् स्वाङ्गगतिरात्ममनःसम्ब-
न्धाच्चक्षुषः प्रेरणम् तथा स्वाङ्गगतिः प्रयत्नाद्भवतीति दर्शनं

(१) अल्पत्वात्—पा० ४ पु० ।

(२) स्वाङ्गगतेरीक्षणं—पा० ४ पु० ।

(३) समर्थश्चात्मनः समर्थश्च—पा० ४ पु० । एवमप्येऽपि ।

चक्षुरश्चेत्तस्य च मन्त्रिधानादिति । न चात्मनः प्रदेशाः
सन्तीत्युच्यते । प्रदेशवति चात्मानि अन्येनात्मप्रदेशेन मनः
सम्बन्धते अन्येन शरीरमिति स्वाङ्गगतीसङ्गादेदोषः । य-
स्य पुनर्निष्प्रदेश एतासी तस्यैव दोषो न भवतीति श-
रीरसम्बन्धेनात्ममनःसम्बन्ध इति ॥

नार्थविशेषप्रायत्वात् ॥ ३९ ॥

नार्थविशेषप्रायत्वात् । नोपपद्यते समाधिविशेषाभ्यासः
अनुमुत्पमानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तेः यथा स्तनयित्रोः शब्दप्र-
मृतिषु इति ॥

क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च ॥ ४० ॥

क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च(१) । क्षुत्पिपासाभ्यां चानिच्छ-
तोषि(२) बुद्धय (एव) उत्पद्यन्ते इति न युक्तः समा-
धिविशेषः ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः । पूर्वकृतः—पूर्वशरीरा-
भ्यस्तः समाधिविशेषः तस्य फलं धर्मः तत्कृतः पुनः स-
माधिविशेष इति समाधिविशेषाच्च बाह्यविषयाभिभवः लौ-
किकस्यापि तावत्समाधिविशेषावस्थितस्य बाह्यविषयोपनिपाते
बुद्धयो नोत्पद्यन्ते किं पुनर्योगिन इति । यदि बाह्यवि-
षयोपनिपाते अर्थज्ञानानि प्रादुर्भवन्ति ? अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः ।
मुक्तस्यापवर्गे बाह्यविषयविशेषोपनिपातो(३) विद्यत इति बु-
द्ध्युत्पादमसङ्गः ॥

(१) क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च—इति कश्चित् ।

(२) चानिच्छतोऽपि—पा० ४ पु० ।

(३) विषयोपनिपाते—पा० ४ पु० ।

अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥ ४२ ॥

अपवर्गे ऽप्येवंप्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावितात् ॥ ४४ ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावितात् । सति शरीरे बाह्यविषयो
ज्ञानोत्पत्तिकारणम्, नान्यथेति सूत्रार्थः ॥

तदभावश्चापवर्गे ॥ ४५ ॥

तदभावश्चापवर्गे । तस्य शरीरादेरुपलब्धिकारणस्यामा-
वोऽपवर्ग इति । तस्मात् सर्वदुःखमोक्षो(१)ऽपवर्गे इति ।
यस्मात् सर्व दुःखबीजं दुःखं चापवर्गे विच्छिद्यते तस्मात्
सर्वदुःखेन विमुक्तिरपवर्गः ॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्या-
त्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः ।
तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः(२)

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विधैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥

(प्र)ज्ञानग्रहणाच्चाभ्यासः तद्विधैश्च सह संवादः । ज्ञानग्रहणं
शास्त्रग्रहणं, तद्विद्या-यत्रमुपायं बुद्ध्यन्त इति तद्विद्या इत्यभि-
क्तार्थं वचनम् ॥

तं शिष्यगुरुसत्रह्यचारिविशिष्टश्रेयोर्धिभिरनसू-
युभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥

तं शिष्यगुरुसत्रह्यचारिविशिष्ट इत्येवमादि सूत्रम् । एतत् तु
निगदेनैव नीतार्थम् ॥

प्रतिपक्षहीनमपि चा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

(१) सुखदुःखमोक्षो-पा० ४ पु० ।

(२) नियमाभ्याससंस्कारः-पा० ४ पु० ।

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे तत्रभ्युपेयादिति वर्तते ॥
तत्र्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे धीजप्ररो-
हसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥

तत्र्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं(१) जल्पवितण्डे धीजप्ररोहसंरणार्थं
कण्टकशाखावरणवदिति अनुत्पन्नत्वज्ञानेनेतत्कर्तव्यमिति सूत्रार्थः ॥
विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेणावज्ञायमानस्य—

ताभ्यां विगृह्य कथनम्(२) ॥ ५१ ॥

ताभ्यां जल्पवितण्डाभ्यां विगृह्येति विजिगीषया न तच्चबु-
मु-स्येति । विद्यापालनार्थं चतत् न लामपृज्जारुपात्पर्याप्तिति(३) ॥

प्रवृत्तिदोषमन्वदः प्रेत्यभावः प्रपञ्चतः ।

- फल दुःख विमुक्तिश्च तदुपायश्च कीर्तितः ॥

इति-आदुद्योतकरे न्यायसूत्रवार्तिके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥
द्वितीयमाह्निकम्(४) ॥ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

(१) प्रतिपक्षहीन-इत्यधिकम् ४ पु० ॥

(२) न्यायसूत्रानिबन्धानुसारेणेदं सूत्रमेव । भाष्यमित्यन्ये ।

(३) ताभ्यां विगृह्य कथनमिति सूत्रम् । यस्तु बुद्धदर्शनरहादित-
मिच्छयाज्ञानमवलम्ब्य दुःखिदग्धतया सद्विद्याविरागयाद्वा लामपृजा
स्यात्यर्थितया कुहेतुमिरीक्ष्यराणां जनाधाराणां पुरतो धेद्व्राह्मण
परलोकादिदूषणे प्रवृत्तस्त प्रति वार्द्धी समीचीनं दूषणमप्रतिमयाप्र-
द्वन् जल्पवितण्डे यद्यतार्थं विगृह्य जल्पवितण्डाभ्यां तररकथन
करोति विद्यापरिपालनाय । मामूदीक्ष्यराणां मतिविभ्रमेण तत्र-
रितानुवर्त्तिनीनां प्रज्ञानां धर्मविद्युत् इदमपि प्रयोजनं जल्पवितण्डयो
न तु लामस्यात्यादि दृष्टम् । न हि परहितप्रवृत्तपरमकारुणिको
मुनिदृष्टार्थं परपामुलोपायमुपदिशतीति तात्पर्यटीकायां याच
स्वतिमिश्रा ।

(४) इति श्रीमदुद्योतकराचार्यविरचिते न्यायसूत्रचतुर्थोऽध्याय
वार्तिके समाप्तम्—पृ० ५० पु० १ ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

जातेः संक्षेपेणोक्ताया विस्तरा वक्तव्य इतीदमारभ्यते(१)
साधर्म्यादि सूत्रम्—

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्षावर्षाधिकल्पसा-
धप्रमाप्प्रमाप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकर-
णहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्धनुपलब्धनित्यानि-
त्यकार्यसमाः ॥ १ ॥

तत्र जातिर्नाम स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते यः मतिरोधासपर्यो हेतुः ।

जातेः प्रयोगप्रतिषेधादसदुत्तरत्वाच्चारम्भो न यु-
क्तः ?—छलजातिनिग्रहस्यानानां स्वभावये परिवर्जनमिति प्रति-
षेधा जातेः, न च जातिः सदुत्तरमतश्च जातेः प्रयोगो न
युक्तः ? न, आरम्भप्रयोजनस्योक्तात्वात्—दुर्कं जातेरारम्भप्रयोजनं
स्वयं च मुक्तरः प्रयोग इति । साधुनाथननिराकरणार्थं वा
प्रयोगः—यदा तु वार्त्ता परस्य साधनं साधिवति मन्यते लाभ-
पूजाख्यातिकापश्च भवति तदा जातिं प्रयुक्ते कदाचिदयं
जान्युत्तरेणाकुलीकृतो नोत्तरं प्रतिषेधेन उच्यतेतिपत्त्या च
निगृह्यते । अनभिधाने (च) जातेरेकान्तजयः परस्परैकान्तिकाश्च

(१) अथ प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्च
तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थं पञ्चमाध्याय आरभ्यत इत्यत आह ।
साधर्म्यवैधर्म्योभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिवद्भ्रममिति भा-
ष्यम् । तस्यार्थमाह वार्त्तिककारः जाते' संक्षेपेणोक्ताया इत्यादि ।
इति तार्त्तिकीकायां पाचस्वतिमिधाः ।

पराजपाद्वरमस्तु सन्देहः^(१) इति युक्तो जातेः प्रयोगः ।

असाधुमाधननिराकरणार्थमित्यन्ये—एकेतु जातेः प्रयोगं मन्यन्ते असाधुमाधननिराकरणार्थमेव चाहुः असाधौ तु साधने प्रयुक्ते य आर्मा प्रयोगः सोऽनभिज्ञतया साधनदोषस्य, तदोषमदर्शनार्थं वा मसद्भव्याजेनेति । एतच्च न युक्तम्—मयोजनामावादः^(२) यदि तावद्साध्वैतत्साधनमिति प्रातपद्यते य एवास्य दोषो बुद्धः स एव वक्तव्यो न जात्यभिधानेन^(३) प्रयोजनमस्ति । अथ न बुद्ध्यते ? किमिति जार्ति मयुद्धे^(४) न ह्यनवबुद्ध्यमानः शक्नोति प्रयोक्तुम् । अथानवबुद्ध्यमानोऽपि (प्रयुद्धे) यत्किञ्चिद् द्यूयात् निमयो न स्यात् । एतेनानैकान्तिके पञ्चाना प्रयोगः प्रत्युक्तः—य आहुरनैकान्तिके साधने परेण प्रयुक्ते पञ्च जातयः प्रयोक्तव्या इति, तदप्यनेनैव प्रत्युक्तम् । कथमिति ? बुद्धा तदेव वक्तव्यमबुद्धा अज्ञानमिति । एतेन युक्तायुक्तयोः पूर्वोपरभावः प्रत्युक्तः । अयुक्ते साधने अयुक्तमुत्तरं युक्ते युक्तमिति । युक्तं च नाम (यव) प्रतिज्ञादिदोषोद्भावन नासौ जातिः, उत्तरेष्व तदिति जातिलक्षणापरिज्ञानादयुक्तमेतदपीति ।

समीकरणार्थं प्रयोगः समः साधर्म्यमेव सम वैधर्म्यमेव^(५) सममिति समार्थः समीकरणार्थः प्रयोगो द्रष्टव्यः । समीक्रियता परंपक्षो यावाकारि अयं तु समीकरणार्थं मवर्तते यथा लोके कुटुम्बार्थं घटन इति । विशेषहेत्वभावो वा समार्थः न भवति

(१) घर तत्सन्देह—पा० ६ पु० ।

(२) प्रयोजनतासद्भावावादिति २ पु० पा० ।

(३) जात्यभिधाने—पा० ६ पु० ।

(४) प्रत्युद्धीत इति टीकासम्मत पाठ ।

(५) सम वैधर्म्यमेव—इति नास्ति ६ पु० ।

विशेषहेतुः कश्चिदपदिश्यत इति । एनमर्थमुररीकृत्य प्रवर्तते यथाभूतं भवतः साधनं तथाभूतं ममापीति । न च सर्वापदेशव्याप्तिरूपापकत्वात् । न हि सर्वापदेशे सर्वा जातयः प्रवर्तन्ते, न हि वैधर्म्येण स्थापनायामुत्कर्षापकर्षवर्षावर्षाविकल्पसमाः प्रयोक्तुं शक्यन्त इति । न च वादिप्रतिवादिनोस्तुल्यता समर्थः जातेरसदुत्तरत्वात्—नियमेनैव जातिवाद्यमद्विती भवति वादिनां तु सदसद्वादित्वे अनियम(१) इति ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्व्यभिचर्योपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमा ॥ २ ॥

मतिषेषाविति । साधर्म्येणोपसंहारे तद्विपरीतसाधर्म्येण प्रत्यवस्थानं, वैधर्म्येणोपसंहारे तद्विपरीतेन साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः यथा—अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् । उत्पत्तिधर्मकं कुम्भाद्यनित्यं दृष्टम् । यद्यनित्यघटमाधर्म्यादनित्यः नित्येनाप्याकाशेन साधर्म्यममूर्तत्वमस्तीति नित्यः(२) प्राप्तः इति । एतस्मिन्नेव हेतावाकाशवैधर्म्यादित्युक्ते यदि नित्यवाकाशवैधर्म्यादनित्यः नित्यमाधर्म्यमप्याकाशेनामूर्तत्वमस्त्यतो नित्यः प्राप्तः । अथ मन्पसे सत्यस्मिन् साधर्म्ये न नित्यः ? न तर्हि वक्तव्यपानित्यप्रत्यसाधर्म्यान्नित्यवाकाशवैधर्म्यान्नानित्य इति । तेषां जातिवैशेष्यहेत्वभावं दर्शयति । विशेषहेत्वभावाशानैकान्तिकदेशनाभ्यासा इति । एवं वैधर्म्येणोक्ते हेतौ तद्विपरीतवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्येणोक्ते हेतौ तद्विपरीतवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमः यथा तस्मिन्नेव हेतावाकाशवैधर्म्यादनित्य इत्युक्ते यदि नि-

(१) अनियमप्रसङ्ग — पा० ६ पु० ।

(२) ममूर्तत्वमस्त्यतो नित्यः—पा० ६ पु० ।

त्पाकाशवैधर्म्यादनित्यः अनित्येनापि घटेनास्य वैधर्म्यमपूर्त-
त्वमतो नित्यः प्राप्तः । तस्मिन्नेव हेतौ घटमाधर्म्यादित्युक्ते प-
द्यनित्यघटमाधर्म्यादनित्यः वैधर्म्यमप्यस्यास्त्यमूर्तत्वमतो नित्यः
प्राप्तः । अथ मन्यमे मत्येतास्मिन्(१) वैधर्म्ये न नित्यः(२) न
तर्ह्यपमेकान्तोऽनित्यघटमाधर्म्यान्नित्याकाशवैधर्म्याद्यानित्य इति ।
सोऽयं विशेषदेत्वभावः ॥

अनयोरुत्तरम्—

गोत्वाद्गोसिद्धिषत् तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

गवाञ्चमाधर्म्ये सत्त्वादी समाने, वैधर्म्ये चैकशफत्वादी सा-
धर्म्यात् सत्त्वाद्गौरश्वो न भवति । न च वैधर्म्यादिकशफत्वादेरगौ-
र्गो भवति । किं कारणम् ? एकस्यानन्वयादेकस्य चाव्यावृत्तेः ।
यदन्वयव्यतिरेकि साधर्म्यं तस्माद्धर्मव्यवस्था, गोत्वं च तथा,
तस्माद्गोत्वादेव गौः सिद्ध्यति, तथेहाप्यमूर्तत्वमुपयव्यतिरेकि
उपपान्वयि च, तस्मान्नित्यत्वमनित्यत्वं च(३) न शक्यं प्रागप-
त्तुम्, अपि त्वन्वयव्यतिरेकसम्पन्नादुत्पत्तिधर्मकत्वा(४)दनित्य
इति । अगो यद्ग्रीषि विशेषदेत्वभावादीति अयं विशेषहेतुः इति ॥

(इति सत्त्वनिपसद्देशनाभासप्रकरणम्)

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्माधिकल्पाद्बुभयसाध्यत्वाद्यो-
त्कर्षापहर्षवर्षावर्षविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥

अविद्यमानधर्माध्यारोप उत्कर्षः, विद्यमानधर्मापचयोऽपकर्षः,
वर्ष्यः साध्यः, अवर्ष्यः असाध्यः, विकल्पो विशेषः, एतेषां

(१) सत्यप्यस्मिन्-पा० ६ पु० । (२) प्राप्त-इत्यधिकम् ६ पु० ।

(३) नित्यमनित्य च-पा० ६ पु० । (४) उत्पत्तिमत्त्वा-पा० ६ पु० ।

धर्माणामुद्गावनार्थाः प्रयोगा उत्कर्षमपाद्या जानयः(१) साध्य-
साधनधर्मयोस्तुल्यतया मत्पत्रस्थानं साध्यममेत्युच्यते—यथा
तस्मिन्नेव हेतौ घटमाधर्म्यादित्युक्ते यादे यथा घटस्थया शब्द-
स्तदा घटो रूपादिमान् शब्दोऽप्येवं प्रसक्त इत्युक्तपरममः ।
शब्दो वाऽरूप इति घटोऽप्येवं प्रसक्त इत्यपकर्षममः । घटोऽनित्य
इत्यत्रर्णः शब्दोऽप्येवं, शब्दो वावर्ण्य इति घटोऽप्येवमिति
वर्णावर्ण्यममौ । मत्पत्रास्मिन् उत्पात्तधर्मकत्वे विभागजः शब्दो न
विभागजो घटः विभागजाविभागजाविकल्पवद् च(२)*नित्यानि-
त्यविकल्प इति विकल्पममः । घटो वा अनित्य इत्यत्र को
हेतुरयमपि साध्यवज्ज्ञापितव्य इति साध्यवत् मत्पत्रस्थानात्
साध्यममः ॥

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारासिद्धेर्वधर्म्यादप्रतिषेधः ॥५॥

न, हेत्वर्थापरिज्ञानादिति सूत्रार्थः । न प्रूपो यावन्तो घट-
धर्मास्ते सर्वे एव शब्दे सम्भवन्तीति, अपि तु यो यस्य सा-
धको धर्म उपपद्यते स तत्साधने तत्रोपसंह्रियते । तथाचशब्दे-
न शब्दे योत्पत्तिधर्मकत्वं धर्म उपसंह्रियते । एवं यथोक्तमसम्ब-
द्धम् । यथा गौस्तथा गवय इत्युक्ते न गोधर्माः सर्वे एव गवये,
न गवयधर्माः सर्वे एव गवि प्राप्नुवन्ति । अपि तु यदि-
तरस्येतरण सम्बद्ध्यते तावन्मात्रमेवोपसंह्रियते । अशेषधर्मोप-
संहारे तु यथा तथेसेव न स्यात् इम एवासावान स्यात्
तथेहापीत्यपमदोषः । यन्पुनरेतद्विभागजाविभागजाविकल्पव-
द्वित्यानित्यविकल्प इति ? यथोत्पत्तिधर्मकत्वमन्वयव्यतिरेकि-

(१) उभयोः—पा० ६ पु० । (२) विकल्पे च—पा० ६ पु० ।

* यदितिष्ठते २ पु० पा० ।

नेवं विभागजत्वम् । न हि किञ्चिद्भिन्नागाज्जायमान यथो-
क्तविशेषणं निखर्मान्त्यं वा दृष्टमित्येतदप्यनुत्तरम् ॥

साध्यत्विदेवाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

दृष्टान्तः साध्य इति युवता भवता न दृष्टान्तलक्षणं
व्यशायि । दृष्टान्तो हि नामाविहतयोर्दर्शनयोर्विषयः ।
तथा च साध्यत्वमनुपपन्नम् । अथ दर्शनं विहन्यते ? नास्ती
दृष्टान्तो लक्षणाभावादिति ।

यत्त्रयोक्तं जातीनां(?) धौनरुत्तर्यं प्रमउपग इति ?—न धौनरु-
त्तर्यमर्थभेदात्—यथा चोत्कर्षसमादीनां भिन्नोभेदोक्तम् । प्रयोग-
भेददर्शनाच्च—प्रयोगश्च भिन्न उत्कर्षसमादीनामिति । आनन्दमिति
चेत् ?—अथ मन्यसे यदि प्रयोगभेदाद्भेदो न चतुर्विंशतिर्जातय
इति मासम् ? न, अनवधारणात्—नेदमवधार्यते चतुर्विंशतिर्जा-
तय इति, किन्तु(२)दाहरणानां भेदः । कथमवगम्यते ? त-
थाहि प्रकरणसमैका चतुर्द्धा भिन्नेति । अथ सामान्यतो-
ऽभिन्ना जातय इत्यभेदं श्रूयात् ? तस्याप्यभ्युपगतं चतुर्दशत्वं
निवर्तते । अथ कुतश्चद्भेदाद्भेदः ? अदेशमं(३) तर्हि उत्कर्षस-
माया न विकल्पसमातो भिद्यन्त इति, यथा केनचिद्भे-
देन चतुर्दशत्वं तथा केनचिद्भेदेन चतुर्विंशतित्वम् । अ-
विशेषममा त्विष्यं जातिः उत्कर्षसमादीनामेकत्वं किञ्चित्माधर्म्या-
दिति । अस्या जातेरुक्तमुत्तरम् ॥

(इति साध्यदृष्टान्तधर्मविकल्पप्रथमोत्कर्षसमादिजातिपदकप्रकरणम्)

(१) जातीनां—पा० ६ पु० ।

(२) अपि तु—पा० ५ पु० ।

(३) अचोच इति २ पु० पा ।

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्याविशिष्टत्वा-
दप्राप्त्यासाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥ ७ ॥

तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधम्पादिते कृते यदि तावदर्थं
हेतुः साध्यं सम्प्राप्नोति प्राप्त्या अविशिष्टः । कोऽविशो-
षार्थः ? उभयोर्विद्यमानता—नाविद्यमानः सम्प्राप्यत इति हेतोः
साधनार्थो हीयते । अथ न प्राप्यते ? अप्राप्तेनाहेतुना अ-
विशिष्टत्वाद्हेतुर्भवति । न ह्यप्रैरप्राप्तौ दहति । प्राप्त्या प्रस-
वस्थानं प्राप्तिसमः अप्राप्त्या प्रसवस्थानमप्राप्तिसमः । अ-
नयोर्भेदेनोपन्यासो विवक्षातः—भेदविवक्षायां प्राप्त्यप्राप्तिसमा-
विति । अभेदविवक्षायामेकमेवोत्तरम्—यथा वृक्षा वनमिते ।

जातिलक्षणाभावाच्चेयं जातिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे य-
ज्जालेर्लक्षणं तदस्या नास्ति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रसवस्थान-
मिति हि तव, न च लक्षणेनासम्बद्धा जातिरिति श-
क्त्यं वक्तुम्, न हि गोलक्षणेनोऽश्चो गौरिति, न,
सूत्रार्थापरिज्ञानात्—साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रसवस्थानं जाति-
रित्यस्य सूत्रस्वार्थो न व्यङ्गायीत्यनुत्तरमेतत् । एतेन त्रै-
काल्यसमायाः प्रत्युक्ताः सूत्रार्थापरिज्ञानात् ॥

घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारा(१)द्-
प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

मृत्पिण्डप्राप्तानां दण्डादीनां नाविशेषो न च साध्य-
साधनभावनिर्दिष्टः—न हि मृत्पिण्डप्राप्तौ दण्डः प्राप्तं
जहाति नापीतस्त्वं साध्यत्वं जहाति । अथ मन्यसे
दस्तत्र साध्यस्तस्य चाविद्यमानस्य किं मान्यं ?

(१) चाभ्येभिचारोदित्यपि उचितम् ।

विद्यमानस्य साधनमपि तु मूर्त्यण्डो घटीक्रियत इति ।
 किमिदं घटीक्रियत इति ? मृदवपवाः पूर्वव्यूहपरित्पागेन व्यू-
 हान्तरमापद्यन्ते व्यूहान्तराच्च घटीत्पत्तिः । पीडने चाभि-
 चारादप्राप्त्यापि साधकत्वं दृष्टम् । कोऽप्राप्त्यर्थः ? पर-
 स्परौपदेशेष्वन्तरेण साधकत्वम् । अन्यथा तुदेशेनायं प्राप्त
 एव निवभात । इयं च जातिः सर्वहेत्वपवादद्वारिका यदि
 ज्ञापको हेतुरपदिदपने तथापि, यदि कारकस्तथापी-
 ति । सा चेषं कार्यकारण(त्वा)पवादद्वारेण प्रवर्तमाना व्या-
 हता भवति । को व्याघातः ? उचरस्मानुत्पानम् । कथ-
 मिति ? यदिदमुचरं माप्त्यर्थं (कारणत्वापवादद्वारेण) साधयेद-
 प्राप्य वेति तस्यापि प्रतिषेध्यं प्राप्य वाऽप्राप्य वेति स-
 मो दोषः ॥

(इति प्राप्त्यप्राप्तियुगनद्धवाहिविकल्पोपक्रमजातिद्वयप्रकरणम् ।)

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रति-
 दृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तममौ ॥ ९ ॥

यथा तस्मिन्नेव हेतौ घटादिमाधर्म्येण कृते इत्थं—यद्
 एव तावदनिश्च इत्यत्र को हेतुरिति प्रसङ्गमयः । प्रति-
 दृष्टान्तमस्य यदेव भाष्य उदाहरणं तदेव श्रुत्यमिति ।
 वाय्वाकाशसंयोगस्थाकारणत्वादयुक्तमिति चेत् ?—अथ म-
 न्यमे न वाय्वाकाशसंयोगः क्रियाकारणं त्रिष्वपि कालेष्व-
 सम्भवात् ?—न वाय्वाकाशसंयोगेनाकाशे क्रिया कृता न
 करोति न करिष्यतीति, यच्च त्रिष्वपि कालेष्वकारणं त-
 दकारणम्—यथा घटो घटान्तरस्य ? । न, तस्मान्नघमोपपत्तेः—
 न एवो वाय्वाकाशसंयोग, एव, कारणमपि, तु तथाभूतोप-

मोऽन्यत्र दृष्टो यथा वायुवनस्पतिसंयोग इति । यस्त्वसौ
 तथाभूतः क्रियां न करोति तत्राकारणत्वादपि तु प्रतिष-
 न्यकात् । केनाप्य प्रतिषन्यः ? । महत्परिमाणेन, यथा-मन्दवा-
 तवेगेन नुन्नानां लोष्टादीनामिति । यदि च क्रियां दृष्ट्वा
 क्रियाकरणमिति मन्यसे सर्वं कारणं क्रियानुमेयं भवतः
 माहं ततश्चोपादानं कारणस्य न मामोति किमिदं करि-
 प्यखाहो न करिष्यतीति । यस्य पुनः साधर्म्याद्दु(१)पादानं त-
 स्य युक्तम् । यदि च तस्मद्दर्शनं न कारणमिति मन्यसे ? अ-
 नैकान्तिको हेतुर्न प्राप्नोति, न हि यच्छब्देऽमूर्तत्वं त-
 दाकाशादीनामिति, अनुमानं चान्यत्र दृष्टस्यान्यत्र सादृश्यादेव
 प्रवर्तते न हि ये धूमधर्मा एकास्मिन् धूमे त एव धूमा-
 न्तरेष्वपीति ॥

प्रदीपोपादानग्रसद्गविनिवृत्तिषसु तद्विनिवृत्तिः ॥१०॥

इदं तावदप्यं प्रष्टव्यः के प्रदीपमुपाददते किमर्थं चे-
 ति ? । दिदृक्षमाणा दृश्यदर्शनार्थमिति ? । अथ प्रदीपोपल-
 ष्यर्थं कस्मान्न प्रदीपोपादानं कुर्वते ? । अन्तरेण प्रदीपो
 दृश्यते प्रदीपान्तरमिति । अथ दृष्टान्तः किमर्थमुपादीयते ?
 अज्ञातस्य प्रज्ञापनार्थम् । अथ दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तः किमर्थं दृश्यते ?
 यदि प्रज्ञापनार्थं नामज्ञातो दृष्टान्त इति । (यत्पुनराकाशदृष्टा-
 न्तवदिति)(२) ॥

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

अभ्युपगमात्-प्रतिदृष्टान्तस्य च हेतुमात्रं प्रतिषद्यमानेन ।

(१) सामर्थ्यादिति २ पु० पा० ।

(२) एतद्दर्शनात् प्रत्यः २ पु० नास्ति ।

घटान्तस्यापि हेतुभावोऽभ्युपगन्तव्यः हेतुभावश्च साधकत्वं स च कथं हेतुर्न स्यात् यद्यप्रतिषिद्धः साधकः स्यात् अप्रतिषिद्ध-
श्चायं, साधकप्रयोगानुपपत्तेश्च यदि तावदेवं प्रयुक्ते य-
था भवदीपो दृष्टान्तस्तथा मदीय इति अभ्युपगमान्न प्रतिदृष्टा-
न्तः । अथैवं प्रयुक्ते यथा मदीयो न दृष्टान्तस्तथा त्वदीय
इति तथापि व्याघातान्न प्रतिदृष्टान्त इति ॥

(इति युगनद्धवादिमसद्गतिदृष्टान्तसमजातिद्वयप्रकरणम् ।)

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादानुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

अथा अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् घटवदिति कृते
यदि सूत्रात् प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकत्वं नास्ति तदभावादानु-
त्पत्तिधर्मकः अनुत्पत्तिधर्मकत्वाच्च नित्य इति अनुत्पत्त्या प्र-
त्यवस्थानमनुत्पत्तिममः ॥

तथाभावाद्दुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रति-
षेधः ॥ १३ ॥

यथैव प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकत्वं नास्ति तथा शब्दोपीति
उत्पन्नः मन् शब्द इति भवति उत्पन्नः सन्नुत्पत्तिधर्मक इति
भवति तथानित्य इति । उत्पन्ने उत्पत्तिधर्मकत्वमस्तीति न
कारणप्रतिषेधः अनुत्पन्नस्य चाप्यभावात् न चाप्यनुत्पन्नः
शब्द इति वा उत्पत्तिधर्मक इति वा नित्य इति वा अनित्य इति
वा व्यपदेश्यं शयपत्त इति । साधकश्चायं हेतुर्न कारकः साधके च
कारकवत् मत्प्रवस्थानममम्यद्भूम् । न कारकसाधकयोर्भेदो-
ऽस्ति कारकत्वादिति चेत् ? न, कारकसाधकयोः क्रियाप्रति-
हेतुत्वात् । योऽप्ययं साधकः सोऽपि किञ्चित् कुर्वन् साधक-
इत्युच्यते कारकोपीति(?) । नैव दोषः कारकस्य क्रियावृत्त-

(१) कारकत्वादिति—पा० १ पु० ।

त्वात् ज्ञप्तिहेतुत्वाद् ज्ञापकस्येति । तत्रैको वस्तु निष्पादयति एकस्तु विद्यमाने वस्तुनि ज्ञप्तिं करोति माकूचोत्पत्तिधर्मकत्वस्याभावादनुत्पत्तिधर्मकः शब्द इति ब्रुवाणः शब्दमभ्युपैति नासतोऽनुत्पत्तिधर्मकत्वं धर्म इति । ततश्च विशेषणमनर्थकं प्रागुत्पत्तेरिति ।

अपरे तु प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादित्युक्ते अर्थापत्तिर्नैवैवमिति, प्रागुत्पत्तेः प्रथमानन्तरीयकत्वस्याभावादर्थान्तरानन्तरीयकोऽप्यन्तरानन्तरीयकत्वाच्च नित्य इति कृते उत्तरं द्रूपात्(?) नायं नियमोऽप्यन्तरानन्तरीयकं(?) नित्यमिति । त्रयी हि तस्य गतिः किञ्चिन्नित्यमाकाशादि किञ्चिदमित्यं विद्युदादि किञ्चिदसदेव आकाशकुमुमादि ।

एतच्च न युक्तमुत्पश्यामः । कथमिति ? यच्चावदसदप्रयत्नान्तरीयकमिति न युक्तं प्रयत्नान्तरीयकत्वस्य जन्मविशेषणत्वाद्यस्य न प्रयत्नान्तरीयकं जन्म तदप्रयत्नान्तरीयकं, न चाभावो विद्यते अतो न तस्य जन्म । यच्चासत् किं तस्य विशेष्यमस्ति । एतेन नित्यं मत्तुक्तम् । न हि नित्यमप्रयत्नान्तरीयकमिति शक्यं वक्तुम् । जानिलक्षणाभावान्नैर्यं जातिरिति चेत् ? नानुत्पन्नैरहेतुभिः साम्यात्-योऽनुत्पन्नः स न हेतुः तद्यथा अनुत्पन्नास्तन्तवो न पदस्य कारणाविति ॥

(इत्यनुत्पत्तिसमप्रकरणम् ।)

सामान्यदृष्टान्तघोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्या-
नित्यसाधर्म्यात् संशयसमः ॥ १४ ॥

उदाहरणं भाष्ये । संशयसमा साध्यसमातो न विद्यते इति चेत् ?-अप मन्यसे यथा साधर्म्यसमोदाहरणं साध-

म्यात् प्रवर्तते तथा संशयमभाषीति, अतोऽभेदाच्च जात्यन्त-
रमिति ? न, उभयैकसाधर्म्यभेदात्—उभयसाधर्म्यात् संश-
यममः एकसाधर्म्यात् साधर्म्यसम इति विशेषः ॥

साधर्म्यात् संशये न संशयो वैधर्म्याद्भ्रमवधा
या संशये ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमा-
च्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥

साधर्म्यात् साधर्म्यदर्शनात् संशयः वैधर्म्याद्विशेषदर्शना-
च्च संशयः उभयथा तु(?) संशये सामान्यविशेषदर्शने मति
संशये ऽत्यन्त(२)संशयप्रसङ्गो नित्यं सामान्यं संशयं करोती-
ति तु न प्रतिपद्यामहे मति सामान्ये विशेषदर्शनाद्यावृत्तेरिति ॥

(इति संशयसमप्रकरणम् ।)

उभयसाधर्म्यात् प्राक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ १६ ॥

उदाहरणं भाष्ये । संशयसमसाधर्म्यसमाभ्यां प्रकरणसमा
न भिद्यते । कथमिति ? तत्रापि साधर्म्यविहायीति ? । न, उभय-
पक्षसाधर्म्याद् भेदमिद्वेः—उभावत्र वादिपक्षवादिनी पक्षपरग्रहेण
नित्यानित्यत्वे साधयतः, न चैवं साधर्म्यसमसंशयममयोरीति ॥

प्रतिपक्षात् प्रकरणमिद्वेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्र-
तिपक्षोपपत्तेः(३) ॥ १७ ॥

विरुद्धाव्यभिचार्येण उक्तोत्तर इति । प्रकरणोत्थानं च
न प्रतिपत्तादिति मूषः किन्तु तथादर्शनात्(४) तदुक्तं प्र-
करणमपे हेत्वाभास इति ॥ (इति प्रकरणसमप्रकरणम् ।)

(१) उभयथा संयोगिनि—पा० ६ पु० ।

(२) संशय इत्यत्र—पा० ६ पु० ।

(३) प्रतिपक्षोपपत्तः—पा० ६ पु० । (४) तथादर्शनात्—पा० ६ पु० ।

त्रैकाल्यासिद्धेः(१)हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥

अहेतुपाम्पात् प्रत्ययस्थानमहेतुमम इति ॥

न हेतुतः साध्यासिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

विरोधः सूत्रार्थः । नोत्पद्यमानमहेतुत उत्पद्यते नापि
ज्ञाप्यमानमहेतुना ज्ञाप्यते इति ।

प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

विरोध उत्तरदोष इति । यस्मिन्पि कालेषु न सा-
धयति स न हेतुरिति प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः ।
उक्तोत्तरत्वाच्च-प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्यत्रो-
क्तोत्तरमेतदिति ।

(इति हेतुपपमकरणम् ।)

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥

उदाहरणं भाष्ये ।

अनुक्तस्वार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैका-
न्तिकत्वाच्चापत्तेः ॥ २२ ॥

अनुपपाद्य सामर्थ्यपर्यादापद्यत इति सुवाणः पक्षं हा-
पयति । किं कारणम् ? सामर्थ्यस्यानुक्तत्वात् । एवं च
पक्षहानेरुपपत्तिः । अनैकान्तिकत्वाच्चापत्तेः(२) पूर्वसूत्रव्या-
घातः । यद्दुक्तं नानैकान्तिकत्वमनर्थापत्तावर्थापत्त्यधिमानांद्-
ति ? तद्व्याहृत्यते(३) नास्ति व्याघातः सन्निधिविशिष्टाया अ-
नैकान्तिकत्वाभ्युपगमात्—येयं सूत्रेणोपात्ता साऽनैकान्तिकी

(१) त्रैकाल्यानुपपत्तेरिति न्यायसूचीनिबन्धे ।

(२) अनुपपत्तेः—पा० ६ पु० । (३) उपपत्तिरिति—पा० ५ पु० ।

नार्यापत्तिमात्रं यथानुमानं व्यभिचारि यत् तदप्रमाणं नेतर-
दिति तथेहापीति ॥

(इति अर्यापत्तिममकरणम् ।)

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भा-
वोपपत्तेरविशेषममः ॥ २३ ॥

उदाहरणं भाष्ये । साधर्म्यममातो न मिश्रते अवि-
शेषममः । कस्मात् ? साधर्म्यमात्रात्—प्रवृत्तरविशेषादिति चे-
त् ? न, एकममस्तभेदाद्भेदः एकमाधर्म्यात् साधर्म्यसमा म-
मस्तसाधर्म्याद्विशेषममेति ॥

कचिद् तद्धर्मोपपत्तेः कचिच्चानुपपत्तेः(१) प्रतिषे-
धाऽभावः ॥ २४ ॥

कचिद् साधर्म्यमुपलभ्यते कचिन्नेति सूत्रार्थः । अभ्युप-
गमाच्च विरोधः सर्वभावानामनित्यत्वं ममत्ववता अभ्यनुष्ठा-
तं शब्दस्यानित्यत्वं व्यर्थं वा सर्वाभावग्रहणापीति । उक्तञ्च वि-
शेषोऽन्वयव्यतिरेकमप्यत्रो हेतुर्नोत्तर इति ।

(इति अविशेषममकरणम् ।)

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिममः ॥ २५ ॥

उदाहरणं भाष्ये । उपपत्तिममा प्रकरणसमातो न मिश्र-
त इति तत्रापि नित्यानित्यकारणोपपत्तिरिहापीति ? । न, नित्या-
नित्यकारणस्यैकत्रोपपत्तेः—नित्यकारणं चानित्यकारणं त्रै-
कत्रोपपत्तयत इत्युपपत्तिममः नित्यानित्यपक्षाभ्यां प्रत्यवस्था-
नात् प्रकरणमम इति भेदः ॥

उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

विरोधः सूत्रार्थः । नित्यत्वकारण(१)मप्यस्योपपद्यते इति
ब्रूयताऽभ्यनुज्ञातं अनित्यत्वकारणमिति, तथा च विरोधादुच्य-
रपसोत्थानं न युक्तम् ॥

(इति उपपत्तिसमप्रकरणम् ।)

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥२७॥

उदाहरणं भाष्ये । सर्वसाध्यारोपेणाव्यापकत्वं साधनस्ये-
त्युपलब्धिसमार्थः । सर्वमनित्यं सामान्यविशेषवतोऽस्यदादिवा-
ह्यकरणप्रत्यक्षत्वेनाध्यारोप्याव्यापकत्वं हेतोः, न ह्ययं हेतुः स-
र्वस्मिन्ननित्ये अणुकादौ विद्यत इति । श्रूयमाणमतिज्ञार्था(२)-
व्यापकत्वं वा हेतोः । यथाऽनित्यः शब्दः शब्दान्तरोत्पादकत्वा-
दिति, न शब्दान्तरोत्पादकत्वेन सर्वः शब्दो व्याप्यते । न ह्य-
न्यः शब्दः शब्दान्तरं करोति ॥

कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

अनित्यः शब्द इति द्युयता न साध्यान्तराणां कारणान्त-
रं प्रतिषिध्यते न साध्यस्य कारणान्तरमिति ।

अपरे तु पारिहारान्तरं ब्रूयते-यदेव प्रयत्नान्तरीयकं तदेव
तस्मादानित्यमिति । एतच्चु नाविवादात्-यः प्रयत्नान्तरीयकत्वं
प्रतिषिध्यते न सं प्रति किञ्चित् साध्यते, यदा तु प्रयत्नान्तरी-
यकत्वं वस्तुविशेषणं तदाऽन्यो हेतुर्वक्तव्यः । जातिलक्षणा-
भावान्नेयं जातिः ? । न, अहेतुतापान्प्राप्तातिः ॥

(इत्युपलब्धिसमप्रकरणम् ।)

(१) नित्यानित्यकारण-पा० ६ पु० :

(२) प्रतिज्ञातार्थ-पा० ६ पु० ।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतो-
पपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥

उदाहरणं माप्ये । न उक्तोत्तरत्वात्—द्वितीयाध्याये उ-
क्तोत्तरमेतत् ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनूपलब्धेरहेतुः ॥ ३० ॥

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेदनादध्या-
त्मम् ॥ ३१ ॥

आवरणाद्यसम्भवे सत्त्वाभ्युपगमे च सत्यनुपलब्धेरिति
प्रयोगः । एवं च सति न हेत्वन्तरं नानैकान्तिकं विप-
क्षादात्तत्वात् । आवरणाद्यसम्भवे सत्त्वाभ्युपगमे विपर्यय-
स्वाव्यभिचारान्नार्थापत्तिसमेति ॥

(इति अनुपलब्धिप्रकरणम् ।)

साधर्म्यात् तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गाद-
नित्यसमः ॥ ३२ ॥

सर्वमतिसं प्राप्नोतीत्युदाहरणं माप्ये । अविशेषममती
अनित्यसमा न भिद्यते तत्रापि सर्वाविशेष इहापीति ? । भि-
द्यते तत्र सर्वाविशेष इह सर्वानित्यत्वमिति ।

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाम-
ध्यात्(१) ॥ ३३ ॥

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य
हेतुत्वान् तस्य धोमपथाभावात्प्रतिषेधः ॥ ३४ ॥

प्रतिषेध्येन पक्षेण मतिषेपस्य मतिज्ञादियोगः सामा-

न्यम् । तथादि (वादि)प्रतिषेधस्यानित्यत्वस्यासिद्धिर्घटादिसा-
 धर्म्यात् ननु प्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेधेन प्रतिज्ञादि-
 योगसामान्यादिति । नेपं साधर्म्यमात्रात् स्थापना, अपि तु ह-
 ष्टान्ते विशिष्टमन्वप्यतिरेकिणं धर्म(१)मुपलभ्य तत्सामर्थ्यात् ।
 न च प्रतिपक्षस्यैवंभूतो धर्म उपपद्यते । तस्मात् प्रतिषेधो
 नोपपद्यते इति । उक्तं चात्र क्वचित् तद्धर्मानुपपत्तेः क्वचिन्तो-
 पपत्तेः प्रतिषेधाभाव इति । यथाविशेषसम उत्तरं तदि-
 हापि द्रष्टव्यम् । नासाधनादिति चेत् ?-अथ मन्यसे न
 मया सर्वस्यानित्यत्वप्रसङ्गेन सर्वस्यानित्यत्वं साध्यते, अपि
 त्वेवं भ्रुवाणस्य सर्वस्यानित्यत्वं प्राप्नोतीति प्रसङ्गः क्रियते ? ।
 न, विशेषहेतूपपत्तेः—न मया साध्यसाधर्म्यमात्रेण साधन-
 मुच्यते इत्यतो न सर्वानित्यत्वप्रसङ्गः । सर्वानित्यत्वसाधने प्र-
 माणाभावाच्च—न सर्वानित्यत्वप्रमापकं प्रमाणस्तीति । अथ
 सर्वमनित्यं सत्त्वादिति साध्येव ? तस्यापि नान्वयो न
 व्यतिरेकः ॥

(इति अनित्यमममकरणम् ।)

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्ते(२)नित्य-
 समः ॥ ३५ ॥

अनित्यः शब्द इत्येतस्यां प्रतिज्ञायां प्रतिज्ञादिदोषो-
 द्धानन्दारिका जातिः—अनित्यः शब्द इत्यभिदधान एव
 भवान् शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानीते । कथमिति ? यदानित्यत्वं
 तत्(३) किं शब्दे नित्यमस्ति उत कदाचिद्भवतीति ।

(१) व्यतिरेकिलक्षणं धर्म—पा० ६ पु० ।

(२) नित्यत्वं—६ पु० ।

(३) यत् तदनिपत्यं—पा० ६ पु० ।

यदि नित्यं धर्मनित्यत्वाद्धर्मिणोऽपि नित्यत्वम् । अथानि-
त्यमनित्यत्वस्याभावाच्चित्यः शब्द इति ॥

प्रतिषेधे नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः
प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥

प्रतिषेधे नित्यमनित्यत्वमिति युवताऽभ्यनुज्ञातमनित्यत्वम् ।
अभ्यनुज्ञानाच्चासमर्थः प्रतिषेध इति । अथ नाभ्यनुज्ञायते ? नि-
त्यमनित्यभावाच्चित्यः शब्द इति हेतुर्नोपपद्यते हेत्वनुपपत्तेर-
नर्थकः प्रतिषेधः । मृशानुपपत्तिश्च पृथग्धर्मत्वेनानित्यत्वस्या-
नभ्युपगमात् । अपि चानात्यन्तिकसत्तायोगोऽनित्यत्वमित्यु-
क्तं न युक्तः मदनः क्रियमत्यन्तं भवति उत नात्यन्त-
मिति । आत्यन्तिकानात्यन्तिकभावयोगश्चैकस्य न युक्तः ।
अनित्यता नित्येति युवता एकस्यात्यन्तिकसत्तायोगोऽना-
त्यन्तिकयोगश्चाभ्यनुज्ञायते स चार्थं विरोधान्न युक्त इति ।
प्रतिषेध्यदोषोद्भावनाद्युक्त इति चेत् ?—अथ मन्यसे न मयैकस्य
नित्यत्वमनित्यत्वं चाभ्युपगम्यते, अपि त्वमित्यः शब्द इति
युवाणस्य भवतः स एव दोष इति ? न, विकल्पानुपपत्तेः—
नार्थं पक्षदोषो न साधनदोषः, पक्षदोषस्तावदयं न भवति पक्ष-
स्य तादवस्थात् । न साधनस्य, प्रतिज्ञादिदोषाणामनुद्भावा-
नात् । विरोधस्य चोक्तोचरत्वादिति ॥

(इति नित्यसमप्रकरणम् ।)

प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसमः ॥ ३७ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादैत्युक्ते जातिः का-
र्यसमा प्रयुज्यते—प्रयत्नकार्यपनेकधा दृष्टमिति किञ्चित् प्रयत्ना-
नन्तरं व्यज्यते किञ्चित् प्रयत्नानन्तरमुत्पद्यते प्रयत्नानन्त-

स्युपलम्भहेतुत्वाप्यारोपेणानैकान्तिकदेशनात् कार्यसमः । कार्यः
 शब्दः । मयवानन्तरस्युपलब्धेरिति हेतुमनैकान्तिकं चीदपति ।
 मयवानन्तरस्युपलब्धपानं कार्यमकार्यं च दृष्टमिति । अथ
 मयवानन्तरं जन्म हेत्वर्थः तथाप्यसिद्धदेशनेति ॥

कार्यान्वित्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥३८॥

यत् कालु मयत्रेन व्यज्यते तत्रानुपलब्धिकारणमुपप-
 पत्ते, न तु शब्दस्यानुपलब्धिकारणं किञ्चिदस्ति, तस्मात्
 व्यज्यते इति । संशयसमाप्तौ न विद्यत इति चेत् ? उभयसा-
 धर्म्यात् संशयसमः अर्थं तु न तथा तस्माद्भिद्यत इति । अथ
 साधर्म्यसमाप्तौ न विद्यत इति चेत् ? न, हेत्वप्यारोपणात् ।
 साधर्म्यसमा न हेत्वप्यारोपेण भवति इयं तन्वयाभिहिते इती
 अन्यथाकारं भवति ॥

(इति कार्यसमप्रकरणम् ।)

एवं जातयो व्यवस्थिताः । अपेक्षानीं पश्यतीमुपन्यस्य-

भिदमाह—

प्रतिषेधे विप्रतिषेधे ऽपि(१) समानो दोषः ॥ ३९ ॥

प्रथमपक्षवादी जातिवादिनमुत्तरं प्रसीति । यद्यनैकान्ति-
 कत्वाद्हेतुः प्रतिषेधोप्यनैकान्तिकः कस्यचिदप्रतिषेधात् कस्य-
 चिन्प्रतिषेधादिति । विदोपहेत्वभावो वा अविशेषः । दोषं माप्ये ॥

सर्वश्रीवम् ॥ ४० ॥

सर्वाम् जातिस्वेया प्रयुक्तिरिति सूत्रार्थः ।

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषबहोपः ॥ ४१ ॥

द्वितीयः पक्षो विप्रतिषेधः । एतस्मिन् विप्रतिषेधे स-

(१) प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः इति व्यापशुचीतिरप्ये ।

मानमनैकान्तिकत्वं दोष इति चतुर्थः पक्षः ॥

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४२ ॥

प्रतिषेधं द्वितीयपक्षं सदोषमभ्युपेत्य तृतीयपक्षे ऽपि प्रतिषेध-
तुल्यदोषतामासञ्जयन् विप्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इति मुख्य
मतमनुजानाति(१) तेषां मतानुज्ञा भवतीति पञ्चमः पक्षः ॥

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे पर-
पक्षदोषाभ्युपगमात् समानां दोषः ॥ ४३ ॥

स्वपक्षममुत्यानं दोषमभ्युपेत्य परपक्षे ऽपि मतञ्जयन्(२)
स्वपक्षदोषमनुजानातीति तुलया मतानुज्ञा । शेषं माष्ये ।
अत्र खलु स्थापनाहेतुवादिनः प्रथमतृतीयपक्षमाः पक्षाः ।
प्रतिषेधहेतुवादिनो द्वितीयचतुर्थपक्षाः पक्षाः । तेषां साध्य-
साधुतायां मीमांस्यमानायां चतुर्थपक्षयोर्स्याद्विशेषात् न पुन-
रुक्तदोषप्रसङ्गः—समानः तृतीयपक्षमयोः पुनरुक्तदोषः ।
तत्र पञ्चमपक्षयोः पुनरुक्तदोषः, तृतीयचतुर्थयोर्मतानुज्ञा दोषः ।
प्रथमाद्वितीययोर्विशेषहेत्वभाव इति परपक्ष्यामुपयोरसिद्धिरयुक्त-
(२२)वादित्वात् । यदाऽनुपलब्धिकारणाभावे सति प्रयत्नान्तर-
मुपलब्धेरिति विशेषहेतुरुच्यते तदा न परपक्षी भवतीति । एतास्तु
जातयो न तत्राविवेकमुपकुर्वन्तीति भेदमात्रवातामुक्तमिति ।

(इति परपक्षीरूपक्यामासप्रकरणम् ।)

इति—श्रीदृष्टोत्तकरे न्यायवार्तिके पञ्चमस्याध्या-
यस्याध्यात्मिकम् ॥

पञ्चमे ऽध्याये

द्वितीयमाह्निकम् ।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रति-
ज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमाविज्ञातार्थस-
पार्थक्यमाप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञा-
नमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं नि-
रनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वामासाश्च निग्रह-
स्थानानि ॥ १ ॥

विप्रतिपक्षप्रतिपक्षयोर्विकल्पानिग्रहस्थानबहुत्वमिति सङ्क्षे-
पेणोक्तम् । तदिदानीं विभजनीयम् । निग्रहस्थानानि तु १-
राजपवस्तूनि अपराधाधिकरणानि । सामान्यतो द्वे निग्रह-
स्थाने । कर्तृकर्मकरणानां तस्य ।

तत्रैके वर्णयन्ति पक्षस्येति, एवं चाहुर्दूषणानि न्यूनता
व्यवचोचरदोषाक्षेपमावोद्भावनानि एभिर्द्यौः परपक्षो, दूष्यत इति ।
एतत्तु न सम्पन्नं, कर्मणस्तादवस्थ्यात्—न हि दूषणाभिधानेन
कर्मणोऽन्यथात्वं भवति यथाभूत एवाप्यो दूष्यमाणस्तथाभूत ए-
वाद्दूष्यमाणोऽपि । न करणस्य विषयान्तरे ऽसाप्यर्थात्—
साधनमपि प्रतिज्ञादिकं न दूष्यते(१) विषयान्तरे ऽसाम-
र्थ्यात् । न हि किञ्चित्साधनं यदिषयान्तरे समर्थं स्यात्

सर्व साधनं स्वविषये समर्थमिति । तस्मात्समर्थयोः कर्म-
करणयोरुपादानात् कर्तुर्निग्रह इति । यत् कर्म क्रियार्थ-
मुपादीपमानमभीष्टक्रिया न निर्वर्तयति तदिदमसमर्थं यथा
सिकता घटादिकरण इति । यत् च करणं क्रियार्थमुपादीप-
मानं क्रियां न निर्वर्तयति तदसमर्थं यथा तुर्पादि घटे ।
स्वविषये तूभयं समर्थम् । तदन्यविषयस्य च कर्मणोऽन्य-
विषयस्य च करणस्थान्युपादानात्(१) कर्तुरज्ञानम् । अ-
ज्ञानं पुनरप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिर्वेति कर्ता निश्च्युते, न कर्म-
करणे पारतन्त्र्यात् । तस्मात् स्वतन्त्रस्य कर्तुर्निग्रह इति ।
विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्च पुरुषधर्मत्वात् पुरुषस्येति—विप्रति-
पत्त्यप्रतिपत्ती च पुरुषस्य वचनद्वारेण गम्येते तस्मात् प्र-
तिज्ञादिदोषा इति भक्तिः(२) । कानिचिन्निग्रहस्थानान्यज्ञा-
नादीनि पुरुषधर्मा एव ।

द्वैविध्यानुपपत्तिरनेकाभिधानादिति चेत् ?—अनेकं नि-
ग्रहस्थानं प्रतिज्ञाहान्यादिसूत्रे पठ्यते तस्माद्द्वै निग्रहस्थाने इत्य-
शुक्तम् ? । न, सामान्यभेदविस्तरस्य विवक्षातः प्रवृत्तेः—
सामान्यमधिकृत्य निग्रहस्थाने द्वे, भेदविस्तरविवक्षायां तु
द्वाविंशतिधा भेदः । उदाहरणमात्रत्वाच्च भेदस्याऽऽनन्त्यमिति ।

प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयणीति भाष्यम् । वक्तृ-
विषयकत्वात् प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयत्वमनुपपन्नमिति चेत् ?—
अथ मन्यसे विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमित्य-
भिधाने प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रितत्वे कः प्रसङ्ग इति ? न,

(१) उपादानान्-पा० ६ पु० ।

(२) भक्तिः-पा० ६ पु० ।

क्रियावचनदोषद्वारेण कर्तृवक्तृणामङ्गत्वोपपत्तेः । क्रियाद्वारेण कर्ता दृश्यते वचनद्वारेण वक्तेति न प्रतिज्ञायाश्रयत्वमनुपपन्नम् । न चाधाराधेयभाव आश्रयाश्रयिभावो विवक्षितः । किं तु प्रतिज्ञादिमुखेनोद्भावनामिति ।

तच्चवादिनमतस्त्ववादिनं चाभिसंप्रवृत्त इति भाष्यम् । तच्चवादिनो निग्रहस्थानानुपपत्तिः प्रतिपादकत्वात्—तत्त्वं ब्रवीतीति प्रतिपादयति प्रतिपादयंश्च निगृह्यत इति न युक्तम् । न परापीदृष्टदूषणदोषानवबोधद्वारेण तदुपपत्तेः । तच्चवादी प्रथमपक्षे द्वितीयपक्षवादिना (च) यो दूषणाभास उक्तस्तस्य तस्त्वानवबोधोपान्निगृह्यते तस्त्वमाभिदधानोऽपि, तत्र वस्तु निर्णीतं निर्णीते च वस्तुनि दूषणाभासस्याप्रतिपत्त्या निगृह्यत इति । तत्रोदाहरणमेदमदर्शनार्थं प्रतिज्ञाहास्यादिमूत्रम् ॥

लक्षणं च—

प्रतिदृष्टान्तधर्मोऽभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः॥२॥

प्रतिदृष्टान्तस्य यो धर्मस्तं यदा स्वपक्षे दृष्टान्ते ऽभ्यनुजानाति तदा निगृहीतो वेदितव्यः । यथाऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् घटवदित्येकः । सामान्यमैन्द्रियकं दृष्टं नित्यं, कस्मान्न तथा शब्द इति द्वितीयः । यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यमिति घटोऽप्येवमास्तिवति तृतीयः । अनेन किञ्च प्रतिदृष्टान्तधर्म स्वदृष्टान्ते ऽभ्यनुजानाति अभ्यनुज्ञानाच्च दृष्टान्तं जहातिपनान्तमेव पक्षं जहातीति प्रतिज्ञाहानिरित्युच्यते ।

एतन्तु न बुद्ध्याग्रे कथमत्र प्रतिज्ञा हीयते इति । हेतोरनैकान्तिकत्वं सामान्यदृष्टान्तेन परेण चोच्यते तस्यानैकान्तिकदोषोद्धारमनुक्त्वा स्वदृष्टान्ते निवृत्तां प्रतिपद्यते । नि-

स्वताप्रतिपत्तेश्चामिद्धता(१) दृष्टान्तदोषो भवति । सोऽयं दृष्टान्तदोषेण साधनदोषेण वा निग्रहो न प्रतिज्ञाहानि । दृष्टान्तं च जइत प्रतिज्ञामपि जहातीत्युपचारेण निग्रहस्यानप । न च प्रधानासम्भवे उपचारो लभ्यते इति प्रतिज्ञाहानेर्मुख्यो विषयो वक्तव्यः ।

कथं तर्हिदं सूत्रं प्रतिदृष्टान्तप्रमाभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिरिति ? । दृष्टश्चाभावने ज्यवांस्यत इति दृष्टान्तः स्वश्चासौ दृष्टान्तश्चेति स्वदृष्टान्तशब्देन पक्ष एवाभिधीयते । प्रतिदृष्टान्तशब्देन च प्रतिपक्षः-प्रतिपक्षश्चासौ दृष्टान्तश्चेति । एतदुक्तं भवति । परपक्षस्य यो घर्मस्तं स्वपक्ष एवानुजानातीति यथाऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् इति द्वितीयपक्षवादिनि सामान्येन मत्पत्रस्थिते इदमाह-यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं दृष्टमिति शब्दोऽप्येवं भवत्विति एषा प्रतिज्ञाहानिः । प्राग्नेन प्रतिज्ञातमीनित्यः शब्द इति सामान्येन अनैकान्तिकत्वेन मत्पत्रस्थित इदमाह नित्य इति(२) प्राक् प्रमाणावधारितार्थपरित्यागाद्विप्रतिपत्तिर्नो निग्रहस्यानमिति । मसङ्गविधानादिति चेत् ?-अथ मन्वये नामो पश्चादापि शब्दस्य नित्यतां प्रतिपद्यते, किं तु पसङ्गं करोति-यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं दृष्टं शब्दोऽप्येवं भवत्विति मसङ्गं विधत्ते ? । तच्च(३) नात एव तत्प्राप्तेः । यत् एवासौ हेतुदोषोद्दारे कर्तव्ये प्रमङ्गपत्य-त एव निगृह्यत इति ।

हेतुदोषेण चारिणार्थत्वान्न प्रतिज्ञाहानि(४)निग्रहस्यान-

(१) अतिद्वान्तता इति २ पु० पा० ।

(२) नित्यः शब्द इति-पा० ६ पु० ।

(३) यच्च-पा० ६ पु० ।

(४) प्रतिज्ञाहानिरिति नास्ति ६ पु० ।

मित्यन्वे— अन्ये तु वर्णयन्ति नैवेदं निग्रहस्यानं युक्तं हेतुदोषेण चरितार्थत्वात् यस्माद्भेद्विपकत्वादित्यस्य हेतोरनैकान्तिकत्वं दोषस्तेनायं निगृहीत इति । नानैकान्तिकस्वदोषपरिहारेण विप्रतिपत्तेस्तदुपपत्तेः—तस्यैवानैकान्तिकस्य परिहारं कुर्वाणोऽयं निगृह्यत इत्यतोऽनैकान्तिकत्वं न निग्रहस्यानामिति ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात् तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

उदाहरणं पूर्ववत् । सर्वगतामर्षगतविकल्पेन प्रतिज्ञान्तरं करोति असर्वगतोऽनित्यः शब्द इति—तत्रानित्यः शब्द इति पूर्वा प्रतिज्ञा सामान्येर्नैन्द्रियकेण प्रतिज्ञा, असर्वगतोऽनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञान्तरम् । तत्र कथं निग्रहस्यानम् ? साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात्—अपरिज्ञाप साधनसामर्थ्यं कुर्यातोऽसर्वगतोऽनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा । न च प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरं साधयति साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात् । तदेतत्प्रतिज्ञान्तरम् । तादृग्मप्रतिषिद्धतो विप्रतिषिद्धतो वा निग्रहस्यानामिति ॥

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥

यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरूप्यते हेतुश्च प्रतिज्ञया स प्रतिज्ञाविरोधो नाम निग्रहस्यानम्—यथा गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं भेदेनाग्रहणादिति । एतेनैव प्रतिज्ञाविरोधोऽप्युक्तः—यत्र प्रतिज्ञा स्ववचनेन विरुध्यते यथा श्रमणा गर्भिणी । हेतुविरोधोऽपि—यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरुध्यते यथा सर्वं पृथक् समूहे यावदशब्दमयोगादिति । एतेन प्रतिज्ञया दृष्टान्ताविरोधोऽपि व-

क्तव्यः—हेतोश्च दृष्टान्तादिभिर्विरोधः प्रमाणविरोधश्च प्रतिज्ञा-
हेत्वोर्वक्तव्यः । परपक्षसिद्धेन गोत्वादिनाऽनैकान्तिकदेशना-
द्विरोधः—यः परपक्षसिद्धेन गोत्वादिना व्यभिचारयति
तद्विरुद्धमुत्तरं वेदितव्यम् । स्वपक्षानपेक्षं च तथा—यश्च स्व-
पक्षानपेक्षं हेतुं मयुक्ते अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादिति स
प्रसिद्धस्य गोत्वादेर्नित्यत्वविरोधाद्विरुद्धः । उभयपक्षसम्प्रति-
पन्नस्वनेकान्तिकः—यदुभयपक्षसम्प्रतिपन्नं वस्तु तथात्वेन ते-
नानैकान्तिकदेशनेति । दृष्टान्ताभासाश्च कस्मान्निग्रहस्थानेषु
नोक्ताः ? हेत्वाभासपूर्वकत्वाद् दृष्टान्ताभामानां तदभिधानेनैवो-
क्ता वेदितव्या इति ॥

पक्षप्रतिपेधे प्रतिज्ञातार्थापिनयनं प्रतिज्ञासं-
न्यासः ॥ ५ ॥

यः प्रतिज्ञातमर्थं प्रतिपेधे कृते परित्यजति स प्रतिज्ञासंन्यासो
वेदितव्यः । उदाहरणं पूर्ववत् । सामान्येनानैकान्तिकत्वे हे-
तोः कृते द्रुपाद् कश्चैवमाहानित्यः शब्द इति एतत्साधनसा-
मर्थ्यापरिच्छेदात्(?) विप्रतिपत्तितो निग्रहस्थानमिति ॥

अविशेषोक्तं हेतौ प्रतिपिद्धे विशेषमिच्छतो हे-
त्वन्तरम् ॥ ६ ॥

उदाहरणं माप्ये । साधनान्तरोपादाने पूर्वस्यासामर्थ्यरूपा-
पनादिग्रहस्थानामिति, सामर्थ्ये वा हेत्वन्तरं व्यर्थमिति ॥

(इति प्रतिज्ञाहेत्वन्तराश्रितनिग्रहस्थानपञ्चकविशेषलक्षणप्रकरणम् ।)

प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बन्धार्थमधन्तरम् ॥ ७ ॥

उदाहरणं माप्ये । अभ्युपगमार्यासङ्गतत्वादिग्रहस्थानं य-

(१) परिष्ठानाद्—इति कचिद् ।

दभ्युपगतं तत्सम्बद्ध(१)मन्वदसम्बद्धमुच्यते इति ॥

वर्णक्रमनिर्देशयत्त्रिरर्थकम् ॥ ८ ॥

उदारणं भाष्ये । साधननुपादानादज्ञानमेवं युववत्त साधनं साध्यं जानीते इति न साध्यं न साधनं चोपादत्त इति निश्चयते ॥

परिपत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातम-
विज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

उदाहरणं भाष्ये । असापत्पर्युपापनाधिग्रहस्थानम् । असा-
पत्पर्य(२) चाज्ञानाविति ॥

पर्यापिपर्यापोगादप्रतिमन्वदार्थमपार्थक्यम् ॥ १० ॥

यथा दशदाण्डमादि(३)वाचस्प । निरर्थकापार्थक्योरभेद
इति चेत् ?—अथ मन्वमे निरर्थकादपार्थक्यं न भिद्यते तत्राप्यर्थो
न गम्यत इहापीति ? । भिद्यते इति श्लेषः । कथं ? तत्र हि वर्णमा-
त्रमिह तु वदान्यमम्बद्धानि । तत्र कथं निग्रहस्थानम् ? । वारणा
हने न विशेषावगतिरिति साधनसामर्थ्यापरिज्ञानाधिग्रहस्थानम् ॥

(इति प्रकृतोपयोगिचारपार्थक्यमतिवृत्तिफलानुन्यनिग्रहस्थान-
चतुष्कमकरणम् ।)

अथयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥

अवपयानां विपर्यासेनाभियानं निग्रहस्थानम् ।

नैवमीपसिद्धैरित्येके—एके तु पुरमे नैवनिग्रहस्थानमेषमपि सिद्धे-
रिति । मपयानम्युपगमाद्य—न य वपमत्वं समत्वं मतीच्छाम इति ।
प्रयोगाद्य—प्रयुक्तवाचस्पत्यवस्थापयः सर्वज्ञाश्रेष्ठविति कस्यापि
समप्य इति । यत्तावन्नैवमपि सिद्धैरिति ! प्रयोगावेतदुच्यतेदेवस्या-

(१) तत्त्व सिद्धमिति क्वचित् । (२) अन्वमर्थे वा—पा० १ पु० ।

(३) दाहिमा इति—पा० १ पु० ।

त्-यथा गौरित्यस्य पदस्यार्थे गवीति(१) प्रयुज्यमानं पदं क-
कुदादिमन्तमर्थं प्रतिपादयतीति । न च शब्दान्वाख्यानं व्यर्थ-
म् । अनेन शब्देन गोशब्दमेवामौ प्रतिपद्यते गोशब्दात् क-
कुदादिमन्तमर्थम् । तथा प्रतिज्ञाद्यविषयसिना(२)नुपूर्वा प्रति-
पद्यते आनुपूर्व्या चार्थ(३)मिति । एतत् कथम् ? । पूर्वं तावत्
कर्मापादीयते ततः करणम् मृत्पिण्डाद्युदाहरणम् अनेकधा लो-
क इति । यत्पुनरेतत् समपानभ्युपगमात् इति ? नार्थं समपोऽपि
त्वर्थस्यानुपूर्वा, सोपमर्थस्यानुपूर्वामन्वाचक्षणोनाभ्याख्येय इति ।
यत्पुनरेतत्प्रयोगादिति ? । न, निग्रहस्थानविषयापरिज्ञानात्-शास्त्रे
वाचयान्वयसंग्रहार्थमुपादीयन्ते संगृहीतं त्वर्थं वाक्येन प्रतिपादयिता
प्रयोगकाले प्रतिज्ञादिकयाऽऽनुपूर्व्या प्रतिपादयतीति ॥

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

यस्मिन् वाक्ये प्रतिज्ञादीनामन्यतमोऽवयवो न भवति त-
द्वाक्यं न्यूनं वेदितव्यम् । तत् कथं निग्रहस्थानम् ? । न सा-
धनाभावे साध्यसिद्धिरिति ।

एके तु प्रतिज्ञान्यूनं नास्तीत्याचक्षते । एतत् तु न युक्तम् ।
प्रतिज्ञामात्रेण प्रयोगो विकल्पतः पर्यनुयोज्यः । यः प्रतिज्ञान्यून-
वाक्यं ब्रूते किमयं निगृह्यते अथ नेति ?, यदि निगृह्यते ?, कत-
मत् ? निग्रहस्थानमिति ? न हि हेत्वाभासादयो ऽत्र सन्तीति । न च
हेत्वादिदोषाः सन्तीति निग्रहं चाभ्युपैति, तस्मात् प्रतिज्ञान्यूनमे-
वेति । अथ न निग्रहः ? न्यूनं वाक्यमर्थं साधयतीति साधनाभावे
सिद्धिरभ्युपगता भवति । यत्तु ब्रवीषि सिद्धान्तपरिग्रह एव

(१) गौरित्यस्य शब्दस्यार्थे गवीति ।

(२) विपर्ययेणा—पा० ६ पु० ।

(३) आनुपूर्व्यांश्चार्थम्—पा० ६ पु० ।

प्रतिज्ञा ? एतदपि न बुद्ध्यामहे कर्मण उपादानं प्रतिज्ञा । सामान्यविशेषवतोऽवधारितस्य वस्तुनः परिग्रहः सिद्धान्त इति ॥

हेतुदाहरणाधिकमधिम् ॥ १३ ॥

यस्मिन् वाक्ये हेतु द्वौ दृष्टान्तौ द्वौ तद्वाक्यमधिकं निग्रहस्थानमाधिक्यात् ।

तच्च न, दाढ्यादित्येके एके—तु भुवते नेदं निग्रहस्थानं दाढ्याद्—दाढ्यं हि ज्ञाप्यस्य भूयोभिर्ज्ञापकैर्दृष्टं यथा धूमालोकाभ्यामग्रेरिति । न, दाढ्यार्थानभिधानात्—भूयोभिर्ज्ञापकैर्दाढ्यं भवतीति न दाढ्यार्थोभिधीयते किं ब्रवीपि दाढ्यादिति । सुतरां प्रतिपत्तिर्दाढ्यमिति ? तदपि साहमेव, किमुक्तं भवति सुतरामिति । अथ ब्रवीपि द्वे अपि ज्ञापके ? । सत्यं द्वे अपि ज्ञापके । एकैनाऽभिधानात् व्यर्थमभिधानं द्वितीयस्य प्रकाशिते दीपान्तरोपादानवदिति । अनवस्था वा प्रकाशितेऽपि साधनान्तरोपादानादिति ॥

(इति स्वसिद्धान्तानुरूपमयोगामासनिग्रहस्थानप्रकरणम् ।)

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुयादात् ॥१४॥

शब्दपुनरुक्तं अनित्यः शब्दोऽनित्यः शब्द इति । अर्थपुनरुक्तं अनित्यः शब्दो निरोपधर्मको ध्वान इति ॥

अनुयादे त्वपुनरुक्तमर्थविशेषोपपत्तेः(?) ॥ १५ ॥

नाषायनादित्येके—एके तु भुवते नेदं निग्रहस्थानमवापनात् । न हि परीक्षाविषेः पुनर्बुवता किञ्चिद्वाच्यते परमतिपादनार्थं च वाक्यप्रयोगः पुनराभिधानेन सुतरामर्थं प्रतिपद्यत इति न निग्रहस्थानं प्रतिपादकत्वात् । मयं प्रतिपादयामि प्रतिपादितार्थमिति-

(१) न्यायसूत्रानिषन्धे सूत्रमिदं न दृश्यते । विदयनायपज्ञान-
नेनापि नापभूतम् ।

पादकत्वात् वैषथ्यं स्यात् वैषथ्याच्चिग्रहस्थानं साधनविषयापरि-
ज्ञानात् न चायं शिष्यो न गुरुस्तस्मान्नायं पुनः प्रतिपाद्यत इति ॥

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनं पुनरुक्तम् ॥ १६ ॥
पूर्ववच्चिग्रहस्थानमिति ॥

(इति पुनरुक्तनिग्रहस्थानपकरणम् ।)

विज्ञातस्य परिपदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चा-
रणमननुभाषणम् ॥ १७ ॥

शेषं भाष्ये ।

उत्तरेणावस्थानात् नेदं निग्रहस्थानमिति केचित्—
उत्तरेणावस्थानात् उत्तरेण गुणदोषवता मूढत्वामूढत्वं ग-
म्यते(१) इति किं पुनरुच्चारिते नास्ति । अस्ति हि उत्तरे
कश्चित्समर्थो दृश्यते न प्रत्युच्चारणे, नास्ती तावता निग्रहस्थानमर्ह-
ति । यश्चारभ्य स्वपक्षं न निर्वाहयेत् तस्य स्यात् खलीका-
स्मात्रमिति । नोत्तरविषयापरिज्ञानात्—यद्यपि न प्रत्युच्चार-
यति ? निर्विषयमुत्तरं प्रसज्यते । अपोत्तरं व्रवीति ? कथं नोच्चा-
रयति तदिदं व्याहृतमुच्यते नोच्चारयत्युत्तरं च व्रवीतीति ।
अप्रतिज्ञानाच्च—नेदं प्रतिज्ञायते पूर्वमुच्चारयितव्यं पश्चादुत्तरमभि-
धेयमपि तु यथाकथञ्चिदुत्तरं वक्तव्यम् । उत्तरं चाश्रयामावे
न युक्त(२)मिति युक्तमप्रत्युच्चारणं निग्रहस्थानमिति ॥

अविज्ञातं चाज्ञानम् ॥ १८ ॥

स्फुटं भाष्ये । अप्रतिपाचितो निग्रहस्थानम् ॥

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

दश्लोकपाठादिभिरवगां दर्शयन्नुत्तरं प्रतिपाद्यत इति, त-
दप्रतिभा नाम निग्रहस्थानं मू(रु)ढत्वादिति ॥

(१) अमूढत्वं गम्यते—पा० ६ पु० ।

(२) उत्तर चाश्रयामावेन युक्तम्—पा० ६ पु० ।

कार्यव्यासद्वात् कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ २० ॥

यत्र कर्त्तव्यं कार्यं व्यासज्य कथां विच्छिनत्ति स विक्षेपी
विक्षेपः यथा रसालया मया मुक्तं प्रतिश्यायकणो मे कण्ठं
क्षिणोतीत्येवमादि । तत्र कथं निग्रहस्थानम् ? अज्ञाननिगूहनार्थं
तु प्रत्युक्तप्रज्ञानमेव परिहारेणाविष्करोति ॥

(इति उत्तरविरोधिनिग्रहस्थानचतुष्कप्रकरणम् ।)

स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसङ्गो
मतानुज्ञा ॥ २१ ॥

यः परेण चोदितं दोषमनुदृष्ट्य भवतोप्ययं दोष इति
ब्रवीति सा मतानुज्ञा परमनै स्वपक्षेऽनु(?)जानाति । उदाहरण
भवांश्चौरः पुरुषत्वादिति स तं माति मूयात् भवानपीति सोऽभ्यु-
पगम्य दोषं परपक्षेऽभ्यनुजानातीति निगूहीतो वेदितव्यः अन-
भ्युपगच्छता(२) न पुरुषत्वं चौर्यं हेतुरिति वक्तव्यम् । किन्तु
परस्वेनानतिगृह्येन सम्बन्धः तद् उत्तरापरिज्ञानान्निगूह्यत इति ।

प्रसङ्गविधानात् निग्रहस्थानमित्यन्ये-अपरे तु भुवते नैत-
न्निग्रहस्थानं प्रसङ्गविधानात्-नैवायं पश्चादापि तं दोषं मातिपद्यते
अपि तु प्रसङ्गं करोति यदि पुरुषत्वाच्चौरं भवति भवानपि
पुरुषस्तस्माच्चौर इति । एतच्च नात एव,—यत एवापमुत्तरे
वक्तव्ये प्रसङ्गं करोति, तत एवोत्तरापरिज्ञानान्निगूह्यत इति ॥

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोऽप्योपेक्षणम् ॥२२॥

यो निग्रहस्थानप्राप्तं न निगूह्णाति स निगूहीतो भवति
निग्रहस्थानप्राप्तस्यापरिज्ञानात् । नान्यवचनादित्यन्ये-अन्ये
भुवते नेदं निग्रहस्थानम् अन्योक्तस्यापिधानात्—पस्मादसौ
निग्रहस्थानप्राप्तं न निगूह्णाति भुवन्नन्वदुत्तरमभिधत्त इति । तच्च

नात एव-एत एवाप्तौ निग्रहस्थाने वक्तव्ये अन्यदभिषत्ते ऽत
एव निगृह्यते जानानो ह्यसौ किमर्थमन्यत् प्रवीति ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनु-
योज्यानुयोगः ॥ २३ ॥

अनिग्रहस्थान एवाभिषत्ते निगृहीतोऽसीति एतन्निग्रहस्था-
नापरिज्ञानानिग्रहस्थानामिति ॥

(इति दोषनिरूप्यमतानुज्ञादिनिग्रहस्थानत्रिकप्रकरणम् ।)

सिद्धान्तमभ्युपेतपानिपमात् कथाप्रसङ्गोऽप-
सिद्धान्तः ॥ २४ ॥

अस्योदाहरणं स्फुटं भाष्ये । प्रतिज्ञातार्थव्यतिरेकेणाभ्युप-
गतार्थपरित्यागाद्विगृह्यत इति ॥

हेत्वान्नास्त्वथ यथोक्ताः ॥ २५ ॥

यथैव विभक्ता लक्षणेन तथैव तेषां निग्रहस्थानभाव इति । त
इमे ममाणादय उद्दिष्टाः प्रथमसूत्रे, लक्षिताः प्रथमेऽध्याये, परी-
क्षिताः शेषेष्विति त्रिविधा तत्रस्य परिसमाप्तिरुक्ता वेदितव्येति ॥

(इति कथकान्पोक्तिनिष्कल्पनिग्रहस्थानद्रूपप्रकरणम् ।)

जातीनां समपञ्चाना निग्रहस्थानलक्षणम् ।

शास्त्रस्य चोपमंहारः पञ्चमे परिकीर्तितः ॥

पदसप्तपादप्रतिभो भाष्यं वात्स्यायनो जगौ(१) ।

अकारि पदस्तस्य भारद्वाजेन वार्तिकम् ॥

इति श्रीपरमर्षि-भारद्वाज-पाशुपताचार्यश्रीमद्बुद्धयो-
त्तरकृती न्यायवार्तिके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ समाप्तोऽपं ग्रन्थः ॥

(१) योऽस्तपाद्मूर्ति न्यायः प्रत्यभाष्यदत्तां वरम् ।

तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमर्तयत् ।

अयं इतोक्तो न्यायभाष्यान्ते वदयते ॥